T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

DÜYUN-U UMUMİYEDEN YAPISAL UYUMA: OSMANLI İLE TÜRKİYE'DE FİNANSAL SİSTEMİN GELİŞİMİ VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

CEM AKIN

ANKARA 2019

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

DÜYUN-U UMUMİYEDEN YAPISAL UYUMA: OSMANLI İLE TÜRKİYE'DE FİNANSAL SİSTEMİN GELİŞİMİ VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

CEM AKIN

Tez Danışmanı

DOÇ. DR. SERDAL BAHÇE

ANKARA 2019

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MALİYE (KAMU EKONOMİSİ) ANABİLİM DALI

DÜYUN-U UMUMİYEDEN YAPISAL UYUMA: OSMANLI İLE TÜRKİYE'DE FİNANSAL SİSTEMİN GELİŞİMİ VE KAMU MALİYESİ

Doktora Tezi

CEM AKIN

Tez Danışmanı: DOÇ. DR. SERDAL BAHÇE

Tez Jüri Üyeleri

Adı Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Alpyürel Kışa	
Prof. Dr. Ahuzer Pınar	
Doç. Dr. Serdal Bahçe	
Doç. Dr. Ferda Dönmez Atbaşı	
Doç. Dr. Meltem Kayıran	

Tez Sınav Tarihi: 08.02.2019

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (08/02/2019)

Tez Hazırlayan Öğrencinin

Adı Soyadı

Can AKIN

İmzası

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ: MALİ SORUMSUZLUĞUN İKİ YÜZYILI 1

Kamu Borcu: Analitik Bir Çerçeve 11

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA İDARİ-MALİ REFORMLAR VE İKTİSADİ MODERLEŞME DÖNEMİ (1838-1875/76): KONJONKTÜREL DEĞİŞİMİN BİLAÇOSU VE MALİ KRİZ 17

1.1. Ekonomik Değişim Süreci: İktisadi Modernleşme ve İdari-Mali Reformlar 17

1.2.1. 1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Ekonominin Dışa Açılması 29

1.2. Finansal Düzen ve Faaliyetler 36

1.2.1. Galata Bankerleri (Gayrimüslim Aracı Bankerler) 45

1.3. Osmanlı'da Para Sistemi 52

1.3.1. 1861 Finansal Krizi 62

1.4. Borçlanma Bankacılığı, Bankerlik ve Yerli Merkez Bankacılığı 70

1.4.1. Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası) 80

1.5. Serbest Borsacılık, Hava Oyunları ve Tahvilat Piyasaları 87

1.5.1. Galata Borsası (Komisyon Han) 95

1.6. Osmanlı'da Devlet Maliyesinin Yapısı 100

1.6.1. Dış Borçlar, Mali Kriz ve Düyun-u Umumiye İdaresi 118

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DE İDARİ-MALİ YENİDEN YAPILANMA VE İKTİSADİ BÜTÜNLEŞME DÖNEMİ (1980-2000/01): YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN BİLAÇOSU VE FİNANSAL KRİZ 130

2.1. Ekonomik Dönüşüm Süreci: İktisadi Bütünleşme ve İdari-Mali Yeniden Yapılanma 130

2.1.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ve Ekonominin Serbestleşmesi 141

2.2. Finansal Yapı ve Politikalar 146

2.2.1. Büyük Holdingler (Büyük Sermaye Grupları) 154

2.3. Türkiye'de Para Politikaları 161

2.3.1. 1994 Finansal Krizi 166

2.4. Holding Bankacılığı, Para Piyasası ve Bağımsız Merkez Bankası 173

2.4.1. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) 181

2.5. Organize Borsacılık, Sermaye Piyasası ve Menkul Kıymetler Piyasaları 187

2.5.1. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB) 191

2.6. Türkiye'de Kamu Maliyesinin Yapısı 195

2.6.1. İç Borçlanma, Finansal Kriz ve Yapısal Uyum Programı 205

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DIŞ TİCARET REJİMİNİN DEĞİŞİMİ, FİNANS SİSTEMİNİN EVRİMİ VE KAMU MALİYESİNDE DÖNÜŞÜM: OSMANLI VE TÜRKİYE'DE KAPİTALİST GELİŞME SÜRECİ 216

3.1. Giriş: Yapısal Azgelişmişlik 216

3.2. Liberalizm, Laissez Faire ve Serbest Ticaret: Ekonomik İlerleme ve İngiltere Hegemonyası 238

3.3. Osmanlı Ekonomisinde Ticari Birikim Rejimi ve Ticaret Hegemonyası 258

3.3.1. Dış Ticaret Rejiminin Değişimi (Ticari Açıklık) 273

3.3.2. Modern Finans Sisteminin Evrimi (Finansal Alan) 285

3.3.3. Devlet Maliyesinde Dönüşüm (Mali Yapının Bağımlılığı) 300

3.4. Neoliberalizm, Küreselleşme ve Finansal Serbestlik: Ekonomik Büyüme ve ABD Hegemonyası 314

3.5. Türkiye Ekonomisinde Finansal Birikim Rejimi ve Finans Hegemonyası 334

3.5.1. Dış Ödemeler Rejiminin Değişimi (Ticari Açıklığın Büyüme Dinamiği) 347

3.5.2. Çağdaş Finans Sisteminin Evrimi (Finansal Alanın Genişleme Eğilimi) 359

3.5.3. Kamu Maliyesinde Dönüşüm (Mali Yapının Bağımlılığının Boyutu) 373

3.6. Sonuç: Borç Kısır Döngüsü 390

SONUÇ YERİNE: FİNANSIN YÜKSELİŞİ, MALİYENİN SERÜVENİ VE BORÇLA YÖNETMEK 410

Kamu Borcu Krizi, Döviz Darboğazı ve Mali Dengesizlik.....421

KAYNAKÇA.....433

ÖZET.....469

ABSTRACT.....470

Tablo 1 Tarihsel Süreçte Karşılaştırmalı Çerçevede Osmanlı/Türkiye Ekonomik Yapısı 432

KISALTMALAR

Altın Standardı Sistemi: ASS

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu: BDDK

Bank-ı Osmani / Bank-ı Osmani-i Şahane: BO/BOŞ

Bretton Woods Sistemi: BWS

Devlet Bütçe Açıkları: DBA

Devlet İç Borçlanma Senetleri: DİBS

Düyun-u Umumiye İdaresi: DUİ

Ekonomik İstikrar Paketi: EİP

Galata Borsası / Dersaadet Tahvilat Borsası: GB/DTB

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı: GEGP

Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı / Hazine Müsteşarlığı: HDTM/HM

İstanbul Menkul Kıymetler Borsası: İMKB

Kamu Kesimi Borçlanma Gereksinimi: KKBG

Kamu Kesimi Finansman Açıkları: KKFA

Maliye Nezareti / Maliye Bakanlığı: MN/MB

Rüsum-ı Sitte İdaresi: RSİ

Serbest Ticaret Antlaşması: STA

Sermaye Piyasası Kurulu: SPK

Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu: TMSF

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası: TCMB

Yapısal Uyum Programı: YUP

GİRİŞ: MALİ SORUMSUZLUĞUN İKİ YÜZYILI[1]

21. yüzyılın ilk çeyreğinde; gelişmiş ülkelerdeki yüksek kamu borcunun ekonomi gündeminin ilk sıralarına oturduğu, borçlu ülkelerde iktidarların değiştiği ve ekonomik yapıyı güvence altına alacak istikrar önlemlerinin uygulandığı süreçten geçilmektedir. Bir kez daha görülüyor ki borç krizleri, kamu finansman sorunu yaşayan ülkeler karşısında finansal sistemdeki aktörlerin elini güçlendirmekte ve kamu maliyesinde taleplerini yaşama geçirebilecekleri yapısal dönüşüm için zemin hazırlamaktadır. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunlarından birini de hala dış borçlar oluşturmaktadır. Son yıllarda yaşanan krizlerle daha fazla gündeme gelen bu konu, güncel bir sorun olmakla birlikte köken itibariyle oldukça eskilere gitmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde dış borç sorunu yaşayan ülkeler ile bugün aynı soruna sahip ülkelerin isimleri benzerdir. 19. yüzyılın başından itibaren kamu borcunun bu tablosu içinde, geçmişte borç alan ülke konumundan bugün borç veren ülke konumuna yükselen devlet sayısı yok gibidir.

Türkiye ekonomisi de borç krizlerine ve sonrasında dayatılan ağır koşullara yabancı değildir. Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı nedeniyle aldığı ilk dış borçtan bugüne 150 yılın üzerinde zaman geçmiştir. Osmanlı'nın Türkiye'ye mirası olan dış borçlar ancak 1954 yılında tümüyle geri ödenmiştir. Osmanlı borçlarının tasfiyesiyle birlikte, artık geçmişe ait bir defter daha kapanmıştır. Ama Türkiye'nin dış borç macerası bitmememiştir. Bugün 450 milyar dolara tırmanan dış borç stoğu ve bu borcun faiz yükü, yüzyıl öncesi gibi yine halka ödetilmektedir. Geçmişte DUİ denetiminde gerçekleşen borç ödemeleri, yakın geçmişe kadar IMF gözetiminde gerçekleşirken, yaklaşık yüzyıl arayla yaşanan bu durum da tarihsel karşılaştırmaları kaçınılmaz kılmaktadır. 19. yüzyılın iktisadi gelişme sürecinde ilk dönüm noktası, İngiltere ile imzalanan 16 Ağustos 1838 tarihli STA ile Osmanlı ekonomisinin dışa açılması ve bunun çerçevesindeki iktisadi modernleşmedir. Bu süreçte 1850'li yıllarda ilk kez Avrupa finansal piyasalarından borçlanan Osmanlı Devleti kısa süre sonra borç kısır döngüsü içerisine girmiş ve 1875-76 mali krizinden sonra önemli gelir kaynaklarını DUİ'nin kontrolüne devretmiştir. DUİ döneminde, Osmanlı ülkesindeki yabancı sermaye yatırımları artmış ve dış ticaret de büyümüşür. İşte Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine eklemlenmesinde, 1838'deki STA'dan 1881'deki DUİ'ye giden süreç detaylı bir şekilde değerlendirmelidir. 20. Yüzyılın iktisadi gelişme sürecinde diğer önemli dönüm noktası ise, IMF patenli 24

[1] "Darülfünun-u Şark-ül Evsat müderrislerinden Oktar Türel namında bir nabekarın "mali sorumsuzluğun iki yüzyılı" serlevhalı takdiminde beni de dahil etmek küstahlığında bulunduğu malüm-u şahanem olmuştur." (Türel, 2010: 83).

Ocak 1980 tarihli EİP ile Türkiye ekonomisinin serbestleşmesi ve buna eşlik eden iktisadi bütünleşmedir. Türkiye, 1980'lerdeki azgelişmiş ülkeleri derinden etkileyen uluslararası borç krizinin dışında kalamamış ve Batı finansal piyasalardan kredi temin edebilmek için IMF'nin kapısını çalmıştır. Buna karşılık, Türkiye'nini önüne kapsamlı istikrar ve yapısal uyum politikaları koyulmuştur. 1980 sonrası süreçte IMF'nin Türkiye üzerindeki ağırlığı artarak sürmüş ve 2000/2001 finansal krizinden sonra YUP ile önemli karar mercii haline gelmiştir. Bu süreçte YUP dönemi, ihracata dönük büyüme modeli açısından dönüm noktası olmuş; dış ticaret hacmi büyümüş ve yabancı sermaye girişleri de hız kazanmıştır.

Bir ekonomide, kamu harcamaların yurtiçi kaynaklarla finanse edilemediği şartlarda dış kaynaklara yönelme ihtiyacı günümüzde olduğu kadar geçmişte de rastlanılan durumdur. Özellikle yurtiçinde kaynak yaratma kabiliyeti düşük ekonomide kamu finansmanı için kısa vadeli yabancı sermayeye başvurulduğu görülmektedir. Aslında 1980 sonrası Türkiye ekonomisinin serbestleşmesinin arkasındaki temel mantık, ülkenin artan harcama kapasitesiyle uyumlu şekilde yurt içinde karşılanamayan kamu açığının yurtdışından finanse edilebilmesidir. Böylece kamu harcamaları, kısa vadeli yabancı sermaye ile finanse etmiş ve zamanla yüksek borç yükümlülüğü ile karşı karşıya kalmıştır. Benzer duruma, Osmanlı Devletinin 1838'den sonraki döneminde de rastlamak mümkündür. Osmanlı ekonomisinin mali kaynak yaratma kabiliyetinin düşük olduğu, aynı zamanda devlet giderlerinin kaçınılmaz hale geldiği bu dönemde, dış krediler devlet finansmanındaki önemli kaynak olmuştur. Bu süreçte ekonominin dışa açılması, günümüzdeki uygulamalar boyutlarında bir açıklığı işaret etmiş, aynı zamanda bugünküne çok benzer düzeylerde bir bütünleşmeye de kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda kamu borcu, Osmanlı ekonomisinde, günümüz Türkiye ekonomisinde olduğu gibi dış finansman da çok önemli bir rol üstlenmektedir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 140-142).

Dünya ekonomini her biri iktisadi gelişmişlik seviyesinin farklı aşamalarını yaşayan çok sayıdaki ülke ekonomilerinin toplamında oluşmaktadır. Bu ekonomilerin az sayıdaki bir kısmı gelişmişlik seviyesinin üst sınıra ulaşabilirken, geriye kalanlar halen azgelişmişliğin farklı aşamalarından ileri aşamalarına geçebilmeye çalışmaktadır. Gelişmenin üst aşamalarındaki sınırlı sayıdaki ülke, elde ettikleri ekonomik büyüme ve teknolojik gelişme ile dünya nüfusunun çok sınırlı bir dilimini oluşturmasına rağmen, dünya üretim, yatırım ve tasarrufların çok önemli bölümünü gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla sınırla sayıdaki gelişmiş ülke ve bunların iktisadi ajanları fon fazlası verirken, artan bu fonların çeşitli şekillerde plase edilme sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Diğer yandan geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler, tarihsel süreç içerisinde farklı

ekonomik yapıları ile azgelişmişlik kıskacından sıyrılmaya çalışmakla birlikte, sürekli olarak iktisadi gelişmenin finansmanı sorunu ile uğraşmaktadırlar. Bu açıdan azgelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda ekonomik sorunların temelinde, gelişmenin kendine özgü yapısından kaynaklanan dış ödemeler sorunu bulunmaktadır. Bu bağlamda azgelişmiş ülkelerin iktisadi gelişmelerinin finansmanında ortaya çıkan dış finansman ihtiyacı iki ana nedene bağlıdır. Bunlardan ilki iktisadi gelişmeyi sağlayacak miktarda iç tasarrufların oluşturulamaması yani sermaye birikim eksikliği, diğeri ise dış ödemeler dengesindeki açıklar yani döviz yetersizliğidir. Bu açıklar, azgelişmiş ülkeleri dış finansman araçlarını bularak kullanma zorunluluğuna itmektedir. Dolayısıyla dünya ekonomisi bir yandan fon fazlası veren ülkeleri, diğer yandan fon darlığı çeken ülkeleri bir arada zorunlu işbirliğine sevketmektedir. Böylece fon fazlası veren ülkeler fazlalıklarını plase ederek, fon darlığı çeken ülkeler ise açıklarını kapatabilecek imkanlara sahip olmaktadır. Ancak iktisadi gelişmenin finansmanı bu kadar basit ve pürüzsüz işlememektedir (Bal, 1998: 10-11).

Yabancı sermaye, bir ülkenin karşılığını ödemeksizin dış ülkelerden sağladığı iktisadi kaynaklardır. Bu karşılığını ödememe ile kastedilen ya hiçbir zaman ödememek ya da ileri tarihte ödemektir. Alınan kaynakların karşılıkları hiçbir zaman ödenmezse bu yabancı sermaye bağış niteliğindedir. Eğer karşılık ileride geri ödenecekse bu da dış borçlanma yoluyla alınmış yabancı sermayedir. Bu tür yabancı sermaye de ödünç ve yatırım olarak ikiye ayrılmaktadır. Burada, yabancı sermaye alan ülke ekonomisi mali kaynaklarını artırmaktadır. Bunlar madalyonun bir yüzüdür. Madalyonun öbür yüzü ise, ileride vade geldiği zaman alınmış borcun ödenmesi ve aradan geçen zaman içinde borç faizlerinin ödenmesidir. Aynı şekilde yatırım sahibi yabancılar, sermayelerini geri almak istedikleri zaman bunun geri ödenmesi de gene madalyonun öbür yüzüdür. Bu ters yönlü ödemeler, yani net sermaye girişi yerine çıkışı başladığı zaman, yabancı sermaye almış olan ülke ürettiğinden daha azını kendi ihtiyaçları için kullanmak zorunda kalmaktadır. Ve de yabancı sermayenin haklarının geri ödenmesi ülkeyi ürettiğinden daha az tutarı kendi öz ihtiyaçlarına kullanmak zorunda bırakmaktadır (Bulutoğlu, 1970: 5-6).

İki çeşit uluslararası (dış) finansman mümkündür: Doğrudan yatırımlar ve dışardan yapılan borçlanmalar. İşte olası bir kar transferine imkan veren doğrudan yatırımlarla, önceden belirlenen bir takvime göre ödenmesi gereken borç arasındaki temek fark buradadır. Bu mali yükümlülükler borç kategorisine dahildir ve yararlanan ekonomide kamu finansmanını amaçlamaktadır. Dışardan sağlanan krediler borç verene karşı mali yükümlülük anlamına gelmekte ve plan dahilinde geri ödenmesi gerekmektedir. Borç servisi anaparanın amortismanı ve borçlanmanın bedeli demek olan

yükümlülükleri kapsamaktadır. Üç çeşit uluslararası alacak sözkonusudur: İlki devletten devlete doğrudan veya uluslararası finansal kuruluşlar tarafından verilen ödünçlerdir. Bunlar daha çok gelişmiş ülkelerin sağladıkları yardımlardır. İkincisi kamu borcu biçimindeki yükümlülüklerdir. Bunlar uluslararası finans sisteminde satışa sunulan sermayedir. Böylece sermaye, yatırımların finansmanında kullanılmakta ve devlet tahvili niteliğinde kamu finansmanında kullanılmaktadır. Üçüncüsü olarak yabancı bankalardan alınan ödünçler sözkonusu olduğunda ise, kamu kesimi ile özel şirket ve bankalara açılan krediler sözkonusudur. Bu çeşit banka kredileri dış ticaretin finansmanını amaçlar ve kısa vadelidir. Bir ülkenin dışardaki varlığıyla dışa karşı yükümlülükleri arasındaki farka net borç adı verilmektedir.[2] Vadesi gelen borçları ödeyebilmek için sadece gelire sahip olmak yeterli değildir. Aynı zamanında bu geliri bunun için kullanabilmeleri de gerekmektedir. Tasarrufların faiz ödemelerine oranı, gerçekleşen transferin önemiyle ilgili bir göstergedir. Dolayısıyla uluslararası finansman borç veren ve borç alan ülkeler arasındaki ilişkileri yoğunlaştırmaktadır (Arnaud, 1992: 10-14).[3] Bu nedenlerle uluslararası finansman azgelişmiş ülkelerin hızlı bir iktisadi gelişme gösterebilmeleri için ve açıklarını kapatabilmesinde alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır. Uluslararası finansman bu ülkelerin yatırımları ve tüketimleri için kendi içsel kaynaklarından daha fazlasını yapabilme imkanı vermektedir. Bu çerçevede tasarruf-gelişme arasındaki ilişki şöyle olmaktadır: Tasarruflar (Özel + Kamu + Dış) → Finans Sistemi → Yatırımlar → İktisadi Gelişme (İlerleme + Kalkınma + Büyüme) (Bal, 2001: 9).

Borçlanma kapasitesi, düzenli alınan kredilerle yenilenirken, iktisadi gelişmeye net katkının azalmadan sürdürülmesi olarak tanımlanmaktır. Bu amaçla iki gösterge kullanılmaktadır: Refinansman oranı, borç servisiyle taksitler arasındaki ilişkidir. Bunun, belirli seviyenin üzerine çıkmaması gerekmektedir; Yenileme oranı ise net transferle taksitler arasında ilişkidir. Tersine bunun minimum düzeyin üzerinde olması gerekmektedir. Dolayısıyla borçlanma kapasitesi, maksimum refinansman oranıyla minimum yenilenme oranı arasında arasında yer almaktadır. Maksimum borçlanma düzeyi, borç artış oranı, borçlanma kapasitesini aslında teorik bir formülasyondur ve her durumun özgün bir hal alması mümkündür. Çünkü borçlanma yolu tanımı zor bir şeydir ve bu da iki nedene dayanmaktadır. 1-Ülkelerin iç sorunları: Borç idaresinden sorumlu

[2] Azgelişmiş ülkelerin dışarıya olan yükümlülükleri varlıklarının çok üstündedir, dolayısıyla dışa borçludur. Uluslararası finansman mekanizmaları borç almak isteyen ülkeye dışardan daha fazla satın alınmasına olanak vermektedir. Daha sonra da dışarıya satarak borçlarını ödemek zorundadır (Arnaud, 1992: 12).

[3] Azgelişmiş ülkelerin ihracatı dış ödünçler sayesinde uyarılırken, sonra borçları ödemek amacıyla bunu izlemesi gerekmektedir. Fakat dış finansmanın işlevinin daha ötesine gitmektedir (Arnaud, 1992: 13-14).

olanlar ile döviz rezervleri ve kamu yatırımlarından sorumlu kurumlar arasındaki uyumsuzluklar olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu anlaşmazlık yüzünden ülkeler kurumsallaşmış borç idaresine sahip değildir. 2-Dış nedenler: Azgelişmiş ülkelerinin dış ödemeleri dengelemede karşılaştıkları zorluklardır. Harcamalar bakımından iki kesin durum, borç servisi ve zorunlu ithalat, gelir bakımından ise iki belirsizlik sözkonusudur, ihracat gelirleri ve net sermaye girişi yani yeni ödünçler düzeyi (Arnaud, 1992: 33-36).

Modern kapitalizmin oluşumu, piyasa güçleri eliyle geleneksel iktisadi düzenin yok edilmesi değildir. Aksini, doğal ekonominin piyasa ekonomisine dönüştürülmesinin, yani ticari bağlar ve finansal ağların devlet müdahalesiyle aşamalı olarak dönüşmesinin hikayesidir (Graeber, 2015: 347). Modern kapitalizmde devlet borçlarından oluşan ve kredi mekanizmasıyla sürekli genişleyen finans sistemi ortaya çıkmaktadır. Modern finans sistemi de, devlet giderlerini ödemek için kullanılmaktadır (Graeber, 2015: 361).[4] Dolayısıyla da modern devlet sürekli borcu olan bir devlettir. Bu durum kapitalist gelişme için gerekli olan finans sisteminin evrimi açısından da önem taşımaktadır. Devletin ulusal borçlar sistemine tabiiyeti yardımıyla kamu sürekli sermayeye borçlu sayılmıştır.[5] Devlet; borçların el değiştirmesi sürecinde oluşan ikincil piyasaların kredi işlemlerine kaynaklık etmiş ve bunları destekleyerek borçlanmasıyla kapitalist gelişme sürecinin parçası kılınmıştır. Yani sermayenin harekete geçirilmesi ve riske karşı korunması açısından devlet tahvilleri işlevsel olduklarını kanıtlamışlardır. İlksel birikimin kaldıracı olan devlet tahvilleri, sermayenin hareketlerinde işlevlerini pekiştirmişlerdir. Çünkü kapitalist gelişme açısından ulusal borçlar sistemi, finansal kırılganlık karşısında serbest piyasaya devlet müdahalesi olanakları da sunmaktadır (Güngen, 2015: 281-283).

Çağdaş kapitalizmin gelişiminde alacaklı ve borçlu ilişkisi kaynak aktarma mekanizması olmasının yanında uluslararası finans sistemi aracılığıyla iktisadi sömürü biçimini de oluşturmaktadır. Bu çerçevede kamu borcu, finans sermayesinin elinde güç ilişkisi ve iktidar kurumu olarak ortaya çıkmıştır. Kamu borcu, uluslararası finans sistemi çerçevesinde, ülkenin zenginliğinin yerli ve yabancı yatırımcılara aktarılmasının aracıdır. Çağdaş finans sistemi ile birlikte kamu borcu sürekli artmış ve kamu maliyesi üzerinden borç faizleri ile zenginleşmeyi mümkün kılmıştır. Çünkü kamu borcu, finans sisteminin

[4] "Kağıt para borç paradır, borç para savaş parasıdır ve bu hep böyle olmuştur. İngiltere ve Fransa'nın ulusal borçları, sadece kanal açmak ve köprü inşa etmek için değil, şehirleri bombalamak, esirlerin konacağı ve askere alınanların eğitileceği kampları inşa etmek için borç alınmış paralardır."(Graeber, 2015: 361).

[5] "Egemenlerin kendi şahıslarına değil de kamu referansıyla borçlanması finans sisteminin evriminde ilk kaldıraç olmuş ve devlet sermaye kesimine sürekli olarak borçlanmıştır." (Güngen, 2015: 281).

genişlemesine ve dış ticaretin büyümesine olanak tanımış, mali yapıda bağımlılık sağlayan güçlü kaldıraç olma kapasitesini ortaya koymuştur (Lazzarato, 2015: 189-190).

Uluslararası finans sistemi tarihsel olarak borç ve likidite krizlerinin biçimlendirdiği birikimli sürecin ürünüdür. Uluslararası finans sisteminin iki temel taşı döviz kuru ve sermaye hareketleri sistemidir. Bu iki mekanizma uluslararası finansal piyasaların iki ayağı olan para ve sermaye piyasalarının işleyişini belirlemektedir. Bu piyasalar da ulusal piyasaların işleyişini belirlemektedir. Yani finansal piyasalar döviz kurlarının ve faiz oranının belirlendiği piyasalardır. Para ve sermaye piyasalarından oluşan finansal piyasaların özelliği ise kırılganlıktır. Bu kırılganlık en belirgin biçimde krizlerin zemini hazırlamıştır.[6] Böylece borçlanma finanse ettikleri iktisadi faaliyetlerin getirileri ile ödenemezse krizlere yol açmaktadır. İşte uluslararası finans sisteminin evrimi bunların getirdiği etkilerin sonucudur ve kapitalist gelişme ile doğrudan ilişkilidir. Kapitalist gelişme sürecinde iki uluslararası finans sistem yaşanmıştır: ASS ve BWS. Bu sistemler döviz kuru ve sermaye hareketlerini istikrarlı kılmayı amaçlamışlar, bunu başaramadıklarında yakılmışlardır. Modern kapitalizmin uluslararası planda işleyişini istikrara kavuşturan hiçbir sistem sürekli olamamış ve kapitalist gelişme süreci de istikrarsızlığın tarihi olmuştur. Çağdaş kapitalizmin dalgalı döviz kuru ve serbest sermaye hareketlerine dayalı uluslararası finans sistemi de ekonomik yapılara büyük kırılganlıklar yaşatmakta ve istikrara kavuşturamamaktadır (Arın, 1997: 50-51).[7]

Çağdaş kapitalizm, kendi işleyişinin zorunlu bir parçası haline gelen bir sistemdir. Ancak aynı zamanda sermaye birikiminin sonsuzluğunun kavramasında yetersiz kalmaktadır.[8] Bu noktada, kamu borcunu üzerinden finansal balonlar gibi spekülasyonlar yaşanmaktadır. Bunların çoğu, çağdaş finans sisteminin evriminde kamu borcunun doğasından kaynaklanmaktadır. Kamu borcu, ulusal borçlar ve kamu kredisi şeklindeki

[6] Çünkü döviz kurlarının ve faiz oranlarının oynaklığı paranın paralararası ve zamanlararası fiyatının reel iktisadi akımlarla ilişkisinin kurulmasında ciddi sorunlar yaratmaktadır (Arın, 1997: 50).

[7] "Nasıl İngiltere Birinci Dünya Savaşı sonrasında ASS'de ödemler dengesi açığı verdiyse, ABD de BWS aynı sorunu yaşamıştır. Dış ödemeler açığı, yerli paranın yabancılara gidişinin yabancı paranın yurtiçine girişinden daha fazla olmasıyla gerçekleşmektedir. Bu durumda olan ABD'de yabancıların doların altına çevrilmesi yönünde baskı yaratılmasıyla altın ülke dışına akmıştır. 1971'de artık sadece dolardaki büyük devalüasyon BWS'yi kurtarabilmiştir. Ancak, ABD doları altına dönüştürme uygulamasına son vermeyi tercih etmiştir ve böylece altın standardının dünya ekonomisinde bir parasal ssitem olduğu son dönem de bitmiş olmuştur. 19. Yüzyılda altın standardı, dış yatırımların altına çevrilebilirliğini garanti etmek için güvenliklerini güçlendirerek küreselleşmeye katkıda bulunmuştur. 20. yüzyıldaki altın stardardı ise küresel likiditenin artışını sınırlayarak küreselleşme üzerinde olumsuz etki yapmıştır." (Allen, 2003: 88-89).

[8] "Kapitalizmin sonsuzluğunu kavramakta yetersiz olduğu tamamen doğru değildir. Bir yanda, taraftarları onu sonsuz olarak sunmak zorundalar, çünkü kapitalizm yaşayabilmesi mümkün tek ekonomik sistemdir. Öte yandan ise, nüfusun önemli kesimi ne zaman buna gerçekten inanmaya ve kredi kurumlarını sonsuza kadar var olarak kabul etmeye başlasa, her şeyden rayından çıkmaktadır." (Graeber, 2015: 370-372)

borçlanma sistemi olarak daha sonraki nesillerden ödünç alınmış paradır. Bununla birlikte etkileri iki tarafı keskin bir bıçak olmaktadır. Bir yandan, bütçe açıkları ile kamu kesiminin eline iktisadi güç vermenin yoludur. Öte yanda da kamu kesiminin halka borçlu olduğu anlamına gelmektedir. Çünkü bu para kamu borcunun bir uzantısıdır. Bizatihi kamu borcu, devletin halka verdiği, iktisadi gelişme perspektifinde ilham kaynağıdır. Bunun sonucu ise devletlerin almış olduğu borçlarının ödenememesi ve mali iflasla yok olmasıdır. Sorunun açık olan tarafı; devlet borçları öncelikle doğmakta ve halkın hepsine eşit ölçüde değil, sermaye kesimine ödenecek borç olmaktadır. Bu kişisel olmayan kamu borcunun özü her şeyden daha çok mali iflas ihtimalidir (Graeber, 2015: 370-372).[9]

Uluslararası finans sisteminde BWS sonrası kamu borcunu bir yere oturmak da güçtür. Bu borçlar, finansal sermayenin tümüyle yanılsamaya dayalı bir biçimi olarak ele alınmaktadır. Kamu borcunun temsil ettiği para, zaten önceden harcanmaktadır. Bu nedenle yatırımcılar alım-satımı, tek dayanağı devletin vergilendirme kabiliyeti olan borçlar üzerinde gerçekleştirmektedirler. Eğer kamusal faaliyet vergi gelirleri ile sübvanse ediliyorsa, mesele farklı bir hal almaktadır. Kamu borcuna yatırılan para, sadece finansmana katıldığı için finansal sermaye olarak doğrudan dolaşıma çıkmaz. Finansal sermaye, kamu yatırımları vasıtasıyla vergi gelirlerinde daha sonrasında devlete borç verenlere ödenecek faize temel teşkil edecek bir artışa yol açarsa, dolaşımda kalmaya devam edebilmektedir. Finansal sermaye için arz ve talep de dolaşım sürecine müdahil olmaktadır. Çünkü fiyatlar gelirlerin faiz oranı üzerinden sermayeleşmesidir. Böylece de finans sistemi, sermaye birikiminin kendini idame ettirmesinde hayati önemi haizdir: Sermaye hareketliliğinin sürekliliğini sağlayarak eşgüdüm işlevini yerine getirmektedir (Harvey, 2008: 352-353). Ancak finans sistemi, yine de çelişkiler yumağında boğuşmakta ve kapitalist gelişmenin çelişkilerini ilga etmekten ziyade içselleştirmektedir.[10] Finansal piyasalarda, değer artıklarına sahip olan iktisadi birimler ile bu artıkları belli bir amaç için kullanmak isteyen iktisadi birimler arasında bir temel yatmaktadır. Benzer şekilde, amaçlar da sınırsız ölçeğe sahiptir. Finansal kurumlar, bu artıkları biriktirmek, yoğunlaştırmak ve gerekli olduğunda parayı faiz getiren sermaye haline dönüştürerek dolaşıma sokacak biçime getirmek için verimli yöntemler bulma ihtiyacı etrafında bütünleşmektedir. Parçalı finansal aracılar, işlevsel uzmanlaşmanın sonucu olmaktadır.

[9] "Bu dönemde iflas kişisel bir kıyamettir, insanın malını mülkünü kaybetmesi demektir. Ulusal iflasın ne anlama geldiğini hiç kimse bilmiyordu ve emsali hiç görülmemişti. Ülkeler daha büyük masraflara girdikçe, borçları geometrik olarak artmış, temerrüde düşmek kaçınılmaz görünmüştür." (Graeber, 2015: 371-372)

[10] "Örneğin bankerler, rekabet halinde sermayedarlardır ve işlerini her türlü hileyi kullanarak görmeleri gerekir ki bu hileler onları mali varoluşun dibine çekmektedir. Finans sistemindeki karmaşa, bu birbiriyle uzlaşmaz ilk rolü uyumlu hale getirme yönünde süregelen çabayı yansıtmaktadır." (Harvey, 2008: 346).

Arz tarafından, farklı iktisadi birimlerin türüne göre tasarrufların hareketi farklı sorunlar doğurmaktadır. Aynı şekilde özel şirketin ve devletin tasarrufları uzmanlaşmış yaklaşım gerektirmektedir. Talep tarafındaysa, işletme ve tüketici kredilerinin finansmanı, kamu finansmanı, projelerinin finansmanı ve çokuluslu şirketlerin ihtiyaçları, uzmanlaşmış deneyim gerektiren işlerdir. Bankalar da finans sistemindeki işbölümünde özelleşmiş işlevlere sahiptirler. Yani finans sistemi belli ölçüde parçalıdır.[11] Ancak kredi sistemi ve borç mekanizmaları içinde parçalı finans sisteminin bütünleşme seviyesi yüksektir. Sonuçta ise finans sistemi içinde paranın para olarak dolaşımı ile paranın sermaye olarak dolaşımı birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzeşmektedir (Harvey, 2008: 346-349).

Günümüzde olan biteni yadsıyan teoriler, olumsuz olayları ekonomik yapının özelliklerinin sonucu olmaktan çok dış güçlerin işi olarak görerek, politikacıların kötü adam ve günah keçisi ihtiyacını tatmin edebilir, ancak böyle bir teori soruna çözüm olacak yararlı bir rehber sunamaz. İktisat teorisinin mevcut standart yapısı zarif bir mantıki sistem olabilir. Ancak ekonominin normal işleyişiyle krizlerin nasıl ortaya çıktığını ve bir dönemde krize elverişli olan yapının, neden bir başka dönemde olmadığını açıklamakta başarısız olmaktadır. 1980'ler sonrası belirgin olan makroekonomik istikrarsızlık, kırılgan finans sisteminin sonucudur. Çünkü finans sisteminde göze çarpmadan ortaya çıkan genişlemeler ve ekonomik büyümenin neden olduğu spekülatif finansman para ile maliye politikalarını geçersiz kılmaktadır (Papadimitriou ve Wray, 2013: 5). Bu süreçte finansal krizlerle 19. yüzyılın ilk üçte ikilik bölümü ile 20. yüzyılın ikinci üçte birlik kısmında oldukça sık karşılaşılmıştır. Buna krizler tarihsel süreçte özel rastlantıların ürünüdür. Her krizin kendine özgü bireysel özellikleri vardır. Bunlar; şokun yapısı, spekülasyon konusu, kredilerdeki genişlemenin biçimi, dolandırıcılık girişimlerindeki hüner, ani değişimi başlatan olayın niteliğidir. Ancak bir şey ne kadar değişirse, o kadar aynı kalmaktadır: Ayrıntılar zenginleşse de, özündeki yapı bakidir (Kindleberger ve Aliber, 2013: 53-54).[12]

Gelecek hakkında bilgi edinme finans sistemi için özel bir değer taşımaktadır.[13] Belirsiz bir geleceğin baskısını daima omuzlarında hisseden piyasa oyuncuları arkalarına bakmayacak kadar meşguldürler, rasyonel düşünceye fazlasıyla odaklanmış zihinleri

[11] Parçalı yapı tek bir finansal piyasayı değil, birçok piyasayı ve piyasalar ile ülkeler arasındaki faiz oranları farklılıkları kesinken, finansmanı için de farklı borç oranlarını ortaya çıkarmaktadır (Harvey, 2008: 348).
[12] "Krizlerin çoğu bir kredi balonunun patlak vermesinin ardından gelmiştir. Krizler türünün ticari, sınai, parasal, bankacılık, mali ve finansal alt türleri ile yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası gruplara ayrılması daha da zorlama bir yaklaşımdır." (Kindleberger ve Aliber, 2013: 53-54).
[13] "Geleceğe ilişkin beklentiler ve geleceğin sırrına ermek arzusu o denli güçlüdür ki kimi zaman piyasa katılımcılarının geçmişin önemini azımsamasına neden olur; zira katılımcıların tarih bilgisine verdiği değer, deri değiştiren bir yılanın ardında bıraktığı ölü deriye verdiğinden fazla değildir." (Allen, 2003: 7).

eksik bilgiyle beslenen korkuların ve ümitlerin çatıştığı bir savaş alanını andırmaktadır. Bitmez tükenmez dalgalanmaların deneyimli piyasa katılımcıları üzerinde yarattığı güçlü etki, finansal araçları, piyasaları ve kurumları anlamak için geniş bir bakış açısına ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da, mevcut finans sistemi üzerine yapılan istatistik ve zaman serisi çalışmaları değil, karşılaştırmalı tarihsel analizde elde edilecek deneyimlerin oluşturduğu bakış açısıdır. Böyle bir çerçevedeki karşılaştırmalı tarihsel analiz, yarattığı etki bakımından ekonomik yapıları geride bırakan finans sisteminin evriminin organik genişleme gücünün (serbestlik, bütünleşme ve uyum) varlığını gün ışığına çıkarmaya çalışmaktadır.[14] Finans sisteminin mevcut sorunları; devlet müdahalesinin varlığı ya da yokluğu, sabit ya da esnek döviz kurları, kısıtlı ya da serbest ticaret, finansal baskılama ya da serbestlik, rekabetçi ya da korumacı ekonomi ve açıklık ya da kapalılık arasında, bir seçim yapmayı zorunlu kılmaktadır. Finans sisteminin evrimleşmesi hızlandıkça ulus devletler bu hıza ayak uydurmak için güçlüklerle karşılaşmakta ve güçlükleri aşmak için daha çabuk karar vermek zorunda kalmaktadırlar. Finans sisteminin evriminin tarihsel analizi bu uyum sağlama süreçlerinin yeni olmadığını anımsatacaktır (Allen, 2003: 7-8). İşte bu çalışmada; uluslararası finans sisteminin evriminde önemli rol oynayan ulusal finans sisteminin oluşumunun ve gelişiminin ele alınması amaçlanmaktadır. Aynı zamanda modern kapitalizmin oluşumunda itibaren ulusal ekonomik yapının izlerini süren ve iktisat tarihinin bulanık sularına dalarak çağdaş kapitalizmi oluşturan tohumları azgelişmiş ekonomide arayan karşılaştırmalı bir tarihsel analiz hedeflenmektedir.

Sermayenin uluslararasılaşmasının ilk evresi, 1830'lardan itibaren ticaret sermayesinin uluslararasılaşması yoluyla kapitalist gelişmenin geleneksel ekonomilere yayılmasıdır. Serbest ticaret ile ticari birikim rejimi, bu dönemin özellikleridir. Finans sermayesinin uluslararasılaşması ise geri kalmış ekonomilere verilen dış kredilerledir. 1970'lerden itibaren finans sermayesinin hareketliliğinin artmasıyla birlikte sermayenin uluslararasılaşmasının yeni evresine girilmektedir Bu evrenin özelliği ne bütün sermayelerin uluslararasılaşması ne de uluslararası sermayenin ulusal ekonomiyi önemsiz hale getirmesidir. Bu dönemin özelliği, finansal serbestlik ile para sermayesinin artan hareketliliği sonucu farklılaşmış ulusal ekonomik yapıların ortak birimle ölçülebilmesi, dolayısıyla finansal birikim rejimiyle uluslararası finans sistemine tabi olmasıdır. Buna karşın sermaye birikim rejiminin gerektirdiği değişim/dönüşüm süreci uluslararası yapıya

[14] "Finans sisteminin evrimi sonucu ulus devletler zaman içinde finansal güvenirlik sayılan ASS ile BWS'yi kenara bırakmak ve eskiden kamu maliyesinin güvenilmezliğinin göstergesi olarak kabul edilen, altına dönüştürülemeyen kâğıt paraya yönelmek zorunda kalmışlardır." (Allen, 2003: 7-8).

devredilse bile, iktisadi egemenlik tüm boyutuyla uluslararası kuruluşlara devredilemez. Çünkü sermaye birikiminin uluslararası niteliği ile devletin ulusallığı arasındaki ikilem kapitalist gelişme sürecinin çelişkisidir. Böylece de sermaye birikim koşullarının içselleştirilmesi sürecinde, devletin işlevi öne çıkmaktadır. Devlet, süreklilik gösteren birikim sürecinde farklılaşan sermaye kesimleri arasında arabuluculuk yaparak sermayenin çelişkili birliğini örgütlemektedir. Özetle, sermayenin uluslararasılaşması devletin aktif rolünü gerektiren tarihsel bir süreç olmaktadır (Oğuz, 2006a: 156-159).

Kapitalist ekonominin en büyük zaafı istikrarsız olmasıdır. Bu istikrarsızlık yalnızca dışsal şoklar ve politika yapıcıların yetersizliğinden kaynaklanmaz. İstikrarsızlık kapitalist ekonomilerin içsel süreçlerinden kaynaklanmaktadır. Karmaşık sisteme sahip kapitalist ekonomin dinamikleri, uyumsuzluğa olanak sağlayan koşullara yani derinleşen krizlere yol açmaktadır. Ancak uyumsuzluğun tam olarak gerçekleşmesi gerekmez çünkü iktisadi politikalar istikrarsızlığı sınırlamaktadır. Yani kapitalist bir ekonomik yapıda istikrarsızlığın istikrarı sağlanmaktadır (Papadimitriou ve Wray, 2013: 10). [15] Böyle bir çerçevede kamu borcunu, sermaye birikimin dinamiklerinden ayırmak, güç ilişkilerini ve iktidar kurumlarını özgün tarihsel bağlamlarında anlamayı ve ekonomik yapıdaki değişimi/dönüşümü açıklayabilmeyi zorlaştırmaktadır (Soederberg, 2016: 32). Çünkü tarihsel süreçte oluşan ekonomik yapılar doğal sistemler değildirler. Ekonomi yapı, mevzuat, buluş ve yeniliğin evrimsel süreciyle yaratılmış toplumsal organizasyondur. Ekonomik yapıda politikaların şekillendirilmesi süreçlerin performansını kapsamaktadır. Ekonomik performansın yetersizliği belirgin olduğunda, köklü idari-mali reform/yeniden yapılanma gerekmektedir. İşte böyle evreler tarihsel süreç içinde yer almaktadır ve karşılaştırmalı çerçevede buradan yola çıkmaktadır (Papadimitriou ve Wray, 2013: 7). Bu bağlamdan yola çıkarak, konuya ilişkin yaklaşım üç temel boyutu içererek gelişmektedir: Ekonomik yapıdaki değişim/dönüşüm dönemi, finansal sisteminin oluşum/gelişim evresi ve kapitalist gelişme sürecinde ticari/finansal sermaye birikim rejimleri.

[15] "Ekonominin istikrarsız olmasının nedeni kapitalist finansmandır. Şayet belirli bir pozisyonların güvenli ve spekülatif finansmanı ile iç ve dış yatırım finansmanı karışımı bir süre hüküm sürse de, daha sonra ekonomiye içsel olan teşvikler bu karışımı değiştirmektedir. Herhangi geçici sakinlik dönemi pozisyonların spekülatif finansmanı ve yatırımın dış finansmanın arttığı bir genişlemeye dönüşmektedir. Bunu, birimleri likiditeden mahrum bırakan ve finansal kurumların sermaye borç oranlarını yükselten bir yatırım patlaması izlemektedir. Yatırım patlamasına fren olan faiz oranları yeteri kadar artar böylece şimdiki değerdeki ilişkiler zayıflar. Spekülatif finansman tarafından talepteki artıştan sonra ortaya çıkan bu durum, faiz oranlarını, işgücü ücretlerini ve malzeme fiyatlarını artırır, böylece kar marjları erozyona uğrar. Yatırım genişlemesine frenin finansal krize, borç deflasyonuna ve derin durgunluğa yol açıp açmaması ekonominin likiditesine, kamu kesiminin büyüklüğüne ve Merkez Bankasının nihai borç verme derecesine bağlıdır. Bu çerçevede 1980'lerden beri finansal krizlerin ağırlığında ilerleme olmaktadır." (Minsky, 2013: 225).

Kamu Borcu: Analitik Bir Çerçeve

Dünya üzerindeki çok sayıda ülkede, 1980'lerden itibaren borçlanma eğilimi artmış ve 2000'li yıllara gelindiğinde ise kamu borcu aşırı yükselmiştir. Tarihsel süreçte genellikle savaşlar, isyanlar ve devrimler nedeniyle ulus devletlerdeki borçluluk durumu ilk defa barış zamanlarında daha fazla olmuştur (Bağcı, 2001: 48). Bu borçlanma eğilimi hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde görülmektedir. Ancak azgelişmiş ülkelerdeki borçlanma eğilimi farklılık göstermektedir. Dış borç gelişmiş ülkelerde önemsiz iken, azgelişmiş ülkelerde yüksek düzeylerdedir. Ayrıca Azgelişmiş ülkelerde yüksek miktarda iç borçlanma da bulunmaktadır. Böylece de kamu borcu ülkedeki iktisat politikalarını kısıtlamaktadır. Ancak bu kısıtlamalar borçların vade yapısı ve alındığı kaynağa göre farklılıklar göstermektedir. Gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde farklı olmakla beraber, genel olarak borçların artışı şu nedenlerden kaynaklanmaktadır: Savaşların finansmanı, iktisadi gelişmenin finansmanı, ucuz finansmanın varlığı, kamu kesiminin gücü, özel sektör borçların devranılması ve cari giderlerin finansmanı (Bağcı, 2001: 121-122). Yani borçlanma, gerek özel sektörün gerekse kamu kesimini ihtiyaçlardan doğmaktadır. Bu çerçevede borçlanma eğilimi; maliyet, tutar ve finansal piyasaların yanında, disiplin altında tutulmasını sağlayacak idari-mali yapılarda da yakından ilgilidir. Çünkü kamu borcunun, mali disiplin altında yapılmaması konsolidasyonu gündeme getirmektedir.

Borç kavramı genel olarak ödeme mükellefiyetini ifade etmektedir. "Para borcu anlamına gelen borç bir ilişki şeklinde ortaya çıkmakta ve bu ilişki de alacaklı ile borçlu yer almaktadır. Borçlanma ise, belirli bir paranın anapara, faiz ve diğer ödentilerle beraber belirli süre sonunda geri ödenmek üzere ödünç alınmasıdır" (Yılmaz, 2008: 1-6). Devletin gelir ve gider dengesi için kullandığı araç olarak kamu borcu, özellikle kamu maliyesi içinde artan öneme sahiptir. Ayrıca borçlanma, maliye politikası aracıdır ve böylece makroekonomi içerisinde büyük yer taşımaktadır. Devlet, kamusal faaliyetleri ve iktisadi gelişmeyi finanse etmek için gelir kaynaklarına başvurmaktadır. Kamu finansmanındaki araçlar ise vergi ve vergi dışı gelirler ile özel fonlardır. Bunların yanında gelirlerin giderleri aştığı durumda borçlanma yolu kullanılmaktadır. Kamu kesiminin esas gelir elde etme yolu vergilendirmedir. Ancak borçlanma artık vergilendirmenin alternatifi olmaktadır. Öte yandan borca dayalı finansman iktisadi gelişmenin gereği olmasının yanı sıra, sadece devlet bütçe açıklarının kapatılmasında değil, ayrıca makroekonomik

istikrarsızlıkların çözümünde de kullanılmaktadır (Yılmaz, 2008: 18-22).[16] Sonuçta borçlanma eğilimi kamu gelir-gider dengesine göre şekillenmektedir.

Borç idaresinin amacı ise, kamu finansmanı ile ödeme yükümlülüklerini yerine getirebilmesini sağlamak ve bunu sürdürülebilir bir risk oranı yüklenerek uzun vadede düşük maliyetle gerçekleştirmektir. Sürdürülebilir borçlanmada önemli görülen hususlar; para ve maliye politikası ile koordinasyon içinde yapılması, risklerin beklenen maliyetler çerçevesinde yürütülmesi ve risk ile maliyetleri uzun vadede asgariye indirmek amacıyla etkin kamu menkul kıymetleri piyasasının gerçekleştirmesi ve farklı piyasa koşullarında işlerliği olan birincil-ikincil piyasaların ayakta tutulmasıdır. Çünkü kamu borç stoku ülkedeki en büyük finansal portföyü oluşturmaktadır. Ayrıca ülkelerin farklı ekonomik yapılarda ve gelişme düzeylerinde borç idaresi bağlamında öne çıkan eğilimler de vardır. Birincisi, kamu borcu için kurumsal çerçeve daha da resmileşmektedir. Amaç tehlikeli borçların sürdürülemez hale gelmesini önlemektir. İkincisi, borç servisinin bütçe üzerindeki etkisi ve döviz rezervleri ile ilişkisi bakımdan risk yönetimi önemli hale gelmektedir. Üçüncüsü, finansal piyasalardaki borçlanma ihalelerinin ve kamu değerli kağıtlarının alım satımının istikrarı bakımından önemlidir. Serbest piyasalar bu açıdan geliştirilmektedir. Dördüncüsü, finansal piyasaların işlemesinin ön koşulu olarak şoklara karşı kırılganlığın azaltılması için makroekonomik politikalarla kamu borcunun kalitesi de artırılmaktadır.[17] Yani kamu borcunun sürdürülebilir olması ve aşırı borçluluğu azaltacak bir strateji borç idaresinin temel amacıdır. Aslında gelir düzeyi düşük azgelişmiş ülkelerde borçluluk yüksek boyutlarda olmaktadır. Aşırı borçlu ve finansal akımlarının tersine dönmesi ile şoklar yaşayan bu ülkelerde borç idaresi ve borçların sürdürülemez duruma düşme tehlikesi önem kazanmaktadır (Arın, 2004: 125-127).

Türkiye'de kamu maliyesindeki borçlanma eğilimi incelenirken genellikle son yıllardaki iktisadi gelişmeler üzerine odaklanılmaktadır. Kamu borcuna bu şekilde bir yaklaşım özellikle borçlanmanın sonuç olduğu gerçeği göz ardı etmektedir. Bu çerçevede borçlamadaki artışın ekonomik yapıdaki dönüşümlerden kaynaklandığı ve bunlar olmasaydı borçluluk sorununun olmayacağı sonucu bulunmaktadır. Borçluluk sorunu;

[16] Borçlanmaya şu nedenlerle başvurulmaktadır; gelir yetersizliği ve bütçe açıklarının giderilmesi, iktisadi kalkınmanın finansmanı, kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması, döviz darboğazlarının aşılması, vergileme kapasitesinden yararlanılamaması, bütçe gelirleri-giderleri arasında dengesizlik, olağanüstü harcamaların karşılanması ve kamu yatırımları ile reformların finansmanı (Yılmaz, 2008: 18-22).

[17] Bu çerçevede kamu borç yönetimi şöyle tanımlamaktadır: Gerekli finansman kaynaklarını sağlamak, kamu kağıtları için etkin ve likit bir piyasa geliştirmek ve sürdürmek gibi diğer amaçları gerçekleştirmek üzere, kamu borcunun yönetimi için strateji formüle etmek ve uygulamaktır (Arın, 2004: 125-126)

borçların sürdürülebilirliği, faizlerin yüksekliği ve bunun piyasalara etkisi gibi finansal sistem içinde bir olayı olarak ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla kamu borcu için çözümler de finansal yenilik anlayışı içinde yaratıcı çözümler olmaktadır. Bu çalışmada esas olarak kamu borcunun neden değil sonuç olduğu ve son yıllarda öneminin artmasına rağmen mazisinin eskilere dayandığı konusu, tarihsel örnekleriyle veriler ve bilgiler ışığında ele alınarak incelenecektir. Böylece kamu borcunun temelindeki nedenlerin politik iktisadı konusunda mali yaklaşımlar geliştirilmeye çalışılacaktır. Konunun tarihsel perspektif içinde ele alınmaması halinde içinde bulunulan borçluluk sorununa; sağlıklı bir bakış açısı getirilemeyeceğine ve sorunun temelinde yatan ekonomik yapı değiştirilmediği sürece de kalıcı bir çözüm bulunulamayacağına inanılmaktadır.

Bu bağlamda; "düşünsel planda oldukça farklılaşan iki akıl yürütme çoğu zaman karşılaştırma yöntemi içinde birleştirilmektedir. Öncelikle tarih alanında karşılaştırma ne anlama gelmektedir? Şudur; farklı toplumsal ortamlarda da olsa göze çarpan daha fazla olgunun seçimini yapabilmek, belirli bazı analojiler içinde sunabilmek, yapılabilecek tüm ölçümler ile ortaya koydukları farklılıklar ve benzerliklerle beraber evrimlerini gösteren eğriyi takip edebilmek ve olguları açıklamak. Öyleyse, karşılaştırma ile tarihsel yaklaşımın varılabilmesi için iki zorunlu koşul vardır; bunlardan birincisi gözlenen olgular arasında bir benzerliğin olması ki, ikincisi ele alınan olguların gerçekleştiği ortamlar arasında bir farklılığın olması zorunluluğudur. Görüldüğü gibi karşılaştırma yöntemi, metodun tüm görünümlerinde ortaktır. Aynı zamanda, göz önünde bulundurulan alana uygun olarak, sonuçları tamamıyla farklı iki uygulamaya da elverişlidir. Birinci olasılık: zaman ve mekan açısından farklı iki toplum seçilmekte, bunlar arasında bazı analojiler gözlemlense de, bu olgu hakkındaki analojiler ne ortak kökenle, ne de karşılıklı etkleşimle açıklanabilmektedir. Karşılaştırma yönetim başka uygulanış yolu daha vardır: zaman ve mekan açısından yakın, birbirlerinden sürekli etkilenmiş toplumlar; gelişimleri boyunca yakınlıkları ve eş zamanlılıkları nedeniyle aynı güçlü etkilere maruz kalmış ve hatta kökenlerinin bir kısmı ortak olan toplumları incelemek. Bu metodolojik biçim tamamıyla karşılaştırmaya aittir." (Bloch, 1985: 20-24). Bu metod yardımıyla değişik eş zamanlı toplumlar olarak Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti için, mekan ve zaman açısından birbirlerine yakınlaşan ekonomik yapıları çerçevesinde karşılaştırmalı analiz kurulmaktadır. Çünkü "sosyal bilimlerde yapının kendisinin analizi aynı zamanda yapının tarihinin analizini de zorunlu kılmaktadır. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, yapının değişimi belirlenimci bir yol izler ve bugünün anahtarı geçişte yatar. Ancak bu sadece bir sürekliliği işaret etmez; tam tersine geçmişteki kopuşların etkisini de, süreklilikten daha

fazla önemser. İkincisi ise, bu yapının diğer yapılanmalar ile ilişkisinin hem yapının geneli üzerinde hem de yapıyı oluşturan unsurlar üzerinde etkisi olmaktadır. Dolayısıyla yapının iç değişimi ve başka yapılarla ilişkisinin değişiminin bağlantılı süreçler oldukları ve bu değişimin mutlaka incelenmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ancak özellikle toplumsal yapılar zamansal ve mekansal olarak geniş bir çeşitlilikte ortaya çıkmıştır. Bu çeşitlilik bir zenginlik olsa incelemenin, aslında hangi unsurdaki değişimin belirleyici olduğunu karar vermesi gerekmektedir. Bu da tarihsel incelemede daha önemli değişimler etrafında yapılmış bir dönemlendirmeyi zorunlu kılmıştır. " (Bahçe ve Eres, 2012: 19). Burada karşılaştırmalı tarihsel yöntem, hem genel olarak yaşanan ekonomik yapının değişiminin anlaşılmasında, hem de özel olarak mali yapının (devlet/kamu maliyesi) dönüşümü sorunsalının anlaşılmasında açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeveden soruna yaklaşınca sermaye birikim mekanizması, iktisadi gelişmede kullanışlı bir hareket noktasıdır. Buna göre sermaye birikimi, gerek konjonktürel gerekse yapısal süreci bir arada ele alan, farklı zamansal ve mekansal açılımlardaki özgünlükleri varolan iktisadi bütünsellik içerisinde değerlendiren ve para, meta ve üretken sermaye ile devlet ve ekonomi gibi alanların aralarındaki içsel ilişkileri açığa çıkaran bir analiz sağlamaktadır.

Modern finans sistemi ise, ekonomik yapının ürünüdür. Farklı ekonomik yapılar, farklı finans sistemleri oluşturmaktadır. Bu çerçevede geniş kapsamlı finans sistemi; kamu ve özel finansman olarak ikiye ayrılmaktadır. Mali yapı, kamu finansmanının büyük bölümünü kapsamaktadır ve istikrarlı finansal yapının temelini de istikrarlı kamu maliyesi oluşturmaktadır. Bankalar, merkez bankaları, menkul kıymetler, borsalar, para sistemleri ikinci bölüme konulabilse de kamu-özel ayırımında çoğu alanlarda güçlükler görülmektedir. Çünkü finansal sistemin gelişiminde öznelden nesnele, informelden formel yapılara doğru bir süreç gözlenmektedir. Çağdaş finans sistemi idari-mali yapının bir parçasıdır ve iktisadi ödemeleri kolaylaştırmaktadır. Finansal piyasalar, araçlar ve kurumlar çağdaş finans sisteminin temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda mali yapı, merkez bankası, bankacılık, borsacılık, menkul kıymetler, para sistemi ve kurumsallaşma finansal yapı ve politikaları oluşturmaktadır. İşte burada böyle bir bütüncül çerçevedeki ekonomik faktörler incelenecektir. Bunların oluşumları ve gelişimleri tarihsel olarak ekonomik yapıdaki değişime/dönüşüme bağlı olarak değerlendirilecektir. Çalışmada, ülke ekonomisinin uluslararası sermayenin gereksinimleri doğrultusunda değişim/dönüşüm sürecinde dünya/küresel ekonomi ile eklemlenme/bütünleşme açısından DUİ ile YUP karşılaştırılacaktır. Çünkü 1875-1881 arası DUİ süreci ile 2000-2002 arası YUP süreci, son dönem de çok tartışılan aktörler ve

mekanizmalardan birisidirler. DUİ ve YUP süreçlerinin ortaya çıkışının nedenlerini ve Osmanlı ile Türkiye ekonomisinin bunda rolünü daha iyi anlamak için finansın yükselişi ve maliyeninin serüvenine borçlanma üzerinden göz atmakta fayda bulunmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi gelişme stratejisinde karşılaştığı en önemli sorun tarihsel süreçte kaynak yetersizliği olmaktadır. Bunun için uygulanan iktisat politikaları, kapsadıkları zaman boyutu açısından özgül özellikler taşımaktadır. Cumhuriyet dönemi iktisat politikalarının değerlendirilebilmesi büyük ölçüde Osmanlı Devletinden devralınan ekonomik yapının da bilinmesini gerektirmektedir. Modernleşme ile Batı Avrupa'dan bir yüzyıl sonra tanışan Osmanlı Devletinde, 19. Yüzyılın başından geleneksel iktisadi düzende başlayan çöküntü ile birlikte ekonomik yapı değişmiş ve imparatorluk hazinesi de iyice zayıflamaya başlamıştır. Bu durumda Avrupa'dan yayılan ve dünya ölçeğinde ekonomik yapıyı değiştiren sanayi devriminin dışında kalınması başlıca etken olmuştur. Bu dönemdeki idari-mali reformlar ve iktisadi modernleşme süreci, ekonomik yapının değiştirilmesi yönünde değil, eskinin canlandırılarak geleneksel iktisadi düzenin sürdürülmesi amacıyla yapıldığından, iktisadi gelişme için yetersiz kalmıştır. Türkiye ekonomisi Osmanlı'nın geri kalmış iktisadi mirasına rağmen, Cumhuriyetle birlikte hızlı dönüşüm sürecine girmiştir. Bundan sonraki iki temel bölümde; ekonomik yapıdaki değişim/dönüşüm amacıyla uygulanan iktisadi modernleşme (idari-mali reformlar) ve iktisadi bütünleşme (idari-mali yeniden yapılanma) süreci ile bunun ortaya çıkardığı finansal yapı ve politikalar (para sistemi ve politikaları, bankacılık ve merkez bankası, borsacılık ve menkul kıymetler borsası ile devlet/kamu maliyesinin yapısı) ana hatlarıyla birlikte ele alınarak incelenmektedir.

Bu çalışma üç temel bölümden oluşacaktır. Çalışmanın ilk iki bölümü, ekonomik yapıdaki değişim/dönüşümü, finansal sistem ve kamu maliyesi ile azgelişmiş bir ülke bağlamında yaşanan iktisat gelişme tecrübelerini de göz önünde bulundurarak bütünsel boyutlarıyla ve unsurlarıyla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Üçüncü temel bölüm ise bu analizleri uluslararası ile ulusal ekonomik yapı bağlamında ve öne çıkan süreçleriyle (dış ticaret rejiminin değişimi, finans sisteminin evrimi ve kamu maliyesinde dönüşümü) kapitalist gelişmeyle ilişkilendirmeyi amaçlamaktadır. Böylece Osmanlı/Türkiye ekonomisinde mali bağımlılık ve uyum derecesi ortaya konulurken, aynı zamanda özellikle kamu borcunun gelişimi de analiz edilmektedir. Ekonomik yapıda finansal sistem uzun dönemler boyunca sınırlı gelişme gösteren karakter sergilemiştir. Bu durum, finansal düzen ve faaliyetler açısından göreli olarak hareketli geçen 19. Yüzyılın ikinci yarısı dışında, finansal sisteme karşı ihtiyatlı politikalar nedeniyle 1980'li yıllara dek

geçerli olmuştur. 1980 öncesi izlenen iktisadi kalkınma politikalarının yansıması olarak bu özellik 1980'den itibaren radikal dönüşüme uğramış, finansal yapı ve faaliyetlerin tüm unsurlarıyla harekete geçirilmesine yönelik politikalar uygulanmıştır. Bunun sonucunda önceki dönemlerin aksine, sadece kamu kesimi değil, özel sektör de ekonomik yapıda geniş bir serbestlik ve bütünleşme içerisinde uluslararası finans sistemine yönelmiştir. Bu yeni evrenin temel hedefi, uluslararası finansal akımların ülke ekonomisine pozitif kaynak transferi sağlamak olmuştur. İktisadi modernleşme ile bütünleşme yolundaki Osmanlı ve Türkiye ekonomisinde, uluslararası finansman sağlamak amaçlı yeni iktisat politikaları neticesinde kamu borcu hızla artmış, aynı zamanda ekonominin dışa açılması ve serbestleşmesi ile köklü yapısal değişim/dönüşümlere sahne olunmuştur. Çalışmanın ilk iki bölümü Osmanlı ve Türkiye ekonomik yapısı açısından finansal sistem yani para, banka ve borsa sistemi ve mali yapının önemi ve bunların dönemsel gelişim eğilimleri, konjonktürel değişim ve yapısal dönüşüm çerçevesinde incelenerek ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca 1838 yılındaki STA ve 1980 yılındaki EİP ile başlayan sürecinin ekonomik yapı açısından etkileri üzerinde de durulacaktır.

Üçüncü bölümün amacı; önceki bölümlerde derinlemesine incelenen ekonomik yapıda değişim/dönüşüm dönemlerindeki finansal sistemin gelişimi ve kamu maliyesinin, kapitalist gelişme süreci yani sermaye birikim rejimi açısından tarihsel ve bütüncül değerlendirilmesinin yapılmasıdır. DUİ'den YUP'a kadar uzanan değişim/dönüşüm evrelerinin modern/çağdaş finans sistemi özelinde, ekonomik yapı gibi geniş bir konunun özetlenerek de olsa ele alınabilmesi için seçmeci bir yaklaşım gerekmektedir. Kapitalist gelişme sürecinde yeni sermaye birikim koşullarını esas alan bir yaklaşım, kaçınılmaz olarak uluslararası ve ulusal yapıda birikim rejimleri çerçevesinde dış ticaret rejiminin (ticari açıklık - ticari serbestlik) değişimi, finans sisteminin (finansal alan - finansal bütünleşme) evrimi ve kamu maliyesindeki (mali bağımlılık - mali uyum) dönüşüm bileşkesinde incelemeyi gerektirmektedir. Burada amaçlanan tarihsel sürecin devingenliğinde ve karşılaştırmalı perspektifte iktisadi gelişme sürecin ana doğrultularını yakalayacak bir genel çerçevenin (kamu borcu) kurulmasıdır. Sonuçta ise genel bir değerlendirme yapılarak süreç anlamdırılmaya çalışılacaktır. Bu çerçevede ortaya çıkan iktisadi sorun tespit edilerek yapı, mekanizma ve aktörler araındaki özgül etkileşimler ile farklı makroekonomik dinamikler ifade edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI'DA İDARİ-MALİ REFORMLAR VE İKTİSADİ MODERLEŞME DÖNEMİ (1838-1875/76): KONJONKTÜREL DEĞİŞİMİN BİLAÇOSU VE MALİ KRİZ

1.1. Ekonomik Değişim Süreci: İktisadi Modernleşme ve İdari-Mali Reformlar

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi, karşılaştırmalı tarihsel perspektif içinde niteliksel bağlamında anlamlıdır. İmparatorluk ekonomik faaliyetin, ticari ilişkilerinin ve finansal ağların bulunmadığı iktisadi yokluk değildir. Fakat bu süreçte, Batı Avrupa'da alternatif iktisadi gelişme süreci ortaya çıkmış ve daha bir yüzyıl önce geçerli olmayacak karşılaştırmayı mümkün kılmıştır. 19. yüzyıl standartlarına göre Osmanlı Devleti açıkça azgelişmiştir. Çünkü ekonomik yapıdaki geri kalmışlık, Batı Avrupa'nın iktisadi gelişme performansının ölçülmesi neticesine göredir. Bu bakımdan, ekonomik yapı Batıdaki iktisadi devrimleri geçirmemiştir. Çünkü ticaretin denizaşırı bölgelere yayılması, sermayenin ticari kesimde birikmesi, parça başına üretimin gelişmesi, pazardaki dikey bütünleşmenin artması, burjuva sınıfının doğması ve tarımda verimliliğin artması gerçekleşmemiştir. Batı Avrupa iktisadi gelişme sürecinin sancılarını çekerken Osmanlı iktisadi düzeni geleneksel ilişkilerin çerçevesinde işlemiştir (Eldem, 1999: 13-14).

Osmanlı Devletinin 19. Yüzyılın Avrupa'nın merkezi devletleriyle çarpışmaktan sarsılması, idari-mali reformlar zorunluluğunu hissettirmiştir. Reformlar geleneksel düzeni tasfiye etmiş, yerine merkezi bürokrasi ve yeni bir ekonomik yapı geçirmiştir. Ancak idari-mali reformlar büyük masraflar gerektirmiştir (Luxemberg, 2013: 259).[18] Osmanlı bürokrasisi, 19. yüzyılda işleyen merkezi aygıt ile ülke birliğini bir arada tutmaya gayret etmiştir. Ayrıca modern ekonomik yapının yollarını aramış, Batılı büyük devletlerinin imparatorluğu parçalanmasını önlemeye çalışmıştır.[19] Bu bağlamda Avrupa'ya karşı koymak için ilerleme gerekliliği, belirgin biçimde askeri güç alanında kendini göstermiştir. Buradaki ilerlemenin temeli iktisadi gelişmenin sağlanmasıdır. İktisadi gelişme için, finansal yapıda modern hayata uygun etkinlik kaydedilmelidir. Bu çerçevede ekonomik yapıdaki değişim gereklilikleri örtüşmüş ve hepsi bir diğerini

[18] "19. Yüzyıla kadar Osmanlı Devleti, kendi kapalı hayatını yaşadığı ve sefalete dayandığı ve bir doğu despotluğunun gerçek temelini oluşturduğu, doğal ekonomiye sahip ülkedir. Bu koşullar büyük bir istikrar özelliği göstermiştir. 19. Yüzyılın başından sonra bunlar oldukça değişmiştir." (Luxemberg, 2013: 259).

[19] Bu dönemde merkezi bürokrasi, devleti koruma amacıyla yeniden yapılanmaya yönelik reformlara başvurmuştur. Dolayısıyla reformlara, imparatorluğu yeniden canlandırmak ve Batı uygarlığının artan biçimde egemen olduğu bir dünyada kendini korumak amacıyla girişmiştir (Davison, 1997a: 18).

etkilemiştir. Osmanlı hükümeti, 1840'dan sonra bütün alanlarda reform denemelerine girişmiştir. Reformları ilan etmeleri bazen taktik olarak Avrupa devletlerinden gelecek müdahaleleri savuşturmak olmuştur.[20] Yalnız idari-mali reformların arkasındaki temel dürtü, Avrupa'nın gözünü boyamak değildir. Tersine, iktisadi alanlarda modern yapıların benimsenmesiyle devleti yeniden canlandırmaktır. Devlete ilişkin reformlarının birbirine bağlı ve bir alanda kaydedilecek ilerlemenin diğer alanlara yansıyacak olmasına rağmen, ekonomik yapının etkinliği artırmak için yapılan reformlar büyük ölçüde süreci etkilemiştir. Değişikliklerin birbirine bağlı olduğu iktisadi modernleşme sürecinde, idari-mali reformların yürütme aracı merkezi bürokrasi olmuştur (Davison, 1997a: 16-17).[21]

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Tanzimat dönemi, 19. yüzyıldaki değişime zemin hazırlayan bir özelliğe sahiptir. [22] Tanzimat ekonomisi; geleneksel iktisadi düzenden modern yapıya geçiş, yüz yıllardan süregelen durağan, içe dönük, iaşeci, fiskalist yapının çözülmesi ve dinamik, dışa açık, pazar güdülerine duyarlı, parasallaşan yapının doğuşudur (Toprak, 1990: 207).[23] 19. yüzyılda iktisadi modernleşmenin yansıması bu gelişmelerdir. Bu süreçte nüfus artışı, kentleşme ve ekonomik yapıdaki değişim hız kazanmıştır. Ekonomik koşullardaki değişim, , tüketim alışkanlıkları ve kalıplarındaki değişime de hız katmıştır. Bu çerçevede gerek merkezi bürokrasi gerek gayrimüslim tüccar ve banker, batı tarzı yaşam biçiminin Osmanlı Devletinde uygulayıcısı olmuştur (Kazgan, 1999a: 238-241).

[20] Reformların arkasındaki tek önemli güç büyük güçlerin diplomatik baskılarıymış gibi, merkezi iktidarın girişimleri bu açıdan ele alınmıştır. Diplomatik baskılar son derece önemlidir ama Batılı büyük devletlerin Osmanlı Devletinin işlerine karışması reformları genelde engellemiştir (Davison, 1997a: 18-19).

[21] Bu doğrultuda reformlar devletten gelmiş, halktan gelmemiştir. Reformu yapan bürokrasi olduğu için idari yapısını düzeltmeye yönelik adımlar atılmıştır. Osmanlı bürokrasisi yalnız gelenekselleşmiş idari alandaki suiistimallerin kökünün kazanması için değil, aynı zamanda temsili yönetim ile sekülarizasyona temel oluşturan Batılı fikirlerin benimsenmesi yönünde çaba harcamıştır. Anayasanın kaynağı yukarıdan aşağıya güncel sorunlara karşılık bulmaya çalışan Osmanlı bürokratıdır (Davison, 1997a: 18-19).

[22] Osmanlı Devletinde 16. yüzyıldan sonra iktisadi düzen çözülme göstermiş ve bunun temelini oluşturan tımar sistemi, nakit gereksinimiyle değişim sürecine girmiştir. İmparatorluk hazinesinde nakit sıkıntısı artmıştır. Çünkü kazanç sağlayan toprak kazanımları sona ermiş, toprak kayıpları nedeniyle gelirler azalmış ve Batıda taşınan değerli madenlerin neden olduğu fiyat enflasyonu ile kaçak mal akışı hız kazanmış, bunun sonucu da iç fiyatlar yükselmiştir. Tımar sistemindeki değişim yanında 17. yüzyıldan itibaren dış ticaretinde etkili olan kapitülasyonlar da Osmanlı aleyhine işlemeye başlamıştır. Gerek tarımsal yapıda yaygınlaşan ticarileşme sonucunda güç kazanan yerel unsurlar, gerek kapitülasyonlar ile gelişen dış ticarette aracı rolü oynayan gayrimüslimlerin güçlenmesi ayrıca ekonomik yapıda değişimi zorlamıştır (Kazgan, 1991a: 237).

[23] "Tanzimat eleştiriye uğramış, Tanzimat kafasına dem vurulmuşsa da Cumhuriyet Türkiyesi'nin bir çok kurumsal düzenlemeleri Tanzimat'la gündeme gelen yeni devlet modeli ışığında biçimlenmiştir. Tanzimat bürokrasisi geleneksel kapıkulu zihniyetinden arındırılmış modern yönetim aygıtıdır. Tanzimat bireyin Osmanlı'da kristalleşmeye başladığı bir dönemdir. Kişi can ve mal güvenliğinin gündeme alındığı, yönetimle yargının ayrıştığı, yerel yönetimlerin etkinleştiği bir ara aşamadır. Raiyyetten vatandaşlığa geçişi simgeleyen bir evredir. Ahalinin reayadan farklı bir konuma ulaştığı ve halka yöneldiği bir kesittir. Tüm bu gelişmeler Tanzimat'ı çağdaşlaşma sürecinde ayrıcalıklı kılan etmenlerdir." (Toprak, 1985: 1340).

19. yüzyıl Osmanlı ekonomik yapısı için içerde ve dışarda müsait şartlar sunmuştur. Değişmez yapısıyla kemikleşmiş Osmanlı Devleti ataletini kırmaya başlamıştır. Kaybedilen topraklar ve askeri hezimetler, 19. yüzyılda devleti inziva halinden silkinip, Batı etkisine açılmaya zorlamıştır. Bu açılım bir tesadüf değildir, imparatorluğun gerilmesinin bir sonucudur. Reform hareketleri, çöküşün önüne geçmek için tek çözüm olarak yerleşmiştir. Bir taraftan mali bunalım ve siyasal dağılış, bir taraftan da ekonominin dışarıya açılışı ve idari-mali reformların yapılışı, iktisadi hayatın akışını altüst etmiştir. Bu reformların temelini, 1839 yılındaki Tanzimat Fermanı oluşturmuştur. Tanzimat sürecin başlangıcı olarak değişim anlamında sonraki reformları simgelemiştir.[24] Daha sonra 1856 yılındaki Islahat Fermanı ile din ve millet ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaasının eşitliği ilan edilmiştir.[25] Değişim örnek olarak Batı'yı almış, idari merkeziyetçilikte, hazinenin birleştirilmesinde ve ordunun yeniden tanziminde kendini göstermiştir. Artık ekonomiye evrensel yön tayin edilmiş ve yüz yıl sonra somutlaşacak kapitalist gelişmenin raylarına oturtulmuştur (Şeni ve Tarnec, 2000: 24-25). İktisadi modernleşmeye ilham kaynağı oluşması açısından 1839'daki Tanzimat bir milat olsa da, bu süreç kapitalist dünya ekonomisi ile eklemlenme süreci daha değildir. 1830'lardan itibaren Batı Avrupa'nın etkisi giderek artmışsa da, gerçek anlamda eklemleneme sürecinin ortaya çıkması 1850'lerden itibaren olmuştur. [26] Osmanlı ile Avrupa arasında yeni boyut kazanan bu ilişkilerin ortaya çıkmasını sağlayan en önemli etkenlerden biri 1854'te uluslararası niteliğe bürünen Kırım Savaşıdır (Eldem, 2006: 96).

[24] Tanzimat Fermanındaki vaatler ilk kez ortaya atılan vaatler değildir ve daha önceki reform çabalarını hatırlatmaktadır. Dikkat çekilen üç nokta şunlardır: Bütün uyrukların can, namus ve mal güvenliğini sağlanmalıdır, yargılamalar kurallara göre yapılmalıdır ve müsadere kaldırılmıştır; İltizam sisteminin yerine düzenli bir sabit vergi sistemi getirmelidir ve hizmet süresi yaşam boyundan beş yıla indirilerek, düzenli bir askere alma sistemi kurulmalıdır. Kök anlamıyla düzen kelimesinden türeyen Tanzimat terimi, yeniden örgütlenmiş ya da reform yapılmış kurumlar ve düzenlemeler anlamına gelmekte, kullanım olarak ise Hatt-ı Şerif'ten başlayıp 1876 Anayasasına kadar süren yıllardaki reform hareketleriyle eş anlamlı hale gelmiştir. Tabi bu reformlar, III. Selim ve II. Mahmud'un ilk çabaları üstünde yükselerek Batılılaşma doğrultusunda olmuştur. Girişilen reformların pek çoğunun kaderi, yarım kalmış tedbirler, kısmi başarılar ve sadece kağıt üzerinde kalmaktadır. Yine de 1839-1876 yıllarının Türkiye tarihi üzerindeki birikmiş etkisi, özellikle Osmanlı uyruğundaki herkesin eşitliği, yerel ve ulusal yönetimde temsil ilkesi ve laikleşme düşüncelerini yansıtan idari kurumların aşamalı olarak gelişmesindedir (Davison, 1997a: 48).

[25] 1856 Fermanındaki vaatlerin bir kısmı daha öncede yapılmış olsa da, ileriye dönük olarak geçerliliğini korumaktadır. İltizam sistemi ile rüşvetin kaldırılması ve Müslim ile gayrimüslimlerin askerlik konusunda aynı yükümlülüklere bağlılığı yine vaat edilmiştir. Yalnız Fermanının maddeleri 1839'daki vaatleri aşıyordu: Yıllık bütçenin sıkı biçimde denetlenmesi, bankaların kurulması, ekonominin düzeltilmesi için batı sermayesinden yararlanılması, ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, Müslümanlar ile gayrimüslimleri ilgilendiren davalara bakacak karma mahkemelerin kurulması (Davison, 1997a: 70).

[26] Osmanlı Devleti, Avrupa sisteminin içinde tam olarak yer ve rol alan bir üyesinden çok, sistemin teşvik ve kontrol gerektiren bir uzantısıdır. Bu durum, Osmanlı Devletinin geriye kalan ömründe Avrupa ile olan ekonomik ilişkilerinde belirleyici bir rol oynamıştır (Eldem, 2006: 96).

1839'da Tanzimat Fermanın ilanı, taşradaki ayanlarla 1808 yılında Senedi İttifak ile sağlanan uzlaşma sonrasında merkezi iktidarın lehine hızla değişen yeni siyasal denge teyit edilmiştir.[27] Tımar sisteminin bitişini de ilan ede Ferman, dışa açılmanın büyük adımlarla ilerlediği iktisadi ortama denk gelmiştir. Fermandan bir yıl önce, ekonomiyi Batı Avrupa'ya yeni kapitülasyonlarla bağlayan ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu ortam aynı zamanda, Batılılaşma akımının yayıldığı dönemi simgelemektedir. Bundan böyle liberalizm, modernleşme ve kapitalistleşme üçlüsü birlikte yol alacak ve idari-mali reformlarla beslenecektir (Oyan, 2016: 273).[28] 19. yüzyıl Osmanlı ekonomik yapısında önemli sonuçlar doğuran gelişme Sanayi Devrimi süreci olmuştur. Çünkü bu süreçte gelişen uluslararası işbölümünde Osmanlı ülkesi gelişmiş ülkeler için önemli bir pazar ve sanayileri için gerekli hammadde kaynağı haline gelmiştir. Bunun temeli 1838 yılında İngiltere'yle yapılan STA ile atılmıştır (Kazgan, 1991a: 241). Böylece ülkedeki malları korumak için yabancı mallara karşı engel konulamamıştır. Düşük oranlarda gümrük resmi verildikten sonra Osmanlı ekonomisinde yabancı malların serbestçe dolaşmasına karşılık ülkenin içinde sevk edilen yerli mallardan giriş ve çıkış yerlerinde resimler alınmıştır. Kapitülasyonlar ve iç gümrük rejimi, Osmanlı mallarının yabancı mallarla rekabetini imkansız hale getirmektedir (Karal, 1988:216). Diğer taraftan 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletler ile Osmanlı Devleti arasındaki iktisadi ilişkiler şekil değiştirmiştir. STA ile bu ülkeler sadece pazar bütünlüğü değil ticaret birliği de tesis etmiştir (Kazgan, 1999a: 277-281).[29]

Tanzimat dönemi, imparatorluğun ekonomik yapısında köklü değişimlere yol açmıştır. Ayrıca imparatorluğun bürokratik kesimi de önemli değişime uğramıştır.[30]

[27] III. Selim ve II. Mahmud, Osmanlı ordularını yeniden yapılandırılması ve mali sistemin güçlendirilmesi zaruretini kavramıştır. Ne var ki, bir yüzyıllık mali ademi-i merkezileştirme, özel çıkarları için direnen ayanlar nedeniyle bunun yapılmasına mani olmaktadır. Ayanlarla imzalanan Sened-i İttifak bile, yeni bir siyasal birliğin anayasal temeli olmaktan ziyade, geçici taviz olarak kalmıştır. 1812'den sonra buna sırtını dönen II. Mahmud, üniter devletin peşine düşmüştür. On yıllarca süren iç savaşa, kırsal ayaklanmaların kanlı bir şekilde batırılmasına rağmen, yeni rejim henüz bütün ayanları ortadan kaldıramamıştır. Ve de ayanlara yönetime katılma hakkı tanımayı kabul etmiştir. İmparatorluğun büyük sarsıntı geçirdiği 1838-1839 yıllarından sonra, Tanzimat Fermanıyla birlikte, yüzyıllık ademi- merkezileşmenin neticesiyle doruğa çıkan siyasi bilmecenin çözümü yolunda adım atılmıştır (Salzman, 1999: 233).

[28] Fermanın önemli hedefleri, taşra üzerindeki yetkisi sarsılmış bulunan merkezi bürokrasinin otoritesinin yeniden inşası ile ticaretin teşvik edilmesi ve malların dolaşımının güvenliğinin devletçe garantiye alınmasıdır. Bu kararlarının bütünü idari-mali yapıda önemli değişime işaret etse de, reformlar taşradaki unsurların karşı çıkışları nedeniyle uzun yıllarca adım adım uygulanabilmiştir (Oyan, 2016: 273).

[29] Böylece Osmanlı ülkesi hammadde bakımından Balkanlar ile Ortadoğu'ya uzanan büyük nüfuzu ve kendi sanayi mallarına talep yönünden elverişli durumda bulunması yüzünden Osmanlı ekonomisini dışa açacak anlaşmalar yapılmıştır. STA'nın imzalanmasından sonra Avrupa sermayesi için de Osmanlı ülkesinde yeni kazanç kapıları açılmıştır (Kazgan, 1999a: 280-281).

[30] Ayanların güçlenmesi ile artı ürünün denetimini yerel güçlerle paylaşmak zorunda kalan merkezi bürokrasi nitelik değiştirmişlerdir. Bunlar doğrudan artı ürüne artık el koyamamış, maaşlı bürokratları haline gelerek memur olmuşlardır (Tekeli ve İlkin, 1997: 46).

Tanzimat'ın getirdiği idari-mali açıdan merkezileşme, eski yapıya göre daha geniş bir bürokrasiyi de gerektirmiştir. Diğer taraftan geleneksel düzen içindeki kesiminin dönüşümünde gelişenler tüccarlar, kaybedenler sanatkarlar olmuştur. Ticaretin gelişmesi Osmanlı ülkesinde üretiminin gelişmesini değil gerilemesini getirmiştir. 19. yüzyıl dış ticareti tarımsal hammaddeyi dış pazarlara yönelterek, sanatkarların hammadde bulmasını zorlaştırmış, aynı zamanda getirdiği ürünlerle pazar alanını daraltmıştır.[31] Yalnız dış ticatteki büyüme Osmanlı ülkesindeki eşit olarak yayılmamıştır. Ticaret kesimi içinde esas denetim, Akdeniz egemenliği altına alan Avrupa sermayesinin elindedir. Bunlar hem hammaddeyi en küçük köyden toplamak, hem de Avrupa sanayi mallarını bu noktalara kadar götürmek için, yerli gayrimüslim aracılar kullanmışlardır. Ayrıca bunlara, yabancı sermaye tarafından himaye statüsü yaratılmıştır. Yükselen yerli ticaret sermayesi, merkezi bürokrasi de denetimini artırmış ve ticaretin gelişimi, bu işlerin gerektirdiği bürokratik kesimin oluşumuştur (Tekeli ve İlkin, 1997: 46-47). Bu çerçevede 19. yüzyıl boyunca iç ve dış ticaret hacmi artmıştır. Dış ticaretteki artış daha yüksek olsa da, iç ticaret ağırlığını korumuştur (Aytekin, 2015: 44).[32] Batı Avrupa devletlerinin sanayi ürünleri karşısında rekabet gücü kaybolan Osmanlı zanaatları, teknoloji ve sermaye yetersizliği gibi olumsuz koşullar nedeniyle büyük darbe yemiştir (Kazgan, 1991a: 241).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini şekillendiren en önemli olay Kırım Savaşıdır. [33] Savaş, iktisadi sonuçlarıyla devlet için bir kırılma sürecidir. İngiltere ve Fransa ile birlikte savaşı galip bitiren Osmanlı Devleti, savaşın yarattığı masraflar nedeniyle aslında mali açıdan yenilmiştir. Rusya'dan savaş tazminatı alınamamış, savaşı finanse etmek için kullanılan dış krediler ve artan iç borçlar sonrasında ciddi mali zorluklar çekilmiştir. 1856 yılındaki Islahat Fermanıyla[34] birlikte reformlara devam edilse

[31] Ticaretin gelişmesi, lonca sistemi içindeki üretimin gerilemesine neden olmuş, ama lonca sistemi dışında çok sınırlı da olsa fabrika üretimin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Oluşan sınırlı sanayi özelikle ihraç edilen tarımsal ürünlerin birinci derecede değerlendirilmesine dayanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 46-47).

[32] Aslında, Osmanlı ekonomisinde dış ticaretin payı genelde sınırlı kalmıştır. Dış ticaretteki artış Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaretle gerçekleşmekle birlikte Osmanlı aleyhine gelişmiştir (Aytekin, 2015: 44).

[33] Osmanlı Devleti'ni, Batılı büyük devletlerin ekonomik üstünlüğünden daha fazla korkutan Rusya'nın ilerleyişi, artık Avrupalı devletlerini de tedirgin etmiştir. Rusya'nın korkusu Osmanlı bürokrasisine, Fransa ve İngiltere'den yardım talep ettirmiştir. Zaten bu iki ülke de Avrupa dengesinin yeni baştan kurulmasını istemektedir. Bu siyasal destekler ile imparatorluğun ömrü yüzyıl daha uzamıştır. Bu noktada, mali bağımlılıklarına rağmen, 19. yüzyıldaki sömürgeci dalga içinde siyasal yapılarını koruyan ülkeler: Türkiye, İran ve Çin'dir. Hepsi de Rusya ile Batı Avrupa arasında sıkışan ortak bir konumdadır. Bunun sonucu, bu devletlerin merkezi iktidarlarının yerinde kalmasını sağlayan denge olmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti'nin Avrupa güçler dengesi sistemindeki yeri açıklığa kavuşmuş, bunun bütün siyasal sonuçlarına maruz kalmış ve en önemli sonucu da Kırım Savaşı olmuştur (Yerasimos, 2000: 527-528).

[34] Kırım Savaşının bitimiyle ilan edilen Islahat Fermanında, Tanzimat Fermanı ile hedeflenen reformlara devam edileceği vurgulanmıştır. Bu bağlamda fermanda, vergilerin toplanması sırasında kötü uygulamaların ortadan kaldırılması, vergilerin tahsilinde iltizam usulü yerine devlet eliyle doğrudan tahsil usulüne geçilmesi, Müslim ve gayrimüslim tebaanın eşit vergi ödemesi, modern bir devlet bütçesinin

de, devlet finansman arayışlarında bundan sonra dış kaynağa yönelmiştir. Bu dönemde bir taraftan savaşın finansmanı için Avrupa finansal piyasaları ile temasa geçilmiş, diğer taraftan savaş nedeniyle yabancının ülkeye gelmesi Avrupa ile olan finansal ilişkileri yaygınlaştırmıştır (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 97-98). Kırım Savaşı ile birlikte, silah ve askeri araç gereçlerini tamamen dış ülkelerden tedarik etmeye başlayan Osmanlı hükümeti ayrıca yeni bir tüketim biçimini de açık bir iktisat politikası olarak kabul edince, kısa zamanda eldeki bütün altın ve gümüş para stoku dış ülkelere gidecektir. 19. yüzyılda başlayan reform hareketleri ile Gayrimüslim azınlıklarının baskısı ve Batılı büyük devletlerinin zorlaması yeni ekonomik davranışları beraberinde getirmiştir. Bunların arasında dış ticaret ve finans ile zenginleşme usulleri de vardır. Nitekim, gayrimüslim azınlıklar kısa zamanda ticaret yolu ile zenginleşecektir (Kazgan, 1995: 158-159).[35]

Osmanlı ekonomisi başından yıkılışına kadar tarımsal ekonomi olmuş, nüfusun büyük çoğunluğu geçimini tarımdan sağlamıştır. Osmanlı tarımının temel özelikleri, emek gücünün kıt, toprağın bol ve sermayenin yetersiz olmasıdır.[36] Tarımın genel özellikleri 19. yüzyılda devam etmiştir. Ancak bu süreklilik, tarımda önemli değişmelerin yaşanmadığı anlamına gelmemektedir. Tarımda ticarileşme artırmış, köylüler daha fazla ürünü piyasada satmak için üretmeye başlamıştır. Ancak tarımın ticarileşmesinin ülke çapında yaşanan genel eğilim değildir. Tarım ve ticaretin yanı sıra Osmanlı ekonomisinin başka önemli sektörü sanayidir. 19. yüzyılda imparatorlukta sanayi sektörü çeşitli bölgelerde yoğunlaşmıştır (Aytekin, 2015: 44-45).[37] Tanzimat'ın yeni iktisadi koşullarına karşılık tarımda az şey yapılmış, fakat ticaret ve sanayi gelişmiştir. Yabancı tüccarlar Osmanlı hammaddesini satın alıp yerine kendi ürünlerini satmaya zaten hazır olmuşlardır. Serbest ticaret antlaşmalarından sonra yabancı tüccar imparatorluğa gelip yerleşmiştir.[38]

hazırlanmasına yönelik çalışmalar yapılması, yerli halkın ödediği vergileri ödemek koşulu ile yabancıların emlak satın almasına izin verilmesi, paranın değerinin muhafaza edilmesi ve devlet maliyesinin itibarının artırılması için başta banka kurmak üzere diğer tedbirlerin alınması, ülkenin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının işletilmesi, malların kolayca taşınabilmesi ve pazarlama için yollar ve kanallar inşa edilmesi ile Avrupa'nın sermaye ve teknik bilgisinden yararlanılması gibi hususlar sıralanmıştır (Al ve Akar, 2013: 17-18).

[35] Gayrimüslim azınlıklar hızla gelişen ithalatın içerdeki komisyoncusu, pazarlayıcısı olmaya başlayınca, Galata'da öteden beri yığılmış olan Avrupa finans sermayesini ortağı bankerler yanında yeni bir tüccar sınıfı ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu iki sınıf kısa zamanda ortaklıklar sayesinde bütünleşecek ve sağladıkları büyük kazançlarla Avrupa biçimi tüketime hak kazanacaklardır (Kazgan, 1995: 159).

[36] Bu bileşim, tarımda emek tasarrufuna yönelik teknolojilerin geliştirilmesini yavaşlatmış, üretimi artırmak için ekili alanların yüzölçümünün artırılmasına gidilmiştir. Ulaşım altyapısının yetersiz oluşu tarımsal üreticileri ticari amaçlara değil geçimlik tarıma yöneltmiştir (Aytekin, 2015: 44)

[37] Ancak bu süreçte Osmanlı sanayi sektörü çökmemiş ve varlığını sürdürmekle birlikte Batıda yaşanan mamul madde patlamasına cevap veremeyerek gerilemiştir (Aytekin, 2015: 44-45).

[38] Böylece de kendilerine göre deneyimsiz ve sermayesiz yerli Osmanlı tüccarlarını piyasadan atmıştır. Bu süreçte ithalat ve ihracat henüz dengededir. Ama Kırım Savaşından sonra denge bozulmuş ve Osmanlı Devleti Batılı büyük güçlerin ile ticaretlerinde önemli açıklar vermiştir (Shaw ve Shaw, 1982: 159-160).

Avrupa mallarının üstünlüğü ve kapitülasyonların getirdiği kısıtlamaların devam etmesine karşın Osmanlı Devletinin doğuş halinde de olsa bir sanayi geliştirmesi şaşırtıcı bir durumdur. Yabancı mallar rekabeti ve güçlü loncaların kısıtlamalarıyla eski geleneksel sanayi epey zayıflamıştır. İktisadi modernleştirme eski zanaat merkezlerinden ve loncaların etkisinden uzak yerlerde tümüyle yeni fabrikalar kurmak demektir.[39] Ayrıca Batılı büyük devletler Anadolu'daki yer altı ve üstü kaynaklarına da el atmış ve bunları şirketler aracılığıyla işletmiştir.[40] Böylece Tanzimat dönemindeki iktisadi gelişmeler kısmen yeterli olmuştur. Ancak bu gelişmeler tüccar ve faizci gruplardan oluşan, aynı iktisadi hedefleri olan kesimleri ortaya çıkarmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 159-161).

Geleneksel sınıfsal yapıdaki kesim tarımsal üretimle uğraşan reayadır.[41] Kırsal kesimde reaya toprak sahibi olmuştur, ama durumunda çok önemli bir değişiklik olmamıştır. Kırsal kesimde, üretimin dış ticareti açılmasının getirdiği önemli değişiklik, büyük toprak sahipliğinin doğmasıdır. Müslümanlar arasında ticaretle bütünleşmiş kırda oturmayan büyük toprak sahipleri doğmuştur. Müslüman kesim içinde; yerel bürokratlar, gelişmi sınırlı ticaret sermayesi ve büyük toprak sahipleri farklı konuma sahiptir. Bunlar, ülkedeki iktisadi gelişmelerin işlevsel kıldığı kesimlerdir (Tekeli ve İlkin, 1997: 48-49). Osmanlı Devletinde 19. yüzyıldaki tarımsal ekonomi açısından, üç tür etkinlik vardır. Bunlardan birincisi aşarın toplanması, ikincisi aşarın nakli ile artık ürünün merkeze getirilmesi ve üçüncüsü mali zorunlulukların karşılaması için ödünç para verilmesidir. Bu etkinlikler farklı gruplar tarafından yürütülmektedir, fakat yerel düzeyde vergi toplayan, borç veren ve ticareti yürüten gruplar genelde aynı olmaktadır (Kasaba, 1993: 66-67).[42]

[39] Kurulan fabrikalar kötü yönetimle yetersiz kalmış ve devletin gereksinimlerini karşılayamamışlardır. Yine de imparatorluğun çeşitli yerlerinde Osmanlı ve yabancı sermayedarlar tarafından kurulan fabrikalar 19. yüzyıl boyunca ekonomik büyümeye katkıda bulunmuştur (Shaw ve Shaw, 1982: 161).

[40] İmparatorluk hazinesi aldığı vergilerle yarar sağlamışsa da, çıkartılan kaynak Avrupa'nın sanayis için dışa taşınmış ve ülkede sanayinin kurulmasına katkısı olmamıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 159-161).

[41] "İmparatorluk hazinesi, Osmanlı tarımının sırtına çok büyük bir yük bildirmiştir. Tarımın Anadolu'da hala iki bin yıl önceki seviyesinde kalmış olmasının sebebi de budur: Sapanlar ilkel, gübre nedir bilinmez, buğdayın harmanda dövülmesi eski zamandaki gibidir. Fakat çiftçi tarımı geliştirmek için gereken araçları nereden bulsun? Ondalık aşar yerine genellikle ürünün dörtte birini, hatta bazen üçte birini devlete vergi olarak teslim etmek zorundadır. Avans verecek bankalar olmadığı için çiftçi, tarlaları ekmek ve ailesini geçiştirmek için gerekli parayı hasat zamanına kadar tefecilerden% 30, 40, hatta 50 faizle borç alarak temin etmeye mecburdur. Ürünlerini yurtdışına satması, ulaştırma araçlarının bulunmaması nedeniyle mümkün değildir Eğer rekolte iyi olmuş ve çiftçi zahmetlerinin karşılığını alabilecek gibiyse, o zamanda gözü doymayan bir valinin koyduğu ihraç yasağı yüzünden mağdur olmuştur. Bunlar yetmiyormuş gibi bir de mültezimler ona eziyet etmektedir. Ayrıca saldırılar karşısında güvenceden yoksun, terkedilmiş haldedir ve halkın Müslüman kesimi için zorunlu olan askerlik hizmeti yüzünden çiftçi en iyi işçilerinden mahrum bırakılırken, kadınların kocaları ve oğulları yokken tarlada çalışmalarını yasak edilir. Valilerin sürekli olarak değişmesi tarım ve el sanatlarının gelişmesinin en büyük düşmanıdır" (Mordtmann, 1999: 351-352).

[42] Aynı aracılar grubuna bu üç tür etkinliği yürütme olanağı sağlayan; hükümet görevlileri ve yabancı tüccarlara oranla daha kolay para bulmalarıdır. Osmanlı Devletinde düzenli finansal yapı olmadığından bu kesimler incelikli spekülasyon ve faizcilik yoluyla servetler yapmışlardır (Kasaba, 1993: 66-67)

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretim ağırlık taşımakta, tarımsal üretimden alınan vergiler toplam vergi gelirinin % 40'ını oluşturmaktadır. Bu oran devletin borçların artmasıyla ve tarım dışı faaliyet alanlarında yabancı etkinliğinin artmasıyla beraber daha da yükselmiştir. Bu dönemde piyasaya yönelik tarım önem kazanmış, özellikle pamuk, üzüm, tütün gibi ürünlere olan talebin uluslararası planda artması, ihracata yönelik tarımsal üretimin gelişmesini sağlamıştır (Aytekin, 2015: 94).[43]

Osmanlı Devletinde 1840'dan sonra merkezi bürokrasinin egemenliğini kurma süreci serbest piyasa ve özel mülkiyet düzeninin kurulması süreci ile örtüşmüştür. Tanzimat Fermanının özel mülkiyetin güvenlik altına alınmasından cesaret alan mültezimler, merkez için vergilerini toplamakla yükümlü oldukları toprakları özel mülkiyetlerine almışlardır. Bu çerçevede 1858 Arazi Kanunnamesiyle merkezi bürokrasi özel mülkiyeti ihdas etme isiyatifini ele geçirerek vergi yükümlülüklerinden kaçmaya ve bağımsızlıklarını elde etmeye çabalayan kesimler üzerinde egemenliğini kurmuştur. Bu nedenle özel mülkiyetin yaygınlaşması bürokrasinin egemenliğinin kurulmasına koşut olarak gerçekleşmiştir (İslamoğlu, 2013: 61-63). 1858 yılı Arazi Kanunnamesi ile Osmanlı Devleti, gelişen Avrupa sanayilerine hammadde temin eden tarımsal meta üretim sürecini başlatmıştır. Öncelikle iltizamın kaldırılması, toprak mülkiyeti kadar tarımsal meta üretimi ile dünya pazarına dahil olma sürecidir (Ergüder, 2011: 97-99).[44] 1858 Arazi Kanunnamesi, toprak üzerinde merkezi devletin, onun vergi taleplerinin karşısında mülk sahiplerinin toprak üzerindeki denetimlerini koruma mücadelelerinin ve Kanunnameyle birlikte özel mülkiyet hakkına kavuşanlar karşısında toprağın kullanım hakkına sahip üreticilerin mücadelelerinin yer aldığı çelişkili bir alanı temsil etmektedir (İslamoğlu, 2013: 63-64).[45] Arazi Kanunnamesi ise, Osmanlı Devleti topraklarında özel mülkiyet hakkının sağlayarak evrensel ticaret ve tüketim kurallarını yerleştirmektedir.

Tarımsal üretimdeki dönüşümle bağlantılı en önemli gelişme, uluslararası ticaret hacminin artışıdır. Dış ticaret hacmi 1840 yılından sonra 10 kata yakın artmıştır. Artış

[43] Ülkede geleneksel olarak küçük ve orta büyüklükteki toprak mülkiyeti hakimdir. Piyasaya yönelik tarımın yüzyılın ikinci yarısında önem kazanmasına bağlı olarak büyük tarım işletmeleri yaygınlaşmıştır. Kimi zaman küçük toprakların toprak ağaları tarafından satın alınmasıyla, kimi zaman boş topraklarda tarım alanları açılmasıyla büyük toprak mülkiyeti gelişmiştir. Bu bağlamda Osmanlı ekonomisinin tarım ürünleri ihracı yoluyla Avrupa kapitalizmine katılım süreci yaşanmıştır (Aytekin, 2015: 94).

[44] Bu süreçte vergiye tabi köylülerin geçimlik üretimine dayalı ticaret birikimin sınırları, yabancı tüccar ve toprak sahipleri ile devlet arasındaki mücadele tarafından belirlenmektedir (Ergüder, 2011: 97-99).

[45] Bu çelişkilerin başında ise tüm genel bir düzenleme olma iddiasına karşın Kanunnamenin sadece devletin sahibi olduğu miri topraklarda uygulanabilir olması gerekmektedir. Diğer taraftan, Kanunname tapu sahibi toprak sahiplerini özel mülkiyetin ve toprak piyasalarının ortaya çıkacağı olumsuzluklardan korumak amacıyla özel mülkiyet hakkı üzerine bazı kısıtlamalar getirmiştir (İslamoğlu, 2013: 63-64).

Avrupa genelindeki nüfus artış ve kentleşme ile birlikte artan tarımsal talebin Osmanlı Devletinden ihraç edilen tarımsal mallarla karşılanmasına bağlı olduğu kadar, devletinin iç talebine de bağlıdır. Bu şekilde Osmanlı ekonomik yapısının değişim süreci perçinlenmiştir. Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda ticaretin gelişimini etkileyen faktörler deniz ve kara ulaşım teknolojilerindeki değişimlerdir.[46] Demiryolu hatları, Osmanlı Devletinde tarım, ticaret ve sanayinin bir ekonomik yapı içinde birleşmesi sonucunu doğurmuştur. 1850'den itibaren Avrupa kökenli doğrudan yabancı yatırımlar artmıştır. Doğrudan yabancı yatırımlar bu süreçte ortaya çıkmış ve bunların önemli bölümü demiryollarına yapılmıştır. Ticaret ve sanayide olduğu gibi finans da 19. yüzyıl ortalarında ivme kazanmıştır (Aytekin, 2015: 94-95). Batılı büyük güçler, 1856'dan itibaren demiryollarının yapımına girişmişlerdir. Hemen etkisini göstermesi beklenen çıkar alanlarının biri Avrupa ülkeleri için gerekli madencilik ve tarımsal hammadde kaynaklarını Osmanlı limanlarına kolayca taşımak, diğeri kendi mallarını Anadolu'nun içlerine kadar ulaştırılmasını sağlamaktır.[47] Demiryollarının modern bir ulaşım aracı olarak ortaya çıkmış olmasının doğrudan ve dolaylı etkileri yanında, demiryolu şirketlerinin payını arttırmak ve bunun için özellikle demiryollarının hinterlandındaki köylerin tarımsal üretimini arttırmak ve bunların parasallaşmış değişim ekonomisi içine girişlerini özendirmek için sürdürdükleri aktif çabalar gerekmiştir.[48] Devlet açısından ulaşım sektöründe ve altyapı hizmetlerinde daha iyi örgütlenmeye olanak veren bu yatırımlar, Osmanlı ekonomisini kendi ekonomilerinin bir uzantısı olarak görme eğiliminin ve ülkenin geleceğine ilişkin özel niyetleri olan Batılı büyük devletlerin sahada faaliyet göstermenin tercih edilen biçimidir (Oyan, 2016: 274-278).

Tanzimat Fermanı ile reform yapılmak istenen alanların başında devlet maliyesi gelmektedir. Bu alandaki değişikliklerin hedefi ise vergi adaletinin sağlanması, vergi tahsilinde iltizam usulünün kaldırılması ve devlet bütçesinin hazırlanmasıdır. Devlet maliyesi açısından Tanzimat, gerek reformlar gerçekleştirerek yeni bir mali yapı

[46] 18. yüzyılda ticaretin gelişiminde büyük etkisi olan deniz ulaşımı, sonraki yüzyılda gelişen ve özellikle yüzyılın son çeyreğinde yaygınlaşan buharlı gemilerle birlikte daha efektif bir hal almıştır. Kara ulaşımı ise 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ana arterlerde hayvan taşımacılığına bağımlı olmaktan çıkmış, dönem boyunca büyük çoğunlukla yabancı sermayeyle inşa edilen demiryolları hızlı ve büyük miktarda mal taşınmasını olanaklı hale getirmiştir (Aytekin, 2015: 95).

[47] Bu çerçevede imtiyaz sahibi yapımcı şirketler hemen hemen hiçbir risk de almamıştır. Devletten ya yatırılan sermaye için bir kar garantisi ya işletme sermayesi için kilometre garantileri aşmışlardır. Demiryolu hatlarının yanındaki toprakların belirli bölümlerinin yerüstü ve yeraltı kaynaklarının işletmeci şirkete ayrılması da ayrı bir sömürge imtiyazı olarak uygulanmıştır (Oyan, 2016: 275).

[48] Demiryolu hatlarının yanındaki arazilerde öşür vergisinin devletçe kilometre garantilerine tahsis edilmiş olması da bunu kolaylaştırmıştır. Bu çerçevede ülkeye gelen yabancı sermaye devlet tarafından ekonomik garantilere bağlanmış altyapı yatırımlarını tercih etmiştir (Oyan, 2016: 276).

getirmesi, gerekse iç borçlanma ve dış krediler yoluyla değişime yol açması itibariyle önemli dönemdir.[49] Bu noktada idari-mali reformların başarısı kritik hale bürünmektedir. Çünkü Tanzimat sürecindeki reformları merkezi bürokrasinin devam ettirebilmesi, devleti ayakta tutan mali imkanların sürekliliğine bağlıdır (Al ve Akar, 2014: 135-136).

Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişerek sanayi devrimini gerçekleştirmiş olması ve bu gelişmeler sonucundaki iktisadi gücü ve nüfuzu, Osmanlı ekonomik yapısında iç dinamikleri ile birleşerek önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişim daha çok ulaşımda ve dış ticarette gerçekleşmiştir. Dünya pazarlarının, hammadde talepleri Osmanlı tarımsal üretimi iç pazardan daha çok dış pazara dönük hale getirmeye başlamış ve bu gelişime paralel olarak da Avrupa sanayi malları, Osmanlı'nın geleneksel üretimi ile yarışarak, onun iç pazar alanlarını daraltmıştır. Bir yandan, geleneksel iktisadi düzen yeni artı ürünü denetleme biçimine ve güçlenen kesimlerin gereksinimlerine uymamış, öte yandan merkezi bürokrasi tarafından milliyetçilikle parçalanma sürecine giren imparatorluğun güçlendirilmesinin istenmesi, Tazminat dönemi idari-mali reformlarını getirmiştir. İmparatorluğun ekonomisinde ve artı ürünün denetlenmesinde getirilen yeni düzenlemeler, ekonomi içindeki değişim eğilimlerini daha da arttırmıştır. Osmanlı Devletinin iktisadi düzende geçirdiği değişim, imparatorluk içindeki sınıflar arası farklılaşma biçiminde de değişmeler getirmiştir. Ekonomi yapıda değişim yaşanmasına karşın, temelde üretim teknolojisi değişmediğinden, bu değişim geleneksel düzenin kalkmasını sağlayamamış ve ikili bir yapı oluşturmuştur (Tekeli ve İlkin, 1997: 44-45).

Tanzimat döneminde bütün olumlu ekonomik değişimlere, idari-mali reformlara ve siyasal iyi niyete karşın, devlet maliyesinin zayıflığı çözülmüş değildir. Çünkü iç ve dış borç yükü devlet maliyesini felç etmiş ve Avrupa finansal piyasalarda Osmanlı tahvillerine talep sürekli düşmüştür. 1875 yılında mali durumu daha da kötüleştirmiştir. İmparatorluğun ayakta durmakta güçlük çeken hazinesine ek yükler binmiştir (Eldem, 1999: 129-130). Kısacası, ekonomik yapının tamamen çökmesine neden olacak mali iflas durumuna gelinmiştir. 1873'te başlayan finansal kriz süreci, Ekim 1875 günü hükümetin tek taraflı olarak Osmanlı tahvillerinin faiz ödemelerinin ancak yarı yarıya yapılacağını ilan etmesiyle doruğa ulaşmıştır.[50] Mart 1876'ya gelindiğinde çoğu tahvillerde bu

[49] Tanzimat reformları devlet maliyesi açısından sancılı bir döneme işaret etmektedir. Reform sürecinin başarısı devletin mali kaynaklarının gücüne bağlıdır. Reformların karşısında ise mevcut mali sistem içinde yüzyıllardır buradan beslenen ve değişime direnen karşıt güç odakları vardır (Al ve Akar, 2014: 135).

[50] 1873 yılı dünya krizinde bankalar iflas ettiği için İstanbul'u etkilemiştir: Viyana borç vermemiş, Londra yatırım yaparken artık daha çok Mısır ve Süveyş ile ilgilenmiştir. İmparatorluğu 1873 yılında verdiği bir borçla destekleyen sadece Fransız sermayesi olmuştur ve o da Osmanlı Devleti açısından elverişli değildir.

ödemeler tamamen kesilmiştir ve böylece mali iflas durumu bir mali çöküşe dönüşmüştür. Osmanlı Devletinin Avrupa finansal piyasalardaki itibarı bir günde yok olmuştur. Bu mali felaket, aynı derecede kritik iktisadi bunalımla da eşleşmiştir. 6 Ekim 1875 tarihindeki mali iflastan 30 Aralık 1881 tarihinde DUİ'nin kuruluşuna kadar olan süre içinde Osmanlı Devleti en karanlık dönemlerinden birini yaşamıştır (Eldem, 2006: 109). Çünkü devlet 1875 yılında, dış borçlarının yıllık masraflarını bile karşılayamaz hale düşmüştür. Altı yıl sonra yabancı ve yerli alacaklıların temsilcileri arasında Osmanlı tahvilleri üzerinden ödemenin tekrar başlatılmasını öngören bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmayla devlet gelirlerinin bir kısmı Avrupa denetimi altına geçmiştir. İşte "Osmanlı Düyunu-u Umumiye İdaresi" diye bilinen süreç böylece meydana gelmiştir (Blaisdell, 2008: 14).

Tanzimat döneminde ekonomik yapıdaki değişim ve dış ticaretin büyümesi için engel görülen geleneksel düzen kaldırılmaya çalışılmış; miri arazi mülk araziye dönüşme süreci içerisine girmiş; yabancılara gayrimenkul mülkiyeti hakkı tanınmış, her çeşit ihtiyaç maddelerinin azami satış fiyatını gösteren narh, tekeller ve ticareti engelleyen gedikler kaldırılmıştır. Tanzimat boyunca değiştirilmeye çalışılan eski düzen ve girilen yeni değişim süreci; Batı etkisi altında gelişen vergi sistemini uygulamak için gerekli değişiklikleri sağlayamamıştır. İdari-mali reformlarının uğradığı başarısızlıklarda bunun önemli payı vardır (Şener, 1999: 555). Çünkü Osmanlı geleneksel iktisadi düzeninde siyasal ve mali güç hep birbirine yakından bağlı olmuştur. Aslında iktisadi modernleşme sadece merkezi bürokrasinin iktidar oyunlarına dayalı spekülasyon biçimlerini değiştirmiştir.[51] Aynı zamanda devletin giderleri ve borçlarının daha fazla denetim altında tutulacağı yeni bir dönemin başlangıcıdır. Çünkü ekonomik yapı, aynı zamanda mali sıkıntı içine düşünülen durumu da ele vermektedir (Eldem, 1999: 276-279).[52]

Tanzimat uygulamalarının etkisiz kalmalarının nedeni Osmanlı bürokrasinin kendisinden kaynaklanmaktadır. Burada iki sorun vardır: bürokrasinin kendi içinde bölünmüşlüğü ve devletinin içine düştüğü koşullar karşısındaki tavrı. Osmanlı ekonomik yapısının değişimi, kapsamlı yasalarla tersine çevrilemeyecek aşamaya gelmiştir. En önemlisi merkezi bürokrasi artık devlette tek iktidar kaynağı olmaktan çıkmıştır. Ayrıca

1874'te Osmanlı tahvilleri için Londra piyasasında duyulan bir anlık coşkuya rağmen durum düzelmemiştir. Artık 1875 yazında mali felaket çok yakın gözükmektedir (Davison, 1997b: 72-74).

[51] Tanzimat döneminde meydana gelen reformlarla beraber rasyonel devlet yönetimine geçilmesi, masraflar daha da artırmış ve bununla birlikte borç kısır döngüsü de dizginlenememiştir (Eldem, 1999: 278).

[52] İktisadi modernleşmeyle birlikte, devletin idari ve mali yapıların bazı rasyonel gelişmeler meydana gelmiştir. Ancak dönemdeki mali sıkıntılar nedeniyle, bazen ya değişiklikler son verilerek sonradan yeniden yapılmış ya da modernleşme ile kabul etmeye mecbur bırakılmıştır (Eldem, 1999: 279).

bu süreçte bazı gruplar ekonomik etkinliklerini genişletmişlerdir. Bunlar arasında yerel eşraf, mültezimler, tüccarlar ve sarraflar en önemlileridirler (Kasaba, 1993: 51- 54).[53] 19. yüzyılda ekonomik yapıda üç yeni öğe egemen hale gelmiştir. Bunlar tüccarlar, büyük toprak sahipleri ve mültezimlerdir. Toprak mülkiyeti ve dolayısıyla hammadde kaynakları belirli kişilerin ellerinde toplanırken, iç ve dış ticareti yürüten Gayrimüslim azınlıklar ticaret sermayesini gerçekleştireceklerdir. Böylece ticaret sermayesi sahibi aracılar özelikle 19. yüzyılda ekonomik yapıda etkin olacaklardır (Fişek, 1967a: 200). Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ekonomisini üç olgu etkilemiştir: iktisadi gelişme, artan devlet borçları ve geleneksel ekonominin çöküşü (Luxemberg, 2013: 233).

Osmanlı tarihi açısından, 19. Yüzyıl öncekilerden çok daha farklı bir dönemdir. Dönemin bir önemli özelliği idarenin yanı sıra mali yapıda merkezi devleti güçlendirmek için girişilen, Batı'dan esinlenmiş reformlardır. Dönemin ikinci özelliği ise, Avrupa ticaretindeki hızlı genişleme aracılığıyla ekonomik yapının dünya pazarlarına açılmalıdır. Böylece Osmanlı ekonomisi giderek tarımsal mallar ihracatında uzmanlaşan ve mamul mallar ithal eden kimlik kazanmıştır (Pamuk, 1999. 222).[54] Tanzimat reformları Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasının gerçekleşmesini mümkün kılacak düzenlemelerdir. Yani tarımsal meta üretiminin dünya pazarlarına uygun düzenlenmesini sağlayan Arazi Kanunnamesi, ticari sermaye birikimini gayrimüslimlere yönelik güvenceye alan Tanzimat ve Islahat Fermanları, dış ticaretin serbestleştirilmesini sağlayan İngiltere ile yapılan STA çerçevesinde 19. yüzyıl iktisadi modernleşmesi sadece idai-mali reform projesi değildir, ayrıca ekonominin dışa açılmasıdır (Ergüder, 2011: 99-102). Osmanlı ekonomisi, biri iktisadi diğeri mali iki tutsaklığın baskısı altında kıvranmaktadır. Devletin eli kolu, kapitülasyonlar ile mali denetime yol açan ticaret anlaşmalarıyla bağlıdır. Bu bakımdan Osmanlı Devletinin ekonomik tutsaklıktan kurtulmak için önce mali tutsaklıktan kurtulmalıdır. Ekonomik yapıda bağımsızlık ise, iktisadi gelişmeye bağlıdır (Efendi, 1977: 222). Böylece 19. yüzyıl iktisadi modernleşmesi ve idari-mali reformlar dünya ekonomisine açılmaya yönelik düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Dünya pazarlarına açılış, dış ticaret ve tarımdaki metalaşma süreciyle gerçekleşmektedir.

[53] Yeni iktisadi gerçeklik Osmanlı Bürokrasisini denetimi dışında gelişmiştir. Mültezimler, tüccarlar ve bankerler, idari-mali yapılardan bağımsız olarak etkinlik elde etmişlerdir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında bu grupların güçleri bürokrasi ile eşitleyerek onları geçmiştir (Kasaba, 1993: 53- 54).

[54] Bu süreç limanların, özelikle demiryollarının yapımıyla ve kurulan bankalar aracılığıyla desteklenmiştir. Böylece kıyı bölgelerde tarım giderek ticarileşmeye başlamış ve kırsal nüfus sadece üretici olarak değil, aynı zamanda ithal edilen mamul malların tüketicisi olarak pazarlara yönelmiştir (Pamuk, 1999. 222).

Özetle, Tanzimat dönemi 1875-76 mali krizi ile son bulmuştur. Bu dönemde, Osmanlı maliyesi can çekişen hasta adam durumundadır. Gerçek anlamda idari-mali reformlar için, iktisadi kaynakların değerlendirmesi, finans sistemi ile mali yapının düzenlenmesi ve devlet masrafların kısılması gerekmektedir (Karal, 1977: 239-240). Bu bağlamda 19. yüzyılda Tanizmat dönemi ekonomik faaliyet ve kurumları şöyledir; DBA'nın artışı, Galata Bankerlerinin yükselişi, kağıt para uygulaması, bankacılığın gelişimi ve yerli merkez bankası; dış borç ve yabancı sermaye yatırımları, borsacılığın gelişimi ve değerli kağıtlar borsası. Yani devlet maliyesinin bunalımı ve buna karşı Batılı büyük devletlerin iktisadi çözümleri, mali sıkıntılar için alınan önlemlerle gelişen finansal düzen ve faaliyetler çerçevesinde değerlendirilmelidir. 19. Yüzyılda finans sistemi, Avrupa devletleri ile Osmanlı Devleti arasından ortaya çıkan mali bağımlılık ilişkisinin önemli unsurudur (Kazgan, 1999a:251). 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik yapıdaki değişim süreci ilerlemeyi dışlamamış, ancak var olan büyüme potansiyelini geleneksel iktisadi düzenin sınırlarına hapsetmiştir. Ekonominin dışa açılmasından öncesi dönemdeki iktisadi egemenlik ilişkileri, 19. yüzyılda net biçimde yıkılamamıştır (Eldem, 1999: 15).[55] Ancak bu sürece geçmeden önce, ekonomik yapı açısından kilometre taşı olması nedeniyle 1838 yılında İngiltere ile imzalanan STA değerlendirilecektir.

1.2.1. 1838 Serbest Ticaret Antlaşmaları ve Ekonominin Dışa Açılması

Merkezi devletin gücünü artırmak, orduyu ve maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı bürokrasisi Batılı büyük devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmıştır. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini desteklemiştir. Ancak, bu devletler reformlara sağladıkları mali destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa açılması doğrultusunda taleplerde bulunmuşlardır. Böylece reformlar, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ve özellikle İngiltere'ye[56] ekonominin açılması doğrultusundaki ödünlerle el ele yürümüştür. Ekonomi dışa açıldıkça, yabancı sermayenin ülke içindeki gücü artmıştır. Yani merkezi devletin gücünü

[55] 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı ticareti Batıdan mamul madde ithalatı hammadde ihracatı şeklinde belirgin bir ağırlık kazanmış, ama bu metaların Osmanlı pazarının ele geçirmesi ve yerel üretim, tüketim örüntülerinde önemli bir bozulmaya yol açmamıştır (Eldem, 1999: 15).

[56] İngilizler 19. yüzyılda Osmanlı Devletine yaklaşımlarında iki ayrı çıkar peşindedirler. Birincisi Rus yayılmacılığına karşı Asya'yla güvenli bir bağlantı kurabilmek için imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumak hedefidir. İkincisi daha çok ekonomik niteliktedir. İngiliz mallarını Osmanlı toprakları içinde ve dışında daha serbest dolaşımını sağlamak ve İngiliz malları için güvenilir bir pazar oluşturmak amacındadırlar. İngiliz ve Osmanlı hükümetleri bu amaçlarında uyum içindeyken, uygulanan politikalar çoğunlukla birbiriyle çelişmiş ve ters sonuçlar vermiştir. Özellikle siyasal ve ekonomik amaçların aynı anda sağlanabilmesi için zorunlu olan mali güvenliğin yokluğunda ticaretin serbestleştirilmesi ağır basmış ve giderek Osmanlı Devletinin desteklenmesi geri plana itilmiştir (Kasaba, 1993: 50).

artırmak amacıyla başlatılan reformlar, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açmıştır.[57] Bu çerçevede ekonominin dışa açılması sürecindeki en önemli dönüm noktalan, 1838 yılında imzalanan STA, 1854 yılında başlatılan dış borçlanma sureci ve 1850'lerden itibaren demiryolları yapımı konusunda yabancı sermayeye verilen imtiyazlardır (Pamuk, 2007: 204-205). Yeniçeri Ocağının 1826'da lağvedilmesi reformlara muhalefet eden önemli bir gücü ortadan kaldırmıştır.[58] Böylece 1826 hareketi serbest ticarete giden yolu açmıştır. Bunu 1838'in Balta Limanı Ticaret antlaşması takip etmiş, İngiliz desteğini kazanmak için imzalanan anlaşma devlet tekellerini ve yabancı tüccarlara çıkarılan birçok engeli ortadan kaldırmıştır Bu antlaşma ile mevcut politika pekiştirilerek serbestlik devam ettirilmiştir. Tıpkı Tanzimat ve Islahat fermanları geleneksel yapıyı Batıya yaklaştırması gibi, bunlar da Osmanlı ekonomik yapısını Avrupa'ya daha yakınlaştırmıştır 19. yüzyılda serbest ticaret taraftarlarıyla himaye taraftarları arasındaki mücadele devam etmiş fakat Osmanlı bürokrasinin Avrupa iktisadi sistemine katılma fikri değişmemiştir (Quataert, 2004: 889).

1820'lerden 1840'lara kadarki dönemde İngiltere,[59] Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok ülkede, yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde ise silah gücü kullanmaktan çekinmeyerek, STA imzalamıştır. Bu çerçevede İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle ticareti de 1820'lerden itibaren hızla büyümüştür. Ancak, İngiliz tüccarlar Osmanlı yönetiminin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet etmekte, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istenmektedir. Siyasal, askeri ve ekonomik bakımlardan güçsüz durumda olan Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına karşı direnmesi güçtür (Pamuk, 2007: 204-209).[60] 1838 yılındaki STA, İngiltere'nin benimsediği yeni dış politikasının bir sonucudur: Bu politikanın siyasi hedefi, Osmanlı Devletinin paylaşım şartları İngiltere lehine dönene kadar yaşatılmasıdır;

[57] Tanzimat reformlarının çelişkilerini Osmanlı bürokrasisinin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığı adımlarda görmek mümkündür. Çünkü merkezi bürokrasi bu adımların uzun vadeli iktisadî sonuçlarından çok, bu devletlerden sağladığı kısa vadeli malî desteği düşünmüştür (Pamuk, 2007: 205).

[58] Fakat ocağın kapatılmasının iktisadi tepkileri olmuştur. Bir zamanlar yeniçeriliği meslek yapmış olan bu askerler loncalara girmişler, esnaf olmuşlar ve asker maaşı almışlar. Devlet, 1826'daki hareketi lonca üyelerini zayıflatmış ve en kuvvetli organize himaye taraftarlarını bertaraf etmiştir (Quataert, 2004: 889)

[59] 1820'lere gelindiğinde İngiltere Sanayi Devrimi'ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz duruma gelmiştir. Ancak, aynı yıllarda Sanayi Devrimini yaşamakta olan diğer Avrupa ülkeleri, İngiliz mamullerinin kendi pazarlarına girmesini engellemişlerdir. Bu durumda İngiliz sermayesi Avrupa dışındaki ülkelere yönelmiştir (Pamuk, 2007: 204-205).

[60] Burada antlaşmanın imzalanması değil, ne zaman imzalanacağı sorun olmuş ve zamanlamayı siyasal gelişmeler belirlemiştir. Rusya'nın artan nüfuzu karşısında Osmanlı Devleti kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta bulmuş, İngiltere'ye sunulan iktisadî ödünler karşılığında, İngiltere'nin imparatorluğun toprak bütünlüğünü korumasını sağlamak hedeflenmiştir (Pamuk, 2007: 205).

ekonomik hedef ise Avrupa'ya bağımlılığının sürdürülmesidir.[61] Bunun anlamı ise geri kalmış ekonomilerin dünya pazarlarına eklemlenmesidir.[62] Salt ekonomik düzeyde, eklemlenmenin anlamı dünya pazarı için üretim yapılmasıdır. Dünya ölçeğindeki uluslararası işbölümü ile Avrupa dışındaki bölgelerde hammadde üreterek, bunların sanayi mallarına pazar yaratarak, bunların ekonomik yapısının değişimini zorunlu hale getirmiştir. Bu kendi kendine yeten toplumlara kaderleri büyük ölçüde dünya ekonomisine bağlı toplumlara dönüştüren bir süreçtir (Kıray, 1993: 13).[63]

1820'lerde İngiltere'nin Osmanlı pazarlarına yönelişini hızlandırmış, merkantilist dönemin ticaret anlayışını simgeleyen Levant Company'nin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki imtiyazları 1825 yılında kaldırılmıştır.[64] İngiliz mamul malları 1838 öncesinde Osmanlı ülkesindeki pazarlarını genişletmişler, Osmanlı hammaddelerinin İngiliz ticaretine açılması ise ticaret anlaşması sonrasında hızlanmıştır (Pamuk, 1994: 28-30). Böylece 1838 yılının Ağustos ayında Boğaziçi'ndeki Balta Limanında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa ve İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasında yeni bir STA imzalanmıştır. Bu anlaşmayı aynı yıl Fransa ile daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan diğerleri izlemiştir. Anlaşmanın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı Devletinin dış ticarette uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindir. 1838 öncesinde uygulanan tekel düzeninde, belirli gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatın yasaklanmakta, savaş dönemlerinde ise imparatorluk hazinesine ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarette olağanüstü vergiler uygulanmaktadır. 1838 yılındaki STA ile dış ticaretteki tekel düzeni kaldırılmakta ve devlet olağanüstü vergi uygulama hakkından vazgeçmektedir (Pamuk, 1994: 16-18).[65]

[61] 1840-1873 aynı zamanda, İngiliz hegemonyasının doruğuna ulaştığı dönemdir. Serbest ticaret döneminde İngiltere dünya pazarındaki rakipsiz konumundan yararlanmış, gerikalmış alanlara nüfuz etmek için başka önlemlere başvurması gerekmemiştir (Pamuk, 1994: 30-31).

[62] Bu dünya sistemi, 16. yüzyılda doğmuş, genişleyerek çevresindeki ülkeleri içine almıştır. Bu gelişmeden ilk etkilenen bölgeler Amerika, Asya ve Afrika olmuştur. Dünyanın öteki bölgelerinin bunun içinde yer alışları, ancak 19. yüzyılda sanayi devriminden sonra gerçekleşmiştir (Kıray, 1993: 13).

[63] Bu değişimin katalizörü, Batı Avrupa sermayesidir. Eklemlenmenin yolları fazla olmamakla birlikte, dünyanın diğer bölgeleri bu süreci farklı biçimde yaşamıştır. Bu farklılıklar esas olarak mevcut ekonomik yapılardan ve bunların dünya ekonomisiyle etkileşiminden kaynaklanmaktadır (Kıray, 1993: 13).

[64] Bu ülkenin Osmanlı devletine ihracatı 1816-1818'de 500.000 sterlinden 1820-1822'de 650.000 sterline, 1836-1838'de ise yılda 1.729.000 sterline sıçramıştır. Öte yandan, Osmanlı Devletinin İngiltere'ye ihracatı 1820-1838 döneminde yılda % 5, 1838-1854'te yılda % 6,8'lik bir hızla artmıştır (Pamuk, 1994: 29).

[65] Böylece Osmanlı ekonomisinin özelikle de hammaddelerinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmıştır. Devlet özellikle de mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını kaybetmiştir. Nitekim sonraki Kırım Savaşı döneminde, dış ticaretten ek vergi alınamayacak ve bunun da etsiyle Avrupa finansal piyasalarında borçlanmanın yolu açılacaktır (Pamuk, 1994: 18).

1838 yılındaki STA ile var olan kapitülasyonların geçerliliği sınırsız süreli olarak teyit edilmiş, Avrupa ülkelerinin tüccarlarına yeni haklar, imtiyazlar ve dokunulmazlıklar tanınmıştır. Getirilen yeni imtiyazlar arasında iki taviz ekonomiye ve devletin mali kaynaklarına sert darbeler vurmuştur: Tekel sistemi olan yed-i vahit sistemi ile tezkere sisteminin kaldırılması.[66] Antlaşmada dış ticaret alanındaki eski imtiyazlar pekiştirilmiştir. Devlet, ithal ürünler üzerinden % 5 düzeyinde gümrük vergisi almaya devam etmiş, yerli ürünler ise ihraç limanının rıhtımına kadar % 9'luk bir vergiye, çıkış yaptıkları anda da % 3'lük bir vergiye tabi tutulmuştur (Oyan, 2016: 262-264). Yabancılar ithalatın değeri üstünden % 5 ve ihracatın değeri üstünden % 12 oranında gümrük resmi ödeyecektir. Bu oranlar sözleşmeye taraf olanların anlaşması ile değiştirilebilecektir. 1838 ticaret anlaşmasıyla Osmanlı ekonomisinin dışa açılmasıyla yeni bir dönem başlamıştır. Sonrasın birkaç yıl içinde diğer Avrupa devletleriyle STA yapılmasıyla Osmanlı ekonomisi, sadece İngiltere'de değil bütün Avrupa ülkeler için açık pazar haline gelmiştir (Tezel, 1994: 66-67).[67] Bu çerçevede, yerli ürünlerin ticareti ithal ürünlerinkine kıyasla ağır bir biçimde cezalandırılmıştır. Böylece nüfusun çoğunluğunun yaşadığı kırsalda tarım ve tarım-dışı faaliyetlerinin birlikteliği giderek parçalanmıştır. Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ve gıda maddeleri ithal eden bir durumuna gelmiştir (Pamuk, 1994: 16).

19. Yüzyılın başlarında Osmanlı dış ticaret hacmi İmparatorluk içindeki toplam üretimin % 3'ünü aşmamaktadır.[68] Bu sürede Osmanlı Devletinin Batı Avrupa ile dış ticareti büyümüştür. Değişen dış ticaret, üretimin bileşimini iki yönden etkilemiştir. Bir yandan dış pazarlar için tarımsal meta üretimi yaygınlaşırken, öte yandan ithal edilen mamul malların rekabeti karşısında zanaatlara dayalı faaliyetler gerilemiştir (Pamuk, 1994: 16).[69] Yine de 19. Yüzyılın ilk yarısı, Osmanlı ekonomisinin dünya pazarları için hammadde üretiminde uzmanlaşmış, mamul mallar ithal eden bir duruma gelmesi sürecinde dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu süreçte ihracatta iki husus öne çıkmıştır:

[66] 1838 Ticaret Anlaşmasına kadar, her bir ürünün ticareti için idari onayla çalışan yed-i vahit sistemi bütün ülkede geçerlidir. Bir ürünün ticareti üzerinde tekel hakkı bulunan kişiye sadece yabancı tüccarlar değil Osmanlı tebaasından tüccarlar da bağımlı olmuştur. Malların taşınma izni olan tezkere uygulaması ise, imparatorluk hazinesi için ondan da daha önemli bir gelir kaynağını oluşturmuştur (Oyan, 2016: 263).

[67] STA ile, uygulamalardaki tekelci müdahaleleri kaldırılmış, Osmanlı ülkelerinde iş yapan yabancılar, malların imparatorluk içindeki hareketinden alınan resim, harç ve benzeri ödemelerden bağışlanmıştır. Osmanlı Devleti böylece gümrüklerindeki egemenliğinden vazgeçmiştir. Ticaret anlaşmaları, yabancıların Osmanlı ülkesindeki hukuk düzenlerini pekiştirmiş, yasalar karşısında yabancılara Osmanlı uyruklarına göre ayrıcalıklar tanıyan ikili bir yapıyı kurmuştur (Tezel, 1993: 67).

[68] Balkanlar, Suriye ve Mısır gibi alanları kapsayan imparatorluğun kendi iç ticareti, dış ticaretten daha önemlidir. Ancak, bu durum 19. Yüzyılda Napolyon Savaşlarından sonra değişmiştir (Pamuk, 1994: 16).

[69] Böylece kırsalda tarım ve tarım-dışı üretim faaliyetlerinin birlikteliği parçalanmıştır. Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ithal eden duruma gelmiştir (Pamuk, 1994: 16).

Birincisi, ihracat ürünlerinin artık tarım ve madencilik ürünlerinden oluşmuş; ikincisi, bu uzmanlaşmaya karşın ihracat değer olarak yerinde saymıştır. İlerleyen dönemde bu durum iyice pekişmiştir. Böylece, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları ekonomik nüfuz, artan bir tempoyla devam etmiştir (Oyan, 2016: 269).

STA ile yürürlüğe giren uygulamalar Osmanlı ekonomisine kısa sürede bir tehdit getirmemiştir. İhracata getirilen gümrük vergileri ithalat vergilerinden yüksektir, fakat bu politika ithalatın ihracattan daha çok özendirilmesi yönündeki politikanın devamıdır.[70] STA'nın dolaysız amacı Osmanlı bürokrasinin, uluslararası ekonomik yapıya girmeden gelir elde etme ve bunun içinde yer alma amaçlarıyla çelişmemektedir.[71] Ancak bunların içerdiği liberal ilkeler; Osmanlı bürokrasisinin konumunu güçlendirmekten çok devletin dış ticaret rejimini denetlemesine ve bu ticaretten vergi almasını gittikçe zorlaştırmıştır. Son olarak, bu anlaşmalar merkezi düzenin içerdeki meşruluğunu zayıflatmakta da dolaylı bir rol oynamıştır. Çünkü anlaşmaların uygulanması ve onları izleyen reformlar, Osmanlı hükümetinin yabancı devletlerle birlikte gayrimüslim azınlıkları koruyormuş izlenimini doğurmuştur (Kasaba, 1993: 51). 1838 yılındaki STA'dan[72] üç çeyrek asır sonra Osmanlı ekonomisinin ne 18. Yüzyıl, ne de 20. Yüzyıl Türkiye ekonomisi ile karşılaştırılamayacak ölçüde dışa açık, dünya ekonomisine eklemlenmiş, hammadde ihraç eden, mamul mallar ithal eden ekonomi durumuna gelmiştir (Pamuk, 1994: 27).

1838 yılındaki STA'nın olumsuz etkilerini yadsımaksızın, Osmanlı ekonomisinin tahrip olmasının bütün nedenleri bu süreçte başlayan ekonominin dışa açılmasına atfedilemez. Çünkü bu süreç daha önceki dönemlerde başlamış ve 19. yüzyılda yerli küçük sanayi ürünleri, kapitülasyonları da arkasına almış yabancı malların rekabeti karşısında zor duruma düşmüştür. STA sonrasında sanayi devrimi ürünlerinin imalat sektörünü yıkma süreci, kapitülasyonlarla başlayan sürecin hızlandırılmış tekrarı olmuştur. Ama bu durum artık geri dönüşü olmayan nitelikdedir.[73] Böylece Osmanlı ekonomisi, yabancı sermayenin ülkeye nüfuzuna zemin hazırladığı koşullarda, dünya

[70] Gerçekte ithalat vergisi artırılmış, Osmanlı hükümeti artan dış ticaretten daha çok kazanç sağlamayı hedeflemiştir. İçerde alınan vergiler ise, bunların çoğunluğu 18. Yüzyılda merkezi hükümetin zayıf olduğu dönemde yerel yöneticiler tarafından konulmuştur. Yani vergilere getirilen kısıtlamalar merkezi hükümetten çok yerel yöneticilerin ve eşrafın konumunu zayıflamayı amaçlamaktadır (Kasaba, 1993: 51).

[71] Aksine, bu anlaşmaların Osmanlı Devletinin tek yetkili olarak kendi yabancı ticaretini vergilendirebileceğinin bütün taraflarca tanınması anlamına gelmektedir (Kasaba, 1993: 51).

[72] Balta Limanı Ticaret Anlaşması 19. Yüzyılın başlayan itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan siyasi ile askeri dengeleri ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkileri yansımaktadır. Anlaşmanın devletin bağımsız dış ticaret izlemesini ortadan kaldırmıştır (Pamuk, 1994: 22).

[73] Bu süreçte asıl tasfiye olan geleneksel sanayinin çöküşünden ziyade, modern ulusal sanayinin doğuşunu engellemek olmuştur. 1838 sonrasında yerli sanayinin hızla tahribi ve korumacılığın da olmamasıyla birlikte ulusal sanayi yönündeki tüm belirtileri doğmadan öldüren ortam yaratılmıştır (Oyan, 2016: 267).

pazarlarına göre şekillenen iktisadi gelişme sürecine sokulmuştur (Oyan, 2016: 265-267). Ayrıca Tanzimat reformlarıyla devletin, loncaların denetimini sağlayan narh düzenine son verilince tekelci konumları da ortadan kaldırılmıştır. 19. yüzyılda, loncalar çevresindeki zanaatlar özellikle ithal mallarının rekabetiyle karşı karşıya bulunarak sürekli olarak gerilemiştir.[74] 19. yüzyılda yerli üretime ve iç ticarete destek olabilecek bir gelişme, iç gümrüklerin kaldırılmasıdır. İç gümrükler, imparatorluk içindeki ticarete uygulanmış, kent limanlarında toplanmıştır (Pamuk, 2007: 200-203).

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya pazarlarına katılması için 1838 yılındaki STA dönüm noktasıdır. Bu ticaret anlaşması, Osmanlı hükümeti tarafından Batılı büyük devletlere tanınan ne ilk ne de son kapitülasyondur. Ancak devlet tekellerinin oluşumuna getirilen kısıtlamalar ve ihracat kısıtlamalarının kaldırılması açısından daha önceki kapitülasyonların çok ötesine geçmiştir. STA, devletin mali egemenliğini sınırlandırması açısından da, büyük önem taşımaktadır. Yine yabancı tüccarlara getirilen iç vergi muafiyetleri ile yabancı tüccarlara yerli nüfus karşısında büyük avantajlar sağlamış, yabancı malların ülkenin iç kesimlerine girişini kolaylaştırmıştır (Birdal, 2012: 232).[75] Devletin gerileyen iktisadi gücüne rağmen, serbest ticaret antlaşmaları imzalayarak, ekonomik yapının geriliğini pekiştirmiştir.[76] Burada sorun, sanayileşmeye yönelik bilinçli bir koruma politikasının ekonomik önkoşullarının oluşmamış olmasıdır. Esasen devlet, genellikle mali amaçlarla yenilediği yaygınlaştırdığı ve bunları sürekli imtiyazlar olarak tescil ettiği dönemlerden beri serbest ticaret rejimi uygulayabilmiştir. İngiltere'den sonra Avrupa'nın ülkeleri ile imzalanan STA, bu imtiyaz geleneğini genişleterek sürdürmüştür (Oyan, 1985: 54-55).[77]

Osmanlı Devletini İngiltere'nin bağımlı ülkesi haline getirmek için, İngiliz diplomatları, kapitülasyonların kaldırılması gereken bir dönemde, Osmanlı hükümetine serbest ticaret politikalarını kolayca kabul ettirmiştir. Osmanlı ülkesi serbest ticaret

[74] Öte yandan, mamul mallar üretiminin dış rekabete karşı korunması için toplumun diğer kesimlerinden de önemli bir talep gelmemiştir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar sanayi teknolojisini kullanarak yatının yapmaya hazırlanan bir sermayedarlar sınıfından söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli sanayiin korunması düşüncesi ancak yüzyıl sonlarına doğru gündeme gelmeye başlamıştır (Pamuk, 2007: 202).
[75] 1838 sonrasında, Osmanlı dış ticareti 1870'lere kadar istikrarlı bir artış kaydetmiş, bu tarihten sonra ise duraklama göstermiştir. Bunun nedenleri, 1873-1896 Uzun Buhranı kadar, Osmanlı ekonomisinin geçimlik üretime dayalı yapısı ve dış ticaretin büyümesi için gerekli altyapıya sahip olmamasıdır (Birdal, 2012: 232)
[76] Sanayide ulaştığı ezici üstünlükten ve geniş sömürge ağından destek alan bir İngiltere serbest ticaret rejimini kendi çıkarına olduğunun bilincine varırken, diğer Avrupa ülkelerin büyük çoğunluğu da ekonomik gecikmelerinin bilincine varmakta ve iktisadi korumacılık politikalarına sarılmaktadır (Oyan, 1985: 54).
[77] Ayrıca Osmanlı Devleti sanayi devrimi yüzyılında dayatılan liberalizme direnecek güce de sahip değildir. Ancak Osmanlı Devleti burada yalnız değildir, 19. yüzyılda etki alanı genişleyen Batılı büyük devletler benzer ekonomik bağımlılaştırma süreçlerini tüm dünyada sahneye koymuştur (Oyan, 1985: 55).

antlaşmaları ile Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline gelmiştir. Böylece, ekonomik yapının kendi yolunda gelişmesi engellenmiştir (Avcığlu, 1995: 102).[78] Tarihin gelişimi farklı olsaydı, yani istenilen idari-mali yapıyı sağlansaydı, dış ülkelerin desteğiyle Osmanlı ekonomisinin yarı çevresel yapıya yönelmesi mümkün olabilirdi.[79] Fakat böyle destek olmadan devleti güçlendirmesi beklenen dış destek ve yurtiçi reformlar, köhneleşen ekonomik yapının etrafına örülmüş ve bunu gizleyen iktisadi şebeke olmaktan öteye gidememiştir. Sonradan öyle bir yere gelinmiş ki, bu yapı ancak uluslararası sermaye ile iç içe geçmiş kurumların desteği ile ayakta durabilmiştir (Kasaba, 1993: 51).

İktisadi moderleşmenini yolunu açarak idari-mali reformlara girişildiği dönemde dahi, Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin ağır baskıları altındadır. Bundan sonra devlet ancak Avrupa devletleri arasındaki çekişmelerinden yararlanarak, bir takım denge hesapları içinde varlığını sürdürmektedir. Ama bu hesapları dahi, savaşlarla imparatorluk topraklarının hızla küçülmesine engel olmamıştır. Bu çerçevede Avrupalı ülkeler arasındaki rekabet iki yönlüdür. Bu ülkeler, bir yandan ekonomik çıkarlar yüzünden boğuşurlarken, öte yandan Avrupa dışı ülkeleri dışa açmakta birleşmektedirler. Nitekim kapitülasyonlardan ve kapitülasyonları iyice genişleten STA'dan, Avrupa ülkeleri yararlanmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'un, şahaser diye selamladığı anlaşma, Osmanlı Devletinin serbest ticarete en ileri biçimde açmaktadır. Daha öncede yabancılar, kapitülasyonlardan yararlanmaktadırlar. İthal malları, ancak % 3 gibi önemsiz gümrük resmi ödemektedir. Bununla birlikte, Osmanlı Devletinde serbest ticarete önemli kayıtlar getirilmiştir. İç ticaret Osmanlı Devleti tebasına aittir. Yabancı tüccar, iç ticarete girip yerlilerle rekabet edememiştir. Birçok malın alım satımı, bir ruhsat bedeli karşılığında belli kişilerin tekeline verilmiştir (Avcıoğlu, 1995: 102-104).[80] Ama 1838 yılındaki STA, dışa karşı korunma tedbirleri getirilmeden içerdeki kayıtların kaldırılması, ülke ekonomisinin Batı Avrupa'nın açık pazarı yapmıştır.

[78] Osmanlı ülkesini, Doğu ve Batı arasında köprü durumundaki konumu ve hammadde ile pazar olarak olanakları, sadece ekonomik değil politik olarak da Avrupa'nın hedefi yapmaktadır (Avcığlu, 1995: 102).
[79] Osmanlı bürokrasisinin başarısızlığı iki etkene bağlanabilir. Bunlardan birincisi, İngilizlerin Osmanlı Devleti ile ilgili politikalarındaki değişik hedeflerin birbirleriyle çelişki halinde olmasıdır. İkinci etken ise, bürokrasi içindeki bölünmelerden ve bürokrasinin reformları uygulamak için kullandığı eskimiş yöntemlerle devleti saran yeni koşullar arasındaki uyumsuzluktan kaynaklanmaktadır (Kasaba, 1993: 51).
[80] Üretici malını ruhsat sahibi bu kişilere satmak zorundadı. Yed-i vahit denilen bu usul, yalnız hububat vb, gibi iç ürünlere değil, ithal mallarına da uygulanmaktadır Bundan başka iç ticaretten geniş ve çeşitli vergiler alınmaktadır. Emtianın bir şehirden ötekine nakli, ruhsat tezkeresi gerektirmektedir. Şüphesiz, iktisadi gelişme yoluna girmeye niyetlenen bir Türkiye'nin, iç ticarete getirilen kapitalizm öncesi düzene özgü bütün bu kayıtları kaldırması gerekmektedir (Avcıoğlu, 1995: 105-106)

Tanzimat döneminde Osmanlı ülkesine başlayan yabancı mal istilası gerçekte ucuzluk yaratmıştır. Ayrıca bol miktarda piyasaya sürülen yabancı mallar gümrük gelirlerini artırmıştır. Ama bunların ekonomik yapıyı içten çökerttiği kavranamamıştır.[81] Bu süreçte STA ile, yabancı sermaye de artık Osmanlı ülkesine girmiştir. Nitekim, 19. yüzyılda ithalattaki artışa paralel olarak ihracatta artış göstermiştir. Ancak finansman sorunu, yani ithalat fazlasının neden olduğu dış ticaret açığını kapatmaya dayanmıştır (Kazgan, 1999a: 367-368). İngiltere 1860'tan önceki yıllarda da, Yakındoğu'da saldırgan politika izlemiştir. Kırım seferi bunun canlı örneğidir. Bu dönem İngiltere'nin büyüklüğünün doruğuna tırmandığı dönemdir.[82] Bunun içindedir ki, İngiltere'nin geri kalmış ülkelerdeki politikası tutucu görünümdedir. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin geri kalması istenmektedir.[83] İngiltere serbest ticaret özgürlüğünden yanadır ve artık dış politikasında başlıca etken, serbest ticaret rejimi olacaktır (Efendi, 1977: 271- 272). İşte STA ile ekonominin dışa açılması hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı ise, Batı Avrupalı devletler yararına kurulan bu açık pazar düzenin gerekli kıldığı idari-mali reformları getirmiştir. Bu süreç Osmanlı ülkesinde Gayrimüslim azınlıklara imtiyazlı durum sağlamıştır. İdari-mali reformlar ile tarım ve ticaretin iktisadi gelişme yoluna girmesi el atılması gereken alanlardır. Ancak açık pazar şartlarında bu reformlar, ekonominin bağımsızlığını kaybetmesinden başka bir sonuç vermemiştir (Avcıoğlu, 1995: 118-119).

1.2. Finansal Düzen ve Faaliyetler

19. yüzyılda Avrupa ülkelerinde modern finansal yapı ve politikalarda gelişmeler olurken, buna ayak uydurmaya ve geri kalmamaya çalışan Osmanlı ülkesinde de benzer gelişmeler yaşanmıştır. Osmanlı Devletinde 19 yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan reformlar 19. yüzyılın ortalarına doğru modernleşmeye doğru organize evrilmiştir. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile 18 Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı, devletin bu yöndeki girişimlerinin açık bir şekilde ifade edildiği metinlerdir.[84]

[81] Bu süreçte Avrupa ile dış ticaretin büyümesi, ekonomide finansman sorunu yaratmıştır. Dış ticaret açık verdiği için altın-gümüş para dışa kaymış ve ödeme zorlukları baş göstermiştir (Kazgan, 1999a: 367).

[82] "İngiliz sömürgeleri o denli genişti ki, İngiltere gurur duygusuyla rahat rahat yaşıyordu. Bu rahat yaşamanın tek koşulu vardır: İngiltere dışındaki ülkelerin yavaş yavaş gelişmesi." (Efendi 1978: 271).

[83] "Ama bu ülkelerde istibdat halkın kemiklerine işlemiş, ama o ülkelerde demiryolu yokmuş, ticaret gelişmemişmiş, bunlardan İngiltere'ye ne? Bu ülkelerin ne denli geriyse, İngiliz için o denli verimli bir pazardı. İngiliz fabrikaları işsiz kalmıyordu ya." (Efendi 1978: 271).

[84] Tanzimat Fermanı daha ziyade tebanın temel hak ve hürriyetleri üzerinde düzenleme yapan genel bir reform düzenlemesidir. Fermanın ilanını takip eden dönemde de bu genel ihtiyaçlara yönelik yasal düzenlemeler yapılmıştır. Kırım Savaşının bitmesine doğru ilan edilen Islahat Fermanında ise Tanzimatla hedeflenen reformların yetersizliğine işaret edilmiş, reformlara devam edileceği vurgulanmıştır. Bu fermanda üzerinde en çok durulan konuların başında Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında farklılıkların giderilmesine yönelik açıklamalar gelmektedir (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 18).

Tanzimat fermanında finansal konulara ilişkin bir ifadeye rastlanmaz. Tanzimat Fermanı daha çok kamu maliyesi reformları yönü ağır basan metindir. Islahat Fermanında ise kamu maliyesi reformlarına yine güçlü bir vurgu yapılırken bunların yanında para ve banka konusuna da işaret edilmiştir (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 17-18).

Osmanlı iktisadi düzeninde ana kredi kaynağı Galata'daki sarraflardır. Ancak finansal düzendeki istikrarsızlıktan dolayı, bu tefecilik seviyesindedir.[85] Ancak ekonominin dışa açılması sürecinde Osmanlı Devleti oyunu kuralına göre oynamış, modern finansal piyasay özerklik ve dolayısıyla da ekonomik açıdan elverişli yatırım faaliyetleri tanımıştır. Böylece devlet borçları, kamu kredisi şeklinde finansal olarak kurumsallaşmıştır (Eldem, 1999: 19-20).[86] Osmanlı Devleti, uzun sure bir borçlanmaya başvurmadan güç tekelini kullanarak ve elindeki gelirleri piyasaya sürerek mali yapının bağımszılığını korumuştur. Bunun neticesinde, devlet gelirlerinin çoğunun kapitalizasyonu, egemen güç merkezi bürokrasi içinde gerçekleştirilmiş, böylece de iktidara mali bağımlılıkları sayesinde iltizam ve malikaneden nemalanan bir kesim devletten bağımsızlık kazanmadan palazlanmaya devam etmiştir (Eldem, 2006: 100).[87] Mali bunalımların sıklığına, finans sisteminin etkisizliği ve ekonomik yapının geri kalmışlığına rağmen 19. yüzyılın ortalarına kadar devlet gelir sağlama amacıyla dış borç yoluna gitmemiştir. Bununla beraber, imparatorluk hazinesi çok fakirleşmiş, aracılar vasıtasıyla toplanılan vergilerin önemli kısmı sarraflara komisyon olarak gitmiştir. Bu bağlamda mali bunalımların nedenleri; finansal düzeninin sbozukluğu, devletin mali denetiminin olmayışı ve idari-mali yapının kötüleşmesidir (Blaisdell, 2008: 37).

Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyılda durum çok fazla değişmemiştir. Devlet, finansal piyasadaki talep cephesindeki baskın konumunu sürdürmüş, piyasanın genişleme potansiyelini sekteye uğratmıştır. Vergi gelirleri, iltizam, esham ve kaime Osmanlı

[85] Paranın kolaylıkla güce tahvil edilebildiği, bunun da başka kaynaklar yaratabildiği bir sistemde sermayenin daha az kar getiren yatırım alanlarından uzaklaşmaktadır. Sermaye kaynaklarından yararlanmanın bedeli, ekonomik girişimle elde edebilecek her türlü karşılıktan yüksek olduğu için, tarım, ticaret ve sanayi sermaye kaynaklarından yararlanamıyordur. Böyle bir ekonomik ortamda sermaye; politikaya, güce ve iktidara doğru akmıştır. İktidara ulaşma imkanından yoksun olan gayrimüslim azınlıklar bile sermaye birikimlerini çabuk kar etmenin cazibesine kapılarak, devletin keyfi önlemlerine rağmen siyasal alana aktarmışlardır. Bu koşullarda erken modern dönemi Avrupa'sındaki gibi devletin mali açlığı, özel kredi kaynaklarının giderek güç kaybetmesine neden olmuştur (Eldem, 1999: 18-19).

[86] Aynı zamanda 19. yüzyılda, Rothschildler servetlerin devletin finansmanı yoluyla yapılabileceğini kanıtlasa da, Avrupa'da ekonomik alanlara yatırım gittikçe yükselmiştir. Faiz oranları düşmüş, piyasa daha rekabetçi hal almış, kredi kurumlarının ve finansal araçların yetkinliği artmıştır (Eldem, 1999: 20).

[87] Belirli bir sermaye birikimine sahip ve Avrupa finans sermayesiyle ilişkilerini geliştirmiş olan gayrimüslim azınlıklar, Avrupa'da devletle ilişkili burjuvaziden farklı olarak, devlet maliyesiyle eklemlenme ve bunun neticesinde iktidar çevrelerine dahil olmanın yolunu bulamamış, faaliyetlerini son derecede yüzeysel ekonomik alanda kısıtlamak zorunda kalmışlardır (Eldem, 2006: 100).

maliyesinin temel finansman araçlarıdır. Finansal aracılığı ise esas olarak sarraflar yapmaya devam etmiştir. Fakat devlet artık doğrudan halka borçlanmaya başlamış, bunu özellikle sergi, esham ve tahvilat ihraç ederek yapmıştır. Bu senetler sarraflara kırdırılmış, böylece de devlet borçlarının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır. Gayrimüslim sarraflar, finansal düzenle birlikte Galata Bankerlerine dönüşmüşlerdir. Çoğu durumda Galata Bankerleri, Avrupa finansal piyasaları ile bağlantıları sayesinde finansal araçları temin edebilen tüccarlardır (Eldem, 1999: 20). 19. yüzyıldaki idari-mali yapı, iktisadi modernleşmenin gereklerine uygun bir biçimde değiştirilmesi sonucunda gerçekleşmiştir. Bu değişim Osmanlı bürokrasinin bilinçli seçimiyle olmamış, fakat gerekli yapıya kavuşturulmasını doğurmuştur. Osmanlı ekonomisi dışa açılma sürecinde modern finansal düzeni, idari-mali yapıyı iktisadi çıkarların üzerine inşa etmekle değil, Avrupa devletleri ile kurulan ilişkilerle edinmiştir. Osmanlı ülkesinde Batı Avrupa ile doğrudan iktisadi ilişkileri gayrimüslim azınlıklardan oluşturmuştur (Boztemur, 1999: 385).[88]

1838'den itibaren STA ile Osmanlı ekonomisi açık pazar haline gelirken, ülkede faiz olayı da gündeme gelmiştir. çünkü yeni ticaret mallarının dolaşımıyla birlikte bankacılık ve bunlara ait işlemler de gündeme gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra artık devlet eskisi gibi Galata Bankerlerinden aldığı borçlarla yetinmemiş ve dış ülkelerden de faizle borç almıştır. Böylece Osmanlı tahvilleri, devletin damgası altında tahvil sahibine bir yılda ödenecek faiz miktarını ve oranını açıklayan kağıtlar olarak Avrupa'da elden ele dolaşmıştır. Ayrıca devlet faizi resmen kabullenmediği halde, % 8 faizli kağıt para olarak adına kaime denilen ve devletin faizli borçları anlamına gelen kağıtlar ihraç edilmiştir.[89] Yüksek faizli Osmanlı kağıtları Avrupa'da açılmış ve içerde konsolid adı ile dolaşmıştır. Bu başıboş faiz oyunundan kurtulmak için para ve faiz işlerini devlet adına yürütmek için banka kurma teşebbüsleri başlamıştır. Birkaç denemeden sonra 1863 yılında BOŞ kurulacaktır. Osmanlı adı bankacılığa yani faizciliğe bulaştığı için bu işin artık devlet işi olduğunu resmen düzenlemek için Murabaha Nizamnamesi çıkarılmıştır (Kazgan, 1997: 194-196).[90] Diğer taraftan tefecilik, üretimin kara çevrilmesindeki temel bağlantıyı oluşturmaktadır. Köylü tarımı değer üreten iktisadi

[88] Gayrimüslim azınlıklar bir yandan Osmanlı ile Avrupa arasındaki aracılık görevini yüklenmiş, diğer yandan devlet maliyesi üzerinde Avrupalı devletlerin taşıyıcıları olmuştur (Boztemur, 1999: 385).

[89] Bu kaimeler finansal piyasada Osmanlı Devletine en yüksek faiz ödeyen devlet sıfatını kazandıracaktır. Ayrıca artık Avrupa'nın her malını ithal eden ve iç üretim yapısı yok olan bir ülke olarak yaşayabilmek için finansal piyasalarında en yüksek faizleri ödeyerek borçlanma yoluna gidecektir (Kazgan, 1997: 194-195).

[90] Bu Nizamname ile faiz oranı ilk olarak ayda % 1'de sonra da yıllık % 9'da tutma girişimi, sermaye birikiminin sıfır olduğu ve devletin devamlı olarak dış ülkelerden aldığı borçlarla ekonomisini yürüttüğü süreçte bankalar, bankerler ve sarraflar ve hatta vadeli mal satan tüccarlar ile bunların arasında çok derin yara açan ihtilaflar ortaya çıkmıştır. (Kazgan, 1997: 195-196).

faaliyet dalıdır ve sarraflar toplam kardan aldığı payın çoğunu tefecilik yoluyla elde etmektedir.[91] Öte yandan tefecilik, yaygın faaliyet olan köylü tarımı ile doğrudan ilişkiyi sağladığından geri kalmış iktisadi düzen içinde gerekli bağlantıyı oluşturmaktadır. Tefecilik ve köylü üretimiyle sarraflar arasındaki eklemlenme, değer aktarımının başlıca mekanizmalarıdır. Burada faiz, ya ticari tarımda ya da bankerler yoluyla ticarette kullanılmak üzere harekete geçirilmektedir (Keyder, 1993: 165-169).

19. yüzyılın ikinci yarısına doğru, ilk olarak iltizam, mukataa ve esham işlemlerini üstlenen bankerler, sonra kaime ve iç ile dış borçlarının kaynağı olmuşlardır. 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin içine düştüğü mali sıkıntılar ve imparatorluk hazinesini boşaltan savaşlar, devlet maliyesinin bunalımının sebeplerinin başında gelmiştir.[92] 19. Yüzyılda tarım ve zanaat seviyesinde kalmış olan sanayi, ithal silah gerektiren pahalı savaşları finanse edecek güçte olmamıştır. Aslında mali bunalım karşısında devlet, mevcut kaynaklarını ekonomisini düzeltmek yerine savaşlara harcayarak giderek fakirleşmiştir (Kazgan, 1995: 84-85). Tanzimat Fermanının ilanı ile birlikte birçok alanda yapılması düşünülen reformların yanında hükümet açısından çözülmesi gerekli problemlerin başında dış ticaret açıklarının önüne geçilmesi, para piyasasının belli bir düzene oturtulması ve kambiyo istikrarının belli bir düzeyde sabitlenmesi gelmektedir. Hükümet bu üç konu üzerinde yoğunlaşarak çeşitli öneriler hazırlamışlardır. Dolayısıyla bütün bunlara sebep olan para tağşişinden kesinlikle vazgeçilmesi, Osmanlı sınırları içinde tedavül gören yabancı ülke paraları ile eski Osmanlı paralarının yasaklanması ve bu paraların yeni basılan paralarla değiştirilmesi tavsiye edilmiştir (Al, 2000a: 5-7). Bu süreçte istikrarlı madeni para sistemi kurarak modernleşme çerçevesinde 1844 para reformu yapılmıştır. Değeri dalgalanıp duran çeşitli kaimelerin aynı anda dolaşımda bulunmasının yarattığı zorlukların üstüne, devletin daha önce piyasaya sürülmüş mağşuş sikkeleri tedavülden çekememesi eklenmiştir. 1844 yılındaki para reformu, daha sonra 1849 yılında Dersaadet Bankasının kurulmasının da sebebi olmuştur (Eldem, 1999: 93).

[91] Hatta kredi veren bütün tefecilerin, tüccarların ve bankerlerin karları dolaylı olarak üretici köylüden çekilen değerden gelmektedir. Değer, bu kurumsal düzeylerden aktarılarak ödünç parayı sağlayanların alabildikleri faiz oranlarına göre bölüşülmektedir (Keyder, 1993: 166).

[92] Osmanlı Devleti, savaş ve isyanlar sebebiyle sadece siyasi olarak güçsüz kalmamış, ekonomisi de perişan hale gelmiştir. Savaş ve isyanların sıklaşması ile acil nakit para ihtiyacını karşılamak için Devlet Avrupa'da olduğu gibi bankalardan kredi ve bunların aracılığıyla halktan borç sağlayamamıştır. Buna karşın kısa vadede gerçekleştirebileceği devlet gelirlerini şahıslara satmak (mukataa) ve özellikle yeni mahsullere ait aşar vergisi gelirlerini açık artırma ile en yüksek meblağı verene satmak (iltizam) ve nihayet esham denilen borçlanma usulü ile bir iç borçlanmaya başvurmuştur. Fakat aslında kaynağını hazineye mal edilecek vergilerden alan bu finansman araçları, Osmanlı ekonomisinin gücüne bağlı olmuştur (Kazgan, 1995: 85).

Kambiyo istikrarı uygulaması ilk günden itibaren hükümetin sürekli başını ağrıtan bir sorun olmuştur. Ancak kambiyo istikrarı sorunun ağırlaşmasına yol açan önemli etkenlerden birisi de kaimelerin dalgalanmalardır. Bu dalgalanmalar tüccar arasında kaimeye olan güveni sarsmış, hükümet tarafından tedavülü yasaklanan mağşuş sikkelere olan talebi arttırmıştır. Yani kambiyo istikrarının sağlanamaması büyük güçlükler doğurmaya başlamıştır. Bu olumsuzlukların giderilmesi amacıyla hükümet, yabancı tüccarlar ile kaime fiyatlarında istikrarın sağlanması karşılığında mağşuş sikkeleri kullanmamaları konusunda anlaşmıştır.[93] Bu bağlamda hükümet kambiyo istikrarını sağlama konusunda J. Alyon ve M. Baltacı ile 1845 yılında sözleşme imzalamış ve kambiyo istikrarının bir tüccara maktu olarak ihale edilmesi usulü uygulamasına kadar devam etmiştir. Bu usulün 1849 yılında bitmesine yakın tarihlerde kambiyo istikrarı ne şekilde yürütüleceği kaime problemleri ile birlikte ele alınmış ve her iki konudaki sorunlar kurulacak bankayla giderilmesi kararlaştırılmıştır. Böylece Dersaadet Bankası faaliyete geçmiştir (Al, 2000b: 19-21).[94] Kambiyo piyasasını düzenleyecek bir kurum olarak banka, esas olarak poliçe üzerinden itibari para ile iş yapmıştır. Yani başlıca işlevi mağşuş sikkeleri ve kağıt parayı kambiyo işlemlerinde istikrarlı fiyatta tutmak olmuştur.[95] Ayrıca bu bankaya kaimelerin tedavülden çekme görevi verilmemiş ama mağşuş sikkeleri toplama yükümlülüğü verilmiştir. Bu tür sikkeleri piyasa değerinin üstünde fiyatlarla almak zorunda bırakıldığı için, bunlar Dersaadet Bankasına ciddi zararlar vermiştir. Ancak bankanın para piyasası üzerindeki en zararlı etkisi kağıt para spekülasyonu konusunda oluşturduğu örnektir.[96] Galata Bankerleri için, bu tür finansal spekülasyonlar halkın istismarına yol açan bir rutin haline gelmiştir (Eldem, 1999: 94).

[93] Ayrıca bu süreçte gerek kambiyo istikrarının nasıl sağlanacağı, gerekse ortaya çıkan kaime ile ilgili problemlerin nasıl çözüleceğine ilişkin olarak ilk defa banka kurulması fikri doğmuştur (Al, 2000b: 19-20).

[94] Banka, 110 kuruşa karşı isteyene her an bono vereceğini belirtmiş fakat kuruşun madeni para olmasını şart koşmuş, kağıt parayı ancak % 3 kırarak kabul edeceğini açıklamıştır. Yani banka, hükümetin tedavüle çıkardığı kağıt paranın değerinin yine hükümetin bastığı madeni paraya göre % 3 daha düşük olduğunu ilan etmiştir. Ancak banka müşterileri kaimelerden yapılan kesintiyi kabul etmemiş, hükümetten bu kanun dışı işlere son vermesini talep etmiş, fakat hükümet hiç bir şey yapmamış ve böylece spekülasyonlar için yeşil ışık yakmıştır. Bu bağlamda sattığı bonolara gerekli karşılığı temin etmek için bankanın borsa simsarlarına kurları bir arttırıp bir düşürme talimatı vermesi yeterlidir. Çünkü kur artınca yani madeni paralar kağıt paraya karşı değer kazanınca, piyasaya büyük miktarda madeni para çıkarılmaktadır. Yeteri kadar madeni para tedavüle çıkınca aniden yasak konulmakta ve kuru düşen madeni paraları banka düşük fiyattan satın almaktadır. Bu manipülasyon birkaç defa tekrarlanmıştır (Mordtmann, 1999: 307-308).

[95] Finansal istikrara kavuşturduğu da itibari bir para sistemidir. Avrupa üzerine keşide edilmiş poliçeler için gösterdiği karşılıkların çoğunu senetlerden teşkil etmiştir. Ancak bu senetler bankanın Avrupa finansal piyasalarındaki işlemlerin hacmini karşılamakta yetersiz kalmış, mali yükümlülüklerinin kalan kısmını karşılamak için altın ve gümüş ihraç etmiştir (Eldem, 1999: 93).

[96] Banka genellikle sikke darlığı baş göstermesini bekleyip büyük miktarlarda kaimeyi nispeten yüksek fiyatla satıyor, piyasada kaime fazlası ortaya çıkınca bu kaimeleri daha yüksek bir ıskonto ile geri alıyordu. Tekrar tekrar yapılan bu operasyon hem kağıt paranın nispeten istikrara kavuşturulmasına hem de bankanın dikkate değer karlar elde etmesine katkıda bulunmuştur (Eldem, 1999: 94).

Osmanlı ekonomisi dış açıldıkça ve iktisadi modernleşme artıkça imparatorluğa yabancı sermaye girişi de artmıştır. Yabancı sermaye portföy yatırımlar biçiminde Osmanlı ekonomisine dahil olmuştur. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları 19. yüzyılın ikinci yarısında artmıştır (Aytekin, 2015: 45-46). Yabancı sermayenin ülkeye girişi, ekonomik yapının hızlı değişim nedenleri olarak iç ve dış etkenler çerçevesinde etkili olmuştur. Bunlar ekonominin giderek daha fazla parasallaşması ve kır ile kent arasındaki ticarileşmenin yeni ulaşım imkanlarının da katkısıyla gelişmesi. Modern iktisadi ilişkilerinin ortaya çıkışı ile Osmanlı ekonomisinin dışa açılma sürecinin etkisi, merkezi bürokrasinin gücünün ülke çapında yeniden sağlanması ihtiyacı doğurmuştur (Oyan, 2016: 270-271). Avrupa'da Sanayi Devrimi sonrasında sanayi sermayesi yanında daha sonra ortaya finans sermayesi ortaya çıkmış ve borç verilebilir fonlarla ortaya çıkan modern finans sistemi oluşmuştur. Finans sermayesi, oluşumundan sonra ulusal sınırları kolayca aşarak Osmanlı ülkesinde kendini göstermeye başlamıştır (Eldem, 1999: 27).

Osmanlı ekonomisi de 19. yüzyılın ikinci yarısında dış borçla farklı bir döneme girmiştir. Bu zamana kadar devletin mali ihtiyaçları; vergilendirmeden tağşişe, bankerlerden kaimeye kadar yerli kaynağa başvurarak karşılanabilmiştir. Ancak zamanla dünya pazarlarında uluslararası işbölümündeki konumu ve imparatorluk hazinesi üzerinde denetimi kaybetmekle olması ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte karşısında büyük ölçekli yabancı sermaye bulunmuştur (Kazgan, 1999a: 364-365). Tanzimat döneminde Avrupalı devletler tarafından, tedavüldeki fazla paranın dış ticaret hacmini azaltacağını, dünya pazarları ile ticareti engelleyeceğini belirtilerek tağşişlerden vazgeçilmesi ve sabit kura geçilmesi önerilmiştir. Ayrıca finansal kredi olanakları içinde, modern bankaların kurulması teşvik edilmiştir. Tanzimat döneminde paranın değerini istikrarda tutmak ve kredi olanaklarını genişletebilmek için banka kurmaya odaklanılmıştır. Avrupa'daki gibi devlet bankası kurulması fikri gelişmiştir.[97] 1840'lı yıllarda Galata Bankerleri tarafından, dış ticarete aracılık işlevi görebilecek, özellikle de kambiyo işlevini üstlenecek Dersaadet Bankası kurulmuştur (Bildirici, 2008: 220-223).

Osmanlı ekonomisinde sorunun temeli finansal piyasasının oluşmaması değil, finansal düzeninin gelişme şeklindedir. Osmanlı ülkesinde finansal piyasasının gelişmesi modern devletin ve para aygıtının genişlemesi ile yakından bağlantılıdır.[98] İmparatorluk

[97] Bankanın kurulabilmesi için bankerler ile girişimlerde bulunulmuş, ancak burada ortaya devlet bankası değil, devletin mevsimsel ihtiyaçlarını karşılayabilecek kredi kurumu çıkmıştır (Bildirici, 2008: 222-223).
[98] Bu dönemde güçlü bankerlerin ortaya çıkması ve bunların devlet maliyesiyle yakın ilişkisi, finansal piyasaların Batı ve Doğu'daki gelişmeleri arasındaki koşutluğun tipik bir örneğidir. Devlet giderlerinin giderek artması sonucunda, Osmanlı devleti 16. yüzyılın sonundaki mali bunalım sonrasında, bir çözüm

hazinesi doğrudan borçlanma biçimine hiçbir zaman başvurmamış, hep kaynaklarını sermayeye dönüştürmeyi tercih etmiştir. Bunu da gelirlerini iltizama verme yoluyla yapmıştır. Batılı büyük devletlerin güçlü sermayedarlara borçlanmak zorunda kalıp, kamu borcunu oluşturma yolundaki bir dönemde Osmanlı Devleti bu sınırlamalar altına girmekten kaçınabilmiş, bütçe açıklarını tağşiş, iltizam, vergileri artırma, müsadere gibi yöntemlerle kapatmıştır. Devletin gelirleri, gerçek bir piyasa ekonomisi olmadığı için, bir yandan çok düşük bir mali kurumlaşma düzeyinde kalmış, diğer yandan da siyasal güçle yakın bağlantıları cazip kılmıştır. Devlete verilen dolaylı borçlar karlı ama aynı zamanda da riskli yatırım ve iktidar sahibi olma yollarından biri haline gelmiştir. Böylece finansal piyasalar ikincil konuma, merkezi bürokrasinin iktidarına destek olma konumuna itilmiştir.[99] Dolayısıyla finansal piyasaya riski yüksek ama çok cazip para türü hakimdir: politik sermaye iktidar çevrelerinde; hazine, sarraflar ve bürokrasi üzerindeki mali kaynakları kontrol edebilenler arasında dolaşmıştır. Bu durumun sonucu ise, diğer yatırım biçimlerinin zararına devlet odaklı finansal düzenin gelişmesidir (Eldem, 1999: 17-19). Osmanlı Devleti dönem ve kendi konumu itibariyle, 19. yüzyılın serbest ticaret antlaşmaları ve modern iktisadi uygulamaları ile Avrupa devletleri için açık bir ekonomi olmuştur. Aynı zamanda, özellikle başkent İstanbul olmak üzere imparatorluk yabancı sermaye için de canlı bir finansal merkezi oluşturmuştur (Tokdemir, 2011: 62). Ayrıca İstanbul'da Osmanlı hükümeti ihtiyaçlarını karşılamak için Galata'daki bankerlere başvurmuşlardır. Charles Quint dönemindeki Welser ve Fuggerler; 19. yüzyılın Batı dünyasındaki Sinalar veya Pereireler gibi zengin mutena kişiler olan sarraflar, bütçe açığını kapatmak için Osmanlı Devletine yardım etmişlerdir (Jamgoçyan, 2017: 14).[100]

Osmanlı maliyesindeki çöküşün belirtileri önceki yıllardan beri görülmüştür ve palyatif mali tedbirlerle savuşturulmuştur. 1861'deki finansal kriz, imparatorluğun mali itibarı için ölümcül noktanın işareti olmuştur. Ama bu durum, faizi ve karşılıkları yıllarla

olarak iltizam kurumundan daha fazla yararlanmaya başlamıştır. 17. yüzyıl boyunca, giderlerin artması ve gelirlerindeki azalma nedeniyle sıkışan devlet, tağşişe, iltizama ve vergi artırıcı yöntemlere başvurmuştur. 1695'te iltizam rejimi kapsamındaki mukataaların malikanelere dönüştürülmesini takiben, bu eğilim 17. yüzyıl sonunda daha da belirginleşmiştir. Bu sırada en büyük yenilik de, malikaneleri daha çok yatırımcıya açabilmek ve de sistemi daha rekabetçi bir hale getirmek için, malikanelerin eshama ayrılması olmuştur. Ancak başarısızlığa uğramış; esham piyasanın mevcut yapısını güçlendirmiştir (Eldem, 1999: 15-16).

[99] Yüksek mevkidekilerden, bürokrasinin alt düzeylerindekilere kadar bütün Osmanlı bürokrasisine, resmi bir makam satın almayı ve himayesi altında kendisine bağımlı bir maiyet oluşturmayı kapsayan bir gider kalıbı dayatılmıştır. Bürokrasi yükümlülükleri yerine getirme imkanından yoksun olduğundan dolayı gayrimüslim kökenli sarraflardan borç alma yolunu tutmuştur. Ancak hiç kimsenin yeri sağlam olmamış; politik şahsiyetlere bağlı sarraflar da hamilerinin kötü sonuna ortak olmuştur (Eldem, 1999: 17).

[100] Osmanlı Devletinde; padişah hiyerarşinin başı ve piramidin tepesidir. Sarayın yanında üç siyasi güç birlikte olmaktadır. İlki ulemadır; reformlara karşı müslüman din adamlarının bütününü temsil etmektedir. İkinci siyasi güç başkent de çok etkili olan yeniçeriler'dir. Üçüncü grup ise Türk, Musevi, Rum, Ermeni, Frenkler ile pazarın tüccarlarından ve meslek sahiplerinden oluşan İstanbul halkıdır (Jamgoçyan, 2017: 14).

birlikte artan dış borçlar pahasına olmuştur. Bu süreçte devletin gelirleri artmış olsa da, durumun ciddi olduğu görülmemiştir. Ama devlet gelirlerdeki artış, bütçe için gerekli rakama ulaşılmamıştır.[101] Ekonomik durum, finansal düzenin yavaş gelişmesiyle ve sürekli değişen mali yapısıyla kötüleşmiştir. Böyle bir ekonomik temelden düzenli gelir sağlanamamıştır. Ancak bütçelerdeki gelir artışlarına bel bağlanılmış, ama bunlar geçici olmuştur. Devlet, Avrupa finansal piyasalarından borç almaktan kurtulamamıştır (Davison, 1997b: 72-74). Bu dönemde 1873-1896 Uzun Buhranın Osmanlı ekonomisi üzerinde etkisi büyük olmuştur. Çünkü 1873 yılında Viyana borsasında yaşanan finansal kriz, zayıf olan devlet maliyesi sarsmıştır. 1873'teki finansal kriz, Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonların kesilmesine yol açmıştır. Devlet, geri ödeme gücü olduğundan değil, ağırlaşan koşulları kabulünden borçlanabilmiştir. Borsalardaki fonların kriz ortamında geri çekilmesinden sonra mali iflas gelmiştir (Pamuk, 1994: 35).[102]

1875'te, 1861'deki gibi krizle karşı karşıya kalmıştır: Mali kriz. Yani mali iflas sorunuyla yüz yüze kalmıştır.[103] Bu bağlamda 6 Ekim 1875 tarihli kararname ile hükümet alacaklılara beş yıl süreyle ödenmesi gereken faizin ancak yarısını alacaklarını, kalan yarısı ise yeni tahvilatla değiştirileceğini bildirmiştir (Davison, 1997b: 75-77). Fransız ve İngiliz hükümetlerinin ilk maddi güvenceleri, İngiltere'nin sonradan takındığı olumlu tavır, Osmanlı bürokrasisinin Galata Bankerleri arası rekabetten yararlanması, ilan edilen reformlar ve BOŞ gibi kuruluşların oluşturdukları yanlış bir güvence duygusu tehlikeye giren paraların yanına diğerlerini de göndermek için yeterlidir. Tüm bunlar, zaman geçirmeden borç işlemlerini durdurmaya yönelik düşüncelerin var olmadığını göstermektedir. Var olan düşünceler kristalleşmemiş ve farklı grupların çıkarlarına göre değişiklik göstermiştir. 1875 yılında iflas edinceye kadar alacaklılar arasında Osmanlı finansal düzeni hakkında genellikle kabul edilmiş bir görüş yoktur (Blaisdell, 2008: 83).

Tanzimat Fermanında değinilmemesine ve Islahat Fermanında değinilmesine karşın idari-mali reformlarının bir ayağını da finansal reformlar oluşturmaktadır. Burada finansal reformlardan kasıt, mali reformlar (vergi ve bütçe alanları) dışında kalan para ve sermaye piyasası reformlarıdır. Bu reformlar, Tanzimat döneminde, bir anlamda idari-

[101] Bunun temel nedeni, ekonomini geri kalmış durumudur. Sanayiden az vergi elde edildiği ve ithalat resimleri düşük olduğu için, gelirler tarımdan alınan vergilerden sağlanmaktadır (Davison, 1997b: 72-73).
[102] 1873-96 Uzun Buhran sırasında Osmanlı ekonomisi çevre bir ülke olarak kar transferi ve borç ödemleri yoluyla uluslararası plandaki finans sermaye birikimine katkıda bulunmuştur. 19. yüzyılda dünya pazarları koşullarında, dış ticaretle dışa açık bir ekonomi olmayı sürdürmüştür (Kasaba, 1993: 94).
[103] Acil sorun, Ekim ayında vadesi gelen Osmanlı tahvil kuponları ödeyecek fonlar bulmaktır. Devlet borçları yıllık bütçenin % 40'tan fazlasını tüketmekte, öte yandan eylül ayında mali yılın henüz yarısı geçmiş olmakla birlikte çok büyük açık olmaktadır (Davison, 1997b: 77).

mali yapının başarısı için önemli reformlardır. Zira, gelişmiş para ve sermaye piyasası devletlerin ekonomik güçlerinin önemli bir göstergesidir. Modern finansal kurumların oluşturulması ve finansal araçların kullanılmasını hedefleyen bu reformları iki başlık altında toplamak mümkündür: Para piyasa[104] ve sermaye piyasası[105] reformları. Osmanlı Devleti, finansal reformlar ile geleneksel finansal düzeni modern örneklere uygun bir finans sistemine dönüştürmeyi amaçlamaktadır (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 18-19). Çünkü 19. yüzyılda yeni ekonomik yapının yarattığı para talepleri ile iç gümrüklerin kaldırılması ve kıymetli metal miktarı ile belirlenmeyen kağıt paranın tedavüle sürülmesi ortaya paranın kambiyo değeri ve dış ödemeler sorunu çıkarmıştır. Böylece 19. yüzyıl Osmanlı finansal düzeninde yeni kurumsallaşmalara gidilmiştir. Bunlar dört başlık altındadır: Para sisteminde düzenlemeler; Bankaların kurulması; Borsanın kurulması ve devlet maliyesinde düzenlemeler ile finansman (Tekeli ve İlkin, 1997: 54-55).[106]

19. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinin istikrarsız yapısı yavaş yavaş ortaya çıkmıştır. Bu dönem devletin mali iflasını hızlandırmıştır. İhtiyaç olan paranın zor bulunması, yapısal olduğu kadar gündelik hale geldiğinden ekonomik yapıyı yıpratmıştır. Yeni bir reform yapmaya muktedir olamayan Osmanlı bürokrasisi yaşanılan zorluklar karşısında konjonktürel değişimlerle ayakta kalmaya çalışmıştır (Jamgoçyan, 2017: 15). 19. yüzyılda ekonominin dışa açılma sürecinde finansal düzen önemli unsur olarak ortaya çıkmıştır. Devlet maliyesinin bunalımın kronikleşmesi ile nakit ihtiyacını gidermek için; kaime ile Galata Bankerlerinden alınan krediler yani iç borçlanmanın yanı sıra yüzyılın ortasında dış krediyle de tanışmıştır. Dış borçlar yanında daha sonra yabancı sermaye de doğrudan yatırımlar biçiminde başlamıştır.[107] Batılı büyük devletler önce dış borç, daha sonra doğrudan yatırımlar aracılığıyla Osmanlı ekonomisini finansal kıskaca almışlardır. Bu durum, Avrupa'daki artan birikimin değerlenmesine yaramış ve ekonomi üzerinde nüfuzlarına artırmalarına imkan vermiştir (Kazgan, 1999a: 250-251). Bu süreçte ekonomik yapıdaki eşitsiz ilişkiler dışsal dinamikle birlikte finansal düzen üzerinde

[104] Modern para sistemi için altın para standardına uygun yeni madeni para rejimi oluşturmak, Tanzimat reformlarının finansmanı için önce faizli daha sonra faizsiz olarak çıkarılan ancak kontrolsüz emisyon nedeniyle piyasayı kaosa sokan kaimenin çekilmesini sağlamak, yeni para sistemi istikrar kazanıncaya kadar kambiyo istikrarı uygulamasını sürdürmek ve banknot imtiyazına sahip milli banka kurmaktır.

[105] Faizli kaimeler dahil devletin çeşitli vade ve faiz oranları ile ihraç ettiği iç borçlanma araçlarını standart iç borçlanma aracına dönüştürmek ve kaydını merkezi hale getirmek, anonim şirketleri yaygınlaştırmak, borçlanma senetleri ile şirket hisselerinin işlem göreceği organize menkul kıymetler borsası oluşturmak.

[106] 19. Yüzyılda eski kurumlar tamamen ortadan kalkmamıştır. Eski kurumlar işlevlerini yenilere devretmiş olsa da varlıklarını sürdürmüşlerdir, yani eski kurumlar yenilere eklemlenmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 55)

[107] Bu arada, Osmanlı Devleti bakımından, iç ve dış borç ayrımının yapılmasının ekonomik olarak bir şey ifade etmemektedir. Zira, iç borçlar Galata bankerlerinin aracılığı ile dışarıdan finanse edilmiştir. Zaten, dış ticaret fazlası yaratmayan ve dış ticaret açığı içinde bulunan bir ülkenin, altın para sisteminin geçerli olduğu o günlerde, iç borçların dış borçlardan hiçbir farkı olmayacağı bellidir (Kazgan, 1999a: 250).

değişimin temelini oluşturmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişimi farklı hızlarla yaşayan Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa devletleri yoğun bir ilişkiye girmiş ve ilişkinin eşitsizliği ekonomik yapıyı önemli ölçüde etkilemiştir. Etkileme Batı Avrupa'nın geçirdiği iktisadi aşamalara göre farklı özellikler içermiştir. Finansal düzen açısından bu dönemi meta ihracı ile ithalatı yönünden etkilenme ve sermaye ihracı olarak ayırabiliriz. Bu dönemde önemli olgular; dış ticaretin büyümesi, yabancı ülkelerle ticaret anlaşmaların seyrinde artış ve ithalatın ihracatı aşmasıdır. Ticarileşme ve parasallaşmanın hızlanması Osmanlı ülkesine yabancı sermaye girişini hızlandırmıştır (Ercan, 2001: 250-253).

1.2.1. Galata Bankerleri (Gayrimüslim Aracı Bankerler)

Faizle borç para veren ve para piyasalarındaki işlemlerde uzmanlaşan sarraflar 18. yüzyıldaki hızlı şekilde yükselmişler ve 19. yüzyılın ilk yarısında Galata Bankerleri olarak büyük sermayedarlara dönüşmüşlerdir. Ancak bu hızlı süreç devletin mali bunalımı ile yakından ilişkili olmuştur. Devlet 16. yüzyıldan beri, bir yandan kısa vadeli mali ihtiyaçları için, öte yandan iltizamın finansmanı için sarraflardan yararlanmıştır.[108] Öte yandan, taşradaki sarraflar, ticarette ve vergi toplama sürecinde uzmanlaşmıştır. Sarraflara gereksinimi olan devlet, bu faaliyetleri özendirmiştir[109] 18. Yüzyılın sonundan itibaren devletin maliyesinin durumu bozulmuş, devlete borç veren sarrafların önemi artmış ve Avrupa finansal piyasaları ile ilişkileri sayesinde kısa vadeli borç bulmuşlardır. Böylece finansal işlerde uzmanlaşan sarraflar, ülkelerarası finansal ağları kurarak finansın çekirdeğini oluşturan sermayedarlara dönüşmüşlerdir (Pamuk, 2007: 174-175). Tanzimat döneminde devletinin mali bunalımlarına, saray ve bürokrasinin israfının da eklenmesi imparatorluk hazinesini zor durumda bırakmıştır. Ayrıca sıklaşan isyanlar ve devam eden savaşlar da devlet maliyesi alt üst etmiştir. Bu süreçte devlet artan kısa vadeli kaynak ihtiyacını Galata Bankerleri karşılamış ve burada kendi sermayelerinden çok Batılı büyük devletler ile olan ilişkilerini kullanmışlardır (Hulkiender, 2003: 126).

19. Yüzyılın ilk yarısında vergi toplayıcılığın yaygın uygulamaları ve gayriresmi borçların süreklilik kazanmasıyla Galata Bankerleri ekonomik etkinliği etkileyebilecek

[108] Kısa vadeli iltizam sözleşmelerinden uzun vadeli malikine düzenine geçilince, devlete yapılan peşin ödemelerin uzun vadeli finansmanı da büyük önem kazanmıştır. İltizam ve daha sonra malikâne müzayedelerini kazanan kişilerin arkasında peşin ödemeyi yapmaları için borç veren, malikâneyi daha küçük alt-birimlere ayırarak vergi toplama sürecini örgütleyen sarraflar bulunmaktadır. Sarraflar, ticaret ve loncaların kredi gereksinimlerini de karşılıyorlardı. İstanbul'daki sarraflar 17. yüzyılın sonlarında bir lonca çevresinde örgütleyerek, işyerlerini Haliç'in diğer yakasına, Galata'ya taşınmışlardır (Pamuk, 2007: 174).
[109] Galata Bankerlerinin finansal düzenin parçası haline gelmesi 17. yüzyılın başından itibaren mali bunalım ile olmuştur. Böylece iç borçlanma kaynağı haline gelmeye başlamışlardır (Kazgan, 1999a: 284).

güce kavuşmuşlardır. Tüccarlar bankerlerden bağımsız oldukları durumlarda bile, uymak zorunda oldukları mevsim gereklikleriyle bu karmaşık alışveriş ağında kredi kaynaklarına bağımlıdırlar.[110] İstanbul ile kurulan bu yapısal ve kalıcı ticari bağ, yerel ekonomiyi Galata hatta Avrupa sermaye piyasasındaki dalgalanmalar karşısında çok zayıflamıştır. Aracıların gücünün temel dayanak noktası para işlemlerinden gelmektedir. Anadolu'daki ekonomik etkinliği kurdukları kredi ağıyla denetlemekte ve merkezi iktidar üstünde söz sahibi olmaktadır.[111] Avrupa'dan ilk kez borç alınmadan önce Osmanlı hükümeti bir dizi tahvil çıkarmış ve para yerine geçen kağıt paralar tedavül etmiştir. Bunlar Galata Bankerlerince satın alınarak paraya çevrilmiş ve düzenli olarak imparatorluk hazinesine avans vermişlerdir (Kasaba, 1993: 68-69). Galata Bankerlerinin en parlak evresi 19. yüzyıl olmuştur. Tanzimat Fermanı ile canları ve malları güvence altına alındıktan sonra ekonomik faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Bu bağlamda finansal düzen üzerinde denetim kurmaya başlamışlardır. Artık STA ile başlayan süreçte kredili alım ve satım işlerini Galata Bankerleri yürütmüştür (Kazgan, 1999a: 284).

Gayrimüslim aracıların riskten kaçınmak ve karını güvence altına alabilmek için Osmanlı bürokrasisi üzerinden etkisini kullanmaktadır. Etkinliklerinin çeşitliliği onlara fonlarını çeşitli kesimlere kaydırma olanağı ve yerli ile yabancı görevleri destekleyebilme fırsatını sağlamaktadır. Tipik olarak gayrimüslim aracıların dört ana kar kaynağı vardır. Bunlar vergi toplayıcılığı, borç para verme, para değişimi ve ticarettir. Vergi toplayıcılığı satın alınabilen yetkiler nedeniyle kendi başına karlı bir iştir. Karın, öşürün alındığı yerde yeniden satılarak artırılması da yaygın uygulamadır. İkinci gelir kaynağı tüccarlara ve köylülere verdikleri kısa dönemli borçlardan aldıkları faizlerdir.[112] Merkezi bürokrasinin gayriresmi kredi pazarını denetleyecek ve sabit bir oran benimsetebilecek araçları yoktur. İdari-mali reformlar aracılara üçüncü kar kaynağı sağlamıştır. Finansal kurumlar açısından değişiklik olmamış ve tedavüldeki paraların değişimi için hiçbir standart kabul ettirilememiştir. Bu durum mültezim, tüccar ve sarraflara büyük olanaklar vermiştir.[113]

---

[110] "Anadolu'da ithalat mevsimi Mart, Nisan ve Haziran'dır; o dönemde ihracatçılar Avrupalılara verebilmek için kağıt para gereksinimi içindedirler. Bu dönemde ihracat küçük olduğundan bölgede kağıt para talebi çok yükselirdi. Aynı zamanda yerli tüccarların ürün satabilmek için fona gereksinim duyarlardı. Ürün Temmuzda pazara geldiğinde ve ihracat için satın alınmaya başlanıldığında kağıt para bollaşırdı. Bölgede banka şubeciliği olmadığından İstanbul'daki özel bankerler piyasaya girerdi. Yılın ilk yarısında çek satar, ikinci yarısında ödeme yapmak üzere alırlardı." (Kasaba, 1993: 68).

[111] Sarraflar bürokrasinin sırdaşlığını yapmakta, mali danışmanlık yürütmekte ve borç sağlamaktadırlar. Daha ciddi durum imparatorluk hazinesinin özel bankerlere borçlu olmasıdır (Kasaba, 1993: 68-69).

[112] 19. Yüzyılın ikinci yarısında gayriresmi kredi pazarında yıllık faiz oranı % 20 civarındadır. Bu dönemde bütün imparatorlukta geçerli yıllık % 12 yasal faiz oranı saptanmıştır. Tutarlı banka sisteminin olmayışı ve likidite kıtlığı sonucunda borç para verme işlemleri daha da yaygınlaşmıştır (Kasaba, 1993: 70).

[113] Vergi cinsini saptayabilmekte ve belirli para cinsinden ödeme yapılmasını isteyebilmektedirler. Para değişiminde tek kaynak aracılar olduğu için, köylülük madeni ve kağıt para değişimlerinde bazen saptanan

Hükümetin yerel görevlileri bazen merkezi bürokrasi adına hareket etseler de çoğunlukla kendi adlarına hareket ederek iktisadi düzensizlikten kar etmektedir. Vergi toplayıcılığı, borç para verme ve para değişimini karlı işler haline getiren koşullar ticarettir, uzun dönemli yatırımı çok riskli hale getirmektedir.[114] Para değişimiyle elde edilen karlara göre belirsizliği nedeniyle aracılar, servetlerini ticarete yatırmakta da isteksizdiler. Ancak koşulların çok elverişli olduğu 1850 sonrası çabalarını ihracat şirketleriyle birleştirmişler ve zenginliklerini ticari birikim yönünde yoğunlaştırmışlardır (Kasaba, 1993: 68-72).

19. yüzyılda devlet bankasının olmaması nedeniyle, devlet finansmanı başlıca iki kaynağa dayanmıştır: Dış krediler ve iç piyasadan alınan kısa vadeli avanslar. İç piyasa da, hükümete verilen kısa vadeli avanslara eşlik eden aşırı faizler nedeniyle, devlete çok ağır koşullar dayatılmıştır. İşte bu süreçte Galata Bankerleri, Avrupa finansal piyasaları ile Osmanlı borçlanması arasında aracılık yapmış, bu operasyonlardan büyük karlar elde etmiştir.[115] Ancak bu yüksek karlara rağmen çok büyük zarar riski de vardır. Çünkü Galata Bankerlerinin, Avrupa finansal piyasalarına girebilmesi her üç ayda bir yenilenen ve sermayesini çok aşan miktarlardaki poliçenin tedavülüne bağlıdır. Osmanlı hükümetinin ödeme güçlüğüne düşmesi ve güven bunalımı ortaya çıkması halinde sistem zincirleme iflaslar içinde çökecektir.[116] Ancak Galata Bankerleri yerli spekülatörler olarak, istikrarsızlığın risk taşıdığını ve uzun vadede kendileri için büyük iflasa yol açabileceğinin de farkındadırlar (Eldem, 1999: 72-73).[117] Tanzimat döneminde Galata'daki banker ve bankalar arasındaki ilişki düzeyinde, yabancı sermaye de ekonominin dışa açılması sürecinde finansal kurumlar ile etkin olmuştur. Ancak Avrupa sermayesi daha çok borçlanma ile sınırlı kalmıştır. Tanzimat döneminden önce sarraflar kazançlarının önemli bir kısmını, hükümetten maaş alanların alacak senetlerinin kırdırılması, zengin iş adamlarının paralarının değerlendirilmesi ve hazineye para temin etmek gibi faaliyetlerinden sağlamışlardır. Bu süreçte imparatorluk hazinesinin önemli

orandan iki ve üç kat daha fazla ödeme yapmıştır. Sarrafların oluşturduğu ağ, onların İstanbul ile eyaletler arasındaki paritelerden en fazla karı sağlamaları olanağı da vermiştir (Kasaba, 1993, 72).

[114] Her yerde geçerli bir birim olmadığından iç veya dış ticarete yönelen malların fiyatlarını belirlemek çok zorlaştırmıştır. Dış ticaret açısından kuruşun öteki değer yitirmesi 19. yüzyılda sürmüştür. Paranın kaydi değer kaybının daha önemlisi sürekli olarak gerçek anlamda değer kaybına uğramasıdır (Kasaba, 1993: 71).

[115] Avrupa finansal piyasalarından % 3-5 arasında faizlerle borç almış, sonra da bunu hükümete % 15-18'e varan çok daha yüksek faizle satmıştır. İki piyasa arasındaki fark yüksek bir kar marjı oluşturmuş, bu farklar üzerinden büyük servetler yapmışlardır (Eldem, 1999: 72).

[116] Dolayısıyla Galata Bankerleri iki ateş arasında sıkışmış kalmışlardır. Çabuk ve yüksek karların cazibesi mevcut durumun sürmesi için gerekçe oluşturmuş, Avrupa sermayesinin Osmanlı borçlanma kağıtlarını satın almadaki isteksizliği kadar, devlet maliyesinin bunalımı da beslemiştir (Eldem, 1999: 73).

[117] Yine de Galata Bankerleri, Osmanlı hükümetinin çıkardığı dış borçlanmalara katılmışlar ve piyasaya istikrar getirecek kurumlar oluşturmaya çalışmışlardır. Ancak aşırı spekülasyon sonucu piyasanın tamamen çökmesi ve bir tür istikrarın sağlanması seçenekleri karşısında, karlarının azalması anlamına da gelse, tercihlerini ikincisinden yana kullanmışlardır (Eldem, 1999: 73).

kalemlerinden aşar vergisinin toplanmasında sarrafların oluşturduğu kredi mekanizması işlemiştir. Tarımsal üretim üzerinden alınan verginin toplanmasında yerel sarrafların oluşturduğu ilkel kredi ağı, zamanla hazinenin gelirlerini azaltan bir mekanizma haline gelmiştir.[118] Devletin gelirleri azaldıkça, bütçe açıklar için dış borç yoluna gidilmiştir. Dış kredi sürecinde Avrupa sermaye piyasaları öne çıkmış ve yabancı sermayesini etkisi artmıştır. Devletin mali danışmanı olan Galata Bankerlerin gücü, devlet borçlarında da aktif rol oynamaları ile yükselmiştir. Osmanlı ülkesinde para sahiplerinin iktidar içinde hazine, sarraflar ve finansal kaynaklar üzerinde egemenliği, paranın ekonomik niteliğinin yanı sıra politik gücünü de öne çıkarmıştır. Para, güce tahvil edildiği bir mekanizma içinde, artık daha fazla iktidarın merkezine doğru akmıştır (Ergüder, 2012: 260- 261).

19. Yüzyılda Osmanlı hükümetinin kısa dönemli borçlanma gereksiniminin artmasıyla Galata Bankerlerinin servetleri de artmıştır. Bunların çoğunun Avrupa'yla da kopmaz finansal ağları vardır. Ayrıca kaynaklarını bir araya getirerek İstanbul'da merkezileşen finansal kurumları oluşturmuşlar, Osmanlı Devletince resmen tanınmış olan bu bankerler 1840'larda birlik oluşturarak yoğunlaşmalarına karşın sayıları azalmıştır. 1849'de Dersaadet Bankasıyla başlayarak bu aileler 19. Yüzyılın ikinci yarısında kurulan özel bankalarının çoğunda önemli rol almışlardır. Bu durum yalnızca önde gelen yerel ailelerin değil Paris Credit Mobilier ve Societe Generale gibi Avrupalı önde gelen finansörlerin ortak olduğu yapı oluşturmuştur. Finansal düzenini bu biçimde merkezileşmesi ile iltizam ayrıcalıkları aynı şirketlerce satın alınarak mültezimlere kefalet verilmektedir.[119] Vergi toplayıcısı ile sarrafın aynı kişiler olduğu yerlerde ise, vergi toplayıcısı bir borç ağı ile sarrafa bağımlıdır. Böylece parayı ellerinde tutanlar, ticari etkinliklerin kapsamını belirlemişlerdir. Bu nedenle, ticari çıkarlar ikincil konuma düşmüş, hükümet de bunlara bağımlı hale gelmiştir (Kasaba, 1993: 66-68). 19. yüzyılda Galata Bankerlerinin finans kurumları sadece borçlanmada etkin rol oynamamış, yabancı sermaye girişini de katkıda bulunmuştur. Bu süreçte Credit Mobilier'in BOŞ'nı kurmasından sonra Galata Bankerleri ile Şirket-i Umumiyeyi kurmuştur. Diğer taraftan rakibi Rothschild Ailesi de İtibar-ı Umumiyeyi kurmuştur (Ergüder, 2012: 266-267).

[118] İltizam sisteminde toplanan vergiler; çiftçi, sarraf, banker ve bürokrasi arasında kent ile kırın ilişki içinde olduğu Sarayın da yer aldığı kredi mekanizması yaratmıştır. Merkezi bürokrasi, tarımsal gelirleri artırmak için vergi sistemini merkezileştirecek mali reformları hayata geçirmiştir. Çünkü vergilerin toplanmasında aracıların artması, hazineye giren gelirlerin azalmasına yol açmıştır (Ergüder, 2012: 260-261).

[119] Mültezim, İstanbul'da beratını satın aldıktan sonra doğrudan öşür toplaması için kendi adamlarını göndermekte ve bir dizi aracı bulunmaktadır. Bu işlemler yoluyla zaten ticaret yapan ve borç para veren sarraflar, yaşadıkları bölgelerde mültezimlik ve aşar toplayıcılığını da üstlenmişlerdir (Ergüder, 2012: 266).

Galata'daki sarrafların 19. yüzyılda ticaret ve para işlerindeki artan nüfuzunun memnuniyetsizlik yaratmadığı söylenemez. 1840'lara gelindiğinde, Galata Bankerleri artık Rum ve Ermenilerin yanı sıra Yahudileri, Avrupa'dan gelen Akdenizli Levantenleri kapayacak biçimde genişlemiştir.[120] Galata Bankerlerinin finansal gücü, 19. yüzyılın ortalarında doruğuna ulaşmıştır. Aynı zamanda devletin bütçe açıkları ve borç gereksinimleri de hızla büyümüştür. Bu nedenle devlet, doğrudan Avrupa finansal piyasalarında borç aramaya karar verince, Galata Bankerleri başkentte şubeler açan ve hatta yeni bankalar kuran Avrupalı yatırımcıların rekabetiyle karşı karşıya kalmışlardır. 1863 yılında BOŞ'nin kurulmasıyla birlikte, yabancı sermaye imparatorluk içindeki güçlenmiştir.[121] Bu yeni dönemde Avrupa sermaye piyasalarındaki uzun vadeli tahvillerin yanında, kısa vadeli gereksinimleri için Galata Bankerlerinden yararlanılmıştır. 1875 mali krizinde devlet, borç ödemelerini sürdürememiş, BOŞ ve Avrupa sermaye piyasaları borç vermemiş ve bunun üzerine Galata Bankerlerine dönülmüştür (Pamuk, 2007: 176-177).

Osmanlı ülkesine finansal yatırımların gerçek nedeni kar elde etme isteğidir.[122] Osmanlı Devletine ilk kez borç verenler savaş masraflarını karşılamak için para vermekle beraber kendi kârlarını da arttırmaya bakmaktadırlar. Daha sonraki borçlanmalara aracılık ederler ise imparatorluk hazinesi zararına kolayca para kazanmaya çalışmaktadırlar. Aslında Osmanlı tahvillerine para yatıranlar yüksek kar elde etmeyi ummaktadırlar.[123] Osmanlı Hükümeti borç verenleri kuşkuya düşürücü hareketlerde bulunmakla beraber gözlemcilerin onayını alarak, finansal düzeninin sağlam temellere bağlanacağı yönünde politika gütmektedir (Blaisdell, 2008: 57-58). 1875'te devlet bütçe borç faiz ödemelerinin durdurulmasına kadar, dış borçlar her yıl artmış ancak alacaklılardan önemli şikayet duyulmamıştır. Alınan borçların faizleri ve anapara taksitleri birkaç aylık gecikmeyle de olsa ödenmiştir. Ayrıca Osmanlı tahvil sahipleri ve tahvilleri finansal piyasalarında pazarlayan aracılar da durumlarından memnundur (Sağlam, 2007: 31-32).[124] Devletin her

[120] Baltazzi, Kamondo, Koronio, Eugenides, Mavrokontao, Mısırhoğlu, Ralli, Zarifi ve pek çok diğer ailenin Osmanlı devleti için Avrupa'da borç bulma becerileri bir hayli büyümüştür (Pamuk, 2007: 176).
[121] Rakipsiz konumlarını kaybetmekle Galata Bankerleri devlet finansmanından vazgeçmemişlerdir. Yabancı sermayesi ile ortaklıklara girip bankalar açarak faaliyete devam etmişlerdir (Pamuk, 2007: 176).
[122] "Bu dönem olağanüstü finansal girişimler dönemidir. Halk spekülasyona isteklidir ve herhangi bir mali plana çekilmesi kolaydır." (Blaisdell, 2008: 57).
[123] "Spekülatörler tahvilleri satarak zengin olmak için Osmanlı tahvil fiyatlarını dalgalandırmaktadırlar. Bu dönemde İstanbul'daki kredi kuruluşlarının faaliyetlerine katılanlar hisselerine % 9-10 pay istiyorlardı, halbuki İngiltere'deki kamu kuruluşları ve hisse senetlerinin kar payı % 4-5'ti." (Blaisdell, 2008: 58).
[124] Osman tahvilleri nominal değerlerinin altında ihraç edildiğinden aracı kuruluşlar, büyük kar sağlamış ve tahvillerin küçük tasarruf sahiplerine intikalinde sorun çekmemiştir. Avrupa'nın finansal kuruluşlarının kapısında emisyon günlerinde kuyruklar oluşmuştur. Zira 1875'e kadar Osmanlı tahvilleri sahipleri reel olarak % 10'a kadar varan yüksek bir gelir elde ediyorlardı ki, bu rakam o tarihlerde Avrupa devlet tahvilleri bir yana büyük anonim şirketlerce dağıtılan temettü oranının bile üstündedir (Sağlam, 2007: 32).

türlü ödemeyi durdurmak zorunda kalması, Osmanlı tahvil fiyatlarının düşmesine sebep olmuştur. Yabancı sermayenin kapılarını kapattığı bu dönemde Galata Bankerlerinin büyük zararı olmuştur.[125] Fakat içine düştükleri durumda bunların da hükümete avans verecek halleri kalmamıştır (Sağlam, 2007: 40-41).[126]

1873 yılında Avrupa finansal piyasalarını etkisi altına alan Viyana merkezli finansal kriz iki açıdan Osmanlı borçlanmasını ve finansal düzeni etkilemiştir. İlk olarak, bir yıl önce kurulan ve merkezi Viyana'da bulunan Avusturya sermayeli iki bankanın tasfiyesi ile bu sermayenin yaşadığı geri çekilmenin Osmanlı borçlanmasına yarattığı olumsuz etkidir. İkincisi ise, devletin borçlanma mekanizmasında yarattığı kırılma ile Osmanlı dış borçlanmasını ve dolayısıyla da Galata piyasasını olumsuz etkilemesidir. Osmanlı Devleti, Avrupa bankalarından aldığı avansları, yerel bankalar vasıtasıyla nakit olarak ödemekte ve poliçeler hazinenin alacaklıları tarafından iskonto edilmektedir. Mali iflas sonrasındaki ilk dış borçlanmalar 1877'de ve 1879'da Osmanlı - Rus Savaşının finansmanı ve iç borçların tasfiyesi için BOŞ aracılığıyla yapılmıştır. 1875-76 mali krizi sonrasında Osmanlı ülkesinde mali denetim yaşanmıştır.[127] 1879'da Galata Bankerleri ile Osmanlı hükümeti arasında RSİ'nin kurulması ile başlayan süreç Avrupalı yatırımcıların tepkisi ile karşılaşmıştır. Mali krizin atlatılmasının ardından iç borçlanma RSİ'nin kurulması ile düzenlenirken, Avrupalı yatırımcılar "ne zaman Galata beyleri mösyö oldu" sözleri Galata Bankerlerine yönelik tepkiyi göstermektedir. Batılı büyük devletlerin etkin rol oynadığı DUİ ile mali yapıda Avrupa finans sermayesi yeni denetim mekanizmasını kurumsallaştırmıştır (Ergüder, 2011: 358-360).[128]

Bu süreçte Galata Bankerleri daha çok sivrilmiş, şirketleri ve ortaklıkları ile devlet finansmanında roller üstlenmişlerdir.[129] Ayrıca devletin mali iflasının ardından gelişen olayların içinde yer almışlardır. DUİ'nin faaliyete geçmesi Galata Bankerlerinin altın çağını sona erdirmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupa sermayesi ile mali bağımlılığını kabul

[125] Galata Bankerlerinin kötü duruma düşmesi, hükümeti vergi dışı parasal kaynaklardan mahrum etmiştir. Osmanlı tahvillerinin % 80 değer kaybetmesi Galata Bankerlerini oldukça sarsmıştır (Sağlam, 2007: 40).
[126] Oysa bunlar 1875'e kadar hükümete sağladıkları kısa vadeli avanslardan 1860'ların başında % 7 faiz alırken 1874'de % 15'e varan oranlarda faiz almaya başlamışlar ve ellerinde tuttukları Osmanlı tahvillerini borsada spekülatif amaçlarla kullanarak büyük kazançlar sağlamışlardır (Sağlam, 2007: 41)
[127] Bu dönemin özelliği mali krizinin ardından BOŞ dışındaki bir kuruluştan dış borçlanmaya gidilmemesidir. 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşını finanse eden kurumların başında gelen BOŞ bu süreçte Galata Bankerleri ile hükümetin yanında yer almıştır (Ergüder, 2011: 358-359).
[128] 1875 yılında devletin borçlarının anapara ve faiz ödemeleri ertelenmiştir. Avrupa'dan temin edilen ve şartları ağır olan kredilerin 20 yıl içinde yarattığı kaos, paraların kötü yönetimleriyle birleşince, Osmanlı ekonomisinin ayakta kalması yabancı devletlerin iyi niyetine kalmıştır (Sağlam, 2007: 31).
[129] Özellikle 1869'dan sonra Galata birbiri ardına kurulan bankalar hem devlete kısa vadeli kredi sağlamaya, hem de Avrupa sermayesi ile olan ilişkileri organize etmeye başlamışlardır. Ancak Galata Bankerleri için dönüm noktası 1875'te devletin mali iflasını ilan etmesidir (Hulkiender, 2003: 126-127).

etmek pahasına ilişkilerini düzeltmiştir. Böylece Galata Bankerlerinden yüksek faizle borçlanma ortamı ortadan kalkmıştır (Hulkiender, 2003: 126-127). Yani Osmanlı ekonomisi Avrupa finansal piyasalarına ağır bir şekilde borçlanarak çıkmış ve borç kısır döngüsünden sıyrılması zor olmuştur. Öncelikli, Avrupa'dan borç alma ülkedeki iktisadi düzensizliğin iyileşmesi yönünde etkili olmamıştır. Çünkü bu paranın çok az bölümü ekonomik yapıya aktarılmıştır. Buradaki finansal itibarlarını kullanan Galata Bankerleri, düşük faizli ve uzun vadeli kredileri, kısa vadeli ve yüksek faizli avanslar olarak devlete pazarlamışlardır. Yine de bu süreçte demiryolları ve doğrudan yatırımlarda yabancı sermayenin yerel gayrimüslim aracılar ile dış ticaret ilişkileri kurması, iktisadi gelişme için kilit noktasıdır. İşte, iktisadi gelişme bunlar tarafından, dış ticaretin büyümesinde yabancı sermayenin belirlediği süreçte gerçekleşmiştir (Coşar, 2008:).

Özetle, Galata Bankerleri 1854'de Osmanlı Devletinin ilk dış borç almasından 1881'de DUİ'nin kuruluşuna kadar geçen sürede altın devirlerini yaşamışlardır. Bu dönemde dış borçlanma ile Osmanlı hükümeti her yıl borç anlaşmalarını yenilemeye başlamış, böylece finansal piyasalardaki Osmanlı tahvillerinde artış yaşanmış ve bu tahviller de hava oyunlarına imkan vermiştir. Galata Bankerleri 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sırasında önemli rol oynamışlardır.[130] Avrupalı alacaklılar, DUİ ile borçlanma sürecinin dışına Galata Bankerlerini çıkarmışlardır. Böylece borçlanma aracı olarak gelişen Galata Bankerleri, burada devre dışı kalmıştır (Kazgan, 1999a: 284-287). Avrupa finans sermayesinin, DUİ içindeki etkin yapısı sonucu gayrimüslim aracılar yurt içindeki konumlarını yitirmişlerdir. Aracılar ellerinde bulunan borç para verme ile döviz değişim alanlarını ve 19. yüzyılındaki pazar olanaklarını yitirmişlerdir. Devlet maliyesinin istikrarı ve yerel aracıların ortadan kaldırılması önemlidir, ama ekonominin dünya ölçeğinde uluslararası işbölümündeki konumunu değiştirmeye yetmemiştir. Merkezi bürokrasinin Avrupa finans sermayesi ile güçlendirilmesi ekonomik yapının uluslararası işbölümündeki yerinde değişiklik yaratmamış, fakat yerel güç ve iktidar ilişkilerinin değişiminde rol oynamıştır. Ancak Galata Bankerlerinin finansal güçlerini yitirmeleri, ekonomik yapının ve faaliyetlerin dışında kalması demektir (Kasaba, 1993: 93-95).

[130] Rusların talep ettikleri savaş tazminatını ödemek için bütün servetlerini ortaya koymuşlardır. RSİ'nin kurulması ile sonuçlanan bu girişim içinde Galata Bankerleri Osmanlı Bankası ile hareket ederek altı önemli rüsum ve vergi karşılığı hükümete kredi açmışlardır (Kazgan, 1999a: 284-285).

1.3. Osmanlı'da Para Sistemi

19. Yüzyılda, imparatorluk bir yandan toprak kayıplarıyla daralırken, öte yandan da Avrupa merkezli iktisadi şebekelerin içine çekilmektedir. Osmanlı Devleti için aynı zamanda idari-mali reformlar dönemidir. Bu bağlamda para sisteminde, önce çift metalli düzene, daha sonra da altın standardına doğru yol alınmaktadır (Pamuk, 1999: 21). Tanzimat ve Islahat Fermanlarında sürekli bir para reformu yapılmasının gereğinden söz edilmiştir. Çünkü devlet tarafından alınmış olan önlemler çoğunlukla başarısızlığa uğramıştır. Devlet maliyesi bunalıma sürüklenmiş ve finansal düzen de dağınık yapıya bürünmüştür. Sistemin hastalığı kağıt paranın kullanılması ve para piyasasını kontrolsüz şekilde istila etmesidir (Eldem, 1999: 91). İşte Osmanlı ekonomisinde üniter para düzeni ve modern kredi kurumları kurma girişimleri Tanzimat'la birlikte başlamıştır. 1844'te Tashih-i Ayar ile para olarak kuruş benimsenmiş ve Mecidiye tedavül aracı olmuştur. 1856'da kurulan BO modern kredi kurumalarının ilk örneğidir (Toprak, 1985: 760). Bu bağlamda 19. yüzyılda para sisteminde öne çıkan gelişmeler; tağşiş ve kaimedir. Tağşiş; devletin kaynak sıkıntısı çektiği dönemlerde başvurulan madeni paralara uygulanan bir tür devalüasyonu olan ve fiyat enflasyonu yaratan işlemlerdir.[131] Özellikle imparatorluk hazinesinin bunalımın derinleştiği dönemlerde yoğun olarak tağşişlere başvurulmuştur.[132]

1830'ların sonlarına gelindiğinde, Osmanlı devletinde parasal sorunlar bunalım seviyesine ulaşmıştır. Devlet tağşişe başvurarak ek gelir sağlayabilmiş, ancak ortaya çıkan büyük enflasyon dalgası iktisadi sorunlar yaratmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren birbirinden farklı pek çok sikkenin piyasaya sürülmüş olması ve devletin bunları kaldıracak mali gücünün olmaması, sorunları ağırlaştırmaktadır. Bu koşullar sadece günlük işlemleri değil, dış ticareti de aksatmaktadır. Öte yandan iç piyasalarda istikrarlı Avrupa sikkelerine olan talebi sürekli artmaktadır (Pamuk, 1999: 224-225). Osmanlı ekonomisinin istikrarının önündeki engeller tedavülde bulunan paraların çeşitleri, vezin ve ayarları açısından bir standarda sahip olmamasıdır. Bu durum, paraların gerçek

[131] Osmanlı Devleti, bütçe açıklarını çeşitli parasal önlemlerle finanse etmeyi 16. yüzyılın sonundan beri alışkanlık haline getirmiştir. Bu önlemler arasında madeni paraların ayarının düşürülmesi (tağşişi) hep birinci sırayı almıştır. Yani sistematik bir biçimde ve yapay olarak gerçek değerinin üstünde tutulan parayla iş görmek İmparatorluktaki ekonomik yaşamın bir parçası haline gelmiştir (Eldem, 1999: 108).

[132] 1789-1844 yılları arasında büyük tağşişlerin yapılmıştır. III. Selim ve II. Mahmut'un dönemlerinde, yapılan savaşlar ve mali bunalımlar sonucu, 1789, 1808, 1810 ve 28 gibi yıllarda akçe sürekli tağşişe uğramıştır. 1788 yılında 1 kuruş 13 gram saf gümüş içerirken, 1844 yılında 1 kuruş içinde sadece 1 gram saf gümüş bulunur hale gelmiştir. Bunun sonucu, 55 yıllık dönemde fiyatlar toplam 10-15 kat, yıllık ortalama % 10-15 oranında artarak, yıllık enflasyon o zamana kadar görülmemiş bir orana yükselmiştir. Sık sık başvurulan tağşişler nedeniyle II. Mahmut en fazla para basan padişah olmuştur ve enflasyonun en yüksek olduğu dönemler onun saltanatı sırasında yaşanmıştır. Bu dönemde paranın iç değeri kadar dış değeri de düşmüş, enflasyonla birlikte devalüasyon olayları da yaşanmıştır (Eren, 1999: 246).

değerinin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu durumdan başta dış ticaret olmak üzere bütün ekonomik yapı olumsuz etkilemektedir[133] Osmanlı para standardını sağlamak için 1844'de tashih-i sikke düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. Bu amaçla 1844 yılında Tashihi Ayar kararnamesi çıkarılmıştır. Altın ile gümüş arasındaki oranı 1:16 olarak saptanan çifte madenli para sistemi getirilmiştir. Sabit ayar üzerinden mecidiye adını taşıyan altın ve gümüş sikkeler basılarak eskiler tedavülden kaldırılmıştır. Bu girişimden sonra devlet aynı standartta altın ve gümüş para basmayı sürdürmüştür (Kazgan, 1999a: 260-261).

1844 para reformu, Osmanlı lirası, mecidiye ve aksamını tedavüle sürmüştür. Kağıt üzerinde 100 kuruşun 1 lira edeceğini kabul etmiştir. Bundan böyle Osmanlı lirası, mecidiye ve kuruş temel para birimleridir. 20 kuruşluk gümüş mecidiyeler ilk kez bu tarihte tedavüle sokulmuştur. Burada gümüş fiyatının altına oranı 1'e 16 dolayındadır. Sikkelerin vezin ve ayarı bu orana göre düzenlenmiş, böylece 1 lira 100 kuruş ve 1 gümüş mecidiye 20 kuruş olarak kesilmiştir (Toprak, 1995b: 11-12).[134] 1840'lı yıllarda artık kullanılan gümüş paranın tağşiş edilmesiyle devlet giderlerinin karşılanması olayı, devlete bir şey kazandırmadığı gibi, iç huzursuzlukların kaynağı olmuştur. Böylece çift metalli düzen benimsenmiş ve yeni sikkeler piyasaya sürülmüştür (Eren, 1999: 246).[135]

Osmanlı Devletinde 1844 tarihli Tashih-i Ayar üniter para düzenine atılmış ilk adımdır. Yani üniter para sistemi Tanzimat'la birlikte başlamaktadır. Ancak üniterleşme uzun bir süreçtir: Ülke ölçeğinde parasallaşma ve ticarileşme ile sonuçları alınabilecektir ve devley maliyesinde de aynı tür bir gelişme zorunludur (Toprak, 1995b: 11). Artık 1844'ten itibaren ek gelir sağlamak için yapılan tağşişlere de son verilmiştir. Devletin piyasaya sürdüğü tüm gümüş ve altın sikkeler de 1844'te belirlenen standartlara sadık kalınmıştır. Ancak uygulamada, devlet eski sikkeleri tedavülden kaldıracak mali kaynağı bulamamıştır. Bu nedenle eski sikkeleri de yasal ödeme aracı olarak kabul etmek zorunda kalmıştır. Yeni sikkelerin istikrara kavuşması, ne mali güçlüklerin ne de ek gelir bulma arayışlarının sona ermesi anlamına gelmiştir. 19. Yüzyılda devlet bütçeyi denetlemekte

[133] Dış piyasada ödemeler, madeni paralar esası üzerinden poliçeler vasıtasıyla yapılmaktadır. 1843 yılında sterlin, normal rayiç üzerinden 110 kuruş edecek yerde 220 kuruş etmektedir. Bu çok çeşitli ve ayarı bozuk paralar sistemi, poliçecilere önemli kar olanakları bırakırken, tüccarın kayıplarına neden olmuştur. Bunun için hükümet para anarşisine son verme yolu aramıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 56).

[134] Üniter para sisteminin önemi, Osmanlı para sisteminde belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedavül aracı vardır: 1844 öncesi tedavülü sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar, diğer bir deyişle zayıf akçe; 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı sağ akçeler, akçe farkı nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıkmıştır (Toprak, 1995b: 12).

[135] Üstelik enflasyon olumsuz etkisi nedeniyle, çoğunluğu reayadan oluşan halkın gelirinin düşmesine yol açarak, devlet maliyesinin bunalımını artırmıştır. Osmanlı Devletinde tağşiş yöntemiyle bütçe açıklarını kapamak başarısızlıkla sonuçlanmış ve huzursuzlukların artmasını da yol açmıştır (Eren, 1999: 246).

zorlanmış ve mali sorunlarla mücadele ederken, çeşitli yöntemlere başvurmak zorunda kalmışlardır. Ek gelir sağlamak için kullanılan yöntem, kaime olarak adlandırılan ve önceleri faiz geliri de sağlayan kağıt para basmak olmuştur (Pamuk, 1999: 226-227). [136]

Tanzimat'ın gerektirdiği idari-mali reformlar para ihtiyacını her geçen gün artırmaktadır.[137] Maden paranın vezin ve ayarıyla daha fazla oynanamayacağı için, çözüm ya dışarıya borçlanmak ya da uzun zamandır Batı'da gözlenen bir yöntemi, kağıt para basımını benimsemektir. Batı Avrupa'dan borçlanmak o gün için olanaksızdır.[138] Geriye çözüm olarak kağıt para basımı kalmıştır (Toprak, 1995b: 17). Osmanlı hükümeti, Tanzimat Fermanından bir süre sonra gerek reformların finansmanı gerekse de bütçe açıkları için ilk kağıt paranın yani kaimenin emisyonu gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devletine 1840'da kağıt paranın kullanılmaya başlamasını dayatan, büyük ölçüde para sisteminin içine düştüğü kötü durum olmuştur.[139] Yani, maden ayarının düşürülmesi son sınırına kadar istismar edilmiş ve devlet borçlanmada başarısız olmuş, böylece de piyasaya para enjekte etmek için kağıt para ihraç edilmesine karar verilmiştir. 1840'taki ilk kaimeler, % 12,5 faizli elyazması belgelerdi, 8 yılsonunda itfa edileceklerdir. Bu halleriyle ödeme aracından çok hazine tahviline benzemektedirler. Kaime hamilleri bunları ödemelerinde kullanmak yerine, ellerinde tutup faiz ödemeleri için düzenli ibraz ettikleri için, devletin kaime kullanımını yaygınlaştırmakta güçlüklerle karşılaşmıştır. 1842'de düşük faizli yeni kaimeler bu kez matbu olarak ihraç edilmiş, bunların 1840'taki ilk emisyonun yerini alması amaçlanmıştır (Eldem, 1999: 91).[140] Çeşitli olumsuzluklara karşın, miktarları sınırlı kaldığı için, kaimelerin 1852 yılına kadar başarılı olmuştur. Ancak Kırım Savaşı sırasında, fazla miktarda kaime basılmaya başlanınca, altın lira

[136] 1830'ların sonunda, artan masraflar ve reform girişimleri arasında, devlet birimleri bütçe kaynakları tükenince giderlerini sürdürebilmek için, sergi adlı borç senetleri kullanmaya başlamıştır. Böylece Galata Bankerlerinin elinde büyük miktarlarda kısa vadeli devlet borçları birikmiştir. Devletin borç bulmak için yaptığı girişimler sonuçsuz kalınca, faiz geliri de sağlayan kağıtlar basılmıştır (Pamuk, 2014: 114).

[137] Tanzimat reformları, devlet maliyesini merkezileştirme gerekçesiyle uzun yıllardır uygulanan iltizama son vererek kendi muhassılları aracılığıyla gelirlerini toplama yolunu seçmiştir. Muhassılların yeterince deneyimli olmamaları nedeniyle devlet gelirlerinde önemli bir düşüş kaydedilmiştir (Toprak, 1995b: 17).

[138] Saltanat borçlanmayı hükümranlığıyla bağdaştıramıyordur. Nitekim 1850'lerin başında Hükümetin ilk borç girişimini Abdülmecid son arda durdurmuştur. Öte yandan Avrupa finansal piyasaları da Osmanlı Devletini yeterince güvenilir bir plasman ortamı olarak görmemiştir (Toprak, 1995b: 17).

[139] II. Mahmud döneminde arkası kesilmeyen savaşlar ve isyanlarla karşı karşıya kalınmış, devlet hazinesinin sürekli kan kaybetmesini en geleneksel mali önleme başvurularak engellemeye çalışılmıştır: Sikkelerin ayarını düşürmek. Bunun sonucunda, Osmanlı parası yaklaşık otuz yıllık bir süre içinde, otuz kereden fazla tağşiş edilmiş ve gerçek değerinin % 80'inden fazlasını kaybetmiştir (Eldem, 1999: 91).

[140] İlk kaimeler 50, 100, 250, 500 ve 1.000 kuruşluktur. Büyük kupürler paranın dolaşımını önlemektedir. Bu nedenle, daha sonra çıkarılan kaimelerin faiz oranları % 6 ya indirilmiştir ve kupürleri de 10 ve 20 kuruşa indirilmiştir. İlk kaimelerin basit şekli, kolayca taklit edilmesine olanak vermiş ve kaimeye güven azalmıştır. Bunu önlemek için 1842'den sonra, kaime matbaada bastırılarak el yazılılarla değiştirilmiştir. Bu kaimeye güveni tekrar sağlasa da sahte para basma girişimleri sürmüştür (Tekeli ve İlkin, 1997: 56).

cinsinden değerleri hızla gerilemiştir (Pamuk, 2014: 114-115). Kaime işleminde istenilen gerçekleşmemiştir ve dolaşımdaki para miktarı artırmakla kalmıştır. Dolayısıyla kaimeler kısa zamanda değerlerinin % 40'ına kadar inmiştir. Kaimeyi istikrara kavuşturmak için girişimlere rağmen, durum sürekli kötüleşmiştir. Hükümet tedavülden kağıt para çekmek için farklı farklı zamanlarda çok çeşitli önlemler denemiştir (Eldem, 1999: 91-92).

İdari-mali reformlar için çok ihtiyaç olduğundan kaime çıkarılmıştır. Fakat bundan olumlu sonuçlar elde edilememiştir. Ayrıca emtia fiyatlarının sürekli olarak yükselmesi daha yüksek para birimine ihtiyacı göstermiştir.[141] Yani enflasyonu önlemek ve devletin finansal itibarını artırmak için hazineyi destekleyen bir finansman kaynağına ihtiyaç duyulmuştur. Bu kaynak, devlet bankası görevlerini üzerine alabilen bir banka olmalıdır. Bu çerçevede kredi kaynağı aranmış, Galata Bankerleri ile anlaşmaya varılmıştır. Buna göre hükümete dövizle borç para verilecektir. Böyle bir borçlanmaya karşılık, hükümet yılda 2.000.000 kuruş vermek suretiyle borcu ödemiş olacaktır. Daha sonra Dersaadet Bankası adıyla banka kurmak için müsaade alınmıştır. Bu suretle bir banka vasıtasıyla hazinenin daha sistemli desteklenmesi sağlanacaktır. Fakat kısa süre sonra banka sıkıntılara düşmüştür. Bunun nedenleri ise hükümet bankaya karşı taahhüt ettiği borcunu zamanında ödeme imkanı bulamamıştır (Şanda, 1969: 143-144).[142]

Tanzimat döneminde altın ile gümüş arasında çifte madenli bir para sistemi tam olarak başarılı olmamıştır. Sistemin başarılı olabilmesi, eski paraların piyasadan çekilmesi gerekmiştir. Osmanlı hükümeti, para reformu yaparken kaimeyi kaldırmayı amaçlamıştır. Kağıt paraya güvensizlik paranın yönetiminden kaynaklanmıştır. Çünkü devlet bunu sürekli bir para olarak görmemiş ve kaimeyi piyasadan çekmek istemiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 57). Yani tağşişleri ortadan kaldıran hükümet, çift metalli yeni para düzeni oluşturmuş, bu düzen kuruş üzerinde kurulmuş ve 100 kuruştan oluşan lira getirilmiştir (Eldem, 1999: 92). Fakat bu süreçte kaimeyi kaldırmak için ise para gerekmiştir. 1852 yılında devletin durumu buna el vermemiş ve bu aşamalı itfa işlemini yerine getirmek için, tüccarlarda iane toplama kampanyasına girişilmiştir.[143] Kaimenin

[141] Avrupa ülkeleri ile dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi ve piyasada ithal mallarının çoğalması, liman kentlerinde ticaretin gelişmesi karşısında büyük pazarlarla iş yapmak ihtiyacı kendisini hissedilmiştir. Bu çerçevede para reformu yapmak zorunluluk haline gelmiştir (Şanda, 1969: 143)

[142] 1848 yılında Avrupa'yı sarsan devrimler para piyasasına geçmiş ve Osmanlı Devleti bu mali krizden zarar görmüştür ve banka yöneticileri, devlet tahvillerini ucuza toplamak ve pahalıya satmak gibi spekülatif teşebbüslere girişerek Devleti zarar ettirmişlerdir. Bütün bu olaylar sonunda banka iflasa sürüklenmiş ve Osmanlı hazinesi de bu iflastan dolayı büyük kayıplara uğramıştır (Şanda, 1969: 143-144).

[143] Bu para ile bir yandan kaime itfa edilirken, öte yandan taklitleri çoğalmışların 1852 yılında yenilenmesi sağlanmıştır. Bu eski kaimelerin değiştirilmesi operasyonundan önce, değerleri piyasada yarıya kadar düşmüştür. Bu değer artışı, Galata Bankerlerine önemli bir kazanç getirmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 58).

itfası başlangıçta iken, 1854'teki Kırım Savaşı bunun sonuçlanmasına olanak vermemiştir. Savaş masraflarını karşılamak için bir yandan dış borç aranmış, öte yandan Ordu Kaimesi adıyla kağıt para çıkarılmıştır.[144] Kırım Savaşı sonrasında, dış borçlar mali durum ancak geçici süreci için hafifletilmiştir. 1858 yılı dış kredisi, kaimenin kaldırılması için yapılmış ve bundan elde edilen fonla bir kısmı piyasadan çekilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 58-59). 1858 yılında özel olarak kaimeleri tedavülden kaldırmak amacıyla dış kredi temin edilmiştir. Hükümet dış borçlanmanın getirisinin üstünde bile olsa, bütün kaimeleri bedellerinin ödeyerek itfa etme kararı almıştır (Eldem, 1999: 99-101).[145]

Osmanlı kaimeyi tedavülden kaldırmaya çabalarken bütçesi daha açık vermiştir. Alınan dış borçlar nominal değerlerinin çok altında gelir sağlamaktadır. Osmanlı hükümeti, cari giderlerini karşılayamaz duruma gelmiştir. Mali kaygılar iktisadi kaygılara baskın çıkmıştır 1860 yılında Abdülaziz'in tahta geçişiyle birlikte faizsiz kaime çıkarma gereği duyulmuştur. Bu kaimeler ülkenin dört bir yanında tedavül edecek ve gümrükler dışında tüm mal sandıklarınca kabul görecektir. Bu arada eski kaimeler yeni kaimelerle değiştirilecek ve dalgalı borçlar yeni kaimelerle ödenecektir (Toprak, 1995b: 19). Yani 1860 yılı sonunda mali sıkıntılar, devleti para reformunun başarıya ulaşması beklemeden, yeniden kaime ihraç etmeye sevk etmiştir. Böyle bir önlem yapılan tedavülden çekme işleminin eksik de olsa getirdiği yararları silmiştir. 1861 yılında yeni kaimeler için kağıt para ihraç etme planı açıklanmıştır: piyasa bir kez daha kağıt paraya boğulacaktır. Kaimenin bu son aşaması, finansal düzeni daha da istikrarsızlaşmasıdır. Kaimenin altın karşısındaki kuru, % 60'lık bir değer kaybederek 225 kuruşa yükselmiştir. 1861'de kaime altın karşısında 350 kuruşa, sonra 400 kuruşa yükselince değer kaybı görülmemiş boyutlara ulaşmıştır. Böylece 1862 yılında kaimenin sonuna yaklaşılmış, Osmanlı hükümeti ve BO sayesinde soruna çözüm getirilmiştir (Eldem, 1999: 102-103).[146]

Kaime Osmanlı Devleti dışında, bu ülkeyle ticari ilişkileri olan ülkeleri de güç durumda bırakmaktadır. Kaime Osmanlı para sistemini çökertmekte, fiyatları istikrardan yoksun bırakmaktadıe. BO'da parasal istikrardan yanadır (Toprak, 1995b: 19-20). Yani

[144] Bu dönemde Ordu Kaimesinin değerini tutmak olanağı yoktur, hemen kıymeti % 30 düşmüştür. Hükümet, İstanbul'daki sarraflardan 100 kuruşluk kaime alana, 10 kuruşda madeni para verdirerek, kaime talebini belli bir düzeyde tutmaya çalışmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 59).

[145] 1859 yılı başında toplam 165.023.950 kuruşluk kaime başarıyla tedavülden çekilmiştir. Ancak, hala itfa edilecek 465.000.000 kuruş değerinde kaime vardır. Hükümet esas olarak % 6 faizli büyük kupürlerle ilgilenmiş ve tedavülden çekilenlerin hepsi hazine bonosu - kağıt para karışımı kaimeler olmuştur. Artık 1860 yılında tedavüldeki kaimelerin önemli bir kısmı çekilmiştir (Eldem, 1999: 100-101).

[146] 1861'de yeni sadrazam Fuad Paşa, gerçek bir emisyon bankasının kurulması için parayı tedavülden kaldırmaya ve bankanın kurulma hazırlığını yapmaya kararlıdır. 1862 yılı Şubat ayındaki bir raporda kağıt paradan nihai olarak kurtulmanın gerekli olduğu konusunda kesin konuşmuştur (Eldem, 1999: 103)

ekonomik ortam da yeni finansal bir operasyona hazırdır. Bu gelişmelerden cesaret alan BO bu fırsatı kaçırmamış ve sadece tedavül eden kaimelerin itfası amacıyla yeni bir dış kredi çıkartması için Londra'daki Deveaux and Co. ile ilişkiye geçmiştir. 8.000.000 sterlin tutarındaki % 68 faizli kredi 1862 yılı Mart ayında başarıyla çıkarılmıştır. Buradan nakit para sağlanınca, hükümet kaimelerin tedavülden çekme operasyonunun koşullarını açıklamış ve hamillerin ellerindeki evrak-ı nakdiyenin nominal değerinin % 40'ı nakit olarak, % 60'lık bölüm ise % 5 faizli konsolide tahvil olarak ödeneceği belirtilmiştir.[147] Artık kağıt para sorunu çözülmüş, bunların tedavülünden kaynaklanan istikrarsızlık ortadan kaldırılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 59-60). En önemli sonucu ise, 1862 yılında BOŞ'un temellerini atan anlaşma olmuştur. Proje, 1863'te bankanın imtiyaznamesinin onaylamasıyla gerçekleşmiştir. BOŞ böylelikle, kağıt paranın BO tarafından başarıyla tedavülden çekilmesi sonucunda doğmuştur. Bu yeni kurum varlığını 1862 kağıt para reformuna borçludur.[148] 1862'deki nihai itfa operasyonu Osmanlı maliyesi için yeni bir fırsatı olarak finansal felaketlerden kaçınmak için sağlam para sistemini gerektirmiştir. Ancak kaimelerin çekilmesi para sistemini istikrara kavuşturmamıştır. Benzer şekilde madeni paralar için de durum aynen geçerli olmuştur (Eldem, 1999: 106-107). Kaime ihracından kaynaklanan 1861 finansal krizi, kağıt paranın 1862 yılında tedavülden çekilmesiyle kısmen çözülünce, para reformunda önceliğinin madeni paranın istikrara kavuşturulması açığa çıkmıştır. 1844 reformundan beri, para stokunu her türlü mağşuş sikkeden temizlemek için çaba gösterilmiş ve iki sorun karşısında merkezi bürokrasi iki kötülükten daha beterine yönelmiştir (Eldem, 1999: 143). [149]

Osmanlı para sistemini karmaşıklaştıran bir neden de yabancı paraların ülke sınırları içerisinde serbestçe tedavül görmesidir. Merkeze uzak yörelerde çoğunlukla yabancı paralar kullanılmaktadır. Osmanlı ülkesinde yabancı paraların tedavül görmelerinin temel gerekçesi, seyyah getirdikleri paraların yanı sıra, tüccarların kambiyo işlevi görecek kurumların yokluğunda, ticari ilişki kurdukları ülke tüccarlarının paralarını kabul etmeleridir. Osmanlı para sistemi, tüccarın başvurduğu yöntemlerle daha da içinden

[147] Bu finansal operasyon sonunda toplam 999.8.00.700 kuruş tutarında kaime, konsolide tahvil olarak 599.293.000 kuruş ve nakit olarak 399.507.600 kuruş ödenerek piyasadan toplanmıştır. Bir borcun % 60'ının başka bir borçla ödenmesi sorunun gerçekten çözülmesinden daha çok erteleme olsa da, devletin finansal rüyası gerçekleşmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 59).

[148] Bu çerçevede 1863 yılı banka imtiyaznamesi, kağıt parayı kabul etmenin yanı sıra mevcut para sisteminde iki önemli değişiklik yapılmasını öngörmüştür: Altına tahvil edilebilir banknotların çıkarılması ve standart dışı mağşuş sikkelerin madeni para stoklarından tasfiyesi (Eldem, 1999: 106).

[149] Bütün bu girişimler başarısızlığı uğramış, eser miktarda beşlik, altılık ve metalik tedavülden çekilip imha edilmiştir. Üstelik peş peşe yaşanan kağıt para tecrübeleri, halkın ve hükümetin dikkatini madeni para sisteminde reform yapmadan başka yerlere çevirmesiyle sonuçlanmıştır (Eldem, 1999: 143).

çıkılmaz bir hal almıştır. Kimi tüccar fiyat düşüreceğine Osmanlı Lirasına farklı değer biçerek müşteri çekmeye çalışmıştır. Osmanlı para sistemin giderek karmaşıklaşması sarraflığın yaygınlaşmasına neden olmuş, İstanbul gibi büyük kentlerde her sokakta bir köşe başı sarrafı türemiştir.[150] Tanzimat'a kadar sarraflık para ve kredi piyasasını yönlendirmiştir. Ancak dış ticaret hacminde hızlı büyüme ve ekonominin parasallaşması kurumsal yapıdan uzak bu tür çözümleri yetersiz kılmıştır (Toprak, 1995b: 16-17).

Parasal keşmekeş, 1844 reformundan çok daha önceleri, devlet açısından bir endişe kaynağı haline gelmiş ve tağşişler para sistemini kargaşaya sürüklemiştir. Ayrıca Osmanlı ekonomisinin gelişen dış ticaret hacmi ile dünya pazarlarına açılmaya başlaması, iç tutarlılıktan yoksun ve istikrarsız para sisteminin zorluklarını belirgin hale getirmiştir. 1844 para reformu sistemi düzene sokmak için girişilmiş bir çabadır. Ancak bu reform, ülkenin parasal hastalıklarına gerçek çözüm getirememiştir. Bu reform standart getirmiş, fakat geçmiş yılların mağşuş altılık ve beşliklerin tedavülden çekmemiştir. Para reformu sırasında mağşuş sikkeleri tedavülden kaldırmayı beceremeyen Osmanlı hükümeti, yeni basılmış standart gümüş sikkelere eşit nominal miktarda mağşuş gümüş sikkeyle karşı karşıya kalmıştır.[151] Dolayısıyla mağşuş sikkeler için ilk ciddi girişimler kaimenin tedavülden çekilmesinden sonra yapılmıştır. BOŞ daha kurulduğu yıl, hükümet ile bir kısmı mağşuş gümüş sikkelerin piyasadan çekilmesinde kullanılacak 200.000.000 franklık bir dış kredi koşullarını müzakere etmiştir. Mart 1863'te Paris'te imzalanan sözleşme 150.000.000 franklık dış borcun çıkarılması ile ilgilidir. [152] Alınan paranın tamamı kısa vadeli borçların kapatılmasında kullanılmıştır. Yani bu para hükümetin açık nakit ihtiyacı nedeniyle, kısa vadeli borçlara kanalize edilmiştir.[153] Madeni para stokunu

[150] Tanzimat'ın ilanı sonrasında, eski para sisteminin fonksiyonunu yitirmesi, buna karşın para reformu çerçevesinde eski paraların yenileri ile değiştirme zorunluluğu ve ilk defa kağıt para uygulamasına geçilmesi köşe sarraflığının spesifik bir alan olarak sivrilmesine katkı yapmıştır. Devlet yeni para reformu ile piyasadan eski ve mağşuş sikkeleri tedavülden çekmek isterken yerlerine sağlam paraların ikame edilmesi, diğer taraftan yeni çıkarılan kağıt paranın altın ve gümüşten darp edilen paralara göre daha yüksek değerde olması değişim işini daha önemli hale getirmiştir. Bu faktörlerin etkisi ile köşe sarraflığına olan talep artmış, sarrafların bu alana kayması sonucunu doğurmuştur (Akar, 2011: 125-126).

[151] Dolayısıyla mağşuş sikkeler, sistemli bir şekilde gümüş mecidiyeleri piyasadan kovarak, yapay bir gümüş darlığı yaratmıştır. Bu sorunu çözmek için bir girişimde bulunulmamış, kaimenin kontrol dışı tedavülünün yarattığı daha büyük dert, bir bakıma madeni para sisteminin zaaflarını gizlemiştir. Mağşuş sikkeler kötü durumda olsa da, hükümet asıl ilgisini kağıt para üzerinde toplanmıştır (Eldem, 1999: 108).

[152] Mağşuş sikkeler ancak 1863'te imzalanan 50.000.000 franklık ek sözleşmede ele alınabilmiştir. Bu borçlanmanın bir kısmı beşliklerin piyasadan çekilmesi için kullanılacak, beşliklerin yerini banka tarafından temin edilecek dörtte üçü altın ve dörtte biri bakır sikkelerden oluşan madeni paralar alacaktır. Borçlanma, 1864'te Osmanlı tahvillerine talep düştüğünü açığa çıkaran kur üzerinden satışa sunulmuştur. 385 frank getirmesi beklenen tahviller ancak 340 franktan alıcı bulabilmiştir (Eldem, 1999: 109).

[153] 1865'te imzalanan sözleşme ile Osmanlı hükümeti bu şekilde tahsis edilmiş kaynakları geçici olarak Hazine işlemlerinde kullanmayı uygun gördüğünden, BOŞ 50.000.000 franklık istikrazın kalan kısmını, yani 5.716.205,39 frankı tedavülden çekme operasyonu için avans olarak verecektir. Banka bu sözleşme ile beşliklerin aylık 700.000 kuruşluk miktarlar halinde tedavülden çekilmesi öngörülmüştür. Sonuçta

düzene sokmak için yapılan kısmen atıl kalan bu girişim, banka ve hükümet tarafından yapılmış ortak hareketlerden biridir. Geriye kalan süreçte madeni para kendi araçlarıyla baş başa bırakılmış, devletin müdahalesi çok az olmuştur. Böylece standart ve mağşuş sikkeler yan yana tedavül etmeye devam etmiştir (Eldem, 1999: 108-110).

Osmanlı para sisteminin 19. yüzyılın son çeyreğinde karşılaştığı sorun gümüşün altın karşısında değer kaybından kaynaklanmıştır. 1844'te Tashih-i Ayar'la belirlenen altın-gümüş oranının zamanla değişmesi para sistemini güç durumda bırakmış ve 1870'li yıllarda altın-gümüş oranı değişmiştir. Böylece para spekülasyonu giderek yaygınlaşmış, altın-gümüş oranı zamanla değişmiş ve çift metal usulü maden para piyasasının oluşmuştur. 1873'ten itibaren dünya piyasalarında gümüşün değer yitirişi, Osmanlı ülkesinde de gümüş paraların üzerlerindeki yazılı değerleriyle gerçek değerleri arasında fark yaratmıştır. Hükümet çift metalli para sisteminden ayrılmak zorunda kalmıştır.[154] Bu koşulların spekülatif girişimlere ortam oluşturmuş ve 1844'te oluşturulan Osmanlı para düzeni giderek çökmüştür (Toprak, 1995b: 13-14). Ayrıca Rusya 1877'de savaş ilan etmiş ve bu nedenle acil ihtiyaçları giderilememiştir. Savaşın yarattığı masraflar devlet maliyesi üzerinde yük oluşturmuştur. Devlet ülke içinde malları kaime karşılığında alabilmektedir, ama batıdan ithal edilmesi ve bedelinin altın olarak ödenmesi gereken askeri malzemeler için aynı durum söz konusu değildir.[155] Artan giderler kısır döngüsü içinde devlet kaime ihracına başvurmuştur. Böylelikle ek bir parti kaime ihraç etme kararı alınmıştır. Kağıt parayla yapılan bu ikinci tecrübe de başarılı olamamıştır. Çünkü kağıt paranın yükü, ağır oranlarda doğrudan halkın omuzlarına bitmiştir. Bundan geniş ölçüde yararlanan, savaş giderlerinin büyük kısmını kağıt para emisyonuyla finanse eden devlet olmuştur. Ayrıca Galata Bankerleri kaimenin değerindeki dalgalanmalardan yararlanarak büyük karlar elde etmiş, BOŞ'da emisyondan aldığı % 1 komisyonla ve devleti ikinci emisyonda avansları ödemeye mecbur ederek zararını karşılayabilmiştir (Eldem, 1999: 134-137).[156]

tedavülden çekme başlangıçtaki amacını gerçekleştirmede başarısızlığa uğramıştır. Ancak, 5.716.205.39 frankın tamamının kullanılmış olması halinde bile, bu para ancak 26.000.000 kuruşun, yani başlangıçtaki 80.000.000 kuruşluk hedefin üçte birinin değiştirilmesini sağlayabilecektir (Eldem, 1999: 110).

[154] Çünkü temel tedavül aracı 20 kuruşluk gümüş mecidiyeler ve daha ufak maden paralardır. Akçe farkı diye adlandırılan gümüşün zamanla değer yitirmesi sonucu altın mecidiye ile bozukluklar ya da değişik maden içerikli paralar arasında oluşan kambiyo sarrafa büyük kazanç kapısı açmıştır (Toprak, 1995b: 13).

[155] Dış borçlanma imkanı olmayınca, devlet dış alımlarını finanse etmek için iç piyasadan büyük miktarlarda altın satın alma yoluna başvurmuştur. Bunun neticesinde altın üzerinde oluşan baskı, kaimenin hızla değer kaybetmesine neden olmuştur (Eldem, 1999: 134-135).

[156] Fakat daha geniş bir açıdan, riskler ve uğranılan zararlar için belirli tazminatları elde edilmiş olmasına karşın, kağıt para iktisadi hayatta genel olarak olumsuz bir etki yapmıştır. Piyasanın istikrarsızlaşması ve Osmanlı tahvillerinin yurtdışında iflas etmesi bir yana, sadece parasal açıdan bankanın 1870'ten sonra o kadar titizlikle düzeltilen itibari para emisyonu bir kez daha düşük seviyelere inmiştir (Eldem, 1999: 137).

Osmanlı Devletinde, savaşın ve isyanların sürekli devam etmesi, paraya ihtiyacın da sürekli olması demektir. Devletin giderleri devamlı, ancak gelirler sınırlıdır. Bir yandan bu olağanüstü askeri giderler, diğer yandan devletin dalgalı borçlarının faizlerden dolayı tahvil sahiplerinin yaptığı baskılar, yeni para kaynaklarını gerektirmiştir. Devlet maliyesinde para sıkıntısı had safhadadır ve kötü ekonomik konjonktürde daha da ağırlaşmaktadır (Akyıldız, 2003: 185-186). Osmanlı ekonomisinde 1870'lerde durum az çok aynıdır. Kaime tedavülünün felaketlere yol açan sonuçları 1870'lerin ikinci yarısına egemen olmuştur. Gümüş ve altın tedavülünü tümden kısıtlayan kağıt para, madeni para sisteminin hastalıklarının bir kez daha üstünü örtmüştür. Piyasa kağıt paradan kurtulunca, mağşuş sikkelerin standart sikkeleri yerinden etmesini sorunu yeniden ortaya çıkmıştır. Ancak bu kez her zamanki sorunu artıran yeni bir sorun çıkmış, dünya piyasasında gümüşün değerinde düşme meydana gelmiştir. Bu uluslararası para sorununu bir dizi faktörün birleşmesi provoke etmiş ve en önemlisi gümüş üretimi artarak altına kıyasla fazla yaratmıştır.[157] Bu tepkilerin süreç üzerinde zincirleme bir etkisi olmuştur. Güçlü çift metalden topal altın standardına geçmesi ve büyük miktarlardaki gümüşün satılmasıyla dünya piyasasındaki değer kaybı artmıştır. Sonuç tedavülden çekilmiş gümüşün serbest kalarak büyüyen gümüş stoklarına eklenmesi olmuştur (Eldem, 1999: 144-145). [158]

Üniter para sisteminin önemi, Tanzimat dönemin para sistemine ayrıntılı olarak bakıldığında ortaya çıkmaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde beş tür tedavül aracı vardır: 1844 öncesi tedavülü sürülmüş olan değişik vezin ve ayarda, beşlik altılık, noktalı beşlik türü çeşitli paralar, diğer bir deyişle zayıf akçe; 1844 para reformuyla kesilen ondalık esaslı sağ akçeler, akçe farkı nedeniyle istikrar unsuru olmaktan çıkmıştır. Osmanlı ülkesinde gümüş paraların üzerlerinde yazılı değerleriyle gerçek altın güçleri arasında fak doğmuştur. 1840'tan itibaren piyasaya sürülen kağıt paralar kaime tedavül gören diğer araçlardır. İki kez kağıt para ihracına girişilmiş ve bunlar hüsranla sonuçlanmıştır. BOŞ'un kuruluşuyla birlikte tedavüle çıkarılan Osmanlı banknotları

[157] Nevada'da büyük gümüş rezervlerinin keşfedilmesi bu madenin değer kaybetmesine ve altının gümüşe göre paritesinde paralel bir yükselmeye yol açmıştır. Comstock madenin açılması dünyanın çift metalli para sistemine sahip ülkelerinin çoğunda panik yaratmıştır. Bu ülkelerde genel olarak iki tür tepki oluşmuştu: Ya gümüş tedavülden kaldırılarak tek metalli altın standardı benimsemiş, ya da eski çift metalli düzen korunarak darphaneler gümüş sikkeye kapatılmış, böylelikle eldeki gümüş para stoku Nevada öncesi düzeylerde dondurulmuş, bu da daha sonra topal standart olarak adlandırılmıştır (Eldem, 1999: 144-145).

[158] Çift metalli standardı korumaya daha kararlı ve gümüşü yeniden tedavüle sokmak isteyen ülkeler ittifakının bu standardı yeniden benimsemesi, çift metalli düzenin yok olmasını engelleyebilirdi. Ancak böyle bir girişim olmamıştır. Olay salt parasal ayarlamanın ötesinde olup, gelişmiş ekonomilerin altın standardına doğru yönelimini yansıtmaktadır. Gelişmiş ekonomiler, büyük işletmeler tarafından tercih edilen ödeme araçlarına geçişi gerçekleştirme imkanına sahiptir. Gümüş tarım ekonomilerinin parasıdır ve tedavülden kaldırılması azgelişmiş ülkelerin güç kaybetmesi anlamına gelmiştir (Eldem, 1999: 144-145).

sınırlı tedavül gücüyle uzun süre piyasada görülmüştür. Ancak bu banknotların Batı'daki benzerlerinin işlevini gördüğünü söylemek güçtür ve yabancı paralar her zaman Osmanlı ülkesinde serbestçe tedavül görmüştür. Osmanlı dış ticaret rejimindeki gelişmeler ve bunun içerdeki finans sistemi üzerindeki etkileri sonucunda para darlığı çekmiştir. Buradaki beş tür tedavül aracının aynı anda geçerli olması bu darlıktan kaynaklanmaktadır. Maden para esası üzerine kurulu düzende para arzını dilediğinde artırmak ya da kısmak olanaksızdır. Bu nedenle yönetimlerin para politikaları çok daha katıdır. Ticari ilişkilerin geliştiği, ekonominin parasallaştığı ortamda piyasada oluşan para kıtlığı ancak yabancı paralarla karşılanmıştır (Toprak, 1995b: 12-13).

Tanzimat döneminde bir yandan düzenli bir para sistemin kurulamaması yüzünden vergilerin iyi toplanamaması, diğer yandan üretimin arttırılarak kaynaklardan gelen gelirlerin çoğaltılamamasından dolayı giderlerin karşılanabilmesi için 1854'ten itibaren sürekli olarak dış borç yoluna gidilmiştir. Ayrıca iç borçlar da önemli bir düzeye ulaşmıştır. Borçlanmalardan gelen paralar, yatırıma kanalize edilmediği için kısa bir süre sonra tüketmiştir. Devlet, aldığı borçların faiz ve anaparasını geri ödeyebilmek için, yeni borçlanmalar peşinden koşturmuş ve borçlanma çarkı sürüp gitmiştir. Alınan borçlar, bütçe açıklarının kapatılmasına değil, önceki borçların faiz ve anaparalarının geri ödenmesinde kullanılmıştır. Bu ise, devlet gelirlerinin kısa bir süre içerisinde bu borçların faiz ve anapara taksitlerine rehin gösterilmesine neden olmuştur. Öte yandan, ekonomik durum devlet maliyesinden daha parlak değildir. Bu sürecin sonunda 1875 yılında, devlet mali iflasını ilan etmek zorunda kalmıştır. Zira artık borç alacak ve önceki borçları ödeyecek durumda değildir (Akyıldız, 2003: 160-162). Sorun kaimelerin sürekli değer kaybediyor olmasıyla sınırlı değildir. Bu kağıt para, eshamlar ve sergilerle birlikte, miktarı belirsiz kısa vadeli borçların bir bölümü oluşturmuştur. Bütün bu borçlar, kaimeler bir tedavül aracı, diğerleri yatırım biçimleri olarak ama hepsi de spekülasyon araçları olarak piyasaya sürülmüştür. (Eldem, 1999: 98-99). Kısacası. Tanzimat'la birlikte Osmanlı para sistemi modern normlar ışığında biçimlenmiş ve kurumsal düzenlemelere gidilmiştir. Üniter para sisteminin temelleri atılmış ve bankalar kurulmuştur. Tanzimat'ın ilk döneminde büyük finansal sorun özellikle 1861 yılındaki kriz kaime adlı kağıt paranın tedavülü ile kaynaklanmıştır. Kaimelerin tedavülden çekilmesiyle parasal istikrar sağlanmışsa da, fakat denetimsiz kısa vadeli borçlar sorunu çözülememiştir. Gerekli olan ise, çeşitlilik arzeden eski tahvillerin yerini alacak tek tip yeni tahviller çıkartılarak bu borcun mali konsolidasyonudur.

1.3.1. 1861 Finansal Krizi

Modern finans sistemlerin gelişiminde belirgin özelliklerin başında piyasaların kırılgan, krizlerin içsel olması gelmektedir. Tarihsel kriz tecrübeleri finans sistemlerinin gelişimini etkilemiş, ancak alınan tedbirlere rağmen krizlerin derinliği ve yaşama sıklığı artmaya devam etmiştir. Dolayısıyla finansal krizler, finans sistemlerin bünyesinde var olan; rasyonel olduğu varsayılan piyasaların irrasyonel olabileceğini gösteren ve ondan ayrı olmayan olgulardır (Al ve Akar, 2013:159). Tanzimat döneminde 1860 yılından sonra devlet maliyesinin bunalımı şiddetlenmiştir. Mali yapının bozukluğu, para sisteminin düzensizliği, dış ve iç borçların fazlalığı ve yeniden kağıt para çıkarma teşebbüsleri bu bunalımı yaratan ve geliştiren başlıca sebeplerdir. İdari-mali yapının bozukluğu, finansal düzeninin kırılganlığına sebep olmaktadır. Bu durumda devlet bütçesi ile vergi sistemi ve devlet masraflarını bir düzene koymak gerekmektedir. Fakat mali reformlar olumlu netice vermemiştir. Devletin ihtiyacı olan parayı, vergilerle tahsil edilemeyince borçlanma yolu tutulmuş, ilk dış borç yapılmış ve birçok dış kredi sözleşmesi imzalanmıştır. Bu arada çeşitli isimler altında tahvilat ve karşılığı bulunmayan kaime çıkarılmak suretiyle devlet borçları yükselmiştir. Bütçe açığını kapatmak için yeniden kağıt para çıkarmaya girişilmesi devlet maliyesinin bunalımını şiddetlendirerek 1861 finansal krizine sebep olmuştur (Karal, 1977: 223-224).

Abdülaziz tahta çıktığı sırada imparatorluk hazinesi tehdidi altındadır.[159] Çünkü 1861 yılı Aralık ayında İstanbul'da sanki bir ihtilal tehlikesi yaşanmıştır. İstanbul'daki tek dolaşım aracı olan kaime, altın karşısında büyük değer kaybetmiş, GB'de değer yitirmiş ve tüccarlar kaimeyi kabul etmemiştir (Davison, 1997a: 124-125). Bu bağlamda ilk defa yaşanan finansal nitelikli bir kriz için hükümet, heyecanı yatıştırmak için borsa hanını kapatmış, borsa oynayanları hapse attırmış ve kağıt parayı altınla değiştirmeye başlamıştır. Bu kriz Avrupa'da yankılar yaratmış, devletin mali çöküş yaşayacağı haberleri çıkmıştır.[160] Bu durumu finansal düzenin olmaması meydana çıkarmıştır (Karal, 1977: 225). 1861 finansal krizi Kırım Savaşı ile başlayan sürecin bir devamı olmuş ve bir tepe noktası şeklinde patlak vermiştir. 1860 yılı dış kredisinin fiyasko ile

[159] Padişah tahta çıktığı zaman devlet yabancı devletlerle barış halindedir, fakat imparatorlukta isyanlar nedeniyle sükunet yoktur. Fakat isyanlardan daha ciddi olan, Osmanlı ekonomisinde 1861'de krizdir.

[160] İngiltere, İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Osmanlı Devletine şu tavsiyelerde bulunmuştur: "Krizi yatıştırmak için bir dış borçlanmaya başvurmak delik bir miğferin içine su dökmek olacaktır. Osmanlı hükümeti herşeyden önce, masraflarını kısmalı, maliyesine düzen vermeli ve bütçesini ilan etmelidir. Bunlar yapılırsa Avrupalı sermayedarlara emniyet gelecek ve Osmanlı hükümetinin kredisi herhangi bir Avrupalı devletin kredisi seviyesine yükselecektir." (Karal, 1977: 225).

sonuçlanması saadet zincirinin kırılmasına ve iç borçların vadesinde ödenememesi çok sayıda tüccarın iflasına neden olmuştur. Birkaç yıllık periyotta 1861 finansal krizi önce Mires, arkasından ticaret krizlerini takip eden zincirleme krizlerin son halkası olarak Kasım'da başlamış, Aralık'da finansal çılgınlık halini almış, hükümetin müdahalesi sonucunda büyük oranda yatışmıştır.[161] Aralık 1861 finansal krizi Galata ile para değişimi yapılan birkaç mahallin dışına çıkarak İstanbul sokaklarına taşmıştır. Halkı büyük bir paniğe sevk ederek büyük kargaşaya itmiştir (Al ve Akar, 2008a: 49). [162]

1861 finansal krizin asıl kökeni açıktır: hazineni dengesiz durumun, hükümetin Galata Bankerlerinden aldığı yüklü kısa vadeli avansların geri ödeyeceğine güvenilmemesi ve kağıt paranın hiçbir değerinin kalmamasıdır. Bu durum ekonomik azgelişmişlik, elverişsiz ticaret dengesiyle katlanmış devlet maliyesindeki düzensizliğin ürünüdür. Kırım Savaşı imparatorluk hazinesine ağır bir yük getirmiş ve bu yük ondan sonra isyan eden diğer eyaletlere düzenlenen askeri seferlerin yuttuğu masraflarla artmış, bütçe açığına sarayın ağır masrafları eklenmiştir. Osmanlı hükümeti gelir yetersizliğini dengelemek üzere üç yola başvurmuştur. Birincisi, kaime çıkarmak ve yıllık bütçe açıklarını kapatan faizli bonoları piyasaya sürmektir. İkincisi, Galata Bankerlerden kısa vadeli borç almaktır. Üçüncüsü, Avrupa'dan dış borç almaktır. Bunların üçü de yıkıcı etkiler taşımıştır. Büyük miktarlarda çıkarılan kağıt paranın sahtesini basmak kolay olmuştur. Galata'da yerel faizler yüksektir ve Avrupa borçlarına faiz paylarının ödenmesi eklendiğinde, devlet borçlarının artan payı, hükümete diğer giderleri için yeterli para bırakmamış ve bütçe açıkları büyümüştür. Ayrıca 1860 yılındaki dış kredi başarısız olmuş ve 1861'de doruğuna çıkan krizin fitilini ateşlemiştir (Davison, 1997a: 122-126).

Osmanlı hükümeti, nakit sıkıntısı bir türlü çözülemeyen ve günden güne kan kaybetmeye devam eden hazinesi nedeniyle, her geçen gün daha da ağırlaşan şartlarda Galata Bankerlerinden avanslar kullanmak durumunda kalmıştır. Lakin imparatorluk hazinesinin açığı geçici tedbirlerle kapanacak gibi değildir. Çünkü 1859 yılında bütçe açığını ne şekilde kapatacağını bilenemez hale gelmiştir. Hükümet için tek çare içeriden ve dışarıdan kaynak bulunmak olmuş, ancak devletin dış piyasalardaki kredibilitesi bir hayli tükenmiştir. Sonuç olarak 1859 yılı vergisinden bir miktarın peşin tahsilinden başka

[161] Ancak, bu kriz finansal boyutu nedeniyle önceki mali bunalımlardan ayrılmaktadır. Bu krizin etkisi para değişim kurları ile iç borçlanma senetleri, yurtdışı finansal piyasalarda işlem gören tahvillerin (1854, 1855 ve 1858) fiyatlarında dalgalanmalara neden olmuştur (Al ve Akar, 2008a: 49).

[162] Bu krizlerde sürü psikolojisinden bahsedilebilse bile, sadece borsada işlem yapan kişiler veya devletten alacaklarını almayan ve elindeki varlıkları likide ederek yurtdışı ödemelerini yapmak isteyen bankerler ile sınırlı kalmış, halkı büyük bir paniğe sevk edecek düzeye ulaşmamıştır (Al ve Akar, 2008a: 49).

bir çare bulamamıştır. Bu tedbirler hazineye kısa süreli nefes alma imkanı sağlasa da, Galata Bankerlerinden yeni avans taleplerinde bulunulmaya devam edilmiştir. Fakat 1859 yılında hazinenin durumu daha da kötüleşmiş, iç borç ödemeleri için acil para bulunması gerekmiştir. Böylece acil mali kaynağa ihtiyacı olan hükümet Galata Bankerlerinden avans bulmaya çalışmıştır.[163] Çünkü vergi tahsilatın biraz vakit alması nedeniyle elde edilecek gelir karşılığı Galata Bankerlerinden kredi bulunması da tasarlanmış, böylece masrafların ve borçların ödenmesi için bir borçlanma daha yapılmıştır. Bu mali kargaşa arasında 1859 yılından itibaren 1855 yılı dış borçlanmasının faiz ödemeleriyle birlikte anaparanın geri ödemesi de başlamıştır. Ayrıca 1858 yılı dış borçlanmasının faizi için BO'dan alınan poliçenin ödemesi de hazineyi sıkıştırmıştır. Böylece 1859 yılında hazine alacaklarına karşı yükümlülüklerini yerine getirememiştir. 1858 yılından itibaren kaime alıp nakit vermek şartıyla borçlanmaların geri ödemeleri sorun yaratmış, hazine kısa vadeli ödemeler için nakit sıkıntısı çekmiştir (Hulkiender, 2003: 30-32).

Kırım Savaşının başlamasıyla Osmanlı maliyesi değişik bir sürece girmiştir. Savaşın finansmanı için 1854 ve 1855 yıllarında yapılan dış borçlanmalar yanında değişik isim, faiz oranı ve vadelere sahip iç borçlanma araçları ihraç edilmeye başlanmıştır. İlk kez 1854 yılında ihraç edilmeye başlanan esham-ı mümtazenin ihracı savaş sırasında da devam etmiştir. Savaşın bitmesinden sonra kağıtların vadelerinin 1857 yılında dolması, ancak hükümetin mali durumunun bunları itfa etmeye müsait olmaması yeni esham-ı mümtaze ihracı yanında esham-ı cedide adıyla yeni iç borçlanma tahvili ihracını gündeme getirmiştir. Osmanlı hükümeti bu kağıtlarla hem esham-ı mümtazeyi, hem kaimeyi tedavülden almayı hem de Galata banker ve tüccarlarından aldığı avansları kapatmayı planlamıştır.[164] 1858 yılında kaimelerin tedavülden alınması için 5.000.000 sterlinlik bir dış borçlanmaya gidildiyse de, kaimeler tam olarak tedavülden alınması için bazı anlaşmalar yapmıştır. Ancak bu hedef gerçekleştirilmemiştir. Osmanlı hükümeti borçlarını yine hazine tahvilleri ile ödemeye devam etmiştir (Al ve Akar, 2013: 168-170).

[163] Asıl mesele büyük bir mali açığın kısa sürede nasıl toparlanacağıdır. Çünkü devletin Avrupa'daki itibarı zedelenmesiyle dış kredi bulunması zorlaşmıştır. Buna karşın Galata Bankerlerinden avans alınması da kolay olmamıştır. Çünkü devletin bankerlere büyük miktarlarda bir borcu vardır. Geriye halka olağanüstü bir vergi tarhı ve gelecek yılların vergilerini peşinen tahsil yoluyla doğrudan doğruya halktan borçlanma ihtimali kalmıştır. İlkinin zulme sebebiyet vereceğinden hareketle ikincisi tercih edilmiştir. Tüm mükellefler bir yıllık vergilerinin yarısı peşinen verecek ve sonraki yıl için vergiden muaf olacaktır. İkinci yıldan itibaren alacaklılarının dörtte biri matrahlardan düşülecek ve devlet bu şekilde beş yılda borcunu kapatacaktır. Bu tedbir sayesinde önemli mali kaynak sağlanacaktır (Hulkiender, 2003: 31).

[164] Ancak hükümet, banker ve tüccarın bu tür bir ödemeyi kabul etmeyeceklerini söylemeleri üzerine bu grubu ikna edecek 3 yıl vade ve % 6 faizli hazine tahvili adıyla yeni bir iç borçlanma senedi ihraç etmiştir. Bu tahviller Hazine-i Hassa'nın biriken borçları ile 1858 yılında vadeleri dolan 350.000 liralık esham-ı mümtazeyi ödemek için kullanılmıştır (Al ve Akar, 2013: 168-169).

1859 yılsonunda devlet bütçesi açık vermiştir. Bu büyük açığı kapatmak için çareler düşünen hükümet, masrafların ödenmesini mali yılbaşı olan Marta kadar ertelemiştir. Ancak alınan mali tedbirler hazinenin derdine derman olmaktan uzaktır. Çünkü iç borcu kendi imkanları ile döndürülemeyeceğini anlayan hükümet, bunların dış borca tahviline ve dış kredi imkanlarının araştırılmasına karar vermiştir.[165] Nakit sıkıntısını bir türlü çözemeyen hükümet, borç kısır döngüsünden kurtulmak için bir yandan devlet arazilerini satışa çıkarırken, diğer taraftan Galata Bankerlerinden ağırlaşan şartlarla yeni avanslar alınmıştır. Bütün bu olumsuzlukların üzerine bir de gelirlerini tahsil edememe sorunu eklendiğinde işler iyice içinden çıkılmaz bir boyuta ulaşmıştır. Çünkü tahsilat yapamayan devlet alacaklılara karşı sorumluluğunu zamanında yerine getirememiş, konsolide edilen eski borçlar hazinenin sırtına binen yükü ağırlaştırmıştır. Devleti mali kargaşadan çıkarmak için acilen bir şeyler yapılmalıdır. Çünkü 1860 yılına kadar kısa vadeli avanslarla günü birlik çözümler üretilmiş, hazineye çok pahalıya patlamıştır.[166] Hükümet için çıkış yolu artık iç borçların dış borca tahvilinden geçmektedir. Dış kaynak buluna kadar geçecek sürede çarkı döndürmek için, ileriki senelerin gelirlerini karşılık gösterip Galata Bankerlerinden yeni avanslar almasından başka çare kalmamıştır. Devlet maliyesinin bunalımı öyle bir boyuta ulaşmış ki hükümet geleceği ipotek altına alan kararlar vermeye mecbur kalmıştır (Hulkiender, 2003: 33-35).

İç borç sorunun ağırlaşmaya başladığı 1859 yılında daha önce planlanan esham-ı cedide ihracına karar verilmiştir. Amaç MN'nin birikmiş borçlarının bir kısmını tasfiye etmektedir. İç borç sorunu 1860 yılında giderek daha da ağırlaşmıştır. Bu durum Osmanlı Hükümetinin yeniden dış borca mecbur etmiştir. Bunun üzerine Paris'te kendi imkanları ile kredi temin etmeye çalışan hükümet yetkilileri, 1860 yılında J. Mires adlı bankerin aracılığıyla kredi için sözleşme imzalamıştır (Al ve Akar, 2013: 170-171). Fransa'nın kefaleti olmaksızın Paris piyasalarından sağlanabilecek dış kredinin gerçekleşmesi mümkün değildir. Öte yandan İngiliz elçisi de, dış kredi bulunması için öncelikli şartın, finansa yönelik reformların olduğunu bildirmiştir.[167] Osmanlı bürokrasisi, mali reformları

[165] 1860 yılında Hazinenin itibarının sınanacağı iki ödemenin vadeleri gelmiştir. Bunlardan birincisi İngiltere ve Fransa'nın kefaletleriyle alınmış olan 1855 yılı dış borçlanmasının Şubat ayı itfası için Bank Of England'a yatırılacak olan 65.000 sterlinlik ve diğeri de 1858 yılı dış borçlanmasının anapara ve faiz için Mart ayında verilmesi gereken 102.000 sterlinlik ödemeleridir (Hulkiender, 2003: 33).

[166] Bu süreçte devletin iç ve dış borç yükü toplam 7.500.000.000 kuruş civarındadır. Bunun 450.000.000 kuruşu dış borçlar, 120.000.000 kuruşu ise Galata Bankerlerinden alınan avansların anaparalarıdır. Hesaba Galata Bankerlerinden borçlanmaların faiz ve iskontolarıyla askeri masraflardan kaynaklanan borçlar birlikte iç borç 220.000.000 kuruşun üzerine çıkmaktadır (Hulkiender, 2003: 34).

[167] Reformla, Galata Bankerlerinden kısa vadeli borçlanma politikasından vazgeçilmesi; dalgalı borçların faiz ödemeleri için sağlam bir teminat bulunarak değerli kağıt ihracıyla konsolidasyonu; yeni kaynakların üretilip bütçe gelirlerinin arttırılması; orman, maden, arazi ve emlak idaresinin özel bir komisyona

aykırı bulmamakla beraber acil para ihtiyacını nedeniyle orta yol bulmaya çalışmıştır. Dış kaynağın bulunamayacağı anlaşılmış, ancak devlet maaşları veremediği gibi esham ve tahvillerin faizlerini de ödeyemez duruma düşmüştür. Diğer yandan piyasa çökme noktasına gelmiş ve spekülasyonlar nedeniyle kurlar adeta saat başı değişmiştir. Bu mali kargaşada Mires ile dış borç sözleşmesi imzalanmıştır (Hulkiender, 2003: 36-37).[168]

Dış borç tahvillere katılım listelerinin açılmasından kısa bir süre sonra Mires hakkında dava açılmış ve tutuklanmasıyla birlikte bu kredi girişimim büyük bir fiyaskoya dönüşmüştür. Bu gelişmeler ilk finansal krize giden sürecin fitilini ateşlemiştir. Osmanlı hükümeti, alınacak kredi ile daha önce Galata Bankerleri ve tüccarına verdiği hazine tahvilleri ile diğer borçlarını ödemeyi planlamıştır. Kredinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine alacaklı tüccarlar Avrupa piyasalarına olan borçlarını ödeyemediklerinden iflas etmeye başlamışlar, İstanbul'da 1861 yılı başında patlak veren bu kriz, ticari bağlantılar nedeniyle zincirleme bir şekilde Marsilya ve Londra piyasalarına sıçramıştır (Al ve Akar, 2013: 171-172). [169] Bir yandan Osmanlı lirası İngiliz sterlin karşısında hızla değer kaybederken, diğer yandan da Galata Bankerlerinin Avrupa finansal piyasaları üzerine çektiği poliçelerin geri dönmesi üzerine seri iflaslar başlamıştır. Piyasanın uğradığı yıkımın ötesinde, devletin günü birlik çözümlerden ibaret politikaları da başarısızlığa uğramıştır. Osmanlı hükümeti, İngiltere ve Fransa'ya başvurarak tedavüldeki poliçelerin kabul edilmesini, yoksa seri ticari iflaslara katlanılması gerekeceğini bildirmiştir. Bu şantaj olmayıp, aksine poliçelerin geri dönmeye devam etmesi halinde seri iflasların hızlanacak, Avrupa piyasalarını da etkileyecektir.[170] Böyle bir ortamda ticari krizin bölgesel bir krize dönüşmesi mümkün olabilmektedir (Hulkiender, 2003: 38-39). 1858 kredisi ile ciddi miktarda kaimenin piyasadan çekilerek yok edilmesine karşın 1860

devredilerek yabancılara mülkiyet hakkı tanınması; verilecek dış kaynağın kullanımını denetlemek üzere uluslararası bir komite oluşturulması ve son olarak MN tarafından istihdam edilmek üzere yabancı memurlar getirilmesi amaçlanıyordu (Hulkiender, 2003: 36).

[168] Dış borçtan umudunu kesmek üzereyken piyasanın yeni yükselen yıldızı olan ancak önceki bankerlik kuruluşlarına göre daha spekülatif karakterli bir banker olan Mires ile 1860 yılı Kasım ayında 400.000.000 frank tutarında ağır şartlarda bir borç anlaşması imzalanmıştır. Çünkü tahvillerin % 53,25 oranındaki ihraç fiyatı hazineye giren parayı neredeyse yarıya düşürmüştür (Al ve Akar, 2008a: 33).

[169] Tahviller için talep toplama işlemeleri sürerken bankerin tutuklanması, ümitlerini borçlanmaya bağlayan Osmanlı hükümeti için tam bir yıkım olmuştur. Alınacak borçlar ile devlet iç borçlarını ödemeyi yerine getiremeyince İstanbul'daki bankerler Avrupa piyasalarına olan taahhütlerine yerine getiremeyerek iflas etmeye başlamış, Londra'da Levant ticareti ile uğraşan firmalar ödemelerini durdurmuş ve kriz daha sonra Marsilya'ya sıçramıştır. Krizin boyutlarının büyümesi İngiliz ve Fransız hükümetinin İstanbul'a görevliler göndermesine neden olmuş, olayların yatışması 1861 yılının Eylül'ünü bulmuştur (Al ve Akar, 2008a: 33).

[170] İngiliz ve Fransız hükümetleri buna olumlu cevap vermiş, borçlanmanın konkordato ilan edilmeksizin tasfiyesi ve hükümete taahhüt edilmiş olan 32.000.000 frankın güvence altına alınması sağlanmıştır. Bu sayede piyasa biraz güven kazanmış ve panik havası geçiştirilmiştir. Ancak 1861 yılında devletin iç ve dış borçlarının toplamı 33.000.000 sterlin civarındadır. Bunun 18.300.000 sterlinlik kısmı iç borçlardır. Galata Bankerlerinin bu tutar içindeki alacakları 5.000.000 sterlin civarındadır (Hulkiender, 2003: 38).

yılındaki olaylar hükümeti finansal olarak sıkıntıya sokmuştur. Mires kredisinin fiyasko ile sonuçlanması, peşinden yaşanan ticari kriz bu sıkıntıların üzerine tuz biber ekmiştir. Kaimenin, dış borç ile yardım şeklindeki fonlara rağmen tedavülden kaldırılamaması ve Mires sonrasında yeni dış borç ihtimalinin bulunmaması üzerine hükümet 1861 yılında, kaimelerin ülke genelinde tedavülde olacaklarına ve gümrükler dışındaki devlet dairelerinde kabul göreceklerine dair karar almıştır (Al ve Akar, 2008a: 34).[171]

Kaimenin 100'lük kuruş, sterlin ve frank karşısında değer kayıpları, 11-13 Aralık 1861 krizinden önce değişim kurlarının normal seviyenin oldukça üzerinde seyretmiş, hatta söylentilerin ilk yayılmaya başladığı ve krizin belirtilerinin görülmeye başlandığı Kasım ayında 195 kuruş seviyelerinde olmuştur. 11 Aralık tarihinde ulaştığı seviye gerçekte olağanüstü bir yükseliş olmayıp 100'lük kuruş % 100'lük bir değer artışına uğramış ve sonrasında kriz öncesi seviyeden daha üst bir noktada, 220 kuruş civarında seyretmeye başlamıştır. Her ne kadar kriz öncesinde kurlar normal parite olan 100 kuruş değerinin oldukça üzerinde seyrediyor olmasına karşın 11-13 Aralık da tırmandığı noktanın tamamen spekülatörlerin yaydıkları söylentilerin sayesinde gerçekleşmiştir.[172] Kurların kriz esnasında ve sonrasında izlediği olağanüstü seyir spekülatörlerin başarısını ortaya koymuştur. 13 Aralık günü 1 mecidiye altını 245 kuruştan hızla tırmanarak 400 kuruşa yükselmesi ve piyasada geçerliliğini yitirmesi sırasında insanların ellerindeki kaimeler ile yüksek kurlardan mecidiye altını almaları, söylenti nedeniyle bir hedef aşma etkisinin ortaya çıktığını göstermektedir. Aynı şekilde GB'de işlem gören hazine tahvili ve konsolid fiyatlarında kriz nedeniyle % 10'un üzerinde iç borçlanma senetlerinin fiyatlarında artış meydana gelmiştir (Al ve Akar, 2008a: 50).[173]

[171] Devlete finansman sağlamak amacıyla alınan bu karar zaten içinde bulunulan ticari kriz nedeniyle tırmanışa geçmiş olan kaime fiyatlarının hızla yükselmesine neden olmuş ve para piyasasında spekülatörlere daha fazla manipülasyon alanları yaratmaya başlamıştır (Al ve Akar, 2008a: 34).

[172] Gazete haberleri ve kişilerin birbiriyle konuşarak muhtelif söylentileri yapmaları sonucunda altının kaime cinsinden fiyatı hiç tasavvur edilemeyen bir noktaya kadar yükselmiştir. Krizin sadece belli bir kesimle sınırlı kalmamasının nedeni, kaimenin sadece GB'de değişim kuru belirlenen bir menkul değerden ziyade bir tedavül aracı olarak alış verişlerde kullanılmasıdır. Dolayısıyla kaimenin giderek değersizleşerek kağıt parçasına dönmesi, borsada işlem yapan bankerleri etkilemekten çıkarak İstanbul'da yaşayanlar için hayati öneme sahip bir konuma yükselmiştir. Spekülatörlerin gerek siyasi, gerekse ekonomik ortamla ilgili teşkilatının bu kadar hızlı yayılarak halkı paniğe sevk etmesine sebep olan, İstanbul sakinlerinin hayatlarını kaime ile idare ettirmeleridir (Al ve Akar, 2008a: 41).

[173] Hükümetin önlemlerden biri olarak krizle ilgili basında çıkacak haberlerin engellenmeye çalışmıştır. Özelikle yabancı basına krizle ilgili bilgi sızdırılmaması için önlemler alınmıştır. Hükümeti bu yönde davranmaya sevk eden neden, dış borca gidilmesi ile birlikte borçlanma tahvillerinin Avrupa finansal piyasalarında işlem görmeye başlamasıdır. Ülke içinde yaşanan krizler nedeniyle bu tahvil fiyatlarında dalgalanmalar meydana gelmektedir. Borçlanmaya giden ülke ile ilgili gelişmeler tahvil fiyatlarını etkilemekte, yaşanan olumsuzluklar yatırımcıların bu ülke tahvillerden kaçışını hızlandırmakta ve ilerleyen dönemdeki borçlanma tahvillerine talebi olumsuz etkilemektedir (Al ve Akar, 2008a: 46).

Özetle, 1861 yılı Nisan ayında hükümet tarafından alınan bir kararla 1862 yılı Mart ayı sonundan itibaren uygulanmak üzere kaimenin Osmanlı topraklarında tedavül görmesi ve gümrükler haricindeki devlet dairlerinde kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Yaşanan ticari iflaslar nedeniyle diken üstünde duran GB'deki spekülatörler bu kararı fırsat bilerek derhal spekülasyona girişmişlerdir. Tam ticari kriz durulurken Aralık ayı başında kaime kurları ihraç edildiğinden bu yana en düşük değerine inmiştir.[174] Belirsizlik ortamında söylentilerin yayılması ile birlikte GB daha önceki tarihlerde görmediği bir krize tanıklık etmiş, bunun sonucunda borsada işlem gören esham ve tahvil fiyatlarında büyük düşüşler yaşanmıştır. Olayların sadece borsa ve iş dünyasını telaşa veren bir krizden çıkarak halka kadar inmesi üzerine Osmanlı hükümeti fesadın merkezi olarak gördüğü Havyar Hanı yanında borsa işlemlerinin gerçekleştirildiği Komisyon Hanı ve diğer yerleri kapatmıştır. Ayrıca şehirdeki köşe sarraflarına ait dükkanlar bir süreliğine kapatılarak para değiştirme hizmetleri için hükümet tarafından özel bürolar açılmıştır. Hükümet ayrıca bir bildiri yayınlayarak ortamı yumuşatmaya çalışmış ve çıkarılan söylentiler hakkında gazeteler yoluyla bilgi aktarmaya başlamıştır.[175] Krizin ardından Osmanlı hükümeti GB'de bu tür uygunsuzlukların tekrarlanmaması için neler yapılabileceği üzerine çalışmaya başlamıştır (Al ve Akar, 2013: 176-178).

19. Yüzyılda gelişmiş ekonomiler bu süreçte kağıt para emisyonuna en son çare olarak başvurmuştur. Yani, genellikle mali bunalımın en şiddetli yaşandığı savaş dönemlerinde bu çareyi denemişlerdir. Öte yandan merkezi bürokrasi bu kolay para sağlama yönetimine, normal zamanlardaki bütçe açıkları kapamak için başvurmuşlardır. Yine kağıt para tecrübeleri göstermiştir ki, emisyon hadlerinin mutedil kaldığı, yani miktarının belli bir seviyede tutulduğu zamanlar, kağıt para da bir alışveriş aracı olan sikkeden pek farklı bir fonksiyon icra etmemiş ve onun yerini tutmuştur. Yani paranın piyasadaki oranı ölçüsüz arttırıldığında, değeri düşmüş ve enflasyon hızlı bir şekilde yükselmiştir.[176] Dolayısıyla kağıt paranın tedavülde önemli unsuru piyasa emniyeti olmuştur. Bu durum küçük spekülasyonun bile piyasayı allak bullak ettiği, mevcut

[174] Krizin derinleşerek kaimenin ödeme aracı vasfını yitirmesinin ana sebebi kaime ile ilgili hükümetin kararının yanı sıra ellerinde iç borçlanma tahvili bulunanlara vadesinde nakit yerine yine bu kağıtlarla ödeme yapılacağına ilişkin bir kanaat oluşmasıdır (Al ve Akar, 2013: 176-177).

[175] Ayrıca söylenti yayanların peşine düşüp tespit edilenler tutuklanmıştır. Osmanlı hükümeti her ne kadar Paris ve Londra borsalarında işlem gören Osmanlı tahvillerinin fiyatlarında oluşabilecek düşüşleri engellemek için telgraf mesajı gönderimini yasaklamaya kalktıysa da bu girişim sonuç vermemiştir. Olayların Londra ve Paris'e İstanbul'da ihtilal olduğu şeklinde yansıması, Osmanlı büyükelçilerinin ortamı yatıştırmak için büyük çaba sarf etmelerini gerektirmiştir (Al ve Akar, 2013: 177-178).

[176] Bu durum da halkı büyük zararlara uğrattığı gibi, elindeki servetin aniden eriyip yok olmasına neden olmuştur. Karşılığında hazinede altın ve gümüş olarak bloke edildiği durumlarda, halkın kağıt parayla ilgili bir problemin olmadığı ve normal sikke gibi alışverişlerde kullanılmıştır (Akyıldız, 2003: 30).

örneklerde görülmüştür. Bunun dışında hükümetin alacağı kararla insanların ellerindeki paraların adi birer kağıt haline gelmesi de ihtimal dışı değildir (Akyıldız, 2003: 30). Bu bağlamda krizden sonra Padişah, devletin finansal kredisini ve mali itibarını yükseltecek reformların yapılması için Fuat Paşa'yı sadrazamlığa getirmiştir. Paşa, mali yapı ve finansal sistemi düzenlemek için geniş yetkiler almış, hazine işlerini bizzat üstlenerek kaimenin dolaşımdan kaldırılması, masrafların kısılması ve gelirin arttırılması yönünde plan sunmuştur. Böylece finansal kriz hükümeti reformlar konusunda harekete geçirmiştir. Mali reformlar şu maddeleri içermiştir; devlet bütçesinin her yıl yayınlanması, giderlerden tasarruf yapılması, yeni gelir kaynaklarının bulunması, Kaimenin kaldırılması, dalgalı devlet borçlarının tasfiyesi için yeni borçlanma yapılması ve mali reform ile ilgili tedbirlerin araştırılması (Karal, 1977: 225-226).

Çıktığı günden bu yana para piyasasında sıkıntılar yaratan, 1861 Aralık finansal krizinde ciddi kargaşaya yol açan ve sürekli kaldırılması gündemde olan kaime 1863 yılında tedavülden kaldırılmıştır. Ayrıca milli banka projesi BOŞ'a imtiyaz verilerek çözüme kavuşturulmuş, dalgalı borçların düzene kavuşturulması için konsolidasyon yapılmış ve devlet borçlarının tek elden kaydedilmesi ile bütçenin yayımlanması yönünde düzenlemelere gidilmiştir. Sonuçta, Aralık 1861'de patlak veren ve spekülatörlerin yaydıkları söylentiler ile İstanbul'da ciddi panik yaratan kriz öncekilerden farklı özellik taşımaktadır. Dış pazarlarla hızlanan serbest ticaret ile finansal faaliyetlerin gelişimi ve içeride banka ile borsa gibi modern finansal düzenin oluşmaya başlaması krizlerin niteliğini değiştirmektedir. Bu anlamda 1861 finansal krizi iktisadi modernleşme ile birlikte nitelik değiştiren ekonomik krizin öncülerindendir (Al ve Akar, 2008a: 56-57). Bunlara ek olarak yabancı temsilcilerin yer aldığı mali danışma kurulu oluşturulmuştur. Bu kurul 1863-64 yılında ilk bütçeyi hazırlamış ve vergi sisteminde değişiklikler önermiştir. İngiltere ve Fransa'dan gelen yardımla yabancı sermayeli BOŞ kurulmuştur. Ayrıca 1861'de yeni dış ticaret antlaşmaları ile ithalat resmi % 8'e yükseltilmiş ve ihracat resmi de % 1'e indirilmiştir. Bunlar finansal düzene olan itibarı kurtarmış ve devlet maliyesine güveni yeniden sağlamıştır. Ancak mali yapıdaki sorunlar giderilememiş ve istikrarlı finansal düzen kurulamamıştır. Sonraki on yılda daha fazla borçlanma yapılmış ve devlet maliyesinin bunalumu devam etmiştir. Fakat mali yapıdaki zayıflığa ve finansal düzenin yetersizliğine rağmen, 1875-76 yılındaki devletin mali ifalasına kadar kriz yaşanmamıştır (Davison, 1997a: 126-127).

1.4. Borçlanma Bankacılığı, Bankerlik ve Yerli Merkez Bankacılığı

Bir ülkede finans sistemi ile idari-mali yapı arasında yakın ilişki olduğundan, Osmanlı ekonomisinin dışa açılması banka sistemindeki gelişmeleri etkilemiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti iktisadi modernleşme süresine girmiştir. Bu süreçte ekonomik değişim, finansal düzen üzerindeki etkilerini göstermiştir. Bankaların gelişmesi için gerekli koşulların elverişli olmaması, bankacılık faaliyetine olanak vermemiştir.[177] Osmanlı ekonomisinde bankacılık alanının oluşumu, gelişmiş ülkelerinkinden tamamen farklı etmenlerin sonucudur. Bu ülkelerde sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan sermaye birikiminin sanayiye kredi olarak aktarılması, bankacılığın gelişmesine yol açtığı halde, Osmanlı maliyesinin borç gereksiniminin karşılanması bankaların kurulmasında başlıca etken olmuştur (Akgüç, 1989: 9-10). Bu çerçevede 19. yüzyılın ikinci yarısında finansal kesimdeki gelişmelere borçlanma bankacılığı yol açmıştır. 19. Yüzyılda bankacılık alanının gelişiminde belirleyici unsurlar; kurulan bankalar ile devletin ve dış ticaretin finansmanını kolaylaştırmaktır.

Osmanlı ülkesinde bankacılığın ilk izlerini bankalar gibi kurumsal yapılar olmamakla birlikte Galata Bankerlerinde görmek mümkündür. Gerek kişilere gerekse de devlet kredi açan Galata Bankerleri ilk bankaların kurulmasında önemli rol oynamıştır. Böylece Galata Bankerlerinin öncülüğünde ve devletin ortaya çıkardığı finansal ranta göz koyan yabancı sermaye ile bankalar kurulmuştur (Kazgan, 1999a: 277-281). Tanzimat'ta finansal kesiminin kurumlaşmasında önemli değişiklik, sarraflardan bankalara geçiştir. Hem ekonominin dışa açılması hem de iktisadi modernleşme yeni finansal düzene geçişi zorlamıştır. Bu dönemdeki bankaların sermayeleri üç ayrı kaynaktan gelmiştir. Birinci İstanbul'daki bankerlerin sermayesi, ikincisi yabancı sermaye ve üçüncüsü ise devletin kurallar koyarak bankalara sağladığı imkanlardır (Tekeli ve İlkin, 1997: 63).[178] İstanbul'da ilk Banka, 1849'da kurulmuştur. İlk bankanın ortaya çıkışını, dıştan gelen taleplerden çok, 1844 para reformu doğurmuştur. Çünkü dış ödemelerde Osmanlı parası istikrara kavuşturulamamıştır. Bu nedenle para reformunun sonuç verebilmesi için, poliçelerle yapılan dış ödemelerde paranın sterline karşı kurunu sabit tutmak istemiştir.

[177] Gerçi 19. yüzyılın ikinci yarısından önce de Osmanlı Devletinde sarrafları ve bankerler, bankacılık faaliyetine benzer işler yapan kişiler olmuş ve bunlar genellikle; hazineye borç vermek, kambiyo işlemleri yapmak, senet iskonto etmek, üçüncü kişilerinin birikimlerini değerlendirmek, vergilerin iltizamını almak ve devlet adamlarına ait malların gelir yönetimini yapmak gibi işlerle uğraşmışlardır. Ancak Galata Bankerlerinin finansal faaliyetleri modern anlamda bankacılık değildir (Akgüç, 1989: 9).

[178] Bankaların kurulması ile sarraflar isim değiştirip Galata Bankerleri adı almış, sarraf deyimi daha sonra küçük sermaye ile para ticareti yapanlara özgü bir terim niteliği kazanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 63).

Bunun için Galata'daki J. Alleon ve T. Baltazzi ile anlaşma yapılmıştır. Bu bankerlere, 1 sterlin 110 kuruş üzerinden poliçe ile 2.000.000 kuruşluk ödeme kabul edilmiştir. 1849'da yine bu bankerler ile anlaşma yapılırken, hükümetin izniyle Dersaadet Bankası kurulmuştur.[179] Banka, 1852'ye kadar işlemlerine davam etmiştir. Banka, Kırım Savaşı öncesinde iflas ederek imparatorluk hazinesini zarara sokmuştur. Banka, kuruşun sterline karşı değerini koruyabilmiştir. Böylece kaimenin üstünde spekülasyonlar yapılmasına rağmen, piyasada değerinin düşüşünü engellemiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 62-64).[180]

İdari-mali reformlar bankaların kurulmasını teşvik edici bir ortam yaratmış, finansal piyasaların iki önemli aktörü Alleon ve Baltazziler ortak olup ilk modern finans kuruluşu olan Dersaadet Bankasını kurarak bu furyaya katılmıştır. Böylece Galata Bankerleri, saraya ve bürokrasiye açılan kredilerden, Osmanlı Devleti için alınan borçlara ülkenin büyük servetlerinin başına geçmişlerdir. Ancak modern tarzda bankacılığın gelişmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında olmuştur (Şeni ve Tarnec, 2000: 32). 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı Devletinde banka kurma konusunda rekabet artmış ve artan rekabet ortakları sıkıştırmıştır. Yerli bankerler 1853'de bu konuda iki girişimde bulunmuşlar, ayrıca 1855'de üçüncü bir projede olmuştur (Eldem, 1999: 38).[181] Kırım Savaşına kadar Osmanlı Devleti, Avrupa finansal piyasalarına başvurmadan kendi mali imkanları ile yaşamıştır. Bu kendi kendine yetme çabası çevresinde hükümet, ilk defa 1840 yılında banknot basma fikrini kabul etmiş ve ilk kağıt para kaime tedavüle çıkmıştır. Ancak hükümet modern finans araçlarını kullanabilecek deneyime sahip değildir. Değişik ödeme araçlarını kullanmaktaki güçlük, kolaylıkla taklit edilebilen kaime çıkarılması hatalara sebebiyet vermiştir. Bu durum iktisadi hayatı tehdit eder hale gelmiş, hükümet modern banka sistemi için gerekli ortamı yaratmaya karar vermiştir. Ayrıca Osmanlı ülkesinde altın karşılığı ödeme sistemi mevcut değildir. Çünkü dış ödemeler teminat mektubu vasıtasıyla yapılmakta, bu aracı kullananlar paranın değer kaybıyla orantılı bir fedakarlık göstermek durumunda kalmaktadırlar (Şeni ve Tarnec, 2000: 33-34).[182]

[179] Gerçekte bu bankanın belli bir sermayesi yoktur. Kurucuların ticari itibari dolayısıyla çektiği poliçeler kabul görmüştür. MN bankadan kısa vadeli borçlanma da yapmıştır. Kendi sermayesi olmayan banka, bu borçlanmayı dış ülkelere çektikleri poliçelerin ile karşılamıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 63).

[180] Buna karşın, Dersaadet Bankası piyasaya madeni paranın azaldığı dönemlerde büyük miktarda kaime sürerek ve bunları faiz oranını yükseltme yoluyla geri alarak spekülatif harekete neden olmaktadır. Dersaadet Bankası'nın yeni finansmanı oldukça karlı olması nedeniyle, bankanın kapanmasından sonra da bankerler tarafından devam ettirilerek spekülasyon faaliyetini yaygınlaştırmaktadır (Ergüder, 2011: 255).

[181] Avrupa'dan proje yağmıştır. Rothschildler benzer proje için hükümete yaklaşımlarda bulunmuştur. Buna karşın, Pereire kardeşlerin başı çektiği Fransız projesi de girişimde bulunmuştur (Eldem, 1999: 40).

[182] Tamamen sarrafların denetlediği finansal piyasadaki dalgalanmalar, kimsenin paranın bir gün sonraki değerine güvenmediği için en sıradan işlemlerin bile yapılmasına imkan tanımamıştır. Küçük sarraflar bu durumdan çıkar sağlamaktadır. Nitekim bu sarraflarla, çıkarları finansal reformun gerçekleşmesine bağlı olan büyük bankerlerin arasındaki çekişme de buradan kaynaklanmaktadır (Şeni ve Tarnec, 2000: 32-34).

1852'de Dersaadet Bankasının başarısızlığa uğramasından sonra, sağlanmış olduğu yapay parasal istikrar hemen yok olmuştur. Döviz kurları yine dalgalanmaya başlayarak, Osmanlı lirasını İngiliz sterlini karşısında sürekli bir değer kaybetmiştir. Para sisteminin denetimi ile gizlenebilmiş olan finansal düzensizlik yeniden sahneye çıkmıştır. Reform sahnesinde ilk adım Kırım Savaşı sonrasındaki mali kargaşada atılmıştır. Bu ikisi arasında çok sıkı bağlar vardır: Finansal kırılganlık ve mali dengesizlik hep reformların uygulamasındaki engellerden olmuştur. Kısa ömürlü Dersaadet Bankası deneyiminden sonra, Londra ve Paris finans çevrelerinde hazırlanan mali ve parasal istikrar projesi nihai olarak 1856'da BO'nın kurulması ile sonuçlanmıştır (Eldem, 1999: 94-95).

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti Avrupa'da senyöraj hakkını kullanmayan konumda kalmıştır. Böylece Fransız ve İngiliz banknotları 1850'lerden itibaren Osmanlı ülkesinde tedavülde olmaya başlamıştır.[183] Bu durum Fransa ve İngiltere'nin devlete bir dış yardım yapması gibi sonuç vermiştir. Bu süreçte Osmanlı hükümeti kağıt para deneyimine başlamaktan geri kalmamıştır. Gerçekte devlet gelişmiş ülkeler gibi senyöraj hakkını kullanamayıp merkez bankası kurarak altın karşılığı banknot çıkarmayı beceremememiştir. Aslında bu durum Batılı büyük devletlerin baskısı sonucudur (Kazgan, 2000: 25).[184] 1856'da, Kırım Savaşının bitişi, Osmanlı ekonomisinde normal koşullara dönüleceği anlamına gelmiş, yeniden canlanma ve beraberinde getireceği sonuçlar ile ilgili her türlü umudun yolu açılmıştır. Böylece ekonomik istikrarın sağlanması ile birlikte Osmanlı ülkesi yabancı yatırımcılar için cazip bir pazar haline gelecektir. Bu çerçevede 1839 tarihli Tanzimat Fermanın hükümlerini teyit eden ve genişleten Islahat Fermanının 1856'da ilan edilmiştir (Eldem, 1999: 43-44).[185]

1840-50'lerdeki bankacılık deneyimlerdeki başarısızlıklar ile para piyasaları denetimsiz kalmıştır. Para piyasanın temel sorunu, tedavüldeki mağşuş sikke ve kaimenin neden olduğu olumsuzluklardır. Devletin bunları kendi imkanlarıyla ortadan kaldırmaya yetecek mali gücü yoktur. Geriye iki ihtimal kalmaktadır; kurulacak bir banka vasıtasıyla bu iş halledilecek veya Avrupa'dan yeni kredi talebinde bulunulacaktır. Aslında Kırım

[183] Batı Avrupa devletleri bu süreçte merkez bankalarını kurmuş, bu bankaların altın karşılığı banknotlar ihraç ederek altın ve gümüş para sistemlerine oranla paranın maliyetini düşürmüş ve ekonominin gelişmesine göre para arzını artırmak olanağı da bulmuşlardır. Bu suretle sanayi mal ve hizmet üretim hacimlerini artırarak hem iş sahalarını genişletme olanağına sahip olacaklardır (Kazgan, 2000: 25).

[184] Çünkü Osmanlı bürokrasinin kendilerinden, piyasa rayiçlerinin üstünde şartlarda kredi almasını sağlamışlardır. Diğer yandan da bu kredilerle kendi aralarındaki rekabetin getirdiği fiyatlarla değil yüksek faizli dış kredilerle, para yerine ellerindeki malları, silahları ve savaş gemilerini satmayı teşvik etmişlerdir

[185] Ama o sıralarda ortaya çıkan gerçek de, padişahın bu ferman aracılığıyla kendisini reform ve modernleşme taahhüdü altın sokacağı, özellikle de "Devlet-i Aliyemin tashih-i usul-ı sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misillu" vaadinde bulunacağıdır (Eldem, 1999: 43-44).

Savaşı ile birlikte yabancı yatırımcıların ilgisi Osmanlı ülkesine yönelmiştir. Yabancı sermayedarlar Osmanlı Hükümetine sundukları banka projesiyle aralarında sıkı rekabete girmişlerdir. Devletin projeleri getiren bankerlerden beklentisi, bankayı kurarken kaimeleri piyasadan kaldırmak için yapılacak dış borçlanmaya aracılık etmeleridir. Buna karşın İngiliz sermayedarlar 1856 yılında BO'nın kuruluş belgesini almıştır.[186] Bu arada kaimeler ve Kırım Savaşının finansman için çıkarılan eshamlar, iç borç yükünü artırdığı gibi bunların piyasadaki yoğunluğu da itibarlarını düşürmüştür. Hem bunları tedavülden almak, hem de iç borç stokunu eritmek için emisyona gidilmesi kararlaştırılmış, kaimeler tedavülden kaldırmak için de dış borç arayışı sürmüştür (Hulkiender, 2003: 39-40).

1856'da BO, bir ayrıcalık fermanından yoksun, sağlam karşılıklara sahip ama mütevazi ve aslında salt ticaret bankası projesine yakın bir girişimdir. Bu niteliği ile ülkedeki finansal boşluğu ve beklentileri gerçekten dolduramamıştır. Aynı zamanda uzun vadede BO etkin rekabet yürütmek için, kendisini Osmanlı Devletinin çıkarlarına hizmet etme amacını taşıyan finansal kurum olarak yeniden tanımlamıştır (Eldem, 1999: 53). Zamanla Bankanın bütün rakipleri birbiri ardına başarısızlığa uğramıştır. Artık Banka ciddi rakiplerin olmadığı koşullarda Osmanlı hükümetine kendi koşullarını dayatabilmek için yeniden sahneye çıkmıştır. 1862 yılında, bu yönde belirleyici bir adım atmıştır. Londra'dan Devaux ile birlikte, dış kredi sözleşmesi yapmıştır. Borçlanma her bakımdan başarıya ulaşmıştır.[187] Dış borç bununla da bitmemiş, çünkü paranın kullanılışıyla da başarılı bir sonuç elde edilmiştir. 1858'de kısmen başarıya ulaşmış olan kaimelerin tedavülden kaldırılması işi bu kez başarılmıştır. Banka, dış borçlanmayı başarıyla idare etmesinin karşılığı kısa süre de almıştır. Hükümet, bankanın daha önce talep etmiş olduğu imtiyazlı devlet bankası statüsünü tanımıştır. Ancak hükümet emisyon imtiyazına sahip devlet bankası kurulurken, İngiliz ile Fransız sermayelerinin işbirliği yapmasına ve bankanın İngiliz hakimiyetinde olmamasına çalışmıştır. Dolayısıyla bunda ısrar etmiş, böylelikle banka Fransız yatırımcıları bünyesine dahil etmeye zorlamıştır. BO'nun tercihi 1856'daki rakibi Pereire kardeşler önderliğindeki Credit Mobilier grubu olmuştur. Böylece varılan anlaşma Kasım 1862'de imzalanmıştır (Eldem, 1999: 81-83).[188]

[186] Ancak bu kurum yalnızca ticari banka statüsündedir dolayısıyla merkez bankası imtiyazını almak için halen rekabete açık bir ortam vardır. Fakat Osmanlı bürokrasisi, ekonomik yapıyı büyük ölçüde kontrol altına alacak merkezi bir bankanın teşekkülüne şüphe ile bakmaktadır (Hulkiender, 2003: 40).
[187] Osmanlı borçları emisyon kurunu % 50'lerden % 60'lara kadar çıkarmayı başarmıştır. Geçirdiği finansal krizden bir yıl sonra, Osmanlı dış kredisi büyük ölçüde yeniden düzenlenmiştir (Eldem, 1999: 81-82).
[188] İngilizler ile Fransızlar arasında anlaşmaya varınca, yeni bankanın temsilcileri Osmanlı Hükümetiyle müzakereye oturmuşlardır. Bu süreçte imtiyaz sahipleri asıl kontrolün Londra ve Paris'teki iki komitenin elinde olacağını çok iyi bilerek, bankayı İstanbul'da kurmayı kabul etmişlerdir (Eldem, 1999: 83).

BOŞ'un kurulması, Galata Bankerlerini rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığın başlıca sebebi, o zamana kadar hazineye yüksek faizle verdikleri kısa vadeli borçların tehlikeye girmesidir.[189] Dolayısıyla, Galata Bankerleri BOŞ'a karşı açık bir şekilde tavır almış, faaliyetine mani olmaya çalışmışlardır. BOŞ, bu muhalefete rağmen, özellikle yerel piyasadaki ilişkilerin yararlı olabileceklerini düşünerek, Galata Bankerleri ile işbirliği içine girmeyi tercih etmiştir. Bu amaçla 1863'de düzenlenen bir borç anlaşmasına onları da dahil etmeyi ihmal etmemiştir. Aynı tarihte alınan bir kararla Banka bu işbirliğini kurumsal seviyeye taşımak amacıyla Devlet-i Osmani Şirket-i Umumiyesinin kurulmasına ön ayak olmuştur (Eldem, 1997: 52-54). 1863 yılı, ilk kez devlet bankasının kurulmasıyla dönüm noktası olmuştur. BOŞ'nin kurulmasıyla yeni bir finansal kurumsallaşmaya gidilirken, temel uğraşı devlet maliyesi işlemler olan Galata Bankerleri de yeni örgütlenmeye gitmiştir. BOŞ'nin elde ettiği imtiyazlar, Galata Bankerlerinin önemli uğraş alanını sınırlamıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 71-72).[190] İşte 1864 yılında BOŞ önderliğinde Galata Bankerleri ile Şirket-i Umumiyesini kurmuşlardır. Başlıca faaliyet sahası kısa vadeli devlet borçları olan Şirket-i Umuminin dış borca katılma imkanı olmayıp, fakat yerli ve yabancı her türlü değerli kağıdın alım satımını yapabilmektedir.[191] Şirketin faaliyet sahası iç borç pazarıyla sınırlıdır. Çünkü iç borçlar 1865'de yeniden öncelikli sorunu haline gelmiştir. 1863 yılı borçlanması Galata Bankerlerine olan borçların bir kısmını ödemeye yetmiştir. İki yıl içinde devlet giderlerini karşılamak için bankerlerden yeni avanslar almak zorunda kalınmıştır. Büyüyen mali soruna çözüm bulabilmek için mali konsolidasyon gidilmesine karar verilmiştir. Galata Bankerlerine olan dalgalı borçların, esham-ı cedide, tahvilat-ı mümtaze ve sergilerin genel bir borca dönüştürülmesi tasarlanmıştır (Hulkiender, 2003: 58-60).[192] Şirketin faaliyet alanı devlete verilen kısa vadeli iç borçlar ile sınırlandırılmıştır. Fakat şirket devletin mali itibarının düşüşü ve hisselerinin çöküşünün kurbanı olmakta gecikmemiştir.

[189] Karşılarına Devletin imtiyazından güç alan, düşük faizle borç vermeye hazır ve herşeyden de önemlisi kendilerinden farklı olarak sağlam sermaye tabanına dayanan bir kuruluş çıkmıştır (Eldem, 1997: 52).
[190] BOŞ'nin kurulması Galata Bankerlerini rahatsız etmiştir. Kendilerinden daha güçlü sermaye tabanına dayanan, daha ucuza kredi bulunabilen ve devlet himayesindeki kurumun varlığı işlerine gelmemiştir. Bu nedenle bankaya karşı devamlı muhalefet içinde olmuştur. BOŞ ise Galata Bankerlerinin piyasadaki köklü tecrübelerinden yararlanmayı düşünmüştür. Bu amaçla 1863 yılındaki dış borca önde gelen bankerlerin katılması sağlanmış, bununla yetinilmeyerek işbirliği kurumsal düzeye taşımıştır (Hulkiender, 2003: 68).
[191] Şirketin amacı, Osmanlı Devleti namına borçlanma işlemlerine aracılık etmek, belediyelere borç verme ve özellikle de İstanbul'un borçlarını idare etmektir. Bunun dışında finans ve altyapı alanında yatırım yapacak ortaklıklara katılabilir ve hisselerini pazarlayabilirdi (Hulkiender, 2003: 59).
[192] Mali konsolidasyon için kaynak dış yoluyla elde edilmiş, 1865 yılında esham-ı umumiye tahvilleri çıkarılmış ve Düyun-u Umumiye Defteri Kebiri ihdas edilerek borçlanmalar kaydedilmiştir. Eski tahvillerin yenileri ile değiştirilme işlemleri yeni kurulan Şirket tarafından yürütülmüştür (Hulkiender, 2003: 59).

1860 yıllardan sonra devlet mali açıdan çok zor günler geçirmiştir. Hatta iç borçların konsolidasyonu bile kısa sürede nefes alma imkanını dahi tanımamış, dolayısıyla kısa vadeli borçlanma her zaman seçilen tek yol olmuştur. Esham faiz ve anapara ödemeleri kısa sürede hükümeti köşeye sıkıştırmıştır. Devlet maliyesinin bunalımı özellikle de Şirkete yaramıştır. Çünkü daha ağır şartlarda borçlanan Osmanlı hükümeti, Şirketten avanslar kullanmaya devam etmiştir. Büyük çoğunluğu askeri masraflarda kullanılan avansların ödemeleri zamanında yapılamamış, çünkü bunlara karşılık gösterilen gelirlerin hazine tarafından harcanmıştır (Hulkiender, 2003: 62-64). Bu dönemde Amerikan iç savaşın başlaması, 1866'da kırsal kesime dönük bir finansman kurumunun İngiliz sermayesiyle kurulmasına neden olmuştur. ABD iç savaşı, İngiliz sanayisinin Amerika'dan sağladığı pamuk hammaddesinde önemli düşme doğurmuştur. İngiliz sermayesi de 1866'da, Anadolu'da pamuk yetiştirilmesini teşvik etmek için Şirketi Maliyeyi Osmaniye'yi kurmuştur. İş savaş dolayısıyla doğan buhran geçtikten sonra işlerini tasfiye etmiş mevcutlarını BOŞ'ye devretmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 72).

Şirket-i Umumiye kısa vadeli borçlanmalarda aktif bir performans sergilemiştir, ancak 1868'de finans piyasalarında değişiklik meydana gelerek yeni kurum açılmıştır.[193] Bu arada İtibar-ı Umumi Osmani Şirket-i kurulmuştur. Artık Şirket-i Umuminin karşısında güçlü rakip vardır. Nitekim Şirket kuruluş aşamasında iken hükümetin iç borç tahvili ihracına aracılık etmiştir (Hulkiender, 2003: 66-67). [194] Bu çerçevede 1868'de yapılan anlaşma ile Societe Generale de France, İtibar-ı Umumi Şirketini kurma iznini almıştır. Çünkü Osmanlı hükümeti adına 125.000.000 franklık hazine bonosu ihracını yüklenmiş, Credit Mobilier ve Pereire kuruluşlarının bunalımlı döneminde kısa vadeli borçlanmayı almayı başarmıştır. Şirket, BOŞ'nin hakimiyetine girip tasfiye oluncaya kadar, dış borçlarda aktif olan, hissedarlarına yüksek kar payları dağıtan bir şirket olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1997: 73-74).[195]

[193] Kısa zaman zarfında Osmanlı ülkesinde iç borç piyasasında rakibi olmayan bankaya rakip olabilecek bir bankanın kuruluş çalışmaları, Societe Generale de France desteği ile Galata'nın ünlü bankeri Tubini tarafından başlatılmıştır. Şirket-i Umumiye'nin Osmanlı iç pazarındaki rakipsizliği sona ermek üzeredir, fakat şirketi bekleyen tehlikenin bunun ötesinde olmuştur. Zira Şirket-i Umumiye'nin ortakları arasında yeni kuruma geçme niyetinde olanlar vardır (Hulkiender, 2003: 66).

[194] Bu şirket tarafından, Şirket-i Umuminin şahsında bütün Galata Bankerlerine sert eleştiriler yönetilmiştir. Bunların ekonomiyi güçlendirecek altyapı yatırımları yerine sermayelerini yüksek faizlerle devlete kredi açmak için kullanmaları eleştirilmiştir. Ancak sonuç değişmemiş, bankalar devlet maliyesinin ihtiyaç duyduğu borç talebini karşılamaya devam etmişlerdir (Hulkiender, 2003: 67).

[195] Bu şirket, kuruluşu sırasında 4 yıl vadeli 125.000.000 franklık Osmanlı hazine bonosu aldığı gibi, 1871 yılında Dent and Palmer grubu ile birlikte 5.700.000 sterlinlik bir dış borçlanmayı plase etmeyi başarmıştır. Ayrıca Baron Hirsch'in Rumeli demiryolları için hükümet adına, nominal değerinin 1/3'üne ihraç ettiği ikramiyeli tahvilleri toptan devralarak, plase eden sendikaya katılmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 73-74).

Şirket-i Umumiye, Osmanlı borçlanmasında önemli bir rol oynamıştır. 1865 dış borçlanması BOŞ tarafından yüksek maliyetinden dolayı veto edilmiştir ve Paris Borsasında tahviller işlem görmemiştir. Borçlanmanın gerçekleşmemesi, Şirket-i Umumiye'nin bir sene önce Osmanlı Devletinin kısa vadeli fonlarına yüksek faizler uygulamasıdır. BOŞ'un borçlanma ilişkisinde ortağı olduğu bu yeni banka adına borçlanma ihalelerinden çekilmiştir. İtibar-i Umumiye kuruluş döneminde devletin 1868 iç borç tahvili ihracına aracılık ederek borçlanma piyasasında varlığını kanıtlamıştır. İtibar-i Umumiye ile Şirket-i Umumiye arasındaki rekabet Osmanlı bürokrasi tarafından borçlanma mekanizmasında devlet maliyesi için rekabetin yarattığı borç koşullarındaki iyileşme nedeniyle olumlu gelişme olarak görülmüştür. Bu rekabetin belirgin göstergesi borçlanma ihalelerinde yaşanan çekişmelerdir. 1869 borçlanmasında İtibar-i Umumiye ile Şirket-i Umumiye arasında önemli bir rekabet yaşanmış ve BOŞ'un Şirket-i Umumiye ile anlaşarak İtibar-i Umumiye devre dışı kalmıştır. Şirket-i Umumiyesi'nin uluslararasılaşma düzeyinde, Pereire Ailesinin Rotschild Ailesi ile rekabeti belirleyici olmuştur. Credir Mobilier ve BOŞ ile ilişkilenme düzeyi ve Rotschild (Soceite de Generale) ile Pereire (Credit Mobilier) arasında rekabette Şirket-i Umumiye ve BOŞ, Pireire sermaye grubunun finans ağı içinde yer almıştır. Fakat Şirket-i Umumiye'de yer alan bankerler, 1869'da banker Tubini ve Rotschild sermaye grubunun kurduğu İtibar-i Umumi-i Şirketine geçerek rekabetin rengini değiştirmiştir. Bu durum Galata Bankerleri içindeki uluslarasılaşma olanaklarını oluşturmak için kurulan geçici birliktelik olduğunu göstermektedir. İtibar-i Umumiye kuruluşundan itibaren Osmanlı devlet borçlarında aktif bir rol oynayarak Galata Bankerleri açısından ortak olunması cazip finans kurumu haline gelmiştir.[196] Galata Bankerlerinin kurduğu bankalar, Osmanlı iç borçlanma piyasasında ihale almak amacıyla kurulmuştur. BOŞ'un kurucuları olan sermaye gruplarının ortaklığı ile kurulan Şirket-i Umumiye ve İtibar-i Umumiyenin varlığı, Galata Bankerlerinim finans kurumu kurma konusunda başarısını göstermektedir (Ergüder, 2011: 276-278).

Osmanlı Devleti sürekli yükselen maliyetlerle Galata Bankerlerinden avanslar alması, sorunu iyice içinden çıkılmaz hale getirmiştir. 1871 yılında devlet artık alacaklılarına karşı yükümlülüklerini yerine getiremez olmuştur. Ayrıca Fransa ve Prusya arasında çıkan savaş da dış kredi bulmayı zorlaştırmıştır. Mali bunalım ortamında bütçe açıklarını kapamak ve dalgalı borçları ödemek için İtibar-ı Umumi Şirketi ve bir grup bir

[196] Ayrıca Şirket-i Umumiye'nin kurucularının yurtdışında ikamet etmesi ve sermayenin yurtdışındaki fonlarda yer alması, Galata Bankerlerinin sermaye birikimini Osmanlı ülkesinde tutmayarak, sermayelerini Avrupa finansal piyasalarındaki yabancı finan skurumalarıyla ortak yatırımlara yönlendirmesini, sermayenin uluslarasılaşma eğilimini göstermektedir (Ergüder, 2011: 277).

borçlanma anlaşması yapılmıştır. Fakat bu arada Hazinenin vadeleri dolan bazı kısa vadeli borçlara ödeme yapması gerekmiştir. Borçların konsolidasyonu Osmanlı hükümetinin derdine deva olmamıştır. Çünkü yılsonuna yaklaşırken esham-ı umumiye ve dış borç faizlerinin ödemeleri için yüklü miktarda paraya ihtiyaç vardır. Esham bedelleri 1871 yılı borçlanmasından ödenecektir (Hulkiender, 2003: 67-68). Fransa ile Prusya arasında 1870 yılında ortaya çıkan savaş, Galata Bankerlerinin Batılı sermaye çevreleriyle olan ilişkilerinde zorunlu değişikliklere yol açmıştır. 1860'ların başından itibaren bankerlerin en yoğun ilişkide olduğu ülke Fransa'dır. Ancak Fransa'nın savaştan mağlup çıkarak Prusya'ya yüklü bir tazminat ödemek zorunda kalması Galata Bankerlerini Alman ve Avusturya bankalarıyla işbirliğine sevk etmiştir. 1871 yılında Viyana'da Austro - Ottoman Bankası kurulmuş ve bu yeni finans kuruluşu 2.000.000 sterlin sermayeye sahiptir. Bir yıl sonra yine merkezi Viyana'da olan Credit Austro - Turque Bankası kurulmuş. Austro - Turque bankasının hisselerini İstanbul'da Şirket-i Umumi piyasaya sürmüştür. Credit Austro - Turque ruhsat almasından kısa bir süre sonra Galata'da yeni bir banka kurulmuştur. Syngros, Coronio ve Ortakları Şirketi 1.000.000 sterlin sermayeli bir anonim şirkete dönüştürülerek Dersaadet Bankası adını almıştır. Peş peşe kurulan bu bankalar özelikle Osmanlı bürokrasinin tepkisine hedef olmuştur. Eleştirilen nokta bu bankaların devlete açtıkları krediler sayesinde nemalandıkları sermayelerini üretim için değil de adeta bir kara deliği andıran bütçe açıkları ve transfer giderlerinin finansmanında kullanmalarıdır (Hulkiender, 2003: 81-83).[197]

19. yüzyılın ikinci yarısında bankacılık alanında köklü değişim yaşanmıştır. Bu değişimde içsel dinamikler kadar dışsal dinamiklerde etkili olmuştur. 19. Yüzyılın ikinci yarısında yaşanan dış borçlanma ile elde edilen gelirin büyük bir kısmının tüketimine yönelik giderlere kullanılması ile artan borçların finansmanı önemli sorun oluşturmuştur. DUİ ile devlete kısa vadeli borçlanma dönemi sona ermiş ve mali yapıda kurumsallaşma yaşanmıştır. Bu dönem aynı zamanda Galata Bankerliğinin devam eden kısa vadeli borçlanma sürecinin sonu olmuştur (Ergüder, 2011: 174-176).[198] Osmanlı maliyesinin bankalara olan bağımlılığı her geçen gün artmıştır. Devlet maliyesinin bunalımı ve para

[197] Gerçekten de bütçe içi gelirler ödemelerine yetmez hale geldiğinden İtibar-ı Umumi ve Societe Generale de France'dan borçlar iki defa konsolide edilmiştir. Öte yandan başta İtibar-ı Umumi ve Austro - Ottoman Bankaları olmak üzere borçları çevirmek için Galata Bankerlerinden yeni avanslar alınmıştır. Bunlar da yetmeyince yeniden borçlanmaya gidilmiştir. Bütçe açıklarını kapamak için alınan borca İtibar-ı Umumi ve Austro - Ottoman Bankaları aracılık etmiştir (Hulkiender, 2003: 83).

[198] 1870'de borçlanma bankacılığının yerini bireysel ticaret sermayesinin finansmanına yönelik bankacılığa bırakmış ve Galata Bankerlerinin birikimlerine dayalı, küçük bankalardan oluşan bankalar yerlerini, Avrupa'nın önemli yabancı sermayeli bankalarına bırakmıştır (Ergüder, 2011: 175-176).

kazanma dürtüsü bankaları İstanbul'a çekmiştir. 1871 sonrası Osmanlı ekonomisinde altyapılarının yapımı hızlanmış, sermaye piyasası bir canlılık yaratmış ve bir biri arkasına finansal kuruluşlar ortaya çıkmıştır. 1873 yılında Viyana borsasındaki kriz, 1875 yılında Osmanlı Devletinin borçlara ilişkin ödemelerini durdurması ve 1876-1877 savaşının getirdiği baskılar, küçük bankaların elenmesine neden olmuştur. Bu da bankacılık alanında yabancı sermayenin niteliğinde önemli değişiklikler yapmıştır. DUİ ile yabancı sermaye için daha güvenceli ortam doğacaktır. 1881 öncesinin devlet maliyesi çevresinde spekülatif hareketlerden pay almak için kurulmuş küçük bankaların yerini, Avrupa'daki büyük bankaların Osmanlı ülkesindeki şubeleri alacaktır (Tekeli ve İlkin, 1997: 76).

1849'da kurulan Dersaadet Bankası Osmanlı ekonomisinin özelikleri doğrultusunda bankacılığın ilk modelidir. Dersaadet Bankasını kuranların amaçları dış ticaretin büyümesinin getireceği rantlara ortak olmaktan ibarettir (Kazgan, 1997: 219).[199] Yani 19. yüzyılda bankacılığın gelişimi, borçlanma ilişkisi ile önemli bir mekanizma kurulmasına öncülük etmiştir. 1861 finansal krizin sonuçlanması, kaimelerin piyasadan çekilmesi amacıyla kurulan yeni bankalar ve yapılacak finansal işlemler ile mümkün olmuştur. 1863-1875 döneminde, Galata Bankerlerince kurulan bankalar devletin artan borçlanma ihtiyacını karşılamak için sermaye yaratılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu süreç sadece sermayeler arası birleşmelerle değil aynı zamanda finansal kurumlar arasındaki rekabetle birlikte gelişmiştir. Bankalar arasındaki rekabeti belirleyen, imparatorluk hazinesi yani devlet finansmanıdır. Ancak bütçe açıklarını kapatmak için kurulan bankalar, dış kredi arayışı giren hükümetin vadesi gelen konsolide borçlarının faizlerini ödemek için gerekli parayı sağlayamamaktadırlar (Ergüder, 2011: 351-352).[200]

İlk kurulan Dersaadet Bankası, sermayesi olmayan bir bankadır. İkinci banka olarak Kırım Savaşının yarattığı dış ödeme sorunlarını için kurulan BO, Osmanlı Devletinin savaşta müttefikleri olan İngiliz ve Fransız'ların finansal desteği ile kurulmuştur. BOŞ başta olmak üzere bundan sonraki yabancı ve yerli bankalar da sermaye bakımından aynı özelikleri taşıyacaktır.[201] Dış borçların organizasyonunu üstlenerek dış ticaretin finansmanıyla gerçekleşen finans rantlarını ele geçirmişlerdir. Bu

[199] Galata Bankerleri dış ticaretin yürütücüsü Avrupalılara eşlik edecekler ve ticaret işletmelerine sahip olacaklardır. Avrupa sermayesi de buradan pay almak için bankalar kuracaktır (Kazgan, 1997: 219).
[200] Osmanlı Devletinde dış borçlanma uluslararası sermaye açısından Kırım Savaşından başlayan dış borçlanmadan 1865 yılına kadar İngilizlerin, 1870-73 yılları arasında da Almanların etkin olduğu sürecin, borçlanma ilişkisine giren ülkenin doğrudan yatırımları ile gerçekleşmiştir (Ergüder, 2011: 352).
[201] BOŞ'un ve Galata Bankerlerinin kurdukları bankalar, hukuki olarak sermayeleri bulunmasına rağmen, kurucuları ve ortakları kendi fonlarını Osmanlı Devletinde plase etmekte hep çekingen davranmıştır. Bunlar alacaklı tüccar ile borçlu tüccarın arasına girip finansal rantları sağlayacaktır (Kazgan, 1997: 220).

süreçte bankacılığının bir özelliği de tüketimi finanse etmesidir (Kazgan, 1997: 220). Kısacası, Osmanlı Devletinin ilk kez 1840 yılında çıkardığı faizli kağıt paranın, değerini istikrarda tutma işini Galata Bankerlerine ihale etmesi üzerine banka unvanlı ilk kuruluş oluşmuştur. Sözleşmenin daha sonra yenilenmesi için bu bankerler, devletinde yardımı ile 1849 yılında Dersaadet Bankasını kurmuşlardır (Akgüç, 1989: 11-12). Kambiyo istikrarının sağlanması amacıyla kurulan ve ilk modern banka olan Dersaadet Bankası, Avrupa'dan başarısızlıkla sonuçlanan dış borçlanma serüvenine karşın, önemli deneyime öncülük etmiştir. Bu banka, Avrupa finansal piyasalarında Osmanlı tahvillerinin yer almasına aracılık etmesi açısından bir ilke imza atmıştır (Ergüder, 2011: 255-256).[202]

Bu dönemde devlet maliyesi ile iş yapacak herhangi bir gelir kaynağının iltizam usulü ile yapılmasını isteyen kimsenin büyük bir sarraftan kefalet mektubu almasına ihtiyaç vardır. Hazine, mültezimin yapacağı işi sarraf yoluyla garanti altına almıştır. Eski bankerlerle yeni bankerler arasındaki fark, burada ortaya çıkmaktadır. Yani banka, bankerliğin üstüne çıkmıştır (Şanda, 1969: 222-223).[203] Osmanlı ülkesinde ilk kurulan banka, uzun ömürlü olmamış, para değerindeki sürekli düşüşü önleyemediğinden 1852 yılında iflasa sürüklenmiştir. 1856-1875 yılları arasında, devlete borç vermek, faiz geliri elde etmek amacıyla yabancı sermayeli bankalar kurulmuştur. Bu bankaların bir bölümü daha sonra BOŞ'a katılmışlar, diğer bölümü de özellikle 1876 yılında faaliyetlerine son vermişlerdir. Osmanlı hükümeti, 1881 yılında ile gelir kaynaklarının denetimi ile borç idaresi, borcun indirilmesi karşılığında DUİ'ye bırakmıştır. Devletin gelir kaynakları ile mali politikalarının Avrupa finans sermayesi denetime geçmesi, sermayeye yeterli güvenceyi sağladığından, yabancı sermaye girişi hızlanmıştır (Akgüç, 1989: 13-15).[204] Ekonomik yapıdaki değişim bankacılığı etkilemiş ve dış ticareti finanse eden yabancı bankalar egemen olmuştur. Modern banka kurma girişimleri devlete borç veren Galata Bankerleri ve dış ticarete kredi veren yabancı sermayedarlardan gelmiştir. Ancak finansal düzenin gelişim sürecinde BOŞ'un özel bir yeri vardır. BOŞ, Osmanlı ekonomisinde merkez bankası gibi işlev görmüş ve DUİ ile birlikte devlet maliyesindeki Avrupalı yabancı yatırımcıların denetimini simgelemiştir (Pamuk, 2007: 234).

[202] Dersaadet Bankası, kaime ihracı faaliyetiyle milyonlarca liraya mal olan bir zarar oluşturmuş, fakat bu zarar kaimenin değerini muhafaza etmesi nedeniyle hükümet tarafından karşılanmıştır (Ergüder, 2011: 256)
[203] Bankaların çoğalması ve sermaye piyasasının Osmanlı Devletinin iktisadi şartları gelişmesiyle bankerlerin fonksiyonları bankacılık kurumunda yer almıştır (Şanda, 1969: 222-223).
[204] Bu dönemde yabancı sermaye iştiraki ile şube açan bankalar, devlet maliyesine borç verme işlerini sürdürmekle birlikte kendi ülkelerinin çıkarlarına hizmet etmişler, çıkarları doğrultusunda ulaşım ile madenciliğe yatırımlara girişmişler ve yatırım yapacak sermayeye aracılık etmişlerdir (Akgüç, 1989: 15).

1.4.1. Bank-ı Osmani-i Şahane (Osmanlı Bankası)

Merkez bankalarının en belirgin vasıflarından birisi de devletin bankası olarak hareket etmeleridir. Bankaların ilk oluşumuna bakıldığında fonksiyonlarının kente ve devlete finansman sağlamaktır. Devlet birden çok banka ile kredi ilişkisine girebilir ve bu ilişki o bankalara devlet bankası olma vasfını kazandırmamaktadır. Bu nedenle bir bankanın merkez bankası vasfı kazanabilmesi için devlet ile olan ilişkileri, sadece kredi ilişkisine hapsedilmeyecek kadar karmaşık konudur.[205] Genel olarak devlet ile merkez bankası ilişkisi üç önemli faktör etrafında şekillenmektedir. Bunlar iç ve dış koşullar, baskın ekonomik düşünce ve uygulanan döviz kuru rejimidir. Bu faktörler açısından, 19. yüzyıl ekonomik olarak istikrarlı konjonktürün yaşandığı ve serbest ticaretin esas alındığı dönemdir. Bu koşullar altında uygulanan finans sistemi nedeniyle merkez bankaları daha bağımsız yönetime sahip olmuştur (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 225-226). 19. Yüzyılda merkez bankası temel işlevlerini, ayrıcalıklara sahip, diğer bankalara göre denetleyici bir konumu olan, devletle çok sıkı ilişkiler içinde bulunan bir devlet bankası olarak yerine getirmektedir. İşte 1856 yılında kurulmuş olan BO'da, 1863 yılında bir devlet bankası niteliği kazanarak BOŞ adını almıştır. Böylece merkez bankası görevi, ilk kez bu bankaya verilmiştir. BOŞ'ye böyle yetkinin verilmesi nedeni, her merkez bankasının kuruluşunun ana nedeni olan devlet maliyesinin bunalımıdır (Akgüç, 1989: 113-115).[206]

Osmanlı Devleti Kırım Savaşıyla birlikte dış borçlanmaya da başlamıştır. 1840'lı yıllar ertesi dış ticaret önemli ölçüde gelişmiş, ticaret hacmi birkaç kez katlanmıştır. Dış ticaretin sürdürülmesi için banka işlemlerini yürütecek kuruluşlara ivedi ihtiyaç vardır. Ancak ekonominin giderek parasallaşması, iç ve dış ticaret hacmindeki büyüme, parasal sorunları ön plana çıkarmıştır. Değişik para türleri dış ticarete ket vurmaktadır. Avrupa'dakilere benzer devlet bankası kurmak Osmanlı bürokrasisini temel kaygısıdır. Devlet bankası ihtiyacına önce yerli sermayeyle çözüm bulma denenmiş ve on yıllık çabadan sonra olanaksızlığı görülmüştür. Tek çıkar yol Avrupa sermayesine başvurmak

[205] Bu çerçevede merkez bankalarının devlet yönetimleri ile ilişkisi ikiye ayırarak incelenmektedir. Birincisi, devletin merkez bankalarının sermaye ve yönetim yapıları içerisinde yeri ile karar ve faaliyetlerine ne ölçüde müdahalede bulunulduğu ile ilgilidir. İkincisi ise merkez bankalarının devlet yönetimlerini finanse etme amacıyla girdikleri kredi ilişkileri, devlete ait hesapların tutulması, varlıkların muhafazası ve iç - dış borç servisine ilişkin işlemlerin yerine getirilmesidir. Merkez Bankası niteliğinin kazanılması açısından birinci grupta yer alan ilişkiler ikinci grupta yer alanlara göre daha önemlidir.

[206] 19. yüzyılda merkez bankalarının devletin doğrudan denetimi altında olmaması, özel nitelikli kuruluşlar olması görüşü genellikle yaygındır. Bu nedenle devlet bankasının, sözkonusu dönemde devletten oldukça bağımsız bir şirket şeklinde kurulması olağandır. Ancak olağan olmayan, yabancı sermayeli bir bankaya kısmen de olsa merkez bankası görev ve yetkilerinin verilmiş olmasıdır. Bu da devletin mali açıdan zor durumda olması ve dış borca acil gereksinmesi nedeniyledir (Akgüç, 1989: 114-115).

olmuş ve 1863'te bir devlet bankası olarak BOŞ doğmuştur (Toprak, 1985: 762). Osmanlı ekonomik yapısındaki sorunlar, finans sistemi ve devlet maliyesindeki kronik sıkıntılarla ile yakından ilişkilidir. Bunlar, kurların düzene bağlanması, madeni para reformu ve altyapı yatırımlarına girişilmesidir. BOŞ'un mali sıkıntı içindeki imparatorluk hazinesine sermaye kanalize edeceği, iktisadi gelişmeyi sağlayacağı ve Avrupa sermayesinin Osmanlı ülkesine girişini güvence altına alacağı beklenmektedir (Eldem, 1999: 38).

İmparatorluk hazinesi 1861 yılında Mires borçlanmasından sonra, çok büyük bir mali sıkıntı içinde kalmış ve İngiltere'ye başvurarak 1862 yılında bir borçlanmaya gitmiştir. Devlet mali sorunlarını; gelirleri önceden kırdırarak, kağıt para çıkararak ve elverişsiz koşullarda Galata Bankerlerinden borçlanarak çözmeye çalışmıştır. Ancak kağıt para çıkarmak yolu 1862 yılında kapanmıştır. Diğer yolların sakıncaları ise çoktan öğrenilmiştir. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinde merkez bankası kurulması fikrini geliştirmiştir. Devletin Avrupa piyasalarından dış borç için yaptığı müzakerelerdeki aracılık rolü böyle bankanın işlevini ortaya çıkarmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 66). 1862 başında koşullar BO lehine dönmüştür. Artık Osmanlı hükümeti finansal krizin de kesin olarak gösterdiği emisyon bankasını kurma konusunda kararlı davranmıştır. Tedavüldeki kaimelerin toplanması ön koşul olduğu için, bu amaçla 1862 yılında bir dış borçlanma yapılmıştır. 1858 yılı borçlanmasından daha ağır olan emisyon koşulları, yine de Mires'e tanınan koşullarla karşılaştırıldığında, Osmanlı Devletinin kredisindeki açık yükselişi yansıtmaktadır.[207] Borçlanma başarılı olmuş ve burada oynadığı role karşılık hükümet BO'ya emisyon bankasının imtiyazı sözünü vermiştir (Autheam, 2003: 35).[208]

4 Şubat 1963 tarihli fermanda ile kurulmuş olan BOŞ'un devlet maliyesindeki rolü daha net bir biçimde tanımlanmıştır. Devlet emrindeki % 6 faizli avans miktarı 500.000 sterlin olarak belirlenmiştir. Ayrıca şube açacağı he yerde hazine işlemlerini yürütme işi, yılda 20.000 sterlinlik ödeme karşılığında bankaya verilmiştir. İç ve dış borç taksitlerinin ödenmesi için gerekli transferlerle de görevlendirilmiştir. Bankaya mali aracı statüsü verilerek devlet bankası olarak her türlü resim ve harçtan muaf tutulmuştur. En önemlisi de, BOŞ sağlam mali özerkliğe sahiptir. Hükümetin banka işlemleri üzerinde nazır atama

[207] Gerçekten 1861 krizi atlatılıp, Hobart-Foster heyetinin sağladığı başarılardan sonra işlerin başına Fuad Paşanın gelmesi Avrupa finansal piyasalarını mali reformlara ikna etmiştir. Bu süreçte yayımlanan bir sonraki yılın bütçe tasarısının artıda görünmesi olumlu bakışı daha da güçlendirmiştir (Autheam, 2003: 35).
[208] Fuad Paşa, 1856 yılındaki takındığı katı tutumu sürdürmüştür: Emisyon imtiyazı ancak İngilizlerle Fransızların eşit paylarla ortak olacağı kuruma verilecektir. 1854'teki müdahaleleriyle imparatorluğu kurtarmış iki gücü ayırmak, o gün olmadığı gibi şimdi de uygun değildir. İmparatorluğun güvenliği, ekonomik açıdan öneme sahip bu iki gücün ittifakına dayanmaktadır (Autheam, 2003: 36).

dışında hiçbir denetimi yoktur (Eldem, 1999: 83-84). BO; bir devlet bankasına dönüşüp, İngiliz kuruluş belgesiyle güvence altına alınmış eski mesafeliğini terk etmekte, BOŞ işlemleriyle ilgili yeni yapının tüm riskleri ile birlikte Osmanlı maliyesinin çalkantılı sularına girmiştir.[209] Modern finansal kesimin itibarlı çocuğu BOŞ, Osmanlı maliyesi üzerinde 19. yüzyılın son çeyreğinde billurlaşan yeni düzenin iktisadi gerçeğiyle karakterize olduğu koşullardan doğmuştur. Ancak kendisine BOŞ statüsünü kazandıran, 1862 dış kredi operasyonunda ve kaimelerin tedavülden kaldırılmasında oynadığı roldür. Banka, kariyerine reform aracılık yaparak itibari paranın gelecekteki gelişmesi açısından imparatorluktaki tek meşru emisyon kurumu olarak başlamıştır (Eldem, 1999: 88).

BOŞ devletin merkez bankasıdır ancak bu dönemde devletin sıkı denetiminde merkez bankası bulunmamaktadır. Genellikle merkez bankalarının, devletin doğrudan denetiminden olmayan, özel nitelikli kuruluşlar olması yaygındır. Bu bakımdan merkez bankası, devletten bağımsız bir şirket olarak kurulmaktadır. Ancak burada esas sorun, bu kuruluşun yabancı sermaye elinde olmasıdır. Bunun sorunlarını Osmanlı Devleti savaş koşulları içinde daha sonraki yıllarda yaşayacaktır (Tekeli ve İlkin, 1997: 66-68). 1863 tarihinde imzalanan sözleşme ile kurulan BOŞ, Osmanlı Devletinin yeni ekonomik yapıya ayak uydurma çabalarının en somut işaretlerinden biridir. Osmanlı hükümeti açısından, Bankanın yerine getirmesi gereken üç işlev vardır. Birincisi, genel olarak mali düzensizliği dizginlemeye çalışmak ve bunun için imparatorluğun hazine işlemlerini gerçekleştirecek merkez bankası rolü üstlenmektir. İkincisi, parasal kargaşaya son vermek ve değerini kaybetmiş olan kaimelerin tedavülden çekerek yerine istikrarlı para sistemini oluşturmaktır. Üçüncüsü ise devletin yetersiz kaynaklarının zorunlu kıldığı borçlanma sürecini sağlam zemin üzerine oturtarak devletin mali güvenilirliğini artırarak Batı kaynaklarını ucuz bir şekilde harekete geçirebilmektir (Eldem, 1997: 16-17).[210]

Banka tüzüğünün amaç maddesinde, banknot ihracı ticari senetlerin iskontosu, hükümet adına imparatorluk gelirlerinin tahsili, borç bonolarının ödenmesi, değerli maden ticareti yer almıştır. Hazinenin bankadan beklediği ilk sırada kaynak akışının düzenliliğini sağlamak gelmiştir.[211] Bu durum, artık yok olacağına inanılan bütçe açıkları

[209] Banka, çatışma ile uzlaşma arasında gidip gelebildiğini kısa sürede kanıtlayacaktır. 19. yüzyılın başarılı bankalarından biri haline gelecek, soğukkanlı rasyonaliteyi sürdürmeyi başaracaktır (Eldem, 1999: 88).
[210] Osmanlı Bankası bu işlevleri üstlenmiş ve başarıyla yürütmüştür: Bankanın kuruluş süreci içinde Devletle yapılan anlaşmalar, Osmanlı borçlarının müteahhidi konumuna gelmesi ve son olarak altın karşılığında basılan banknotlarıyla emisyon kurumu görevini üstlenmesidir (Eldem, 1997: 16-17).
[211] Osmanlı ekonomisi tarıma dayandığı için, devlet gelirlerinin en büyük bölümünü aşar oluşturmuştur. Bu vergilerin tahsili mahsul ritmine bağlıdır, halbuki harcamalar düzenli bir şekilde bütün yıla yayılmaktadır. Bu nedenle, bankerlere başvurmanın kaçınılmaz olduğu dönemler olmuştur (Autheam, 2003: 36).

ile birlikte dalgalı borcun kaynağıdır. Bu nedenle hükümet, bankanın emisyon imtiyazına karşılık Hazineye gelirler ile giderler arasındaki zaman farkını finansman etme olanağını verecek avans hesabı açmasına dayanmaktadır Banka ise devlet gelirlerinin tahsilatının ve borç ödemelerinin kendisine bırakılmasını istemektedir (Autheam, 2003: 36-37).[212] Ayrıca devlet bankalarının önemli imtiyazlarından kâğıt para ihracı, 1863'teki sözleşme ile açık şekilde yeni kuruma verilmiştir. Bu işlemin ön şartı olarak devlet, kaime adı altındaki karşılıksız paranın basımına itfa operasyonuyla son vermiş, piyasayı değerini kaybetmiş kâğıt parçalarını temizleyebilmiştir (Eldem, 1999b: 745)[213]

BOŞ kısa bir süre sonra finansal tekelleri muhafaza edemeyeceğini kavramıştır. Çünkü faaliyete geçmelerinden tam bir sene, 1864'te Galata Bankerlerinin kurduğu Şirket-i Umumiyesine muvafakat göstermiştir. Ayrıca BOŞ yöneticileri Şirketin kuruluşuna ortak olmuşlardır. BOŞ'nin bu projeye iştirak etmesi Osmanlı ekonomisinde iki ayrı faaliyet sahası bulunmasındandır. Batı Avrupa'yla finansal ilişkiler ve Osmanlı dış borçlanmasıyla ilgili olarak, BOŞ en uygun aracıdır. Ancak bunun yanı sıra, hükümet ile ilgili bir dizi finansal işlem vardır ki, bu işlemlerde Galata Bankerleri tecrübe ve yerel ilişkiler sebebiyle en uygun aracılardır. Şirket, Galata Bankerlerini bir çatı altında toplamak ve Osmanlı bürokrasisiyle aracı olmak için kurulmuştur.[214] Bu yeni kurumun itibarı çok yüksektir, hükümete borç verebilecek seviyeye gelmiştir. Şirket kurucularına çok kazanç sağlamış ve Galata Bankerlerinin servetlerinin büyümesinde önemli unsur olmuştur (Şeni ve Tarnec, 2000: 40-42). Ancak daha sonra 1868'de Societe Generale de France'ın, yüklü maddi olanaklar seferber ederek yeni bir banka kurmuştur. Yeni bir bankanın kurulması Osmanlı finans kesimindeki dengeleri sarsacaktır. Şirket-i Umumiye kendi bünyesindeki durumdan rahatsızdır, sene sonu itibariyle vaziyet gayet ağırdır ve sonları Credit Mobilier'ye benzeyecektir (Şeni ve Tarnec, 2000: 91-93).[215]

[212] Asıl büyük hedef, parasal kaynak açısından güçlü ve idari açıdan yeterince istikrarlı banka aracılığıyla ticaretin büyümesine destek vererek devlet gelirlerinin artmasını sağlamaktır (Autheam, 2003: 37).

[213] BOŞ'um basacağı paralar ise kaime değil, her an değerli madene tahvil edilebilecek banknotlardır. Bunların sayesinde tedavül ve tediye işlemlerinin kolaylaşabileceği, her şeyden önemlisi de piyasadaki para miktarının emin bir şekilde artırılabileceği düşünülmektedir (Eldem, 2002: 745).

[214] BOŞ'dan bir sene sonra kurulan Osmanlı Devleti Şirket-i Umumiyesi 20 sterlin kıymetinde 100.000 hisseden oluşan 2.000.000 sterlin sermayeli bir şirkettir. Hisselerin yaklaşık % 10'u İstanbul sermaye piyasasında satışa arz edilmiş, 26.500'ü Londra'daki BOŞ vasıtasıyla İngiliz yatırımcılara sunulmuştur. Geriye kalan hisseler ise kuruculara ayrılmıştır (Şeni ve Tarnec, 2000: 40).

[215] "Credit Mobilier vakası 1867 yılına damgasını vurmuştur. Yarattığı depremin etkisi hala devam etmektedir. Geleneksel bankerler bu olayı, faaliyetlerinde makulün sınırlarını aşanları tehdit eden bir felaket olarak değerlendirmektedir. Oysa Pereire kardeşler hayallerinin ötesindedir ve imkansızı başarmışlardır. Zamanlarının ilerisindeki bu finans maceraperestlerinin sanayi dehalarıyla ilgileri yoktur. Ancak 19. yüzyılın yayılmacı kapitalizminde bankanın rolüyle ilgili olarak onlarla aynı görüşleri paylaşanlar

1869 yılı zarfında bir finansal düğüm oluşmaktadır. Osmanlı finans piyasalarında yerini alan Societe Generale de France ve Credit Ottoman'ı sözünde durmuştur. Artık Credit General Ottoman rekabet şartlarını zorlar duruma gelmiştir. Bu bağlamda, Credit Ottoman ve Societe Generale de France ikilisi yükselmiştir. Çünkü BOŞ, hükümet nezdindeki güvenini sekteye uğratmış ve Galata Bankerlerinin aracılık görevlerine son vermiştir (Şeni ve Tarnec, 2000: 114). Osmanlı maliyesinin kötü durumuna rağmen dış kredileri kolay elde edilmesi esasen yeni oluşan rekabet ortamına bağlıdır. Kredilerini satmak için birbiriyle yarışan finansal aracılar spekülatif ortam yaratmış, Osmanlı ülkesine sürekli para akışı olmuştur. Fakat 1873'te finansal krizi bu iyimser havayı dağıtmıştır. Krizden hemen önce Osmanlı hükümetinin imzaladığı borç anlaşması krizden sonra satışa sunulduğundan fiyaskoyla sonuçlanmıştır. Buna rağmen, 1874'te mali konsolidasyon borçlanmasının alınması şart olmuştur. BOŞ'un diğer bankalarla birlikte üstlendiği dış kredi ağır mali şartlarla (% 12 efektif faiz) gerçekleşmiş olmasına rağmen piyasada büyük rağbet görmüştür. Bunun sebebi, 1874'teki anlaşmayla bankanın devlet maliyesi üzerindeki yetkilerinin artırılmış olmasıdır (Eldem, 1999b: 740).[216] 1875'te imzalanan yeni sözleşmeyle bankanın yetkileri genişletilmiştir. Bu yeni sözleşmenin amacı, tehlikeli hale gelen devlet maliyesinin bunalımını dizginleyebilmek için bankanın devlet bütçesi ve gelir-gider dengesi üzerindeki kontrolüne imkân tanımaktır.[217] Yani, BOŞ fiilî olarak imparatorluğun hazinesi konumuna getirilmektedir ve böylece güvenilir bir kurumun kontrolü sayesinde, giderek sarsılan Osmanlı mali itibarının düzelebilmesi amaçlanmaktadır. Köşeye sıkışmış Osmanlı hükümeti için bu yeni düzenleme, devlet maliyesinin vesayet altına alınması demektir. Diğer taraftan da, 1873'teki finansal kriz nedeniyle devletin azalan kredi güvenilirliği eklendiğinde, bu denli tedbirler artık kaçınılmaz olmuştur. Zaten, 1875 anlaşmasını takip eden aylar, devlet maliyesinin bunalımının vahim seviyeye geldiğinin göstermiştir (Eldem, 1999b: 732-737).

BOŞ'un kurulmasına yol açan nedenler merkezi devletin mali güçlüklerine çözüm bulma çabalarından ile Avrupa sermayesinin dış ticaretin gelişmesini sağlayacak parasal

azınlıktadırlar. Pereire kardeşlerin acımasız rakipleri olmadan önce yanında çıraklık yaptıkları James de Rothschild şüphesiz iflasın adil olduğunu düşünmektedir." (Şeni ve Tarnec, 2000: 91-93).

[216] Şubat 1875'te yeni sözleşme ile teyit edilecek bu anlaşma, bankanın artan mali desteğine karşılık bütçenin hazırlanması ve uygulanmasında söz sahibi olmasına ve hazine işlemlerinde tekel durumuna gelmesine imkân tanımıştır. Bu da, Avrupa finans piyasalarında Osmanlı borçlarının geri ödenebilirliği konusundaki güven duygusunu artırıcı önlem olarak algılanmıştır (Eldem, 1999b: 740).

[217] Yeni anlaşmaya göre Osmanlı Bankası bütçe komisyonunda temsil edilerek bütçenin sağlam tahmin ve verilere göre düzenlenmesine önayak olabilecektir; bunun da ötesinde, bütçenin uygulanma şeklinde de söz sahibi olacak, devlet gelirinin kasalarına yatırılması sağlanacak, yapacağı ödemelerde ise bütçe sınırlarının dışına taşmama şartını getirebilecektir (Eldem, 1999b: 732-733).

istikrar ortamını yaratma arzusundan gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet maliyesinin bunalımı derinleşmiştir. Öte yandan, 1850'lerden itibaren Avrupa finansal piyasalarında tahvil satmaya başlamasına karşın, merkezi devlet Galata bankerlerinden kısa vadeli borçlar almayı sürdürmüştür. Ancak, büyüyen mali ihtiyaçlar Galata Bankerlerini aşmakta ve kredi gereksinimi için daha güçlü kurumlar aranmaktadır. İşte BOŞ, bu ekonomik koşullarda kurulmuştur. Bankanın kurulmasıyla devlet, imparatorluk içinde kâğıt para basma yetkisini bankaya vermiş, bağımsız para politikası izleyebilme hakkından vazgeçmiştir. Devletin iç ve dış borçlarının anapara ve faizlerinin ödenmesi, yıpranmış paraların dolaşımdan çekilmesi gibi işlemler de Bankaya bırakılmıştır. Ayrıca Banka devlete kısa vadeli borçlar vermek işlevini de üstlenmiştir. Avrupa sermayesi açısından Osmanlı parasının istikrarı, en önemli amaçlardan biridir. Bu nedenle BOŞ sınırlı miktarda kâğıt para basmıştır (Pamuk, 2007: 234-235). Ayrıca, daha çok devlet bankacılığına yönelmiş olan bankanın ticari işlemlerinin sınırlılığı, emisyon hacminin artırılmasının önünde önemli engeldir. Az miktarda mevduat toplayabilen Banka, emisyon hacmini artırmanın bu yoluna başvurmamıştır. Bankanın kendi tercihleri dışında, Osmanlı ekonomik yapısının da getirdiği sınırlamalar kâğıt para tedavülünde kısıtlayıcı rol oynamıştır. Belki de daha önemlisi, 1862 yılına kadar son derecede kötü sonuçlarla kaime macerasından geçilmesi kâğıt paraya karşı güvensizlik doğurmuştur. 1874'te, BOŞ banknot tedavülü 325.000 liraya yükselerek en yüksek seviyesine ulaşmış, ama 1875 mali kriziyle 109.000 lira seviyesine düşmüştür (Eldem, 1999b: 744-746).[218]

BOŞ'nin gerçek bir merkez bankası niteliği taşıyıp taşımadığı ve işlevlerini yerine getirip getirmediği tartışmalıdır. BOŞ, banknot çıkarma tekeline sahip bulunmaktadır; İmparatorlukta bu banka dışında devlet dahil hiçbir kurum banknot çıkarma yetkisine sahip değildir. Banka, 1/3 karşılıkla emisyon yapma hakkına sahip olmasına karşın, bu yönde önemli etkinlik göstermemiş, çıkardığı banknotlar çok sınırlı ölçüler içinde kalmıştır. BOŞ, merkez bankasından beklenen, ekonominin likiditesini ve kredi hacmini ayarlama, denetleme işlevine hiçbir zaman sahip olmamıştır.[219] Banka, hükümetin hazinedarlığı, mali ajanlığı görevini bir ölçüde yerine getrmiş olmakla beraber devletin

[218] 1876'da Osmanlı hükümetinin olağanüstü durum dolayısıyla bankanın emisyon imtiyazını askıya alarak kâğıt para basımına tekrar başvurması ve bunun neticesinde beliren kaime enflasyonu, BOŞ'un banknotlarının toptan tahsile verilmesine sebep olmuştur. 1879'da kaimelerin tedavülden kaldırılmasına kadar da banknot tedavül hacmi 25.000 hatta 20.000 liranın altında seyretmiştir (Eldem, 1999b: 746)

[219] Reeskont ve kanuni karşılık oranının saptanması gibi para politikası araçlarını kullanmamış, bu tür yetkilere zaten sahip olmamıştır. Ulusal paranın dış değerinde, döviz kurlarının istikrara kavuşturulmasında banka göreli olarak bir başarı sağlamışsa da, bunda bir merkez bankası gibi hareket etmesinden çok, dış ticaret işlemlerinin büyük bir bölümünü üzerine çekmesi etkili olmuştur (Akgüç, 1989: 113).

kısa süreli borçlanma taleplerini karşılamamış ve bankanın karlılığını ön planda tutmuştur. Bu nitelikleriyle BOŞ bir devlet bankası işlevlerini kısmen yerine getirirken, esas itibariyle bir ticaret bankası olarak faaliyet göstermiştir (Akgüç, 1989: 113-115).[220] Kırım Savaşıyla birlikte Osmanlı ekonomisi, Avrupa sermayesine kapılarını açmıştır. Dış borçların yara sıra bankacılık, demiryolu alanlarında Avrupa sermayesi Osmanlı ülkesinde faaliyete geçmiştir. Islahat Fermanı ile finansal düzeni sağlayacak bankanın açılmasını ve bunun için yabancı sermayeden istifade edilmesi önerilmiştir. İşte BOŞ'un ilk şeklini oluşturan BO'nin temelleri bu süreçte atılmıştır. Ancak Avrupa finans çevreleri BO'den önce banka kurma girişimlerinde bulunmuştur. En sonunda, İngilizlerin ticari amaçlı bir banka kurma girişimi Osmanlı hükümetinin onayını almıştır. İşte bu banka BOŞ'nın doğuşuna yol açmıştır. Başlangıçta ticaret bankası olarak kurulan BO daha sonra devlet bankasına dönüştürülecek ve BOŞ adını alacaktır (Toprak, 1998: 19-20).

Para piyasası reformları içerisinde milli banka kurulması Tanzimat döneminde gündeme gelmiştir.[221] Avrupa devletlerinde milli bankaların oluşturulduğu ve banknot ihracının bu bankada konsolide olduğu tarihlerde, Osmanlı Devletinde banknot ihracına sahip milli banka için girişimlerde bulunulmuş ve bu girişimler 1863 yılında BOŞ'a milli banka imtiyazının verilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu bankanın gerek banknot ihraç tekeline sahip olması, gerekse devletin hazinedarlığı görevini üstlenmesiyle merkez bankası sorunu çözülmüştür. 1874 yılında tekrar gündeme gelen milli banka projesi Osmanlı Devletinin bulunduğu zor koşullar nedeniyle gerçekleşmemiş, süreç BOŞ'un imtiyazının genişletilmesi ile son bulmuştur (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 19). Özetle, önce ticaret bankası olarak kurulan, kısa sürede devlet bankasına dönüşen BOŞ giderek ekonomide güç odaklarından birini oluşturmuştur. BOŞ, Osmanlı iktisadi hayatına etkin bir biçimde katılmıştır.[222] DUİ'nin ilk şekli olan RSİ, BOŞ'un önderliğinde kurulmuştur. DUİ'nin kendisi, varlığını BOŞ'a borçludur. Yani BOŞ, DUİ ile birlikte, Osmanlı maliyesine yön veren temel kuruluştur (Toprak, 1985: 764). Avrupa finans sermayesinin Osmanlı ekonomisi içindeki ilk temel direği BOŞ'tur. Bu banka devletin parasal politikasını

[220] Bir devlet bankası olarak çalışmasına karşın, BOŞ ile devlet arasında önemli anlaşmazlıklar da çıkmıştır. Osmanlı Devleti dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmesinden kısa bir süre sonra, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı patlak vermiştir. BOŞ, bu savaş suresince merkezi devlete borç vermeyi reddetmiştir, Bu durumda savaş harcamalarını karşılamak amacıyla merkezî devlet, BOŞ'a tanıdığı yetkiyi bir kenara ilerek, savaş süresince kâğıt para basımına girişmiştir (Pamuk, 2007: 235).

[221] Osmanlı Devleti de dahil, dönem itibariyle milli banka adıyla isimlendirilen bankalardan kasıt, siyasal sınırlar içerisinde banknot ihraç tekeline sahip, devletin mali işlemlerini gerçekleştiren ve günümüzdeki merkez bankalarının ilk örneklerini oluşturan bankalardır (Al, Akar ve Bayraktar, 2014: 19).

[222] Osmanlı hükümetinin borçları arasında BOŞ'un ilgilenmediği borç yok gibidir. Batının güçlü finans çevrelerinden güç alan banka, Osmanlı ülkesinde iktisadi her türlü girişimde ön planda yer almıştır.

denetimi altında bulundurmaktadır. Öte yandan devletin genel veznedarı olarak, doğrudan devlet gelirlerinin büyük kısmını kendi kasasına toplamakta, böylece devlet maliyesi DUİ arasında doğal aracı durumuna girmektedir (Yerasimos, 1975: 993-994).[223] Bu anlamda BOŞ, bu yeni oyunun vazgeçilmez bir parçası ve yeni bir ortağıdır. Temsil ettiği sermaye, yönetildiği kurullar Paris ve Londra'da bulunurken başka türlü olması da beklenemezdir. Fakat bütün bunlara rağmen, BOŞ herşeyden önce özel bankadır.[224] "Bankayı ifade etmek için kullanılabilecek tanım, Avrupa tarafından kontrol edilen bir düzen içinde Londra ve Paris ile yapısal bağları bulunan, diğer yandan varlığını Osmanlı hükümetine borçlu olan ama esas itibariyle özerk yapıya sahip finans kurumu şeklindedir. Bu denli karmaşık ve çatışan menfaatlerin arasında kalan BOŞ için, karlılık ölçütlerinin baskın rol oynaması son derece rasyonel bir çözümdür. Bankayı yıllar boyunca bütün ekonomik dalgalanmaları içinde az çok sabit bir rotada tutabilen ve hayatta kalmasını sağlayan da bu rasyonaliteden başka bir şey değildir." (Eldem, 1997: 19).

1.5. Serbest Borsacılık, Hava Oyunları ve Tahvilat Piyasaları

Güçlü menkul kıymet borsalarına sahip olma gelişmiş ekonomileri azgelişmiş ekonomilerden ayıran belirgin özelliklerinden biridir. 19. Yüzyılda finans sistemi açısından dönüm noktası menkul kıymet borsalarının gelişmesinde iki faktör etkili olmuştur. Birincisi, devlet ve şirketlere ait borçlanma araçlarının gelişmesi, ikincisi ise anonim şirketlerin yaygınlaşmasıdır (Al ve Akar, 2013: 13).[225] Fakat Osmanlı Devleti gibi sermaye piyasasının oluşmadığı ve tarım kooperatiflerinin ağ gibi üretim bölgelerini kaplamadığı geri kalmış ekonomide, kredi sahasındaki boşluğa tefeci sermaye yayılmış bulunmaktadır. Bu boşluk karlı olması nedeniyle tefeci tarafından doldurulmaktadır. Geleneksel mali kurumların ve kredi kaynaklarının mevcut olmadığı durumda, gerekli yardım tefecilikten gelmektedir (Keyder, 1993: 165-166). Bunlar büyük şehirlerdeki sarraflarla birlikte çalışmaktadır.[226] Ayrıca tımar sisteminin çöktüğü ve parasallaşmanın

[223] Bankanın en büyük faaliyeti, imparatorluk hazinesiyle olan doğrudan ilişkilerinde; öncelik hakkına sahip olduğu borç sözleşmeleri ve bu bankanın tekelindeki devlete avans verme işlerinde ortaya çıkmaktadır

[224] Yani, Bankanın politikasını belirleyen mantık, kar maksimizasyonunda aranmalıdır. Dolayısıyla BOŞ'un gerçek anlamda Osmanlı hükümetinin hizmetinde kurum olarak düşünmek ne kadar az gerçekçi ise, Paris ve Londra hükümetlerinin maşası olarak görmek de yanıltıcıdır (Eldem, 1997: 19).

[225] Ancak menkul kıymet borsalarının oluşumu için şirket sermayesindeki ortaklık haklarını temsil eden hisse senetleri ile alacaklılık haklarını temsil eden borçlanma tahvillerinin ihraçları yeterli değildir: Bu araçların kolayca alınır ve satılır bir meta haline getirilmesi gerekmektedir. Böyle bir gelişme önemli finansal yenlik olup menkul kıymet borsalarının hızlı gelişmesini sağlamıştır (Al ve Akar, 2013: 13).

[226] Zira köydeki tefeciler ürün yetişmeden çok önce piyasada bu kaynaklardan yararlanarak elde ettikleri paraları köylüye avans olarak vermekteler, tarım ürünleri elde edildikten bu parayı daha yüksek faizle geri almaktadırlar. Bu suretle, yılın belirli zamanlarında köyle şehir arasında sermaye dalgalar halinde gidip gelmesi ve bundan oluşan karlar piyasa merkezinde toplanmıştır (Şanda, 1969: 210-212).

başladığı dönemde, sarrafların fonksiyonları artmıştır. Artık sarrafların bir kısmı, bu sürecin getirdiği şartlardan yararlanarak sivrilmiş, devlet maliyesi ile aralarında bir köprü kurulmuştur. Bu bakımdan iki çeşit sarraf türü ortaya çıkmıştır. İlki olan hazine sarrafları; devlet maliyesi tarafından itibar sahibi olarak kabul edilmiş kimselerdir. Hazine sarrafı olmak, çeşitli kurallara bağlı bulunmaktadır. Hazine sarraflarının dışında kalan sarrafların sayısı ise daha çoktur. Bunlar hiç bir kurala bağlı olmamak üzere İstanul'a yerleşmiş bulunmaktadır. Bunlara köşebaşı sarrafları denmektedir (Şanda, 1969: 210-214).

Osmanlı Devleti, Avrupa'da merkeziyetçi devletlerin kurulması ile oluşan devlet borçları yerine Galata Bankerlerinden kısa vadeli avans sağlama yolunu seçmiştir. Aslında 1854 yılında ilk dış krediden sonra da, Galata Bankerleri tarafından aynı yöntemlerle devlet finansmanı sağlanmıştır. Galata Bankerleri, kısa vadeli kredileri Paris ve Londra borsalarından % 5 ve % 6 faizle toplamış ve bu fonlar % 18'a kadar varan bir faiz ile devlete borç olarak aktarılmıştır. Bu finansman mekanizmasının işlemesi, Galata Bankerlerinin Avrupa finans çevrelerindeki itibarlarının göstergesidir.[227] Gerçekte imparatorluk hazinesinin sıkıntıya düştüğünde, uzun süre altın ve gümüş paraların değerleri düşürülmüştür. Galata Bankerlerinin bu işe bulaşmasının yolu da açılmıştır. Avrupa ülkelerinde kağıtlara bağlı olarak düzenlenmiş olan borsalar yerine, İstanbul'da çeşitli değerdeki altın ve gümüş paraların alım satımının yapıldığı borsa kurulmuştur. Osmanlı ekonomisinde ait tahvil ile hisse senedinin alınıp satıldığı, günlük değerlerinin belirlendiği borsaya kadar yaygın finansal ağ oluşmuştur (Kazgan, 1999a: 361-363).[228]

Osmanlı ekonomisinde sermaye yatırımları iki grupta incelenebilir. İlk grupta yer alan yatırımlar kentsel altyapı hizmeti veren şirketlerin kurulması yönündedir. İkinci grupta yer alan yatırımlar ise, bankaların işletme kurmaları ve ortak olmaları ile ilgilidir (Ergüder, 2011: 364). Osmanlı ekonomisinde, finansal düzenin sınırlı niteliği, kurumsal olarak şirketleşme de kendini göstermiştir. Bireysel sermayelerin örgütlenme biçimi şirketin yaygınlaşması, iktisadi gelişmenin başlangıcında standart gelişmedir. Osmanlı Devletinde şirketin içerdiği mülkiyet ilişkileri ve hukuki yapının gelişimi sınırlı kalmıştır.

[227] Galata Bankerlerinin bu gücü elde edebilmeleri Avrupa finans merkezlerinde ünlerini sürdürmeleri, Osmanlı Devletinin en sıkıntılı anlarında dahi borçlarını ödememiş olmasındandır (Kazgan, 1999a: 362).
[228] Galata Bankerlerinin imparatorluğun geniş sınırları içinde yayılmış ajanları bulunmaktadır. Bu yerel sarraflar, Galata Bankerlerinin tarımsal faaliyetlere geçmeleri dolayısıyla ürünün rehini biçimini alan tarım kredilerini de finanse etmişlerdir. Yerel sarraflar aynı zamanda Galata'daki mültezimin ajanı olduğu için vergi toplama ile ilgili işleri yürütmüşlerdir. Kendi başlarına hareket ettikleri zaman da finansman kaynakları Galata Bankerleridir. Bu nedenle tarımsal bölgelere henüz telgrafın ulaşmadığı 19. yüzyılın son çeyreğine kadar yerel sarraflar merkezden kendilerine uygulanan faiz hadleri ve ödeme koşulları ile sadece tarıma değil belediyelere ve orduya finansman olanaklarını sağlamışlardır (Kazgan, 1999a: 361-363).

Zaten şirketleşme temelde Tanzimat dönemine özgü olgudur. Şirketlere yönelik ilk yasa Fransız Ticaret Yasası'ndan tercüme edilmiş 1850 yılı Kanunname-i Ticarettir (Öztürk, 2010: 29-31).[229] Fakat Avrupa'daki modern finans sisteminin evrime benzer ekonomik değişime tanık olunmamaktadır. Çünkü 19. yüzyıldaki iktisadi modernleşme sürecinde başarılı olamamış bir şirketleşme söz konusudur (Kazgan, 1999a: 338-339).

1838 yılında Ticaret Nezaretinin kurulmasına rağmen ticaret hukuku sahasında Avrupa örneklerine benzer ilk yasal düzenleme 1850 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda Ticaret Kanunnamesinin yürürlüğe girmesinden sonra, 1851 yılında kurulan ilk yerli anonim şirket Şirket-i Hayriyye'dir.[230] Boğaziçi'nde belli bir süre ile vapur işletme imtiyazı verilen bu şirketin sermayesini oluşturacak hisselerin satışında karşılaşılan zorluklar, anonim şirket kültürünün yerleşmesinde sıkıntılar olduğunu göstermektedir. Yine 1856 yılında İzmir-Aydın arasında demiryolu yapmak üzere imtiyaz alan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin 15.000 hissesi Osmanlı ülkesinde satılmak üzere ayrılmıştır. BOŞ'un 1863 yılında milli banka imtiyazını almasıyla başlayan süreç, anonim şirketler açısından bir dönüm noktasıdır. Bu bankanın ortaklıklar kurma yoluyla değişik alanlarda yatırımlara girmesi, Galata piyasasında diğer bankerlerin gerek bankalar gerekse diğer alanlarda şirketler kurmalarına öncülük etmiştir. Bundan sonra kurulan banka, madencilik ve ticaret şirketlerinin sayılarında artış yaşanmıştır (Al ve Akar, 2013: 132-133). Yani Osmanlı Devletinde yasal düzenlemeler yanında şirketleşme yönünde ilk adım Şirket-i Hayriye'nin kuruluşudur. Osmanlı ekonomisinde anonim şirketlerin önemine ilişkin bütün vurgulara karşın şirketleşme olmamıştır. Çünkü yasal düzenlemeler yetersiz kalmış ve finansal araçlar isabetsiz olmuştur. Osmanlı ülkesinde şirketleşme süreci için gerekli sermaye birikimini olanaklı kılacak ekonomik yapı oluşmamıştır (Kazgan, 1999a: 342).

Avrupalı devletlerin banknotlarının Osmanlı ülkesinde kabul görmesi nedeniyle, kaimeler tutmasını sağlamak için faizli olarak çıkarmıştır. 1840 yılında küpürler halinde çıkarılan kaimeler, kağıt para olarak ihraç edilmiştir. Faiz getiren kaimeler bir bakıma ilk iç borç tahvilleridir. Fakat yüksek faizi dolayısıyla spekülasyona açık olmasıyla kaimeler, Avrupa ve Galata finansal piyasalarında işlem görmüştür (Kazgan, 1995b: 50).[231] Ama

[229] Bundan sonra Osmanlı ülkesinde anonim şirketler kurulmuştur. Bunların çoğunda yabancı sermaye hakimdir ve faaliyetleri bankacılık, demiryolları, madencilik ve kentsel hizmetlerde yoğunlaşmış, artık-değer üretimi açısından önem taşıyan sınai girişimler fazla ilgi çekmemiştir (Öztürk, 2010: 31).
[230] Şirket-i Hayriye, Osmanlı ekonomisinde Tanzimat'tan sonra hız kazanan değişimin bir yansıması olan şirketleşme de ilk adımdır. İlk anonim şirket olarak Şirket-i Hayriye'nin kuruluşu ile Osmanlı ekonomisinde kapitalist anlamda anonim şirketlerin kurulması için örnek girişim olması istenmiştir (Kazgan, 1999a 340).
[231] Dersaadet Bankasının faaliyete geçmesinden sonra bankanın römiz ve tretleri de ciro edilmeye başlayınca hükümetin tüccara olan borçlarını belgeleyen sehim ve sergi gibi senetlerle, ayarı düşük beşlik

asıl borsaya giden yolun başlangıcı kaimeler olmuştur. Faizli kaimelerin, faizler ödeme vadesi yaklaştıkça spekülasyona yol açmıştır. Faiz ödemelerinin erteleneceği söylentileri kaimelerde spekülasyonu artırmıştır.[232] 19. yüzyılın ikinci yarısında Galata'da Komisyon Han'da, bakerlerin olduğu hanın geniş odası artık borsa işlemlerine ayrılmıştır. Yani gayri resmi biçimde Galata da bir borsanın oluşması şu olaylarla başlayacaktır: Konsolid adı verilen, devletin kısa vadeli borçlarının konsolidasyonu ile ortaya çıkacak faizli devlet iç borçlanma tahvilleri, Kırım Savaşı için Avrupa'dan askeri araç ve gereç almaya tahsis edilecek 1854 dış kredisi ve savaşın yaptığı tahribata yönelik giderler için alınan 1855 dış kredisi üzerinde her türlü borsa oyunu denenmiştir (Kazgan, 1995b: 54-56).

Borsaların gerek işlem çeşitliliğinin gerekse de hacimlerinin büyümeye başladığı 19. Yüzyılda, finansal krizlerinin yinelenme aralıkları kısalmış ve yayılma alanları artmıştır. Ayrıca borsaların 19. Yüzyılda kullandığı teknolojik alet telgraftır. Devlet iç borçlanma tahvilleri ile şirket hisse senetlerinin birden fazla borsada işlem görmesi, her borsada gerçekleşen resmi açılış ve kapanış fiyatları ile fiyatları etkileyebilecek güncel gelişmelerin sürekli olarak izlenmesini zorunlu kılmıştır.[233] Borsacılar için diğer bilgi kanalı ise finansçıların siyasi çevrelerle kurdukları yakın ilişkilerdir. Fiziki mekan, borsa idaresi ve kurallar veri iken, oyuncular tarafından bilgi kanallarının sağladığı işlem güdüsüyle finansal ürünlerde işlemler gerçekleştirildiğinde borsa ortamı oluşmaktadır. Ancak borsaya esas ruhunu veren spekülasyon güdüsüdür. Spekülasyon, borsa oyuncularının piyasanın mevcut durumu, beklentiler ve bilgilerin kazanç elde etmeye yönelik kullanılmasıyla oluşan eylemdir.[234] Buna karşılık borsa açısından temel sorun, işin spekülasyon ruhundan sıyrılarak asılsız haber ve bilgi çarpıtma yollarıyla oluşturulan söylenti ortamında haksız kazanç sağlamaktır. Aldatma maksadı taşıyan eylemler manipülasyondur ve piyasada yasaklanarak önlenmeye çalışılmıştır.[235] GB'nin eksikleri

ve altılık gümüş paraların alım satımının yarattığı işlemler ortaya yeni bir meslek grubunun çıkmasına yol açmıştır. Köşe sarrafı olarak bu kimseler, madeni paralar ile çeşitli vadeli ve faiz getiren evrakı alıp satmaya başlamışlardır. Bunların her gün değişen fiyatları ilk borsa oyunu denemeleridir (Kazgan, 1995b: 54).

[232] Kaimelerin spekülasyon aracı olması faizlerinin düşürülmesi ve daha sonra tamamen ortadan kaldırılması ile daha da hızlanmıştır. Bu arada, kaimelerin altına karşı değer yitirmeleri, frank ve sterlin karşısında da değer yitirmeleri ile sonuçlanmıştır (Kazgan, 1995b: 55).

[233] Çünkü aynı menkul değere ait fiyatların borsalar arasında farklılaşması, arbitraj işlemlerine neden olmuştur. Telgraf mesajlarının önemi sadece borsalarda gerçekleşen fiyatların bildirilmesiyle sınırlı değildir. Fiyatları etkileme kapasitesine sahip siyasi, iktisadi ve sosyal olaylarla ilgili haberlerin hızla iletilmesini sağlaması açısından telgraf mesajları piyasalar için önemlidir (Al ve Akar, 2013: 159-160).

[234] İşlem yapma arzusunu farklı beklentiler oluşturmaktadır. Dolayısıyla borsa işlemleri, gıda olarak spekülasyondan beslenir; spekülasyon güdüsünün kaybolduğu durumlarda işlem hacmi büyük oranda düşerken fiyat dalgalanmaları da azalmıştır. (Al ve Akar, 2013: 161-162).

[235] Yaratılan söylenti ortamı borsaları panik havasına sokarak borsa oyuncularının iflas etmelerine, ortadan kaybolmalarına ya da intihar etmelerine neden olabilmektedir. Panik ile birlikte güven ortamı kaybolmakta ve belirsizliğin hakim olmasıyla iktisadi hayat durma noktasına gelebilmektedir (Al ve Akar, 2013: 164).

yeni oluşmakta olması, işleyişini düzenleyen kuralların henüz olgunlaşmaması ve devlet tarafında hukuki altyapısının bulunmamasıdır. Osmanlı Devleti, 1861 krizinden sonra, borsanın düzenlenmemesi halinde ne derece tehdit edici potansiyele sahip olduğunu görmesine rağmen bunun üstesinden gelememiştir (Al ve Akar, 2013: 159-166).

Kırım Savaşı sırasında 1854 yılında başlayan dış borçlanmalar sürekli artarak devam etmiştir. Böylece de bu devlet borçlarına ait esham ve tahviller bir borsacı tipini meydana getirmiştir. Daha önceleri hazine bonoları ve senetleri üzerinde sarraflar iş yapmaktadırlar. Fakat, dış borçlara ait tahvillerinin alım ve satımı, iş hacmini o kadar genişletmiştir ki, bir kısım sarrafların bir araya toplanmasına sebebiyet vermişlerdir. 1864 yılında borsacılıkla meşgul olanlar, hava oyunlarına son vermek amacıyla dernek kurmuşlardır. Bu suretle dernek borsacılığa düzen vermeye çalışmıştır. Böylece Borsacılar Derneği, Galata'da menkul kıymetler borsasının temellerini atmıştır. Zamanla derneğin işlerin gelişmesi karşısında, ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmıştır. Paranın ve değerli kağıtların, devlet kontrolü altında resmi bir borsada işlem görmesi ve bu değerlerin spekülatif etkilerinden korunması gerekmektedir. Bu doğrultuda 1866 yılında çıkan kararname ile esham, tahvilat ve kambiyo borsası kurulmuştur.[236] Bankerler, eski alışkanlıktan kurtulamayarak özel bürolarda borsa işlerine ait anlaşmaları yapmışlardır. Fakat bu gibi anlaşmaların borsadaki resmi işlemleri tesir ettiği, bu suretle borsanın borsa dışından idare edildiği görülmemiştir (Şanda, 1969: 219-221).

Kırım Savaşı sonrasında İstanbul, Beyoğlu semti ile yeni bir bünyeye kavuşmuş ve yeni alışkanlıklar edinmiş bir kent görünüme girmiştir. 1854 ve 1855 dış borç tahvilleri Londra ve Paris'te basılıp da İstanbul'da BO gişelerinde halka satılmaya başladıktan sonra bu yeni alışkanlıkların başında borsa oyunu gelmiştir. Osmanlı ülkesinde özellikle liman kentlerinde oluşmaya başlayan tüketim toplumu kısa zamanda ülkenin tümüne uzatacak olan GB ile tüketim toplumu olması tamamlamıştır (Kazgan, 1999a: 373). Osmanlı ekonomisinin bir taraftan tüketim toplumuna gidişi, diğer taraftan iç üretim yapısının yok olması ile her şeyin dışarından getirilmesi geri kalmasına yol açmıştır. Öte yandan, alınan dış borçları ödemek için Galata piyasasından kısa vadeli kredi almak için ödenen faizler % 20'i bulmuştur (Kazgan, 1999a: 378). Bu arada, Osmanlı hükümeti kaimelerin ortadan kaldırmak amacı ile art arda dış borç alırken bir yandan da % 6 faizli Esham-ı Cedide ve bütün piyasalarda Konsolid (hava oyunları) adı ile anılan tahvilleri piyasaya sürmüştür.

[236] Böylece borsa acentaları da, yeni kararnameye göre kayıt ve şartlara başlanmıştır. Borsa dışında, eskiden olduğu gibi sokak aralarında kahvelerde borsacılık yapmak yasak edilmiştir. Ancak, borsa dışındaki alım satım işlerini tamamiyle önlemek mümkün olamamıştır (Şanda, 1969: 221).

Böylece Galata'da değerli kağıtların miktarı artmış, borsa işlemleri çeşitlenmiştir. 1870'lerin başında Galata'da artık resmen olması bile Avrupa'nın bütün resmi borsalarınca kabul edilmiş bir borsa vardır (Kazgan, 1995b: 61-62).[237]

1864'te Galata Bankerlerinin müzakerelere aracılık edecek ve borçlanmaları idare edecek şirket kurma ihtiyacı ile Şirket-i Umumiye kurulmuştur. Şirketin özelliği, Galata Bankerlerinin devlet borçlanmaları ihalelerini alabilmelerini sağlamaktır.[238] Şirket-i Umumiye'nin yeri açısından iki özelliği dikkat çekicidir. İlk olarak devlet iç borç piyasasında 1864-1868 yılları arasında rakibi olmayan bir kurumdur. İkinci özelliği ise, 1868'de Rotschild'in Societe General kurduğu İtibar-i Umumi Şirketi ile olan rekabetidir. Şirket-i Umumiye borçlanma bankası işlevini yerine getirerek piyasada gerçekleşen borçlanmalara aracılık etmiştir (Ergüder, 2011: 272-275).[239] İtibar-i Umumi ise, konsolid denilen kısa vadeli iç borçlanma bonoları üzerinde oynanan oyunlar nedeniyle GB'nin resmi bir kimliğe sahip olmasını istemektedir. Devlet iç borçlanmasında önemli rol oynayan şirketin, iç borç tahvilleri üzerinden yüklü kazançların sağlandığı borsa üzerinde etki kurma isteği iki nedenledir. İlk olarak, bankaların kazançları üzerinden patent vergisi ve işlemler üzerinden damga vergisi gibi vergiler ödenmesine karşın bankaların değerli kağıtlar işlemlerinden kazanç sağlayan spekülatörlerden vergi alınamamaktadır. Diğer neden, Batı Avrupa'da finans sermayesi, bankaların borsaları denetleyebilecekleri bir mekanizmanın kurulması sonrasında bankacılığın gelişimine katkıda bulunurken buna karşın Osmanlı Devletinde bu düzenlemenin henüz yapılmamış olmasıdır. İtibar-i Umumi'nin kuruluş amacı, BOŞ'un borçlanmalardaki egemenliğini kırmaktır fakat neticede BOŞ'un hakimiyetine girmiştir (Ergüder, 2011: 315-316).

1873 yılı Mayıs ayı başlarında tarihe Uzun buhran olarak geçen finansal krizin Viyana'da patlak vermesi üzerine GB'de ciddi sorunlar baş göstermiştir. Bu bağlamda yayılan söylentiler sonucunda konsolid fiyatlarında yaşanan aşırı dalgalanmalar borsa faaliyetlerini kesintiye uğratmıştır. Galata Borsanın içine düştüğü kuralsızlıklardan kurtarılması için Osmanlı hükümetinin emriyle BOŞ, Şirket-i Umumi, İtibar-ı Umumi-i, diğer Galata Bankalarının direktörleri ve mevcut borsa komitesi bir araya gelmesiyle bir

[237] GB'de her çeşit borsa oyununa elverişli devlet tahvilleri yanında, yeni kurulmaya başlayan çeşitli banka ve şirketlerin tahvilleri de işlem görmeye başlayınca Avrupa'dakilerden farkı kalmayacaktır. Tek farkı, devlet kontrolünün yokluğudur ve o da yerine getirilecektir (Kazgan, 1995b: 61-62).

[238] İhalelerin kazanılmasında Galata Bankerleri tarafından kurulan bu birlikteliğin yarattığı güç kadar, şirketin ortakları arasında BOŞ ve İngiliz finans kurumlarının yer alması ile devlet tahvilleri için önemli bir piyasa olan İngiliz piyasasında önemli bir kurum haline gelmesi rol oymamaktadır (Ergüder, 2011: 273).

[239] Galata Bankerlerinin devlet borçlanmasını karlı bir faaliyet alanı haline getirmesinde bankanın oynadığı rol, 1864-1868 arasındaki devlet borçlanmalarında ihale alan yegane kurum olmasıdır (Ergüder, 2011: 275).

komisyon oluşturulmuş, borsa işlemlerinin bir düzene sokulması konusunda düzenleme hazırlanmıştır. Bunun sonrasında DTB nizamnamesi kamuoyuna duyurulmuştur (Al ve Akar, 2013: 77-81). Son olarak bu süreçte İstanbul Tramvay Şirketi kurulmuştur.[240] İstanbul Tramvay şirketi için iki olgu, yabancı sermayenin Osmanlı ülkesindeki yatırımları ve Avrupa finans sermayesi açısından dikkat çekicidir. İlki imtiyazlı şirketler olarak kurulan yabancı şirketler gibi maliyetin devlet tarafından karşılanmasıdır. Diğeri ise, devlet tarafından masrafı karşılanan diğer yabancı şirketler gibi devletleştirilmesi önünde engel kuruluş sözleşmesine sahip olmasıdır. Şirketin kuruluşundan itibaren sermaye artırımına gitmesinin ardında devlet tarafından destek gören yatırımların, sermaye döngüsünde borçlanma ilişkisinde yer alarak sermayelerini ikinci kez değerlendirebilme imkanına sahip olmasının payı yüksektir (Ergüder, 2011: 280-281).

Gerçekte Osmanlı devletinin 1850'lerden sonra yerel ve yabancı sermayederların kurdukları anonim şirketler vardır. Özellikle yabancılar kapitülasyonlar sayesinde imtiyazlı anonim şirketler kurarak ulaştırma su, elektrik, gaz, rıhtım gibi altyapı yanında maden işletmelerini gerçekleştirmişlerdir.[241] Böylece 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Ticaret Kanunu ile anonim şirketlerin kurulması, faaliyet göstermesi ve gelişmeleri için hukuki ortam hazırlanmış, ama sanayide bu şirketler hiç denecek seviyede kalmıştır. Ekonomik yapıda anonim şirketler ile finansal ilişkisi kurulmasında rolü GB oynamıştır. GB, plasman ve portföy borsası olmaktan ziyade spekülasyon ve oyun borsasıdır.[242] Ayrıca GB'da işlem gören tahvilat ile portföy oluşturan kimse de yoktur. Bu sebeple sanayi işletmeciliği gibi uzun dönemde kendisini geriye ödeyebilen borç belgelerini ellerinde uzun süre tutacak kimselere ihtiyaçları vardır.[243] Anonim şirketler yolu ile sanayileşme de önemli engel faiz oranının yüksek olmasıdır. Osmanlı tahvilatı, kağıt ve madeni para spekülasyonu faiz oranı % 20'ye kadar çıkmıştır (Kazgan, 1999b: 34-35).

[240] Şirketin kurucuları BOŞ, Şirket-i Umumiye, Kamondo, Zoğrafos Efendi ve Zarifi'dir. 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde ulaşım gibi pek çok altyapı hizmeti yabancı sermayeli şirketler tarafından yürütülmüştür ve 1870 yılındaki İstanbul Tramvay Şirketi de bu şirketler içinde yer almıştır (Ergüder, 2011: 280).

[241] Fakat bu şirketler, kar getirici ve altyapı hizmeti için, Osmanlı bürokrasisi ile devamlı ihtilaflara düşmüşler, bunlardan çekindikleri için, ölçeklerini muhafaza etmişler ve hiçbir gelişme göstermemişlerdir.

[242] Yani bu borsada işlem gören kağıtlar gelir saiki ile elde tutulan aksiyonlardan oluşmuştur. Nitekim Osmanlı tahvilatı yanında bu yabancı şirketlerin hisse senetleri ve hatta bunlara ilaveten bazı önemli Avrupa kuruluşlarının hisse ve borç senetleri, bunların temettü ve faizinden istifade etmek isteyenlerce sandıklar içinde saklanıp altı ayda bir kupon ödemeleri için dışarıya çıkarılıyordu (Kazgan, 1999: 34).

[243] Gerçi Avrupa'da bunların % 50'sinden fazlası her gün alınıp satılmakta, ama alanların ve satanların tümü spekülasyon arzularını tatmin değil, kendilerine emin ve devamlı bir gelir sağlamak amacını taşmaktadır. Oysa Osmanlı liman şehirlerinde kurulan tramvay, su, gaz ve hatta demiryolları şirketleri zaman zaman spekülatif gaye ile kendi taşıtlarının borsaya sürülmesinden çok zarar etmişlerdir (Kazgan, 1999b: 35).

Anonim şirketlerin borsaya katkısı 1870'lerin başına kadar sınırlı kalmış, Şirket-i Umumi-i hisseleri erken dönemde işlem gören tek şirket olmuştur. 1870'lerin başında ise, hisse senetleri borsada işlem gören şirketlerin sayısı artmıştır. Osmanlı Devleti şirketleşme ile tasarrufları yatırıma dönüştürme, böylece yabancı sermaye ve dış borca gereksinimi azaltmak istemiştir. Ancak ne şirketlerin çatısı altında birleşerek yatırımlara dönüşecek bir tasarruf olanağı, ne de halkın bu yönde alışkanlığı gelişmiştir. Buna karşın Osmanlı ülkesinde anonim şirketlerin yolunun açılması Avrupa sermayesinin ekonomik yapıya egemen olmasına zemin hazırlamıştır (Kazgan, 1999a: 349). Çünkü Osmanlı ekonomisinin dışa açılma sürecinde Avrupalı yatırımcıların etkisi salt dış borç ilişkisiyle değil, doğrudan yatırımlar biçimdeki altyapı şirketlerinin kuruluşu ile devam etmiştir. 1870'lerde şirketlerin kurulması Şirket-i Umumi ve İtibar-i Umuminin borçlanmadaki yarattığı rekabetin sonucudur (Ergüder, 2011: 353). Bu süreçte borsa normal bir devre geçirmiştir. Bu devrede anonim şirketler kurulmuş ve bunların faaliyetleri borsada işlem hacmini artırmıştır. Bunların başında, demiryollarına ait faaliyetler gelmektedir. (Şanda, 1969: 222-223). Sonuçta ilki 1850'de kurulan anonim şirketlerin asıl özelliği, yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisine hakim olma neticesi olmuştur (Kazgan, 1985: 784).[244]

Avrupa'dan ucuza ve bol miktarda yapılan çeşitli ithal mallarına karşı, yerli sermayeyi korumak için çabalar da devam etmiştir.[245] Bu süreçte kurulan bütün işletmeler küçük el sanayisi seviyesini aşamamıştır ve bir sermaye şirketi vasıtasıyla fabrikasyona geçememiştir. Netice itibariyle bu dönemde yerli sanayinin Batı Avrupa sanayisine olan direnci, zamanın teknik şartlarına intibak etmek suretiyle olmamış, mevcudu yaşatmak için çabalar sarf edilmiştir. Buna karşın Galata'da 1864 yılında borsa işi yapan kimseler aralarında dernek kurmuşlar, bu dernek 1866 yılında borsanın çekirdeğini oluşturmuştur. Eshamı ve Tahvilat Borsası, kozmopolit bir çevre içinde borsa acentaları yabancı unsurlardan meydana gelmiştir. Borsada işlem gören hisse senetleri yabancı şirketlere ait olmuş ve bu suretle borsa yabancı sermaye hareketlerinin merkezi haline gelmiştir (Şanda, 1969: 234-236). Gelişmiş bir ekonomide para sermayenin iki ana kurumsal kaynağını oluşturan borsalar ve bankalar, Osmanlı borçlanma gereksinimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Kırım Savaşında itibaren başlayan dış borçlanma, hem borsaların hem de bankaların oluşumunda belirleyicidir. Resmi borsanın kurulması ancak 1873 yılında

[244] Ulaştırmaya toplam sermayenin % 10'unun tahsis edilmesi aslında ulaştırmanın üretim bölgelerine yönelmiş ve ulaştırma yoluyla ürünlerin değerlendirilmesinden ziyade, dış pazarları genişletme, Osmanlı ordusunun akışkanlığının artırma amacına bağlı bulunmaktadır (Kazgan, 1985: 784).

[245] Fakat bütün bu hareketler 1863 yılında Sultanahmet meydanında açılan sergi-i Osmani şeklinde tecelli edebilmiştir. Bu sergide yerli tarım ve ürünleri ile sanayi ürünlerinden başka Avrupa'dan da çeşitli sanayi maddeleri ve daha ziyade tarım aletleri teşhir edilmiştir (Şanda, 1969: 234)

gerçekleşmiştir. Genelde önemsiz kurum olarak kalan borsa, yalnızca altyapı hizmetleri sunan yabancı şirketlerin hisseleri için kullanılmıştır.[246] İktisadi gelişme sürecinin yavaşlığı neticesinde, finans sermayesinin kurumsal kaynakları zayıf kalmıştır. Finansal piyasalarda yaşanan gelişmeler, temelde Avrupa finans sermayesi ile girilen ilişkiler ve devletin borçlanma gereksinimi ile ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2010: 27-29). Osmanlı Devletinin 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artan imtiyazlı şirketler, kentsel altyapı hizmeti veren kurumlara aracı olan Galata Bankaları tarafından kurulmuştur. Ayrıca kentsel yatırımlar yabancı sermayenin kentsel yapının düzenlenmesinde rol oynaması amacıyla desteklenmiştir. Osmanlı ülkesinde yeni yatırımların yapılması amacıyla yabancı sermayeyi teşvik eden uygulamalar hayata geçirilmiştir. Yatırım maliyetlerinin devlet tarafından karşılanmış, masrafları karşılayamaması halinde ise borçlanmaya gidilmiştir. Yatırım yapacak sermaye gruplarının aynı zamanda borçlanma ihalelerini alması ile hem yatırım karı hem de borçlanma faizi geliri elde eden finansal kurumlarının gelirleri önemli oranda artmıştır (Ergüder, 2011: 364-365).

1.5.1. Galata Borsası (Komisyon Han)

Avrupa ile dış ticaret ilişkilerinin gelişmesi sarraflık müessesesinin büyümesine elverişli şartları hazırlamıştır. Bu büyüme safhalarında bir kısım sarrafların bankerlik seviyesine de çıktığı da görülmektedir. Fakat bu tip sarrafların ve bankerlerin bulunduğu iş çevresi kozmopolit unsurlarla da dolmuştur. Bu piyasada kısa bir süre içinde dev adımlarıyla iki koldan değişme göstermiştir. İlk olarak, sarraflıktan bankerlik seviyesine geçenler, ikincisi bankerliğin ikinci bir etabı bankacılıkta son bulmuştur. Bankaların sayısının artmasından önce, sarrafların, yabancı ülkelere para transferleri yaptığı ithalat ve ihracat hareketlerinde aracı olduğu, kambiyo işleriyle meşgul olmuşlardır. Ancak zamanla bu mali ve ticari işleri uluslararası iş yapan büyük bankalara terk etmişlerdir. Üçüncü olarak, sarraflığın birinci gelişme yolu bankerlik ve bankerliğin gelişme yolu da bankacılıkta son bulmuştur. Sermaye piyasasının oluşma tarihi bu gelişmeye ait etapları ortaya koymaktadır. Ancak bütün sarrafların banker veyahut bankacı olması mümkün olmadığı için, bunların çoğu kambiyo, esham ve tahvilat satışları ile meşgul olan borsacılık tipini de seçmişlerdir (Şanda, 1969: 215-219). Tanzimat reformlarının finansman için 1840 yılında çıkarılan kaimeler kolayca devredilebilir olmalarına rağmen, bunların aktif şekilde alınıp satıldıkları borsanın varlığına dair izlere rastlanmamaktadır.

[246] Ayrıca bankacılık, yabancı bankaların denetimi altındadır ve kredi yaratma kapasitesi sınırlıdır. Bankacılıkla alanı içinde şirketler kurulmuş, ancak fazla etkili olamamıştır (Öztürk, 2010: 27-29).

Yani Kırım Savaşının bitimine kadar faizli kaimlerin alım satımının yapıldığı bir borsa göze çarpmamaktadır. Bu tür bir piyasanın oluşması için Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında devlet tarafından çıkarılan esham-ı mümtaze, hazine tahvili, tahvilat-ı mümtaze, on senelik sergi ve esham-ı cedide gibi çeşitli vade ve faiz oranlarına sahip iç borçlanma araçlarının ortaya çıkmasını beklemek gerekmiştir (Al ve Akar, 2013: 16-17).

Dersaadet Bankası 1840'lı yıllarda kurulması ve bu bankanın remise ve traiteleri ciro edilmeye başlayınca İstanbul'daki finansal piyasa hareketlenmiştir. Bunun yanında devletin tüccara borcunu belgeleyen esham ve sergi gibi senetlerle ayarı düşük beşlik ve altılık gümüş paraların da alım satımı yapılmıştır. Bu işlemleri adları köşe sarrafı[247] olan kişiler yapmaktadır. Böylece borsa oynayanlarının ilk denemeleri de başlamıştır. Ancak esas hareketlilik ve gerçek borsaya giden yol kaimelerin ihracıyla başlamıştır. Kaimelerin faizli oluşu vadeleri yaklaştıkça spekülasyonlara zemin hazırlamıştır. Artık 19. yüzyılın ikinci yarısında Galata'da borsa işlemlerine başlanmıştır. Gayriresmi olarak Galata'da borsanın faaliyete geçişi ile Konsolid adı verilen, devletin kısa vadeli borç senetlerinin konsolidasyonuyla ortaya çıkan faizli iç borçlanma senetleri ile olmuştur. Ancak Kırım Savaşının finansmanında dış kaynaklı kredi kullanma ve tüketim toplumuna geçişin göstergesi olarak dış kaynaklı tahvil ihracı sonrasında, bu tahviller üzerinde her türlü finansal oyunun denenmesi bu borsa ile ilgili gelişmelere zemin hazırlamıştır. 1860'lardan itibaren Galata Bankerleri, saraydan vezirlere, ülkenin uzak köşesindeki çiftçiden esnafa kadar uzanan finansal ağ kurmuşlardır (Çetin ve Çiftçi, 2000: 10-11).[248] Yatırım ve tasarruf dengesizliği ile hukuksal düzenlemeden yoksunluğun, hava oyunlarının iki önemli dinamiğini oluşturmuştur. Hava oyunlarına konu olan hazine iç borçlanma senetleri devlet finansmanında ve bu bağlamda altyapı ile devlet eliyle işletmeler finansmanında kullanılmak üzere çıkarılmıştır. Ayrıca mevzuatın olmaması yani değerli kağıt alışverişinin yazılı yasal düzenlemelere dayalı olarak gerçekleşmemesi spekülasyonlara açık bir piyasa yapısını desteklemiştir (Çetin ve Çiftçi, 2000: 13-14).[249]

[247] Tanzimat sonrasında Darphâne-i Âmire'nin etkisinin azalması, mübayaa sisteminin fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmesi, buna karşın para reformu çerçevesinde eski paraların yenileri ile değiştirme zorunluluğu ve ilk defa kağıt para uygulamasına geçilmesi köşe sarraflığının spesifik bir alan olarak sivrilmesine katkı yapmıştır. Devlet yeni para reformu ile piyasadan mağşuş sikkeleri tedavülden çekmek isterken yerlerine sağlam paraların ikame edilmesi, diğer taraftan yeni çıkarılan kağıt paranın altın ve gümüşten darp edilen paralara göre daha yüksek değerde olması değişim işini daha önemli hale getirmiştir (Akar, 2011: 125-126).

[248] Ülkenin milli geliri ve dışarıdan alınan borçların önemli bir kısmı borsa oyunları ve tefecilik işlemleriyle Galata Bankerlerinin eline geçmeye başlamıştır. İstanbul'da merkezi kenar mahallere kadar toplanmış olan sarraflar hava oyunları denilen bir tür borsa oyununa alıştırmışlardır (Çetin ve Çiftçi, 2000: 10-11).

[249] Osmanlı ekonomisinde hava oyunlarına konu olan konsolid başta demiryolları olmak üzere yatırımlarının finansmanı için çıkartılmış, ama devlet yatırımlarının kredi maliyetlerini karşılayabilecek

Dışardan borç almak, eski dönemlerde gelenek olmadığından imparatorluk hazinesi ihtiyaç gördükçe gerekli olan parayı içeride borç alınarak sağlanmıştır ve bu iç borçlanmalar hisse senedi ve 10 yıllık sergi ile tahvil biçiminde kararlaştırılmıştır. Fakat bunların biçim ve koşulları ile faizlerinin ödenme şekli, tutulmalarına ve dolaşımlarına engel olduğundan bu kağıtların varlığı İstanbul'a özgü olup diğer yerlerde hiç bilinmemektedir. Bu senetler, ilk çıkarıldıklarında ada yazılı olduklarından sahiplerinin ölümlerinde hazineye kalmıştır. 1854 yılına kadar devletin dışarıya borcu olmayıp iç borçları da bu kağıtların içeriklerinden ibarettir.[250] Fakat bir süre sonra dört tertip üzerine çıkarılmış ve miras olarak intikal edebilen bir tahvil niteliğindeki yeni hisse senetleri, her yerde çokça dolaşıma girmiş ve hatta bir bölümü yabancı ülkelere de geçerek dışarıda da alınıp satılmaya başlanmıştır. Hisse senedi işlemleri birçok kayıtlara ve yükümlülüklere bağlı buldukça, doğal olarak dolaşımda kolaylık sağlamadığından 1865 yılında devletin iç borçlarının esas ve biçiminin değiştirilmesi ve faiz miktarının azaltılması kararlaştırılmıştır (Borsa Rehberi 1928 (2) 1991: 15).[251] Ayrıca Osmanlı Devleti Avrupa piyasalardan dış kredi girişiminde de bulunmuş, ancak Kırım Savaşına kadar Avrupa finans piyasalarında borçlanma tahvili ihraç etmemiştir. Kırım savaşının finansman ihtiyacı nedeniyle 1854 ve 1855 kredileri ile başlayan dış borçlanma süreci, borç ödemelerinin durdurulmasına kadar hızlı bir şekilde devam etmiştir. 1863 yılı dış borcuna kadar yapılan borçlanmalara ilişkin tahviller sadece Avrupa borsalarında işlem görmüş, GB'de alım satıma konu edilmemiştir. 1865 yılında iç borçların konsolidasyonu amacıyla ihraç edilen % 5 faizli borçlanma tahvillerinin (esham-ı umümiyye) Avrupa borsalarının yanı sıra GB'de işlem görmesiyle İstanbul, finansal merkezler ile bütünleşmiş bir piyasa haline dönüşmüştür. Buna ek olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar menkul kıymet borsaları açısından önem arz eden bir anonim şirket tipine de rastlanmamaktadır. İlk kez 1851 yılında Şirket-i Hayriye'nin kurulması ile başlayan bu tür bir şirketleşme faaliyetine karşın, bu şirketin hisseleri GB'de işlem görmemiştir (Al ve Akar, 2013: 18-19).

Kırım Savaşıyla, dış kredinin başlaması Osmanlı ülkesinde ve dışında, madenlerin işletilmesi ve altyapı oluşturulmasına ilişkin olarak kurulan anonim şirketler, oldukça

düzeyde kazanç getirmemiştir. Bu da hava oyunlarında devletin borçlarını ödeyemeyeceği yönünde spekülasyonların sıkça dile getirilmesi imkan vermiştir (Çetin ve Çiftçi, 2000: 13-14).

[250] Bunların devir ve vazgeçme işlemleri bir sürü kayıtlara bağlı tutulmuş olduğundan, daha ticareti yapılabilir bir mal sayılmamış ve alınıp satılmak suretiyle elden ele geçmesine, yani borsada işlem yapılmasına olanak görülememiştir (Borsa Rehberi 1928 (2) 1991: 15)

[251] Özel durumlarda yapılan iç borçlanma karşılığında çıkarılmış olan hazine bonoları türlerine göre, derecesine uyan karşılıklarla devlet rantları ile değiştirilerek o iş için açılan Büyük Deftere geçirilip, nama yazılı senetler ve tahviller ortadan kaldırılmış, onların yerine hamiline yazılı senetler geçirilerek bunlara sahip olmada ve devire istenilen kolaylık sağlanmıştır (Borsa Rehberi 1928 (2) 1991: 15)

canlı bir değerli kağıtlar borsası yaratmaya başlamıştır. Bu piyasa ise, artık sarraftan ayrı, uzmanlaşmış bir meslek adamı olarak borsacı tipini doğurmuştur. Menkul kıymetler işlemleri ilk dönemlerinde Galata sokaklarında ayaküstü yapılan toplantılarla olmuş, daha sonra 1864 yılında Galata Bankerlerinin İstanbul finansal piyasasının merkezi haline getirdikleri Komisyon Hanında GB kurulmuştur. Resmi yetkisi olmayan bu borsa, DTB'nin nüvesini oluşturmuştur.[252] 1866 yılında menkul kıymetler borsasının kurulması, devletin kaimeyi kaldırıp parasına kararlılık kazandırılması girişiminin tamamlayıcı adımıdır. Hükümet 1862 borçlanması yapıp, banka eliyle kaimeyi piyasadan çektiğinde, kaimelerinin karşılığının % 40'ını madeni para, % 60'ını da Konsolid adlandırılan eshamı cedide ile ödenmiştir. Bu konsolidler piyasada hava oyunlarını yaratmıştır.[253] 1871'de yeni DTB nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamnamenin ana gayesi, tüm büyük borsalarda olduğu gibi, doğan ihtilafları dışarıya aksetmeden kendi içinde çözerek oyunun devamını sağlamaktadır. Bu borsa tamamen serbest borsadır, yabancı şirketlere ait hisse senetleri satılmakta ve kayda tabi olmadan bedeli yurtdışına transfer edilmektedir (Tekeli ve İlkin, 1997: 104-106). Ancak Arda arda gelen dış borçların tahvilatı yanında Şirket-i Hayriye, Tramvay, Telefon ve Telgraf Şirketleri ile maden şirketlerinin kurulması, Galata'daki hava oyunlarının artmasına neden olunca şikayetler artmıştır. Bu durumda, borsanın işlemesinde görev alanların denetimi için düzenlemeye gidilmiştir. Borsa 1870'lerde artık taşraya da ulaşmıştır.[254] GB'nin yasallaştırılması gereği faizin ve paranın maliyetinin yükselmesini önlemek ve hava oyunlarında halkın aldatılmasına son vermek isteğinden doğmuştur. 1873'te DTB ile menkul kıymetler piyasası olarak yarı yasal ve resmi kuruluş haline gelmiştir (Kazgan, 1995b: 67-68).

Uluslararası borsalarla birlikte GB, 1873 yılı Nisan ayından itibaren ciddi finansal kriz dalgasının içine düşmüştür.[255] Bu dönemde GB durgunluk ve para sıkıntısı yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ise Galata Bankerleri ile olan finansman ilişkisi nedeniyle, son dönemde sayıları artan bankaların diğer ticari işlemlere kredi açmak yerine sadece

[252] Borsa ile kısmen düzen altına almaya çalıştığı menkul değerler piyasasına 1866'da yayımlanan bir kararname ile daha sıkı bir düzen getirilmiştir. Kararnameye göre, GB'de yapılan işlemler MN'nin atayacağı bir komiserce denetlenecektir (Tekeli ve İlkin, 1997: 104-105).

[253] İstanbul'daki hava oyunları, devleti esham borsası kurmaya yöneltmiştir. Hava oyunları özel borsalarda oynarak birçok sorun çıkarmıştır. Bunun üzerine devlet resmi borsayı kurmak zorunda kalmıştır

[254] Tarım bölgelerindeki temsilcileri ile sarraflar, yöre çiftçilerini bile borsa oyunlarına sürükledikleri gibi, fonların tarımda kullanılmasına alternatif yatırım sahası olarak borsa kağıtlarını da devreye sokan sarraflar çiftçinin yüksek faizler ödenmesine neden olmuştur. Bu ise birçok yerlerde iflaslara, toprakların sarraflara ipotek edilmesine ve tarlaların boş kalmasına yol açmıştır (Kazgan, 1995b: 67).

[255] Bu kriz 1873 yılında Viyana'da düzenlenen dünya sergisinin tam da başladığı günlere denk gelmiştir. Sergi Mayıs 1873 tarihinde açılacak ve ekim ayının sonuna kadar devam edecektir. Ancak sergi daha açılmadan Viyana'da ciddi bir finansal kriz patlak vermiştir (Al ve Akar, 2013: 235).

acil devlet finansman ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmesi piyasa için ciddi kırılganlık yaratmıştır. Ayrıca artık eskisi gibi hükümetin az sayıda Galata Bankerinden borçlandığı dönemler yoktur ve hükümetin karşısında uluslararası ilişkileri olan büyük bankalar vardır. Viyana Borsasındaki krizin devam etmesi, spekülatörler arasında iflasların artmasına neden olmuştur.[256] Bu olumsuzluklar GB'ye hemen yansımıştır. Viyana Borsasındaki panik ve bunun Berlin'de yarattığı kötü durum, Bank of England'ın iskonto oranını bir haftada iki defa yükseltmesi, Paris'teki olumsuz ortam ve Osmanlı maliyesinin tükenme noktasına gelmesi GB'yi de bunalıma sürüklemiştir. Devlet maliyesinin belirsizlik içinde bulunması iflasa dair işaretleri arttırmış ve devlet finansmanının içine düştüğü açmaz benzer sonuçlar üretmiştir (Al ve Akar, 2013: 235-236).

19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapıdaki değişim sürecinde finansal düzenin gelişmesine rağmen, yerli finansal sermaye birikimi ve sermaye piyasası şartları meydana gelmemiş ve de Batı ölçüsünde menkul kıymetler borsası imkanları elde edilememiştir. Bu süreçteki finansal girişimler için gerekli sermaye imparatorluk hazinesinden tedarik edileceği halde, buna imkan olmamıştır. Çünkü Osmanlı maliyesi olağan masraflarını için bile dış borç almak zorunda kalmıştır (Şanda, 1969: 232-233). GB kısa sürede önemli aşamalar kaydetmişse de, Osmanlı ekonomisinde düzensizliğin hakim olduğu ortam nedeniyle kurumsallaşmasını gerçekleştirememiş, ülke içi atıl sermayenin harekete geçirilmesinde yetersiz kalmış ve büyük oranda gayrimüslim azınlıkların ve yabancıların hakimiyetinde kalan bir alan olmuştur (Al ve Akar, 2013: 23).

GB ağırlıklı olarak bir tahvil borsasıdır ve işlem gören hisse çeşidi iki elin parmaklarını geçmemiştir. Ayrıca GB'deki finansal işlemlerin büyük kısmı hava oyunları olarak cereyan etmiştir. GB'deki iç borçlanma ve dış kredi tahvillerinin nominal değerlerine ilişkin hesaplama çerçevesinde iki ayrı dönemleme yapılabilmektedir. Birinci dönem 1854 yılında esham-ı mümtazenin ihraç edildiği tarihten başlayarak iç borçların 1865 yılında konsolidasyonuna kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde GB'de Osmanlı dış borç tahvilleri işlem görmediğinden piyasada tedavül eden tahviller değişik isimler altında ihraç edilen iç borçlanma tahvillerinden oluşmaktadır. Ayrıca 1859 yılında ihraç edilmeye başlanan esham-ı cedide ile kaimelerin tedavülden alınmasında ve sonrasında ihraç edilen tahviller Londra ve Paris borsalarında da işlem görmüştür. Bu çerçevede borsalar arası fiyat farklılığının oluştuğu dönemlerde arbitraj işlemleri için

[256] Ancak Avrupa ülkelerinde yaşanan gelişmeler üzerine Viyana'da kriz daha da derinleşerek borsanın kapanmasına neden olmuştur. Krize karşı alınan önlemler kapsamında hükümet borsada işlemlerin tekrar başlayabilmesi için büyük bankalarla birlikte bir likidite sağlamıştır (Al ve Akar, 2013: 235-236).

büyük oyuncular tarafından zaman zaman ülkeler arası fiziki kıymet transferleri de yapılmıştır.[257] İhraç edilen borçlanma senetlerinin cazibesini artırmak için üzerindeki faiz oranını yükseltmek yerine ihraç fiyatını düşürmek bu dönem için genellikle tercih edilen bir pazarlama politikasıdır. Bu durum ise nominal bedel ile fiil değer ilişkisini zayıflatmıştır. Bu dönemde GB'de işlem gören hisse senetleri kayda değer bir rakama ulaşmamıştır (Al ve Akar, 2013: 151-157).[258]

Kısacası, organize menkul kıymetler piyasalarının kökleri 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanmaktadır. GB, Osmanlı Devletinin iç borçları ve 1854 yılından itibaren alınmaya başlanan dış borçlara ait tahvilleri alıp satan sarraf ve bankerler tarafından oluşturulmuştur. Kırım Savaşından sonra oluşan GB, çökmüş durumdaki Osmanlı ekonomisinden yüksek getiri sağlamayı amaçlayan Avrupalı yatırımcılar için bir araç olmuştur. Osmanlı Devletinde borsa resmi olarak ilk kez 1873 yılında örgütlenmiştir. 1873 yılındaki nizamname ile DTB adını almıştır (Bingöl, 2008: 87-89). Gerek savaş esnasında gerekse sonunda esham-ı mümtaze, hazine tahvili, tahvilat-ı mümtaze, sergi ve esham-ı cedide gibi çeşitli vade ve faiz oranlarıyla ihraç edilen iç borçlanma araçları GB'nin menkul kıymetler borsasına dönüşmesinde önemli rol oynamıştır.

1.6. Osmanlı'da Devlet Maliyesinin Yapısı

Osmanlı maliyesi el konulan artığın imparatorluk hazinesine aktarılması üzerine kurulu ekonomik yapıdır. Bu yapı, merkezdeki bürokratların taşradaki eşrafla ittifakını esas almıştır. Bu ittifakın mali temeli, gelişmişlik düzeyi son derece sınırlı tarımsal ekonomide üretilen artığın ele geçirilmesi mücadelesi olmuştur (Özbek, 2015: 18). Klasik dönem Osmanlı bütçe giderlerinin ekonomi içindeki yeri oldukça sınırlıdır. 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar bütçeye intikal ettiği kısmıyla devlet gelirlerinin, imparatorluk geliri içindeki payı % 2-4 arasındadır.[259] Devlet finansmanın temel kaynağı vergi gelirleridir ve vergi gelirleri de ülkedeki tarımsal üretim hacmine bağlıdır. Devletin giderleri ise iktisadi faaliyetlerden bağımsız bir şekilde savaşlara, kıtlıklara ve isyanlar bağlı ihtiyaçlarla birlikte artmaktadır. Bu durumda devlet, gelir kaynaklarını azami ölçüde harekete geçirerek kullanmıştır. Devlet giderlerinde ortaya çıkan artışlar hem vergiler,

[257] Bunlara ek olarak bu dönemdeki tahvillerde ihraç fiyatı nominal bedelin altındadır. Aşırı talep nedeniyle nominal fiyatların üzerindeki fiyatlardan ihraçlar mümkün olsa da nadirdir (Al ve Akar, 2013: 156).
[258] Ancak bu durum dönem itibariyle şaşırtıcı değildir. Çünkü belli başlı Avrupa borsaları sabit getirili menkul kıymetler, özellikle de devlet borçlanma senedi ağırlıklı piyasalardır (Al ve Akar, 2013: 157).
[259] Bu süreçte bütçe büyüklükleri devletin ihtiyaçlarına paralel olarak bu sınırlar arasında dalgalanmıştır. Vergi ve iç borçlanma dışında mali bir müdahale aracı olarak; miri topraklar, vakıf arazileri, el konulan servetler, değerli metallerin Darphane'de paraya çevrilmesi ve ianeler kullanılmıştır (Tokdemir, 2011: 53).

hem de diğer mali kaynaklar üzerindeki baskıları arttırmıştır. Böylece iltizam sistemine geçilerek vergi gelirlerini toplamada değişikliğe gidilmiş ve bu şekilde iç borçlanma için ilk adım atılmıştır.[260] Bu bağlamda devletin kendi kaynaklarıyla imparatorluk hazinesinin sorunlarını çözmesi, mali bunalımlarla bir arada 19. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir (Tokdemir, 2011: 53-54). Tanzimat'tan önce Osmanlı maliyesi çok sade ve basit durumdadır. Bu dönemin üç niteliği vardır; devlet gelirinin büyük bölümü doğrudan vergilerden elde edilmektedir, gelirler ayni olarak alınmaktadır; müslim ile gayrimüslimler arasında vergi dağılımında eşitlik yoktur (Borsa Rehberi 1928, 1987: 5).

19. yüzyılın ilk yarısında sonra, önceki mali uygulamaların[261] olumsuz sonuçları ve daha köklü reform programına olan ihtiyacı nedeniyle Osmanlı bürokrasisi, geleneksel mali düzeni değiştirerek gelir kaynaklarını yeniden düzenlemiş ve yeni gelir kaynakları oluşturmuştur. Ayrıca gelirleri kontrol ederek modern devletin üstlendiği yeni faaliyetlere uygun gayret içine girmiştir. Bu çerçevede Tanzimat döneminde devlet gelirleriyle ilgili temel hedef; ödeme gücüne dayanmayan vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ile muafiyetlerin çok olmadığı, ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü haline getiren ve gelirleri etkin devlet maliyesi kanalıyla doğrudan toplayan mali yapı oluşturmaktır (Güran, 2006: 65-66). Tanzimat döneminde gündem devlet maliyesiyle ilgili sorunlar olmuştur. Yani yeni mali yapının temellerinin atılmıştır. Tanzimat reformları, önceki iktisadi ve mali düzensizlik döneminin sonucunda ulaşılan programsal çerçevedir. 19. yüzyılda temel sorun idari-mali reformlar ve ekonomik değişimin finansmanı için yeni kaynak yaratılmasıdır. Bunun için gelirlerin artırılması ve mali düzenin değiştirilmesi zorunludur. Osmanlı maliyesindeki yapısal değişimler, ekonomik yapıdaki belirleyici nitelikte değişimleri getirmiştir (Özbek, 2015: 18-19).

Tanzimat döneminde devlet, vergi sistemini daha etkin kullanarak daha fazla gelir toplamaya başlamıştır. Bu eğilim 19. yüzyıl boyunca devam etmiş, vergi gelirleri yavaş fakat sürekli arttırmıştır. Ancak Tanzimat reformlarıyla modern idari-mali yapı yaratılması büyük mali yük getirmiştir. Bu nedenle geniş ölçüde yerelde kalan vergi

[260] Bu aşamada artık iltizam yeterli olmamış, devletin yeni finansman yöntemi malikane sistemi olmuştur. Ancak daha sonra kaybedilen savaşlar yüzünden yaşanan büyük mali bunalımlar ile bütçenin nakdi gelirinin yarısına kadar ulaşan ödemeler, malikane sisteminin bir dönüşüme uğramasını da beraberinde getirmiştir. Burada devletin yeni finansman yönetimi artık esham uygulamasıdır (Tokdemir, 2011: 54).

[261] 19. yüzyıl da Osmanlı Devleti artan askeri masrafların çözülmesinde yeni arayışlara girmiştir. Yeni bir ordu kurma gayretleri imparatorluk hazinesinin gelir ihtiyacını artırmıştır. Acil gelir ihtiyacı geleneksel mali düzen içinde çözülmüş; müsadere, tağşiş ve ticari tekeller oluşturma gibi kısa dönemde gelir sağlayabilecek ve uygulanması kolay mali kaynaklara başvurulmuştur. Ancak bunlar başta tarım olmak üzere ilgili iktisadi grupları olumsuz etkileyerek üretim faaliyetlerinden koparmıştır (Güran, 2006: 65-66).

gelirleri, bu masraflı reformların giderlerini karşılamak üzere merkeze aktarılarak gelirlerinin artırılması için tedbirler alınmıştır. Bu dönemdeki mali merkeziyetçilik; devlet gelir ile giderlerini merkezde toplamak şeklindedir. Devlet maliyesi için amaçlanan; tek hazine, mali merkezileşme ve bütçe kontrolüdür (Öner, 2005: 132). Tanzimat ile merkezi bürokrasi, bir yandan devlet maliyesini güçlendirmiş, öte yandan taşradaki kesimlerin iktisadi temellerini zayıflatmaya çabalamıştır. Tanzimat birlikte devletin önemli gelir kaynağı öşür ve ağnamın toplanmasında iltizam sistemi kaldırmış, vergileri devlet memurlarının toplaması getirilmiştir. Ancak, kısa süre içinde vergi gelirlerinde gerilemeler ortaya çıkmış ve devletin taşrada vergi toplayabilecek idari gücünün olmadığı görülmüştür. Taşradaki unsurlar karşısında devletin atadığı tahsildarlar çaresiz kalmışlardır. Bu durumd iltizam sistemine geri dönülmüş ve vergi gelirleri taşradaki güçlü kesimlerle paylaşılmıştır (Pamuk, 2007: 198-199).[262]

Bu süreçte Osmanlı ekonomisinde önemli aktörlerden biri devlettir ve bu açıdan birinci sırada yer alan da devlet maliyesidir. Çünkü düzenli bir şekilde kurulmuş yapının olmadığı yerde mali denge de yoktur.[263] Devlet maliyesinin sıkıntılı olması, aslında imparatorluk ekonomisinin daha organik yapısına bağlı nedenlerden ileri gelmektedir. Bu nedenlerden biri paranın değerinin saf olmamasıdır. Buradaki durum, gerçek değer ile itibari değer arasında fark olması değildir. Çünkü Osmanlı parası, üzerindekinin % 50'si değerindedir ve dış piyasalar da önemli kayıplara uğramaktadır (Morel, 1984: 136).[264] İmparatorluk hazinesi için gelir tükendiği zaman yenisini bulmak amacıyla başvurulan geleneksel çareler şunlardır; büyük devlet makamlarının satılması, ilerde elde edilecek gelirin önceden satılması ve madeni paralarının tağşişi (du Velay, 1978: 29).

Osmanlı maliyesi başlangıçta tek hazine sistemine göre yapılanmış ve daha sonra ise çoklu hazine sistemine geçilmiştir. Ancak kısa bir süre sonra, mali yapıdaki çok başlılık ve sorunlar üzerine tekrar maliyeyi birleştirici girişimler başlatılmıştır.[265] Çünkü

[262] Çünkü 19. Yüzyılda da, devletin ekonomiye ilişkin politikalarını askerî ve malî öncelikleri yönlendirmiştir. Vergi gelirlerinin artırılmasının yanı sıra, güçlü bir ordunun kurulması, sarayın ve kentlerin iaşesinin sağlanması devletin en önemli amaçları oluşturmuştur (Pamuk, 2007: 199).

[263] Devlet maliyesinin sorunları, gelir ve kredi koşullarındaki yanlış anlayışlardan ileri gelmemektedir. Buna karşılık geleneksel mali düzenden ileri gelerek birlik, kesinlik ve genellik göstermemektedir. Çünkü devlet bütçesinin sağlam mali temeli yoktur ve açıkla kapanması olağan durumdur (Morel, 1984: 136).

[264] Ayrıca ayarı düşük madeni para ve kağıt paranın dışında esham ve sergi adı altında iç borçlanma tahvilleri vardır. Buna karşın devletin belli bir süre dış borcu da yoktur (Mordtmann, 1999: 308).

[265] Bu çerçevede 1835 yılında Hazine-i ile Darphane-i Amire birleştirilmiş ve Başdeftardarlık kaldırılarak Darphane-i Amire Defterdarlığı kurulmuştur. Bu tek hazine sistemine dönüşün ilk adımı olmuştur. 1838 yılında Hazine-i Amire ile Darphane-i Amire idaresi birbirinden ayrılarak Hazine-i Amire bu defa Mansure Hazinesine ilhak etmiştir. Hazine-i Amirenin kendisinden ayrılması ile darphane eski durumuna kavuşmuştur. Ayrıca Asakir-i Mansure Defterdarlığı Nezarete dönüştürülerek MN kurulmuştur. Böylece her iki hazine Maliye Nazırının yönetiminde birleştirilmiştir. Bu değişiklikler ile birlikte Asakir-i Mansure

daha sonra mali reformlarının uygulandığı ve uygulanmadığı yerlerin gelir ile giderlerinin nasıl idare olunacağı ve tahsilatın hangi hazineye gireceği sorunu ortaya çıkmıştır. Tanzimat'ın uygulandığı yerlerin mali işleri ve muhassılların yazışmalarıyla ilgilenmek üzere Hazine-i Amire Defterdarlığıyla aynı seviyede olmak üzere Umur-ı Maliye Nezareti kurulmuştur. Bu sırada başta Tanzimat'ın uygulandığı bölgelerin yeni kurulan muhassıllarca gönderilen vergi gelirleri olmak diğer bazı gelirleri de tahsil eden yeni bir hazine ortaya çıkmıştır: Maliye Hazinesi. Böylece Tanzimat'ın mali bakımdan getirdiği yeniliklerin her yerde birden uygulanmasına başlanamaması nedeniyle iki ayrı maliye idaresi ortaya çıkmıştır. Ancak Maliye Hazinesinin bu statüsü uzun sürmemiş, daha sonra hazinelerin birleştirilmesi ve tek hazine sistemine dönüş gerçekleşmiştir. 1840 yılında üç hazine yani Hazine-i Amire, Hazine-i Mansure ve Hazine-i Redif kaldırılarak tüm gelir ve giderlerinin Maliye Hazinesi ile birlikte yeni bir hazinede birleştirilmesine karar verilmiştir. Böylece Osmanlı Devletinde çoklu hazine dönemi kapanarak tek hazine sistemi tekrar benimsenmiştir. Ayrıca mali teşkilat ve hazineler bunlara bağlı bürolarla birlikte Umur-ı Maliye Nezaretiyle birleştirilmiştir. MN tekrar bağımsız ve maliyenin tek sorumlusu durumuna getirilmiştir (Öner, 2005: 239-241).[266]

Tanzimat reform hareketlerinin, gelir ile giderlerin elde edilip sarfedileceğini ve bunlar arasındaki denkliğin sağlanacağını gösteren bütçesi yoktur. Mali reformları arasında en önemlisi olarak bütçenin uygulama alanına konulması kolay olmamıştır.[267] Devlet bütçesinin bulunmayışı yüzünden, hesapsız harcamaların yarattığı bu yıllarındaki devlet maliyesinin bunalımları, devlet gider ve gelirleri arasındaki mali dengeyi alt üst etmiştir (Sayar, 1978: 185-188). Osmanlı maliyesinde belirli gelirlerin belirli hizmetlere karşılık gösterilmesi usul olduğu için Tanzimat'tan önce devletin genel gelirini ve genel giderini tespit eden bir bütçe usulü yoktur. Bu uygulamada devlet gelirlerinin tümü hazineye girmemekte ve tüm giderler de hazineden karşılanmamaktadır.[268] Tanzimat'la birlikte, modern devlet yapısı oluşturmak amacıyla ilk olarak, 1840 yılında Mansure,

Defterdarlığı da lağvedilmiş olmuştur. Ancak MN'nin bu statüsü uzun ömürlü olmamış, Tanzimat ile birlikte 1839 yılında Nezaret ikiye ayrılarak tekrar Defterdarlık haline gelmiştir. Böylece Hazine-i Amire ile Mukataat Defterdarlığı kurulmuştur (Öner, 2005: 239-240).

[266] Bu bağlamda Nezaretin kurulmasının iki amacı vardır. Birincisi, belirli devlet giderlerine karşılık belirli hazinelerden oluşan çokluğu ortadan kaldırmak ve gelirler ile giderleri tek hazinede toplamak. İkincisi ise, taşrada vergi tarh ve tahsilini tek elde kontrol etmek, yolsuzluğu önlemek ve geliri artırmak, böylece taşra teşkilatını merkezi teşkilatına bağlayarak yeniden düzenlemektedir (Öner, 2005: 241).

[267] Çünkü bütçenin hazırlık, inceleme, tasdik, uygulama ve denetleme safhalarının nasıl yapılacağını gösteren mevzuat bulunmadığı gibi, bunu yürütecek kadro da yeterli değildir (Sayar, 1978: 186-187).

[268] Halbuki Avrupa'da devlet anlayışındaki gelişmeler sonucunda bütçe hakkı doğmuş, bütçe ilkeleri oluşmuştur. Bütçelerin önemli ilkelerinden genellik ilkesine göre devletin tüm gelirlerinin bütçeye girmesi tüm giderlerin de bütçeden yapılması gerekmektedir (Öner, 2005: 132).

Redif ve Hazine-i Amire gibi hazineler kaldırılarak Maliye Hazinesiyle birleştirilmiştir. Belirli devlet gelirlerini belirli devlet giderlere tahsis amacını taşıyan farklı hazinelerin kaldırılmasıyla MN tüm devlet gelir ve giderlerini yöneten tek hazine ile idare olmuştur. Bu ilk önemli adımdan sonra maliye hazinesi devletin tüm malvarlığının sahibi olup muvazene adıyla ve bütçe usulüne yakın bir tarzda her yıl defterler düzenlemeye başlamıştır (Öner, 2005: 312). Tanzimat dönemi önemli mali olaylarından biri önceden tahmin, tevzin, tasdik esasına dayanan devlet maliyesinin koşullarına uygun ve modern anlamda bütçelerin yapılmasıdır.[269] 1844 yılında, geçen yılın bütün gelirleri ve giderleri hesaplanarak devletin mali dengesi hakkında bir cetvel tertip edilmiştir. Bu mali dengelemeye bütçe dense de, bu cetvel geçen yılın gider ve gelirlerinin toplamı olup bütçe değil, kesin hesap cetveli niteliğindedir.[270] 1850'ye doğru yapılan ve gider-gelir toplamlarının birbirine eşit hesaplandığı cetvele modern anlamda ilk bütçe denmişse de, bu da geçmiş yılın kesin hesap cetveli olarak kabul edilmelidir (Sayar, 1978: 185-188).

1855 Muvazene Defteri Nizamnamesi, bütçenin hazırlanması, tasdik edilmesi, uygulanması ve denetlenmesine ilişkin hususları kesin olarak hükme bağlamıştır. Buna göre; her yıl MN tarafından gider tespitleri ve gelir tahminleri ayrı ayrı defterlere yazılacak ve mali yılbaşı olan Mart ayından en az 2 ay önce hükümete takdim edilecektir. Bu suretle, ilk hazırlıklar hükümetçe yapıldıktan sonra, gider ve gelir defterleri ve tasarı incelenmek üzere Meclis-i Tanzimat'a verilecek, bütçe komisyonu niteliğinde olan bu meclise Meclis-i Valayı Ahkam-ı Adliye'den birkaç kişi katılacaktır.[271] Müzakere ve onaylama işlemi mali yılbaşından önce sona erdirilerek bütçe Padişaha arzolunup tasdik olunduktan sonra yürürlüğe girecektir. Bütçenin bir nüshası padişahta, diğer nüshalarından biri Meclisi Aliyi Tanzimat'ta muhafaza edilecek, öbür nüshaları da Meclisi Valay-ı Ahkam-ı Adliye ile MN'ye gönderilecektir (Sayar, 1978: 189-190).

Tanzimat döneminde tahmin, sınırlamak, dağıtmak ve tasdik esaslarına dayanan, modern anlayışı uygun bütçe fikrinin doğup yerleşmesine rağmen, bütçe hakkının millet temsilcilerine verilmesi hususunda bir hareket yapılmamıştır. 1855 Nizamnamesi ile

[269] Osmanlı maliyesinde, Avrupa'daki gibi modern bütçe kurumu yoktur. Her ne kadar üç ayda bir çeşitli gelir ve giderler ilgili bir defter düzenlense de bu sadece padişaha arz edilmektedir (Sayar, 1978: 185-186).
[270] Devlet maliyesindeki kurallar gereğince, geçmiş yılın değil, gelecek yılın giderlerini sınırlayan, gelirlerini tahmin eden ve bunların icrasına yetkili makamlarca önceden tasdik yolu ile izin verilen bütçenin yapımı için 1863 yılını beklemek gerekecektir (Sayar, 1978: 188).
[271] Bu meclise ilgili Nazırlar ve yetkili memurlar davet edilerek devlet dairelerine ait incelemeler bittikten sonra, bütçenin genel müzakeresi yapılmak üzere, bütün nazırların hazır bulunulacağı Meclis-i Umumi'de Muvazene Defteri okunacak, her daire ayrı ayrı görüşülerek gelir ve giderler hakkında çoğunlukla karara vardıktan sonra, bütçenin tamamı oylanmak suretiyle tasdik işlemi tamamlanacaktır (Sayar, 1978: 189).

devlet bütçesinin ana hatlarını hazırlık, müzakere, tasdik ve denetleme işlerini yürütme bakımından mali bir düzen tesis edilmişse de, bunlar uygulama safhasına geçememiştir. Çünkü bir yandan tebanın eşitliği ilkelerinin gerçekleştirilememiş olmasını bahane eden yabancı ülkelerin baskısı, diğer yandan ekonomik yapı da esaslı reformlardan doğan iç isyanlar mali uygulanmaları geciktirmiştir (Sayar, 1978: 189-191). Diğer taraftan 1855 dış kredisinin savaş masraflarında kullanılmasını kontrol etmek üzere, İngiliz ve Fransız temsilcilerinden kurulu mali gözetim komisyonunun oluşturulması sözleşmeye ilave edilmiştir. Bu suretle imparatorlukta ilk defa yabancıların mali denetimi başlamıştır. Bu bağlamda 1859'da Batılı büyük güçler Osmanlı hükümetine Islahat Fermanındaki esasları hatırlatarak ortak bir teklifte bulunmuşlar imparatorluktaki reform hareketlerinin çok yavaş gittiği belirtmişlerdir. Osmanlı hükümeti, Batılı büyük güçlerin güvenini kazanmak için bazı idari-mali çarelere başvurmuştur. Bu yüzden doğru düzgün bir bütçe hazırlamak için bir mali danışma meclisi oluşturulmuştur (Şanda, 1969: 58-59).[272]

Fuat Paşa, esas bütçeyi meydana getirmeden önce 1861-1862 mali yılın gelir ve giderlerine göre kabataslak bir bütçe meydana getirmek zorunda kalmıştır. Bu bütçenin gelirleri altı madde halinde gösterilmiştir: Vasıtalı vergiler; Vasıtasız vergiler; Miri emlak hasılatı; Özel bazı gelirler; Mümtaz eyalet vergileri ve Bazı dairelerin özel gelirleri. Bütçenin giderleri beş maddede gösterilmiştir: Dış borçlar amortisman ve faizi; İç borçlar amortisman ve faizi; İç borçlar (ertelenmiş olanlar); Padişahın ve dairelerin tahsisatı (Karal, 1977: 226-227). 1863-1864 mali yılı bütçesi, tahmini rakamlara dayanılarak tasdik edilmiş, devlet gider-gelirlerinin tahakkuk, tahsil ve tediyesi buna göre yapılmıştır. Bu imparatorluk hazinesinin ilk bütçesi olarak kabul edilmektedir. Gelirin ve giderin; önceden tahmini esasına dayanmayan, hazineye girip çıkışından sonra düzenlenen bu bütçeler kesin hesap cetveli niteliğindedir (Sayar, 1978: 207-208).[273] 1873 yılında ikinci bütçe nizamnamesi yürürlüğe girmiş, 1855 nizamnamesindeki gibi bütçenin hazırlık, inceleme ve uygulanmasındaki hükümleri kapsamış, giderlerin ve gelirlerin Divan-ı Muhasebat tarafından kontrol edileceği hükümleri getirilmiştir (Sayar, 1978: 219-220).

[272] Öte yandan İngiltere'de devlet gelirlerini artmak için hükümete proje vermiştir. Bu projede yabancıların emlak satın almaları teklif edilmiş ve vakıfların kaldırılması istenmiştir. Bu teklifler kabul edilmiş, mali meclise üç yabancı delege alınmıştır. Bu yabancı temsilciler, imparatorlukta yeni vergi kaynakları aramış ve özellikle de vergileri toplama usulleri incelenmiştir (Şanda, 1969: 59).

[273] Ayrıca devletin parası bu süreçte hesapsız bir şekilde israf edilmiş, bütçeler yapılmasına rağmen masraf kontrol altına alınmamıştır. Bu yüzden her yıl açıkla kapanın bütçeler sürekli yapılan borçlanmalarla kapatılmıştır. Devlet giderlerini bir düzene sokmak amacıyla yeni tedbirler alınmıştır (Sayar, 1978: 207).

Tanzimat Fermanında; devlet giderlerinin kanunlarla önceden belirlenip onaylanması ve harcamaların ona göre yapılması ifadesinin kullanılmasına rağmen modern bütçe ilk defa metinlerde 1855 yılındaki nizamnamede Muvazene Defteri olarak geçmiştir. Böylece bütçenin uygulamaya konduğu görülmektedir. Islahat Fermanı ile nizamnamenin uygulanmasına itina gösterilmesi vurgulanmıştır. 1874 yılında ikinci defa yayınlanan bütçe nizamnamesinden sonra, 1876 yılında I. Meşruiyet'in ilanının akabinde bütçe yapma hakkı Kanun-ı Esasi ile Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'a verilmiştir. Padişaha bütçeyi onaylama yetkisi tanınmıştır (Akar, 1999: 565).[274] 19. yüzyılda Avrupa'da her ülke bütçe hakkına sahiptir. Bütçe, bir ülkenin mali olanaklarını denetleme anlamına gelmekte, içte ve dışta egemenlik sağlamanın unsuru olarak görülmektedir.[275] Tanzimatla birlikte bütçe fikri doğmuş, 1876 Kanun-u Esasi'sinde bütçe hakkı meclise verilmiştir. Bütçeye ilişkin konular, Kanun-i Esasi'de düzenlenmiştir. Bütçe hakkı meclise verilmiştir ancak meclis bu hakkı kullanmadan dağıtılmıştır. Mali kaynakların keyfi kullanımın önlenmesi açısından bütçe hakkı, Kanun-i Esasi'de geniş yetkilerin padişaha verilmesi nedeniyle sınırlı biçimde gerçekleşmiştir.[276] Diğer ülkelerde, ulus devletlerin doğuşuna koşut olarak bütçe hakkı gelişmiş ve aşağıdan yukarıya demokratik bir taban olmuştur. Osmanlı Devletinde böyle bir taban yoktur, aydınların baskısı ve dış etmenlerin etkisiyle I. Meşrutiyet ilan edilerek, Kanun-i Esasi yapılmış ve meclis açılmıştır. Meclis, kısa bir süre sonra padişah tarafından kapatılmıştır (Coşar, 2008:).

Tanzimat döneminde; devlet masrafları kısılmaya, hanedan üyelerinin tahsisatları indirilmeye, tahsisat maliye dairesince verilmeye ve vergiler adaletli olarak alınmaya çalışılmıştır. Asıl sorun, devletin gelir ve giderini yürütme gücü üstünde denetimin yokluğundan ileri gelmiştir. İdare değiştirilmekte fakat böyle bir tedbirle de mali yapı düzelmemektedir. Tanzimat ile modern ekonomik yapı, Osmanlı ülkesine aktarılırken mali denetim dikkati alınmış ve bu amaçla bir meclis kurulmuştur. Devletin gelir ve giderleri meclis tarafından tespit, tetkik ve kontrol edileceği belirtilmiş, fakat bu meclis vazifesini yapamamıştır. Bu sebeple, idari-mali yapı kontrol organından mahrum kalmıştır. I. Meşruiyetiyle birlikte Kanunu Esasi'de maliye ile esaslı hükümler

[274] Bütçe kelimesi de ilk defa Kanun-ı Esasi'nin 97. maddesinde kullanılmıştır. 1876-1877 bütçesi Kanun-ı Esasi'ye bağlı kalınarak mecliste madde madde görüşülmeye başlanmıştır. Ancak bütçe görüşmelerindeki ağır eleştiriler neticesinde meclis üçüncü ayında tatil edilmiştir (Akar, 1999: 565).

[275] Bir ülkenin bütçesini yapma hakkına sahip olması ve bunun ulus temsilcilerinde toplanması önemli konudur. 19. yüzyılda ulusun temsilcilerinin yer aldığı meclisler bunu kullanmaktadırlar. Bu yönüyle, bütçe hakkı yurt içinde halk egemenliğini, yurt dışında bağımsızlığı gösteren önemli araçtır (Coşar, 2008:).

[276] Kanun-i Esasi'de mutlak iktidarı sınırlanmayan padişaha, meclisi feshetmek ve eski bütçenin bir yıl daha uygulanması yetkisi padişaha verilmiştir. Bu nedenle, bütçe hakkı uygulanamamıştır (Coşar, 2008:)

konulmuştur. Böylece, vergilerin ancak meclis tarafından kabul edilen bir kanun ile tespit edilip toplanacağı, bütçe kanunun mecliste madde madde okunup kabul edileceği, özel kanunla belirtilmeden hazineden ayrıca para sarf edilmeyeceği, masrafların meclis tarafından kontrol edileceği ve bu amaçla Divanı Muhasebat kurulacağı belirtilmiştir. Bu suretle ilk defa olarak, gelir-giderin kontrolü hususunda hükümet üstü otorite getirilmiştir (Karal, 1988: 416-417).[277] Bu gelişmelere karşın Osmanlı devlet bütçesinin özünü doğru biçimde anlamak güç olmuştur. Çünkü devlet bütçesi son zamanlara kadar açık olmamıştır. Bütçe olağan durumda denk olarak kapanmış, ama savaş masrafları mali dengeyi bozmuştur. Hükümet verginin tahsilinde önemli reformlar yapmış, kişi başına verginin karakterini değiştirmiş ve iltizam sistemi de çoğunlukla kaldırmıştır. Ayrıca Sultanın kendisi saray personelinin sayısını azaltarak tutumluluk göstermiştir. Ama bu tasarruftan daha çok, vergilerin arttırılmasıyla mali durumun sakıncaları giderilebilecek ve gelecek mali güvence altına alınabilecektir (Morel, 1984: 149-152).[278] Bu süreçte bütçe denkliği sağlanamayınca, açıklar borçlanmalarla kapatılmış ve alacaklara borçlu kalınmıştır. Her yıl artan dalgalı borçların büyük bölümü memurların maaşlarından alacakları, bir bölümü de tüccarın alacağıdır Ayrıca devlet bütçelerinin düzensiz olmasından, gelirlerin eksik tahsil edilmesinden, yeni ek ödenekler alınmasından dolayı, bütçeler her yıl büyük açıklar vermiştir (Borsa Rehberi 1928, 1987: 105-115).

Tanzimat dönemine gelinceye kadar, devletin düzenli bir vergi sistemi yoktur. Belli başlı gelir kaynakları, toprak ürünlerinden ayni olarak alınan aşar vergisi, taşınır ve taşınmaz mallarla ticari faaliyetlerden alınan dolaylı ve dolaysız vergiler, askerlik yapmayan Hristiyan reayadan alınan cizyeden ibarettir. Tanzimat Fermanı ile kamu maliyesinin vergi ve bütçe ile ilgili konularına ait önemli yenilikler getirilmiştir. Mali reformlar ile ilgili öneriler, ferman metni içine serpiştirilen birkaç cümlede toplanmıştır. (Sayar, 1978: 184).[279] Vergilendirme alanında temel hedef Ferman ile belirlenmiştir. Tüm geleneksel vergiler, koyun vergisi (ağnam resmi) ve Müslüman olmayanların verdikleri

[277] İlk Meclisin, maliye ile alakalı olarak yaptığı en önemli iş bütçeyi tetkik ve kabul etmek olmuştur. Bütçe görüşmeleri 2-16 haziran 1877 tarihleri arasında yapılmıştır. Bütçenin tümü hakkında konuşan İstanbul mebuslarından biri şu sözleri söylemiştir: "Bütçe devletin canıdır. Her fert, her bir aile ve her bir devlet, her şeyden önce gelirini arttırmalı ve masraflarını azaltmalıdır ki, kalkınabilsin ve namusuyla itibarıyla yapabilsin. Ekonomi politik denilen ilmin ta başındaki tenbihi budur." (Karal, 1988: 417).

[278] Bu bağlamda mali reformların imparatorluk hazinesine sağladığı yararları ortaya çıkarmaktadır. Ancak devlet bütçesinin öğeleri Batılı büyük devletlerin bütçelerininkinden çok farklıdır. Bu durum, bütün mali düzen içinde hükümetin en büyük kusurudur (Morel, 1984: 151-152).

[279] Önce verginin adalet ilkesine uygun olarak, mükelleflerin ödeme gücü ile orantılı bir şekilde alınması esası kabul edilmiş, vergide ödeme gücü, ölçülülük ve kesinlik ilkeleri konulmuştur. Ayrıca şikayetlere konu olan iltizam usulü kaldırılmış, maliye teşkilatı genişletilerek devlet memuru olmayan mültezimler yerine muhassıl adı verilen memurlar vasıtasıyla vergilerin tahsili esası konulmuştur (Sayar, 1978: 184).

vergi (cizye) dışında kaldırılmıştır. Toprak ürünlerine tek vergi olarak ürün değerin tam onda birini oluşturan bir vergi salınmıştır. Pazar vergisi ve rüsumu sitte yerine tüccar ve zanaatkarlar ödeme güçlerine göre bir kar vergisi (temettuat vergisi) ödeyeceklerdir. Ayrıca, bütün bu vergiler hazinenin aylıklı memurları olan muhassıllar tarafından toplanacaktır (Shaw ve Shaw, 1982: 130). Tanzimat'ta başlayan reformlar; bir taraftan devlet giderlerinin artmasına, diğer taraftan gelirlerin tahsilinde gecikmelere neden olmuş, ilk yıldan itibaren devlet maliyesi finansman güçlükleriyle karşılaşılmıştır Daha sonra giderlerin sürekli artması, ek gelir kaynaklarının bulunması ve mevcut gelirlerin artırılmasını zorunlu hale getirmiştir. Osmanlı maliyesinde, giderlere göre gelir bulmak değil de, gelire göre giderleri ayarlamak temel ilke olmuşsa da giderlerindeki artışların önlenememesi, yeni gelirlere duyulan ihtiyacı sürekli canlı tutmuştur (Şener, 1999: 552).

Tanzimat dönemindeki mali reformlarla Osmanlı bürokrasisi, güçlü devlet maliyesi için gerçek başarıya ulaşmaya ve kalıcı mali güvenirlik elde etmeye çalışmıştır (Morel, 1984: 140). Tanzimat dönemi vergi düzenlemeleri şunlardır: Ancemaatin alınan vergi;[280] Emlak, arazi ve temettü vergileri;[281] Aşar ve Ağnam resmi; Cizye-Bedel-i Askeri; Bedel-i Nakdi-i askeri; Bedel-i Tarik (Yol Bedeli); Evrak- Sahiha (Damgalı Kağıt); Harçlar; Tütün ve Tuz Tekelleri; Mısır Vergisi ve Gümrük Vergisi ile Rüsumat Emanetince tahsil edilen diğer vergiler. Vergi gelirlerinin bütçelerdeki tasnif şekli, Tanzimat'ta düzenlenen muvazene defterlerinde iki kısma ayrılmıştır: İlki vergi ve cizye geliri, miri emlak geliri ile emirliklerin maktu vergiler; İkincisi ise aşar, ağnam, gümrük

[280] Örfi vergilerde ilk adım olarak, bütün örfi vergiler ile ihtisap resmi kaldırılarak yerine her köy ve mahalle üzerine ancemaatin vergi adlı tek bir vergi konulmuştur. Böylece ödeme gücü dikkate alınmaksızın erkek nüfus üzerine yüklenen ve hane reislerinden eşit olarak alınan baş vergisi sayılabilecek çok sayıda örfi vergi ile ihtisap resmi uygulamasından, 1840 yılından itibaren her ferdin emlak, arazi, emval ve hayvanları ile yıllık ticari kazancı ivin bir kıymet takdir edilmek üzere tespit olunan genel serveti esas alınarak tevzi edilen genel bir vergiye geçilmiştir (Öner, 2005: 288-289).

[281] Kişilerin genel serveti üzerinden tarh edilen ancemaatin vergi 1840-1860 yılları arasında uygulandıktan sonra, bunun tadil ve tevziatına bakılmadığı, köy ve mahalle meclislerince tevziinde haksızlıklar yapıldığı ve bir takım nedenlerle zamlar yapılarak düzeninin bozulduğundan vergiye daha sabit bir esas bir matrah tayini zorunlu olmuştur. Bu arada 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin yayınlanması da genel tahriri zorunlu ve acil hale getirmiştir. Bu nedenle, Tanzimat'tan sonra ikinci adım olarak 1863 yılında itibaren ancemaatin verginin aşamalı olarak kaldırılıp yerine emlak, arazi ve temettü vergilerinin tahrir esasına göre hesaplanarak ayrı ayrı vergiler halinde alınması kararlaştırılmıştır. Bu yeni vergilerin yapılacak yeni bir genel tahrire dayanılarak tarh edilmesi, tahririn tamamlanmadığı yerlerde ancemaatin vergi uygulamasına devam edilmesine benimsenmiştir. Emlak ve gelir vergilerinin ilk nüvesini oluşturan bu vergiler tevzii değil, nisbi oranlı olmuştur. Emlak vergisi bina ve arazinin tahrir olunan değeri üzerinden, temettü vergisi ise tüccar ve esnafın tahrir sonucu belirlenen yıllık geliri üzerinden nisbi oranlı olarak alınmaktadır. Tarımla uğraşanlar ise temettü vergisinden muaf olup, eskiden olduğu gibi öşür ve ağnam resimlerini ödemeye devam etmiştir. Tahrir esasına göre alınan emlak ve temettü vergileri takdir edilen değer ve irad üzerinden alındığından, ancemaatin tarh olunan verginin aksine kişilerin kişilikleri itibariyle mutlaka vergiye hisseder edilmeleri söz konusu değildir. Kişilerin emlak ve temettü vergisini ödemesi için köyde veya şehirde mutlaka bir bina veya araziye sahip olmaları veya bir ticaret ve sanatla uğraşmaları gerekmektedir. Bu şekilde, Tanzimat'la başlayan ödeme gücüne yönelen vergileme ilkesi gelişmiştir (Öner, 2005: 310).

ve rüsum gelirleri yer almıştır. Bütçelerdeki tasnif 1861 yılına kadar devam etmiş, daha sonra tekalif-i bilavasıta ile tekalif-i bilvasıta (dolaysız/dolaylı) şekline dönüştürülmüştür (Öner, 2005: 310). Ayrıca kadastro memurları, hızla ülkeye yayılmışlar, arkalarından muhassıllar onları izlemiş ve Tanzimat reformlarını gerçekleştirmek için gerekli gelirler beklemeye başlanmıştır. Yeni kent vergileri salınmış ve etkin şekilde toplanmış, bunların düzenli ve gelire orantılı olması ticaret canlandırmıştır. Ancak bu yeni düzen kırsal bölgede işlerliğini koruyamamıştır. Sorun kadastroda değildir, tarım merkezlerinde kısa zamanda vergi toplama amacıyla yeterli yazımlar yapılabilmiştir. Ancak bunların uygulanması sorun olmuştur.[282] Reformlara karşın devlet gelirleri giderek artan merkezileşmenin gerektirdiği masrafların gerisinde kalmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 132).

Bir devletin iktisadi gücünün temel ölçütü gelir elde etme kapasitesidir. Buna karşılık, devletin gelir elde etme kapasitesinin incelenmesi iktisadi gücünden daha fazlasını vermektedir. 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde vergilerin niteliği, vergi tahsil yöntemleri, vergilerin yüklendiği kesimler, bütçe gelirlerinin harcama kalemleri arasındaki dağılımı hem devlet maliyesi hem finans sistemin niteliği hem de ekonomik yapının meşruiyeti hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır (Özbek, 2015: 19). Tanzimat döneminde devlet gelirleri yetersiz kalmış, devlet maliyesi zor durumda bulunduğundan dış borçlara gidilmiştir. Bu duruma bir çözüm olarak, mali yapıda bir daha dış borca gereksinim olmaması için yeni önlemler alınmıştır. MN yeniden düzenlenip etkinleştirilmiş, ilk kez olarak gerçek bir yıllık bütçe düzeni getirilmiş, bakanlıkların bütçe tahminleri her yılın gelir tahminleriyle hazine tarafından uygulanan indirimlerle sıkı bir inceleme tutulmuştur. Vergi tahsildarlarına geniş kapsamlı bir servet envanteri sağlamak üzere Tahrir-i Emlak Nezareti kurulmuştur. Bu taramaların sonucunda, varolan vergilerin toplanmasını artırmak ve daha önce vergi alınmayan servetlerin ortaya çıktığı bazı alanlarda yeni vergiler koymak için çaba sarf edilmiştir. Üründen alınan aşarın dışında yeni bir arazi ve müsakkafat vergisi konulmuştur.[283] Bunlara karşın ülkede kazanılan karlar dahil, yabancılar vergiden bağışık tutulmuştur. Ücret ve aylıklar düzenli

[282] Muhassıllık topladıkları tüm vergiyi hazineye bırakıp sınırlı aylıklarıyla yetinecek yeterli sayıda yeni memur yoktur. Mültezimler vergiyi bir kar aracı olarak topladıkları için yeni düzen onların işlerine gelmemiştir ve geri planda kalmışlardır. Yeni muhassıllar da bölge halkıyla ilişkileri olmadıklarından ve kendilerine çok büyük alanlar ayrıldığından başarılı olamamıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 132).

[283] Buna göre ekili alanlara, kent ve köylerdeki arsalara ve binalara % 1'in 4/10'u kadar bir vergi salınmış, kira gelirlerine ek olarak % 4 bir vergi konulmuştur. ayrıca ticaret ve sanayi ile uğraşanlara 1860'da % 3 ve sonraki yıllarda % 4 ve 5 olmak üzere temettuat vergisi uygulanmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 133)

biçimde vergilendirilmediğinden vergi yükü Osmanlı tebaasına yüklenmiş ve bunlar yabancıların avantajlarından yararlanamamışlardır (Shaw ve Shaw, 1982: 132-134).[284]

Tanzimat döneminde yaratılan en karlı gelir kaynaklarından biri de hükümetle olan işlerde ve ticari işlemlerde kullanılan belgelerden alınan vergidir. Kısa bir süre sonra gelir kaynağı gereksinimi duyan hükümet yeni damga rejimini yürürlüğe koymuştur. 1845'te hazine çeşitli değerlerde mühürlü bir dizi resmi boş kağıt çıkarmıştır. Bunlar tüm adli ve ticari belgelerde kullanılacaktır. Belgeler vilayetlerde yıllık vergileri toplamakta görevli yerel memurlar tarafından satılmıştır. Yeni düzen imparatorlukta hızla yayılmış, ancak büyük sorunla karşı karşıya kalınmıştır: Belgeleri satan memurlar ve vergi oranlarını taşıyan belgelerin sayısı yetersizdir. Böylece de birçok işlemin yapılması ve yasal kontratların imzalanması olanaksızlaşmıştır. Bu nedenle 1852 yılında belgeleri satma işi özel tüccar ve bankerlere verilmiştir. Onlar da belgeleri toplayıp kendilerine yeni gelir kaynakları sağlamışlar. Ancak Osmanlı ticareti genişledikçe bu düzenin işlemesi sonucun hazineye çok büyük miktarda gelir girmiştir. Bu doğrultuda verginin kapsamını genişleten 1861 tarihli Nizamnamesi çıkarılmıştır. Damga vergisi devletin büyük gelir kaynağı olmuştur. Diğer hazine gelirleri geleneksel vergi sisteminden kalma olup çok değişiklikler geçirmeden gelebilmiştir (Shaw ve Shaw, 1982: 137).

1838 STA ile Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarına açılmış, gümrük oranları düşürülmüş ve gümrük rejimini belirleme yetkisi kaybedilmiştir. Bunun ardından 1839'da Tanzimat Fermanı ile idari-mali reformlar ve iktisadi modernleşme süreciyle merkezi devlet güçlendirilmiştir. Geleneksel kaynaklara dayanan vergi sistemi, Tanzimat dönemi içinde geliştirilen vilayet yapılarıyla yakından ilişki kurularak yeniden düzenlenmiş ve geleneksel şer'i vergiler kaldırılmıştır.[285] Vergilendirmenin kırsal kesim temelinden kente kaydırılması hedeflenmiştir. Tanzimat döneminde, yine de temel vergi kaynaklarını aşar ve ağnam ile gümrükler oluşturmuştur (Coşar, 2008:). Gümrük resmi imparatorluğa giren ve çıkan mallardan değil imparatorluk içinde bir yerden diğerine nakledilen mallardan da alınmıştır. İmparatorlukta dört önemli gümrük resmi vardır; ithal vergisi, ihraç vergisi, tütün ve balık gibi yerel olarak üretilen ve tüketilen belirli mallara

[284] Böylece kırsal kesimde aşar önemli devlet geliri olarak kalmış, mültezimleri sınırlamak için yapılan çabalar boşa çıkmıştır. 1860 yıllarda iltizam işi ilgili bütün düzenlemeler hep aynı düzeyde kalmıştır. Bu dönemdeki reformlar diğer vergilendirme alanlarında daha başarılı olmuştur (Shaw ve Shaw, 1982: 134).
[285] Toprağın verimliliğine göre çeşitli bölgelerde farklı oranlarda tahsil edilen aşar getirildi. İltizam kaldırılarak, vergilerin hükümet memurları tarafından toplanması öngörüldü. Ağnam vergisi rasyonalize edildi. Vergi karşısında tüm vatandaşlar eşit kabul edildiğinden, şer'i bir vergi olan cizye kaldırıldı. Gayrimüslimlerden askerlik yapmadıkları için, bedel-i askeri adı altında bir vergi alınmaya başlandı.

salınan kaynak vergisi ve imparatorluk içinde nakledilen Osmanlı ve yabancı mallardan alınan transit vergisidir. Bunlardan ilki ikisi dış, diğer ikisi iç gümrük uygulamasıdır. Böylece lonca yönetmelikleriyle kısıtlı yerli sanayi yabancı mallarıyla rekabet edememiş, devlet gümrük resmi kaybına uğramıştır. STA ile bu koşullar biraz imparatorluk lehinde hafifletildise de, yabancılara engelsiz ithal ve ihraç olanakları tanınmıştır.[286] Ancak imparatorluk içindeki Osmanlı mallarına da % 8 vergi uygulandığından yerli mallar yabancı rakipleriyle aynı düzeyde işlem görmüştür. Gümrük resimleri yüzyıllar boyunca iltizam sistemi olarak örgütlenmiştir. Tanzimat döneminde bunlar aylıklı muhassıllar tarafından yürütülmek istenmiş, ancak aşar vergisinde olduğu gibi başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[287] 1870 yılında ise transit resimlerinin kaldırılması Osmanlı tüccarının geliştirilmesinde önemli adım olmuştur. Ne var ki tüm ulusların tüccarlarına uygulanan diğer gümrük resimleri, açığı kapatana kadar imparatorluk hazinesi büyük zararlara uğramıştır. Ancak gümrük vergileri kapitülasyonların baskısı altında 19. Yüzyılda düşük düzeyde kalmaya devam etmiştir (Shaw ve Shaw, 1982: 139).

Tanzimat döneminde tüm alkollü içkiler değerlerinin % 20'si oranında Muskirat resmi adıyla vergilendirilmişlerdir. Ancak 1861'de bunların yalnızca gayrimüslimlerin gereksinimi olduğu varsayımıyla bu oran % 10 indirilmiştir. Bu vergi düzenli olarak artırılmış, daha sonra da diğer rüsumla birlikte başlıca gelir kaynaklarından biri olarak DUİ'ye devredilmiştir. Tanzimat döneminde bu vergi gelirleri yanına, devletin tekel olarak işlettiği ve denetiminde bulunan girişimlerden alınan gelirler de eklenmiştir. Bunlardan önemlisi tuz çıkartma ve satma işlemine uygulanan vergidir.[288] İmparatorlukta tuz madeni üretimi ve satışı artık devlet tekeli haline gelmiş, bundan elde edilen gelir kağıt para karşılığı olarak kullanılarak ülkeye tuz ithali yasaklanmıştır. Bu tuz vergileri de daha sonra DUİ'ye devredilmiştir. Ayrıca 1860'da tüm yabancı tütün yaprağı ithali yasaklanmış, tütünün perakende satışı üzerinde devlet tekeli kurularak ürünlerini pazara getiren çiftçilerden ek transit ücreti mururiye resmi alınmaya başlanmıştır. Müruriye resmi yerli üretimi özendirmediği için 1867'de yasa değiştirilmiş, malın niteliğine ve satış

[286] İthal vergisi yine % 3 sabit kalmış, ancak bu tür yabancı mallar imparatorluk içinde satılırsa ek bir % 2 vergi alınmıştır. Bu durumda % 5'le yine düşük olmakla birlikte eskisinden daha anlamlı noktaya varmıştır. İhracata iskeleye gelince % 9, gemiye yüklenince de % 3 gümrük vergisi uygulanmıştır. Başka yerde satılmak üzere ülkeden geçen yabancı mallara % 5 geçiş resmi uygulanmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 139).
[287] İmparatorluk gelirlerini artırma çabasının bir bölümü olarak 1861'de Gümrük idaresi yeniden düzenlenmiştir. Gümrük ve resim gelirlerini mültezimlere dağıtmak işlemi sona erdirilmiş, bu gelirler devletin aylıklı memurları tarafından toplanmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 139).
[288] Devlet, toprak ve sudan çıkartılan tuzun beşte birini alma hakkına sahiptir. Geleneksel olarak bu hak her tuz madeni için iltizam biçiminde düzenlenmiştir. Bu dönemde devlet tarafından alınıp işletilmiş, diğer iltizamlar gibi bir daha geri verilmeyip sürekli olarak devlette kalmıştır (Shaw ve Shaw, 1982: 140).

fiyatına göre vergi değişkenlik göstermiştir.[289] Bu süreçte vergi reformları, devlet gelirlerini artırma ve yeni gelir kaynakları bulma çabaları Kırım Savaşı sonrasında yoğunlaştırılmıştır. Ancak bu çabalar reformların giderlerini, borç ödemelerini ve devletin giderlerini karşılamada yeterli olmamıştır. (Shaw ve Shaw, 1982: 139-141). Bu dönemdeki devlet gelirlerindeki artışın nedenleri; tarımsal üretimdeki büyüme, serbest ticaret sonrası ithalat ile ihracat artışı ve ayni yükümlülüklerin nakdi yükümlülüklere dönüştürülmesidir. Devlet bütçesi gelirleri açısından; Virgü, Aşar, Ağnam Rüsumu, Cizye ve gümrük gelirlerinin önemli olduğu görülmektedir (Şener, 1999: 566-567).

Tanzimat reformları, devlet giderlerinde önemli artışlar doğurmuştur. Bu dönemdeki devlet anlayışı genişleyen bürokrasinin kurulmasını gerektirmiştir. Her ne kadar merkezi bürokrasi maaşlı hale geldiyse de, bunun gerektirdiği devlet maliyesine geçilememiştir. Yeni yapıda her Nezaretin hatta her devlet dairesinin kendine özgü bir geliri vardır. Devlet daireleri, giderleri ileride toplanacak gelire mahsuben sergi, havale ve tahviller çıkartarak yapmaktadırlar. Böylece piyasada oldukça yaygın iskonto işlemi talebi yaratılmıştır.[290] Öte yandan, 19. yüzyılın devlet için savaşların da eksik olmadığı yıllardır. Savaşlar ordu masraflarını artırmakta, büyük borçlanma talebi yaratmaktadır.[291] Ayrıca reformların getirdiği değişiklikler devletin faaliyet alanını genişletmiştir. Devlet haberleşme, yol gibi altyapıları geliştirmekte görev almıştır. Buradaki masraflar ise ülke içi finansman kaynaklarından sağlanamamış ve masraflar dış borç talepleri gerektirmiştir. 19. yüzyılın imparatorluğun gider taleplerinde önemli artış olurken, hem savaşların kaybedilmesi hem de milliyetçilik hareketleri ile Balkan ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmasıyla, imparatorluk küçülme sürecine girmiştir. Bu küçülme sürecinin maliyenin idaresi üzerinde olumsuz etkileri olmuştur (Tekeli ve İlkin, 1997: 49-51).[292]

19. yüzyılda giderek kötüleşen mali yapı reform hareketlerini yıpratmıştır. Bu süreçte ekonomik yapı, idari-mali reformlarının bedelini ödeyecek vergi temeli

[289] Tanzimat döneminde; barut satışından, posta ve telgraf hizmetlerinden, İstanbul gaz işletmesinden, Haliç köprüsünden, Fırat ve Dicle'de çalışan buharlı vapurlardan, hükümete ait dükkan, hamam, çiftlik ve taşınmaz mallar ile ormanlardan, Mısır ve vasal devletlerinin yıllık ödentilerinden de gelir elde edilmektedir. Ancak bunlar toplamın küçük bölümünü oluşturmaktadır (Shaw ve Shaw, 1982: 140).

[290] Genişleyen bürokrasi yeni yapıda, geçimini topladığı vergilerle değil, verilen maaşlarla sağlamıştır. Ama devlet maliyesinin bunalımı nedeniyle maaşlar zamanında ödenememiş, böylece bürokrasi maaşlarını kırdırmış ve bu da piyasada yeni bir iskonto talebi yaratmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 49-50).

[291] 19. yüzyılda İmparatorluk yeniçerileri ortadan kaldırıp modern ordu oluşturmaya çalışmıştır. Artık sanayi devrimi sonrasının ordusunun kurulması için gerekli silah, araç ve gereç imparatorluk dışından ithal edilecektir. Bu önemli ölçüde dış ödeme yapılmasını gerektirecektir (Tekeli ve İlkin, 1997: 50).

[292] Bu durum bir yandan gelir ve vergi kaybı, öte yandan kaybedilen topraklardan göçen Müslüman Türklerin yerleştirilmesiyle giderin artması demektir. Bunlara karşın, imparatorluk hazinesi artan giderlerini artık daha küçük alandan sağlayacaktır. Ayrıca MN devletin gelirlerine ve giderlerine hakim olamamış, bunlar mali yapının dışında kalmıştır (Tekeli ve İlkin, 1997: 50-51).

oluşturacak kadar gelişmemiştir. Yeni vergiler devlet gelirleri artırmışa da, giderler daha çok artmıştır. 1864'ten sonra bütçe sürekli açık vermiştir. Osmanlı hükümeti ancak daha sonraları kağıt üstünde, iç ve dış borçları hesaplayarak bütçe fazlası sağlayabilmiştir. Böylece gelir her ne kadar artmışsa da devletin borç ödemelerine ayırdığı fonlar da artmış, devlet giderlerine pek az para kalmıştır. 1870'lerde mali zorluklar daha da artmış, toplam gelirin artmasına karşılık giderler daha fazla artmıştır. Gerçek sorun devlet maliyesinin bütçede belirtilen gelirleri toplayamamasıdır. Bu da çok yüksek faizlerle dış borca sebep olmuştur. Bu çerçevede yanlış vergi toplama sistemi, bütçe tahminlerine erişememe ve vadesi gelen büyük dış krediler mali yapıya yabancı müdahalesini de getirmiştir (Shaw ve Shaw, 1982: 197-198). Böyle bir mali ortamda 19. yüzyılın ikinci yarısında artık dış borçlanma süreci başlamıştır. Dış borç Osmanlı ekonomik yapısında bir dönüm noktası olmaktadır.[293] Borçlanmanın odak noktasında karşılık olarak daima vergi gelirleri vardır. Tanzimat reformları ile geleneksel vergi sistemi değişim geçirmiş, 19. yüzyıldaki savaşlar mali yükü arttırmış, bu durum idari-mali reformlara girilmesiyle ve devlet maliyesine aktarılan kaynakların artmasıyla birlikte yürümüştür (Tokdemir, 2011: 54).[294]

Kırım Savaşı, iktisadi sonuçlar açısından önemli dönüm noktası olmuştur. Savaştan galip ayrılan Osmanlı Devleti, Rusya'dan savaş tazminatı alamamış, savaşın devlet maliyesinde yarattığı dengesizliklerle de boğuşmuştur. Savaşı finanse edebilmek için Avrupa piyasalarına başvurulmuş ve 1854 ile 1855 dış borçları gerçekleştirilmiştir. 1841'de borç yükü devlet gelirlerinin beşte ikisi düzeyinde iken, 1861'de bu oranın bütçe gelirlerinin beş katına ulaşması, savaşın yarattığı mali dengesizliğin göstergesidir.[295] Mires fiyaskosunun yaşandığı ve iç borç sorunun tavan yaptığı 1861 yılın Aralık ayında yaşanan finansal kriz sorunun vahametini açık şekilde göstermektedir. Burada savaş öncesinde devletin finansman sağlamak amacıyla Tanzimat sonrasında ihraç etmeye başladığı faizli ve faizsiz kaimeler, Galata piyasasına olan borçlar ve Nezaretlerin çıkardığı kısa vadeli sergiler gibi süreklilik arz eden iç borçlanma araçları dışında değişik iç borçlanma araçlarının varlığı da dikkat çekicidir (Al ve Akar, 2013: 98-99).

[293] Aslında iltizama verilen vergi tahsilatındaki peşin ödemeler devlet borçları sürecini başlatmış, dış borç ise bu süreçteki bir evreden ibaret olmuştur. Zaten içeride ve dışarıda borçlanma, gelecekteki vergi gelirlerinin öne alınmasıdır (Tokdemir, 2011: 54).

[294] Osmanlı örneğinde devlet, kendini tehdit altında hisseden ve direnme, savunma tepkisiyle hareket eden ve bu hareketi finanse etmeye çalışan bir siyasal kurum niteliğindedir. Merkezi bütçe büyüklükleri, askeri harcamalar ve savaş giderleri gerçekçi bir şekilde değerlendirildiğinde sorunu, harcamalarda ölçüsüzlükle açıklamanın düşünülemeyeceği, bunun tümüyle yersizliği ortaya çıkar (Tokdemir, 2011: 61).

[295] Dolayısıyla savaş sonrasında Osmanlı maliyesinin ana gündemi kaimelerin tedavülden alınması, ihraç edilen iç borç tahvillerinin itfası ve BO ile Galata Bankerlerinden alınan kısa vadeli avansların ödenmesidir. Yani sorun savaş nedeniyle hızla biriken borçların nasıl döndürüleceğidir (Al ve Akar, 2013: 98).

Osmanlı Devletinde önceden hükümetlerce borçlanma yapmak gereksinimi, çoğu kez savaş zamanında belirip bütçede karşılığı olmayan olağanüstü ve çok fazla gider yapmak zorunluluğundan doğmuştur. Ancak, Tanzimat dönemiyle birlikte artık reformlar ve altyapı işler için de borçlanmaya başvurmuştur. Bu tür borçlanmaların miktarı milyonlara ulaştığı için bunu bankadan sağlama olanağı bulunmadığından tahvil çıkarılarak halktan borç alınmıştır.[296] Osmanlı ekonomisinde dolaşımdaki kaimelerden başka, çeşitli bakanlıkların yaptıkları borçlanmalar da vardır. Bu borçların bir bölümü kısa vadelerle Galata Bankerlerinden alınmıştır. Diğer bölümü uzun vadeli borçlardır.[297] Bu borçlar içinde hükümeti en çok tasalandıranlar, Galata Bankerlerinin alacakları ile Harbiye Nezaretinin, Baruthanenin, Bahriye Nezaretinin ve öteki devlet kuruluşlarının kısa vadeli ve eski borçlarla birleştirilerek faize bağlanmış olan dalgalı borçlardır. Bu borçlanmalar Galata Bankerlerinin eline ve oradan yabancı alacaklılara geçmiştir. Bu bağlamda 1861 yılında ödemelerin geciktirilmesi Galata Bankerlerinin durumlarını güçleştirmiş ve finansal kriz yaratacak niteliğe bürünmüştür. Böylece sürekli olarak dış borçlanma yapmaktan başka çare kalmamıştır (Borsa Rehberi 1928, 1987: 72-76). 1865 yılı ve sonrası borçlanmalar, eski borç bedellerinin ödenmesine ayrıldığından Osmanlı Devletinin mali iflas sürecini başlatmıştır. 1865 yılı ve sonraki borçlarla alınan paralar, iktisadi gelişmeye yönelik harcanmayıp, daha önceki borçların faiz ve anapara bedellerinin ödenmesine ve sarayın savurganlığına ayrılmış ve gelirlerin önemli bölümü borç ödemelerine ayrılmıştır (Borsa Rehberi 1928, 1987: 80-86). [298]

1854 yılındaki ilk borçtan sonra 1875 yılındaki mali iflasa kadar geçen 21 yıl içinde Osmanlı hükümeti 15 kez borç almıştır. İflastan sonra BOŞ'un savaş nedeniyle vermek zorunda kaldığı 1877-1878 borçlarını da sayarsak bu hızlı borçlanma döneminde toplam 16 borç anlaşması yapılmıştır (Gürsel, 1985: 680). Osmanlı hükümeti ilk dış borçtan son dış borca kadar 5.300.000.000 frank borçlandığı halde, sadece 3.000.000.000 frank gelir elde etmiştir. Bu zaman dilimi içinde hükümet gerek aracı kuruluşlara, gerek

[296] Borçlanılacak para ülke içinde sağlanabilecek miktarda olursa borçlanma tahvillerinin yerel bankalar eli ile halka satılmasıyla yetinilmiştir. Bu tür bir borçlanma iç borçlanmadır. Buna karşın, borçlanma yabancı sermayeye başvurulacak kadar fazla ise, tahviller yabancı bankalar aracılığıyla dış ülkeler halkına da satılmıştır. Bu durumda dış borçlanmadır (Borsa Rehberi 1928, 1987: 72-73).

[297] Bunlar: Konsolid de denilen yeni tahviller (1859 yılında 24 yıl vadeli % 6 faizli), Sergi (1865 yılından itibaren 5 yıl vadeli % 6 faizli has hazine tahvilleri), Hazine tahvilleri ve Eshamı mümtaze (Değiştirilmek üzere verilen tahviller). Ayrıca dalgalı borçlar, müteahhitlere olan borçlar, devlet görevlileri maaş alacakları ve hazine tahvilleri bedelleri gibi çoğunlukla yılı içinde ödenmesi gereken borçlardır. Bunlara çeşitli nezaretlerin düzenli olmayan borçlarını da eklemek gerekmektedir.

[298] Bunlara aralarda savaş ve isyanları bastırmak için gerekli giderlerde de katılınca ödemede zorluğa düşülmesi olasıdır. Daha önce açığını kapamak amacıyla birçok kez yapılmış olan borçlanmalar yüzünden zaten gedik açılmış olan mali denge, isyanların baş göstermesi dolayısıyla yapılması zorunlu olan olağanüstü savaş masraflarından ötürü iyice bozulmuştur (Borsa Rehberi 1928, 1987: 85-86).

tahvil sahiplerine rant aktarmıştır. Bu durum aslında borcu borçla ödemenin doğal bir sonucudur.[299] 1854, 1855 ve 1858'deki krediler savaşının finansmanında kullanılırken, 1860, 1862, 1863 ve 1865'tekiler kaimelerin çekilmesinde, iç borcun konversiyonunda ve dalgalı borçların kısmen ödenmesinde kullanılmıştır. 1871'den 1875'e kadar alınan dış krediler bütçe açıklarını kapatmaya ve borçların vadesi gelmiş anapara ile faizlerinin ödenmesine tahsis edilmiştir. Devleti mali iflasa götüren devamlı borçlanma, saray israfları ve büyük kentlerdeki tüketim toplumu modelinin de doğal bir sonucudur.[300] Fakat bu gerçeğin yanında bir de ordu için gereken silah ve mühimmat alımlarıyla çeşitli yerlerdeki isyanları bastırmak, savaşları sürdürmek için gerekli diğer masraflar ve kuvvetli donanma kurmak için sarf edilen paralar da vardır (Sağlam, 2007: 34-35).

Osmanlı bütçelerinde gelirlerde esneklik azdır yani vasıtasız vergilerin büyük önemi vardır. Gerçekten, vergi, asker bedeli, aşar ve ağnam vergisinin payı bütçede vergilerin üçte biri kadardır. Yani 1854 yılında Osmanlı maliyesinin önemli özelliği budur. Mali yapının gereksinimlerinin kendi gelir kaynaklarıyla kapatabildiği dönemde zararı olmayan bu durumun, dış kredi alındığında zararlı sonuçları olmuştur. Ayrıca iç borçlanmalar bütçe de dış borçlar kadar yer almıştır. Osmanlı Devleti, bu süreçte sürekli borç anlaşmaları yapmıştır. Fakat bu süre içinde devlet üç kez ödemeleri durdurmuştur: ilk kez 1866'da genel borçların faizleri üç ay geri bırakılmış; 1871 yılında ise dış borçların karşılıkları verilmemiş, kuponlar ödemesiz kalmış ve devlet aleyhine dava açılmış ve de 1875 yılında resmen ödemeler durdurulmuştur (Borsa Rehberi 1928, 1987: 4-8). Osmanlı hükümetinin borçlarını ödeyemeyeceği 1874'de belli olmuştur. 1874'de ülkenin her tarafında tarımsal üretim miktarı ekonomi ihtiyaçlarının da altına düşmüştür. Gerçekte hükümetin 1875 yılında ödemelerini durmasının nedeni; alınan iç ve dış borçların ödenmesine tahsis edilebilecek gelir kaynakları bulamamasıdır (Sağlam, 2007: 32).[301] 1876 yılında, devlet maliyesi tükenmiş, finansal itibar borçların faizleri ödenmediği için içte ve dışta düşmüştür. Bundan başka, sağlam mali yapı da kurulamamıştır. Çünkü reform yapmak amacıyla kabul edilmiş mali tedbirler, istenilen sonuçları getirememiş ve

[299] Üstelik borçlanılan miktarla ele geçen miktar arasındaki farka, kredilerin sağlanmasında finansör durumundaki aracı kuruluşların % 6 oranındaki komisyon payları eklenmiş değildir. Ayrıca bunlara hükümetin Galata Bankerlerinden % 30'dan aşağısına yaptığı ufak borçlanmaların getirdiği kayıplar da eklenecek olursa, hükümetin eline geçen para sadece 2.700.000.000 franktır (Sağlam, 2007: 34).

[300] Nitekim 1854–1875 yılları arasında devletin eline geçen bu paraların önemli bir kısmı iç piyasaya bir canlılık getirmiş ve özellikle azınlıklar ticari faaliyetleri ile bundan büyük pay almışlardır. Diğer taraftan saray ve yüksek kademeli devlet memurları bu krediler sayesinde yüksek maaşlar almış ve devletin mali gücünün çok üstünde rahat bir yaşam sürmüşlerdir (Sağlam, 2007: 35).

[301] Alınan iç ile dış borçların cari giderlerin finansmanında kullanılması ve yanlış vergi uygulamaları devlet gelirlerini azaltmış, hassas durumdaki mali denge içinden çıkılamaz hale getirilmiştir (Sağlam, 2007:32).

aksine durumu ağırlaştırmıştır. Geleceğe yönelik devlet finansmanı yerine, günlük karşılaşılan güçlüklerin çözülmesi yolu tutulmuştur (Karal, 1988: 415).

Osmanlı Devleti ile yabancı alacaklı temsilcileri arasında, 1881'de anlaşmaya varılmış ve alacaklıların seçeceği üyelerden meydana gelen meclis tarafından yönetilecek DUİ kurulmuştur. Bu çerçevede DUİ hukuki açıdan devlet kurumu değildir. Bu kurum özel iltizam şirketidir.[302] DUİ ve BOŞ güçlü bir yabancı denetim mekanizması oluşturacaklardır. Bir anlamda, mali yapıda kurulmaması için direnilen yabancı kurum, pratikte yerli olarak gerçekleşmiştir.[303] BOŞ ve DUİ birlikte, iç içe yabancı sermaye kompleksi oluşturacaklardır (Tekeli ve İlkin, 1997: 99-101). En önemlisi de bu dönemin devlet maliyesinde bir ikilik vardır. Çünkü Tanzimat döneminde bir yandan eski kurumlar korunmuş, öte yandan ise modern kurumları ile uyum sağlanması isteği biçimlenmiştir. Maliye işlerine gelince, birbirinden ayrı iki maliye idaresi vardır: Biri devletin maliye idaresi, öteki daha sonra kurulan DUİ'dir. Devlet maliyesi MN'ye verilmiştir. Ancak MN sadece ad olarak maliyenin idaresiyle görevlidir (Borsa Rehberi 1928, 1987: 10-12).[304]

Tanzimat dönemi öncesinde henüz MN mevcut değildir. 1837 senesine kadar, maliyenin başında, Nazırın yerine ancak defterdar bulunmaktadır. İdari-mali yapının gerekli kurumlarından Divanı Muhasebat ise ancak 1879'da kurulmuştur. Diğer taraftan Osmanlı Devletinde 1863'den önce hiçbir bütçede yayınlanmamıştır. Ne tahsilatı bir araya toplayıp bunların masraflarla uyumunu sağlayan bir Maliye Nazırı, ne devlet paralarının ciddi bir denetimi ne de önceden düzenlenen devlet bütçesi mevcuttur. Bu dönemin devlet maliyesinde görülen esaslı yapılar bunlardır (du Velay, 1978: 19-20). Merkezileşme ile giderlerin artması ve iltizamın kaldırılarak vergilerin devlet memurları tarafından toplanması gelir kaybına yol açmıştır. Aynı zamanda, STA'nın etkisiyle ilk yıllarda gümrük vergilerinde de gelir kaybı olmuştur. Ancak, daha sonra gümrük gelirleri artan ticarete paralel olarak yükselmiştir. Mevcut idari-mali yapı ile vergi toplamada

[302] Çünkü bu sözleşme Osmanlı hükümeti ile onun alacakları arasında imzalanmış olup, bu gruplar hiçbir hükümeti temsil etmemektedir. Ama uygulamada böyle olmayacak, Batılı büyük devletler DUİ'ye temsilcileri olarak bakacaklardır (Tekeli ve İlkin, 1997: 99).

[303]Bu durum sadece Osmanlı Devletine özgü bir durum değildir. Aynı dönemde benzer idareler pek çok ülkede kurulmuştur (1878'de Mısır, 1893'te Yunanistan, 1895'te Sırbistan, 1902'de Bulgaristan). Bu gelişme sadece Balkanlara değil, Çin'de ve İran'da da ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Avrupalı yatırımcıların sermaye ihracını güvence altına almak için böyle bir model benimsemiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 99).

[304] Çünkü devlet gelirlerinin bir merkezde toplayamamış ve giderler üzerinde gerçek bir denetim hakkı kuramamıştır. Ayrıca gelirleri ve giderleri dengeleme sorunuyla hiç ilgili olmamıştır. Bu döneminin en açık niteliklerinden biri, devlet bütçesinde dengenin bulunamamasıdır. Giderlerin toplamı gelirlerin toplamını karşılamamış ve gelirler özel hizmetlere karşılık konulmuştur (Borsa Rehberi 1928, 1987: 12).

yetersiz kalınmış ve iltizam usulüne geri dönülmüştür. Ancak mali yapının merkezileştirilmesi 19. yüzyıl boyunca sürmüştür (Coşar, 2008:).

Tanzimat dönemi bütçelerine genel bakış, iki özeliğini öne çıkarmaktadır. Birincisi, bütçelerin modern ölçütlerine göre küçük bütçeler olmasıdır. Aynı yıllarda büyük imparatorluk görünümünü koruyan Osmanlı Devletinin gelirleri, Avrupa ülkelerini çok geriden izlemiştir. Bu nedenle gelirleri artırmak için vergi sisteminde düzenlemelere girişilmiştir. Osmanlı vergi sisteminin zaaf noktasını iltizam oluşturmuştur.[305] Çünkü taşrada çok iyi örgütlenmiş olan mültezimlerin direncini yenmek kolay değildir.[306] Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında devlet maliyesinin içinde bulunduğu sürekli bunalım hali nedeniyle bütçe gelirleri arttırılamamıştır. Bu dönem bütçelerinde göze çarpan ikinci özellik giderler ile ilgilidir. Osmanlı bütçe giderlerinin özelliği, bu giderlerin önemli bir bölümü merkezi devlet ödeneklerinden oluşmasıdır (Timur, 1984: 50-51). Bütçede devletinin gelirleri; aşar, ağnam resmi, temettü vergisi, arazi vergisi, bina vergisi, gümrük vergileri, bedeli askeri vergisi, madenler vergisi, hususi ormanlar resmi, posta gelirleri, tuz tekeli gelirleri, barut tekeli, türün rejisinden; devletin giderleri ise, büyük bölümü dış borçların hızlanmasından sonra oluşan borç ödemeleri ve askeri giderlerden oluşmuştur (Kazgan, 1999a: 254). Kısacası devlet maliyesi sürekli bunalım, Osmanlı halkı da sefalet içinde bocalarken, yüksek bürokrasi son derece lüks ve refah içindedir.

19. yüzyılda Osmanlı maliyesinin temel hedefi; gelir kayıplarını en aza indirmek için ve yeni gelir kaynaklarını yaratmak için merkezileşme eğilimlerini arttırmaktır. Bu çerçevede, mali reformlar yapılmış, modern mali yapı gündeme gelmiş ve ilk devlet bütçesi yapılmıştır. Ancak devlet bütçesi, iktisadi gelişmeyi finanse etmekten uzak olmuştur. Daha çok devletin borçlarını ödeme ve askeri giderlerini karşılama çabalarını yansıtmıştır. Fakat bu çabalar sonuç vermemiş, mevcut borçlar yeniden borçlanma ile kapatılmış ve devleti mali iflasa itmiştir (Kazgan, 1999a: 254-255). Bu dönemde mali reformlarla devlet gelirlerini artırmada kısmen başarılı olan Osmanlı bürokrasisi, aynı başarıyı giderlerini disiplin almada gösterememiştir. Bu da mali kaynakların israf edilmesine yol açarak önce iç borçlanmayı ve daha sonra dış borcu getirmiştir. Bu

[305] Bütçe gelirlerinin en önemlisi öşür vergisinin mültezimler tarafından toplanması, köylünün ezilmesine yol açmış, buna karşılık imparatorluk hazinesine hiç bir şey kazandırmamıştır. 1838'de iltizam sistemi kaldırılmış, vergilerin devletin ücretli memuru olan muhassallar tarafından toplanması öngörülmüştür. Fakat devletin bu görevi yerine getirebilecek etkin bir bürokratik kadrosu yoktur (Timur, 1984: 50).

[306] Gerçekten de mültezimler, sarraflar ve bürokrasi arasındaki koalisyon, geleneksel iktisadi düzenin mali temelini oluşturmaktadır. Bunlardan sarraflar, bankalar halinde örgütlenmiş ve borç emisyonlarına aracılık yapmıştır. Böylece yabancı finans çevreleri ile de bağlantıları kurmuştur (Timur, 1984: 50-51).

devletin borçlanma gereği ve elde edilen fonların borç geri ödemesi için iktisadi araçlarla üretimi arttırmaya dönük kullanılmaması, devlet maliyesini bunalıma düşürmüş ve mali yapıdaki başarısızlığının temel nedenini oluşturmuştur (Güran, 1998: 91). Ayrıca devlet maliyesi belirli kesimin hakimiyetine dayanmıştır. Osmanlı bürokrasi toplumun ürettiği artığı, merkeze aktarmaya çabalamış, taşrada ise yerel güç odağı iktidar konumunda bulunmuştur. İktisadi gelişmişlik açısından değer üretme kapasitesi sınırlı olan Osmanlı ekonomik yapısı, uluslararası siyasal tehdit ve iktisadi rekabetin iyice kızıştığı 19. yüzyılda iktisadi gelişme temelli idari-mali yapıyı hayata geçirememiştir. Ayrıca Osmanlı Devletinin 19. yüzyılda ayakta kalması ekonomik yapıdaki değişim eksenli reformların sağladığı meşruiyet temelli bir politika ile olmamıştır. 19. yüzyılda yaşanan ekonomik yapıdaki değişim Osmanlı ülkesinde refahı ve düzeni değil, bunalım ve kargaşayı getirmiştir. Osmanlı Devletinin Tanzimat ile birlikte hayata geçirmeye çalıştığı yeni ekonomik yapı ve finansal sistem ile idari-mali uygulamalar bütünü 19. yüzyıl toplumundaki köylü üretici kesime ağır bir bedel ödetmiştir (Özbek, 2015: 34-35).

1.6.1. Dış Borçlar, Mali Kriz ve Düyun-u Umumiye İdaresi

Osmanlı Devletinde 19. Yüzyılda ilk çeyreğinde başlayan mali bunalım süreci, 19. yüzyılın son çeyreğinde şiddetlenerek mali krize kadar taşınmıştır. Bu süreçte dış borçlanma önemli rol oynamış, mali yapıda bağımlılığa giden yolu açmıştır. DBA ve borç geri ödemelerinin yükselmesi borç kısır döngüsünü ortaya çıkarmıştır. 1838 yılındaki STA ise 1881 yılındaki DUİ'ye kadar gidecek olan süreci başlatarak mali bağımlılığa giden yolu açmıştır. Bütçe açıklarındaki artış önce iç borçlanma, bunun yapılmadığı durumda dış borçla ile karşılanmıştır. Böylece faiz ve riskin yükselmesi sonucu artan borçlanma maliyetleriyle yoğun borçlanma süreci devlet maliyesinde kriz ve mali yapıda bağımlılık getirmiştir (Bildirici, 2008: 217-219). 19. yüzyılda iç borçlanma, mali reformlar ve hatta dış borç taleplerine karşın devlet her geçen gün artan mali bunalım ile karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca 19. yüzyılda bütçe açıklarının belirmesinde, taşradaki güçlerin vergi gelirlerinin yarıdan fazlasını el koyması da neden olmuştur. Buna karşın devlet bir yandan kaime ihracına başvurmuş, diğer yandan Galata Bankerlerinden yüksek faizlerle borç almıştır. Bu süreçteki enflasyonist politikalar artık çözüm yolu olmaktan çıkmıştır. Ayrıca yabancı sermayenin Osmanlı Devletine Avrupa finansal piyasalardan borçlanması için baskıları artmıştır (Koraltürk, 1995: 51-56).[307]

[307] Çünkü bütçe açıkları Avrupa borsalarında Osmanlı tahvillerinin satış yolu ile kapanması, komisyon gelirleri sağlamasının yanında Avrupa'daki küçük tasarrufları harekete geçirmesi ve bunlara faiz geliri

Osmanlı ekonomisinin idari-mali reformları ve iktisadi modernleşmesi içinde, artan giderlerini karşılamakta başvurulan ve sonunda devleti mali iflasa götürecek yollardan biri dış borçlanma olmuştur. Osmanlı Devleti 1854 yılına kadar, dış borcu olmayan nadir ülkelerden biridir ve uzun süre borç almaktan çekilmiştir. 1854 Kırım Savaşına kadar imparatorluk hazinesinin gelir ve giderlerini kısa vadeli borçlanmalarla mali denge içinde tutabilmişlerdir. Bu mali dengeyi Kırım Savaşı bozmuş, savaşın giderleri 11.200.000 sterlini geçmiştir.[308] Bu masraflar Ordu Kaimeleri ve Galata Bankerlerinden alınacak borçlarla karşılanamamış ve 1854 yılında ilk defa dış borçlanmaya gidilmiştir. Bu dış borçlanmayı 1874 yılına kadar yapılan dış borçlar izlemiştir. Ancak salt mali açıdan dış borçların ödeme koşulları, Galata Bankerlerinden alınanlara göre daha iyi durumdadır. Zaten bazı borçlanmalar hükümet tarafından iç borçları dış borca çevirmek için yapılmıştır. Bu iç borçlanmalar Galata Bankerlerinin hükümete verdiği kısa vadeli avanslardır. Buna karşın borçlar bir çığ gibi büyümüş, borçlanmalar sürerken 1861 yılında finansal kriz doğmuştur. Bu kriz yabancı uzmanların raporları, 1862 yılı dış borçlanması ve 1863'de BOŞ'nin kurulması ile atlatılmıştır. İlk kriz devlet bankası kurulması, öte yandan devlet bütçesi yapılması ile mali yapının iyileştirileceği konusunda yabancı sermayeye güvence verilerek atlatılmıştır. Ama 1875 yılında mali kriz anlatılamamış, Avrupa sermayesine devletin mali denetimi konusunda ödünler verilmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 92-93).[309]

Tanzimat döneminde MN'nin yapısı yeniden düzenlenmiş, Nizamnameler ile merkezi bütçe sistemini kurmak üzere önlemler alınmış, yerel giderlere engel olacak düzenlemelere gidilmiş, bütçe hazırlamak için mali danışma komisyonu oluşturulmuş ve vergi gelirlerini arttırmak üzere büyük çaba harcanmıştır (Coşar, 2008:). Ayrıca devlet bütçeleri düzenli olarak yayınlanamamıştır. Devlet giderlerini vergi gelirleriyle karşılamak mümkün olmamış, bütçeler sürekli açık vermiş ve bu açıklar borçlanma ile

getirmesine için araç görülmüştür. Ayrıca devlet dış borçlar yolu ile elde ettiği gelirleri sanayi ürünleri ithalatında harcayarak Avrupa sanayisine ek talep de yaratacaktır (Koraltürk, 1995: 55-56).

[308] Kırım Savaşının olağanüstü masraflarını karşılamak için öncelikli başvurulan yol iç borçlanma olmuştur. Osmanlı hükümeti, 1854 yılı Mart ayındaki olağanüstü giderleri karşılayabilmek için faizsiz kaimeler çıkarmıştır. Ordu kaimesi adlı bu kağıt paralar sadece ordunun bulunduğu yerlerde geçerlidir. Hükümet, savaş boyunca Nisan 1854 ve Haziran 1855 tarihleri arasında dört parti ordu kaimesi çıkarmıştır. Savaşın iç finansmanı için başvurulan tek çare ordu kaimesi değildir. Normal kaime emisyonu da hükümetin sık sık başvurduğu finansman araçlarından biridir. Dolayısıyla savaşı finanse etmek için piyasaya sürülen kaimenin miktarı yükselmiştir. Devlet, pratik bir çözüm olmasına rağmen kaime ihracını sonuna kadar kullanmamıştır. Çünkü sık sık emisyona başvurularak piyasadaki kaimelerin çoğaltılması, değerini daha da düşürmekte ve devlet maliyesinin bunalımını daha da ağırlaştırmaktadır (Akyıldız, 2007: 12-15).

[309] 1857-1858 yılında iç borçlarını ödeyebilmek ve mali durumu düzeltmek için Osmanlı Devleti, İngiltere'ye başvurmuştur. Buna karşılık İngiltere'nin ileri sürdüğü öneri, Avrupa ülkelerinin ilk mali denetim çabasıdır. Bunlar iki türlüdür: Osmanlı maliyesinin uluslararası kuruluş tarafından denetlenmesi ve yabancı uyruklulara taşınmaz mal edinilebilme hakkının tanınmasıdır (Fişek, 1967a: 206-207).

kapatılmıştır. Bu dönemdeki dış borçlar her yıl birbirini izlemiştir. 1865 ve sonrasındaki borçlanmalar, devlet giderlerini karşılamak için değil, önceki borçların faiz ve amortismanlarını ödeyebilmek için yapılmış ve de devlet maliyesi güç duruma düşmüştür (Sayar, 1978: 210-213). Bu süreçteki borçların kullanım alanları şunlardır: 1854 ve 1855'te alınan borçlar Kırım Savaşının masraflarına gitmiştir. 1858'deki ile değeri yitiren kaimeler piyasadan çekilmiştir. 1860'da devletin kısa vadeli iç borçları büyük miktarlara çıkmış banker ve tüccar kesiminde zincirleme iflaslar tehlikesi belirmiştir. Bu yıl alınan borçla dalgalı borçların ancak küçük bölümü ödenebilmiştir. 1862 tarihli borcun geliriyle kaimelerin satın alınması sağlanmıştır. 1863'de Galata Bankerlerine olan dalgalı borçları hafifletmek ve değerini yitiren mağşuş sikkeleri tedavülden kaldırmak için borçlanmaya gidilmiştir. İlk kez 1865'de dış borç taksitlerini ödemek amacıyla borç alınmıştır. 1869'daki borçla açık kapatılmış ve iç borçlar tasfiye edilmiştir. 1870'deki borç ilk kez cari giderler değil demiryolu yapımında kullanılmıştır. 1871-1874 arasında alınan dört dış borç ise dış borç taksitlerini ödemek ve bütçe açıklarını kapatmak için kullanılmıştır. Bu dönemde alınan borçlardan sağlanan net gelirin % 8'i yatırım amacıyla kullanılmış, geri kalan büyük kısmı devletin cari giderlerine gitmiştir.[310] Faiz oranları genellikle % 4 ile 6 arasında değişmiş, çoğunlukla % 6 olmuştur. Salt cari giderlerden doğan bütçe açıklarını kapatmak için borç alan devletin mali iflas ilan etmesi doğaldır. Bütçe açığı ne kadar büyük, iktisadi gelişme ne kadar yavaş ve devletin vergi toplamada etkinliği ne kadar geri ise mali iflas o kadar çabuk gündeme gelmiştir (Gürsel, 1985: 677-680).

Gelişmiş ülkelerde, alınan borçlar iktisadi hayatın düzenlenmesi ve geliştirilmesi için sarf edilmiştir. Osmanlı Devletinde ise, borçların faizleri bile zamanla yeni borçlar yapılmak suretiyle ödenmeye başlanmıştır. Devletin gelir kaynakları bu borçlara karşılık gösterilmiş ve borç para veren devletlere bazı imtiyazlar tanınmıştır. Borçların ödenmesinde güçlükler başlayınca, alacaklı devletler bazı müdahalelere başlamışlardır. Bu suretle, devletin mali yapısının bağımsızlığı çok sarsılmış ve güçlü ekonomik yapının yaratılması imkanı azalmıştır (Karal, 1988: 217-218). Osmanlı tahvillerinin değeri sürekli düşmesine ve kuponların ödenmesi geciktirilmesine rağmen, Avrupa piyasaları Osmanlı hükümetinin kredi taleplerine kapılarını kapatmamıştır. Çünkü Osmanlı borçları, banka ve bankerler için karlı olmuştur (Sağlam, 2007: 24).[311] Osmanlı ülkesi yapılan doğrudan

[310] Borçlanma 1854-1865 döneminde nispeten ılımlı düzeyde seyretmiş, 1865'den itibaren alınan miktarlar büyük sıçrama göstermiştir. Hükümet aldığı borçların ancak yarısından fazlasını net gelir olarak elde edebilmiştir. Bunun nedeni Avrupa borsalarında devletinin güvenirliliğinin zayıflığıdır. Borçlara teminat olarak gösterilen gelirlerin kalitesinin de düşmesi ihraç fiyatlarının geriletmiştir (Gürsel, 1985: 679-680).

[311] Ayrıca, çıkartılan tahvillere teminat olarak gösterilen karşılıklar gerçekte hükümeti değil, vilayetlerin gümrük ve aşarını borçlu yapmıştır. Osmanlı tahvillerine yatırım yapan yabancılar ve bu tahvillerin ihraç

yatırımlar da finansal akımları ile aynı olmamış, çok az yatırım yapılmıştır. Ancak 1850'lerden itibaren çok büyük borca girilmiş, uluslararası sermaye hareketlerinin artması dış borcu kolaylaştırmış ve borç üstüne borç alınmıştır. 1870'lerde dünye ölçeğindeki finansal krizle birlikte, borçlar daha az elverişli şartlarda alınmıştır. Bu yıllarda devlet toplayacağını tahmin ettiği gelirlerden daha fazla borca girmiştir (Quataert, 2004: 898).

Kırım Savaşı ile birlikte masrafları finanse edebilmek için çeşitli finansman kaynaklarına başvurulmuştur. Bu süreçte önemli kaynaklarından biri 1854 ve 1855 dış borçlanmalarıdır. İkinci önemli kaynak, savaşın yapıldığı bölgelerde yakın yerlerde tedavül etmek üzere çıkarılan 10 ve 20 kuruşluk faizsiz ordu kaimeleridir. Diğer finansman kaynağı ise çıkarılan iç borçlanma tahvilleridir.[312] Bu araçların kaimelerden en önemli farkı GB'de alınıp satılan birer menkul kıymet şeklinde tasarlanmış olmasıdır. 1865 yılında iç borçların konsolide edilerek standart bir iç borçlanma aracının oluşturulmasına kadar esham-ı mümtaze, hazine tahvili, tahvilat-ı mümtaze, sergi ve esham-ı cedide adıyla işlem gören iç borçlanma senetleri GB'nin gelişimini sağlamıştır (Al ve Akar, 2013: 100). Aslında 1865 yılı dış borçlanmasında yani I. tertip genel borçlarıyla; eski borçlar, faizli yeni tahvillerle değiştirilmiş, bu işlemle borçların konversiyonu yapılmıştır. Galata Bankerlerinin ve yabancı sermayenin ellerinde bulunan bu tahvillerin faiz ve amortismanlarının ödenmesi için bütçeye ödenek konulmuştur. Bu çerçevede MN'de, genel borçlar defteri açılmıştır (Sayar, 1978: 210-213).

1870'lerin başında BOŞ ve diğer bankalar hazinenin ihtiyaçları ile ilgilenmişler, bir yandan devlet tahvilati, öte yandan finansal kuruluşların hisse senetleri ile meşgul olmuşlardır. Bu durum GB'de canlılık yaratarak fiyatlar yükselmiştir.[313] Bu ortamdan yararlanılarak 1873 yılında borçların konversiyonu işlemine başvurmuştur. Genel borçlar defterine 1873 yılında II. tertip genel borç tahvilleri kaydedilerek ödenmesi gereken hazine tahvilleri uzun vadeli borçlarla değiştirilmiştir (Sayar, 1978: 218-219). Fakat Galata Bankerlerinden aldığı avanslar ödenememiş, bu nedenle hazine bonoları değer kaybına uğramıştır. 1873 borçlanmasının başarısızlığı, dış borçların kupon bedellerinin ödenememesine sebep olmuş, 1872 yılı devlet tahvillerinin kupon vadesi 1874 başında

işlemini yüklenen şirketler, vilayet gelirlerine çok önem vermekte ve gerektiğinde bu teminatları fiili şekle sokmak için kendi hükümetlerinin manevi yardımını bile talep etmektedirler (Sağlam, 2007: 24).

[312] Osmanlı hükümetini yeni faizli kaime yerine bu tür bir iç borçlanma araçlarını ihraç etmeye yönelten sebep dış borçlanmaların neticelenmesinin uzun sürmesi karşısında finansman esnekliğine sahip olmak ve kaime piyasasının hassas olan dengesini yeni ihraçlarla bozmamaktır (Al ve Akar, 2013: 100).

[313] 1863, 1865, 1869 dış borçları ile Rumeli Demiryolu Tahvilleri, genel borçlar eshamı, İstanbul'da kurulan bankalar ve şirketlerin hisse senetleri fiyatlarında % 10-50 arasında yükselmiştir (Sayar, 1978: 218).

geldiği halde ödeme yapılamamıştır. Aynı zamanda Rumeli Demiryolu Tahvillerinin kupon bedelleri de zamanında ödenememiştir. Bu arada BOŞ'a 1873 yılında tanınan imtiyazlar ile sermaye artırımı yapılmış ve bankaya, devlet hazinedarlığı verilmiştir. Buna karşılık BOŞ 1874 yılında III. tertip genel borçlar tahvillerini ihraç etmiştir. İmparatorluk hazinesi yerine devletin genel borçlarına tahsis edilmiştir (Sayar, 1978: 221-222).

1873 yılı borçlanması dönemin son dış borçlanmasıdır. Bu dönemdeki dış borçlanmalar 97.708.820 liraya ulaşmıştır. Bunlara 1870 Rumeli demiryolu tahvilatı ile üç kez çıkarılan esham-ı umumiye dahil değildir. Abdülmecit dönemindekiler 16.540.700 lira ve Abdülaziz dönemindekiler 97.708.820 lira, bunların toplamı ise 114.249.520 liradır. Abdülaziz döneminde iç ve dış borçların toplamı 250.273.924 liraya ulaşmıştır. Bu borçlardan her yıla 16.800.000 lira gelmektedir (Karamürsel, 1989: 99-100).[314] 1875 yılı hazine için zor bir viraj olmuş, bu süreçte mali iflas ilan edilmiş ve 1854'de başlayan borçlanma süreci yeni bir döneme girmiştir. Bu arada vadesi dolan dış borçların ve hazine bonolarının taksitleri için acilen para bulunması gerekmiştir. Ancak bu esnada böyle bir dış kredi temin edilmemiştir. Çünkü 1873'te Viyana borsasında finansal kriz patlak vermiş ve Avrupa finansal piyasalarında borç bulmak zorlaşmıştır (Sağlam, 2007: 25).

Bu dönemde borçlanılan 238.733.272 lira tutarındaki borçların yıllık itfa ödemeleri toplamı 13.200.000 liraya yakın olmasına rağmen, 1874-75 yılı bütçesinin gelirinin tamamı 25.104.928 liradır. Buna ek olarak 17.000.000 liralık dalgalı borç vardır ve bu borçların faiz oranı dışarıdan sağlanan kredilere göre iki üç misli daha fazladır. Borçların geri ödenmesi konusunda 1865'den itibaren sıkıntılar yaşanmış ve 1866'da borçların yıllık itfa ödemesi geciktirilmiştir. 1863 yılında devlet gelirlerinin % 17'si dış borç ödemelerine ayrılmış, 1875'de % 59'lara ulaşmıştır (Sağlam, 2007: 27-29). [315] Devlet maliyesine ağır basan, cari giderler yanında borç faizlerinin ödenmesi sorunu da vardır. Çünkü savaş yapmak, isyanlarını bastırmak, askeri araç ve gereç satın almak, kağıt parayı ortadan kaldırmak gibi işler için Avrupa finansal piyasalarından 84.006.316 lira borç yapılmıştır. Buna ayrıca, çıkarılmış olan 40.000.000 lira genel borçlar da eklendiğinde borç toplamı 124.006.316 lira tutmaktadır. Bu borçlar için faiz toplamı da

[314] Abdülaziz döneminde iç ve dış borçların sarf edilen oranları şöyledir: % 50 emisyondan ziyan, % 2 bahriye gideri, % 5 saray gideri, % 10 dış borçların iç içe geçmiş faizleri ile anapara taksitlerine, % 5 avans olarak alınan borçların faizlerine, % 2 komisyon olarak, % 12 Hazineye, % 1 tahvillerin masrafları ile sigorta ücreti olarak ve % 14'de demiryolları tahsis olarak sarf edilmiştir (Karamürsel, 1989: 100).

[315] Diğer taraftan devlet bütçesi de gerçekleri yansıtmamış, alacaklılara devletin mali durumunu iyi göstermek amacıyla böyle bir tutum izlenmiştir. Bütçenin gerçek gelir tutarı yaklaşık 17-18.000.000 lira olup, dış borç anapara ve faiz ödemelerinin bütçe gelirlerine oranı % 73 oranındadır (Sağlam, 2007: 29).

7.743.512 liradan ibarettir. Yani, devlet 20 yıl zarfında her yıl ortalama olarak 6.526.640 lira bir borcun altına girmiştir. Bu borçlanmalardan birbiri üzerine ancak bir kısmını ele geçmesine rağmen her yıl devlet, gelirinden fazla olarak 3.263.324 lira gidere mecbur olmuş ve bu borçlanmalara müracaattan dolayı her yıl bütçesine de faiz karşılığı olarak 407.553 lira yüklemiştir.[316] Bu dönemde özellikle son iki yıldaki borçlanma kabarık rakamlar üzerinden olmuş[317] ve faizlerin ödenmesi için bütçeye konulan paranın karşılığı bulunmadığı için devlet maliyesi krize sürüklenmiştir (Karal, 1988: 424-425). Ayrıca borçlanma sürecinde yaşanan ekonomik çalkantılar nedeniyle Osmanlı tahvillerinin ihraç bedellerinin düşük olmuştur. Bu düşüklüğün nedenleri arasında devlet gelirlerinin dönemselliğinden dolayı itfa ödemelerinde yaşanan gecikmeler ilk sırada yer almış, nezaretlerin kısa vadeli borçlanmaya gitmeleri de önemli rol oynamıştır.

1873-1875 arasında devlete duyulan hoşnutsuzluk, nüfusun geniş kesimleri arasındaki ekonomik sefaletten dolayı yeniden kabarmıştır.[318] Tarım krizini devlet maliyesinde kriz izlemiştir. Kötü ürün yılları ve çeşitli doğal felaketler Osmanlı ülkesinde olağan bir durumdur ama 1873'ten 1875'e kadar son yıllara kıyasla sorunlar çok fazla yoğunlaşmıştır.[319] Mali açıdan büyük darlık çeken hükümet, iyice yoksullaşan köylülükten ağır vergiler almaya çalışmış ama mültezimler buna istekli olmamıştır. Açlık imparatorluğun başkenti İstanbul'u bile etkilemiştir. Ama kentleri açlıktan bile daha çok

[316] Bu faiz, bütçenin gelirine oranlandıkça, şu durum ortaya çıkmaktadır: 1853'de bütçe geliri 12.000.000 lira, 1872 da ise 20.000.000 liradır. Aradaki 8.000.000 lira gelir fazlası, yılda 421.000 lira bir fazlalık göstermektedir. Buna karşın borçların yıllık faizi 407.553 liradır. Şu halde, gelir fazlası ile borç faizleri arasında yılda 3.447 lira bir fark var demektir (Karal, 1988: 424).

[317] Borçlanmanın ikinci bölümünü oluşturan son iki yıl içinde de yani 1871'de 30.555.558 lira borç alınıp bunun için bütçeye 2.138.898 lira bir faiz yüklendiği gibi, bir yıl sonra da 44.000.000 liradan ibaret konsolid ihraç olunarak bunun için de bütçeye 2.000.000 lira faiz yüklenmiş olmakla son iki yılın borçları toplamı 74.555.558 liraya ve bunların faizleri toplamı da 4.338.000 liraya varmıştır (Karal, 1988: 425).

[318] 1871 yılını izleyen dört yılda, Osmanlı Devletinin ekonomik durumu daha çok karışmıştır. Tepedeki değişiklikler kaosa varan alt kademelerdeki yer değişikliklerini hızlandırmıştır. Ekonomik hayat 1873 ve 1874 tarım krizinden zarar görmüştür. Mali güçlüklere bir de Yemen'de aşiretlere karşı yürütülen uzun süreli savaş eklenmiştir. 1875 yazında başka koşullarda olsa böylesine ciddi sonuçlar doğuramayacak olan Hersek'teki isyan, neredeyse bardağı taşıran son damla olmuştur. Hersek isyanı imparatorluk üzerinde Avrupa'nın yeni baskılarına yol açmış ve mali güçlükleri arttırmıştır (Davison, 1997b: 45).

[319] 1872'de Orta Anadolu, hükümetin yeni vergiler için bastırmakta olduğu bir sırada tohum fiyatlarını tırmandıran bir kuraklığa yakalanmıştır. Koşullar özellikle Anadolu'da hızla kötüleşirken Balkan vilayetleri de etkilenmiştir. Osmanlı hükümeti, kötü hayatlardan ve 1873 ilkbaharındaki açlık tehdidinden dolayı, tahıl ihracını yasaklamak zorunda kalmıştır. Doğal olarak başkent ve diğer tahıl pazarları kıtlığın artması ve fiyatların yükselmesinden zarar görmüştür. 1873'ün kötü hasatlarını benzeri görülmedik şiddetli bir kış mevsimi izlemiştir. Sert kış karı eriten sellerle birleşince, 1874'te açlık feci bir dereceye çıkmıştır. Önceki kötü hasattan dolayı aç olan köylüler kış boyunca tohum stoklarını yedikleri için tahıl kıttır. Daha kötüsü, bazı bölgelerdeki çiftlik hayvanlarının onda dokuzu doğal nedenlerden ya da yenmek üzere kesildikleri için telef olmuşlardır. Bazı tüccarlar yiyecek maddelerini stokluyor büyük karlar elde ediyorlardı. Çok sayıda köylü göç etmeye başladı ve bazı köyler hemen hemen boşaldı, daha büyük bölgelerin nüfusu bazen üçte bir ya da daha fazla oranda azaltılmıştır. 1875'de açlık sonra ermişti ve o yılın hasadı iyi olmuş, gene de büyük çilenin sonuçları kolay kolay silinmemiştir. Nüfusu azalan köyler eski nüfuslarının ancak belli bir oranına ulaşabilmiştir (Davison, 1997b: 70-71).

etkileyen herhalde 1875'de imparatorluk hazinesinin içine düştüğü mali krizdir. Zaten güven verici olmayan devlet maliyesinin çöküşü, 1873'te Avrupa'daki finansal krizle birleşmiş ve 1875 sonbaharında, dış borç tahvil kuponu ödemelerini yapamamasıyla doruk noktasına varmıştır (Davison, 1997b: 70-72). Artık 1875-1876 mali krizine ramak kalmıştır: Ticaret anlaşmaları, mali komisyonlar, el konulan devlet gelirleri derken artık sıra fiili olarak iflasa gelmiştir. Borçlanmaların yapısı da tamamen değişmiş, borç ödemelerinde ufak bir tıkanıklık yaşandığında yüksek ihraç fiyatlarıyla yeni tahvil ihraç etme dönemi başlamıştır.[320] Borçlanma koşulları uygun olmadığı halde, borçlar cari giderlere, bütçe açıklarının kapatılmasına ve kaimenin tedavülden çekilmesine yönelik işlerde kullanılması devleti mali iflasın eşiğine getirmiştir (Sağlam, 2007: 26-27).

1875 yılında siyasi ve iktisadi koşullar çok zor durumdadır. 1875 mali yılının devlet bütçesinde 5.000.000 liradan fazla açık bulunmaktadır. 14.000.000 liraya yükselmiş borçlarının faiz ve amortisman bedellerini ödeyebilmek için devlet borçlanmak zorundadır. Ancak borçların ödenmesinde karşılaşılan zorluklar yüzünden Osmanlı hükümeti, Ekim 1875 tarihinde iç ve dış borçların faiz ve amostisman bedellerinin, 5 yıllık bir süre içinde, sadece yarısının ödenebileceğini, diğer yarısı için de 10 yılda itfa edilecek % 5 faizli tahviller verileceğini alacaklılara duyurmuştur. Bu dönemde borçlara karşılık olarak devlet gelirlerinin önemli miktarı bütçede ayrılmış, 1874-1875 bütçesinde büyük açık meydana gelmiş, yeni borçlanmanın yapılamamasından dolayı, büyük mali kriz ile karşı karşıya kalmıştır. Böylece 6 Ekim'de ilan edilen[321] Ramazan Kararnamesi ile kısmi olarak ödemelerde değişiklik yapılmış, aynı konuyu açıklamak için 10 Ekim'de de ikinci bir kararname daha ilan edilmiştir (Karamürsel, 1989: 102).[322] Bu bağlamda 6 Ekim 1875 yılında hükümetin aldığı mali iflas kararıyla yıllık 14.000.000 lirayı bulmuş olan borç ve faiz miktarının sadece yarısının ödeneceğini, diğer yarısı için de beş yıllık ve % 5 faizli tahviller verileceğini ilan etmiştir. Mali iflas kararı bütün Avrupa'da bir şok tesiri yapmıştır. Durum Osmanlı Devleti için gerçekten de kötüdür. Fakat Londra'daki

[320] Borç miktarının katılmasına neden olan şey faiz ve itfa ödemelerinin yapılmaması değil, borcun borçla değiştirilmesi sırasında yeni tahvillerin yüksek ihraç fiyatlarıyla satışa sunulmasıdır. Bu yöntemle borç kartopu gibi büyürken, imparatorluk hazinesine giren para miktar olarak borç tutarının % 53'üne karşılık gelirken, bankalara verilen komisyonlar da bunun içindedir (Sağlam, 2007: 26).

[321] Aslında 2 Ekimde 1875 tarihinde yapılan kabine toplantısında devletin iflasına karar verilmiştir. Ancak karar birkaç gün daha gizli tutulmuş, kabinede koltuğu olması itibariyle karadan haberdar olanlar bu tarihini izleyen günlerde ellerindeki devlet tahvillerini borsalarda satışa çıkarmıştır. Artık herkes bir şeylerden kuşkulanmaya başlamıştır. Kararnamenin yayınlanmasından önceki gün, Osmanlı Bankası müdürü Sadrazama çıkıp ortalıkta dolaşan söylentiler hakkında açıklama istemiş, Sadrazam her şeyi inkar etmiş ve faiz ödemelerinin indirileceğine dair söylentileri yalanlamıştır (Karamürsel, 1989: 102).

[322] Bu karar Avrupalı yatırımcılar içinde büyük heyecan uyandırmış, BOŞ'un haberinin olmaması bunu daha da arttırmıştır (Karamürsel, 1989: 102).

The Times'ın yazdığı gibi "yine de paniğe gerek yoktur. Türkiye gelişmemiş, fakat zengin ülkedir; masraflar büyük ölçüde kısılabilir, Batı dürüstlüğünü ve becerisini yardıma çağıran güçlü reformcu maliyeye yeniden çekidüzen verebilirdi. Ortada cesaret verici unsurlar da vardır ve Türkiye geleceğini elinde bulunduruyordu." (Timur, 2005: 59). [323]

Ekim Kararnamesi sürpriz değildir fakat Osmanlı hükümetinin beceriksizliği vardır.[324] Çünkü buna göre yılda 350.000 lira faiz ödenecektir. Üstelik borcun geri ödenmesi konusunda bir şey söylenmediği için verilecek borç senetlerinin sadece yılsonunda faizleri almak için geçerli olacağı ve o yılın bitiminden sonra hiçbir değeri kalmayacağı kanaati uyanmıştır. Bütün bunlara rağmen 6 Ekim kararnamesi büyük tepkilere neden olmamış, uzun zamandır beklendiği için iskonto işlemleri yapılmıştır. Fakat 10 Ekim açıklaması, borç tahvillerinin piyasa değerinin gerilemesine yol açmıştır. Bunun olumsuz etkisini önlemek için hükümet yeni açıklama yayınlamıştır.[325] Bu çerçevede nakit ödemenin ve % 5 faizin ödenmesi için teminat gösterilen gelirler şunlardır: Gümrük gelirleri, tütün ve tuz elde edilen gelirler ve Mısır vergisi, bunlar yeterli olmadığında eksik kısım ağnam vergisinden karşılanacaktır; Beş yıllık sürenin bitiminde % 5 faiz getiren kuponun ikinci yarısı ödenmemişse, ilk dış kredinin tamamı geri ödeninceye ve teminatı çözülünceye kadar uzatılacaktır. Çözülen teminat faiz ve amortismanın ödenmesi için kullanılacaktır (Mordtmann, 1999: 338-341). 1876-1877 yıllarında, savaşların başlaması üzerine, mali durum daha da kötüleşmiş, devlet borçlarının faiz bedelleri hiç ödenememiştir. Osmanlı hükümeti, ordu ihtiyaçlarının giderilmesi ve borçların faiz bedellerinin ödenmesi amacıyla, devamlı olarak BOŞ'dan ve Galata Bankerlerinden kısa vadeli avanslar almıştır. Fakat bu avanslarla ihtiyaçları karşılamak mümkün olmamış, 1877 yılında 1854 ve 1871 dış borç senetleri ile borçların

[323] The Economist dergisi de farklı görüşte değildir: "Osmanlı hükümeti son iki yılda ancak % 22-24 gibi faizlerle, üstelik kısa vadeli borçlar bulabilmiştir. Hükümetin yeteneksizliği ortadayken durumun böylece uzayıp gideceğini sanmak saflık olurdu. Yakın bir tarihte başka ülkelerde de aynı durum yaşanmıştır. Burada üzüntü verici nokta, bu kararı kimseye danışmadan, tahvil sahiplerine yeni düzenleme için çağrı yapmadan tek başına alan Osmanlı hükümetinin mali barbarlığıdır." (Timur, 2005: 59).

[324] Hükümet 6 Ekim 1875'den itibaren 5 yıl süreyle, 5 Ekim 1880'e kadar bütün devlet borçlanmalarına ait faizlerin sadece yarısını, yani yıllık 14.000.000 lira yerine 7.000.000 lirayı nakit olarak ödeyecektir. Tahvil sahipleri, faizin diğer yarısının yerine yıllık % 5 faiz geliri olan ve sadece 5 yıl süreyle piyasada kalacak borç senetleri alacaklardır. Bu senetlerin yıllık faiz tutarı da 350.000 liradır. Bu şekilde yapılan 7.000.000 lira borçlanmanın yıllık faizi sadece bir defa ödenecektir çünkü birinci yılda borç 7.000.000 liradır ve faizi 350.000 lira tutar. Fakat ikinci yılda 14.000.000 liraya çıkar ve faizi 700.000 lira tutar ve bu böyle devam etmektedir (Mordtmann, 1999: 340).

[325] Osmanlı hükümeti bu operasyona sebep olan olayları Avrupa kamuoyuna içtenlikle açıklamaktan da çekinmemiştir. Eğer bu operasyon yapılmasıydı ileride çok vahim kararlar almak gerekeceğini savunan hükümet tahvil sahiplerini küçük bir zararla kurtarabileceği için aslında başarılı bir operasyon yapmıştır. Bu husus daha sonraki günlerde Avrupa finans çevrelerinde de anlaşılacaktır. Avrupa sermayesinin asıl öfkesi hükümetin kararı kendilerine danışmadan almasından kaynaklanmaktadır (Sağlam, 2007: 42).

değiştirilmesine başvurulmuştur. Bu iki borç senetlerinin yeni borçlanma senetleri ile değiştirilmesi yoluna gidilmiştir (Sayar, 1978: 239-240).[326]

Ekim 1875 Kararnamesinde borçların beş yıl sonra nasıl ödeneceğine dair kayıt da yoktur. Osmanlı Devletinin borçlarına sadakati ortadadır. Ancak ciddi reformlar da şarttır. Avrupa kamuoyunun kaygısı borçların nasıl ödeneceğidir. Osmanlı Devleti garanti olarak; vergiler ile Mısır gelirinden oluşan özel fon yaratılacağını, gerekirse ağnam vergisinin de aynı fon için kullanılacağını açıklamıştır. Ne var ki bunlar oendişeleri ortadan kaldırmaya yetmemiş, izleyen günlerde Osmanlı tahvilleri % 40 kadar değer kaybetmiştir. Bunun nedeni ise, Batının ayrıntılı biçimde mercek altına aldığı Osmanlı maliyesi konusunda köklü bir reform iradesi göze çarpmamasıdır (Timur, 2005: 60). Mali iflas meydana getirdiği olaylar üzerine Osmanlı hükümeti bazı tedbirler almaya mecbur kalmıştır. Bunlar üç aşamada gerçekleşmiştir. Birinci aşama, dış borçlar için gümrük, tuz, tütün, ağnam, gelirinin bir kısmını karşılık göstererek yıllık 350.000 liralık tahsisatı her yıl BOŞ vasıtasıyla Avrupa finansal piyasalarının emrine hazır olduğu bildirilmiş ve bu mali tedbirler için BOŞ'un komiteleri davet edilmiştir. Bunun neticesinde BOŞ bu işte görevlendirilmiş, ancak o sıradaki Rusya ile savaş bu tedbiri ortada bırakmıştır. İkinci aşama, savaş sonrasında İngiliz ve Fransız komitesi bir delege göndermiş ve delegeler eski borçların tasnifi ile % 5 faizli yeni tahvillerle değiştirilmesini teklif etmiştir. Ayrıca vergi gelirlerinin özellikle de bu borçlara ayrılmış olanların, Osmanlı, İngiliz ve Fransız hamilleri tarafından seçilmiş ikişer üyeden oluşan bir komisyon vasıtasıyla idaresini teklif etmiştir. Bu teklifler Osmanlı hükümeti tarafından kabul olunmamıştır.[327] Berlin kongresinde, Osmanlı tahvillerine para yatırmış yabancı alacaklılar Avrupalı devletlerden çıkarlarının korunmasını istemişlerdir. Kongre de, uluslararası mali komisyon kurulması Osmanlı delegelerin muhalefetine rağmen kabul edilmiştir. Böyle bir komisyon, Osmanlı maliyesinin yabancıların denetimine girmesi demektir (Karal, 1988: 431).[328] Üçüncü aşama ise, dış borçların düzenleneceği taahhüdüne rağmen Osmanlı hükümeti, öncelikle

[326] Değiştirme işlemiyle iki borçlanmanın serbest kalan karşılıkları Mısır vergisi de 5.000.000 sterlinlik 1877 borçlanmasına karşılık gösterilmiştir. Mısır vergisinin doğrudan doğruya Londra ki bankaya ödeneceğine dair teminat verildiği halde, bu borçlanma borsalarda rağbet görmemiştir. Bu durum karşısında BOŞ 1878 yılında bütün borç senetlerini % 52 ihraç fiyatı ile satın almıştır (Sayar, 1978: 240).

[327] Aslında Osmanlı Hükümeti, uzun vadeli kredilerden oluşan dış borca resmi çözüm aramak konusunda tereddütlüdür. Kısa vadeli yerel borçların haledilmesi hükümetin gözünde daha öncelikli bir hal almıştır. Çünkü önemli olan yerli kredi kaynaklarının devamının güvence altına alınmasıdır (Eldem, 2006: 109).

[328] Bunu önlemek için Osmanlı hükümeti Berlin kongresinde sonra, doğruda yabancı alacaklılar ile temasa geçmiş, yapılan görüşmeler sonunda DUİ kurulmuştur. Bu idarenin kuruluş tarzı, yetkileri ve verilen gelir kaynakları çerçevesinde, devlet mali yetkilerinden büyük ölçüde vazgeçmiştir. Fakat uluslararası bir mali kontrole nazaran onu, ehveni şer olarak kabul etmiştir. DUİ'nin kurulması, yabancı alacakların çıkarlarını korumak ve onlara güven vermek amacıyla temin edilmiştir (Karal, 1988: 431).

BOŞ ve Galata Bankerlerinden oluşan heyetle müzakereye başlamıştır. İlk olarak 1879 yılında devlet borçlarına karşılık RSİ oluşturulmuştur.[329] Ancak daha sonra yabancı alacaklılar ve hükümet tarafından borç işi daha geniş kapsamlı olarak ele alınmış, dış borçlarını daha esaslı ödeme usulü ve buna karşı borç miktarında bir tasfiye işlemi yapılarak 1881 yılında DUİ oluşturulmuştur (Karamürsel, 1989: 102-103).

6 Ekim 1875 ile 20 Aralık 1881 arasına iki kararname süresi denilmektedir. Bu tarihlerin ilkinde ödemeler yarıya indirilmiş, diğerinde ise ertelenen mali sorunlar kalıcı çözüme bağlanmıştır (Sağlam, 2007: 429). Borç ödemelerinin durdurulması, Osmanlı maliyesi üzerinde mali denetim yönündeki iç ve dış baskıları arttırmıştır. 1879 yılında alacakları karşılığı BOŞ ve Galata Bankerlerine altı vergi geliri on yıl süreyle bırakılmış ve bu vergileri toplayıp alacaklara dağıtacak RSİ'dir.[330] Fakat Osmanlı Devleti tarafından yerli alacaklılara verilen ödünler yabancı alacaklılarda tepki oluşturmuş ve 1881 yılında yabancı alacaklıların seçtiği temsilcilerden meydana gelecek DUİ'nin kurulması ve Osmanlı borçların da indirim yapılması kararlaştırılmıştır (Fişek, 1967a: 207). Bu süreçte kurulan RSİ başarılı olmuş, gelirlerin borç yükünü karşılamaya yeterli olduğu anlaşılmıştır. Ancak bu başarı, kendilerini dışlanmış hisseden yabancı yatırımcılarda büyük memnuniyetsizlik yaratmıştır. Böylece yabancı alacaklılar, dış borcun da dahil edileceği çözüm için baskı yapmıştır. Bunun sonucunda, 1881'deki Muharrem Kararnamesiyle 1879 yılı anlaşması feshedilmiş, yerine DUİ kurulmuştur.[331] Yani, devlet borçlarının bitimine kadar gelirlerin beşte birinden kesin olarak vazgeçmiştir. DUİ'nin en önemli yanı, her şeyden önce 1875 mali krizini etkili bir şekilde çözmüş ve devlete tekrar dış borç yolunu sağlamıştır (Eldem, 2006: 109-112).[332]

DUİ, İngiltere, Hollanda, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devletinin birer üyesi ve Galata Bankerlerinin temsilcilerinden oluşmuştur.

[329] Kasım 1879'da hükümet ile yerli alacaklılar arasında bir anlaşmaya varılmıştır. Buna göre vergi, resim ve tekel gelirlerin idaresini alacaklılardan oluşan mali bir konsorsiyuma devredilmiştir. RSİ'nin başına yerli alacaklıların temsilcilerinin geçmesi öngörülmüştür (Eldem, 2006: 110).

[330] Anlaşmaya göre RSİ kurulacak ve bu idareye altı rüsum tahsis edilecektir. Bunları, Muskirat, Pul, İstanbul ve civarı deniz ürünleri rüsumu, İstanbul ve civarı, Edirne, Samsun, Bursa ipek öşürü, Tömbeki ve Tütün inhisarıdır. RSİ bu gelirleri devlet adına tahsil edecekti. 8.725.000 lira olarak saptanan borcun yıllık faiz ve anapara ödemeleri 1.100.000 lira olarak hesaplanmıştır. Eğer RSİ'nin hasılatı 1.000.000 lirayı aşarsa geri kalan gelir dış borçların tasfiye edilmesinde kullanılacaktır (Sağlam, 2007: 50-51).

[331] Tuz ve tütün tekelleri, balık, alkol, damga vergisi, bazı bölgelerin ipek vergisi, Bulgaristan ve Doğu Rumeli vergileri ile Kıbrıs vergisi fazlasından elde edilen gelirler DUİ'ye terk edilmiştir (Birdal, 2012: 40).

[332] Daha önceki borçlanmalara göre bu dönemdekiler Osmanlı Devletinin borcunun istikrar kazanmasının açık işareti olmuştur. Buna ilaveten DUİ kontrolünü üstlendiği kaynakların işletmesinde gayet etkin bir performans göstermiş ve gelirlerin verimliliğini ciddi bir şekilde artırmayı başarmıştır (Eldem, 2006: 112)

Muharrem Kararnamesi, Osmanlı ekonomik yapısında yeni bir devre açmıştır.[333] Ülkede hükümetten başka devlete bağlı olmayan, ancak devlet gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü eline alan yeni bir kurum doğmaktadır. DUİ siyasi bir kurum ve devletlerin vekili değildir, özel bir şirket gibidir. Buna karşın ayrı bir Osmanlı maliyesi gibi borç geri ödenmesi işlerini üstlenmekte ve vergi gelirlerinin bir bölümü bu idareye bağlanarak gelirleri toplamaktadır. DUİ, mali durumu düzeltmek, borç yükünü vergi gelirlerine uygun düzeye indirmek ve devletin mali itibarını yeniden sağlamak için kurulmuştur (Coşar, 2008:). 19. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupa sermayesi, Osmanlı maliyesine DUİ ile doğrudan el koymuştur.[334] Böylece Osmanlı ülkesinde yatırılmış fonların güvence altına alınmasında rakip güçlerin ortak çıkarlarına hizmet etmiştir. DUİ'nin varlığı finansal istikrarı getirmiş, devletin kredi değerini yükseltmiş ve gelirlerin artmasında önemli rol oynamıştır. DUİ, dış borçların düzenli ödenmesini sağlamak için kurulsa da, zamanla yeni borçlara garantörlük görevini üstlenmiş ve her yeni borca karşılık tahsis edilen gelir kaynakları bu idareye devredilmiştir (Kasaba, 1993: 94-95).

Bu süreçte Kırım Savaşından sonra dış borçların yarattığı olanaklar Saray halkının gözünü büyülemekte gecikmemiştir. Gelecek kaygısı olmayan Saray çevresi ve devlet bürokrasisi için borç almak, vergi almaktan çok daha kolay bir yöntemdir. Bu dönemde varlıklarını devlet maliyesine borçlu olarak sürdüren bankalar kurulmuştur. Galata Bankerleri de unutulmamış, Avrupalı bankerler borç vermeyince ve yüksek faizler isteyince bunlara başvurulmuştur. Osmanlı Devletine borç vermede Avrupalı yatırımcılardan daha hevesli Galata Bankerlerine bu koşullarda başvurmuştur (Timur, 2005: 59). Devletin mali iflası sadece saray masraflarıyla ve artan giderler ile açıklanabilecek bir şey değildir. Tanzimat dönemindeki temel mali sorun, devletin bitmeyen para sıkıntısıdır. Para bulmak için vergi konabilecek ne varsa vergilendirilmiş ve borç alınabilecek ne varsa hepsi alınmıştır. Osmanlı ekonomisi, düzensiz bir finans ve başarısız bir maliye yüzünden 20 yıllık bir barış dönemine rağmen bu duruma düşmüştür. 19. Yüzyılının son çeyreğinde devlet, temel olarak iyice bozulmuş mali dengesini yeniden kurmak zorunda kalmıştır (Modrtmann, 1999: 382-385).

[333] İdare heyeti, Fransa'dan iki, Almanya, Avusturya, İtalya, Osmanlı ve İngiltere ile Hollanda'dan ortaklaşa seçilen birer temsilciden oluşmaktadır. İdare heyetinin yabancı üyeleri tahvil sahiplerince seçilmiş temsilcilerden, İtalyan temsilci ise Roma ticaret odası tarafından belirlenmektedir (Birdal, 2012: 40-41).

[334] 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devletinin DUİ'den bağımsız olarak gelirlerini artırmak ve yönetimdeki etkinliğini güçlendirmek için yapabileceklerinin kısıtlı olduğu bir tablo ortaya çıkmaktadır. İmparatorluğun en verimli kaynakları bu kuruma devredilmiş ve geçerli olan kapitülasyonlar hükümetin geri kalan gelir kaynaklarından etkin biçimde yararlanmasını engellemiştir (Kasaba, 1993: 95).

Kısacası, Osmanlı dış borç ihtiyacı olağandışı giderlere ve konjonktürel etmenlere bağlansa da aslında daha derin nedenlerden kaynaklanmaktadır. Giderek merkezileşen devletin gelirleri, giderlerini karşılayamamış, bütçe açığı mevsimsel olmaktan çıkmış ve her yıl açık verilerek büyümüştür (Sağlam, 2007: 4-5). Osmanlı maliyesinin yapısal sorunları, ekonominin dışa açılması ile doğan sorunlarla birleşince finansal kargaşa ortaya çıkmıştır. Eski mali araçlar devletin gelir ihtiyaçlarını karşılamamış, Avrupa finansal piyasalarının elverişli şartlarından faydalanılarak borçlanılmıştır. Borç kısır döngüsü sonucunda, Osmanlı Devleti borçlarını ödeyemez duruma düşmüş ve mali kriz yaşanmıştır. Daha sonra Osmanlı ekonomisi iç ve dış borçlarını ödeyememenin ve Avrupa finans çevrelerinin baskısı altında kalmıştır. Bu kez, dış borcun üzerinde durulmayan uzun dönemli maliyeti, Osmanlı bürokrasisinin karşısına çıkmıştır: Avrupa mali denetimi ve mali egemenliğin kaybedilmesidir. Daha önce Galata Bankerlerine olan kısa vadeli borçlar RSİ ile ödeme planına bağlanmıştır. Buna benzer bir biçimde, alacaklı ülkelerin tahvil sahipleriyle de DUİ kurulmuştur (Coşar, 2008:).

Özetle, devlet maliyesinin içinde bulunduğu duruma 1873-1896 Uzun Buhranı da eklenince mali kriz had safhaya ulaşmıştır. Vadesi dolan borçların ödenmesi gerekmiş, kaynak bulunamamış ve kısa vadeli borçlanma ihtiyacı artmıştır. Ekim 1875'te mali iflas ilan edilmiş ve Galata Bankerlerine olan borçlar faizleriyle birlikte yeni borçlara dönüştürülerek ertelenmiştir. Ancak borç ödemeleri zamanında yapılamamış, böylece dış kredi ümidi suya düşmüştür. 1876 yılı Mart ayında artık borç kuponu da ödenememiş, borçlanmaların kuponlarının itfası ertelenmiştir (Hulkiender, 2003: 86). Bu evrede Osmanlı ekonomik yapısı da eski geleneksel iktisadi düzen değildir. Ancak 1870'lerde iktisadi düzensizlik hakim olmuş ve devlet maliyesi bunalımlarla çalkalanmıştır. Ayrıca 1881'de DUİ'nin kurulmasıyla Osmanlı Devletinin mali egemenliğine son verecek çöküşün önsezisi hissedilmiştir (Şeni ve Tarnec, 2000: 128-129). Buna karşın Osmanlı bürokrasisi, Tanzimat dönemi idari-mali reformları ile ekonomik yapısı üzerinde durmuş ve devlet maliyesi bunalımına uzun vadeli çıkış yolu aramıştır. Bir süre, dış borçtan uzak durulmuş, gelir yetersizliğini gidermek ve vergi potansiyelini arttırmak üzere iktisadi gelişmeye önem verilmiştir. Ancak, artan devlet giderlerini karşılamakta mevcut vergi gelirleri yetersiz kalmış ve zorunlu olarak dış kaynaklara başvurulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM TÜRKİYE'DE İDARİ-MALİ YENİDEN YAPILANMA VE İKTİSADİ BÜTÜNLEŞME DÖNEMİ (1980-2000/01): YAPISAL DÖNÜŞÜMÜN BİLAÇOSU VE FİNANSAL KRİZ

2.1. Ekonomik Dönüşüm Süreci: İktisadi Bütünleşme ve İdari-Mali Yeniden Yapılanma

Türkiye'de 1980 sonrası izlenen iktisat politikaları, kuruluş yıllarından sonraki en radikal yapısal dönüşümdür. Ekonomik yapıda köklü dönüşümlerin yaşandığı bu süreçte finansal sistemde önemli dönüşüm yaşanmıştır. Uzun yıllar boyunca dış finansman, sakınılması gereken iktisadi faktör iken, yeni dönemde iktisadi gelişme için vazgeçilmez bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. İktisadi bütünleşme 1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanma da büyük önem taşımış, büyüme hızının sürdürülebilirliği için dış finansman kaynaklarını harekete geçirmiştir. Ekonomik yapıdaki dönüşümle dış finansmana dayalı bir büyüme modeli oluşturulmuştur (Bal, 1998: 83). 1970'ler sonrası yaşanan iktisadi bunalım ile ithal ikameci büyüme modelinin tıkanması, Türkiye ekonomisini IMF ve DB tarafından 24 Ocak 1980 tarihli EİP'yle serbestleşmeye yöneltmiş ve ihracata yönelik ekonomik büyüme modeline geçilmiştir.[335] 24 Ocak kararlarıyla bir taraftan ekonomik yapıdaki dönüşümle 1970'lerdeki ekonomik krizi aşmak, diğer taraftan iktisadi bütünleşme için idari-mali yeniden yapılanma öngörülmüştür (Altıok, 2002: 77-78).

Böyle bir süreçte ülke ekonomilerinin uzun vadeli performansını, değişen dış ve iç koşullarla karakterize evrelerle değerlendirmek anlamlıdır. Burada 1980 sonrasını ikiye ayırmak mümkündür. Birincisi 1980-1988 dönemi, ikincisi ise 1989'dan 2002'ye dönemidir. Birincisi, dış ticaret temelinde bütünleşme ağırlıklı izler taşırken, ikincisinde ise sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi öne çıkmaktadır (Oyan, 1998: 5-6).[336] 1970'lerin son yıllarındaki döviz darboğazına ve borç krizine koşut olarak, Türkiye 1980'li yıllara iktisadi serbestleşme ile girmiştir. Bu politikalar, içe dönükten dışa açık bir iktisadi gelişme stratejisine geçişin örneklerinden biri olarak uluslararası finansal kuruluşların desteğini de almıştır. 1980 sonrasında EİP'den hemen sonra dış ticaret,

[335] 1970'lerde Türkiye, 20 yıla yakın süre ile uyguladığı büyüme modelinden kopmadan, değişen iç ve dış koşulların zorladığı istikrar ve yapısal uyum politikalarını elden geldiğince ertelemeye çalışmıştır. İktisadi bunalımın tırmandığı ve bunun daha fazla ertelenemeyeceği 1978-1979 yıllarında hükümetin istikrar çabaları + alacaklıların kriz yönetimi + kısa süreli IMF desteği eşgüdümünün tam sağlanamamış bileşkesi ise başarısız kalmıştır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 120-121).

[336] Dolayısıyla 1994'de ve 1999 ile 2001 yılında kabul edilen programlar yapısal dönüşüm sürecinin bir gereği olmuştur. 1980 sonrası Türkiye ekonomisi sürekli riz süreci içinde yaşamış ve 1990'lardan itibaren ise şiddeti gittikçe artan istikrarsızlık, yapay büyüme ve kriz kısır döngüsüne girmiştir (Altıok, 2002: 78)

finansal sistemde ve idari-mali yapı da serbestleşme yoluyla yeniden yapılanma gerçekleştirilmiştir. Ekonomik yapıdaki dönüşümü gerçekleştirmek için makroekonomik değişkenler de yapısal düzenlemeye gidilmiştir (Altıok, 2002: 89).

Türkiye ekonomisinin 1970'lerin sonundaki bunalımı, dolaşımı düzenleyen piyasalarının yeterince gelişmediği, para piyasaları ve döviz piyasalarının mevcut olmadığı ve iç kaynaklardan çok cari işlemler açığı ile beslenen bir ortamda doğmuştur. Ayrıca Türkiye'de borç krizi 1979'daki ikinci petrol şokundan ve 1982'de Meksika'da ortaya çıkan ve Latin Amerika ülkeleri ile uluslararası boyut kazanan dış borç krizinden önce yaşanmıştır. Bu nedenle Türkiye'de istikrar ve yapısal uyum politikaları ağır borçlu ülkelerden önce yürürlüğe konmuş, dış borç krizi ve durgunluk, iç ve dış dinamiklerin eklemlenmesi sonucunda ortaya çıkmıştır (Sönmez, 1998: 460). Yani ithalata büyük ölçüde bağımlı ekonominin dış kaynak akışının kesilmesi ve dış borç servisini yerine getirmede tıkanmasının yanı sıra iç kaynakları yaratamaması sonucunda ekonomik kriz tüm yoğunluğuyla yaşanmıştır (Sönmez, 1998: 478-479).[337]

24 Ocak kararlarıyla ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde ekonomide iç ve dış dengeyi sağlamayı, piyasa ekonomisine yaygınlık kazandırmayı ve uluslararası finans sistemine açılarak piyasalarla iktisadi bütünleşmesini hızlandırmak amaçlamıştır. Bu açıdan 24 Ocak kararları kriz anında yürürlüğe koyulan EİP'nin çok ötesinde, yeni iktisadi gelişme stratejisine geçişine yönelik yapısal dönüşümü içermiştir (Altıok, 2002: 89). Çünkü 1980'lı yıllar iktisadi anlayış açısından dönüm noktası olmuştur. 1980'lerin başındaki EİP'in bütçe açığında azaltma yaratması ücretlerin baskı altında tutulması, KİT fiyatlarının yükseltilmesi ve tarıma verilen sübvansiyonların azaltılması ile mümkün olmuştur. Bu dönemde aynı zamanda demokratik süreçler kesintiye de uğramıştır. 1983'de büyük çoğunlukla iktidara gelen iktidar partisi 24 Ocak kararları ruhunu devam ettirdiği için 1980 - 89 arasını iki genel seçime rağmen istikrar dönemi olmaktadır. Ancak bu istikrar 1980'lerin sonlarında değişmiştir (Emil, 2003: 50-51).[338]

[337] Borç krizi ile finansman kaynaklarının tıkanmasıyla, kısa vadeli ve yüksek faizli dövize çevrilebilir mevduat ve ticari kredilerle finanse edilen büyümede yolun sonuna gelinmiştir (Sönmez, 1998: 479)

[338] Öncelikle 1987 de siyasi yasakların kalkması ve 1989 yerel seçimlerinin iktidar partisi açısından siyasi gücün aşınması anlamına gelmesi ile iki önemli gelişme 1989'a damgasını vurmuştur. Bunlardan birincisi işçi eylemlerdir, İşçiler, Zonguldak olayları ile birlikte %100'ün üzerinde zam almışlardır. Aynı olay memur maaşlarına da yansımıştır. Dolayısı ile 1980'li yılların ilk yarısında EİP'i başarılı kılan reel ücret daralması önemini kaybetmeye başlamıştır, ikinci olarak 1987'de eski siyasi liderlerin siyasete girmesiyle rekabetin tarım kesimi üzerinde yoğunlaşması bu dönemde tarımsal sübvansiyonlar ciddi biçimde arttırmıştır. Dolayısıyla rekabet yoğunlaştıkça kamu açıkları verilmiştir (Emil, 2003: 50-51)

Öncelikli olarak dış ticarette ana yöneliş dışa açılma doğrultusundadır. Dışa açılma esas olarak güçlü ihraç teşvikleri, düşen ücret maliyetleri ve 1980 devalüasyonunun etkilerini kaybolmasını önleyen döviz kuru politikaları aracılığıyla küresel piyasalara girmek şeklinde gerçekleşmiştir (Boratav, 2008: 152). Dışa açılmada ilk olarak çabaların yoğunlaştırıldığı ihracat alanı öncelikli hedefler arasında baş sırayı almıştır. Esasen Türkiye ekonomisinin bunalımı bir döviz krizi olarak da belirmiş, ihracat gelirlerinin artırılmasının, cari açıkları hafifletecek ve dış borç ödeme potansiyelini artıracak sonuçları nedeniyle uluslararası finansal kuruluşlarca desteklenmiştir. Ancak, kısa dönemde bir ihracat patlaması dışa dönük yeni bir sanayileşme atılımı ve mevcut sanayi de yapı değişikliği ile değil, iç talep daraltılarak ihraç edilebilir bir ürün fazlasının yaratılmasına bağlı olarak gerçekleştirilmiştir (Oyan, 1989: 52-53).[339] Türkiye ekonomisinin 1980'li yıllarda, dış ticarete yönelimini yükselterek ve önemli miktarlarda dış destek sağlayarak, borç krizinden hızlı çıkış gerçekleştirilmiştir. 1980'li yıllardan itibaren, uluslararası finansal akımlar da başlamıştır (Celasun, 2002: 33-35).[340]

Dış ticaret bakımından bu dönemin belirleyici özellikleri, ithalata serbestleştirme, ihracatta teşvikler ve ılımlı tempoda reel devalüasyonları hedefleyen esnek döviz kuru sistemidir. İthalatta miktar kontrolleri kaldırılmış, gümrük tarifeleri indirilmiş ancak fon uygulamaları yaygınlaşmıştır. Döviz kontrollerinin hafifletilmesi, bankaların yurtdışında döviz tutma ile borçlanmalarına izin verilmesi ve bireylerin yurtiçinde döviz hesabı açmalarına izin verilmesi gerçekleşmiştir (Boratav, 2008: 155). Küresel piyasalara açılma 1980-83 dönüşüm ile başlanmış, 1989-90'da tamamlanmıştır. Bu süreçte, öncelikle ihracat uluslararası pazarlara açılmış ve ithalat serbestleştirilmiştir. Döviz kuru; yüksek devalüasyonu takiben esnekleştirilmiş ve dolaylı teşviklerle birleştirilerek ihracatın yönlendirilmesinde temel araç olmuştur. Finansal serbestleşme ile bütünleşme bunları izlemiş ve Türkiye ekonomisi dışa açık konuma gelmiştir. Bütün bunlar, ekonomik büyümeyi derinden etkilemiş ve iktisadi artığın yeniden dağıtılmasına ilişkin dinamikleri yeniden yapılandırmıştır.[341] Böylece ekonomik yapı da gerek iktisadi işlevleri, gerekse mali yükümlülükleri açısından yeniden düzenlenmiştir (Yeldan, 2003: 25-27).

[339] Kitlelerin satın alma gücü geriletilerek sanayinin hem iç talep kısılarak dışa yönelmesi zorlanmış, hem de geriletilen maliyetleriyle dış rekabet şansı artırılmıştır. İhracata yönelik çabaların kilit noktası iç pazarın daraltılmasıdır. Bunun için, gelir dağılımının tüketici kesim aleyhine bozulmuştur (Oyan, 1989: 53).
[340] Bu koşullarda, azgelişmiş ülkelere yönelik resmi dış kaynaklar azalmış, sermaye hareketleri üzerindeki kontroller kaldırılarak dış kaynağı kolaylaştıran kambiyo rejimlerini uygulanmıştır (Celasun, 2002: 33-35).
[341] 1980 dönüşümü, dış ticarette koruma rantları ile beslenen ulusal sanayinin iktisadi artık biçimlerinin nitelik değiştirmesine yol açmıştır ve giderek devletin düzenleyici olarak rol aldığı, daha dolaylı transfer ve kaynak aktarımının devreye sokulduğu yeni bir büyüme modeli geliştirilmiştir (Yeldan, 2003: 26-27).

1980 yılında başlayan iktisat politikaları yönelişleri, 1990'lı yıllara da damgasını vurmuştur. Ancak bu yönelişler iki yeni öğenin etkisi altında kalarak biçimlenmiştir. İlki, askeri rejiminin getirdiği kurumsal politika üzerindeki vesayeti, siyasi yasakların kalması ve 1980 öncesinin köklü partilerinin siyasete dönmeleri üzerine fiilen son bulmuştur. İkinci yeni öğe, ekonomik yapıdaki dönüşümle bağlantılıdır. Bu dönüşüm çerçevesinde finansal akımlar üzerindeki kısıtlar kaldırılmıştır. Dış ticaretteki serbestleşmenin sonu 1995 yılında AB ile Gümrük Birliğinin gerçekleştirilmesi olmuştur (Boratav, 2008: 172). Yani 1990'lardaki ekonomik yapının karakteristik özelliklerinin kökeni, önceki on yıldaki politikalarda yatmaktadır. 1989'da uluslararası sermaye hareketleri serbestleştirilmiş ve konvertibilite koşulları IMF'ye iletilmiştir.[342] 1989 sonrası dönemde makroekonomik performans, yabancı sermaye giriş ve çıkışlarına duyarlı hale gelmiştir. Dolarizasyon yaşanmış, ulusal paraya talep azalmış ve esnek kur politikası izlenmiştir. Ayrıca henüz ülke şartları doğrudan yabancı yatırımlar için cazip olmadığından, dış finansman borç nitelikli sermaye hareketlerine dayalı biçimde gelişmiştir (Celasun, 2002: 33-34).[343] Kamu finansmanı anlayışı bu süreçte önemli ölçüde farklılık göstermiştir. Öncelikle ekonomide serbestleşme ile birlikte TCMB para programı uygulamaya başlamış ve HM kısa vadeli avans kullanımına kısıtlama getirmiştir. 1980 sonrası yurttan çıkan sermayeyi getirmek için yöntemler denenmiş ve ticari serbestleştmeden sonra finansal serbestleşme ile pozitif reel faiz ve arbitraj yolu kaynak aranmaya başlanmıştır. İç borçlanma böylece piyasadan yapılmaya başlanmış ve 1990'lı yılların başından itibaren yurtdışından tahvil ihracı ile de borçlanılmaya başlanmıştır. Borçlanmada net dış borç ödeyicisi olunduğu için iç borçlanma hem dış borcun hem de iç borç faiz ödemlerinin kamu finansmanında artan önemde rol oynamaya başlamıştır (Emil, 2003: 51-52).

Bu süreçte devletin rolü ve idari-mali yapısı, 1980'lerde yeni dönemin gerekleri doğrultusundaki iktisat politikalarını uygulamaya dönük olarak dönüşmüştür.[344] Türkiye'de devletin, gelirlerini ve giderlerini yansıtan kamu bütçesi, kamu bütçesine bağlı

[342] Enflasyonu indirmeden, döviz rezervlerini güçlendirmeden ve finansal denetim kapasitesini arttırmadan alınan bu karar yeterince açıklanamamıştır. Ancak dış finansal serbestleşmenin arkasında, dış kaynak girişlerini çoğaltarak ekonomiyi canlandırma güdüsü ağır basmıştır (Celasun, 2002: 34).

[343] 1990'ların krizlerine zemin hazırlayan özelliği, KKFA'nin iç borçla finansmanında bankaların üstlendiği aracılık işlevinin gelişmesidir. Bu olgu bir taraftan iç borcun vadesini kısaltırken, diğer taraftan para politikasın da iç borçlanmanın sürdürülmesi ve finansal piyasalarda istikrar sağlanması amaçlarını ön plana çıkarmış ve enflasyonu indirmek için güçlü irade oluşmasını engellemiştir. Bu süreçte, bankaların riskleri birikmiş, kırılganlıkları artmış ve iç borç faizlerinin içerdiği risk primi yükselmiştir (Celasun, 2002: 35).

[344] Ekonominin ihracata yönelik olarak yeniden yapılanması içerde iktisadi kesimler arasında yeni ilişki biçimlerinin oluşturulmasını gerekli kılarken aynı zamanda da yeni bir bütünleşme biçiminin kurulmasını gerektirmiştir. İktisadi bütünleşme sürecinde iktisadi kesimler arasındaki ilişkiler yeniden kurulurken idari-mali yapıdaki yeniden yapılanma da bu ilişkiler dolayında düzenlemiştir (Güzelsarı, 2008: 128).

bir vergilendirme sistemi, gelir ve harcamalarını düzenleyen MB vardır. Ayrıca kamu maliyesi ile para sistemi arasındaki önemli bağlantı noktasında TCMB yer almaktadır. Gerek kamu bütçesinin yapılması ile gelir ve harcama işlevleri, gerekse bu işlevleri gerçekleştiren merkez olarak MB'nin bütünlüklü yapısı HM'nin kurulmasıyla bozulmuştur.[345] Öncelikle politikaların uygulayıcısı iktisadi kurumlarda değişikliklere gidilmiştir. HM, ekonominin serbestleşmesinin gereklerine yönelik kurumsallaşmada ve iktisadi bütünleşmeye yön verecek politikalarda önemli yere sahip olmuştur. Bu dönemde iktisadi kalkınma planlarına göre biçimlenen borçlanma politikası terk edilmiştir (Güzelsarı, 2008: 128-130). Kamu maliyesi bakımından bu yılların önemli özelliği vergi sisteminde yapılan değişikliklerdir. 1980'li yılların başında üniter ve artan oranlı özellik taşıyan gelir vergisi parçalı ve regresif bir yapı kazanmıştır. 1985 yılında KDV'nin kabulüyle vergi sistemi, giderek artan ölçülerde bordro kesintisiyle katılan ücretlerinin ve tüketicilerin katkılarına dayalı hal almıştır (Boratav, 2008: 154).[346]

Dışa açık ekonomi bir yandan farklı alternatifler sunarken diğer yandan ekonominin yönetimini zorlaştırmaktadır. Bu durum gelişmekte olan ülkeler için daha geçerlidir. Çünkü enflasyonun, bütçe açıklarının ve faiz oranlarının yüksek ile banka sisteminin zayıf olduğu ekonomide, sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamda politikalar arasında koordinasyon zorlaşmaktadır. Çünkü Türkiye'de 1981 yılına kadar sabit kur sistemi uygulanmıştır. 1981 yılından itibaren uygulanan günlük kur, 1988'de TCMB bünyesinde kurulan bankalararası döviz ve efektif piyasa koşulları altında belirlenmiştir. Bankaların döviz pozisyonlarını değerlendirdikleri piyasalar aynı zamanda TCMB'nin döviz politikasını yönlendirmesinde önemli rol oynamıştır.[347] 1989 yılında sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla faiz oranlarının yarattığı ortam yabancı sermaye girişini arttırmıştır. KKBG'nin yüksek düzeylerde olması ve serbestleşme politikaları faiz düzeyini yükselmiştir. Faiz düzeyinin yüksek olması da sermaye hareketlerin finansal sektöre kaymasına neden olmuştur (Kansu, 2006: 158-159). Bu dönemde kamu açıklarının artmasında ve enflasyon oranının yeniden yükselmesinde iki faktör rol oynamıştır. İki, 1983-87 dönemindeki makroekonomik dönüşüm, enflasyon oranında düşüş ve ihracat hamlesi, reel ücretlerde ve tarım üreticilerine verilen

[345] 1980 sonrası ekonomik yapıdaki köklü dönüşümü başlatan dışa açık ihracat yönelimli politikalar, ticari ve finansal serbestleşme doğrultusunda bürokrasinin kurumsallaşması gerekmiştir (Güzelsarı, 2008: 129).
[346] Bu yaklaşım vergi hasılatının milli gelir içindeki payını düşürmüş; sermaye lehine verilen vergi ödünleri sonraki yılların kamu maliyesinin krizine katkı yapmıştır (Boratav, 2008: 154).
[347] Döviz tasarrufundaki serbestlik, döviz hesaplarında artışa yol açmıştır. Bu artış kur ve faiz politikasının koordineli şekilde uygulanmasını gerektirmiştir. Önceleri ihracatın gücünü belirleyen döviz kuru, finansal akımların serbestleşmesiyle birlikte sermaye hareketlerini de belirlemiştir (Kansu, 2006: 159).

desteklerde yapılan kesintiler sayesinde gerçekleştirilmiştir. İkincisi, kamu bütçe dengesi sağlanmadan ve enflasyon kontrol altına alınmadan, iktisadi serbestleşmeye gidilmiştir. Faizlerin serbestleşmesi ve HM'nin doğrudan TCMB kaynaklarını kullanmak yerine menkul kıymetler çıkarmaya yönelmesi, kamu finansmanının maliyetini arttırmıştır.[348] 1980'lerin sonunda KKFA ve enflasyonun yarattığı yük, ekonominin üstüne binerek konjonktürel dalganın sonu gelmiştir. Buna verilen tepki ise sermaye hesabının serbestleştirilmesi olmuştur (Boratav ve Akyüz, 2002: 17-18).[349]

1980'lerde EİP'in öncelikli hedefi serbest piyasa koşullarının oluşturulması değil, ekonominin kısa dönemde dışa açılması ve uzun dönemde küresel piyasalarla bütünleşmesidir. Aslında yurtiçinde serbest piyasa ekonomisi gerçekte amaçlanmamış, tersine tekelci yapılar daha da pekiştirilmiştir. Serbestleşme ancak dış ticaret için özellikle ithalatın serbestleştirilmesi için gündeme getirilmiştir. EİP kısa vadeli politikalar demeti olarak uygulanmış, yapısal programları içeren uzun dönemli politikalar henüz gerekmemiştir (Oyan, 1989: 52-53).[350] 1980-1983 döneminde dış ticaretin serbestleştirilmesiyle başlayan dışa açılma süreci, 1989 yılında uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle tamamlanmıştır. Bu süreçle, önce mal piyasaları dış pazarlara açılarak ithalat serbest bırakılmıştır. Sıkı para ve düşük ücret politikalarıyla iç talebin kısılması, esnek döviz kuru ve yoğun teşviklerle imalat sanayinin ihracat pazarlarına yöneltilmesi için sermayenin üretime yönelmesi, dolayısıyla da üretim süreci dış talep koşullarına bağlanmıştır. Dışa açılmada öncelik üretim kesiminden finans kesimine kaymış ve sermaye hareketlerindeki tüm kısıtlamalar kaldırılmıştır (İyidiker, 2003: 475). 1980'li yıllardan sonra 32 sayılı kararnameyle birlikte sermaye hareketleri hız kazandırmış ve yabancı sermayenin Türkiye'deki spekülatif hareketleri artmıştır. Ayrıca ekonominin ithalat ve ihracatta serbestleşme derecesini artıran öğe de artık siyasal bütünleşme yoluna giren AB ile ilişkilerin canlandırılması olmuştur. Gümrük Birliği anlaşması gereğince 1995 yılında geçiş dönemi tamamlanmıştır (Kazgan, 2002: 154).

[348] Böylece kamunun iç borç servisi ve bunun GSMH'ye oranı, 1980'lerin ortalarında yükselmiştir. Nitekim, enflasyon oranı ilk hızlı yükselmesini 1988 yılında yapmadan önce bile, kamu menkul kıymetleri nominal faizleri ile enflasyon oranı arasında fark oluşmuştur (Boratav ve Akyüz, 2002: 18).

[349] 1989 ile getirilen konvertibilite, yerleşik olsun olmasın özel ve tüzel kişilerin her tür uluslararası sermaye hareketine sınırsız izin vermiştir. Bu durumda, KKFA ve yüksek enflasyon yanında ekonomi, bir de uluslararası sermaye hareketlerinin dalgalanmalarına maruz bırakılmıştır (Boratav ve Akyüz, 2002: 18).

[350] Bununla birlikte program, kısa vadeli konjonktürel istikrarsızlıkları giderecek ve geçici bir istikrar arayışıyla yetinecek türden değildir. Uzun yıllar uygulanması düşünülen kısa dönemli politikaların sonuçta ekonominin dışa dönük olarak yeniden yapılanmasına götürecektir. Bu yüzden dış talebe yönelik üretim yapısını ve içerdeki üretim maliyetlerini düşürecek üretkenlik artışını planlamak yerine dışa açılma da daha çok fiyatlara ilişkin talep yönetimi ve parasal politikalarla yetinilmektedir (Oyan, 1989: 52-53).

Ekonominin kısa vadeli uluslararası sermayeye açılması TCMB döviz rezervlerini yöneten kuruluşa dönüştürmüş ve bağımsız para politikası izleme olanağı azalmıştır. Sonuçta, ekonominin hızla serbestleştirilmesi ile devletin ekonomik büyüme süreçleri üzerindeki belirleyici rolü ortadan kalkmıştır. Devletin ekonomideki yerinin sınırlandırılması bağlamında yatırım harcamaları daraltılsa da, 1980'lerin ikinci yarısında sermaye transferi harcamalarındaki artışlar nedeniyle kamu giderlerindeki artış KKFA'yı yükseltmiştir (İyidiker, 2003: 475-476). 1980'lerde oluşan kamu maliyesinin krizi, ulusal ekonomide gelirlerin yeniden dağıtılmasına yönelik işlev görmüştür. Kamu maliyesinin krizi idari becerisizlik sorununun değil, iktisadi artığın yaratılması ve özel sermaye kesiminde sermaye birikiminin sürdürülebilmesi için gerekli iktisat politikalarını yansıtmaktadır.[351] Çünkü vergi sistemi ekonomik dönüşümün aracı olarak kullanmış ve büyüyen bütçe açığı ancak yüksek enflasyon ile yabancı sermaye girişlerine dayalı borçlanma sayesinde finanse edilebilmiştir (Yeldan, 2003: 29). 1989 öncesinde, ekonominin kısa dönemli hareketlerinin başlangıç noktası ulusal ekonominin içindedir. Kamu harcamalarındaki ve vergilerdeki değişmeler, iç talebi doğrudan etkilemektedir. Para politikasında değişimeler özel kesimin yatırım, tüketim harcamaları üzerinde etkili olmaktadır.[352] Talep genişlemesi haline cari iaçığı büyümekte, artan açığın finansman gereksinimi yabancı sermaye girişlerini gerekli kılmaktadır. 1989 öncesinde genişleme konjonktüründe Türkiye ekonomisinin uyum mekanizması talep genişlemesi - büyüme - cari açık - sermaye girişleri şeması olarak özetlenmektedir (Boratav, 2006: 27).

1990'lardaki makroekonomik gelişmelerin, kamu finansmanı ve finansal sistem üzerinde yarattığı baskı bir arada değerlendirilirse, 2000'e girerken karşılaşılan sorunlar daha iyi anlaşılabilmektedir. 1990'larda ekonomik performans, sermaye hesabındaki değişmelere, yani net sermaye girişinin artmasına ve azalmasına bağımlı seyir izlemiştir.[353] Finansal sermaye girişlerini açıklayan iki değişken, dış piyasalarda faizlerin düşmesi ve finansal yatırımcılara sunulan arbitrajdır. Ayrıca, dış kredilere erişim gücü yüksek olan büyük holdingler de bu dönemde önemli miktarda dış kaynak kullanmıştır.[354]

[351] Yüksek oranlı teşvikler, sermaye vergilerinin tahakkuk bazında düşürülmesi, KİT ürünleri fiyatlarının baskı altında tutularak özel sermayeye ucuz girdi sağlanması gibi unsurlardan oluşan bu işlev, söz konusu dönemde sermaye kesimi açısından hazmedebilir kılan bir mekanizma yaratmıştır (Yeldan, 2003: 28).

[352] Döviz kuru hareketlerini belirleyen politikalar, ihracata dönük ve ithalata rakip üretim kollarının genişlemesi, daralması üzerinde etkili olmaktadır. İç talebi genişleten ve daraltan bu değişmeler, öncelikle dış ticaret, dolayısıyla da cari işlemler dengesini etkilemektedir (Boratav, 2006: 27).

[353] Bu dönemde dış mali kaynak kullanımını ve etkilerini değerlendirirken, uluslararası finansal konjonktür gözardı edilmemelidir. 1990'ların olumlu dış finansal koşulları Türkiye'ye de yansımış, cari açıktan daha büyük miktarlarda net yabancı sermaye girişi sağlanmıştır (Celasun, 2002: 37).

[354] Bu yıllarda komşu ülkelerle Türkiye arasında gerçekleşen bavul ticareti ve hizmet ihracatındaki artışlar, ithalat da görülen patlamaya rağmen cari açığın sınırlı kalmasına neden olmuştur (Celasun, 2002: 38).

TCMB döviz rezervlerinin artışı ile birlikte gerçekleşen parasal genişleme ve kredi stokundaki artışlar, milli gelirin büyümesine katkıda bulunurken, enflasyon oranı da yükselmiştir (Celasun, 2002: 37-38). Sermaye hareketleri, büyüme ve cari açıkla ilgili olarak 1990'lı yıllardaki bağlantının yönü değişmiştir. 1990'larda yabancı sermaye girişlerinin yüksek düzeyde gerçekleşmesiyle birlikte cari işlemler dengesi açık vermiştir. Ayrıca yabancı sermaye girişleri bütçe açıklarını da finanse etmiştir. Kamu finansmanında iç borçlanma sürdürülemez boyuta gelmiştir.[355] KKFA'nın ağırlaşmasına katkı yapan uluslararası sermaye hareketleri ile borç ekonomisi, finansal kesimine yönelik transfer mekanizması olarak işlemiştir (Erdem, 2003: 115-117).

1980 sonrası dönem dış kaynak kullanımı açısından koşulların tümüyle değiştiği bir dönemdir. 1980 yılına kadarki süreçte Türkiye; devletten devlete sağlanan ve uluslararası finans kuruluşlarınca karşılanan uluslararası finansman imkanlarından yararlanmıştır. Fakat 1980 sonrası dış kaynak kullanımında uluslararası finans sistemi bütünüyle değişmiştir. Böylece devletten devlete yardımlar son bulmakta ve ülkelere dış kaynak sağlama konusunda finansal piyasaların yolu gösterilmektedir.[356] Bu süreçte kısa vadeli uluslararası sermaye hareketleri dış ticaretin finansmanında da belirleyici kaynak haline gelmektedir (Ekzen, 2006: 188- 189).[357] Sermaye hareketleri serbestleştiği için kısa dönemli genişleme sürecinin ülke içinde kaynaklanan talep artışları ile başlama olanağı azalmaktadır. Ekonomik yapı uluslararası finansal kuruluşların gözetimi altındadır ve bu kuruluşlar açısından genişleyici maliye politikaları izlemek zordur. TCMB'nin hedefi fiyat istikrarıdır ve tek araç daraltıcı para politikasıdır. Bu koşullar da, genişleme sürecini başlatan değişken yabancı sermaye girişidir.[358] Bu yeni koşullarda kısa dönemli genişleme doğrultusundaki süreci dış kaynak girişleri, talep genişlemesi ve cari açık ile özetlemek mümkündür. Böyle bir ortamda ekonominin canlanması ve durgunlaşması artık dış etkenlere bağımlı hale gelmektedir (Boratav, 2006: 28-29).

[355] Ancak bu gelişmenin arkasında 1980'li yıllarda sonlarında dış finansal serbestleşmeye dönük adımların atılmasıyla birlikte, özel kesimin doğrudan yurt dışından borçlanma olanağı ve dışarıdan alınan kredilerin içerde kamu menkul kıymetlerine yatırılması önemli rol oynamıştır (Erdem, 2003: 115-116).

[356] Dış finansman ihtiyacı içindeki ülkelere de finansal piyasalar yolu gösterilirken, bu piyasalardan kaynak sağlamak için uymak zorunda oldukları piyasa kurallarına uyum sağlamaları için finansal sektörlerinde yerine getirmek zorunda oldukları yapısal uyumun şartları dayatılmaktadır. Yapısal uyumun olmazsa olmaz koşullarının başında finansal sistemin serbestleştirilmesi gelmektedir (Ekzen, 2006: 188).

[357] 1980 öncesi dış ticaretin özellikle yatırımların finansmanında uzun vadeli fonlar kullanma imkanına sahip olan Türkiye, 1980 sonrasında dış dengenin, ticarette ve yatırımların finansmanını bütünüyle küresel finansal piyasaların spekülatif hareketlerine terk etmiştir (Ekzen, 2006: 189.)

[358] Yabancı sermaye girişi, Merkez Bankasının tepki biçimine göre değişen, ancak talep genişlemesi doğrultusundaki etkileri tetikleyen süreç başlatmaktadır. Böylece talep genişlemesi yani kısa dönemli büyüme, dış ticaret dengesini ve cari açıkları artırmaktadır (Boratav, 2006: 28).

1989'deki sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, 1988'de yaşanan kısıtın aşılmasında yeni arayışlara yönlenen hükümetin stratejik tercihidir.[359] Ulusal ekonominin 1990'larda makroekonomik dinamikleri dönüşmüştür. Burada önceki dönemin yapısal özelliklerini korumasına karşın, artık yeni unsur vardır. Bu yapısal unsurlar karşısında devlet müdahalelerine yönelik önemli mekanizma, DİBS aracılığıyla maliye ve faiz politikalarıdır. Ancak, bu politikalar konvertibiliteye birleşerek, ulusal ekonomide yüksek reel faiz ve aşırı değerli TL içeren kısır döngüyü doğurmuştur.[360] Aşırı değerli TL, ithalatın ve dolayısıyla cari açıklarının artmasına yol açmıştır. Yükselen reel faiz baskısı kredi maliyetleri aracılığıyla enflasyonist baskıların yoğunlaşmasına yol açmış ve finansal piyasalarında spekülatif nitelikli tasarruf eğilimlerinin güçlenmesine neden olmuştur. Ancak cari açıklar, yoğunlaşan enflasyonist beklentiler ve makroekonomik istikrar tedbirlerinin geciktirilmesi sonucu, giderek içsel çelişkilerini derinleştiren dinamik altında 1994 ve 2000-2001 krizlerine yol açmıştır (Yeldan, 2003: 60-62).

1990'lar da dış kaynak kullanımının tekrar artmasına ve kamu faiz-dışı dengede açık verilmesine rağmen, bu dönem ekonomide küçülmeyle sonuçlanmıştır.[361] Finansal kırılganlığın ve mali dengesizliğin var olduğu bir ortamda, devletin beklenmedik bir tarzda enflasyonu ve nominal kur ayarlamalarını hızlandırarak, daha önce ihraç ettiği sabit nominal getirili araçların reel değerini düşürmesi olasılığı, az da olsa her zaman gündemdedir.[362] Kamu mali dengesi çerçevesinde, kredibilitenin yüksek olduğu ortamda borçlanma faizleri daha düşük düzeylerde oluşabilmekte, yani enflasyonist bekleyişler ve kredibilitenin yüksekliği ve azlığı, ekonomiyi farklı dengelere sürüklemektedir. Bu dengeler farklı bekleyişlere, risk primlerine ve reel faizlere yol açtığı için, ekonomik büyüme açısından genel konum farklı olmaktadır (Celasun, 2002: 39-40).[363] Dolayısıyla

[359] Gerçekten de 1989 Türkiye ekonomisinde, işgücü pazarlarında emeğin artan ücret talepleri, yeni dönemle birlikte yükselen yeni popülizm dalgasının kamu kesimine getirdiği ek yükler, daralan ihracat pazarları ve süregelen enflasyonist beklentilerin yarattığı belirsizlik ortamı ile birikim ve büyümenin finansmanını artık kendi iç tasarrufları ile sürdürülememiştir. 1989 finansal serbestleşmesi bu şartlar altında gerçekleşmiş ve önceki dönemden daha farklı dinamikleri gündeme getirmiştir (Yeldan, 2003: 60).

[360] Bu durum şu ilişkileri içermektedir: yüksek reel yurtiçi faizler, aşırı değerli TL ve kısa vadeli uluslararası sermaye girişleri (Yeldan, 2003: 61).

[361] Türkiye'nin Doğu Asya krizinin ilk şoklarından fazla etkilenmemesine karşın, 1998 Rusya krizinin yansıması olumsuz olmuştur. 1998 yılında net sermaye akımının negatife dönüşmesi, bavul ticaretinin gerilemesi, iç borçlanma faizlerinin yükselmesi sonucunda büyüme hızı düşmüştür (Celasun, 2002: 39).

[362] Enflasyonist bekleyişlerin yüksek ve resmen açıklanan politikalara güvenin (kredibilitenin) az olduğu bir ortamda, sabit getirili borçlanma senetlerinin nominal faizleri de gereğinden çok daha yüksek düzeylerde oluşmuştur (Celasun, 2002: 39-40).

[363] Kamu bankalarının Hazine'den alacağı olarak muhasebeleştirilen ve bütçe transferleriyle yeterli ölçüde finanse edilmeyen görev zararı borçlarının büyük rakamlara ulaşması, sübvansiyonların çokluğundan değil, bu borçlara yıllık % 300'ü bulan oranlarda faiz yürütülmesindendir. Bu olgu, nakit açıkları hızla büyüyen kamu bankalarını büyük likidite riskleriyle karşı karşıya bırakmış ve bu riskler 2001 krizinde ağır bir toplumsal maliyetle realize olmuştur (Celasun, 2002: 40).

1994 ve 2001 krizlerinin arkasında sermaye akımlarının serbestleşmesiyle birlikte ekonomin bu akımlara bağımlı bir yapıya dönüşmesi vardır. Sermaye akımlarının kendisi istikrarsızlığa yol açarak finansı kırılgan bir yapıya sokmuş, yerli ve yabancıların bekleyişlerdeki olumsuz değişmelerle birlikte büyük boyutlu sermaye çıkışı durumunda ise ciddi ve derin bir bunalım ortaya çıkmıştır (Erdem, 2003: 115-118).[364]

1980 sonrası 24 Ocak kararları ile uygulanan iktisat politikaları çerçevesinde ekonomik yapıda dönüşüm süreci yaşanmıştır. Bu dönüşüm süreci; içe dönük ithal ikameci iktisadi kalkınma modeli yerine dış dönük ihracata yönelik ekonomik büyüme modelin benimsenmesi, serbest piyasa ekonomisine geçilerek fiyatın arz ve talebe göre belirlenmesi ile fiyat denetimlerinin kaldırılması, döviz giriş ve çıkışlarında serbesti sağlanması, mal ve hizmetlerin giriş çıkışlarında serbestleşme ile ekonominin dış açılması, yabancı sermayenin ülkeye girişinin sağlanması, faiz oranlarının arz ve talebe göre belirlenmesi, KİT'lerin yeniden yapılandırılması, kamu harcamaların kısılması ve vergi reformu yapılarak bütçe denkliğinin sağlanması şeklindedir. Yani 1980 sonrası dönüşümün temel politikaları, mal ve döviz fiyatları ile faizin serbestçe oluşumuna imkan verecek serbest piyasa ekonomisini işletmek şeklindedir (Kazgan, 1999: 368-39). 1990'lar iktisadi bütünleşmenin ardından finansal sistemin öne çıktığı dönemdir. Ancak, 2000'lerin başında iktisat politikalarının sınırlarına ulaşılmıştır. 1990'larda başlayıp 2000'lere uzanan süreçte ekonomik yapıda piyasa kurallarına işlerlik kazandırmış ve finansal sistemde ilişkiler derinleştirilmiştir. 2000'ler, 1980'lere oranla, ekonomik yapının sınırlılıklarının önemli ölçüde telafi edildiği dönemdir.[365] 1980'ler ve 1990'lar boyunca inişli çıkışlı gelişme arzeden idari-mali yeniden yapılanma süreci 2000'lerde daha üst düzeye geçmiştir. Bu süreçte ekonomik yapının idari-mali altyapısı oluşturulmuş ve yapısal dönüşüm gerçekleştirilmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 64-65).

1990-2001 döneminde uluslararası finansal akımlar portföy yatırımları şeklinde Türkiye'nin küresel finansal piyasalara transfer ettiği kaynak olarak yüksek düzeylere ulaşmaktadır. Sermaye hareketlerine dayalı finansman biçiminin en önemli öğelerinden birisi; banka sisteminin yurtdışı piyasalardan sağladığı kredi giriş ve çıkış hacimleridir.

[364] Finansal krizler sonrasında, genişletici makroekonomik politikalar, dış borçlara ilişkin düzenlemeler ve sermaye hareketlerinin yol açtığı hasarları önlemek için sermaye kontrollerinden oluşan bir politika karmasına ihtiyaç vardır. Krizdeki ekonomilerin varlıklarının çok düşük bedellerle ele geçirilmesinin önlenmesi, borç servislerinin geçici bir askıya alınması, vadenin uzatılması ve borçların silinmesini de içeren borçların yeniden yapılandırılmasına ilişkin düzenlemeler gerekmektedir (Erdem, 117-118).

[365] Tarımın göreli payı gerilemiş, emek üretkenliği yükselmiş ve finansal yapılar oluşturularak yabancı sermaye ile köklü ilişkiler güçlendirilmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 64-65).

Ayrıca cari açıklarının sermaye hareketleri ile finanse edilmesi sonucunda yapay büyüme sarmalı da ortaya çıkmaktadır (Yeldan, 2004: 19). Bu boyutlardaki kısa vadeli sermaye hareketlerin ulusal ekonomide yaratacağı sarsıntılara, Türkiye gibi istikrarsız bir ülkenin dayanabilmesi mümkün değildir.[366] Ancak 1980 sonrası makroekonomik istikrarsızlık ortamında girişilen iktisadi serbestleşme bunalımlar yaratarak yönetilmesi gereken süreç olmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel: 1993: 67-69). Yani 1980 sonrası sermaye yetersizliğini karşılamak için ekonomik altyapının oluşturulduğu dönemdir. Bu süreçteki dönüşüm finansal sistemle devam etmiş, faizler serbest bırakılmış, ihracat desteklenmiş, banka birleşmeleri kolaylaştırılmış ve sermaye piyasası oluşturulmuştur. Böylece 1980'lerde finansal yapı oluşturulmuş ve ekonomik istikrar sağlanmaya çalışılmıştır. Finansal yapı oluşturulmasıyla piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılarak makroekonomik istikrar hedeflenmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 64).

Kısacası, 1980 sonrası makroekonomik değişkenlerin dönüşümü şunlara yol açmıştır; büyüme hızı dalgalanmaktadır, ortalama enflasyon oranı yüksektir, ihracat artışı istikrarlı değil ve buna karşın ithalat artışı ivme kazanmıştır, ekonomideki sektörler arasında kaynak tahsisi değişikliğe uğramıştır, dış borç servisi sorunsuz olarak yerine getirilmiş ancak iç ve dış borçlanma hızlanmıştır, konsolide bütçe açığı ve KKFA giderek artmıştır, iç ve dış borç faizleri bütçe gelirlerinin çok önemli bölümünün faiz ödemelerine ayrılmasıyla sonuçlanmıştır ve ihracata yönelik sanayileşme gerçekleştirilememiştir. Bu bağlamda özellikle dış kaynaklar ekonomik büyümeyi yönlendirmiştir. Nitekim ekonomik büyümenin yüksek olduğu yıllarda dış ticaret açığının patlaması ve cari açığın yüksek rakamlara ulaşması rastlantı değildir. Ekonomik büyüme hızları son tahlilde giderek artan dış borç ile finanse edilmiştir (Sönmez, 1998: 487-489).

Özetle bu dönemin ortak iktisat politikası, faiz oranlarının reel pozitif düzeylere yükseltilmesi, mali desteklerle ihracat karlarının artırılması, sermaye üzerindeki vergilerin azaltılması ve çeşitli teşvikler yoluyla sermaye kesimine vergi ödeyen kitleden kaynak aktarılması olmuştur. Böylece iç tüketim daralırken tasarruflar ve ihracat artabilecektir. Dış borçları düzenli ödeyebilmesi için devlete kaynak ise iç borçlanma; karlarını artıracak KİT fiyatları; kamuda düşük ücret ödeme ve tarım destek fiyatlarıyla yaratılmıştır (Kazgan, 2002: 131-132). 24 Ocak kararları aynı zamanda iktisadi bütünleşme sürecinin başlatılmasını hedeflenmiştir. Türkiye ekonomisinin iç kaynak

[366] Yabancı sermaye girişlerinin sağladığı aşırı değerlenme, bir yandan ithalat maliyetlerini ucuzlatıp ekonomik büyümeyi finanse etmiş, diğer yandan finansal piyasalarda kısa vadeli spekülatif nitelikli kazançları özendirmiştir (Türel, Ekinci ve Somel: 1993: 67).

sıkıntıları nedeniyle ihracatı büyüterek dengeye ulaşamaması içeride tüketimi kısmayı zorunlu kılmıştır. İhracatı büyütebilmek için serbest piyasa ekonomisine geçiş sağlanmıştır. Piyasa mekanizması için de öncelikle ekonomin serbestleştirilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda mal-hizmetler, finans piyasaları ve ithalat serbestleştirilmiştir. Ekonomide serbestleştirmelerin hayata geçirilebilmesi için para sistemi, bankacılık, borsacılık ve mali yapının yeniden yapılanması yani finansal yapı ve politikaların dönüştürülmesi gerekmiştir (Kazgan, 1999: 369). Aslında 1980 sonrası uygulanan iktisat politikaların başarı göstergeleri ne bütünleşme ne de serbestleşme de yatmaktadır. Başarı, ekonominin tümü için tasarruf oranlarının yükseltilebilmesinde, hem kaynak tahsisinde, hem de finansal hizmetlerin üretimindeki etkinliğin artırılabilmesindedir.

2.1.1. 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları ve Ekonominin Serbestleşmesi

Türkiye iktisat tarihine 24 Ocak kararları adıyla geçen gerçek anlamda uygulama alanına ancak 12 Eylül 1980 askeri hareketinin desteğiyle bulabilen 1980 ekonomik istikrar tedbirlerinin belirleyici özelliği ekonomik karar mekanizmasında tümüyle serbest piyasa ekonomisi koşullarında oluşacak fiyatların egemen olmasıdır. Yani arz talebe göre oluşacak denge fiyatları, serbest piyasada belirlenen değerden işlem görmesini ve kaynakların rasyonel biçimde kullanılmasını sağlayacaktır. 24 Ocak 1980 önlemler paketi; fiyat artışlarını durdurmak, piyasa ekonomisini harekete geçirmek ve ekonominin dışa açılmasını sağlayacak döviz gelirlerini artırmak olmak üzere üç temel ekonomik hedefe dayanmaktadır. Bu hedefleri ulaşmak için uygulanan sıkı para politikalarının etkisiyle 1981'den itibaren enflasyon hızı düşürülmeye, ihracatta artış kaydedilmeye ve büyüme hızında pozitif değerler almaya çalışılmıştır (Minibaş, 1992: 93-94). Yani Türkiye ekonomisi 1980'li yıllara 24 Ocak kararlarının eşliğinde, iç ve dış taleplerin belirleyici olduğu yeni bir iktisadi gelişme strateji ekseninde adım atmıştır. Bu süreç ekonomik yapıda dönüşümü hedef alarak, özü itibariyle iktisadi bütünleşmenin şartlarını oluşturmak ve serbestleşmeyi sağlamak üzere hazırlanmıştır (Bal, 2001: 209).

1970'lerden itibaren gelişmiş ülkelerde kar oranlarının düşük seyretmesiyle birlikte, sermaye birikimi yavaşlamıştır. Üretken yatırımların karlı olmaktan çıkmasıyla, eldeki sermaye riskli üretken yatırımlara yönlendirilmek yerine finansal sermaye olarak değerlendirmeye başlanmıştır. Bu sürecin Türkiye gibi azgelişmiş ülkelere yansıması, sermayenin küresel ölçekte hareketini kolaylaştıracak iktisat politikalarının hayata geçirilmesi olmuştur. Ancak sürecin bütünündeki ekonomik yapıdaki dönüşümler, iktisadi serbestleşme ve bütünleşmenin gereğidir (Yaman-Öztürk, 2006a: 132).

Türkiye'de iç pazara yönelik büyüme modelinin tıkanması, aynı zamanda sermaye içi ilişkilerin de hızla dönüşmesine yol açmıştır.[367] Dönüşümün ilk ivmesi, döviz biçiminde sermaye kazanmak amacıyla ihracatı özendirme politikaları olmuştur. İkinci aşamada ise, doğrudan uluslararası sermaye hareketlerini içselleştirme süreci başlamıştır. 1979-1980 de döviz darboğazı şeklinde ortaya çıkan kriz, yeni iktisadi gelişme stratejisini gündeme getirmiştir. İhracata yönelik ekonomik büyüme modeli, bir önceki dönemin içe yönelik gelişme stratejisine alternatif olmuştur.[368] Burada, süreklilik içinde bir dönüşümden ve bu dönüşümün sermaye merkezli aktörleri ile bu aktörlerin harekete geçirdiği iktisat politikaları sözkonusudur (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 237).

1978 yılında Türkiye'nin borç krizi yaşamasından sonra ertelenmiş olan dış borçlarının vadeleri 1980'li yılların ilk yarasında gelmeye başlamıştır. Türkiye'nin yeni dış borç ertelemelerinin olmaması durumunda borç ödeyemez duruma düşmesi ve yeni kredilerin alınmazsa ekonominin yönetilemez hale gelmesi ihtimalinin bulunması, uluslararası finansal kuruluşlar karşısındaki pazarlık gücünü indirmiştir.[369] Bütün bu gelişmeler sonucunda, IMF tarafından serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılma doğrultusunda iktisadi bütünleşmeyi hedefleyen 24 Ocak 1980 tarihli EİP hazırlanmıştır (Bingöl, 2014: 241-242). 24 Ocak kararıyla uygulanan EİP ekonominin serbestleşmesi odaklıdır. Yalnızca enflasyonist baskıyı kırmaya ve cari açık sorununu hafifletmeye yönelik paket açılmamıştır. Ayrıca iç ve dış finansal serbestliği sağlamaya yönelik programda koyulmuştur. Yani serbestleşme ekonominin dışa açılmasıdır. Ayrıca dış ticaretin serbestleşmesi, dış ticaret açığın aşağıya çekilmesi, kredi değerliliğinin sağlanması, piyasa ekonomisinin çalıştırılması ve devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması öngörülmüştür. Bu çerçevede, kısa vadede iç talebin hızla daraltılması ve borcun aksatılmadan yerine getirilmesi gerekmiştir. Burada dış borç ödemelerinin aksatılmadan yerine getirilmesi olmazsa olmaz koşuldur. Ekonomik büyüme modeli ise iç ve dış serbestleşmeye kilitlenmiştir.[370] Gerek kısa vadede istikrara yönelik önlemlerin

[367] Krizin önemli nedenlerinden biri üretim yapısındaki kısıtlardır, ama bu kısıtları aşmak zaman almıştır. Dönüşüm için çok daha fazla sermayeye, ama döviz sermayeye ihtiyaç duyulmuştur. Bunu sağlamak için öncelikle üretim sürecinde emek ile ilişkiler ve çok daha önemlisi sermayeler arası ilişkiler değişmiştir (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 237).

[368] İhracata yönelik gelişme kendi başına bir amaç olmayıp, ülke içinde sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak açığa sorunları çözmeye yöneliktir ve bu da sermayenin küresel ölçekte yeniden yapılanması ile uyumludur (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 237).

[369] Çünkü dış borç servisindeki zorluklar yaşayacağı belli olan Türkiye açısından, yeni borç ertelemelerinin sağlanabilmesi, dış kredi alınabilmesi ve uluslararası finansal piyasalardan da ticari kredi sağlanabilmesi için EİP büyük önem kazanmıştır (Bingöl, 2014: 242).

[370] Finansal serbestleşmeye paralel olarak gelişen sermaye hareketleri bağlamında, dış borçlanmanın ekonomik dengenin sağlanmasında bir çipaya dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur (Sönmez, 2003: 321).

hızla uygulanması, gerekse serbestleşme ekseninde yol açmak için yeni dış borç ertelemeleri ve yeni dış kaynak gerekli olmuştur. Finansal serbestleşme yönünde ilk adımlar atılırken yeni borç ertelemeleri ve dış kredi kaçınılmaz olmuştur.[371] Borç ertelemeleri dış borç servisini hafiflettiği ölçüde cari açığın finansmanını kolaylaştırmıştır. Türkiye'de 1980 de uygulamaya konulan serbestleşme odaklı EİP ile bu yönde gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Finansal serbestleşmenin yanısıra dış ticarette serbestleşme ve dış doğrudan yatırımlarda serbestleşme genel hatlarıyla ekonominin serbestleşmesinin diğer önemli boyutlarıdır (Sönmez, 2003: 320-322).[372]

24 Ocak kararları ana çizgisiyle 1988 yılının sonuna kadar iktisat politikalarına damgasını vuran ve zaman içinde yeni öğelerin eklenmesiyle zenginleşen bir bütünlük taşımaktadır. Bu kararlar, 1980'li yıllarda IMF'nin dış tıkanma koşulları altında, bunalımdaki azgelişmiş ülkelere empoze ettiği standart EİP'dir. Reel devalüasyonlarla işletiletilen kambiyo rejimi; serbestleşmeye yönelik ithalat rejimi, pahalı döviz, ucuz kredi ve vergi iadesi gibi teşviklerle desteklenen ihracatın ulusal öncelik haline getirilmesi; fiyat kontrollerinin ve temel mallardaki sübvansiyonların kaldırılması ve iç talebin daralmasına dönük makroekonomik politikalar 24 Ocak kararları ile ekonomik yapıdaki dönüşüme damgasını vuracak temel yönelişinin unsurlarıdır (Boratav, 148-149).[373] 24 Ocak karlarının temel farklılığı, kısa dönemli ekonomik istikrarın ötesinde uzun dönemli yapısal uyum sürecini öngörmesidir. Böylece ekonomide serbestleşme odaklı yapısal uyum öne çıkarmıştır.[374] YUP, koşulluluk kuralına derinlik kazandırılması anlamına gelmektedir. YUP'un, yatırımların ve büyümenin hızlandırılmasını destekleyici uzun vadeli stratejinin ayrılmaz parçası olduğu savunulmaktadır. EİP ile YUP, IMF ve DB'nin görüşleri ile uyumludur. Program kısa vadede piyasalardaki dengesizliği ortadan kaldırarak enflasyonist baskıyı kırmayı ve ödemeler bilançosundaki dengesizliği gidermeyi, uzun vadede kamu kesimini daraltarak ekonomiyi özelleştirmeyi ve dışa açılma stratejisine uygun olarak dış ticarette ve sermaye hareketlerinde serbestliği sağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca anti-enflasyonist etki yaratabilmek için iç talebin

[371] Öncelikle 1980-1983 kesitinde, 1970'lerin sonlarında yapılan anlaşmalar ve 1980 de imzalanan üç yıllık stand-by anlaşması çerçevesinde önemli miktarda net dış finansman sağlamıştır (Sönmez, 2003: 322).
[372] Finansal serbestleşme üç eksen üzerindedir: Finansal piyasaların geliştirilmesi ve düzenlenmesi, Mevduat faiz oranlarının belirlenmesinde serbestleşme ve kambiyo-sermaye hareketlerinde serbestleşme.
[373] "Bu istikrar paketlerinin pek de yenilik taşımadığı ortadadır. Sadece standart öğeler arasındaki ağırlıklar bakımından Türkiye ekonomisinin özellik taşıdığı söylenebilir ki, iç talebin kısılmasında daraltıcı para ve maliye politikalarından ziyade emek aleyhtarı gelir politikalarının esas alınmasıdır." (Boratav, 2008: 149).
[374] Bu tasarım IMF'nin görüşlere uygundur çünkü 1970'li yılların sonlarından itibaren IMF arzın arttırılması ve büyüme odaklı mikroekonomik perspektife sahip olmuştur. IMF koşulluluk kuralı çerçevesinde istikrarı amaçlayan bir yaklaşımdan, yapısal uyum sorunsalına yönelmiştir (Sönmez, 2009: 26-27).

daraltılmasına odaklanmıştır. Bu doğrultuda fiyat, kur ve faizde serbestlik gerekli görülmüştür (Sönmez, 2009: 26-27).

1980'lerin başında IMF ile DB patentli istikrar ve yapısal uyum politikalarını kapsayan ilk örneklerden biri Türkiye'dir.[375] Dış destekli EİP'in uzun vadeli hedeflediği yapı piyasa ekonomisidir. 1980'nin ilk dönemi IMF ve DB'nin yönlendirdiği istikrar önlemleri dönemidir. Türkiye ekonomisi geçmişte kullandığı bütün politika araçlarını hızla terk etmektedir. Kaynak tahsislerinde başta yatırımlar olmak üzere kamu kesimi dışlanmaktadır. Dış ticaret araçlarında başlayan serbestleşme bütün ekonomik faaliyetleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. 1985 sonrası doğrudan finansmanla KKFA'nın büyüklüğüne karşın, yurtiçi finansal piyasaların ek kaynak yaratma imkanı olmamıştır.[376] Yani, faiz oranlarının oluşumuna kamu kesiminin idari hiçbir müdahalesi olmayacaktır. Kamu kesimi finansal piyasalardan çekeceği fonların karşılığını ödeyerek ve piyasa koşulları içinde gerçekleştirecektir. Bu yapıya ek olarak, 1980'lerde uygulanan dış ticaret esaslı ekonomik büyümenin sonuçları eklenmiştir. Yurtiçinde çözüm olarak getirilen doğrudan finansmana çok benzer bir yöntem kaynak yaratacak biçimde 1989'da gündeme getirilecektir: 32 sayılı karar. Bundan sonrası ekonomik yapı için tamamıyla yeni dönemdir (Ekzen, 2003: 646-649). EİP, aynı zamanda yapısal uyuma programına geçişin araçları olma özelliğini taşımaktadır. Ücret artışında sınırlama, fiyatların serbest bırakılması, yüksek reel faiz ve devalüasyon, yani EİP'in miktar etkisi YUP'da fiyat etkisi yaratmaktadır. Nitekim uygulamadaki devalüasyon, uzun vadeli yapısal uyumda ihracatçı sektörlerin dış piyasalarda rekabet gücünün arttırılmasında kullanılacak araç olmuştur. Ekonomik yapıda serbestleşmeyi oluşturmaya yönelik dönüşümler, zamanla iktisadi bütünleşmeye de odaklanarak yapısal hale gelmiştir (Sönmez, 2009: 26-29).[377]

Türkiye'de 1980'lerin ardından ekonomik yapıdaki dönüşümler ve bu dönüşümlere yönelik idari-mali yeniden yapılanma, uluslararası finans sisteminin yeni değerlenme eğilimlerinin önündeki engelleri kaldırmayı hedeflediği gibi, ülke içindeki ekonomik büyüme sürecinin tıkanıklarını aşmayı da amaçlamıştır. Sermaye yetersizliği, özellikle finansal sermaye kaynaklarının sınırlı olması, ekonomik yapıda tıkanıklık baş

[375] 1980 sonrası ekonomik büyüme modeli, arza yönelik uyumlama koşullarıyla geçmişteki istikrar önlemlerinin ötesine geçerek, iktisadi politikalarını yönlendirmenin uzun vadeli araçlarına sahip olmuştur. Böylece piyasaları öne çıkartan bu model kalkınma planlarının da yerine geçmiştir (Ekzen, 2003: 646-647).
[376] Yani, böyle bir finansal piyasa yoktur. Kamu bu dengesiz yapı altında finansal piyasalara girerken, piyasa mekanizmasının varlığını sürdüreceği güvencesi piyasalara verilmiştir (Ekzen, 2003: 648).
[377] Köklü dönüşümün anahtarları olarak; ihracatın teşviki ve dış ticarette serbestleşme, serbestleşmeyi de kapsayan finansal sistemin reformu, vergi ve harcama reformu, KİT'lerin özelleştirilmesi ve tarım kesiminde sübvansiyon sisteminin giderek tasfiyesi yer almaktadır (Sönmez, 2009: 28-29).

gösterdiğinde sorunları şiddetlendirmiştir. Ekonomik yapının zayıflığı ve sermaye kaynaklarının yetersizliği, azgelişmiş ülkelerde döviz biçiminde sermaye aracılığıyla uluslararası finansal akımlara bağımlı bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Azgelişmiş ülkelerin yabancı sermaye ile ilişkisinin çok boyutlu niteliği, bu ülkelerin karşılaştığı krizlerin özgül görünüm alarak borç ve likidite krizi biçiminde ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu karşılıklı ihtiyaçlar bu düzeni doğurmuş; uluslararası işbölümündeki konumlanış borçluluk ilişkisini azgelişmiş ülkeler aleyhine geliştirmiştir.[378] 1990 ve 2000'lerdeki finansal krizler, yine bu karşılıklı ihtiyaçlarla şekillenmiştir. Sonuçta, azgelişmiş ülkelerdeki krizlerin finansal alanda ortaya çıkması, sermaye ihtiyacı ve uluslararası sermaye hareketleri ile ilişki nedeniyledir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 61-64).

24 Ocak kararlarının ilk aşaması istikrar önlemleri niteliğindedir; askeri rejim denetimi altında 1980-1983 arasında uygulanmıştır. İkinci aşaması, genelde ekonominin ve özelde mal ithalatının serbestleştirilmesidir; bu süreç 1984'ten itibaren yürürlüğe girmiştir. Üçüncü aşamada ise TL'nin konvertibilitesi ve piyasaların serbestleştirilmesi ile 1989'dan itibaren bu tablo tamamlanmıştır (Kazgan, 2002: 127). 24 Ocak 1980'de alınan önlemlerle açılan EİP zaman içinde süreklilik kazandırılan yeni önlemlerle desteklenmiş ve yapısal uyum süreci başlamıştır. 24 Ocak karalarından önce Türkiye'nin istikrar önlemleri alması ve uzun vadede ekonomiyi dışa açması gerektiği uluslararası çevreler tarafından açık şekilde vurgulanmıştır (Sönmez, 1998: 484).[379] Yani 1980'de istikrar ve yapısal uyum politikaları ile dışa açık ekonomik büyüme modeli benimsenmiştir. Bu modelin iki özelliği bulunmaktadır: serbest piyasa mekanizmasının güçlendirilmesi ve kamu kesiminin ekonomideki payının azaltılması (Ongun, 2003: 41). Dönem boyunca yukarıdaki çerçeve içinde uygulanan politikalar şu amaçlara yönelik olmuştur: Dış ticaretin geliştirilmesi ve serbestleştirilmesi; İthalatın giderek yasaklar ve miktar kısıtlamalarından ardırılarak serbestleştirilmesi; Döviz piyasasının ve sermaye girişlerinde serbestleşmenin başlatılması; İç fiyatların piyasa denge fiyatını yansıtması; Para miktarının denetlenmesi, sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi ve iç borçlanmaya geçiş; Faiz oranlarının serbestleşmesi ve reel pozitif düzeye yükselmesi;

[378] Ayrıca azgelişmiş ülkeler açısından sermayesi ihtiyacı, sonrasında da azalmadan devam etmektedir. Bu ülkeler, üretimlerini artırmak için daha çok sermayeye ihtiyaç duymaktadır. Buna karşılık, yabancı sermaye önündeki engellerin kaldırıldığı koşullarda, kendisi için en elverişli koşulları sağlayan ülkeye kayacaktır. Burada kârlılığına ufak tehditle karşılaştığında da çekilecektir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 63-64).

[379] Bu bağlamda: Esnek döviz kuru politikasını benimsemeli; Ekonomi uluslararası rekabete açılmalı; Kaynakların dayanaklı tüketim malları sektörlerinden, ihracata yönlendirecek ve teşvik edilecek dayanaksız tüketim malları sektörüne aktarılması sağlanmalı; Ücretler sınırlandırılmalı; tarımsal destekleme azaltılmalı ve tarım sektörü vergilendirilmelidir; Devlet müdahalesi alt düzeye çekilerek piyasa mekanizmalarının çalışmasına olanak tanınmalı ve yabancı sermayenin teşviki yönünde düzenlemeler yapılmadır

Kamu kesiminin küçülmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi ve bütçe dengesi; Reel ücretlerin düşürülmesi, tarım fiyatlarının baskı altında tutulması (Kazgan, 2002: 129-130).

Sonuçta, 24 Ocak kararlarıyla ekonominin her alanında yapısal dönüşüm hedeflenmiştir. Bunlar şu başlıklar altında toplanabilir; fiyat, ithalat ve ihracat, kambiyo, makroekonomik yapı, finansal piyasalar, faiz oranları ve mali yapı. Böyle bir çerçevede ekonomik büyüme modelin amacı Türkiye'nin iktisadi bütünleşmesidir. Bu bağlamda ekonominin serbestleştirilmesidir. Ekonomik yapıdaki dönüşümde finansal serbestleşme belirleyici rol oynamıştır. Türkiye'de finansal serbestleşme piyasalar, faiz oranları, kambiyo ve sermaye hareketleri eksenlerinde yürütülmüştür. Dış ticarette hızlı serbestleşmeye paralel olarak iç finansal serbestlik için önemli düzenlemelere gidilmiş, dış finansal serbestlik yönünde altyapı oluşturulmuştur (Sönmez, 1998: 484-485).

2.2. Finansal Yapı ve Politikalar

1980'ler azgelişmiş ülkelerde finansal sistemin hızla serbestleştiği yıllar olmuştur. Finansal serbestleşme, azgelişmiş ülkelerde 1970'lerdeki iktisadi bunalımı sonrasında daralmayı telafi etmek üzere kaynakları harekete geçirme zorunluluğundan etkilenmiştir. Azgelişmiş ülkelerde finansal yapı dışa açılmaya yöneltilmiş, böylece de tasarrufların arttırılacağı ve kaynak tahsisinin iyileştirileceği öngörülmüştür (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 67-68). Yani geleneksel olarak finansal serbestleşme ekonomik büyümeyi hızlandıracaktır. Yeterli tasarruf oranına sahip olamayan bu ülkelerde finansal yapıdaki serbestlik, düşük maliyetle geniş sermaye havuzundan yararlanma imkanı sunmuştur. Eğer ülkede tasarruf fazlası varsa, bu defa finansal serbestleşme yerli yatırım imkanlarıyla karşılaştırıldığında yüksek getiri elde etmek için bu kaynakları dışarıya borç olarak verme imkanı yaratmıştır (Koçyiğit, 2006: 475).[380] Türkiye'deki finansal yapı ve politikaları böyle bir uluslararası bağlamda çerçevesinde ele almak gerekmektedir.[381] Böylece finansal sistemin iktisadi gelişmeye katkısı olacağı ve etkin kaynak dağılımı sağlanacağı ileri sürülmüştür. 1980'lerin başından itibaren etkisini azgelişmiş ülkelerde yoğun olarak duyuran dış kaynak daralması ve borç krizleri, buna zorunluluk boyutu eklemiştir. Dış kaynak yetersizliği karşısında iç kaynakları harekete geçirmek hayati önem kazandığı

[380] Bütün bunlara ek olarak ülkenin finans piyasaları ve kurumlarının bu süreçten rekabet güçlerinin artması, yönetim tekniklerinin gelişmesi ve daha yüksek teknolojinin kullanılması şeklinde yararlanacaktır. Bu beklentiler 1980'li yıllardaki küreselleşme eğilimlerinin de temellerini oluşturmaktadır.

[381] Finansal serbestleşmeyi evrensel ölçekte sürükleyen etmenlerin başlıcaları; son 20 yılın iletişim ve bilgi teknolojilerindeki atılımlar, ülkelerin finansal hizmetler alanındaki rekabeti, kaynak sağlama yarışının plasmanların da serbestleşme yönünde yarattığı ve baskılar (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 67-68).

için, iç tasarruf oranları artıracak iktisadi serbestleşmeyi, azgelişmiş ülkelere empoze etmek kolaylaşmıştır. Finansal politikaların bu doğrultuda geçirdiği gelişme; 1980'lerin başından Türkiye'de iktisat politikalarının ve kurumlarının geçirdiği köklü dönüşüm bağlamında ve bu dönüşümün önemli bir boyutu olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye ekonomisinde kamu kesiminin doğrudan müdahale araçları şunlardır: kontrollü dış ticaret rejimi, kredi sistemi ve fiyatlar. Bu araçlar Türkiye'de 1980 öncesinde yoğun olarak kullanılmıştır. 24 Ocak 1980 kararları ile birlikte ilk olarak fiyat kontrolleri terk edilmiş, daha sonra zaman içinde dış ticaret ile finansta serbestleşmeye gidilmiştir. Böylece serbestleşen bir dış ticaret ve kambiyo rejimi ile parasal ve finansal sistem oluşturulmuştur.[382] Finansal yapıda serbestleşme iç ve dış finansal serbestleşme olmak üzere iki boyuttadır. İç finansal serbestleşme bir ekonomide yurtiçi para cinsinden borç ve alacak ilişkileri ile varlık tutma kararlarına ilişkin fiyat ve miktar kısıtlamalarının kaldırılması işlemidir.[383] Dış finansal serbestleşme ise, gerek yerleşiklerin kendi aralarında, gerekse de yerleşiklerle yerleşik olmayanlar arasındaki döviz cinsinden borç ve alacak ilişkilerine ve varlık tutma kararlarına ilişkin kurumsal fiyat ve miktar kısıtlarının kaldırılmasıdır. Burada önemli olan ne tür yeni finansal araçların ortaya çıktığı ve kurumsal değişikliklerin oluştuğudur. Doğal olarak finansal yapıda yaşanan değişiklikler ekonominin dinamiklerinden bağımsız değildir. Aksine bu dinamikler ile karşılıklı etkileşim içindedir. Bu açıdan da özellikle kamu maliyesi öne çıkmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 186-188). Bu bağlamda Türkiye'deki uygulamada finansal yapı ve politikalar 1980'lerden itibaren büyük dönüşümlere uğramıştır.

Türkiye'de finansal serbestleşme üç ana eksen üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu eksenleri, finansal piyasaların geliştirilmesi, mevduat faizlerinin belirlenmesinde serbestleşme ile sermaye hareketlerinde serbestleşmedir. 24 Ocak kararlarının ardından dış ticarette hızlı serbestleşmeye paralel olarak iç finansal serbestlik yönünden çok önemli düzenlemelere gidilmiş, dış finansal serbestlik yönünde ise altyapı oluşturulmuştur (Sönmez, 2004b: 266-267). Bu bağlamda birinci dönem 1980'lerin başından 1989'a kadar sürmektedir ve kurumsal değişikliklerle ilgilidir. MB bünyesinde yer alan Hazine 1984 yılında Bakanlık bünyesi dışında bir müsteşarlık haline getirilmiştir. Gelir idaresi

[382] Ancak bunun yürütülmesi yeni kurumların oluşturulması ile mümkündür. Çünkü piyasanın kendisi kurumları organik bütünüdür. Yani doğrudan müdahaleden vazgeçildiğinde ekonomiye müdahale gereği ortadan kalkmamakta, aksine yeni boyutlarda yeniden oluşmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 186).
[383] İç finansal serbestleşme mevduat faiz oranlarına yapılan müdahalelerin kalkması ve faizlerin yükseltilmesidir. Yani iç finansal serbestleşme ile birlikte yeni finansal araçlar ortaya çıkmakta ve bunların yönetimine olanak sağlayacak kurumsal düzenlemeler oluşturulmaktadır

ve kamunun finansmanına ilişkin oluşturulan bu iki başlı yapı kamu maliyesinin borçlanma gereksiniminin para ve sermaye piyasalarından karşılanması genel yönelimine eşlik eden bir yapılandırmadır. 1985 yılında idarenin gelir ve gider arasındaki açığın iki katı kadar borçlanabileceği yolunda düzenleme yapılmış, devletin borçlanma yetkisi 1987 yılı Bütçe Kanun ile HM'ye devredilmiştir (Güngen, 2014: 7).[384] Finansal piyasalar için dönemin başında yasal değişikliklerin yanında somut uygulamalarla da başlamıştır. Bu uygulamanın en önemlisi 1981'de faiz oranlarının serbest bırakılması için bankalara rakip olarak bankerlere mevduat toplama izninin verilmesidir.[385] Bu dönemde finansal piyasalar açısından 1982 yılında Sermaye Piyasası Kanunu ile 1985 yılında Bankacılık Kanunu önemlidir. Bu kanunlarla sermaye piyasası araçlarının kullanımı için düzenlemelere gidilmiş, uluslararası bankacılık standartları uygulanmaya çalışılmış ve TMSF kurulmuştur. Ayrıca Türkiye'de yerleşikler, üzerlerinde döviz tutabilir ve döviz mevduatı açabilir hale gelmiştir. 1986 yılında bankalararası para piyasası, TCMB'nin kontrolünde uygulamaya sokulmuştur (Eroğlu, 2016: 470-471).

1980 sonrası borç idaresi alanında kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Yeni oluşturulan HM uluslararası para ve sermaye piyasalarından tekrar borçlanmaya hazırlanan Türkiye'de uluslararası finansal kuruluşlarla temasları gerçekleştirecektir.[386] Ayrıca düzenli ihalelerle iç piyasadan borçlanılarak finansal sistemin gelişmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca serbestleşme sürecinde HM, idari-mali yapının merkezi olarak mali yükümlülükleri ile ilgilenecek ve devlet adına borçlanacaktır. Dolayısıyla HM hem kamu borcunu, hem devletin nakit akışını yönetecektir (Güngen, 2015b: 134-135).[387] Ayrıca 1980'lerin başında vergi yasalarındaki değişikliklerle tahsilat hızlandırılmaya çalışılmıştır.[388] Bu gelişmeler çerçevesinde hem KKFA hem de KKBG'de azalmalar kaydedilmiştir. Ancak dönem başındaki net dış borç girişleri ile KKFA enflasyonist yöntemler zorlanmadan karşılanmıştır. Daha sonra gelir ile kurumlar vergisi indirimleri

[384] Borçlanmanın bütçe dışına çıkarılması, kamu bütçesine karşın daha fazla harcama yapılabilmesini ve bu doğrultudaki mali işlemlerin yasama tarafından denetlenememesi ifade etmektedir (Güngen, 2014: 7)
[385] Yasal düzenlemelerin bankerlerin denetimi için yetersizliği içerisinde küçük bankerler, batık şirketlere yüksek faizle verdikleri borçları geri alamayınca iflas etmiştir (Eroğlu, 2016: 470).
[386] O zamanki adıyla Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı'nın (HDTM) 1983 ve 1984'te 188 ve 232 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerle kurulup biçimlendirilmesi birden fazla hedef gözetilerek girişilmiş bir dönüşümdür. Dış Ticaret Müsteşarlığı ile ayrıştırılmasından sonra Hazine'nin görevleri 1994'te 4059 sayılı kanunla bugünkü duruma oldukça yakın bir şekilde tarif edilmiştir. Buna göre kamu finansmanı işlemlerini ve uluslararası ekonomik kuruluşlarla ilişkileri yürütmek kadar ekonomi politikalarının belirlenmesine yardımcı olmak ve sermaye hareketlerine, sigortacılık sektörüne dair düzenlemede bulunmak ve kambiyo işlemlerini yürütmek Hazine'nin temel görevleri arasında yer almaktadır (Güngen, 2015b: 134).
[387] Bu dönemde HM kamu borcu bağlamında görevlendirilse de, finansal sektörün düzenlenmesinde ve makroekonomik yönelimlerinin şekillenmesinde de söz sahibi olarak durmaktadır (Güngen, 2015b: 135).
[388] Ancak vergi reformu için fırsatlar değerlendirilememiş, başlıca kaygı sermaye üzerindeki vergi yükü konjonktüre göre sermaye kesimleri arasında kaydırılması olmuştur (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 157).

ve özel sektör teşvikleri başlamış, sermaye kesiminin vergi yükündeki gerilemenin özel harcanabilir geliri takviye edeceği, bunların yatırıma yönelmesiyle kamu kesimi yatırım gereklerinin azalacağı beklenmiştir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 157-158).

HM, 1985'ten sonra düzenli tahvil ihracına başlamış ve TCMB kaynaklarının kullanımının yanı sıra bu yöntem giderek ağırlık kazanmıştır. DİBS'nin ihaleler yoluyla satışına eşlik eden bir değişiklik, özel ve kamu kesiminin portföy yapısına doğrudan müdahale etmektense bankacılık kesimi rezervlerinin denetimine dayanan para politikasına geçiş şeklinde gerçekleşmiştir.[389] HM ve TCMB arasına bu dönemde bankacılık sektörünün yerleştirilmesiyle merkez bankası kamu kesimini dolaylı olarak finanse etmeye başlamıştır (Güngen, 2014: 7-8). SPK'nın 1982'de oluşturulması, MB'nin mevduat faiz oranlarını belirlemesinin 1987'de tamamen kaldırılması, kambiyo rejiminin 1980'ler ortasında kısmi serbestleştirilmesiyle de, finansal kaynaklar daha fazla önem kazanmış ve finansal işlemler sayesinde sermaye gruplarının büyük kârlar elde ettiği yeni bdöneme geçilmiştir. 1980'den itibaren son ana eksen olarak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle Türkiye ekonomisinin önceki finansal yapısından farklı yapısının temelleri atılmıştır. Finansa dönük serbestleşme, makroekonomik istikrarsızlık koşullarında gerçekleşmiş ve hızlı bir geçiş olarak yaşanmıştır. Buna karşın yabancı sermaye çıkışlarına yönelik kambiyo kontrolleri kaldırılmıştır (Erdem, 2003: 111-112).

Borçlanmanın bileşimi, yapısal özellikleri ve etkileri değişebilmektedir. İç ve dış borcun ana çerçevesini iktisat politikaları çizmektedir. İktisat politikaları da büyüme modeline göre şekillenmektedir. 24 Ocak kararıyla birlikte serbest piyasa ekonomisine geçilmiş, 32 sayılı karar ile dış finansal serbestliğin sağlanması ve ekonominin dış kaynak girişine bağımlı hale gelmesiyle iktisat politikaları bu temelde şekillenmiştir. Ekonomik büyüme modeline bağlı olarak kamu finansmanı da değişmiştir (Sönmez, 2008: 255). 1989'da sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ile kamu harcanabilir geliri aşınmış, kamu harcanabilir geliri/GSMH oranı düşmüştür.[390] 32 sayılı karar, bu ortamda ulusal banka sisteminin marjinalleşmesine yol açmıştır. Bütçe açıkları doğrudan dış borçla ile finanse edilmediği takdirde, banka sistemi artan oranda KKFA'ya yönelmek zorunda

[389] İMKB'nin 1986'da açılması, bankalar arası para piyasasının kurulması, TCMB'nin açık piyasa işlemlerine başlaması ve 1987'de umumi disponibilite oranının yükseltilmesi ve mevduat munzam karşılık oranının düşürülmesi ile alacaklı konuma gelen bankaların DİBS alımının sağlanması benzeri düzenlemeler DİBS'lerin talep edilir konuma getirilmesi ile ilişkilidir (Güngen, 2014: 7-8).

[390] Bu gerileme vergi yükünün azalmasından değil, dış rekabet ve siyasal müdahaleler yüzünden fiyat kararları kısıtlanan, verimliliklerini artırma amacı ile hiçbir girişim yapılmayan ve iç ile dış borç kısır dönüsüne düşmesine göz yumulan KİT sisteminin işletme fazlalarının sıfırlanmasından kaynaklanmıştır.

kalmış, yüksek iç borç faizleri ve yetersiz kredi hacminin baskısıyla özel finans kesimi yurtdışında kaynak arar durumu gelmiştir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 160-161).[391]

1989'da sermaye hesabının serbestleştirilmesi ile başlayan ve 2001 krizine kadar devam eden ikinci dönem finans korumacılığı şeklindedir. Devletin vergi gelirlerinde herhangi bir iyileşme olmadığı ve uluslararası kreditörlerin desteğinin azaldığı 1980'ler sonunda sermaye hesabının serbestleşmesinin de yardımıyla banka temelli finansal sektöre önemli aktarımın gerçekleştiği mekanizma oluşmuştur. TCMB kaynaklarından da yararlanan HM, aldığı kısa vadeli avans limitini zaman zaman aşmıştır. Küresel piyasalarda yükümlülük altına giren özel kesim, borç dinamiği nedeniyle yüksek faiz veren HM'yi fonlamakta; sermaye grupları açısından banka sahibi olma ve finansal kaynaklar üzerinde egemenlik önem kazanmaktadır (Güngen, 2014: 8-9).[392] Ayrıca iç serbestleşme finansal baskıyı kırarak derinlik sağlamayı amaçladığı için faiz uygulamasının tasarrufları teşvik edeceği, sermaye kazançları ve yüksek gelir grupları üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesiyle sağlanan tasarrufun da yüksek faizin etkisiyle yatırımlar için gerekli fonları oluşturacağı varsayımı rağmen, tasarrufların finansal varlıklara yönelimesi spekülatif nitelik taşımaktadır (Sönmez, 2004b: 266-267).

Dış finansal serbestleşme ile iktisadi bütünleşmeye doğru adım atılmıştır. Aslında iç ve dış finansal serbestleşme yeni büyüme modeline geçişi sağlamıştır. Bu süreçte önce 1994 krizi, daha sonra ise 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri yaşanmıştır. 1990'lı yılların en önemli özelliklerinden birisi denetimsiz dış finansal serbestleşme sürecinde ekonomik büyümenin finansal akımlara bağlı olarak iniş çıkışlar göstermesidir. Bunun temel nedeni büyümenin yabancı sermaye akımına bağlı kılınmasıdır.[393] Dış finansal serbestleşme yörüngesinde iktisat politikası araçlarında önemli değişiklikler yapılmış, bundan temel araçlar olarak para ile maliye politikası etkilenmiş, sermaye hareketlerine bağımlı kılınmıştır. Böylece deneyimsiz serbestleşmeye uyumlu yapay olarak aşırı değerli TL ve yüksek pozitif faiz uygulaması, 1990'lı yıllara damgasını vurmuştur. Finansal

[391] Bu çerçevede büyüklüğü ile transfer sorunu bir çıkmaza doğru ilerlerken, piyasa mekanizmasına bağlı olan ve bankaların rezerv yükümlülüklerini daha fazla yükseltilmeyeceğini bilen kamu kesimi için, yüksek getiri sağlanmadan DİBS'yi tutmakta isteksiz davranan bankacılık kesimine yüksek reel faiz oranları sunmak olmuştur (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 160-161).

[392] HM ve TCMB arasında 1989'da imzalanan protokol Hazinenin avans limitinin üzerine çıkmasını engellemeye yönelirken, 1997'de imzalanan ise HM'nin kısa vadeli avans kullanımının azaltılması ve nihai olarak ortadan kaldırılması öngörülmüştür (Güngen, 2014: 8).

[393] Net sermaye girişinin arttığı yıllarda yüksek büyüme hızlarına ulaşılmış, sermaye girişinin azaldığında yıllarda büyüme hızı düşmüş, sermaye akımının negatif değer aldığı dönemlerde ise ekonomik küçülme ortaya çıkmıştır. Büyümenin özelikle tüketim ve ithalat kaynaklı olması ve de finansal akımlarının dış borçlanmayı ivme kazandırmasıdır ve sermaye girişi cari açığın finansmanında öte bir işleve sahiptir.

serbestleşme güdümünde yüksek reel faiz uygulamasına başvurulmuş, faiz ile kur makası açılmış ve meta hareketlerinden bağımsız finansal akımları ortaya çıkmıştır (Sönmez, 2004b: 268). [394] Buna ek olarak sermaye hareketleri pek çeşitlenmemiştir. Reel birikimle daha doğrudan ilişki olan dorudan yabancı yatırımlar ile uzun vadeli kredilerin önemi çok sınırlı kalmıştır. Dışa açıklık bakımından son derece serbest olan ekonomide doğrudan yabancı yatırımların GSMH'ye göre oranı düşük olmuştur. Reel birikimle yakın bağlantısı olan yabancı sermaye hareketleri dışında kalan portföy yatırımları ve kısa vadeli kredi girişleri hacim olarak sınırlı yıllarda daha büyük seyir izlemiştir (Arın, 2003: 581-582).[395] Bu ortamda düşük kur ve yüksek faiz bileşeni, kısa vadeli yabancı sermaye girişlerini cezbetmiştir. Buna bağlı olarak genişleme konjonktürü 1993 yılında görülmemiş boyutta cari açık ile sonuçlanmıştır (Erdem, 2003: 111-112). 1994'te kriz sonrasında mevduata devlet güvencesi getirilmesinin ardından bankacılık kârlı bir alan haline gelmiş, büyük sermaye gruplarının tamamı sektörde yer almış, banka sayısı hızlı artış sergilemiştir. Aynı zamanda, uluslararası kredilerle devlet arasında aracılık yapmanın beraberinde getirdiği açık pozisyon riski de kriz dönemlerinde bankaları zorlamıştır (Öztürk, 2010: 172).

Serbestleşme sonrasında, yüksek faizler nedeniyle batık krediler sorunu ortaya çıkmış, bankalar için repo işlemleri çok kazançlı hale gelmiş ve böylece spekülatif kazanç sağlamaya dönüş işlemlere ağırlık vermeye başlamışlardır. Bankalar yurtdışından dövizle borçlanıp içeride hazine bonosu ve devlet tahvilleri gibi araçlara yatırım yapmaya yönelmişler ve bunlara bağlı olarak bankaların açık pozisyonları artmıştır. Bu gelişmelere birlikte dışardan borçlanma yani sermaye girişleri hızlanmıştır. Sermaye girişlerindeki artış ekonomide başlangıçta bir canlanma ve sonrasında ise pek çok makroekonomik büyüklüğü etkileyerek bir iflasa yol açabilmektedir.[396] Yani nominal döviz kurunda istikrarı sağlamayı amaçlayan döviz kurunun uygulandığı; finansal piyasalar ile sermaye hesabının serbestleştiridiği ve iç ile dış faizler arasındaki farkın yüksek olduğu bir ortamda büyük miktarlardaki kısa dönemli yabancı sermaye girişleri, gelişmekte olan ülkelerde iki etkiye yol açabilmektedir. İlki bu girişler eğer sterilize edilmemişse yurtiçi parasal genişleme ile yurt içi kredilerdeki artış ve ülke parasının değerlenmesi ile cari

[394] Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle birlikte döviz kuru ile mal hareketleri arasındaki arz talep bağlantısı kopmuştur. Aslında Türkiye'nin dış ticaret göstergeleri TL'nin değer yitirmesini, doların değer kazanması doğrultusunda sinyaller vermekteyken, para hareketleri tam tersi bir uygulamayı doğurmuştur.
[395] Portföy yatırımlarının daha büyük kısmı hisse senetleri, daha küçük kısmı tahvil ve bonolara yapılmıştır. İMKB'ye yabancı finansal sermaye giriş ve çıkışları soncu borsa çöküntüleri yaşanmıştır. Sermaye çıkışları esas olarak kısa vadeli yabancı sermayede yaşanmıştır (Arın, 2003: 581-582).
[396] Sermaye girişleri, başlangıçta özellikle döviz darboğazını hafifleterek büyüme üzerinde olumlu etki yaratabilmektedir. Ancak bu gelişme sürdürülebilir olamadığı için sermaye akımlarının tersine dönmesi durumunda çok şiddetli bir daralma eğilimi ortaya çıkmaktadır (Erdem, 2003: 112-113)

açıkların artmasına yol açmaktadır. İkinci olarak eğer sterilize edilmek istenirse hazine bonosu ve devlet tahvilleri satılmaktadır. Böylece içerde faizler yükselmekte ve kamu açığı ortaya çıkmaktadır. Bu durumda kısa vadeli sermaye hareketlerini cezbeden ulusal paranın değerlenmesi ve faizlerin yükselmesidir (Erdem, 2003: 112-113).[397]

Bu süreçte büyük sermaye grupları para, üretken ve ticari sermaye üzerindeki eşanlı kontrol ile birikimlerini hızlandırmışlardır. Büyük holdingler, banka sahiplikleri sayesinde ticari ve finansal serbestleşme sürecinde mali kaynaklara erişim kolaylığı elde etmiştir. Ulusal ve uluslararası planda genişleyen büyük sermaye grupları finansal yapıyı sığınak olarak kullanmış ve bu dönemdeki kamu finansman anlayışıyla kârlarını üst düzeylere çıkarmışlardır. Sonuçta büyük holdingler finansal sistem sayesinde, ekonomi yapı üzerinde kontrol sağlamıştır (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2008: 50-52).[398] Finansal sermaye kaynaklarının kısıtlı olması ve döviz ihtiyacının artarak sürmesi, gelişmekte olan ülkeleri yabancı sermaye girişlerine açık hale getirmektedir. Yabancı sermayeyi için finansal düzenlemeler yapılması ve faizlerin yüksek seviyelerde tutulması döviz girişini hızlandırmıştır. Yüksek miktarlardaki sermaye hareketi, finansal yapının gelişme aşamasında olmasından kaynaklanan kırılganlıkla birlikte, spekülatif atakla finansal krize dönüşmüştür (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 69-70). Bu süreçte, finansal serbestlik ile tasarruf ve yatırım davranışlarının uyarılması, dolayısıyla ekonomik büyüme temposunun hızlanması beklenmiştir. Fakat finansal serbestlik deneyiminin Türkiye ekonomisindeki sonuçları bunu gerçekleştirmemiş, tersine süreç sonunda ulusal ekonomin dışa bağımlılığı artmış, mali yapısı dalgalanmaya itilmiş ve rantiyer tipi davranışlar beslenerek finansal sisteminin kırılganlığı sonucunu doğurmuştur (Yeldan, 2003: 129).

1980'lerin finansal reform stratejisi, Türkiye'deki finans sektörü içinde büyük payı ve etkinliği bulunan ticari bankaların göreli konumunu etkilememiş, bankaların yeni oluşmaya başlayan finansal piyasalarda yeni işlevler kazanmıştır. Giderek, 1980'lerin evrensel bankacılık modeli Türkiye'de güçlendirilmiştir. 1980'lerde finansal serbestleşme düzgün bir tempoda ilerlemiştir. Reformların piyasa mekanizmasına olan inançları, finansal serbestleşmenin ekonomideki etkinliği artıracağı beklentisine yol açmış, krizler bunun ham olduğunu göstermiştir. Yapısal uyumun diğer uygulamalarının temposu da

[397] Bu süreçteki ödemeler dengesi sorunları, banka kredilerindeki genişlemeye bağlı güçlükler ve açık pozisyonu ile birlikte kırılgan yapı ortaya çıkarmakta ve hızlı sermaye çıkışlarına zemin hazırlamaktadır

[398] Bu nedenle, 1980'ler sonrasındaki ihracat yönelimli ekonomik büyüme modeli, dışarıdan empoze edilmekten ziyade içsel ve dışsal birikim dinamiklerine dayanmaktadır. Amaç, holdinglerin sermayeye ihtiyacı karşılamak için, uluslararası ticaret yoluyla döviz kazanmaktır. Ayrıca 1990'larda, sermaye ihtiyacını için finansal serbestleşme ile yabancı sermaye ülkeye çekilmiştir

finansal serbestleşmeye benzemiştir. Finansal serbestleşme uygulanmasında zaman zaman geriye dönüşler olmuştur. Çünkü finansal serbestleşme kırılganlık getirmekte, yönlendirilmiş finansal piyasalardan serbestleşmeye geçiş kurumsal yapıda yetersizlik varsa devletin yönlendirdiği süreç olmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 125-127). Türkiye'de finansal reform süreci 1980 sonrası yapısal uyum ve dışa açık, piyasa ekonomisi güdümünde serbestleştirme programının uzantısı olarak gelişme göstermiştir. Bu süreç boyunca 1981'de faiz oranlarındaki sınırlamalar kaldırılmış, 1984'te döviz alım satımı serbestleştirilmiş, 1989'da kambiyo kontrolleri tamamıyla kaldırılarak yurt içi ve dışı sermaye hareketleri serbest bırakılmıştır. Ulusal finansal piyasalara yönelik olarak 1986 yılında SPK oluşturulmuş ve İMKB'nin yeniden kurulmuştur. Öte yandan TCMB 1987'de açık piyasa işlemlerini başlatmıştır. Finansal bu reformlar sonucu 1990'larda finansal yapının gelişme sürecinde ilerleme kaydedilmiştir (Yeldan, 2003: 129-130).[399] Finansal piyasaları dışa açık ve serbestleşmiş Türkiye ekonomisinde yabancı sermaye girişlerinin önemli özelliği büyük boyutlu olmaması, fakat istikrarsızlıklar göstermesi, bileşiminde kısa vadeli sermaye hareketlerinin ağırlık taşımasıdır (Arın, 2003: 585).[400]

Türkiye ekonomisi 24 Ocak 1980 kararları ile başlayan ve daha sonra 1980'li yıllarda uygulanmaya konan serbestleştirme hareketleriyle birlikte, gerek dış ticaretteki gerekse uluslararası sermaye hareketlerindeki sınırlamaları kaldırmış ve bu süreçte önemli adımlar atmıştır. Atılan adımların sonucunda ihracat ve dış ticaret hacminde artışlar sağlanmıştır. Ayrıca bu durum dış ticaret alanında kalmamış uluslararası sermaye hareketlerine de yansımıştır. Sermaye hareketlerindeki önemli artışlar uluslararası finansal akımlara getirilmiş olman sınırlamaların 1989 yılında kaldırılması sonucu olmuştur (Alp, 2002: 274-275).[401] Yani ekonomik yapı 1980'lerle birlikte büyük dönüşüme girmiştir: büyüyen ekonomik yapı üzerinde, genişleyen finansal sistemle mali aktarım mekanizmaları kurulmuştur. Bunun başında iç borç mekanizması yer almaktadır. Esasen iç borçlanma öncelikli olarak sistemleştirilmiş; bütçe açıkları, kaynak ihtiyacı, cari harcamalar ve kamu ödenekleri. Özellikle 1980'lerde borçlanmanın hem biçimi hem de mantığı önemli değişikliklere uğramıştır. Bu değişiklik, ekonomik yapıda yaratılan artı değerlerin küresel sermaye ile bütünleşmiş sermaye kesimine, işlevsel olarak kamu

[399] Ancak bu süreç tasarruf ve yatırım etkinliğinin artmasını ve sabit yatırımlara yönelik kredi havuzunun genişlemesini sağlayamamıştır (Yeldan, 2003: 129-130).
[400] Bu dalgalanmalarda yabancı sermaye girişleri ile cari işlemler dengesi arasındaki ilişki kopmuş, sermaye hareketlerinin yapması gereken işlevi rezerv hareketleri yapmıştır (Arın, 2003: 585).
[401] Bu tarihten itibaren portföy yatırımı ve kısa vadeli sermaye hareketlerindeki artış, yabancı doğrudan yatırımlara göre daha yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. Çünkü yabancı doğrudan yatırımlar izne tabi iken, portföy yatırımları ve kısa vadeli sermaye hareketleri için sınırlama getirilmemiştir (Alp, 2002: 275).

maliyesi aracılığıyla aktarılmasıdır. Yeni finansal yapı ve politikaların temel unsuru dışa açık, ihracata dayalı serbest piyasa ekonomisidir (Leventoğlu, 2001: 49).[402] 1980 sonrası finansal sistemin gelişimini belirleyen üç ana süreç vardır. Bunlardan birincisi finansal serbestleşme çerçevesinde geliştirilen araçların çoğunluğunu KKFA için yaratılan menkul kıymetlerin oluşturması; ikincisi TL'nin yabancı para birimleri ile ikamesinin doğurduğu dolarizasyon tehdidi ve üçüncüsü ise spekülatif nitelikli kısa vadeli sermaye hareketlerinin ulusal finans piyasalarındaki kırılganlık ve giderek reel ekonomide neden olduğu istikrarsızlıktır. Ulusal ekonomik yapının 1980 sonrası dönemdeki dönüşümünde bu üç olgunun belirleyiciliği görülmektedir (Yeldan, 2003: 130).

2.2.1. Büyük Holdingler (Büyük Sermaye Grupları)

İktisadi bütünleşme sürecinde sermayenin farklı işlevlerini bünyesinde barındıran gruplarla, barındırmayan gruplar arasındaki çelişkiler yoğunlaşarak artmıştır. Holding biçiminde örgütlenen grupların mevcut donanımını artırmalarının temel faktörlerinden biri, finansal sermayeyi kontrol edebilecek bankalara sahip olmalarıdır.[403] Bireysel sermayelerin kriz ve yeniden yapılanma eğilimlerine bağlı olarak sermaye ihtiyacı arttığı oranda, sermaye içi kesimler arasındaki çelişkiler yoğunlaşmıştır (Ercan, 2004: 30-31).[404] Türkiye'deki işadamlarının gücü ise, iç örgütlenişinden kaynaklanmaktadır. Büyük sermayeyi temsil eden büyük şirketler, holding şirketi şemsiyesi altında başka şirketlerle ve daha fazla bankayla yakın bağlantı kurmuştur. 1970'lerin sonlarında, yaklaşık bir düzeni holding şirketi, ekonomik yapının merkezi üzerinde kontrol kurmuş, sektör yatırımlarının çoğunu üstlenmiş ve TÜSİAD'ın yönlendirmesiyle kendi aralarında

[402] "Yeni yaklaşıma göre sermayeye yükletilen vergi oranları yüksekti ve krizlerin önemli nedenlerinden biri de budur. Buna göre, vergi oranlarının yüksekliği nedeniyle, belli bir üretim çevriminde yaratılan sermayelerin önemli bir kısmı zoralıma gitmekte, böylece yatırıma yönlendirilebilir sermaye miktarının hacmi daralmaktadır. Böylece üretim azalmakta, verimlilik düşmekte ve bir sonraki çevrimde vergi konusu olan sermayeler ve birikim miktarı küçülmektedir. Bütün bu koşulların gerçekleşmesiyle, başlangıçta devlete yüksek miktarlı transfer demek olan yüksek oranlı vergiler, bir sonraki aşamada otomatik olarak düşük miktarlı vergiye dönüşmektedir. Diğer taraftan buna göre devlet, sermayeler üzerine yüklediği vergi yükünü, hükümetlerin siyasi ve irrasyonel tercihleriyle müsrif bir şekilde harcandığından, bütün ekonomik değerler heba olmaktadır. Oysa vergi oranlarında yapılacak bir indirim, ilk başta devletin vergi gelirlerini küçültüyor gibi görünse de, yatırımlara yönlendirilebilir sermaye miktarında artıştır. Yatırım nesnelerinin büyüklüğü ile artan yatırımlar istihdamı artacak ve verimlilik geliştirme yatırımları ivme kazanacak; artan üretim ve yüksek istihdamlı verimli çalışan ekonomi, talebi canlandıracak; böylece ekonomik etkinlikteki çarpanlı gelişme, vergi konusu olan ekonomik artığı büyütecektir." (Leventoğlu, 2001: 49)

[403] Özellikle sermaye donanımını belirli düzeye taşıma ve uluslararası dinamiklerle bütünleşmeden para sermayesi önem kazandığı ölçüde, ekonomide faiz gelirleri belirleyici olmuştur (Ercan, 2004: 30)

[404] Bir yandan dünya ölçeğinde gelişmiş ülke sermayelerinin krizden çıkma adına ellerindeki sermayelerini pazarlamak istemeleri, diğer yandan ise uluslararasılaşmak isteyen sermayelerin sermayeye olan ihtiyacının artması ekonominin giderek finansal bir biçim almasına neden olmuştur. Diğer yandan gelişmiş ülkelerdeki sermayelerin krize karşı yeni mekanlara yönelmesi para sermaye biçiminde gerçekleşmesi sermaye hareketlerinin dolayısıyla para sermayenin belirleyiciliğini bir anda artırmıştır (Ercan, 2004: 30-31).

paylaşmıştır. Holdingler, etkinlik alanları itibariyle çeşitlilik göstermektedir. Dikey bütünleşme örneklerine karşın, yatırım kararlarını esas belirleyen, kamu politikalarından kaynaklanan fırsatlardır. Bu nedenle, her holding çeşitlendirilmiş bir portföye sahiptir, çeşitli sanayi yatırımları yanında finans ve ticarette de faaliyet göstermektedir.[405] Holding yapısının kazandırdığı avantajlar, büyük sermaye gruplarının 1980'lerin serbestleşmiş yeni dünya düzenine başarılı biçimde geçişini sağlamıştır (Keyder, 2003: 176-177).[406]

Türkiye'de 1980'lerle birlikte sermaye birikimi sürecini ulaştığı aşamaya bağlı olarak, sermayedarlar için para sermayesini kontrol altına alma ve sermaye kaynakları yaratma özel anlam taşımıştır. Bu durum ise, ortaya çıkan krize karşı finansal kaynakların güvence unsuru olması ve birikimde belirli düzeye ulaşan bireysel sermayelerin uluslararası finans sistemine katılma zorunluluğu ile ilişkilidir. Para sermayesini kontrol altına alma strateji haline gelmiş, iktisat politikaları bu yönde şekillenmiştir.[407] Bu mücadele sermayenin içsel konumlarında önemli sonuçlara yol açmıştır. Sermaye grupları arasında yoğun rekabete neden olan bu mücadelede, birikimin gereklerini yerine getirebilenler ayakta kalmış, bunu gerçekleştiremeyenler ise elenmiştir. Sürecin bir diğer önemli sonucu da finansal değerlerin hacimlerinin artışı olmuştur. Bu dinamiklere bağlı olarak sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi yani holding bankacılığındaki artış, finans sermayesinin egemenlik kazanmasına yol açmıştır. Türkiye'deki birikimin özelliği sermayenin işlevleri olan para, üretken ve meta sermayenin, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşmasına bağlı olarak iç içe geçmesidir. Bununla birlikte, sermaye birikiminin yetersizliğinden kaynaklı olarak, sermaye grupları daha başlangıçlarından itibaren sanayi ve ticaret sermayesi ile bankacılığı bir araya getirerek holding biçiminde örgütlenme çabası içinde olmuşlardır. Böylece de özelikle 1980 sonrası süreçte ise mali güç ve finansal egemenlik kazanmışlardır (Ergüneş, 2008: 135-136).

1970'li yılların sonlarında, içe yönelik birikim döneminde belirli bir büyüklüğe ulaşan büyük sermaye grupları için daha ileri uluslararasılaşmaya yönelmek nesnel bir zorunluluk haline gelmiştir. Zira, sermayenin genişleyen ölçekte yeniden üretimi

[405] Holdinglerin en gözde bileşeni finans kurumudur. Holding şirketleriyle ilgili düzenlemeler, şirketler arası transferlere, finans ve vergiyle ilgili kararların rasyonalizasyonuna olanak sağlamakta ve bu açıdan holding bankasının hizmetleri kritik önem taşımaktadır. (Keyder, 2003: 176-177)

[406] Türkiye'nin büyük özel bankaları haline gelenler temsil ettikleri aile şirketlerinin temel finansal organları olarak faaliyet göstermiştir. Holding çatısı altında bir araya gelen çeşitli şirketler bu hizmetler aracılığıyla finansman ile transfer fonlarından ve kamuya hisse senedi satmanın sözkonusu olmadığı bir ortamda görece ucuz finansman olanağı sağlayan tasarruf mevduatlarından yararlanmışlardır (Keyder, 2003: 176-177).

[407] Finansal serbestleşme ile banka kurmanın önündeki engellerin kaldırılması ve faiz oranlarının, döviz alım satımının ve kambiyo kontrollerinin kaldırılarak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, büyük sermaye gruplarına hem ulusal hem de uluslararası olanaklar yaratmıştır (Ergüneş, 2008: 135-136).

açısından iç pazarın olanakları tükenmiştir. Bununla birlikte, dışa açılma, aynı zamanda büyük sermaye gruplarının denetimlerinin dışında alana açılmalarıdır.[408] Ayrıca, devletin de uluslararası alana açılan sermayelerin arkasında daha kararlı biçimde durması ve çeşitli sübvansiyonlarla geçişi olanaklı kılması gerekmiştir. Bu süreç yalnızca büyük sermaye tarafından dikte edilen ve devlet kurumları tarafından uygulanan politikalarla değil, çatışma ve uzlaşma sonucunda şekillenmiştir. Burada büyük sermaye en avantajlı kesim olsa da diğer sermayeler de etkili olabilen çeşitli direniş biçimleri bulabilmiştir. Bunların içinde belirli bir büyüklüğe ulaşabilenler büyük holding yapısı içine ve güçlü sermaye gruplarına dahil olurken, bazıları da süreç içinde kaybedenler safına geçmiş ve hatta bazıları tamamen tasfiye olmuştur.[409] Farklı işlevleri etkin biçimde içselleştiren büyük sermaye grupları hem değişen koşullara uyabilmek için büyük bir esneklik, hem de diğer sermayeler karsısında rekabette avantaj elde etmektedir (Öztürk, 2010: 131-133).

Bankacılık sektörünün gelişimi ve finans sermayesiyle sanayi ile ticaret sermayeleri arasında devletin gözetimi altında kurulan yakın bağlar, Türkiye'de iktisadi gelişmeyi hızlandırmıştır. İçe yönelik iktisadi kalkınmadöneminde, sınırlı sayıda aile holding şirketleri biçiminde örgütlenerek sermaye üzerinde denetim kurmuşlardır. Bu süreçte holdinglerin yaygınlaşması, bu bireysel sermayeleri ticaret sermayesinden sanayi sermayesine dönüştürmüştür. Devlet tarafınfan, 1980 sonrası ticari ve finansal serbestleşme sürecinde dışa yönelimin maliyetleri toplumsallaştırdığından, bu holdingler yeni gelenlerle birlikte finanstaki varlıkları sayesinde korunmaya devam etmişlerdir. Bu dönemde para sermayesi üzerindeki denetim, sermayenin yeniden yapılanması sırasında, sermayenin hangi kesimlerin konumlarını sağlamlaştıracaklarını belirleyen çok önemli bir etkendir (Gültekin-Karakaş, 2009: 154). Bankacılık ve sanayi sermayesi arasındaki ileri düzeylere varan bütünleşme, Türkiye ekonomisinin tarihsel bir gerçekliğidir. Bu özellik, tarihsel süreçte ekonomik dönüşümün yapılanmasında önem taşımaktadır. 1980 sonrası serbestleşme sürecinde, finansal kuruluşlar üzerinde kısıtlamalar gevşetilmiştir. Bu dönemde büyük holdinglerin, bankaları kendi sermayelerine katmasıyla finans ve sanayi bütünleşmesi yeni bir ivme daha kazanmıştır (Gültekin-Karakaş, 2009: 160).

[408] İçe yönelik iktisadi gelişme dönemde devletle olan yakın ilişkileri sayesinde sektörel tercihler, teşvikler, döviz kuru politikaları gibi çeşitli değişkenleri belirleme gücü bulunan büyük sermaye grupları, bir sonraki evrede daha yönlendirme yeteneklerinin olmadığı ortamla karşı karsıya kalacaktır. Bu nedenle, bir yandan uluslararası ortaklıklar kurmak suretiyle sermaye, uluslararası pazarlara erişim, teknoloji gibi ihtiyaçlarını karşılamaya, bir yandan da iç pazardaki konumlarını sağlamlaştırmaya çalışacaklardır (Öztürk, 2010: 131).
[409] Dolayısıyla büyük sermayeyi gruplar kaskatı yapı değildir, çünkü içinde yer alan aktörler değişmektedir. Bu çerçevede diğer sermayelerle rekabet etmektedirler. Sermaye içi mücadelede birçok değiken vardır: finans gücü, sektörel güç, ticari güç ve iktidarla ilişkilerin sağladığı güç (Öztürk, 2010: 131-133).

1980 sonrası dönemde, büyük holdinglerin finansal davranışlarında serbestleşme öncesi döneme göre önemli bir değişiklik yaşanmıştır. 32 sayılı karar ile sembolleşen ve 1989 sonrası dönem, uluslararası sermaye ve dış finansmanın daha belirgin olduğu süreç olmuştur.[410] Bununla ilişkili olarak ülke içi kaynakların yanı sıra, sermayenin uluslararasılaşması sürecinin olanaklarından yararlanma stratejik öneme sahip bir unsur olarak öne çıkmıştır. Döviz kuru ile faiz oranları arasında ilişkiden hareketle kısa vadeli yabancı sermayeyi çekme, uluslararasılaşmak isteyen sermayeler için önemli olanaklar sağlamıştır. Ayrıca bankaların yabancı piyasalardan döviz karşılığı elde ettikleri parayı TL'ye dönüştürerek finansal yatırıma yönelmeleri bu borçlanma mekanizmasının uluslararası alanda gerçekleşmesine olanak tanımıştır (Ergüneş, 2008: 186-187).[411] Türkiye'de finansal sistemin şekillenmesinde doğrudan devlet müdahalesi önemli oynamıştır. Bu anlamda bankacılığı etkileyen önemli devlet müdahalesi; bankaların, portföylerinde her an nakde çevirebilecekleri devlet menkul kıymetlerini tutmalarının zorunlu hale getirilmesidir. Böylece bankacılığa doğrudan müdahale edilerek kamu açığının banka yoluyla finanse edilmesi garanti altına alınmıştır. Ayrıca bankaların büyük holdinglerin mülkiyetinde olmaları sebebiyle bu doğrudan müdahale sermayeye kaynak aktarımının da önünü açmıştır. Bu noktada, kamu açığı ve menkul kıymetlerinin getirdiği yüksek kazançlar, büyük holdingleri banka sahibi olmaya teşvik etmiştir.[412] DİBS'nin yüksek getirileri devletten büyük holdinglere gelir transferlerinin yolunu açmış ve KKFA bankacılık yoluyla gelir transfer mekanizması olarak işlemiştir. Yurtdışından borçlanıp, DİBS yatırım yapan büyük sermaye grupları küresel piyasalardaki faiz oranları ve döviz kuru farklarından büyük karlar elde etmişlerdir (Karaçimen, 2015: 150-152).[413]

[410] 32 sayılı karar uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamayı kaldırdığı ölçüde, büyük sermaye gruplarının küresel ölçekte manevra kabiliyeti artmıştır (Ergüneş, 2008: 186)

[411] Yurtdışı kaynaklardan elde ettikleri döviz kaynaklarını TL üzerinden getiri sağlayan finansal araçlara yatırmışlar, DİBS olarak kredi vermişlerdir. Bankalar, DİBS'nin tek alıcısı durumunda olmuş ve kamu iç borçlanması, önemli kaynak aktarma mekanizmasına dönüşmüştür (Ergüneş, 2008: 186-187).

[412] Bu durum kamu açığını finanse ederek yüksek kar elde etme potansiyelini de getirmenin yani sıra, banka mülkiyeti aynı zamanda ucuza krediye ulaşmanın da yolunu açmıştır. Holding bankacılığı, özel yatırımı artırmak amacıyla devlet tarafından da teşvik edilmiş, yeni bankacılık lisansı almak zamanla son derece siyasi bir mesele haline gelmiş ve siyasi bağlantılar sayesinde lisans elde eden büyük sermaye grupları süreç içerisinde finansal kaynakları da kontrol etmeye başlamışlardır (Karaçimen, 2015: 151).

[413] KKFA yoluyla gerçekleşen gelir transferi, bankaların menkul kıymetlere yatırım yaparak kazandıkları faizin toplam faaliyet gelirleri içerisindeki payındaki artışta ortaya çıkmaktadır. 1985 öncesi bankalar tüm faiz gelirlerini kredilerden elde etmekte iken, 1990'lardan itibaren menkul kıymetlerden elde edilen faiz gelirlerinin faaliyet gelirleri içerisindeki payı giderek artmıştır. Bunun temel nedeni, menkul kıymetlerden elde edilen faizlerin kredilerden elde edilen faizlerden çok daha yüksek olmasıdır. 1986'dan itibaren 2000'lı yılların ortalarına kadar, menkul kıymet getirileri her zaman kredi getirilerinden daha yüksek olmuştur. Ancak bu durum 2000'li yılların ortalarından itibaren değişmeye başlamıştır (Karaçimen, 2015:152)

Kısacası, 1980'lerin sonlarında başlayarak kamu açığını finanse etmek bankalar açısından oldukça karlı bir faaliyet haline gelmiştir ve Türkiye'de finans sisteminin temel taşlarından birini oluşturmuştur. 1990'lı yıllarda ekonomik yapıdaki değişimin ve kamu maliyesinde dönüşümün karakteristik bir özelliğini oluşturan KKFA finansal yapıda önemli rol oynamıştır. 1980'lerdeki finansal serbestleşme kamu iç borçlanmasını daha da derinleşmiş ve bu sürecin aktörleri bankalar olmuştur. Fakat bankalar büyük sermaye gruplarının mülkiyetinde olduklarından süreçten kazançlı çıkanlar büyük holdinglerdir. Bu dönemde bankalar aracılık işlevlerinden uzaklaşmakta ve spekülatif kazançlar peşinde koşmaktadırlar. Süreçte reel sektör uzaklaşılmamış ve kazançlarını en fazla faaliyet dışı karlardan edinmiştir. Çünkü bu bankalar holding şeklinde örgütlenmiş büyük sermaye gruplarının hakimiyetinde olan bankalardır.[414] Bu anlamda elde edilen gelirler de büyük sermaye gruplarına akmaktadır. Aslında reel sektör finans kesimi arasındaki gerilim esas olarak para sermayesini elinde bulunduran banka sahibi sermaye grupları ile olmayan sermaye kesimi arasındadır (Ergüneş, 2008: 189-190). Holding bankacılığı büyük sermaye gruplarının birikimini hızlandırmış, 1990'larda ticari ve finansal serbestleşme yoluyla iktisadi bütünleşme sağlandığında bile terk edilmemiştir. Bu dönemde bankacılık, holding yapılanması içinde farklı sektörlerden iştiraklerini aile şirketinin denetimi altında toplayan sermayelere, kaynaklara ayrıcalıklı erişim olanağı sağlamıştır. Ayrıca banka sahibi olmayan sermaye kesimi de, kamu finansmanına katılmaları sayesinde para sermayesine kolayca erişmiştir (Gültekin-Karakaş, 2009: 27-30).[415]

Türkiye'de büyük sermaye grupları holding biçiminde örgütlenmiştir. Holding biçimindeki örgütlenme, sermayenin farklı biçimlerini kendi bünyesinde içselleştirmiş olmaktadır. Bu bağlamda sermayeler arasındaki ilişkide izlenmesi gereken, banka sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki ilişki değildir. Çünkü sermayenin iki farklı biçimi aynı holdingin içinde yer almaktadır. Sermaye içi farklı kesimler arasındaki mücadele, 1989'daki 32 sayılı kararın ardından hızlanmıştır.[416] Bundan sonra, bankalara sahip olan holdingler KKBG'nin sürekli arttığı ortamda, banka sisteminin borçlanmada devlete aracılık etmesinin sağladığı ayrıcalıklı birikim olanaklarından faydalanmışlardır.

[414] Büyük holdingler, sermayenin farklı biçimleri olan üretken, para ve ticari sermaye sahipliğini aynı yapı içinde tutmaya olanak sağlayan örgütlenme modelidir. Dolaşım da sermayenin farklı biçimlerinin gelirleri (kar, faiz, ticari kar) burada tutulabilmektedir (Ergüneş, 2008: 189-190).

[415] Banka ve sanayi sermayeleri arasındaki bu artan bütünleşme, 1980 sonrası dönemde birikimin dışa yönelik yeniden yapılanması sırasında yaşanan ekonomik kriz ortamında, büyük holdinglere finans sektöründe koruyucu bir sığınak sağlamıştır (Gültekin-Karakaş, 2009: 27-30).

[416] Bu karar uluslararası sermeye birikim süreçleriyle, yerel birikim süreçlerinin giderek daha da bütünleşmesini de getirmektedir. Dolayısıyla uluslararası birikim süreçleriyle daha fazla bütünleşen sermaye biçimlerinin, diğerleri üzerindeki denetim gücü daha da artmaktadır (Akçay, 2009: 214).

Böylece Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu yapısal koşullar ile hızla krize doğru ilerlemiştir. Esas olarak sermaye kesimine kaynak aktarımından ibaret olan KKBG'nin sürdürülebilirliği tehlikeye girmiş, 2000/2001 yılında gerçekleşen krizin yaşanmasında önemli bir etken olmuştur (Akçay, 2009: 214-215). Türkiye'de sermaye kesiminin yeniden yapılanması, sermaye içinde bir ayıklama getirirken, yeni döneme uyum sağlama çabası, holdingler genelinde de bir yeniden organizasyonu gerektirmiştir. Bu yeniden yapılanma öncesinde, holdinglerin birden fazla sektörde faaliyette bulunmanın avantajlarından yararlanmışlardır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 241).[417]

Türkiye ekonomisinde 1980 sonrası hız kazanan sermayenin uluslararasılaşma sürecine, sermaye gruplarının egemenliği yeni boyutlarla eşlik etmiştir. Bankacılık, borsacılık ve dış ticarette finans sermayesinin egemenliği belirginmiş ve büyük sermaye gruplarının gücü artmıştır. Bu dönemde sermaye kesiminin önemli birikim aracı olarak 1990'larda hızlanan özelleştirmelerde, en büyük payı TÜSİAD çevresindeki büyük holdingler elde etmiştir (Öztürk, 2010: 163-164).[418] 1980'lerde sermayenin ulaştığı aşamada finansal sermaye belirleyici olmuş, bu anlamda verili güç ilişkileri dönüşmüştür. Türkiye ekonomisi bu anlamda finansal egemenlik kuran bireysel sermayelerin belirleyici olduğu noktaya gelmiştir. Böylece büyük sermaye grupları, kendilerine ait bankaları olmaları ve faiz oranlarının belirli sınır içinde tutulmasıyla finansal kaynaklara kolayca ulaşmışlar ve banka sermayesini kontrol edemeyen diğer sermaye kesimlerine karşı avantaj elde etmişlerdir (Ercan, 1998: 16). Ayrıca sermayenin uluslararasılaşması için kamu kesimi serbest piyasa dinamiklerini etkileyerek finans korumacılığı uygulamış ve borç faizi ödemeleri sermaye kesimine kaynak aktarım mekanizmasına dönüşmüştür.[419] Yani, finans korumacılığı büyük sermaye gruplarına kredi kaynaklarına erişim yoluyla finansal korunma sağlamıştır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 240).[420]

Kısacası, 1980 sonra ekonomik dönüşümle ile birlikte idari-mali yapı sermaye kesimine daha bağımlı hale gelmektedir. Artık ponzi finansmana dönüşen KKBG,

[417] Öncelikle kısa süreli para sermayesinin ülkeye girişinin teşvik edildiği 1990 döneminde, holdingleşmiş büyük sermaye grupları, sektörler arasında kayabilme esnekliğinden yararlanarak, ihracat yönelimli sektörlerde düşen karlılıklarını, daha rekabetçi olabilecekleri iç pazar yönelimli sektörlerdeki yüksek karlılık ile telafi etmeye çalışmışlardır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 241).

[418] 1990'lı yıllarda yeni sermaye gruplarının TÜSİAD'a karşı mücadelesi şiddetlenmiştir. Büyük sermaye gruplarının egemenliği, büyümek isteyenler için yeni arayışlara yol açmıştır (Öztürk, 2010: 163-164).

[419] Bu süreçte yurtdışı ve yurtiçi pazarda büyük sermaye grupları için, banka sahipliği yolu gereksinim duyduğu para sermayesini sağladığı korunak olmuştur (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 240).

[420] Türkiye'de tüm özel ticari bankalar, sanayi ve ticaret temelleri olan holdinglerin parçası olduklarından, bankalar devlet borçlanmasından elde ettikleri para sermaye ile holdinglerin genişlemesine finanse etmişlerdir. Bu nedenle, küçük ve orta ölçekli sermaye kredi sisteminden dışlanırken, banka sistemi kendi holdinglerinin etkinlikleri için koruma sağlamıştır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 240).

beraberinde sermaye kesiminin isteklerinden kaçınamaması yönünde durumun varlığına neden olmuştur. Kamu borcunun artışıyla sermayenin farklı kesimleri arasındaki güç ve iktidar ilişkileri de yoğunlaşmıştır.[421] Kamu borcu içinde büyük holdinglere ait bankalar önemli payı elinde tutmuşlardır. Holdingler sahip oldukları bankalar sayesinde, büyük miktara varan kamu borçları üzerinde de belirleyici olmuşlardır. Kamunun yarattığı finansal akım üzerindeki denetim, aynı zamanda bu denetimi kuramayan sermayeler karşısında üstünlüğe sahip olma anlamın da gelmiştir. Sermayenin kesimleri açısından 1980'li yıllarda büyük sermaye grupları; sadece sanayi ve finans sermayedarları olarak değil de, belirli düzeydeki sermaye birikimleri içinde farklılaşan işlevleri açısından holding olma yönünde de olmuştur (Ercan, 1998: 21). 1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanma süreci aynı zamanda ekonomik yapıda büyük holdinglerin güçlenmesidir. 1980'lerdeki iktisadi serbestleşme ve bütünleşme tercihi sermaye kesiminin özgün talebi değildir ama büyük sermaye gruplarına çok fayda sağlamıştır.[422] Finansal sermayenin gelişimi, küresel ölçekteki ekonominin serbestleşmesinin yansıması olarak kamu kesiminin gündemine girdiğinde sermaye kesimi, bunu önce batık bankercilik daha sonra da tek geliri devlet tahvili ile hazine bonosunun rantı olan banka sistemi yoluyla bünyesine aktarmıştır. Sonuçta 1980'leri küresel koşullarında yeniden şekillenen serbest piyasa ekonomisi, Türkiye ekonomisini deriden etkilemiştir (Levenoğlu, 1999: 65-66).

Özetle 1980 sonrası sermeye kesimleri açısından para sermayesinin artan önemi ve dolayısıyla banka karlarındaki artış, bir yandan finans sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki çelişkilerin artmaktadır. Diğer yandan, holding tarzı organize olan ve sermayeyi eşzamanlı olarak kontrol eden kesimler daha güçlü olmaktadır. Ayrıca finansal sermayenin ve faizin önem kazanması, sermaye kesiminin farklılaşma içinde olduğunu göstermektedir. Ekonomideki finans odaklı yapının en önemli nedenleri, kriz sürecinde sermayelerin ayakta kalmak için finansal sermayeye ve küresel piyasalarla bütünleşmenin gereği sermaye donanımına ihtiyaç duymasıdır. Sonuçta iki neden de, sermayenin farklı kesimler arasında hızla el değiştirmesine yol açmaktadır. Bunlar ise, büyük holdinglerin krizden kurtulmasının önemli araçları olmaktadır (Ercan, 2004: 32-33). Türkiye'de 2000'lerde finansal sistemin küresel piyasalara bütünleştiği ortamda, çok sektöre dağılmış

[421] Devletin ekonomik bir kurum olarak yeniden üretilme koşulları borçlanma şeklinde gerçekleştirilmiş, böylece borçlanma bir kaynak aktarma mekanizmasına dönüşmüş ve aktarılan kaynakları ele geçirme mücadelesi sermaye içi kesimler için önem kazanmıştır (Ercan, 1998: 21).

[422] 1980 sonra ihracata dayalı ekonomik büyüme modelinin izlenmesi, büyük sermaye gruplarının özgün talebi değildir. Ama bunu ekonomik anlamda kendi için fırsata dönüştürmüştür (Levenoğlu, 1999: 65-66).

ve hantal holdinglerin uluslararası rekabet karşısında yeniden yapılanması gerekmiştir.[423] Bu süreçte sermaye kesimi, içe dönük yerel sermayedar yerine, dışa açık küresel sermayedar olarak yeniden tanımlanmıştır. Banka sahibi büyük holdingler, değişen kamu finansmanı anlayışı ile birlikte yüksek getirili DİBS kaynaklarından vazgeçmişlerdir. Bu bağlamda uluslararasılaşma ile büyük sermaye grupları, ulusal finansal sistemine dayalı olmaktan çıkmak zorunda kalmıştır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 242).[424]

2.3. Türkiye'de Para Politikaları

Makroekonominin araçlarından bir tanesi para politikasıdır. Diğer araçları ise maliye politikası, kambiyo politikası ve borçlanma politikasıdır. Para ve kambiyo politikası TCMB, maliye politikası MB ve borçlanma HM tarafından yönetilmektedir. Para politikası, ekonomik yapıdaki dönüşüm çerçevesinde fiyat ve döviz kuru istikrarının sağlanması amacıyla kullanılmaktadır. Yani para politikası, para ve kredi hacminin değiştirilerek finansal istikrarın gerçekleştirilmesidir. TCMB tarafından para arzı ile kredi hacmini etkilenerek para politikası uygulanmaktadır (Morgil, 2001: 253-254).

Türkiye 1977-1980 arasında ödemeler dengesi ve dış borç sorunları yaşamıştır. Buna bağlı olarak 24 Ocak kararları ile süreçte döviz girdilerini artırmaya öncelik verilmiştir. Sağlanan uluslararası finansmanla birlikte, dış borç servisi sürdürülebilmiş ve ihracatı özendirici politikalar kur ayarlamalarına dayandırılmıştır. Bunun sonucu TL önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Bu durum, dış borç servisi kamu kesimi tarafından yapıldığı için sorun yaratmaktadır. Çünkü borç servisi yeni dış kaynaklarla yapıldığında ihracat reel devalüasyonlarla desteklenmelidir. Ancak yurtiçi paranın reel değer kaybı, dış borç servisinin yurtiçi kaynak maliyetini artırmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 188-189). Bu çerçevede serbestleşme tercihinin yansıması ve sorunlara çözüm olarak gündeme gelen iktisadi bütünleşme ekonomik dönüşüm sürecine yayılmaktadır.[425] Bu süreçte ihracata yönelik ekonomik büyüme modelinde yabancı sermaye girişi kilit

[423] Bu amaçla, yüksek verimlilik, büyüme ve ihracat performansı bekledikleri kilit bazı sektörlere yoğunlaşarak rekabet güçlerini artırırken rekabetçi olamayan ve yan sektörlerdeki işletmelerini devrederek çekilmektedirler. (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 242).

[424] Bu bazıları için bankacılıktan çekilmek zorunluluğudur. Tümü için ise, korunan bir iç pazarın sonu anlamına gelmektedir. Bu süreçte, büyük ölçekli üretken kapitalistler kar kaynaklarını, rant sağlama yerine, küresel olarak daha bütünleşmiş bir kapitalist sınıf tarafından gerçekleştirilen sanayi ve teknoloji yönelimli üretken faaliyetler olarak değiştirmek zorundadır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 242).

[425] 1989 yılında sürecin parçası olarak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, küresel finansal piyasalarla bütünleşmesinin koşullarını gerçekleştirmiştir. Böylece ile uluslararası finansal akımlar, hem büyümenin hem de kamu açıklarının finansmanını kolaylaştıracaktır (Karahanoğulları, 2003: 268).

mekanizma olmaktadır. Ekonomik büyümenin nedensellik mekanizması değişerek yabancı sermaye girişine bağımlı hale gelmektedir (Karahanoğulları, 2003: 268).

1985 yılından itibaren dış borç servisinin, en azından faiz yükünün esas olarak yurtiçi kaynaklardan karşılanması durumunda, sürekli reel devalüasyon politikası istenilen bir durum olmayacaktır. Zaten 1985 sonrasında sistemli olarak döviz kurlarını serbest bırakma ve TL'nin reel değer kaybını azaltma çabaları görülmüştür.[426] Döviz işlemlerinde tanınan serbestlik ve TL'yi destekleyen faiz politikası 1984'ün ikinci yarısından itibaren göreli bolluğuna yol açmış ve TL'nin reel değer kaybı 1985 yılında durdurulmuştur. Bu çerçevede 1985 yılında bankalara döviz kurlarını serbestçe belirleme yetkisi verilmiştir. Ayrıca 1985 yılda devlet tahvillerinin ihale yöntemiyle satışına başlanmıştır yani sistemli iç borçlanmaya geçilmiştir. 1985 yılında ulaşılan durum şu şekildedir: Türkiye göreli bir döviz bolluğu yaşamakta ve özel sektörün TCMB aracılığıyla kamu sektörüne döviz aktarması sorunsuz gerçekleşmekte ve bunun böylece süreceği beklenmektedir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 190-191).[427]

Benzer şekilde, enflasyona karşı politikalar da fiyat artışlarını tahammül edilir sınırlar içine çekmekten öte bir amaç taşımamış ve üstelik dışa açılma ile anti enflasyonist politikalarının bağdaşmadığı anlaşılınca enflasyonun üzerine gidilmemiştir. Talep yönetimi politikasının temel araçları ise fiyatlara ve parasal önlemlere ilişkin olmuştur. Gene fiyat politikası olan yerli paranın değerinin sürekli devalüasyonlarla yani günlük kur politikasıyla düşürülmesi de, ithalatı pahalılaştırdığı ölçüde tüketim ve ara mallarının iç fiyatlarını yukarı çekerek iç talebi kısmakta, buna karşılık ihraç fiyatlarını döviz cinsinden ucuzlattığı için ihracatı cazip hale getirmiştir. Faiz politikası da bir yönüyle aynı amaca hizmet edecektir. Faiz politikasını diğer yönü de tüketime ayrılacak fonları tasarrufa dönüştürmek, kara parayı aklayan vergi aflarıyla da birleşerek finansal yapı dışındaki fonları bankalara çekmektir.[428] Enflasyona karşı ciddi önlemler alınmamasının asıl nedeni ise bunun ihracat politikasıyla uyuşmazlığıdır. Nitekim eğer öncelik iç pazarı daraltarak dışa açılma ise, bunun için kullanılacak fiyat, kur ve faiz politikaları araçlarının

[426] Ayrıca Türkiye 1985 yılından itibaren uluslararası kuruluşlarla yeni borç erteleme ve konsolidasyon arayışlarına gitmek yerine borç servisini kendi olanaklarıyla yaparak küresel piyasalardan bağımsız olarak borçlanma yolunu seçmiştir. 1984'ten itibaren özellikle döviz işlemleri ve para politikalarını etkisi altına alan gelişmeler bu kapsamda değerlendirilmelidir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 190).

[427] Bu önemlidir, çünkü özel sektörün kazandığı dövizlerin düzenli şekilde kamu kesimine aktarılması dış borç servisini aksatmadan yapabilmesi için şarttır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 191).

[428] Ne kadar çelişik görünürse görünsün ücret kısıcı politikaların ayrılmaz ikizi olarak enflasyon politikası da, gelir dağılımını bozan etkin ve sürekli bir araç olarak kullanılmıştır. İç tüketimi daraltan politikalar önce zorlama enflasyon şoku yaratmış, sonra da paradan kaçış ve taleple beslenen enflasyonu geriye çekmiştir. Daha sonra ise denetim altına alındığı varsayılan enflasyon sorun olarak görülmemiştir (Oyan, 1989: 55).

hemen hepsi enflasyonu hem maliyet hem de kısmen talep yönünden besleyen süreçleri canlı tutacaktır. 1980'lerde ihracat artışı ve enflasyonu geriye çekme hedefleri arasında paradoks yaşanmış ve tercih açıkça ihracat lehine kullanılmıştır (Oyan, 1989: 54-55).[429]

Kamu kesimi 1985 yılında kalıcı bir vergi reformu yapmayarak, bütçe açıklarının finansmanında iç borçlanmaya ağırlık vermiştir. Böylece iç borçlanma yolunu seçilerek TCMB kaynakları üzerindeki baskı azaltılacak ve TCMB'nin parasal programlama yoluyla anti enflasyonist politika sürdürebilecektir. Bunlara ek olarak TL'nin reel değer kaybı durdurulmuş ve ihracatın teşviki diğer mekanizmalarla sürdürülmüştür. Ancak 1985'ten sonra bu bozulmaya başlamıştır. Sorun ise, TCMB'den düzenli döviz akışının sekteye uğramasından kaynaklanmıştır. Diğer önemli nokta ise sistemi zora sokan para ikamesinin finansal kurumlarca, özellikle bankalarca yapılıyor olmasıdır. Bu aşamada çelişkili bir husus vardır. Nominal devalüasyon beklentisi ve gerçekleşmesi ne kadar yüksekse döviz kazandırıcı faaliyetler o kadar cazip hale gelecektir. Zaten 1981'den sonra ihracatı teşvik etmenin en etkili yolu, vergi iadesi ile birlikte süreklilik kazanan yüksek oranlı devalüasyonlar olmuştur.[430] Bu şartlarda kamu kesimine döviz akışı ancak TL'yi cazip hale getirerek yani TL faizlerini, mevduat ve DİBS'nin faizlerini arttırmak olanaklı olmaktadır. Bu da faiz politikasının döviz piyasasındaki gelişmelerden bağımsız yürütülemeyeceği sonucunu doğurmaktadır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 192-194).

Ekonomide serbestleştirilmesinin dış ticaret hareketlerinin temelinde sağlanması, 1980'li yılların önemli özelliğidir. Ekonominin yönünün dışa döndürülmesi için başvurulan düzenek aslında basittir: İçerdeki talebi baskı altına alarak düşürmek; böylece iç piyasaya çalışanları dış talebe yönelmeye zorlamak; bu zorlamayı da çeşitli vergisel ve vergi-dışı teşvik araçlarıyla desteklemek. Dış ticaret kapasitesinin artışını sağlayan bu politikanın dönem boyunca temel araçları, kısaca, düşük ücret politikası, düşük tarımsal fiyatları düşük değerli TL, serbest faiz politikası, düşük vergi yükü, yüksek vergi bağışıklık ve teşvikleridir (Oyan, 1998: 6-7). Bu bağlamda spekülatif sermaye hareketlerinin serbest hale getirilmesiyle uluslararası finansal akımlar, sadece borç ilişkisi ile değil, portföy hareketleri üzerinden de ekonomik büyüme modeline girmektedir. Sermayenin tam akışkanlığının sağlandığı ortamda, finans sermayesine vergi koyma

[429] IMF'nin enflasyonda gösterdiği titizlik, kamu bütçe açıkları ile sadece enflasyon arasında değil bununla borç ödeme potansiyelinin düşmesi arasında yakın ilişki olmasındadır. Ancak idari-mali yeniden yapılanma enflasyonun kamudan kaynaklanan denetimini gerektirmektedir. Aslında enflasyon kamu gelirlerini artırıcı etkisi bakımından vergi, ama gelir dağılımını bozucu etkisiyle de adaletsiz vergidir (Oyan, 1989: 55).

[430] Nominal devalüasyon beklentisi yüksekse karar birimlerinin döviz tutma, yani para ikame etme eğilimleri de fazla olacak ve kamu kesimine döviz akışı kısılacaktır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 194).

başarısızlığına örnek 1994 krizinin öncesinde devlet tahvili ve hazine bonosu gelirlerine stopaj vergisi koyulması çabasıdır.[431] 1980 sonrası ekonomik büyüme modelinin parçası olan değeri düşük kur düzenlemelerine ve dış ticaretin teşviki ile kur politikalarıyla desteklenmesine 1989'de son verilmiş, iktisadi bütünleşme gereksinimleri doğrultusunda değerlenmekte olan kur politikaları benimsenmiştir (Karahanoğulları, 2003: 269).[432]

Günlük kur ayarlamaları yoluyla uygulanmaya başlanacak olan bu düşük değerli TL politikası bir yandan ihraç fiyatlarını döviz cinsinden ucuzlatarak dış pazarlarda ek rekabet avantajı yaratmakta, diğer yandan ithalatı pahalı hale getirerek dış ticaret açığının fazla büyümesine ve yeniden döviz açığının bir sorun olarak ortaya çıkmamasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca dönem boyunca finansal araçlarının çeşitlenmesi ve daha yüksek getirili araçların yaratılması gerçekleştirilerek daha sonra patlama yaşanacaktır. Serbest faiz politikasının beklenen bu sonucu da tüketim ve iç talebin daraltılması yoluyla dış talebe yönelişin zorlaması ve finansal sistem aracılığıyla özel yatırımcılara kaynak oluşturulmasıdır. Bu dönemde, 1984'ten itibaren, TL'nin dövizle ikame edilmesi sürecinin başlatılması, TL cinsi mevduat yanında döviz tevdiat hesaplarının açılmasına izin veren para ikamesi ile mümkün olmaktadır. Böylece serbestleşme ile 1989 sonrasının iktisadi bütünleşme zemini oluşturulmaktadır. Ancak ilk dönem itibariyle para ikamesi dışa yönelmeyi teşvik eden sistemin bir parçasını oluşturmuştur (Oyan, 1998: 8-10). Bu süreçteki iç borçların boyutuyla orantısız bir servis yükü ortaya çıkmaktadır. Bu da kısmen borçların vade yapısıyla ilgilidir. Ayrıca bu dönemde TL'nin reel olarak değer kazanması TCMB'nin kurları düşük tutmasına nedeniyle olmaktadır. Öncelikle TCMB da dahil olmak üzere kamu kesiminin TL'nin değer kaybının yavaşlamasından ve faizlerin düşürülmesinden doğrudan çıkarı olduğu için bunu istemektedir. Çünkü kamu kesimi yüksek düzeyde iç ve dış borç servisi yapmaktadır ve düşük faiz ile kur artışı borç yükünü hafifletmektedir.[433] Bu dönemde mevduat ve kamu borç faiz oranları düşmektedir ve TCMB dönem boyunca rezerv biriktirmektedir. Öte yandan TCMB açık piyasa işlemlerinden alacaklı durumdadır, yani piyasaya açık piyasa işlemleri yoluyla TL

[431] Finansal sermayeyi zorlamayı amaçlayan bu çıkış beklenenin tam tersi sonuçlar doğurmuştur. Yeni düzenlemeye, sermayenin tepkisi şiddetli olmuş, faizler yükselmiştir. Kriz sonrasında devalüasyon, dış borcun reel yükünü arttırmış ve devalüasyon ile kurun yeniden değerlenmesinin koşulları yaratılmıştır. Kriz ile birlikte uzun bir süredir IMF'siz sürdürülen dönem kapanmıştır (Karahanoğulları, 2003: 269).

[432] Bu çerçevede büyüme hızının beklenen performansı sergileyememesi ve kamu açıklarına çözüm olarak, 1980'li yılların sonunda artık finansal sermayenin gelişimi benimsenmiştir (Karahanoğulları, 2003: 269).

[433] Ayrıca kur farklılıklarından kaynaklanan Hazine zararları TCMB'nin bilançosunda aktifleştirilerek bu kurumun bilanço yapısını bozmaktadır. Ancak bir şeyi istemekle yapabilmek farklı şeylerdir. 1989-90 döneminde TL'nin değer kazanmasının piyasaların isteğinin aksine sadece TCMB'nin isteğiyle gerçekleşmediğini gösterecek birçok gösterge vardır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 188-190).

sürmektedir. Bütün bunların anlamı piyasanın devalüasyon beklentisi yavaşlamış, TL'nin değer kazanmış ver TCMB'ye, döviz getirilmek suretiyle TL çekilmiştir. Yani, para ikamesi tersine çevrilmiştir. Bu da ancak devalüasyon beklentilerinin aşağıya çekilmesiyle mümkün olmuştur (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 188-196).[434]

1980 sonrası istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla finansal istikrarın sağlanması öngörülmektedir. Finansal istikrar ile ülke dışarıdan yaptığı borçlanmaların anapara ve faiz ödeme taahhütlerini sorunsuz olarak sürdürebilmektedir. Önemli olan bu ülkelerin kesintisiz borç servisi yapabilmesi ve kamu bütçe dengelerin yeniden kurulabilmesidir: Yeter ki, kamu bütçesi borç ödeme işlevini sürdürebilsin. Bu bağlamda da borçların çevrilebilirliği ve borçlanmanın sürdürülebilirliği ön plana çıkarılmıştır. Dolayısıyla, bu dönemin şekillenmesinde IMF ve DB patentli iktisat politikalarının katkısı büyük olmuştur.[435] Bu anlayış para politikası için de geçerlidir (Konukman, 2003: 38-39). Bu süreçte sermaye kesimi tarafından benimsenen EİP ile YUP, özel sektörün ve serbest piyasaların rolünü genişletme, mali disiplinin sağlanması, denk bütçeler, işgücü piyasası esnekliği ve düşük enflasyon anlayışını teşvik etmiştir.[436] Bu iktisat politikaları azgelişmiş ülkelerde iktisadi gelişme için tek alternatif olarak uygulanmıştır. Türkiye ekonomisinde serbestleştirme hızlı biçimde uygulanmış ve bu süreçte istenilen bütünleşme seviyesine ulaşılmıştır. Ancak istikrar ve yapısal uyum politikalarının 1980'lerde sağladığı seviye, 1990'ların ortasında tıkanma noktasına gelmiştir. Bu süreçte 1994 krizinden ve 2000/2001 krizine kadar uzanan evre, kriz-yapay büyüme-istikrarsızlık-kriz sarmalını içeren dönem olmuştur (Güzelsarı, 2008: 99-100).

Bu dönemindeki para politikasının makro göstergelerinde iki ana eğilim vardır. Birincisi, net sermaye girişlerinin cari işlemler açıklarından fazla olması, TCMB'nin döviz rezervlerinin birikimi ile sonuçlanmış ve bankaların döviz rezervlerinde artış olmamıştır. Bu eğilim, 1990'larda TCMB'nin ani sermaye çıkışlarına ve olası krize karşı daha güçlü konuma gelmesini ile kamu net dış borcunun görece azalmasını sağlamıştır.[437]

[434] Aynı yıllarda KKFA artan oranlarda iç borçlanma ile gidermektedir. Dolayısıyla daha karlı olduğu için finansal kesimin döviz varlıklarını da TL'ye çevirerek kamu borçlanmasını finanse etmiştir

[435] Bu durum uluslararası kuruluşların iktisat politikalarının oluşturulmasına ister ön planda isterse geri planda görev alsalar da değişmemektedir. Her şey piyasa ekonomisine bırakılırsa, bütün sorunlar çözülmektedir anlayışıyla fiyat mekanizmasının yüceltilmektedir (Konukman, 2003: 38-39).

[436] Fiyat desteklerinin kaldırılması, serbest dış ticaret, döviz kurlarının piyasada belirlenmesi gibi yollarla ekonomi alanında ve mal ile sermaye akımlarını yönlendirmede devlete karşı piyasaların rolünü artırma; piyasaların devlet müdahalesinden arındırılması yollarıyla sağlanmıştır (Güzelsarı, 2008: 99).

[437] Ancak, döviz rezervlerinin getirisi görece düşük olduğundan, bu yaklaşımın da bir fırsat maliyeti vardır. Ayrıca, döviz rezervlerinin hızla büyümesinden kaynaklanan likidite artışı yeterli ölçüde sterilize edilemediğinden, para arzının denetimi güçleşmiştir (Celasun, 2002: 41).

Para politikasında ikinci ana eğilim, reel efektif kurun (yerli paranın yabancı paralar karşısındaki değerinin) TEFE bazında korunmasına çalışılmasıdır. Ancak, TÜFE bazında reel kur değerlenme trendi izlemektedir. Reel kurun TÜFE ve TEFE'ye göre farklı seyri, dış ticarete konu olan malların fiyatının düşmesi veya hizmet sektörü fiyatının artması anlamına geldiğinden dış ticareti olumsuz etkilemektedir (Celasun, 2002: 41).

1990'larda kamu kesiminin ciddi finansman sorunuyla karşı kalmış ve soruna acil çare bulunması gerekmiştir. Çünkü kamu finansmanı sorunu borç servisinde vade kısalmasından dolayı bütçe açıklarının azaltılması ile giderilememiştir. Böyle bir ortamda Türkiye ekonomisinde para politikasının ana sorunu şu konuda kilitlenmektedir. Ekonomik yapıda faiz desenini belirleyen, dolayısıyla esas politika aracı olması gereken faiz oranı kamu iç borçlanma faizleridir. Bu faizler HM'nin kontrolündedir. TCMB açısından faizler serbest değişken olmak durumundadır. Öte yandan HM için ise faizler esas değişkendir. Bu çerçevede bir yandan TCMB döviz kurunda istikrarı sağlamaya çalışırken diğer yandan HM'nin faizleri düşürmeye çalışması gibi çelişkiler koordinasyon eksikliğinden kaynaklanıyor olmakla birlikte, aslında temel çelişkiyi yansıtmaktadır. İç borçlanma vadesinin kısalması ve borç idaresinin günü kurtarma boyutuna inmesi sonucunda borçlanma faizleri, artık ekonomide geleceğe ilişkin hesapların dayandırıldığı temel göreli fiyat değilidr. Bu da ekonomik yapıda kronikleşen kısa vadeciliğin hem nedeni hem de sonucudur (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 202-203). Özetle, enflasyonun kronikleşmesinin nedenlerinden biri olan yüksek faiz, 1989 konvertiblite ile filizlenen aşırı değerlenmiş kur politikasıyla birleşince spekülatif amaçlı kısa vadeli sermaye hareketlerine neden olmuştur. Uluslararası finansal akımlar tüketim kredileri yoluyla iç tüketimi ve döviz kaynakları yoluyla da ithalatı özendirerek enflasyonist süreci hızlandırmıştır. Türkiye'de döviz kurları artış hızını yavaşlatarak enflasyonu kontrol altına almaya çalışılmış bunu yaparken de faizleri dengeli bir şekilde düşüremediğinden bir taraftan dış ticaret açıkları artarken, diğer taraftan yabancı para cinsinden borçlanmaya gitmiş ve 1994 finansal krizinin oluşmasını sağlamıştır (Altıok, 2002: 111).

2.3.1. 1994 Finansal Krizi

Finansal kriz, genellikle bankacılık sektörü krizi ve yerli paranın aniden, sermayenin yurtdışına çıkışı ile birlikte, yabancı paralar karşısında büyük değer kaybından kaynaklanan bunalımdır.[438] Gelişmekte olan ülkelerde, 1990'larda gözlenen

[438] Gelişmekte olan ekonomilerde, finansal sistemin büyük kısmını oluşturan bankacılık sektöründe, toplam öz kaynaklarının tümüne yakınının negatif değere dönüştüğü durumlar kriz olarak nitelendirilmektedir.

başlıca finansal krizler, sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamlarda gerçekleşmiştir. Finansal krizlerde aniden ortaya çıkan likidite darlığı, faiz şokları ve ağır devalüasyonlar, finansal kurumların ve şirketlerin bilançolarını bozarak, büyük zararlara ve güven kaybına neden olmakta, üretimde de büyük kayıplara yol açmaktadır. Bu çerçevede finansal krizler nedenlerini iki kategoride toplulaştırabiliriz. İlki, kriz olan ekonomilerde gözlenen zaaflar, ikincisi ise uluslararası yatırımcı davranışlarının krizlerin aniden oluşumunda ve başka ülkelere sıçramasında oynadığı roldür (Celasun, 2001: 168-169). Azgelişmiş ülkelerin iktisadi gelişme süreci, uluslararası finans sistemi ile girilen çok yönlü ve karmaşık ilişki bağlamında gerçekleşmektedir. Gelişmekte olan ekonomilerin küresel sermayeyle ilişkisinin çok boyutlu niteliği, karşılaşılan krizleri özgül görünüm alarak para (döviz) ve finansal (likidite) biçiminde ortaya çıkarmıştır.[439] Döviz biçiminde sermayenin yetersizliği, para sermayesi ihtiyacı bu ülkelerin yaşadığı krizlerin temel belirleyicisidir. Bu ülkeler açısından döviz biçimdeki sermaye ihtiyacı, daha sonrada azalmadan devam etmektedir. Bu ülkeler, ekonomik büyüme hızlarını artırmak için daha çok finansal sermayeye ihtiyaç duymaktadır (Yaman-Öztürk, 2006a: 101-102). 1994 krizinin nedeni de kamu finansmanı için gerekli tahvil ve bono satışının yapılamamasıdır. Faiz oranını düşük belirlemesi, gerekli finansman sağlanmasını engellemiştir. Mekul kıymetlerle ilgili diğer uygulama ise elde edilen kazançlara vergi konulmasıdır. Tahvil ve bonodan gerekli finansmanın sağlanamaması ile bütçe açıkları TCMB kaynakları ile kapatılmıştır. Her üç uygulamanın bankaların açık pozisyonlarının ve cari açığın yüksek düzeyde olduğu zamanda yapılması sorunları derinleştirmiştir (Kansu, 2006: 163-164).

1989 finansal serbestleşme tedbiri başlangıçta uluslararası sermaye hareketlerini çekerek ekonomik faaliyette artışı tetiklemiş ama bu da kısa süreli olmuştur. 1994'te Türkiye ekonomisi finansal krizle karşıya kalan gelişmekte olan ülkelerden biri olmuştur. Ekonomik yapıdaki dönüşüm dövizin içselleştirmesini hızlandırarak TL ikamesini teşvik etmiştir. Bu durum istikrarsız ve enflasyon eğilimli azgelişmiş ekonomi görünümüdür.[440] 1993'te sermaye kaçışı yüksek boyutlara ulaşarak finansal kriz kaçınılmaz hale gelmiştir. Bütçe açığı çok artmış ve 1994 başında kamu borcunu ancak yüksek maliyetlerle çevrilebilmiştir. Bunun üzerine ithalat ihracata göre ikiye katlanmış ve bu da sermaye

Yerli paranın rdeğer kaybının bir yıl içinde % 25'i geçtiği durumlar bir para krizi olarak tanımlanmaktadır. Bankacılık ve para krizinin birlikte ortaya çıktığında ikiz krizi oluşturmaktadır.

[439] Küresel sermaye, doğrudan yatırımlar ile bu ülkelerin gelişme sürecinde ortaya çıkan sermaye ihtiyaçlarını karşılayarak; 1990'larda bu ülkelere finansal sermaye olarak akmasıyla ve de IMF ile DB gibi ulusüstü finansal kurumlar dolayısıyla, ekonomik büyüme sürecinin bileşeni haline gelmiştir.

[440] Bu süreçte TL cinsinden para kaynakları azalmış ve yurt içi faiz oranları artarak kredinin vade yapısı kısalmıştır. Ayrıca finansal piyasaya erişimin aşınması durumu da kötüleştirmiştir (Marois, 2012: 152).

hesabı açığı üzerinde büyük bir baskı oluşturmuştur. Böylece uzun zamandır tahmin edilen finansal krizi 1994 yılında vurmuştur (Marois, 2012: 152-153). 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve 1994 krizine kadar faiz oranlarının yüksek düzeylerde olması, 1993 yılında bankaların açık pozisyonlarının artmasına yol açmıştır. Böylece, bankaların bir krizden çabuk etkilenmelerine yol açacak ortam oluşmuştur. 1994 yılında yaşanan krizin nedenlerinden biri para politikasının iyi yönetilmemesinin yanı sıra maliye politikasıyla olayların riskli duruma getirilmesidir. Etkin maliye politikasının uygulanmaması sonucunda artan KKFA krizin asıl nedeni olmuştur. KKFA için TCMB'den kısa vadeli avans kullanılması kriz sürecini başlatmıştır. HM'nin iç borçlanma yerine kısa vadeli avans kullanımını krizin nedeni olmuş ve TCMB kaynaklarından avansın kullanımı sorunları derinleştirmiştir (Kansu, 2006: 165-166). [441]

Kriz sonrasında devlet, Türkiye ekonomisinin kontrolünü yeniden kazanmaya yardımcı olmak için 1994 yılında IMF tarafından hazırlanan 5 Nisan kararları ile cevap vermiştir. Ayrıca hükümet bankaların boşalmasını durdurmak için genel banka mevduat garantisi sunmuştur. Sonuç yurt içinde talep kısılması, enflasyonda artış ve giderek dengesizleşen döviz kurları arasında faiz oranlarının fırlaması olmuştur. Ekonominin serbestleşmesi 1994 krizine yol açmış, bunun sonucu da iktisadi bütünleşme için gerekli koşulları temin etmek olmuştur (Marois, 2012: 153-154). 1980'lerin sonlarından itibaren KKFA için iç borçlanma daha çok tercih edilmiştir. Makroekonomik büyüklüklerin zayıf olmasından başka, hatalı iktisat politikaları da krizleri oluşturmuştur.[442] Faiz oranlarını düşürülerek iç borcun yükünü azaltması beklenen sonuçları doğurmamış, borçlanma imkanının daralması TCMB kaynaklarının tercih edilmesine yol açmıştır. Kamu kesimi yüksek faizin borçlanmaya getireceği yükten kurulmak isterken, krize neden olan politikalar izlemiştir. Yüksek faizin getireceği maliyetler ile TCMB kaynaklarına başvurulmasının maliyetler karşılaştırılmadan, kısa dönemli kurtarma çabaları ekonomiyi krize sürüklemiştir.[443] TCMB'nin bu dönemde etkin politika uygulamasını engelleyen en önemli faktörlerden biri para politikasının maliye politikası güdümü altında kalmasıdır.

[441] HM'nin merkez bankasından kullandığı kısa vadeli avansız politikalarının zamanlaması, TCMB'nin para politikası uygulamalarını etkilemektedir. Sıkı para politikası uygulanması gereken bir dönemde, HM'nin kısa vadeli avans kullanması para politikalarının etkinliğini azaltmıştır (Kansu, 2006: 166).

[442] 1994 finansal krizinden önce makroekonomik büyüklükler zayıf olmasına rağmen, 1993 yılının ikinci yarısından itibaren yanlış politikalar uygulanmasaydı kriz önlenebilirdi. Buradan makroekonomik büyüklüklerin zayıf olmasının önemli olmadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Ancak, hatalı iktisat politikaları beklentilerde değişiklik yaratarak krizin zamanlamasında rol oynamıştır. Bu durum 1994 krizinden sonra makroekonomik büyüklüklerin daha iyi olmamasına rağmen, kriz olmamasının nedenini açıklamaktadır.

[443] Her iki kamu finansman yönteminin olumsuz etkileri bulunmaktadır. Önemli olan daha az maliyetli sonuçlar doğuracak politikaların uygulanmasıdır. Sermaye hareketlerinin serbest olduğu bir ekonomide, faiz düşüşünün dövize olan talebi artırabileceği ve sermaye kaçışına yol açabileceği göz ardı edilmiştir.

Kamu bütçe açığının maliye politikası ile kontrol altına alınması gerekirken finansman yöntemi olarak merkez bankasına başvurulması, enflasyonun artmasına neden olmuştur. HM'nin borçlanma politikası ile TCMB'nin para politikasıyla gerçekleştirmek istediği amaçlar arasındaki çatışma önemli sorunlar yaratmıştır. KKFA'nın düzeyi ve karşılanma yöntemi hem faizi hem de döviz kurunu etkilemektedir. Krize gelinen süreçte, maliye politikasının etkin kullanılmasının yarattığı sorunlar para politikasının ekinliğini azaltmaktadır. Tek bir politikayla sorunların giderilemeyeceği gerçeği, politikalar arasındaki koordinasyonun gerekliliğini zorunlu kılmaktadır (Kansu, 2006: 166-168).

1980'lere kadar sermaye hareketlerinin serbest olmaması, faiz ve kur politikalarını bağımsız uygulama imkanı vermiştir. Ancak 1989'den sonra serbest sermaye hareketleri, faiz ile kur politikalarının bağımsız şekilde kullanılmasını engellemiş ve eşanlı uygulanması ortadan kaldırmıştır.[444] Ekonomide serbestleşmenin faydaları, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren sürekli artan KKFA'nın gölgesinde kalmıştır. Bu dönemde, sıkı maliye politikası hedeflenmiştir. Fakat bunlar, istikrarsız büyüme ve fiyat artışlarının kronikleşmesine yol açmıştır. Bu karşın 1980'li yılların sonlarındaki genişletici maliye politikası bütçe açıklarını artırırken, KKFA faizleri yükseltmiş ve yabancı sermaye girişlerini hızlandırmıştır (Kansu, 2006: 160). 1989-1993 döneminde döviz kuru artış hızı enflasyonun altında olduğundan TL aşırı değerlenmiştir.[445] Faiz oranlarını düşürerek döviz kurlarını yükseltmeyi amaçlayan kamu kesimi, iç borçlanma yerine dış borcu ve TCMB avansları tercih edince ekonomideki likidite artmış ve artan bu likidite dövize yönelmiştir. Kurlardaki artış TL'ye olan güveni azaltmış ve kurlardaki yükselmeye rağmen döviz talebi azalmamıştır. 1993'te uluslararası derecelendirme kurumları Türkiye ekonomisinin kredi notunu düşürünce, finansal piyasalardaki panik iyice artmış ve 1994 krizi için gerekli ortam yaratılmıştır. Neticede bu dönem içinde dış ticaret açıklan ile dış borç stoku paralel bir şekilde artmıştır (Bakkal ve Oktayer, 2003: 227-229).

5 Nisan 1994 yılında EİP, KKFA'yı gidermek için kabul edilmiştir. Fakat büyük ölçüde sermayenin yeniden yapılanmasında yeni evreye geçişi sağlayacak istikrar ve yapısal uyum politikalarını hızlandırmak amacıyla kabul edilmiştir. Bu istikrar önlemleri;

[444] Bu tercih, 1994 ve 2001 finansal krizlerinde farklılık göstermiştir. Her iki krizde sermaye hareketleri serbestken, 1994 krizinden kur sisteminin yönetimli dalgalanma olması para politikasının kullanımına esneklik getirmiştir. 2000 yılı başında uygulanan enflasyonu düşürme programında ise döviz kuru çapa olarak kullanıldığında, faiz düzeyi piyasalar tarafından belirlenmiştir (Kansu, 2006: 160).

[445] Spekülatif amaçlı yabancı sermaye, Türkiye'deki yüksek faiz ve düşük kur avantajından yararlanmak istemiş ve ithalat ile tüketimi arttırarak dış ticaret açıklarının artmasına ve 1993 yılında bu rakamın yüksek seviyeye çıkmasına yol açmıştır (Bakkal ve Oktayer, 2003: 227-229).

devletin ekonomideki rolünün daraltılması, tarımsal desteğin azaltılması ve sosyal güvenliğin yeniden düzenlenmesidir. Böylece 5 Nisan kararıyla kısa vadede bütçe açıkları azaltılacak, uzun vadede istikrarın sürekliliği ise kamu kesiminin ekonomideki ağırlığının azaltılmasıyla sağlanacaktır.[446] Bu kararlarla kısa vadede para piyasaları hızla istikrar kazanmış, döviz kuru kontrol altına alınmış ve TL'ye güven sağlanmıştır. Yüksek oranlı devalüasyon ithalatı kıstığından dolayı cari fazla oluşmuş ve uluslararası rezervler artmıştır. Bütçe açıkları azaltılmış ve KKBG düşmüştür. Kurun kontrol altına alınması iç talebin daraltılması enflasyon artış hızını yavaşlatmıştır. Dolayısıyla 5 Nisan kararında; kur, faiz, borsa sarmalıda faaliyet gösteren spekülatif sermayeye yönelik hiçbir fedakarlık talebi olmamıştır. Sermaye kesimine sağlanan gelir aktarım mekanizması yüzünden DİBS için ödediği faizlerin yüksekliği, borçların kısa dönemli oluşuyla birleşince, kamu bütçe dengesi tıkanmış ve iç borçlanma kontrolden çıkmıştır.[447] Artan KKBG'nin reel faiz oranlarını yükseltmesi, özel sektörü sanayine yatırım yapmak yerine daha yüksek kazanç getiren DİBS almaya yöneltmiştir. Böylece iç borç KKFA'yı kapatmanın yanı sıra, reel kesimin değerleme krizinin açılabilmesi işlevini de üstlenmiştir (Altıok, 2002: 113-114). 5 Nisan kararları şok önlemleri içeren pakettir. KKFA çözüm bulmak amacıyla alınan kararlar; KKBG'nın azaltılmasını, finansal piyasalarda istikrarın sağlanmasını, TL'den döviz kaçışın önlenmesini, cari açıkların kapatılmasını, KİT'lerin özelleştirilmesini ve ekonomik yapısal dönüşümü içermiştir. Kararların yaklaşımında serbest piyasa ekonomisinin tüm kurum ve kurallarıyla işleten idari-mali yeniden yapılanmaya geçiş temel alınmıştır. Kararlarla ilgili yapısal dönüşüm esasında sınırlı vergi reformu yanı sıra KİT'lerin özelleştirilmesi yer almıştır (Kazgan, 199: 433-434).

Finansal yapının krizlere dayanıksız olarak gelişmesi, makroekonomik koşullarla da ilgilidir. Makroekonominin temel özelliklerini döviz kuru rejimi, dış rekabet gücü, cari açığı, kamu borcu ve bütçe açıkları, para politikası ve enflasyon oluşturmaktadır. Aslında finansal kriz genellikle sabit döviz kuru rejimlerini uygulayan ülkelerde oluşmuştur.[448] Sabit kur, fiyat istikrarına katkıda bulunurken, devalüasyonun olmayacağına dair güvenin güçlü olduğu ortamlarda, dış yatırımcıların risk algılamalarını azaltmakta ve iç faizlerin

[446] Bu anlamda 5 Nisan EİP olarak, önceliğin devletin küçültülmesi stratejisine verildiği yeni bir evreye geçişi hızlandırmakta, piyasada bozulan ve kaybolan güvenin yeniden inşasını temel almakta ve ekonomik yapıda önemli dönüşümler yaratacak uygulamaları öngörmüştür (Altıok, 2002: 113-114).

[447] Kamu borçlanmasının bütçe üzerindeki etkisi ise faiz ödemelerine ayrılan payın giderek yükselmesi olmuştur. Bütçenin en büyük payı, kişilere ve firmalara yapılan faiz ödemelerine gitmektedir. Bu durum toplanan vergilerin önemli bir bölümünün tekrar firmalara aktarılmasıdır (Altıok, 2002: 113-114).

[448] Döviz kuru rejimi ile ilgili seçenekler de iki temel husus, dış rekabetin korunması ve fiyat istikrarının sağlanmasıdır. Esnek kur rejimleri, yerli paranın yabancı paralar karşısında reel değerinin korunabilmesini sağlarken, yüksek enflasyondan düşük enflasyona geçici zorlaştırmaktadır (Celasun, 2001: 169).

yüksek olduğunda dış kaynak girişlerini özendirmektedir. Ancak, yurtiçi enflasyonun yüksek olduğu koşullarda yerli para değerlenmekte, cari açık büyümekte ve devalüasyon beklentileri artmaktadır. Ayrıca, uluslararası finansal akımın çoğaldığı ortamlarda para politikası araçları ile enflasyonu kontrol altında tutmak zorlaşmaktadır. Bu bağlamda krize giden süreçte, yurtiçi kredi stokları ve finansal kırılganlıklar artmaktadır (Celasun, 2001: 169-170). 1990'lı yıllar için finansal krizler evresi olarak üzerinde durulmaktadır. Finansal kriz denildiğinde ne anlaşılmalıdır? Finansal piyasalarda finansal kontratların alım ve satımı yapılmaktadır. Finansal kriz ise, finansal piyasalardaki katılımcıların piyasada alıcı ve satıcı olarak dengeli dağılmaması, tamamının piyasanın alıcı ve satıcı tarafında yer almasıdır. Bu durumda finansal varlıkların fiyatlarında hızlı hareketler ortaya çıkmaktadır. Piyasadaki alıcı ve satıcı dengesizliği ile bunun sonucunda likidite eksikliği büyük fiyat hareketlerine neden olmaktadır. Piyasa aktörlerinin benzer bekleyişlerle piyasanın bir tarafında toplanması kriz durumu olarak nitelenmektedir. Finansal kriz esas itibariyle bir likidite krizidir (Sönmez ve Sak, 2000: 80-82).[449]

1994 krizi, birincil nesil kriz modeli ile benzerlik gösterse de kur sisteminin yönetimli dalgalanma olması, buna dahil edilmesini engellemektedir. Birinci nesil modellerde sabit kur sisteminde, bütçe açıklarının merkez bankasından finanse edilmesi kurun gerekliliğinden dolayı rezervlerde azalma yaratmaktadır. Rezervlerin kritik düzeyi gerilemesi spekülatif atağı hızlandırarak sonuçta rezervlerin tükenmesine ve sabit kurun çökmesine yol açmaktadır. 1994 krizinin birinci nesil modellerle tek benzerliği bütçe açığının TCMB'den finanse edilmesidir. Ancak, kur sisteminin yönetimli dalgalanma olması, TCMB'ye farklı politika imkanı sağlamıştır. Başlangıçta TCMB açık piyasa işlemleriyle müdahale etmiş, fakat bu dövize olan talebi azaltmamıştır.[450] Birinci nesil kriz modelin özelliği spekülatif atak sonucunda sabit kur sisteminin çökmesidir. Yani 1994 krizi birinci nesil kriz modeliyle açıklanamamaktadır (Kansu, 2006: 169-170). Finansal yapı, küresel piyasanın kurulmasını hızlandırdığı gibi, aynı zamanda şiddetli

[449] Aynı yaklaşım döviz krizine de uyarlanmaktadır. Uluslararası finansal akımlara açık ekonomide yerel paradaki yüksek getiriden yararlanmak isteyenler, finansal piyasalarda pozisyonlarını yerel para cinsinden almak durumundadırlar. Eğer yerel paranın değer yitirebileceği endişesi yaygınlık kazanırsa, çabuk pozisyon değiştirmeye imkan sağlayan piyasalarda yatırımcılar yerel paradan yabancı paraya gezmeye çalışmaktadırlar. Bu durumda yabancı para talebi yükselirken, yerel para talebi ise azalacaktır. Artan yabancı para talebi ilgili ülkenin merkez bankası yabancı para basmadığı için tamamiyle karşılanmazsa bu durumda hızlı kur intibaktı ve yabancı paranın yerel para karşısında değer kazanması gündeme gelecektir. Ülkede yabancı para cinsinden likiditeyi temin etmek ve yerel paranın hızla değer kaybını engellemek için merkez bankasının başvurabileceği kaynak yabancı para rezervleridir. Dolayısıyla ülkedeki yabancı para likiditesinin sınırı döviz rezervleri tarafından belirlenmektedir (Sönmez ve Sak, 2000: 80-82).

[450] Krizlere müdahale şeklini belirleyen önemli faktörlerden biri kur sistemidir. Kur sistemleri özelliklerine göre iktisat politikalarının müdahale imkanını sınırlandırabilmektedir (Kansu, 2006: 170).

bunalımları da hızlandırmıştır. Krizler asıl olarak finansal alanda likidite krizi olarak ortaya çıkmaktadır. Görünürdeki likidite krizi gerçekte daha temel nedenleri olan krizlerin ortaya çıkma biçimidir. Gelişmekte olan ülkelerde sermaye kaynaklarının sınırlı olması, ithalatın ve dolayısıyla ithalata dayalı olan büyümenini önemli çelişkilerinden biridir. Bu çelişki, iktisadi bütünleşme sürecinde zayıf finansal sistemin kapasitesidir (Yaman-Öztürk, 2006b: 106-107).[451] Ayrıca finansal serbestleşmesi ile yabancı sermayenin denetim dışına çıkması, uluslararası sermaye hareketlerine yol açmıştır. Bu durum ulusal finansal piyasaları, uluslararası sermaye hareketlerininin yörüngesine, döviz kurunu da sermaye hareketlerinin etki alanına sokmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de ekonominin serbestleşmesinden sonra KKFA'nın ve kronik enflasyonla birlikte cari açığın artması, sürekli artan KKBG ile karşı karşıya bırakmıştır (Altıok, 2002: 112-113). Bu nedenle 1994'teki krize karşı alınan istikrar önlemlerinin hedefi, kamu harcamalarını kısmak, iç talebi daraltmak ve yüksek oranlı devalüasyon yapmak olmuştur.

1994 finansal krizinden sonraki makroekonomik politikalarda üç karakteristik ön plana çıkmaktadır: Sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği bir ortamda yönlendirilen esnek kur rejimi ile reel kurda nispi bir istikrar sağlanmaya çalışılmış ve faizlerin belirlenmesi geniş ölçüde piyasalara bırakılmıştır. Kamu kesimi, faiz dışı bütçe fazlası yaratamadığı ve dış borç ödeyici konuma geldiği için, iç borçlanma gereği hızla büyümüş ve yüksek faizli nakit iç borç stokunda hızlı bir artış gerçekleşmiştir. Kamu kesiminin dış kaynak kullanımının negatife dönüşmesi durumunda bütçe açıkları düşürülemediği takdirde, özel tasarruf fazlasının büyümesi ve dış tasarrufların finansal sistem aracılığı ile yerli paraya dönüştürülüp iç borçlanmaya yönlendirilmesi gerekmektedir.[452] Bu koşullarda, para ve kur politikası finansal piyasalarda göreli bir istikrarı sağlamaya ve iç borçlanmayı kolaylaştıran ortamı sürdürmeye öncelik tanımıştır. Bu yaklaşımla ekonomik yapı KKFA rağmen, 1990'ların sonundaki dış kaynaklı finansal krizlerin bulaşıcı etkisinden korunabilmiştir.[453] Kamu kesiminin bütçe dışında biriken mali

[451] Azgelişmiş ülkeler açısından çelişkili olan yalnızca para sermayenin sınırlı olması değildir, bunla ilgili olarak finans sermayesine ilişkin kurumsal yapılar da zayıftır. İktisadi gelişmenin erken aşamalarındaki bu ülkeler için, finansal kurumlar oluşum aşamasındadır (Yaman-Öztürk, 2006b: 106-107).

[452] 1997'den sonra büyüme hızındaki gerilemelerin etkisiyle iç borç dinamiği özellikle 1999'da bozulmuş ve bütçenin reel faiz yükü yüksek düzeylere ulaşmıştır. Ekonomide dolarlaşmanın hız kazandığı ve enflasyon bekleyişlerinin çok yüksek olduğu ortamda iç borçlanma gereğinin yükselmesi, vadelerinin uzatılmasını zorlaştırmış ve finansal sektör üzerindeki baskıları arttırmıştır (Celasun, 2002: 43).

[453] Ancak, para arzının enflasyonu genişletmesi, bekleyişlerin katılaşmasıyla sonuçlanmış; kamu bankalarında artış gösteren görev zararı stokları likidite riskini arttırırken, nakit iç borçların finansmanını sağlayan özel bankaların bilançolarında kur ve faiz riskleri birikmiştir. 1994 krizinden sonra, TMSF kapsamındaki banka mevduatlarına sağlanan devlet güvencesi, bankacılık sektöründe risk taşıyan davranışları teşvik etmiş, batık bankaların devralınması ve kurtarılması anlamında devletin mali yükümlülükleri saydamlık kazanmadan büyümüştür (Celasun, 2002: 44).

yükümlülükleri krizden sonra realize edilip resmi iç borca dönüşünce, bütçenin ağırlaşan faiz yükü ekonominin kapasitesini felce uğratmıştır (Celasun, 2002: 42-44).

Finansal krizler doğrudan yatırımcıların ama özellikle yabancı yatırımcıların portföy pozisyonlarını değiştirmeleri ve bunun sonucunda ortaya çıkacak likidite eksikliği ile ilişkilendirilmiştir. Bu noktada, gelişmekte olan ülkelerde gözlemlenen iki kriz tipi üzerinde durabilir: Bunlardan ilki kamu maliyesinin krizidir. Kamu borcunun sürdürülemez biçimde hızla artması ve borç stokunu piyasalarda döndüremez hale gelmesi sonuçta krize neden olmaktadır. Burada kamunun dış borç stoku için değil, iç borç stoku için de aynı dunun söz konusudur. 1994 yılında Türkiye'nin deneyimi, mali krizin iç borç stokunun refinansman zorluklarında da kaynaklandığını işaret etmektedir. İkinci tip, döviz krizlerinde ise bu kez şirketler ve bankaların kendilerini refinanse edememeleri gündeme gelmektedir.[454] Vadesi dolan finansal kontratların yeniden satılamaması, yatırımcıların vadesi dolan finansman imkanın yeniden uzatma tercihinde bulunmayarak piyasayı terk etmeleri kriz yaratmaktadır (Sönmez ve Sak, 2000: 82-83). Buna karşılık, sermayenin önündeki engellerin kaldırıldığı koşullarda, uluslararası sermaye hareketleri en elverişli koşulları sağlayan ülkeye kayacaktır. Burada kârlılığına en ufak tehditle karşılaştığında da çekilecektir. 1990'larda yaşanan krizlerin ortaya çıkma biçimi, yine bu karşılıklı ihtiyaçlara değinilmeden çözümlenemez. Sonuçta 1994 krizi likidite krizi olarak finansal alanda ortaya çıkmış, Türkiye ekonomisinin finansal sermaye ihtiyacı ve spekülatif yabancı sermayeyle girmiş olduğu ilişki buna neden olmuştur.

2.4. Holding Bankacılığı, Para Piyasası ve Bağımsız Merkez Bankası

Bir ekonomide finansal sisteminin temel işlevi tasarruf fazlası olan iktisadi birimlerden, tasarruf açığı olan iktisadi birimlere doğru finansal fonların etkin akışını sağlamaktır. Ayrıca fon kullanımını izlemek, ödeme sisteminin düzgün işlemesine sağlamak ve mevcut riskleri fiyatlandırıp yeniden dağıtmak da işlevleridir. Finansal sistemler iki kesim de incelenebilir: İlki borsa temelli, ikincisi banka temelli sistemlerdir. Sermaye piyasası, finansal fon akımının dolaysız olarak, fon açığı bulunan birimlerin fon fazlası olan birimlere başvurarak gerçekleştiği sistemlerdir.[455] Para piyasasına dayalı

[454] Asya krizi, krizlerin özel kesim kaynaklı olarak çıkabileceğini gözler önüne sermiştir. Bu krizdeki problem özel kesim kuruluşlarının bilançolarının pasifinde ortaya çıkmaktadır (Sönmez ve Sak, 2000: 82).
[455] Bu sistemin hakim olduğu ekonomilerde finansal aracıların rolü ikincildir. Asıl rolü sermaye piyasaları almaktadır. İşletmeler doğrudan tasarruf sahiplerine ulaşmaktadırlar. İşletmeler finansman ihtiyaçlarını, sermaye piyasalarında menkul değerler satarak doğrudan karşılamaktadırlar. Bu durumda aracı kurumların işlevi işletmeler ile tasarruf sahipleri arasındaki fon transferini kolaylaştırmaktır (Esen, 2001: 237).

sitemlerde dolaylı aktarım egemendir. Burada fonlar finansal aracıların vasıtasıyla transfer edilmektedir. Bu açıdan bankalar bu fon akışının sağlanmasına yönelik aracılığın önemli parçası durumundadır. Bankacılık alanı hem ulusal hem uluslararası boyuttaki finansal fonların akışında ve bunların aktarımında anahtar roldedir (Esen, 2001: 237). Ayrıca 1980 sonrası sermaye kesimleri, gerek uluslararası finans sistemine katılmak gerekse ulusal ekonomide kendilerini güvence altına almak için sağlam finansal fonlara yönelmektedirler. Buna ilişkili olarak, sermayeler arası hızlanan rekabetle büyük sermaye grupları için banka kurmak, stratejik bir öneme sahip olmaktadır (Ercan, 1998: 18).

Türkiye'de finansal kurumlar gelişmemiş olduğundan, banka sistemi finansal kesiminin temel taşını oluşturmaktadır. Türkiye'de kaynakların % 90'ı bankalardan toplanmakta, banka sistemi aracılığıyla dağıtılmaktadır. Bankacılık, genelde finansal sistemde aracı hizmet sektörü olmasına karşın ekonomide önemli işlevleri vardır. Bankaların temel işlevi fona fazlası olanlarla, fon açığı olanlar ve kaynak gereksinimi duyanlar arasında kaynak aktarımında aracılık yapmaktadır. Bankacılığın katkısı, tasarruf edenler ile bu tasarrufları kullananlar arasında bilgi farkından doğan sakıncaları ortadan kaldırmaktır.[456] Ayrıca bankalar para politikasının yürütme araçları, ödeme aracı ve kaydi para yaratan kurumlar olup, makroekonomik istikrarı etkilemektedirler (Akgüç, 2006: 437-438). Bankanın elindeki parayı bir üretim sürecini başlatacak veya genişletecek sermayedarlara aktarması, paranın biçim değiştirerek para sermaye haline gelmesidir. Para sermaye, üretim süreci içinde yeni bir dönüşüm geçirerek nihayet para formuna dönüşecektir. Banka sistemi, para sermayenin yani finans, sanayi ve ticaret sermayeleri arasındaki ilişkilerin hızlı gerçekleşmesini sağlamaktadır (Ercan, 2001b: 43-44).

Ekononminin serbestleşmesi 1980 yılında dış borç sorununa çözüm arayışı olarak başlamıştır. Finansal sistemde yaşanan önemli dönüşüm, 1980'lerin ortalarında kamu finansmanının TCMB'den ticari bankalara geçmesiyle yaşanmıştır. 1980'lerden sonra risksiz, vergi yükümlülüğü olmayan ve yüksek gelir getiren DİBS ticari bankalar için cazip yatırım araçları haline gelmiştir. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi yoluyla iktisadi bütünleşme bunu derinleştirmiştir.[457] Bu koşullar da, borcun çevrilebilmesi için

[456] Bu ana hedef içinde bankaların işlevleri: Ekonomideki tasarrufları ve fon fazlasını toplanmak; yurtiçindeki kaynakları hareketlendirmek; kaynak kullanımında verimliliği artırmak, kaynaklar verimli kullanacak kuruluşlara aktarmak ve aktarma maliyetini düşük düzeye indirmek; kaynak aktarımda tasarrufların istek ve gereksinimlerine göre, tutar ve vade değişimi yapmak; kısa süreli ve ufak tutarlı fonları büyük tutarlı kaynaklara dönüştürmek ve ekonomik açıdan öncelik taşıyan alanları, bu kapsamda dış ticareti, yurtdışında yerleşiklere yönelik hizmetleri finanse etmektir (Ercan, 2001b: 43-44).

[457] Ticari bankalar yurt dışından aldıkları borçları yüksek getirili DİBS'ye yatırmaya başlamışlardır. Bu durum da, yüksek faizler nedeniyle KKFA'nın artmasına yol açmıştır (Karaçimen, 2015: 143-144).

kısa dönemli kaynaklara olan ihtiyaç artmıştır (Karaçimen, 2015: 143-144). Ülke içi kaynakların finansal sistemi çekilmesi için 1980 sonrası süreçte bankacılık yeniden yapılandırılmıştır. Yasal düzenlemeler bu çerçevede şekillenmiş ve ekonomide atıl duran kaynaklar sisteme çekilmiştir. [458] Bu yönde gerçekleştirilen uygulamalar: faiz oranlarının serbest bırakılması, banka sistemine girişin kolaylaştırılması, işçi dövizlerinin yurt içine akmasının teşvik edilmesi ve kaynağı belirsiz dövizin TL'ye çevrilerek yurt içine girişine izin verilmesidir. Bu çaba iki dinamikten beslenmektedir. İlki sermaye birikim sürecinin gelmiş olduğu aşamayla ilgilidir, diğeri ise kriz dönemlerinde para sermayenin yani finansın artan önemidir. Büyük sermaye gruplarının finansal sermayeyi kontrol altına alma mücadelesi bunun göstergesidir. Bu bağlamdaki yoğun rekabet, sermaye içi bileşenler arasında yeni ilişkilerin kurulmasına neden olmaktadır (Ergüneş, 2008: 170).

1980 sonrasından itibaren banka sistemi, ekonomide reel kesimin faaliyetlerine paralel gelişme göstermemektedir. Çünkü finansal yapının gelişmemiş olması ve para dışındaki araçların özel finansman gereksiniminde yetersiz kalması, bu sektörlerin açıklarını doğrudan sisteme yansıtmaktadır. Öte yandan sektörlerin dengeleri büyümedeki uygulamalarla belirlendiğinden, finansal yapı makroekonomik politikalara bağlı olmaktadır. Özellikle spekülatif güdülerin girişim güdülerine baskın çıktığı evrelerde hızlı büyüme temposunun yaratabileceği nakit akımları ile desteklenmeyen yükümlülükler oluştuğunda, finansal yapının köklü dönüşüme uğraması kaçınılmazdır. Yani finansal sistemin önemli aktörü bankacılık için de dönüşüm kaçınılmaz olmaktadır. Aslında finansal serbestleşme süreci 1980'lerde Türkiye ekonomisini etkilemiştir. Fakat bu sürecin giderek derinleşmesi ile birlikte, başta bankacılık olmak üzere finansal politikalar belirlenirken, ekonomik büyüme hedefleri arasındaki ilişki ihmal edilmiştir (Şahinkaya, 2006: 457-458). Ancak 1980'lerin sonunda, ihracat teşviklerine, yerli paranın değer kaybetmesine ve ücret baskılamalarına dayanan ihracata dayalı rejimi sürdürmek imkansız hale gelmiştir. Artan KKFA için, sermaye hareketleri serbestleştirilmiştir.[459]

[458] Bu süreçte yeniden yapılanmaya yön veren yasal düzenlemeler şunlardır. Bankacılık sektöründe ilk dönüşüm bankalar Kararnamesi ile gelmiştir. Bu kararname ile faiz oranları serbest bırakılmıştır. Bu kararların ardından bankacılık sektörüne girişler koylaştırılmıştır. 1981 yılından itibaren günlük kur uygulamasına geçilmiştir. 1982 yılında bankalara döviz tutma yetkisi verilerek kambiyo işlemlerinde TCMB tekeli kaldırılmıştır. 1983 yılında 28 sayılı ve 1984 yılında 30 sayılı kararlar ile yetkili kılınan banka ve şirketlerin yurt dışında borçlanmasına ve yurt dışında döviz tutmasına izin verilmiştir. Ayrıca, yerleşiklere yurt dışında aktif alma ve yurt içinde döviz tevdiat hesabı açma imkanı sağlanmıştır. 1984 yılında bankalara kendi kurlarını günlük olarak açıklama yetkisi ve yine aynı yıl bankalara döviz tevdiat hesapları açma izni verilmiştir. 1985 yılında devlet tahvillerinin periyodik ihalelerle satışına başlanmıştır. 1986'da genişleyen bankacılık faaliyetlerine fon bulma kolaylığını sağlamak amacıyla bankalar arası para piyasası faaliyete geçmiş ve 1987'de açık piyasa işlemlerine başlanmıştır (Ergüneş, 2008: 170-171).

[459] Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi çözümü beraberinde getirmemiştir. Aksine KKFA daha büyük sorun haline gelmiştir. Uluslararası sermaye hareketleri serbestleştirilmeden önce, kamu borcu yerel

Buna ilaveten, 1990'larda mevduatlara ek olarak dışarıdan sağlanan fonlar da bankalar için önemli kaynak haline gelmiştir. Bu fonlar yine yüksek getirili DİBS'ye yatırılmıştır. Kamu kesimi, artık yurtdışı piyasalardan doğrudan borçlanmak yerine banka sistemi aracılığıyla dolaylı olarak borçlanmıştır. Sonuçta DİBS'ye verilen yüksek faizler kamu borç stokunda ciddi bir artışa neden olmuştur. Bu borçlanmanın temel özelliği geri ödeme koşullarının kısa dönemli borç çevrimine tabi olmasıdır (Karaçimen, 2015: 148-149).

Bu süreçte holding bankacılığının göstergesi olarak, büyük sermaye grrupları değişik mekanizmalar kullanarak bankacılık alanına sızmışlardır.[460] Bu çerçevede büyük holdingleri, banka sahibi olmaya iten neden büyüyen dış ticaret ve genişleyen finanstan yaralanma isteğidir. 1980 sonrası, faizlerin ve döviz kurlarının serbestleştirilmesi bankacılık için önemli sonuçlar doğurmuştur. Döviz üzerindeki fiyat deneyimlerinin kaldırılmasına ilave olarak, ticari bankalara döviz işlemleri yürütme yetkisi verilmiştir. Yurtdışından sermaye girişlerine yönelik kısıtlamaların yumuşatılması ve ihracat teşviki uygulamasının yanı sıra, döviz işlemlerine yönelik serbestliğin sonuçları, finansal piyasalardan uzak duran uluslararası bankaların girişi olmuştur (Gültekin-Karakaş, 2009: 126-127).[461] Ancak 1980'lerde bankacılık alanını şekillendiren temel gelişme kamu finansmanında TCMB'nin rolünün azalıp, bunun yerine ticari bankaların önne çıkmış olmasıdır. Serbestleşmenin ilk dönemlerinde yüksek faiz oranları, düşük döviz kuru ve vergi indirimleri KKBG'de artışa neden olmuştur. Bu dönemdeki serbestleşmeden en büyük faydayı bankalar sağlamıştır. İç borçlanma ve uluslararası fon girişleriyle, holding bankaları yeni dönemden oldukça karlı çıkmışlardır (Karaçimen, 2015: 147-148).[462]

Ekonomide serbestleşme süreci ve buna eşlik eden iktisadi bütünleşme, sermaye kesimleri için farklı sonuçlar doğurmuştur. Bu unsurlar, sermayenin hegemonik biçiminin tarihsel belirlenmişliğinde rol oynamıştır. Serbestleşme sürecinde, para sermayesini oluşturan büyük holdingler, mali kaynaklar üzerindeki denetimlerini uluslararası finans sistemine açılma yönünde kullanmışlardır. Buna karşın, küçük ölçekli sermayelerin çoğu, yükselen finansman maliyetlerini maruz kalmanın yanı sıra, banka kredilerine sınırlı

kaynaklarla finanse edilmektedir. Gelinen yeni aşamada DİBS'ye hem daha güvenli hem de dolar bazlı uluslararası finansal varlıklardan daha yüksek faiz vermesi gerekmiştir (Karaçimen, 2015: 148).

[460] Bankaları kendilerine dahil etmeyi başaran holdinglerden bazıları, bir kısmı yabancı ortaklarla birlikte olmak üzere yeni bankalar kurmuşlardır (Gültekin-Karakaş, 2009: 126).

[461] Yeni dış ticaret bankalarının kurulması ve bankal satın alınmasına ilaveten, holdinglerin sektöre girmek için kullandıkları mekanizma kalkınma ve yatırım bankacılığı olmuştur (Gültekin-Karakaş, 2009: 127).

[462] Aslında bütçe açığının DİBS senetleri ihraç ederek finanse edilmesi stratejik karardır. Döviz darboğazı nedeniyle ekonominin karşılaştığı sorunlar büyük holdinglerin dengelerini bozmuştur. Bu ortamda kamu kesimi fon sağlamak için farklı yolları tercih etmiş, 1985'te kamu menkul kıymetlerini ihaleye açmış ve ihraç edilen DİBS'nin çoğunu holding bankaları satın almıştır (Karaçimen, 2015: 149).

erişime sahip olmuştur. Dolayısıyla bütün bu süreç sermayenin artan merkezileşme ve yoğunlaşmasına katkıda bulunmuştur. Ekonomik yapıdaki dönüşümle birlikte finansal piyasalar küresel sermaye daha fazla bütünleşmiştir (Gültekin-Karakaş, 2009: 121). Fakat bu süreçte döviz pozisyon açığının önemli bölümü özel sektör bankalarına aittir. Kamu bankalarının döviz pozisyon açıkları, yabancı sermaye kaynakları sınırlı olduğundan düşük düzeydedir. Bankaların döviz pozisyon açıkları finansal krizlerin tetikleyicisi olmaktadır.[463] Bankalar, krediyle daha çok tüketimi finanse etmekte, üretken sektörlerin banka kredileri içindeki payı yetersiz kalmaktadır. Özkaynak yetersizliği, likidite riskinin yüksekliği, dövizde açık pozisyonlarda çalışmaları ekonomide istikrarsızlığı artırmakta, bankaların tasfiyesi ağır maliyet yüklemektedir. Bu kapsamda bankacılığa kaynak aktarımına karşın, sistem sağlıklı yapıya kavuşamamaktadır (Akgüç, 2006: 445-447).

1989 sonrası yoğun kısa vadeli yabancı sermaye girişleri olmuş, sermaye girişlerinin neden olduğu yabancı para fazlası TL'nin değerlenmesine yol açmıştır. Bu doğrultuda 1994 yılında yabancı sermaye girişlerini sürdürmedeki sıkıntılar nedeniyle ciddi finansal kriz yaşanmıştır. Krizle gelen devalüasyon ve faizlerdeki anormal artış ekonomide son derece tahripkar sonuçlar bırakmıştır. Yüksek döviz açık pozisyonları nedeniyle, döviz ve vade riski taşıyan bankacılık alanı krizden kötü etkilenmiştir. Bu süreçte özel bankalar iflaslarını açıklamış ve bunu takiben bankacılık sektöründe güven sorunu baş göstermiştir. Kamu kesimi, krize bütün tasarruf mevduatlarını sigortalayarak karşılık vermiş, fakat kriz sonrasında önemli yapısal dönüşüm yaşanmamıştır (Karaçimen, 2015: 149-150).[464] Bankacılığın finansal kaynakların dağılımındaki devam eden hakimiyeti, büyük holdingleri buraya girme yönünden cezbetmiştir. Aslında 1980-1990 döneminde kredi ve mevduat faizleri arasındaki marjın yüksekliği dolayısıyla, sermaye piyasalarının özel sektör için ucuz finans kaynağı olarak gelişmesi beklenmiştir. Fakat 1990'larda, sermaye piyasası gelişimi için gerekli kurumsal temel oluşturulmasına rağmen bankacılık ve ticari bankacılık, finansal sisteme hakim olmaya devam etmiştir. Bankacılığın finansal sistemdeki hakimiyeti 1990'ların sonlarına kadar sürmüştür.[465] Bu

[463] 1994 ve 2001 krizlerinde yaşandığı gibi, bankaların döviz kurunun yükseldiği dönemlerde pozisyon açıklarını kapatmak için büyük tutarda döviz alımları, kuru aşırı derecede yükseltmekte ve krizi derinleştirmektedir. Bu durum da, bankaların ekonomideki kaynakları toplamak, krediye çevirmek ve etkin kullanmak gibi ana işlerini yerine getirmediğini göstermektedir (Akgüç, 2006: 445-446).

[464] Bankacılık sektörünün açık pozisyonları kapatılsa da, krizden sonra bankalar tekrar açık vermeye ve dışarıdan borçlanmaya başlamışlardır. 1994 sonrasında da dışarıdan ucuz borçlanıp, yüksek gelir getiren DİBS'ye para yatırmak bankacılık için karlı olmaya devam etmiştir (Karaçimen, 2015: 149-150).

[465] Ayrıca şirketlerinin sermaye piyasaları aracılığıyla toplandığı fonlar azalma eğilimi gösterirken, bankalar bu piyasalardan artan miktarda kaynak elde etmiştir. Bu da bankaların şirketler kesiminde fon temini konusunda daha çok aracılık yaptıklarına işaret etmektedir (Gültekin-Karakaş, 2009: 124).

dönemde banka sahipliğini para sermayeye ulaşmada önemli hale getiren faktör de, kamu finansmanın bankalar tarafından gerçekleştirilmesidir. Devletin esas olarak bankacılık sektöründen borçlanması, 1980 sonrası finans sermayesi için korumacılık kaynağı haline gelmiştir. Kamu borcu, uluslararasılaşma içinde oldunan bir dönemde, büyük holdinglere finansal sermaye aktarımını sağlamıştır (Gültekin-Karakaş, 2009: 124-125).

Yabancı bankalar genel olarak, eksik gözetimin ve yüksek kırılganlığın olduğu bir sisteme girme konusunda isteksiz olmuş, sadece belirli tipteki bazı yabancı bankalar sektöre girme eğilimi taşımışlardır. Bu bankalar, kamu borcu finansmanından elde edilen aşırı karları ulusal bankalarla beraber paylaşmak amacıyla sektöre girmiştir. Bu yabancı bankalar 1990'larda ülkeyi terk ettiklerinden, yabancı bankaların ve bankalarındaki yabancı sermaye hisselerinin satın alınması holdinglerin bankacılığa sızmak için kullandıkları yeni mekanizma olmuştur (Gültekin-Karakaş, 2009: 131-132). Yabancı sermayenin finans sektörüne geliş şekli ve katılım yolları; muhabirlik ilişkisi, irtibat bürosu - temsilcilik açılması, şube düzeyinde faaliyet, bağımlı banka kurulması, yerel banka satın alınması, menkul hizmet bürolarından banka hisse senedi alınması, borç hisse senedi takası ve kıyı bankacılığı şekillerinde almaktadır. Sektördeki yabancı sermayenin bu denli geniş olması bankacılığı Osmanlı Devletinin son yıllarına benzetmektedir (Akgüç, 2006: 440-441).[466] Yabancı bankalar sektöre önce şubeler aracılığıyla girerlerken, 1980'lerin ortalarında farklı tarz gözlenmeye başlamıştır: Türkiye'deki holdinglerle kurumsal bankalar kurmak. 1980'lerde yeni banka girmesine rağmen, yabancı bankaların aktifler, krediler ve mevduatlardaki payı zaman içinde artış göstermiştir. Bunun nedeni, bu bankaların sınırlı sayıda şubeyle toptancı bankacılığa ve dış ticaret finansmanına odaklanmış olmasıdır (Gültekin-Karakaş, 2009: 128-129).

Kurumsal düzenlemelerin hayata geçirildiği 1990'ların sonunda iki dinamik bankacılığın gelişim süreci belirlemiştir. Öncelikle 1970'lerin sonu 1980'lerin başından itibaren yoğunlaşan para sermayeyi kontrol alma yani banka sahibi olma mücadelesinin sonucu olarak yaşanan yoğun rekabet, merkezileşme eğilimini beraberinde getirmiştir.[467] İkincisi ise sermayenin uluslararasılaşma düzeyinin gelmiş olduğu aşamaya bağlı olarak

[466] Yabancı sermayenin bankacılığa geliş nedenleri; kar marjlarını genişletmek, karı ençoklaştırmak, iş hacimlerini genişleterek ölçek ekonomilerinden yararlanmak, farklı finansal piyasalarda faaliyette bulunarak riski dağıtmak, Türkiye'de faaliyette bulunan yabancı sermayeli şirketleri izlemek, onların bankacılık hizmetlerini yerine getirmek, çok uluslu şirketleri izlemek,onların bankacılık hizmetlerini yerine getirmek, sermaye kazancından yaralanmak, ucuza banka satın almak ve alacak hisse senedi takası yoluyla banka sahipliğine dönüştürmektir (Akgüç, 2006: 440-441)

[467] Yoğunlaşma düzeyi olarak bankaların elinde olan sektör, mülkiyet düzeyinde de toplulaşmıştır. 1997-2003 arasında 22 banka rekabette kaybederek, yolsuzluk söylemi altında sistemden elimine edilmiştir.

kendi içinde çelişkileri barındıran süreçtir. Bu çerçevede uluslararasılaşmış büyük holdinglerin finansal sistemi düzenleme isteği kurumsal yapılar dolayımında kendini göstermiştir. Banka sisteminde olması gerekenden fazla banka bulunması nedeniyle, uluslararası rekabet gücünün kazandırılması için banka operasyonları gerçekleştirilmiştir. Zayıf bankalar sistemden ayıklanırken, sürece uyum gösterebilecek olan bankalarda sermaye artırımına gidilerek finansal bünyeleri güçlendirilmiştir. Bankacılık alanının uluslararası standartlara uygun hale getirilmesine yönelik düzenlemelere gidilmiştir. Bankacılık sektörüne yönelik en önemli düzenleme 1999 yılındaki BDDK olmuştur.[468] Tüm bunlar, büyük holdinglerin borçlanma bankacılığına dayalı birikim olanaklarının tüketildiği göstermektedir. Ayrıca IMF ve DB tarafından yapılan bankacılık sektörünün istikrarsızlık unsuru haline geldiği tespitleri bununla ilişkilidir (Ergüneş, 2008: 213-214).

Bu bağlamda 2000 yıllarda banka sisteminin dönüşümüyle, küresel piyasalarla bütünleşme için ulusal sermaye yeniden düzenlenmiştir. Bu yeniden düzenlemeyle finans korumacılığı[469] ortadan kaldırmış ve holding bankacılığı da yeniden yapılandırılmıştır. Holding bankacılığının yeniden yapılandırılmasında iki mekanizma kullanılmış ve yasal temel buna göre oluşturulmuştur. Birinci mekanizması olan banka el koymaları ilkel birikimcilerle bankaları arasındaki organik bağları ortadan kaldırmıştır. İkinci mekanizma, dinamik birikimcilerin denetimindeki bankalara yönelik artan yasal kısıtlamalardır.[470] Kamu kesimi, küresel piyasalarla daha fazla bütünleşmeyi içeren gündemi gözeterek sermaye içi çelişen çıkarlar arasında arabuluculuk yapmış ve aynı zamanda bu bütünleşmenin ulusal sermaye için yumuşak bir geçişle olmasını temin

[468] Bakanlar Kurulu, HM ve TCMB'nin yetkisinde olan bankacılık faaliyetinin düzenlenmesi ve gözetimi yeni oluşturulan BDDK'ya devredilmiştir. BDDK, karar alma süreçlerinin merkezi yapılardan özerk hale getirilerek, özel aktörlerinde karar verici olarak bu süreçte yer almalarının önemli örneklerindendir.

[469] Finansal serbestleşme sürecinin sağladığı temel üzerinde, 1990'larda kısa vadeli yabancı sermaye girişleri teşvik edilmiştir. Bu süreçte, kamu kesimi dış piyasalardan doğrudan borçlanmak yerine, banka sistemi aracılığıyla dolaylı olarak borçlanmıştır. Yani bankalar yurtdışından sağladıkları fonları devlete borç vererek, bu aracılıktan kârlar sağlamış ve büyük holdingleri finanse etmişlerdir. Böylece, 1980 sonrası dönemde kamu borcu, uluslararasılaşma çabası içindeki büyük holdinglere para sermayesi aktarma yoluyla koruma sağlamıştır ki bu da finans korumacılığıdır (Gültekin-Karakaş, 2009b: 100).

[470] Devlet ve IMF, finans sermayenin yaşayabilirliğini belirleyen nitelikler konusunda belirtilen üç nitelik ayırt edilebiliyordu: Küresel ölçekte dinamik, büyüme potansiyelli sanayilerde yatırım yapabilirlik; uluslararası sermaye hareketleri doğurabilme ve ihracat geliri sağlayabilme potansiyeli ve Küresel ölçekte en ileri bireysel sermayelerle ilişki kurabilme kapasitesi. Bu ölçütler, sadece banka performanslarına ilişkin basit göstergeler değildir. Bankalar holdinglerle bütünleşmiş olduğu için, burada ihtiyatlı bankacılıktan daha yaşamsal önemde konu olan, sermaye birikiminin bütünsel bir yönelimidir. Buna göre IMF ve devlet, yeniden yapılandırılmış şirketlerin bu belirtilen ölçütlere karşılık gelen modele uymalarını beklemektedir. Bu niteliklere sahip büyük holdingler, banka tasfiye sürecinde eşiği aşmış ve Türkiye'nin yeni finans sermayesini oluşturmuştur. Bu üç ölçütü karşılayan ve karşılayamayan büyük holdingler arasında oluşan bir ayrım temelinde iki sermaye kesimi tanımlanabilir: Bankalarını kaybedenler: ilkel birikimciler birikimlerini rant sağlama temeline dayayıp, yaşayabilirlikleri buna bağlı olan holdingler. Bankalarını korumayı başaranlar: dinamik birikimciler finans korumacılığın sağladığı devlet temelli rantlardan yararlanmanın yanı sıra, gerçek bir birikim temeli olan holdingler (Gültekin-Karakaş, 2009b: 102-103).

etmiştir. Ayrıca mevzuat değişiklikleri gerçekleştirilerek kamu kesimi sadece yapısal dönüşümü sağlamakla kalmamış, politikalarıyla sermaye içindeki alt bileşenlerinin ayrışmalarının inşasında etkili olmuştur (Gültekin-Karakaş, 2009: 283-284).

Bankalar, finansal sistem içerisinde iktisadi gelişmelerin farklı dönemlerinde değişik biçimlerde ortaya çıkmış ve köklü tarihlere sahip kurumlardır. Bankacılık alanı, tasarrufların toplanması ve bu tasarrufları reel yatırımlara yönlendirilmesi nedeniyle sermaye birikimi ve iktisadi gelişme çabalarında kritik öneme sahiptir. Çünkü bir ülkede ekonomik büyüme için finansal kesimin reel sektör ile paralel gelişme göstermesi zorunludur. Ancak bunun gerçekleşmediği gelişmekte olan ülkelerde kamu kesiminin finansal yapıdaki büyük rolü ortaya çıkmaktadır (Şahinkaya, 2006: 460-462). Bu bağlamda yeniden yapılandırma sürecinde sermayenin yeniden örgütlenmesinde, banka rasyonalizasyon süreci kilit önem taşımaktadır. Bu süreç, dinamik birikimciler için birikim koşullarının güvenceye alınmasına hizmet etmiş, ilkel birikimcileri yatıştırarak daha derin finansal krizi önlemiştir. Dinamik birikimciler, el konulan bankaları, bunların finans ve finans dışı kurumlarındaki iştiraklerini, seçilmiş aktif ve pasiflerini ele geçirmişlerdir. El konulan bankalardan yerli sermaye grupları ya da yabancı bankalarca ele geçirilmeyen bazıları, devlet tarafından tasfiye edilmiştir. Sorunlu bankaların el koyma süreci boyunca hakim sermaye biçiminin doğasını uygun olarak finans sermayesi içindeki iki kesim ayırt edilmiştir.[471] Bankacılık alanının dönüşümünün kökleri, ulusal sermayenin farklı biçimlerinin birikim stratejilerinden doğan çelişkili çıkarlarına uzanmaktadır. Holding bankacılığının devlet tarafından çökertilmiş, bankacılık alanı yeni sermaye birikim rejimi için yapılandırılmıştır (Gültekin-Karakaş, 2009: 343-344).

Sonuçta 1980'den 2000'e kadar ekonomik yapıda dönüşüm gerçekleştirilmiştir. 1980'lerde, içe yönelik iktisadi kalkınma sürecine dair kurumlar tasfiye edilmiş, dışa yönelik ekonomik büyüme modeli için gerekli kurumsal altyapıyı oluşturmuş, 1990'ların sonlarından itibaren bu dönüşüm derinleşmiş ve küresel sermaye ile ilişkileri güçlendiren yapısal dönüşümler hayata geçirilmiştir.[472] Bu düzenlemelerin küresel sermaye açısından

[471] Genel olarak IMF serbest piyasa gündemine rağmen, banka rehabilitasyonu sürecinin maliyetinin toplumsallaştırmasını desteklenmiştir. Banka el koymalarına yönelik mevzuat değişiklikleri, reformun muazzam maliyetinin devlet tarafından üstlenilmesine olanak tanımıştır. Bu durum, ulusal sermaye gruplarını maliyetlerden kurtarmış ve aynı zamanda yabancı bankaların bankacılıktaki risklerini azaltmıştır. Büyük holdingler, sistemik riski bertaraf ederek birikimlerini uluslararası planda daha fazla ilerletmek için kendilerini yeniden yapılandırabilmişlerdir (Gültekin-Karakaş, 2009: 343-344).

[472] Ülke içindeki ekonomik yapının ihtiyaçlarına göre biçimlenen düzenlemeler, aynı zamanda finansal piyasaların küresel ölçekte işleyişinin ve ülke içindeki belirli sermaye kesimleri açısından bu işleyişin bir parçası olma zorunluluğunun sonucudur (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 82-83).

taşıdığı anlam, yapısal düzenlemelerin çerçevesinin IMF ve DB ile yapılan anlaşmalarla belirlenmesinde görülmektedir. 2001 krizi sonrasında hızla yürürlüğe idari-mali yeniden yapılanma ile makroekonomik istikrar sağlanması hedeflemektedir.[473] Krizin ardından en belirgin yeniden yapılanma finansal sistemde gerçekleştirilmiştir. Bu süreç, finansal yapıda sermaye yoğunlaşmasını ve merkezileşmeyi arttırdığı gibi, uluslararası finansal akımlara oldukça kârlı olanaklar sağlamıştır. Para sermaye donanımını güçlendirmenin yanında, banka sisteminin etkinliğini arttırmaya ve sermaye birikimi açısından rasyonel bir işleyişe kavuşmasına yönelik düzenlemeler de hayata geçirilmiştir. Kısacası, finansal yapıda özellikle banka sisteminde kriz öncesinde başlayan yeniden yapılanma, kriz sonrasında titiz biçimde, ardarda çıkarılan yasalarla sürdürülmüştür. Böylece 2000'lerin ilk yıllarında bankacılık alanı kriz sürecindeki kayıpları telafi edilerek, istikrara kavuşturulmaya çalışılmıştır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 82-85).

2.4.1. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB)

Ekonomik büyüme sürecinde ortaya çıkan çelişki yükselen finansal yapı ve poltikaların varoluş altyapısını oluşturmaktadır. Bu çelişki, ulusal ekonomilerin eğilimleri ile uluslararası ekonominin dinamikleri arasındadır. Bu çelişkinin en belirgin görünümü paranın dolaşım işlevini yerine getirirken, ulusal piyasaların gelişimi ile meta paraların basılmasını devletin üstlenmesidir.[474] Piyasa koşullarının ve artan üretimin ödeme aracına olan ihtiyacı arttırması ile birlikte, ulusal ekonomik yapıların gelişmesi parasal ilişkiler için temel çerçeveyi oluşturmaktadır. Ekonomide, finansal ilişkilerin en kırılgan olanı para politikalarıdır ve rahatsızlıklar ilk olarak parasal biçiminde açığa çıkmaktadır. Finansal yapının temel taşı olan banka ve borsa sistemleri, reel karşılığı olmayan finansal kaynaklar ürettikleri için, yaşanacak küçük bir sarsıntıda parasal değerleri hızla etkilemektedir. Bankalar, iktisadi hayatta parasal akıştaki olumsuzlukları elimine etme amacı gütmektedir. Merkez Bankası ise, emme basma tulumbası gibi piyasalardaki fazlalıkları emerek ve piyasada likit sıkıntısı olduğunda para sürerek denge koşullarını sağlamaktadır. Bunun yöntemleri, faiz oranları, açık piyasa işlemleri ve bankalara uygulattığı karşılıklardır (Ercan, 2005: 448-449). Merkez Bankalarının temel görevi ülkenin para politikasını yürütmektedir. Para arzını ve piyasa faiz oranlarını etkilemeye dönük çeşitli araçlar kullanmaktadır. Her ülkenin ekonomik yapısında,

[473] Programda, enflasyonla mücadele, banka sisteminin yeniden yapılandırılması, kamu bütçe dengesi ve bütün bunları sağlayacak altyapının oluşturulması hedeflenmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 82-83).
[474] Ulus devlet para üzerinde kurduğu tekel ile paranın ödeme aracı ile diğer işlevleri belirli sınırlar içinde geçerli olmaktadır. Meta ilişkilerine uygun olarak paraların genel kabul görmesinde, devletin bu sembolik değerlerin temsil ettiği gerçek değerleri güvence altına alması belirleyicidir (Ercan, 2005: 448).

ülkelerin büyüklüğüne, banka sistemine ve ekonomik koşullarına göre işlevleri farklılık göstersede merkez bankası işlev görmektedir (Akgüç, 1989: 113).[475] Özellikle finansal sisteminin gelişmesi ve bunun faiz oranları ile birleşerek ekonomik yapıyı kırılgan hale getirmesi finansal yapıya yeni aktör olarak merkez bankasını sokmuştur. Merkez bankalarının kuruluşundaki temel mantık, kaygan zemin üzerinde yükselen finans sermayesinin ekonomi üzerinde yaratacağı tehlikeleri indirmek ya da doğan zararları toplumsallaştırmaktır. Tehlikeli durumlarda merkez bankaları finansal aracıların yarattığı zararları ülke çapında yayarak etkisini azaltmaktadır. Devletin, Merkez Bankası ile para sistemini dengede tutma amacına rağmen, bizzat finansal yapıdaki varlığı para sermayesi ve finansal varlıklar için önemli kaynak olmaktadır (Ercan, 2001b: 50-51).

Türkiye'de ise merkez bankacılığının gelişimi açısından 1980'lerin ikinci yarısı geçiş süreci olmuştur. Bu geçiş döneminin özelliği, özel kesim ve kamu kesiminin portföy yapısına doğrudan müdahaleyle şekillenen para politikası yerine, bankacılık kesimi toplam rezervlerinin kontrolüne dayalı para politikasının uygulanmaya başlanmasıdır. Para politikası uygulamalarındaki bu dönüşüm, önemli yasal ve kurumsal düzenleme yapma ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm, kamu borcunda doğrudan TCMB'den sağlanmasının yanında, iç borçlanma olanaklarının oluşturulması, bunun için çıkarılan DİBS'ler ve bunların işlem göreceği piyasaların kurulması ve de TCMB'nin açık piyasa işlemlerinde bunları kullanması ile yeni evreye girilmiştir. Bu evre, TCMB'nin kamu kesimini dolaylı olarak finanse ettiği dönemdir.[476] Bu değişikliklerle HM'nin KKFA için borçlanma talebi, DİBS'lerin iç piyasaya satışıyla karşılanmıştır. HM tarafından çıkarılan DİBS'leri satın alan ve böylelikle de borçlarının sürdürülebilirliğini sağlayan bankalar ise, KKFA için iki yola başvurmaktadır. Bunlardan ilki, bankaların TCMB'dan borçlanmasıdır. Buna göre bankalar, TCMB'dan elde ettikleri düşük faizli kredileri, HM'nin çıkardığı ilkine göre daha yüksek faizli DİBS'ye yatırarak kamu finansmanını sağlamışlardır. Bankaların ikinci yolu ise, TCMB'na borçlanmak yerine yurt dışından borçlanmaktır. Buna göre bankalar yurt dışından yine uygun faizli krediler

[475] Merkez Bankaları: Ülke ekonomisinin gereksinimlerine uygun olarak banknot çıkarırlar; Ekonomide para politikasını yürütürler; Para arzını ayarlar, kredi hacmi ve dağıtımını düzenlerler; Banka sisteminin başı olarak, bankaları denetim altında bulundururlar; Devletin hazinedarlığı ve mali ajanlığı görevini yaparlar; Ekonomik konularda hükümetlere danışmanlık yaparlar; Ülkenin uluslararası ödeme araçlarını yönetirler ve kambiyo denetimi yaparak dış ödemelerde düzenleyici rol oynarlar; Likiditenin son kaynağı ve son kredi verme yeri işlevini yerine getirirler; Ulusal paranın iç ve dış değerini korumak için gerekli önlemleri alırlar ve uluslararası ödemelerde kliring kurumu olarak da görev yaparlar (Akgüç, 1989: 113).

[476] 1986 yılı ile birlikte merkez bankacılığında yaşanan dönüşüm süreciyle beraber, kamu finansmanında TCMB kaynakları yine kullanılmaya devam edilirken, bu sefer sürece yeni mekanizma daha eklenmiş ve TCMB ile Hazine arasındaki kamu finansmanına banka sistemi yerleştirilmiştir (Akçay, 2009: 205).

alıp, bunları TCMB'ye yatırmakta, buradan elde ettikleri TL'yi daha yüksek faizli DİBS'ye yatırarak KKBG'yi karşılamaktadır (Akçay, 2009: 202-205). İç borçlanma süreci, finansal yapıdaki sermaye kesimi üzerinde tahribat yaratmaktadır. Banka sistemi üretime fon sağlamak yerine, yüksek getirili hazine bonosu ve devlet tahviline yönelerek ekonominin çarklarının zayıf dönmesine yol açmaktadır (Leventoğlu, 2001: 50).

24 Ocak kararları ile 2000/2001 krizi arasında, finans sistemi bağlamında 1980'li ve 1990'lı yıllardaki iki temel gelişme vardır. Bunlardan ilki, finansal piyasaların gelişimi için gerekli kurumsal altyapının oluşturulması,[477] ikincisi ise finansal serbestleşmeye gidilmesidir.[478] Finansal serbestleşme yönündeki düzenlemelerin en önemli ayağı 1989 yılında alınan 32 sayılı karardır. Bu karar ile yerli paranın yabancı paralar karşısında tam olarak çevrilebilir hale getirilmesi ile iç borçlanma olanakları, dış borçlanma ile de desteklemiştir (Akçay, 2017: 60-61). Bu bağlamda ulusal finansal sisteme aktif olarak müdahale etme olanağını kaybeden TCMB'nın gerçekçi bir reel kur ve reel kaynakları ekonomik büyümeye göre yönlendirebilecek bağımsız faiz politikası izleme olanağı artık kalmamıştır. Bu ekonomik yapıda TCMB döviz kuru ve faizi birbirinden bağımsız biçimde politika aracı olarak kullanabilme olanağını yitirmiş ve finansal piyasalar spekülatif sermaye hareketlerinin denetimi altına girmiştir (Yeldan, 2003: 14-15).

Türkiye'de serbestleşme evresinde kamu borcu etrafında oluşan finansal yapıda dört borçlanma kanalı ortaya çıkmıştır. Bunlar; HM ile TCMB arasındaki doğrudan borçlanma, banka sistemi ile TCMB ve banka sistemi ile HM, uluslararası finans sistemi ile banka sistemi ve uluslararası finans sistemi ile HM ilişkileridir. İlki, HM ile TCMB arasında 2001'e kadar uygulanmıştır. İkincisi, banka sisteminin TCMB ile HM arasındaki ilişkiye aracılık etmesi 1986 sonrasında ortaya çıkmıştır. HM ile TCMB arasında doğrudan kurulan ilişki, banka sisteminin aracılığı sonrasında dolaylı finansman şeklini almıştır.[479] Üçüncüsü, 1989 sonrasında kullanılmıştır. Burada bankalar küresel finansal piyasalardan borçlanarak kamu finansmanı için kaynak çekmiştir. Son olarak ise HM'nin doğrudan küresel finansal piyasalardan borçlanması gelmiştir (Akçay, 2017: 60-61).[480]

[477] İlk kategoride yer alan düzenlemeler İMKB'nin kurulması, bankalararası para piyasasının oluşturulması, kamu finansmanı için DİBS'nin ihracı yönteminin geliştirilmesi gibi önlemlerdir (Akçay, 2017: 60).
[478] İkinci kategoridekiler arasında ticari serbestleşme, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve faiz oranlarının piyasa tarafından belirlenmesine izin verilmesi önlemleri yer almaktadır (Akçay, 2017: 60).
[479] Burada bankalar, DİBS ile kamu finansmanını karşılamakta ve DİBS satın almak için gerekli olan finansmanı da TCMB'den borçlanarak karşılamaktadır (Akçay, 2017: 61).
[480] 2001 krizi sonrasında HM ile TCMB arasındaki doğrudan borçlanma ilişkisi iptal edilmiş, HM'nin doğrudan küresel finans piyasalarından borçlanmasının ağırlığı artmıştır (Akçay, 2017: 61).

Bu süreçte finansal kesiminin ulusal ekonomideki işleyiş aracına dönüşen banka sisteminin düzenlenmemesi ve sıkı maliye politikası ile kamu kesiminin daraltılması bir kriz olmadan dahi ekonominin küçülmesine neden olmuştur. İç borçlanma ve uluslararası sermaye hareketleri arasında kurulu mekanizma geçerliliğini korurken 1999 yılında enflasyonu düşürme hedefini temel alan programa başlanmıştır. Bu program 5 Nisan kararlarının içerdiği ilişkilerin yeniden düzenlenerek dış destekle ile hayata geçirilmesini içermiştir. 2000 yılı Kasım ayında, 1994 ve 1999 programlarının el sürmediği mekanizma bir kez daha işlemiş TL'nin değeri hakkındaki endişe genelleşerek ani çıkışlarla yeni finansal kriz ortaya çıkarmıştır (Bahçe ve Eres, 2012: 57-58). 2000 yılının Kasım ayında bir yandan bankacılık kesiminin döviz pozisyonları sorunlu hale gelmiş, diğer yandan bazı bankalara TMSF tarafından el konulması süreci güvensizlik yaratmıştır. Daha sonra ise, bir yandan kısa vadeli yabancı sermayenin ani çıkış hareketi nedeniyle oluşan döviz talebi, diğer yandan bankalar arasındaki güvensizlik ortamıyla kredi ilişkilerinin asgariye indirilmesi TL üzerindeki baskıyı artırmış ve bunun sonucunda faizler yüksek seviyelere tırmanmıştır. Bu ortamda TCMB farklı kanallarla krize müdahale etmeye çalışmıştır.[481] Bu sürecin sonunda, IMF'den ek rezev kolaylığı olarak 7,5 milyar doların gelmesiyle birlikte kriz geçici de olsa atlatılmıştır. Bu krizden üç ay sonra Şubat 2001'deki kriz, HM'nin yüklü borç itfası öncesinde siyasi kriz şeklinde belirginleşmiş ve siyasi kriz hızla ekonomik krize dönüşmüştür. TCMB'nin programı çerçevesinde taahhüt ettiği kurallı para politikasını takip etmedeki ısrarı ise, krizi daha da derinleştirmiştir (Akçay, 2009: 222-223).[482] Büyük borçlanma, yüksek faiz ve IMF desteğiyle ile savuşturulabilen kriz 2001 Şubat ayında yeniden tekrarlamış ve büyük bir finansal krize dönüşmüştür.

Kısa vadeli yabancı sermaye, kriz ortamında zarar görmemek için TL cinsinden menkul kıymetleri satıp dövize geçerek piyasadan çıkmaktadır. Dolayısıyla bu ani çıkışlar, iki aşamalı likidite sıkışıklığına neden olmaktadır. Bunlardan ilki, TL cinsinden menkul kıymetlere yatırım yapanların bunları önce TL karşılığı satmak istemeleriyle oluşan TL talebi, ardından da TL'den dövize geçmek istemeleriyle oluşan döviz talebi.[483]

[481] TCMB ilk olarak piyasadaki likidite sıkışıklığını atmak için, TL mevduatının munzam karşılıklarını ve disponibilite oranlarını indirerek, bu oranların inmesinden ortaya çıkacak olan likiditenin bankalarca serbest olarak kullanılmasına izin vermiştir. İkinci müdahale kanalı, likidite sıkıntısı çeken bankalara doğudan destek sağlamıştır. Üçüncü müdahale kanalı ise, piyasadaki döviz talebini karşılamak olmuştur. Buna göre TCMB Kasım ayında on günlük sürede piyasaya 6 milyar dolarlık döviz satışı yapmıştır. Ancak bunun sonrasında da piyasadaki likidite sıkışıklığı devam ederek faizler artmıştır (Akçay, 2009: 222).

[482] "Kriz sırasında işleyen mekanizma şöyledir: HM itfası öncesinde yaşanan siyasal kriz, kısa vadeli yabancı yatırımcıların ve yerleşiklerin, Türkiye'de bulunan yatırımlarını çözerek, dışarı çıkma talepleri üzerine başlamış, böylelikle ekonomik kriz siyasi krizle birlikte ortaya çıkmıştır." (Akçay, 2009: 223).

[483] Kriz, eş zamanlı olarak bu iki talebin karşılanamaması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda piyasada TL'ye olan talep arttığında, faizler aniden yüksek değerlere fırlamaktadır (Akçay, 2009: 222).

TCMB, Kasım 2000'deki krize benzer rezerv kaybı yaşamamak için, bu sefer 19–20 Şubat 2001'de yabancı sermayenin çıkışı için gerekli olan likiditeyi piyasaya sağlamamıştır. Ancak bankanın bu kararı bu sefer faizleri aşırı şekilde yükseltmiş, piyasa mekanizması işlemez hale gelmiş ve bunun beraberinde ise, faizlerin aşırı yükselmesi nedeniyle kamu borcunun çevrilebilmesi tehlikeye girmiştir. [484] TCMB, kısa vadeli yabancı sermayenin hızlı çıkışını ilk anda önlemek istese de, 20–21 Şubatta 5 milyar dolarlık rezerv kaybı yaşamıştır.[485] Kriz öncesinden beri bilançoları sorunlu kamu ve özel bankalar olmuştur. Ancak kriz döneminde bu bankalar yükümlülüklerini yerine getiremeyecek duruma gelmişlerdir. Bu noktada TCMB devreye girerek, bu bankaların açıklarının karşılanması için gerekli olan krediyi sağlamıştır.[486] Daha sonra bankaları kurtarmak için piyasaya sürülen para miktarı, TCMB ve HM kanalıyla piyasadan geri toplanmıştır. Dolayısıyla bilanço riskleri kamu borç yükünde büyük artış getirmiştir. Sonuçta TCMB, finansal krizinin yayılmaması gerekçesiyle bankaların zararlarını toplumsallaştırmıştır (Akçay, 2009: 224-226).

1990'larda ekonominin siyasetin etki alanının dışına çıkarılmasına yönelik ilk örnek merkez bankasının bağımsızlaşmasıdır. Merkez Bankasının bağımsızlaşması finansal serbestleşmenin önemli unsuru olmaktadır. Merkez Bankasının siyasetten bağımsızlığı savunularak, para politikasının temel amacı fiyat istikrarı olarak anti-enflasyonist politikalar önemli görülmektedir (Güzelsarı, 2008: 89-90).[487] 2001 finansal krizi, ekonomik daralmayla sonuçlanmasının ötesinde, yeni dönüşüm koşullarını da beraberinde getirmiştir. Gerçekten de ilk olarak 1980'lerde ticari serbestleşme, ardından da 1990'larda finansal serbestleşme dönemi yaşanmıştır. 2000'li yıllarında ise, 1980'li ve 1990'li yıllarda sırasıyla ticaret ve finans kanalıyla belli bir birikim eşiğine ulaşılmış sermaye biçimlerinin küresel piyasalar ile bütünleşme süreci başlamıştır. Bu bağlamda

[484] TCMB faizlerin yükselmesini emisyon ve kredi mekanizmasıyla karşılayabilmektedir Ancak, banka 2000 Kasım krizinden kendi payına aldığı ders neticesinde TL'den çıkan paranın dövize yöneleceği, bunun ardından da piyasadan çıkacağını, dolayısıyla piyasada oluşan TL ihtiyacının karşılanması halinde dahi bu sefer de dövize olan talebin karşılanmasında sorunlar çıkabileceği gerekçesiyle, piyasadaki ani para talebine ilk anda cevap vermemiştir. Yani TL'ye yatırım yapan yabancı sermayenin dışarı çıkışını engellemek için, TCMB içerde piyasaya gerekli TL ve dövizi sağlamayarak sıkıştırma uygulamıştır (Akçay, 2009: 223-224).

[485] Ancak 21 Şubatta baskı hala sonlanmamış, faizler yüzde 4000'leri bulmuş ve kısa vadeli finansman ihtiyacı yüksek olan bazı bankalar, yükümlülüklerini karşılamakta zorluklar yaşamışlardır. Bunun üzerine hükümette 22 Şubat 2001'de IMF destekli YUP'un temeli olan sabit kur sistemini terk etmiş ve kuru piyasa tarafından belirlenecek şekilde dalgalanmaya bırakmıştır (Akçay, 2009: 225).

[486] Yani bankalar, TCMB'den aldıkları krediler sayesinde piyasaya ve alacaklılara olan borçlarını ödeyebilmişlerdir. Ancak TCMB'nın bankalara verdiği krediler sonucunda piyasaya yeni para çıkmış, yani piyasadaki para miktarını hızlı bir şekilde artıran bir emisyon gerçekleştirilmiştir (Akçay, 2009: 226).

[487] Buna göre Merkez Bankaları bütünleşmenin nimetlerinden yararlanmak için para, faiz ve döviz kuru politikalarıyla uluslararası finansal akımlarının önünde engel oluşturmamalı, görevi fiyat ve kur istikrarını sağlamak ve ulusal piyasada yüksek finansal getiri düzeyini korumak olmalıdır (Güzelsarı, 2008: 89-90).

2000'li yıllardaki dönüşümde, idari-mali yapılar yeniden düzenlenmiştir. 2000/2001 krizi bu kurumsallaşmayı hızlandırmıştır. Bu kurumsallaşma sürecinde ekonomi ile siyasetin ayrıştırılması karşımıza çıkmaktadır. Böylece para politikası siyasetin emrindeyken, yaşanan dönüşümle siyasetten bağımsızlaştırılmaktadır. Ancak merkez bankasının bağımsızlaşması sürecinin kendisi bir strateji olmaktadır (Akçay, 2009: 215-219).[488]

Özetle, ekonomik yapının uluslararası sermaye hareketlerine açılması, TCMB açısından da yeni bir dönüşüm içermiştir. Nitekim, dışa açık bir ekonomik yapıda Merkez Bankaları edilgen konuma sürüklenerek, bağımsız para politikası olanaklarını yitirmektedir. Çünkü Merkez Bankaları bir yandan sermaye girişlerinin ulusal para piyasalarında yarattığı baskıları hafifletmek için sterilizasyona giderken, diğer yandan spekülatif sermayenin çıkışların göğüslemek amacıyla uluslararası döviz rezervlerini yüksek tutmaya zorunlu kılınmaktadır (Yeldan, 2003: 13-14).[489] Dolayısıyla 1980'lerin ortalarından 2001'deki finansal krize kadar geçen süreçte TCMB kaynakları, kamu finansmanında dolaylı, ancak sermaye birikim sürecinin finansmanında ise doğrudan kullanılmıştır. Yani, bu süreçte hızla büyüyen KKFA ile özel sermaye kesimlerine kaynak aktarma süreçleri arasında güçlü ilişki bulunmaktadır (Akçay, 2009: 205). Küresel piyasalarda rekabete giren büyük sermaye gruplarının para sermaye ihtiyacı, bu dönemde bankalara kârlı olanaklar sağlanması biçiminde karşılık bulmuştur.[490] Bu dönemde, aynı zamanda, sermaye grupları arasındaki çatışmalar şiddetlenmiştir. Finansal krizler ve banka sisteminin yeniden yapılandırılması, bankalar aracılığıyla kârlılığa ve kredi kanallarına erişimi bulunan sermayelerle, böyle olanağı olmayan sermayeler arasındaki çatışmayı içermiştir. Süreç içinde zayıf sermayeler elenirken, büyük sermaye grupları güçlenmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009:). Sonuçta, kamu finansmanı banka sistemi aracılığıyla özel sektöre kaynak aktarım yolu haline gelmiştir. Bankacılık alanı ise diğer fonksiyonlarını geri plana iterek kamu borcunun çevrilmesinden nemalanmış, finansal serbestleşme döneminde kolay kazanç sağlama ayrıcalığına sahip olmuştur. Bu bağlamda 2000/2001 krizi, gerek TCMB'nin yapısında, gerek bankacılığın seyrinde önemli değişimlerin yaşandığı bir milat olmuştur (Akçay, 2017: 62).

[488] Bu bağlamda ekonomi ile siyasetin ayrışmasının derinleştirilmesi, yapısal bir özellik olsa da, tarihsel gelişimine göre farklılıklar gösterebilmektedir. Bugün için hayata geçirilen sistem, önceki ekonomi ve siyaset ilişkisinin yeniden tanımlanması ölçüsünde kapsamlı dönüşümdür (Akçay, 2009: 219).

[489] "Merkez Bankası para politikasını sürdürebileceği mali araçlar üzerindeki denetiminden edilerek, döviz rezervlerini idare eden bir döviz kuruluşu konumuna indirgenmektedir." (Yeldan, 2003: 13-14).

[490] Bu süreç bir yandan üretken sermayenin temelini zayıflatmış, diğer yandan bankacılıktaki yüksek kârların sürdürülemez hale gelmesiyle 2000-2001 krizine uzanan süreci hazırlamıştır.

2.5. Organize Borsacılık, Sermaye Piyasası ve Menkul Kıymetler Piyasaları

Finansal piyasalar kısa vadeli fon arz ve talebinin karşılaştığı para piyasaları ile uzun vadeli fon arz ve talebinin karşılaştığı sermaye piyasaları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. İşletmeler kısa vadeli likidite gereksinimlerini para piyasalarından sağlamaktadırlar. Sermaye piyasaları ise işletmelerin ve halka açık anonim şirketlerin uzun vadeli fon gereksinimlerini karşıladıkları faktör piyasasıdır. Ekonomide sermaye girdisinin alınıp satıldığı bu piyasaların arz kesiminde fon fazlası olan birimler, talep kesiminde ise fon açığı bulunan birimler vardır (Akmut, 2001: 217). Azgelişmiş ülkelerde 1980 sonrası ekonomik dönüşümle birlikte, finansal yapılar ve politikalar hayata geçirilmiştir. Dolayısıyla küresel piyasalarda sermaye hareketleri aracılığıyla finansal akımlar öne çıkmış, iktisadi kurumlar yeniden yapılandırılmış ve daha da bütünleşmiştir. Türkiye ekonomisindeki yapısal dönüşüm, finansal serbetleşme sonucu iktisadi bütünleşmenin gereği olarak ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ilk girişim, 24 Ocak Kararları bünyesinde TL'yi % 50 değer kaybına uğratan devalüasyon kararıdır. Ayrıca kredi ve mevduat faizleri serbest bırakılmıştır. (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 78-79).

Finans sisteminin amacı, tasarrufları fon gereksinimi duyanlara aktarmaktır. Aktarma işlemi dolaysız ve dolaylı finansman denilen iki yoldan yapılmaktadır. Dolaysız finansman yönteminde fon fazlası bulunan birimler fon açığı olan birimlerle bir aracıya gereksinim olmadan karşıya gelmektedirler. Dolaylı finansman yönteminde ise fonların arz ve talep edenler arasındaki akışı sırasında finansal aracı kurumlar sistemde yerlerini almaktadırlar. Finansal araçlar (menkul kıymetler) finans piyasalarında finansal kurumlar aracılığa ile işlem görmektedirler (Akmut, 2001: 218).[491] 1980 sonrasında Türkiye'de finansal yapının gelişimine yönelik yasal mevzuat değiştirilmiş, bankaların sermaye artırımı ilebirleşmeleri teşvik edilmiş ve zayıf bankaların tasfiyesi hedeflenmiştir. Ayrıca finansal yapı içinde, TMSF ve İMKB kurulmuştur. 1980'lerin sonlarında TL'nin konvertibilite kazanması büyük holdinglerin uluslararası finansal sistem ile doğrudan ilişkiye girmesini sağlamıştır. 1990'larda ise, oluşturulan finansal yapı güçlendirilmiştir: Bankaların mevduatları genişlemiş, aktif karlılığı yükselmiş, banka sayısı artmış ve yeni finansal araçlar kullanılmıştır. Finansal yapıdaki dönüşüm, 2000 sonrası YUP ile hız kazanmıştır.[492] Yani 1980 sonrasındaki finansal yapıdaki dönüşüm süreci organize

[491] Fon akımlarının dolaysız olarak gerçekleşmesi az rastlanan bir durumdur. Küçük tasarruflar genellikle önce bir aracı kuruluşta birikmekte ve bunlar kanalı ile fon açığı bulunan birimlere aktarılmaktadır

[492] 1980 sonrası dönüşüm, 1999'da BDDK ile sürdürülmüş, böylece yeni banka kurulması güçleşdirilmiş, bankaların TMSF'nin devrine düzenlemeler getirilmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 80)

borsanın açılmasıyla başlamış, 1990'lar boyunca sermaye piyasalarında ve menkul kıymetlerin gelişimiyle devam etmiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 78-80).

1980 sonrası ticari ve finansal serbestleşme politikaları uygulanmıştır. Bu yolla Türkiye'deki büyük holdinglerin küresel finansal piyasalarla bütünleşebilecekleri ve içinde oldukları döviz dar boğazını aşabilecekleri düşünülmektedir. IMF ve DB, Türkiye ekonomisinin idari-mali yeniden yapılanma sürecinde önemli rol oynamışlardır. 1980 yılında öncelikle dış ticaret serbestleştirilmiş ve 1981 yılında faiz üzerindeki kontroller kaldırılmış, sonra ise 1984 yılında yerleşik hanehalklarının bankalarda döviz tutmalarına olanak sağlayan, döviz ticaretinin serbestleştirilmesi olmuştur. 1985 yılında, DİBS'nin alım satımı için ihaleler düzenlenmiştir. 1986'da varlık yükümlülük yönetimini kolaylaştırmak için bankalar arası para piyasası kurulmuştur. 1987 yılında, TCMB açık piyasa işlemlerine başlamıştır. Bunlar sonucunda, 1980'lerde finansal faaliyetlerde çeşitlenme yaşanmıştır.[493] Böylece, 1980'den sonra finansal yapıda sermaye piyasası araçları da adım adım girmeye başlamıştır (Karaçimen, 2015: 145-146). Ayrıca 1992 yılında İMKB Takas ve Saklama A. Ş.'nin kurulmuştur.[494] 1997 yılında da kurum Takasbank adını alarak fiziki saklama hizmetine devam etmiştir (Eroğlu, 2016: 470-471).

1980'lerde sermaye piyasasında yeni düzenlemeler hayata geçmiştir. Dönemin başında bankerlerin yüksek faiz vererek para toplamaları süreci hızlandırılmış, SPK yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte, sermaye piyasasının ciddi finansal kaynak haline gelişi 1990'lı yıllarda olmuştur.[495] Bu nedenle, sermaye piyasası alanındaki gelişme ve buradaki büyük sermaye gruplarının egemenliği 1990'lar döneminde gerçekleşmiştir (Öztürk, 2010: 146). 1990'lı yıllarda bankalar uluslararası sermaye hareketleri ile DİBS mekanizması arasında konumlanarak büyük kârlar elde etmişler, finansal sistem bütün olarak gelişmiş, ancak aynı zamanda yüksek enflasyon ortamında, bankaların büyük miktarda açık pozisyon riski üstlenmişlerdir.[496] Bankacılığın yanı sıra, 1990'larda sermaye piyasası da yeni bir finansal sermaye kaynağı olarak ciddi bir ölçeğe ulaşmıştır.

[493] Bankalar DİBS ve döviz işlemleri yapmak için sermaye piyasalarında işlem yapmaya başlamışlardır. Ayrıca tüketici kredileri ve kredi kartları verilmesi, ATM'ler kurulması, future, forward, swap ve opsiyon gibi hizmetlerin sunulması finansal faaliyetleri çeşitlendiren unsurlardır (Karaçimen, 2015: 145-146).

[494] Daha önceden borsadaki Takas ve Saklama Merkezinde yalnızca aracı kurum bazında saklama yapılmaktadır. Bu kurum ve yatırımcı arasında güven bunalımlarına yol açabilmektedir. Takas kurumunun kurulmasıyla halka açık pay senetleri kasasında fiziken tutulmaya başlamıştır (Eroğlu, 2016: 471).

[495] Sermaye Piyasası Kanunu'nun yürürlüğe girdiği 1981 yılından 1993'e kadar olan 12 yıllık dönemde, sermaye piyasasında yaratılan kaynakların % 95'i kamu tarafından kullanılmıştır. Yani sermaye piyasası 1980'li yıllar boyunca temelde DİBS için bir mekanizma durumundadır (Öztürk, 2010: 146).

[496] Bankacılık bu şekilde önem kazanırken yeni alt sektörler oluşmuş, leasing, faktoring, off-shore bankacılık, gayrimenkul yatırım ortaklığı gibi yeni kanallar ortaya çıkmıştır (Öztürk, 2010: 149).

1980'lerde faaliyete geçen IMKB ancak 1990'larda kayda değer bir kaynağa dönüşmüştür. Hemen her alanda söz konusu olan büyük sermaye egemenliği, borsada da gözlenmektedir. Dış ticaret rejiminin büyük sermaye gruplarının ayrıcalıklı bir alanı olarak oluşmasına benzer biçimde, IMKB büyük sermaye grupları için önemli birikim alanı olmuş, borsa operasyonları ile küçük çaplı birikimlere el koymanın bir mekanizmasını oluşturmuştur (Öztürk, 2010: 149-150).

Türkiye'de finansal sistemde bankacılık sektörü hakimiyet gösterirken sermaye piyasaları işlem çeşitliliği, derinlik ve istikrar anlamında henüz gelişme aşamasında bulunmaktadır. Türkiye ekonomisinde, 1980 sonra serbestleşme süreci ile birlikte finansal piyasalarda dönüşümler yaşanmıştır. Finansal yapıdaki dönüşüm, bankacılığın ve sermaye piyasalarının gelişmesini sağlamıştır. Öte yandan finansal sistem, tasarruf ve yatırım etkinliğinin artmasını ve sermaye yatırımlarına yönelik kredi havuzunun genişlemesini istenilen düzeyde sağlayamamıştır. Çünkü finansal sistemin önemli rolü kaynakların etkin kullanılmasını sağlamaktır. Finansal sistem gelişirken kaynaklar etkin dağıtılmıyor ise büyümenin desteklenmesi zorlaşmaktadır. Finansal yapının gelişmesini sağlayan araçlar, 1990'larda KKFA için kullanılmıştır.[497] DİBS'nin yüksek olması bankaları, reel kesime kredi vermek yerine menkul kıymetlere yöneltmiştir. Bu durum, finansal piyasalardan reel kesime kaynak aktarımı kısıtlamıştır. Ayrıca bankaların kredi vermek yerine yüksek getirili kamu menkul kıymetlerini tercih etmesi, faiz oranlarını da yükseltmiştir. Bu da yatırımların artış hızına olumsuz etki etmiştir. Yani finansal sistem, önemli görevlerinden yatırımı desteklemeyi yerine getirmemiştir (Eroğlu, 2016: 370).

Türkiye'deki finansal yapı ve politikalarda KKBG artan şekilde belirleyici hale gelmiştir. KKBG'ye sadece kamu kesimi neden olmamaktadır. KKFA için yeterli vergi alınamayınca, kaynak sağlamak üzere borçlanmaya başvurulmuştur.[498] Ekonomide krizle sonuçlanan bu durum, kamu kesimi kanalıyla aktarma mekanizmasına dönüşmüştür. Kamu kesiminin reel karşılığı olmayan menkul kıymetler sunmasıyla, finansal krizin oluşumunu geliştirdiği ölçüde, sermaye kesimi için kısa bir süre kriz ertelenmiş ve finansal akımlar hacim olarak büyük boyutlara ulaşmıştır (Ercan, 1998: 20-21).[499] Finansal sistem içinde para piyasası gibi sermaye piyasası da sermaye merkezileşmesinin

[497] Çünkü 1980'lerde bozulan bütçe dengesiyle birlikte KKBG artmış ve bankacılık sektörü de biriken fonları kamu finansmanı için çıkarılan menkul kıymetlerini almak için kullanmıştır (Eroğlu, 2016: 370).
[498] Türkiye'de de yaşanan bu olmuştur, son zamanlarda saadet zinciri ve bir dizi rantiye yarattığı söylenen bu süreçte devlet, tahvil ve hazine bonosu piyasa sürerek borçlanma yoluna gitmiştir (Ercan, 1998: 20).
[499] Finansal kesimin yoğunluğunun artmasıyla, iktisadi ilişkiler artan oranda risk taşımış ve sermaye içi kesimler arasındaki ilişkileri etkileyen bir mekanizmaya dönüşmüştür (Ercan, 1998: 20-21).

ve yoğunlaşmasının önemli kaldıracıdır. Bunda özellikle para piyasasındaki daralmalar rol oynamaktadır. Bu tür daralmalarda, bir yandan faiz oranının yükselmesiyle diğer yandan daha çok hisse senedi ve tahvil sürülmesiyle, menkul kıymetlerin değeri düşmektedir. Bankaların gelişmesi ve menkul kıymetlerin ortaya çıkması sermaye piyasalarının gelişmini hızlandırmakta ve finansal yapının niteliğini dönüştürmektedir. Fakat ekonomideki dönüşümle finansal yapı ve politikaların gelişimine aynı zamanda rantiyer finansal kesimin gelişmesi de eşlik etmektedir (Öztürk, 2010: 122).

Ekonomik büyüme modelinde, finansal sermayeye sahip olma eğilimi uzun dönemli sermaye hareketlerinin de hızla gelişmesine neden olmuştur.[500] Her ne kadar bankaların egemenliği ve finansal sistem içinde bankaların etkin olduğu bir gerçekse de, 1980'li yıllardan itibaren uzun dönemli sermaye piyasasının geliştirilmesi ve borsacılık yönünde yoğun uygulamalar gündeme gelmiştir. Finansal sermaye sağlama açısından önemli işlevi olan borsa sistemi için Türkiye'de belirleyici olan değişken; özel kesimin uzun dönemli sermaye piyasasını kullanmada çekingenlik göstermesi ve buna karşılık kamu kesimi sermaye piyasasını yoğun olarak kullanmasıdır. Türkiye ekonomisinin temel özelliği aile şirketi biçiminde holding olarak gelişme olması nedeniyle, özel sektör borsadan yeteri kadar yararlanamamaktadır. Buna karşılık borsacılığın kısa sürede gösterdiği gelişme yine de önemlidir (Ercan, 1998: 20). Kısacası, sermaye piyasaları uzun vadeli fon arz ve talebinin karşılaştığı piyasalardır. Türkiye ekonomisinde; enflasyon, KKBG'nin yüksek maliyetine rağmen piyasalardan bütün fonların çekilmesi, piyasalarda tasarruf sahiplerine cevap verecek yeterlilikte menkul kıymetlerin bulunmaması ve sistemde uzun vadeli talep yaratacak fonlarının istenilen boyutlarda olmaması sermaye piyasalarının gelişimini engelleyen faktörler olarak öne çıkmaktadır (Alp, 2002: 265).

Özetle, Türkiye'de serbestleşme sürecinde bankacılık kesimi tarafından özel sektöre verilen krediler artış göstermiş ve borsada işlem gören şirketlerin sayısı ile piyasa değerleri de artmıştır. Finansal serbestleşme, 1980'de vadeli mevduat ve kredi faizlerinin serbest bırakılmasıyla başlamıştır. Küçük bankaların ve hızla bankerlerin başlattığı faiz yarışı 1982 yılı içinde finansal kargaşa ile sonuçlanmıştır.[501] Yine de 1988 sonuna

[500] "Sermayenin genel biçimi olarak para sermayesini, yeniden yapılanma sürecinin olası değişkenleri karşısında belirsizliklere karşı koymak ve yeni avantajlar elde etmek için, finansal politikalarla bu maliyeti daha da artıracak pratiklerin uygulamaya konması daha da önemli kılmıştır." (Ercan, 1998: 20).

[501] "Mevduat sertifikalarını ve holding tahvillerini kendi borç senetleriyle birlikte pazarlayan ve sonunda sadece kasaya giren yeni parayla eski taahhütlerini karşılamak zorunda kalan bankerler, 1982 ortalarında tümüyle çökmüş ve bu çöküntü birkaç küçük bankayı da peşinden sürüklemiştir. Bu durum, iktisadi serbsetleşme doğrultusunda uygulanan politikaların ilk büyük fiyaskosudur Bundan sonra bankerler krizinin etkisiyle, finansal serbestleşme ihtiyatlı bir tempoda sürdürülmüştür." (Boratav, 2008: 151-154).

gelindiğinde finansal araçlardaki çeşitlenme bir hayli artmıştır. Bu gelişmeler IMKB'nin 1986 yılında işler hale gelmesiyle birlikte, finansal yatırımcıların plasman seçenekleri çeşitlendirmiş; öte yandan kredi kartlarının ve tüketici kredilerinin yaygınlaşması sonunda finansal yapının denetimi güçleşmiştir (Boratav, 2008: 151-154). Sermaye piyasalarında kamu kesimi ve özel sektör menkul kıymetleri için vadeler çok kısalmıştır. Ayrıca finansal piyasalardaki vadeler kriz döneminde daha da azalmıştır. Çünkü kamu kesimi sermaye piyasasındaki fonların kendisi için kullanmaktadır. Bu durum 1990'ların sonunda KKFA'nin artmasıyla beraber tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. Dolayısıyla kamu kesimi sermaye piyasalarındaki fonları menkul kıymetler yoluyla çekmekte ve özel sektörü İMKB'den dışlamaktadır (Alp, 2002: 269-271).

2.5.1. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB)

1980'li yıllarda diğer finansal yapılarda olduğu gibi sermaye piyasalarında da radikal dönüşümler yaşanmıştır. Ekonomide dönüşüm kapsamına, borsacılık ve menkul kıymetler piyasaları da alınarak serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak için yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Çünkü 1980'lerin başındaki banker krizlerinin sermaye piyasaları üzerindeki olumsuz etkileri aynı zamanda buradaki yasal ve kurumsal boşluğun doldurulmasına zemin hazırlamıştır (Kazgan, 1999: 414). Finansal yapının başlıca kurumu olarak bankalar, finansal sistemin yalnızca bir yönünü oluşturmaktadır. Finansal sisteminin diğer temel alanı, sermaye piyasaları ve başlıca kurumu olarak borsalardır. Sermaye piyasalarının gelişimi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern anonim şirketlerin yaygınlaşmasıyla başlamıştır.[502] Hisseli sermaye biçiminin yani anonim şirketlerin yaygınlaşmasıyla, sermayenin alınıp satılabilen meta haline gelmiştir. Hisse senetleri borsada alınıp satılmakta, hisse senedi sahipleri de şirketin kârlılık durumuna göre temettü elde etmektedirler. Hisse senedinin fiyatı, bu temettünün piyasa faiz oranı üzerinden sermayeleştirilmesiyle belirlenmektedir. Sermayeleştirme, parasal gelirin sermayeye dönüştürülmesi anlamına gelmektedir. Hisse senetleri fiyatlandırılırken, temettü gelirleri bankaya yatırılan belirli bir miktar paranın faizi gibi düşünülmekte ve fiyat buna göre belirlenmektedir. Yani, belirli ve düzenli bir parasal gelir, bir sermaye üzerinden elde edilen faiz gibi kabul edilmektedir (Öztürk, 2010: 119-120).

[502] Bu dönemde eski tarz aile ve kişisel girişimlerin yerini anonim şirketlerin ve hisseli sermayenin almaya başlaması, finansal sistemde temel dönüşümler yaratmıştır. Bu gelişmenin arka planında, çok büyük ölçekli yatırımlar için kredi sisteminin bile yetersiz kalması bulunmaktadır (Öztürk, 2010: 119-120).

Menkul kıymet borsaları, fiyatları tespit ve ilanı menkul kıymetlerin alım satımı işlemlerinin yapıldığı ikinci el piyasalardır. Bu borsalarda daha önce ilgili kuruluşların tarafından ihraç edilmiş bulunan ve kotasyon işlemleri tamamlanan menkul kıymetlerinin alım satımı yapılmaktadır. Tasarrufların doğrudan doğruya ihtiyacı olanlara aktarılması çok zor olduğu gibi maliyeti de yüksektir. Bu nedenle borsalar çağdaş finansal sistemin vazgeçilmez unsurları durumuna gelmiştir (Akmut, 2001: 223-224). Türkiye'de finansal yapı, bankaların ağırlıklı olduğu ve sisteme giriş-çıkışların sınırlı olduğu bir sistem arz etmektedir. 1980'den sonra sermaye piyasası kurumları da sisteme girmiş olmakla birlikte, finansal piyasalarda vadelerin çok sınırlı olması nedeniyle, uzun vadeli finansmana dayalı olan sermaye piyasaları ve bu piyasaların finansal araçları, hisse senetleri dışında ciddi düzeyde uygulama alanı bulamamış ve sonuçta sermaye piyasası kurumları ikinci el piyasa işlemlerinde yani borsacılıkta yoğunlaşmıştır (Alp, 2002: 248).

1980'de faizler serbest bırakılmış, bu süreç 1982'de bankerler krizi ile sonuçlanmıştır. 1984'de döviz ticareti serbestleşmiş, 1985'de HM bankalara tahvil ve bono satmaya başlamış ve kamu maliyesinde ciddi yük oluşturan faiz ödemelerinin önü açılmıştır. 1986'da bankalararası TL ve döviz piyasaları kurulmuş, TCMB açık piyasa işlemleri yapmaya başlamış ve kredi kartı kullanımı yaygınlaşmıştır. 1984'ten itibaren yurtdışında döviz tutma ve yurtdışından borçlanmaya izin verilmiş, 1989'da sermaye hareketlerinin serbest bırakılması ve döviz kuru konvertibilitesi kararı alınmıştır (Erdem, 2003: 111). Ekonominin dışa açıklığı, mal, hizmet ve sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması, serbestleşme yoluyla olmaktadır. Yani 1980'li yıllardan itibaren finans piyasalarını genişletmeye yönelik çabaların bir kısmı sermaye piyasasında yoğunlaşmıştır. 1981'de Sermaye Piyasaları Kanunu çıkmış, 1983'te borsacılık alanı yeniden düzenlenmiş, İMKB ise 1985'te kurulmuştur (Arın, 2003: 578).

1982 yılında Sermaye Piyasası Kanunu ile verilen görevleri yapmak için bağımsız bir kuruluş olarak SPK kurulmuştur. SPK ilk olarak Türkiye'de sermaye piyasalarının kurumsal altyapısını oluşturabilmek için borsa kanunun hazırlıklarına başlamıştır.[503] Bu çerçevede İMKB açılarak 1986 yılında faaliyete geçmiştir. Borsada işlemler ilk başlarda tek fiyat ve çift fiyat yöntemiyle gerçekleştirilmiştir.[504] Doğal olarak ilk kuruluş yıllarında borsadaki işlem hacmi oldukça düşük olmuş ve işlem gören şirket sayıda çok olmamıştır.

[503] Öncelikle borsa serbestleştirilmiş ve borsacılık SPK denetimi altına koyulmuştur (Kazgan, 1999: 419).
[504] Borsada tüm hareketler yatırımcılara açık işlem salonlarında izlenmektedir. Her gün üyeler emirlerini yazılı olarak kutuya atmakta, bunlar borsa tarafından belli kurallara göre değerlendirilerek açılış fiyatı oluşturulmaktadır. Ancak sakıncalarından dolayı bu sistemden vazgeçilmiştir (Kazgan, 1999: 420).

Daha sonra anonim şirketlerin çeşitli şekillerde borçlanma imkanlarının genişlemesi, menkul kıymetlere finansman bonolarının eklenmesi ve iç borçlanmadaki artışlar işlem hacmini yükseltmiştir (Kazgan, 1999: 419-420). Borsa sistemi yeni sermaye kaynağı olarak önem kazanırken, tıpkı bankacılık alanında olduğu gibi büyük sermaye gruplarının egemenliği altındadır. Türkiye'de borsada işlem gören şirketlerin çoğunluğu, halka açık şirketler olmaktan ziyade hisselerinin küçük kısmı borsada işlem gören, holdinglerin denetimi elden bırakmadan para toplamasına olanak sağlayan şirketlerdir. Sonuçta sermaye piyasası alanında büyük sermaye gruplarının etkinliği hayli belirgindir. Sermaye piyasasında yoğunlaşma sonucunda, borsa temelde holdinglere fon aktaran bir kuruma dönüşmüş, aslında baştan itibaren bu şekilde oluşmuştur (Öztürk, 2010: 150-152).[505]

1991'de İMKB bünyesinde tahvil ve bono piyasaları kurulmuştur. Tahvil ve bono piyasasında ilk aşamada devlet tahvilleri ve hazine bonoları işlemleri daha sonra da şirketlerin borsa kotuna alınan tahvilleri ile dövize endeksli gelir ortaklığı senetleri işlem görmeye başlamıştır (Kazgan, 1999: 422). Türkiye'de sermaye piyasası 1990'lı yıllarda gösterdiği performans ile gelişme sürecine girmiştir. Fakat bu gelişme finansal yapıda istenilen düzeyde olmamıştır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerin temel özelliği sermaye birikim sürecini tamamlayamamış olmalarıdır. Bu nedenle iktisadi gelişme için gerekli fonları ucuz, risksiz ve yeterli miktarda kendi finansal piyasalarından sağlayamamaktadır. Türkiye ekonomisinde de durum budur.[506] KKFA için yüksek faiz oranları ödemek ekonomik büyüme modeli ile bağdaşmamaktadır. Bu gelişmeye paralel olarak borsada da benzer durum gözlenmektedir. Bunun nedeni DİBS'ye ödenen faiz oranlarının yüksek olması ve kamu menkul kıymetlerine yapılan yatırımın özel sektör menkul kıymetlerine yapılan yatırımlara nazaran az riskli bulunmasıdır (Akmut, 2001: 233-234).

Kısa vadeli sermaye hareketleri kriz dönemlerinde ülkeyi terk etmektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkeler açısından önemlidir. Çünkü sermaye piyasalarının fazla gelişmemiş olmaması nedeniyle son derece likit kabul edilen menkul kıymetler için bile nakde dönüşmek mümkün olamamaktadır. Böyle bür süreç Türkiye'deki makroekonomik istikrarsızlık ortamında sık sık yaşanmaktadır. Özellikle IMKB'de işlem gören hisse senetlerinin yarıdan fazlasına yabancıların sahip olması ve yabancı yatırımcıların sayısının da sınırlı olması nedeniyle, bu yatırımcıların piyasasının hacmine göre yüksek

[505] Bu etkinliğin derecesi dalgalanmalar sergilemekle birlikte, Türkiye'de finansal sermayenin kurumsal kaynakları olan banka ve borsanın denetimi büyük sermaye gruplarının elindedir (Öztürk, 2010: 150-152).
[506] Buna ek olarak para ve sermaye piyasalarına akan fonların önemli bölümü olan % 90'ı, son on yıldan bu yana KKFA amacıyla yapılan borçlanma sonucu kamu kesimine gitmektedir (Akmut, 2001: 233-234).

olan hisse senedi stoklarını satmak istemeleri halinde piyasalarda alıcı kalmamakta ve bu nedenle yatırımcılar bu tercihlerini gerçekleştirememektedir. Finansal piyasaların henüz yeterince gelişmemiş bulunması, kırılganlıkla birleştiğinde ekonomik yapı içinde para ve sermaye piyasaları oldukça dalgalı dönemler yaşamaktadır (Alp, 2002: 277).[507] 1980 sonrası gelişen sermaye piyasası; 1994 krizi ile sarsılmış, fakat kriz sonrasındaki gelişme ortamından yararlanmıştır. Ancak yüzyılın sonundaki gelişmeler sermaye piyasasını olumsuz etkilemiştir. İMKB'nin büyümeye katkıda bulanabilmesi için makroekonomik istikrarın sağlanması gerekmektedir. Borsanın temel işlevi sermayenin tabana yayılması, istikrasızlıkla sekteye uğramaktadır.[508] Gerçi spekülasyon borsanın doğasında vardır ama sınırları aşması küçük tasarrufların özendirilerek ekonomik yapıya aktarılmasını engellemektedir. Ayrıca büyük miktarlarda spekülatif yatırımların olmasıyla paradan para kazanan sermaye kesimleri ortaya çıkmaktadır (Kazgan, 1999: 426).

Bu süreçte finansal aktiflerin hacmindeki gelişme bankacılık ve borsacılık kesminde yükselen eğilim olmakla beraber, sermaye piyasalarının hacmindeki artış daha yüksek olmuştur. Bunun nedeni, KKBG'nin sürekli artışdan ortaya çıkmıştır. 1980'li yıllarda başlayan ve yoğun şekilde devam eden serbestleşme sürecinde faiz oranları üzerindeki kontroller kaldırılmış, sabit döviz kuru terk edilerek serbest döviz kuru sistemine geçilmiş ve sermaye hareketlerine getirilmiş sınırlamalar kaldırılarak finansal piyasaların küresel piyasalarla bütünleşmesi sağlanmıştır. Bir yandan sermaye piyasaların serbestleşmesi için uygulamalar hayata geçirilmiş, diğer yandan da kurumsallaşması çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Bu çerçevede 1982 yılına SPK fiilen çalışmaya başlamış ve 1986 yılında da IMKB faaliyete geçmiştir. Ekonomik yapıdaki dönüşümle birlikte, sermaye piyasaların kurumsal çerçeveye oturtulması ve organize gözetim sistemine kavuşturulmasının yanı sıra, tasarruf ve yatırım araçları yoluyla gerek ulusal tasarrufların teşviki, gerekse finansal kesimi yatırım yapan kesimlere etkin fon aktararak ekonomik büyümeye katkı sağlanması hedeflenmiştir (Alp, 2002: 252-253).

[507] Kısa vadeli sermaye hareketlerinin gerek ülkeye girişi esnasında (döviz satışı ve ülke parasına talep, ülke parasının aşırı değerlenmesine ve gelişmemiş sermaye piyasalarında hisse senetlerine talep bu piyasalarda balonların oluşmasına zemin hazırlamaktadır) ve gerekse ülkeden çıkış esnasında (b kez ülke parasının satışı ve döviz talebi ile hisse senedi piyasalarında satış ve bu piyasalarda çökmelerin yaşanması) finans piyasaları üzerinde dalgalanmalar yaratmaktadır (Alp, 2002: 277-278).

[508] Böylelikle borsadaki yatırımcı profili uzun vadeli kararlı yatırımcılardan çok spekülasyon amaçlı al sat zihniyetli yatırımcılardan oluşmaktadır (Kazgan, 1999: 426).

2.6. Türkiye'de Kamu Maliyesinin Yapısı

Azgelişmiş ekonomilerdeki dönüşüm dramatik şekilde gerçekleşmiştir. Çünkü bu dönüşüm için kamu kesiminin ekonomik yapıdaki ağırlığı, yabancı sermayeye istikrarlı iktisadi ortam açısından azaltılmalı ve kamu maliyesi minimal düzeye çekilmelidir. Buna yönelik olarak birbiri ile bağlantılı ve birbirini yeniden üreten iki araca başvurulmalıdır: Kamu harcamalarının kısılması ve kuralsızlaştırma ile özelleştirme. Burada devlet ilgili birbiri ile çelişik görünen iki eğilimi, yani bir yanda minimal devlet yaklaşımı diğer yanda bunu uygulamaya koyacak güçlü devletin kurgulanışı birlikte var olmuştur. Bu bağlamda 1980 sonrası kamu maliyesinde iki süreç egemen olmuştur: Kamu maliyesi ilgili kararların dar kurullarda alınmasına götüren yeniden yapılanma vee kamu tüzelkişiliğinin parçalanmasına götüren dışa açılma. Artık kamu bütçesinde, makroekonomik istikrarla birlikte sürdürülebilir büyüme modeli esastır. Bunun için, daraltıcı para ve maliye politikalarına dayanan yüksek getiri ve devalüasyon riskinden arındırılmış döviz kurunu amaçlayan, dışa açık ekonomik yapı öngörülmektedir (Akbay, 2005: 170-175). Ekonomik büyüme sürecinde, kamu kesimi serbest piyasalarım işleyişin göre şekillenmektedir. Kamu kesiminde gerek üretim gerekse kaynak dağılımı güç ve iktidar ilişkilerine göre biçimlenmektedir.[509] Kamu kesimi, bu ilişkiler bağlamında sermayeye kaynak aktararak katkıda bulunurken bu süreçte bozulan bütçe dengesini ve mali denetimi sağlayarak ekonomik yapıyı meşrulaştırmakla görevlidir (Güzelsarı, 2008: 109-111).[510] 1970'li yıllardan itibaren uluslararası alanda, sektörler arasında ve devletin rolünde görülen dönüşümler açısından ayırt edici nitelikler, finansın yükselişi ve kamu maliyesinin rolünün azaltılmasıdır. Finansal sisteminin başlıca göstergelerinden finansal araçların çeşitliliğindeki artış ve yüksek borçluluk düzeyleri ile birlikte kamu kesiminin işlevleri finansal kesiminin çıkarları doğrultusunda şekillenerek, iktisat politikalarında para politikası ağırlık kazanmaya başlamıştır (Arıkboğa, 2013: 77).

1980'li yıllardan başlayarak para politikasının amacı fiyat istikrarının sağlanması çerçevesinde belirlenmiş, enflasyon en önemli sorun olarak tanımlanmıştır. Serbestliğin olduğu ekonomide enflasyon, daha çok finansal kesiminin sorunudur. 1980'li yıllarla birlikte ekonomik büyüme süreci finans odaklı hale gelmekte, sıkı parasal ve anti enflasyonist politikalar finansal piyasaların ile faaliyetlerin gelişimini desteklemektedir.

[509] Bu anlamda kamu kesiminin işlevi özel sektöre ait temel girdilerin maliyetini yüklenerek ve bu maliyeti devletin işleyişi içinde toplumsallaştırarak özel kesimde karları artırmaktadır (Güzelsarı, 2088: 109).
[510] Yani kamu kesiminin işlevi, kaynak ve gelir dağılımını sağlamak değil aksine özel kesime katkıda bulunmak, maliyetleri toplumsallaştırmak ve sistemi yumuşatarak meşrulaştırmaktır Güzelsarı, 2088: 111).

Bunun kamu maliyesine yansımaları; kamu borcunun sürdürülebilirliği, mali disiplin ve borç idaresi, kurallı maliye politikalarının yaygınlaştırılması ve mali yapıda yer bulmasıdır (Arıkboğa, 2013: 78). Ekonomik yapıya devletin müdahale araçlarından biri de bütçe politikalarıdır. Kamu kesimi, bütçe aracılığıyla gelir toplayan ve harcayan birim olarak ekonomiye müdahale etmektedir. Bütçe, devletin belli dönemde yapacağı giderleri toplayacağı vergileri gösteren belgedir. Oysa kaynağını Anayasadan alan ve parlamento tarafından onaylanarak yasaya dönüşen bütçe, sadece mali tablo ve yıllık programın parasal ifadesi değil daha önemlisi güç ve iktidar ilişkilerini meşrulaştıran politik belgedir. Bu nedenle 1980 sonrası da kamu bütçesi, ekonomik kararların belirlenmesinde siyaset düzleminin en görsel aracı olmaktadır (Güzelsarı, 2008: 107-108).

Türkiye ekonomisinde1980'den bu yana iç talep düşük ücret, düşük tarımsal ürün fiyatlaması, KİT ürünlerine yapılan zamlarla kısılmış ve ihraç edilebilir fazla yaratılmıştır. Fakat ihracata yönelik ekonomik büyüme süreci sürekli kesintiye uğramış ve krizlerle ciddi boyutlarda tıkanmıştır. Aslında 1989'dan bu yana, kısa vadeli spekülatif yabancı sermaye girişleri nedeniyle sürekli krizlere muhatap olmuştur. Yani, ekonomik yapıdaki dönüşüm KKBG'nin artması şeklinde kendini göstermiş ve kamu kesimi, iktisadi hayatı finansal araçlar ile faiz-kur arbitrajı yolları ile etkileyebilmiştir. Bu durum kamu maliyesindeki kısır döngünün ifadesidir (Kızılot ve Durmuş, 2012: 99-100).[511] Kamu maliyesi, bütün olarak devletin harcama ve gelirini kapsamaktadır. Bu bağlamda harcamaları ve gelirleri yansıtan konsolide bütçe önem kazanmaktadır. Harcamaların önemli bölümü kamu hizmeti üretimi ve kamuda çalışanlarına yapılan maaş ile ücret ödemelerinden ve de kamusal yatırımlardan kaynaklandığı için, iktisadi hayat üzerinde etkileri ortaya çıkmaktadır. Kamu gelirlerinin ana gövdesini oluşturan vergiler farklı gelir gruplar üzerindeki yükü ve mali rantı ortaya koymaktadır. Harcamalar ile gelirler arasında farkın yol açtığı KKFA için, iç ve dış borç ile TCMB kaynaklarının kullanımını önem kazanmaktadır. Devlet borçlanmasından nemalananların konumu, borç faiz ödemelerinin yükünü çekenlerin belirlenmesi mali ranta katkıda bulunmaktadır. KKFA, TCMB kaynakları ile kapatıldığı zaman para politikası ile olan bağlantısı kurulmaktadır. Bu bağlamda belirli iktisadi hedeflere ulaşmak için kamu gelirleri ile harcamalarının miktar ve bileşiminde yapılan bilinçli ayarlamalar olarak maliye politikasının niteliği kamu maliyesine ilişkin tabloyu tamamlamaktadır (Sönmez, 2004b: 261-262).

[511] Bu kısır döngü, serbestleşmenin mümkün kıldığı kısa vadeli yabancı sermaye girişlerine dayalı spekülatif kamu finansmanı ve istikrarsız ekonomik büyüme, KKBG ve makroekonomik istikrarsızlık ile finansal kriz arasında gerçekleşmektedir (Kızılot ve Durmuş, 2012: 100)

İdari-mali yeniden yapılanma etkinlik, verimlilik, ekonomiklik; bütçe açıkları ve kamu borçları sorununun çözümlenmesi; kaliteli hizmet sunumu, bürokrasi ve harcama programları üzerindeki siyasi denetimin güçlendirilmesi, saydamlığın artırılması, politika geliştirme ve performans yönetimi konusunda söylemleri meşrulaştırmaktadır. Bunlar kamu bütçe sürecinde köklü değişimleri beraberinde getirmektedir. Ana doğrultusu kamu harcamalarına etkinlik kazandırmak olarak sunulan bütçe reformlarının temel gerekçesi, mali disiplinin sağlanması ve denetim mekanizmalarının oluşturulmasıdır. Mali disiplini sağlama amacı en başta denk bütçeyi gündeme getirmiştir. 1980'lerden bu yana ekonomik yapı devletin küçültülmesi ve denk bütçe uygulamasını gerekli kılmıştır.[512] Esasen idari-mali yeniden yapılanma altında gerçekleştirilenler, kamu kaynaklarının serbest piyasa ekonomisine tabi kılınmasının mekanizmalarını yeniden düzenlemektedir. Kısacası, kamu harcamaların artışı bütçe açıklarına ve bu açıklar ise yatırımcıların güvenini sarsan enflasyona neden olmaktadır. KKFA için borçlanmaya gidilmesi özel yatırımlar için dışlayıcı etki yaratmaktadır. Artan KKBG, faiz oranlarını yükselttiğinden kredi kullanacakler için caydırıcı olabilmektedir. Böylece KKFA aşırı harcamaya bağlanmakta ve çözüm olarak da mali disiplin öne çıkarılmaktadır (Güzelsarı, 2008: 187-190).

Genel ve katma bütçelerden oluşan konsolide bütçe harcamaları, toplam kamu harcamaları içinde büyük payı oluşturmaktadır. Konsolide bütçe harcamalarının GSMH içindeki payı, kamu kesiminin ekonomideki ağırlığını vermektedir (Önder, 1993: 22).[513] Kamu harcamaların nasıl finanse edileceği ise bütçeler aracılığıyla ortaya konulmakta ve bu süreçte hangi kesimleri daha fazla aktarım yapıldığı açığa çıkmaktadır. Kamu bütçesi, gider ve gelir olmak üzere iki kısımda irdelenmektedir. Gider kısmında reel ve transfer harcamaları yer almaktadır. Reel harcamalara cari ve yatırım harcamaları girerken, transfer harcamalarını sürekli artan kamu borcunun faiz ödemeleri oluşturmaktadır.[514] 1980 sonrasında devletin öne çıkan işlevlerinden biri sermaye kesimlerine vergiler yoluyla kaynak aktarımını sağlamaktır. EİP ile sermaye üzerindeki dolaysız vergi yükü düşürülmüş ve vergi yükü iç ile dış borçlarla ikame edilmeye çalışılmıştır. Bütün bunlar

[512] Klasik maliye yaklaşımı içinde bütçenin denk olması gerektiği önerisi, minimal devletin anlayışının mali yapı için belirlediği temel ölçütlerden biridir. "Bu sebeplerle bütçenin kaynak dağılımı gibi temel görevlerini yerine getiremediği, bunu denetleyecek mekanizmaların işlevsizleştiği, bütçenin açık verdiği ve bunun değişmesiyle gerekçelendirilen reformlar ile bir yandan harcamaların daraltılması, bütçe açıklarının azaltılması ve kamu borçlarında sınırlamaya gidilmesi, diğer yandan performans kriterleri geliştirilerek kamu kesiminde kaynak dağılımı etkinliğinin artırılması gerektiği savunulmuştur." (Güzelsarı, 2008: 188).
[513] Toplam kamu harcamalarının ekonomideki payı, bir yandan toplumun kamu hizmetlerine olan talebini, diğer yandan da vergi yükümlülerinin vergi ödeme limitlerini yansıtmaktadır (Önder, 1993: 22).
[514] Cari, yatırım ve transfer harcamalarında 1980 sonrası yatırım ve personel harcamaları aleyhine ama faiz transferleri lehine bozulma gerçekleşmiştir. Transfer harcamalarındaki yükselişle vergilemenin amacı borç faizlerini ödemeye odaklanırken, yatırım harcamaları ciddi anlamda gerilemiştir (Güzelsarı, 2008: 119).

ekonomik dönüşüm çerçevesindeki idari-mali yeniden yapılanmayla uygulanmıştır (Güzelsarı, 2008: 109-112). Kamu gelirleri ise vergiler, vergi dışı normal gelirler, özel gelirler ve fonlardan meydana gelmektedir. Kamu harcamalarının yükünü topluma yayan vergilerin birincil işlevi gelir sağlamaktır. Bunun derecesi harcamaları vergilerle finanse etmekle ölçülmektedir.[515] Türkiye'de gelirlerin harcamaları karşılama oranına göre, birincil bütçe açığı artmıştır. Faiz ödemeleri bütçe içinde yüksek boyutlara ulaşmıştır. Kamu harcamalarının vergiler ile karşılanmasından vazgeçilmiş, borçlanma yolunun seçilmiş, ileriki dönem bütçelerinin toplam büyüklükleri, birincil büyüklüklere göre aşırı artırdığı için bütçe açığına da katkı da bulunmuştur (Önder, 1993: 30-31).[516]

1983 yılında düzenlemeyle Hazine Genel Müdürlüğü MB'den ayrılmış ve Başbakanlığa bağlı HDTM'ye katılmıştır. Böylece maliye idaresinde ikilik ortaya çıkmış ve tek çatı altında gelirleri toplayan ile giderleri ödeyen birimler ayrılmıştır. Yani nakit yönetimi gelir-gider yönetiminden ayrılmıştır. Mali yapıda, borçlanma ve nakit yönetimi HDTM'ye verilmiştir.[517] Maliye idaresindeki dönüşümlerle hazine, para, kredi, nakit hareketleri ve borç işlemlerinin yanı sıra uluslararası ekonomik ve mali işlemleri yürüten birimler MB'den alınarak yeni oluşturulan HDTM'na verilmiştir. Başbakanlığa bağlı HDTM, IMF ve DB tarafından öngörülen para ile maliye politikalarının uyarlanması ve ticaret ile döviz kuru rejimlerinin tek elden yürütülmesini üstlenmiştir. Üstlendiği bu rol HDTM'yi bakanlıklar üstü bir müsteşarlık konumuna yükseltmiştir. Bütçe uygulaması gelir, gider ve finansman olmak üzere üç ayaklı yapı üzerine oturmaktadır.[518] En başta iç ve dış borçlanmalar yolu ile cari harcamalar için bol kaynak sağlamaya çalışan HM bu faaliyetlerini bütüncül borçlanma politikasının boşluğunda yürütmüştür. Hazinenin gelir-gider işlevinden ayrılması, bütçenin hazırlanması, gelirlerin toplanması ve giderlerin tahakkuku görevlerinin MB'de kalması, ödemelerin yapılması, borç idaresi ve para, banka ile kredi işlerinin HDTM ile birlikte Başbakanlığa geçmesi anlamına gelmektedir. Bu anlayış hem MB'yi hem de vergi idaresini marjinalleştirmiştir.[519] Bunun yanı sıra

[515] Yani, vergi salmada ana amaç, kamu harcamalarını finanse etmek olduğundan, harcamaların vergilerle finanse edilme oranı yükseldikçe, gelir sağlama amacı da sağlanmıştır. Böylece, vergilerin gelir sağlama amacı mutlak olmayıp önceden saptanmış harcama hedefine göre belirlenmektedir (Önder, 1993: 30).
[516] Yani, bir dönemdeki bütçe açığı, ileriki dönemlerde giderek büyüyen bütçe açıklarına neden olmuştur. Konsolide bütçe gelirlerinin bütçe harcamalarını karşılama oranının düşük olması, kamu harcamalarının hacminin yüksek olması kadar, kamu gelirlerinin düşük olması nedeni de bağlıdır (Önder, 1993: 31).
[517] Ayrıca Gümrük ve Tekel Bakanlığı kaldırılarak MB'ya devredilmiş ve bu beraberlik 1993'te sona ermiştir. Böylelikle, idari-mali yapıdaki kurumlaşmanın ilk evresi tamamlanmıştır (Güzelsarı, 2008: 133).
[518] Dolayısıyla devlet örgütlenmesi mali açıdan gelirleri, giderleri ve bunları düzenleyen bütçesiyle bir bütün sayılmaktadır. Ama Hazine'ye yürütme hiyerarşisi içinde daha ayrıcalıklı bir konumun tanınması kamu fonlarının kullanımında mali disiplinin giderek çözülmesine yol açmıştır (Güzelsarı, 2008: 134).
[519] Bir yandan sermaye kesiminin önünü açmaya yönelik vergi mevzuatı vergi teşvik mevzuatına dönüştürülerek vergi ile finansman sağlanırken, diğer yandan borçlanma öne çıkarılmıştır. Böylece, bir

bütçelerde önemli düzenlemeler yapılmıştır. 1986 yılına kadar iç ve dış borçlanma miktarı bütçeye gelir, anapara geri ödemeleri ise bütçeye gider olarak kaydedilirken, bundan sonra bu miktarlar bütçe dışına çıkarılmış ve HM bünyesinde izlenmeye başlanmıştır (Güzelsarı, 2008: 130-137). 1985 yılı Bütçe Kanunu HM'ye borçlanma imkanı tanımakta, faiz ödemelerini bütçede bırakırken, anapara borçlanmalarının idaresini ve ödemelerini bütçenin dışına çıkartarak HM'ye devretmektedir. Bu yetki devri ile 1985 yılında para piyasalarından HM tarafından ihale yöntemiyle tahvil üzerinden borçlanma başlatılmıştır. İç borçlanmada, kamu kesimi doğrudan finansmanı araç haline getirmiş, harcama ve vergi sistemindeki iktisat politikası tercihini tamamlanmıştır (Ekzen, 2003: 685-687).[520]

Kısacası arz yönlü iktisat politikası ve dışa açılma ile ihracat teşviki ve finansal serbestleşme kamu maliyesini yönlendirici etkenler olarak öne çıkmaktadır. Uygulamaya konulan arz yönlü iktisat politikası kamu maliyesini krize sürükleyen önemli adımdır. Arz yönlü görüşe göre yüksek gelir grupları üzerindeki vergi baskısının özelikle gelir ve kurumlar vergisinin hafifletilmesi sonucunda tasarruf teşvik edilecek, artan tasarruf yatırımlarının finansmanına yönlendirilecektir. 1984 yılındaki arz yönlü düzenlemeler reel vergi gelirlerinin hızla düşmesine yol açmıştır. 1985 yılından itibaren uygulanan KDV vergi gelirlerindeki azalmayı bir yönüyle telafi edici etki yaratmış olsa da, 1980'li yıllarda gerek finansman ihtiyacını, gerekse borç stokunu artmıştır. Çünkü ihracat teşviki yönünde vergi sisteminde yapılan değişiklikler kamu gelirlerini törpülemiştir.[521] KKFA artmasında kamu harcamalarındaki artışı da dikkate almak gereklidir. Bu artış, kamunun piyasa ekonomisine işlerlik kazandırılması doğrultusunda gerçekleştirdiği maliyeti ağır altyapı yatırımlarından kaynaklanmaktadır (Sönmez, 2004b: 263-264).[522]

Türkiye'de 1980 sonrası ekonomik yapıdaki dönüşüme yönelik olarak idari-mali yeniden yapılanma zorunluluğu KKFA ile gerekçelendirilmektedir. Sık sık yaşanan krizlerin nedenleri de KKFA ile açıklanmaktadır. Aslında sürekli artan KKFA ile bölüşüm ilişkilerinde sermaye lehine transfer gerçekleşmektedir. İhracata yönelik

tarafta gelirleri toplayan bir yapı, diğer tarafta bu yapının dışında gelir ve gider dengesini gözetmeksizin harcamaları ve borçlanmaları yapan bir başka yapı ortaya çıkmıştır (Güzelsarı, 2008: 135-137).

[520] 1983-1984 yıllarında fon idareleri nedeniyle ağır bir darbe yemiş olan tek hazine yönetimi ilkesi de ikinci ve ağır darbeyi almaktadır. Bu uygulama, açıklıkla ortaya koymuştur ki yapılmış olan siyasi bir tercihtir ve izlenmekte olan geniş kapsamlı bir doğrudan finansman politikasıdır (Ekzen, 2003: 687).

[521] Şöyle ki, gelir ve kurumlar vergilerindeki düzenlemelerle vergi muafiyetleri ve istisnaları artırılmış, gayrimenkul değer artışları vergi dışı bırakılmış, menkul değer kazançları üzerindeki vergi oranları düşük düzeylere çekilmiş, gelir vergisi kapsamında olmayan menkul değer artışları vergiyi konu yapılmamış ve ihracat teşvik yönünde vergisel özendirme sağlanmıştır (Sönmez, 2004b: 264).

[522] Kamu kesiminin daraltılması ile çelişkili gözükse de özel kesime karlı iş alanı açması, özel kesimin rantabilitesi için gerekli olması ve özelleştirmesi planlanan telekomünikasyon ile enerji sektörlerinin yanı sıra ulaştırma sektöründeki yatırımları da kamu kesimi finanse etmiştir (Sönmez, 2004b: 264).

ekonomik büyüme süreci, faiz oranları ve döviz kurlarının serbestleştirilmesine dayanmaktadır. Bununla birlikte yüksek devalüasyonları da içermektedir. Bu süreçte TL'yi hedef gerçek değerde tutmak üzere TCMB'nin döviz kurlarını her gün ayarlaması dış borçları yükseltmiş ve kamu kesiminin borç ödeme kapasitesinde baskı oluşturmuştur. İkinci olarak, serbestleşme sonucu faiz oranlarının yükselmesi, bütçeden ödenmesi gereken faiz giderlerini arttırmıştır. Üçüncü olarak ise serbestleşmenin hedefi olan kamu kesiminin daraltılması amacıyla vergiler düşürülmüş, iç pazar daraltılarak ihracata dayanan büyüme için özel sektöre büyük teşvikler verilmiştir. Harcamalar kısılamadan vergilerin hafifletilmesi bütçe açığı olarak ortaya çıkmış, bu süreçte de kronik hal almıştır (Ergüneş, 2008: 321). Bu dönemde vergiye ilişkin tanınan avantajlar dış ticaret ve finans alanına yoğunlaşmıştır. Bir yandan ihracat ve kredi de sermaye kesimine avantajlar sağlanırken diğer yandan sermaye üzerindeki vergi yükü azaltılmış ve kurumlar ile gelir vergisindeki teşvikler genişletilmiştir. Sermaye ve servet gelirleri üzerinden alınan dolaysız vergilerin payı azalırken dolaylı vergilerin payı sürekli artmıştır. KDV ile birlikte vergi yükü tüketim kesimine kaydırılmıştır (Güzelsarı, 2008: 113-114).[523]

Finansal serbestleşmeye paralel olarak vergi sisteminde dönüşüme gidilmiştir. Bu bağlamda mevduat faizleri ve gelirleri, devlet tahvili ve hazine bonosunu kapsayan finansal varlıkların beyana tabi vergilendirilmesi bırakılmıştır.[524] Finansal varlıklardan sağlanan gelirler 1980'lerden sonra vergi dışı bırakılmış, düşük oranda vergilendirilmiş ve servet incelemesi yürürlükten kaldırılmıştır. Yani DİBS'den elde edilen faiz gelirlerini vergilendirme girişimleri sürekli olarak ertelenmiştir. Bu durum finansal kesimin gücünü ortaya koyması açısından anlamlıdır (Sönmez, 2004b: 277-278).[525] Kamu gelir ve giderleri arasındaki dengesizliğin ve KKBG'nin nedenleri, sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükünün düşürülüp, kayıt dışında tutulan gelirlerdeki artışlar, denetimden uzak olarak rant transferi mekanizması olarak işleyen teşvik sistemi ve KİT'lerin ara mallarının ve temel girdilerinin fiyatlarının yapay olarak bastırılması sonucu özel kesime düşük maliyetli girdi sağlanmasıyla ortaya çıkan kaynak aktarımları ile açıklanmaktadır. Özelleştirmeler, artan KKFA karşısında kamu gelirlerini artırmanın en etkili yolu olarak

[523] Bu durum kardan daha çok gelirin vergilendirilmesi ve sermayeyi teşvik için borçlanılması demektir. Dolaylı vergilerin payının yükselmesi, faiz ödemelerinin öne çıkmasıdır (Güzelsarı, 2008: 113-114).
[524] 1998 yılında yasal düzenlemeyle finansal varlıklardan elde edilen gelirler için beyan usulü getirilmiş olmasına, portföyünde DİBS bulunduranların cari dönemde vergilendirilmesine kapı aralanmışken, 1999 yılından itibaren mevduat faizleri ve repo geliri yeniden beyan dışına alınmıştır (Sönmez, 2004b: 277).
[525] Temel işlevi faiz ödemeye dönüşen bütçenin kamu hizmeti için kaynak ayıramamasına bağlı olarak toplam hizmet üretiminde yetersizlikler ve hizmetlerde nitelik kaybı ortaya çıkmıştır. Burada kaynak yetersizliği önemlidir, ancak kamu kesimi, bu bağlamda kamu hizmet alanı daralmış ve uygulama koyulan da özelleştirme ve kuralsızlaştırma politikaları olmuştur (Sönmez, 2004b: 277-278)

savunulmuştur. Yine, KKFA karşısında önerilen diğer politikalar ise kamu harcamalarının özelikle cari harcamaların kısılması olmaktadır. Ayrıca vergi gelirlerinin hafifletilmesi de sermaye kesimi lehine gelişmektedir (Ergüneş, 2008: 322).[526]

1980 sonrası ekonomik dönüşümlerin kamu maliyesine ilişkin önemli etkilerinden biri karar alma sürecinin giderek bütçe dışında şekillenmeye başlamasıdır. Karar alma süreci bütçe dışında şekillendiği ölçüde bütçenin kapsamı daralmış ve bütçe dışına çıkan kamu harcamaları bütçenin tabi olduğu temel mali mevzuatın dışında gerçekleşmeye başlamıştır. Bütçe dışı fonlar, döner sermayeler, bağımsız kuruluşlar, vergi harcamaları ve dış proje kredisi gibi kurumsal işlemlerin artmasıyla birlikte kamusal kaynakların kullanım sürecinde etkin mali denetimden uzaklaşılmıştır (Güzelsarı, 2008: 206-208). Yani ekonomik dönüşüm doğrultusunda kamu kesimi, sermayenin girdi maliyetlerindeki artışı hafifletmek için vergileri azaltmıştır. Ancak vergilerin azaltılmasının bütçeye yansıması büyüyen KKFA biçimindedir. Devletin ekonomik yaşama müdahale araçları bakımından 1980 sonrasına damgasını vuran önemli araçlardan biri de bütçe dışı fonlar olmuştur. Devletlerin işlevlerini yerine getirirken kullandıkları kaynak bütçelerdir. Ancak bütçe ilkelerinin kimi istisnaları vardır. Bunlardan biri de fon uygulamalarıdır. Fonlar, belli amaçların gerçekleştirilmesi için belirli kaynakların toplandığı ve harcandığı, bütçe bağlantılı ya da dışı kamu nitelikli özel hesaplardır. Fon sistemine geçilmesi beraberinde hukuki karmaşa yaratarak bütçede disiplinsizlik artmıştır (Güzelsarı, 2008: 115). [527]

Özel kesim bütçelemesinde ana ilke, önce gelirleri tahmin etmek ve ikinci aşamada giderleri buna göre ayarlamaktır. Buna karşılık, kamu bütçeleme sisteminde ana ilke, önce harcamaları saptamak, böylece harcama tutarını karşılayabilecek vergi gelirini sağlamaktır. Bu yaklaşım, devletin vergi salma yetkisinin kaynaklanmaktadır. Yani devlet, gelir elde etme açısından özel gibi pasif değil, vergi salma gücüne bağlı olarak aktiftir. Vergi salma ve gelir sağlama gücü, devlete hem önceden harcamaları saptama olanağı sağlar, hem de önceden saptanmış harcama tutarı ne kadar vergi sağlanması gerektiği ile ilgili bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Kamu harcamalarının miktarı ne olursa olsun, devlet mali egemenlik hakkına dayanarak vergi toplamakta ve denk bütçe

[526] Kamu finansmanındaki açmazlar vergilerin artırılması etkisinde bulunsa da, bu durum kolay yöntemlerle sağlanmıştır. Yani KDV ve ÖTV türünden dolaylı vergiler artırılmıştır (Ergüneş, 2008: 322).

[527] İşte fon sistemi, hem politik gösteriye, hem de açığı önlemeye yönelik kullanılmaktadır. Fon sistemi, öngörülmeyen bazı harcamaların karşılanabilmesi için kurulmuş mekanizma olduğu halde, 1990'larda bu genel amacı aşmış ve bir tür gelir sağlama, böylece sağlanmış olan gelirleri belirli harcamalara tahsis etme ve bu kanaldan bütçe denetimi dışında harcama yapma düzenine dönüştürülmüştür. Bu suretle genel bütçenin yanında ikinci bir fon hesabı gelmektedir (Önder, 1993: 36).

oluşturmaktadır. Ancak azgelişmiş ülkelerde vergiler bu şekilde kullanılamamaktadır. Bir yandan kamu harcamalarına olan talep sınırlamazken, diğer taraftan da vergi toplanamamaktadır. Böylece kronik bütçe açığı ve enflasyonist baskı oluşmaktadır. Bu açığı önlemek olasıdır, ancak uygulamada açık önlememektedir (Önder, 1993: 36).

Türkiye ekonomisi, Yakın İzleme Antlaşmasıyla başlattığı yeni dönemdeki ilk politika tercihini 1998 yılı bütçesiyle yapmış ve iç borçlanmaya sınır konulmuştur.[528] Bu politika aracının yanına faiz dışı bütçe fazlası aracı stand-by ile eklenmiş, 1999 yılından itibaren aktif olarak iç borcu değiştirmek ve borçlanmayı finansman aracı olmaktan çıkarmak hedeflenmiştir. Ancak 2000 yılı içinde net borçlanma yükünün reel olarak düşmesine ve reel faiz oranlarının negatif olarak gerçekleşmesine rağmen, önce 2000 Kasım, sonra 2001 Şubat krizleri yaşanmıştır. Finansal krizler genellikle konsolidasyon, faize idari müdahale ve monetizasyon sonucu yaşanmaktadır. Aslında piyasa içi çözüm tercihleri sonucunda bu krizlere girilmiştir (Ekzen, 2003: 654-665). Bu nedenle 1999 yılındaki enflasyon ile mücadelenin çerçevesi: Daraltıcı maliye politikası ve maliye politikası ile uyumlu para politikalarını; Kamu çalışanlarının ücretlerinin öngörülen enflasyona göre, özel sektörde ise ücretlerin piyasa koşullarınca belirlenmesini öngören gelirler politikasını; Ekonomik yapıyı serbest piyasa koşullarına ve bu bağlamda yabancı sermayeye açacak uygulamaların hızlandırılmasını içeren YUP'un politika araçları olmaktadır. Kur çıpasına dayalı dezenflasyon programının performans kriteri KKFA açısından kısıtlamalar getiren kamu kesimi temel fazlasıdır.[529] Konsolide bütçenin yanısıra ilgili kurum ve kuruluşların bütçelerinde faiz ödemeleri dışındaki kalemlerin fazla vermesi performans kriteri olarak belirmektedir. Performans kriteri programın öngörüldüğü biçimde işlediğine ilişkin önemli gösterge olup, IMF'nin açmayı taahhüt ettiği kredi diliminin serbest bırakılmasında belirleyicidir. Kısacası performans kriteri olarak kamu kesimi temel fazlası, programın devamı ve IMF'nin yeni kredi dilimlerinin açılması için yaşamsal öneme sahiptir. Bu bağlamda maliye politikasına programın sürdürülmesi için anahtar rol verilmektedir (Sönmez, 2004b: 279-280).

[528] Devletlere borçlarını ödeyemez duruma düşmeden politika değişikliğine gitmesi önerilmektedir. Eğer bu politika değişikliği bütçe fazlası vermeye yönelikse ve kamuoyunda uygulanacağına inanılıyorsa, bir kriz çıkmadan sorun çözüme doğru gitmektedir. Ancak politika değişiklikleri mevcut borç stokunun parasallaşması, konsolide edilmesi veya faizler üzerine sınır konulması gibi nedenlere yönelikse, devlet müflis duruma düşmeden finansal kriz patlak vermektedir (Ekzen, 2003: 654).

[529] Bu fazla merkezi konsolide bütçeyi, bütçe dışı fonları, yerel yönetimleri, finans sektörü dışında faaliyet gösteren kamu teşebbüslerini, Merkez bankası ve kamu bankalarının görev zararlarını kapsamaktadır. Bu bağlamda performans kriteri oluşturacak temel fazlaya ilişkin konsolide kamu kesimi ise konsolide bütçe, sekiz KİT, işsizlik sigortası fonu ve üç sosyal güvenlik kuruluşunu kapsamaktadır (Sönmez, 2004b: 279)

Sürüklenen kur çıpasına dayalı YUP çerçevesinde, yerel paranın aşırı değerlenmesi, cari açığının büyümesi ve bunlara bağlı olarak artan kur riski başta olmak üzere ekonomik sorunların ortaya çıkmasına, kısa vadeli yabancı sermaye girişi neden olmuştur.[530] 2000 Kasım ayında TL'den kaçışa karşı uygulanan politikalar, diğer gelişmekte olan ülkelerde bu gibi krizlere karşı uygulanan politikalarına benzeridir (Boratav ve Akyüz, 2002: 39-41).[531] Bu çerçevede bütçeden yapılacak faiz ödemelerinin aksatılmaksızın yerine getirilmesi sürdürülebilir iç borçlanmanın sağlanması için olmazsa olmaz olduğundan, geri kalan kalemlerde harcamaların daraltılması gerekli olmuştur. Daraltıcı maliye politikaları bu temelden yükselmiş ve bütçenin temel işlevi faiz ödemelerinin yerine getirilmesi olmuştur. Faiz dışı bütçe fazlası, gelirler politikasının kamu ayağını belirlemektedir. Yapısal dönüşümler serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme uygulamalarını öngörmektedir. Bu durumda dönüşüm, bütün olarak iktisadi bütünleşmeyi içermektedir. Bu bağlamda kamu maliyesinin etkilenmesi kaçınılmaz olmuştur (Sönmez, 2004b: 280-281). Kısacası, 1980 sonrası türkiye ekonomisinde serbestleşme ve bütünleşme temelinde maliye politikası araçları yeniden tanımlanmıştır.

YUP da 2000 Kasım krizinden sonra alınan önlemler de temel olarak, bir yandan istikrar sağlamaya ve borç çevrim sorununu bir çözüm getirmeyi diğer yandan da Türkiye'nin almış olduğu borçları zamanında ödeyebilmesini sağlayacak ve sürdürecek bir iktisadi ortamın yaratılmasını amaçlamıştır. Toplam borçların büyük kısmı iç borçtur ve makroekonomik istikrarsızlık bağlamında asıl sorunu yaratan iç borç servisidir. Gene de, kriz sonrasında büyük meblağlara ulaşmış olan dış borç stoku da, artık çevrim sorunu yaratacak düzeylere varmıştır.[532] Son iki yılda alınan IMF kredileri ise, net negatif sermaye akımını ve bankalar başta olmak üzere özel yabancı kredilerin ödenmesini finanse etmek için kullanılmıştır. Bu iç borcunun bir kısmını dış borca tahvil etmesi anlamına gelmektedir (Boratav ve Akyüz, 2002: 42). Bir başka unsur da 2000 yılında başlanan ve kriz nedeniyle ara verilen piyasa yapıcılığı sistemidir. DİBS'lerin ikincil piyasa işlemlerinde etkinliğin artması için HM'nin kriterlerine uyan bankalara ihalelere

[530] Bu dinamik şöyle işlemektedir: "Başlangıçta, iktisadi faaliyette bir canlanma, büyüme ve toplam talepteki artışla birlikte ithalatta bir patlama gözlenir, bu da hızlı yabancı sermaye girişiyle finanse edilmektedir. Bu süreç zarfında, hızlı sermaye girişi yerel paranın aşırı değerlenmesi olgusuna yaratan hem bir yanıttır hem de bu olguyu yaratan dinamiğin temel taşlarından biridir." (Boratav ve Akyüz, 2002: 40).

[531] IMF bir yandan yabancı kreditörlerin plasmanlarını garanti altına almak ve ulusal paranın konvertibilitesinin sürdürülmesini ve sermayenin serbest dolaşımını sağlamak amacıyla kurtarma paketleri açarken, diğer yandan da piyasalara yeniden güven verebilmek için sıkı maliye ve para politikalarının uygulanması ile yapısal reformların yapılmasını istemiştir (Boratav ve Akyüz, 2002: 41).

[532] Bu dış borç stokunun önemli bir kısmı, son 10 yılda birikmiştir ve de 1993 ve 2000 yılı hariç mütevazi miktarlarda kalmış olan cari açığı finanse etmekten ziyade, 1989'da sermaye hesabının açılmasından sonra önemli meblağlara varan sermaye çıkışını finanse etmek için kullanılmıştır (Boratav ve Akyüz, 2002: 42).

teminatsız katılma ve teklif verme benzeri haklar verilmektedir. Bunun karşılığında piyasa yapıcının belirlenmiş oranda DİBS'yi birincil piyasada alma ve ikincil piyasada likidite sağlama yükümlülüğü bulunmaktadır.[533] Bu bağlamda DİBS'lerin likiditesinin sağlanması finansal piyasanın gelişimi için bir gerekliliktir. Bu sistem sayesinde HM ihraç edeceği tahvillerin piyasa yapıcıları tarafından alınacağından ve ikincil piyasada işlem göreceğinden emin olmaktadır.[534] Böylece de yeniden yapılanma döneminin anahtar kelimesi HM için de mali disiplindir (Güngen, 2014: 9-10).

Özetle, MB'den ayrılmasının ardından idari-mali yapı içinde ayrıcalıklı pozisyona yerleşen HM, 1990'larda giderek artan oranda iktisadi bütünleşmede temel yöneticilik görevini üstlenmiştir.[535] Bu süreçte büyüyen KKFA dönem içinde farklı yöntemlerle kapatılmıştır. Bütçe açıkları 1980'lerin başından yoğun dış borç girişiyle ve TCMB'den açık finansman yoluyla finanse edilmiştir. Giderek artan dış borç stoku ve servis yükü bir yandan cari açıkları arttırırken diğer yandan kamu maliyesini zorlayarak 1990 sonrası kriz süreci oluşmuştur. TCMB'den sağlanan açık finansman ise enflasyonda artışa yol açmıştır. Diğer taraftan 1989'daki finansal serbestleşme ile KKBG'de dönüşüm ortaya çıkmış, DİBS'nin kullanımına başlanmıştır. İç borç stoku arttıran süreç serbestleşmenin getirdiği yüksek faiz, düşük kur mekanizması ile kısa vadeli sermaye hareketleriyle sürdürülebilmiştir. Bu süreçte yabancı kredilerin daralması nedeniyle dış borç bulmadaki zorluk içerisinde KKFA iç borçlanma yoluyla karşılanmıştır. Kamu borçları hızla menkul kıymetleştirilmeye başlanmış, hazine bonosu ve devlet tahvili ihraçlarıyla pazarlanmıştır. Artan faiz oranlarına bağlı olarak uzun vadeli krediler arzının düşmesi bankaları kısa vadeli borçlanma senetlerine yönlendirilmiş, DİBS'nin önemli alıcıları bankalar olmuştur. Bu anlamda bankacılığın, serbest sermaye hareketlerine sonraında genel işlevi, doğrudan dışarıdan borçlanma imkanları daralmış olan devlete aracılık yaparak, KKBG finanse etmek olmuştur. Bankacılık alanı atbitraja dayalı kısa vadeli dış finansmanı, yurt içinde DİBS'de değerlendirerek kazanç elde etmeye yönelmişlerdir. Dolayısıyla banka sistemi rantiyer tipi finansman biçimlerine yönelirken reel sektöre kaynak sağlama işlevini ikinci plana itmiştir (Ergüneş, 2008: 323-325). Ekonomik yapıda serbestleşme sürecinde; önce dış ticaretin sonra sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve bunun

[533] Bu düzenleme finansal yapıda bankaların ağırlığı ve 1991'de İMKB'de faaliyete geçen bono ve tahvil piyasasında DİBS'lerin ağırlığınüzerinden anlam kazanmaktadır (Güngen, 2014: 9-10).
[534] Likidite şimdiki zamanı işaret etse de bir varlığın ikincil piyasada işlem görebilmesini belirleyen olası likiditedir. HM, bu sistemle DİBS'lerin likiditesini sağlarken piyasa yapıcı bankalar da ikincil piyasayı kaplayan ve getirisi yüksek DİBS'lere sahip olmanın avantajından yararlanmaktadır (Güngen, 2014: 10).
[535] Gerek IMF, WB ve DTÖ gibi uluslararası organların gerekse büyük sermaye gruplarının projelerini içselleştiren ajan olarak ekonomi yönetimi içindeki ayrıcalıklı konumunu korumuştur

TCMB'nin para politikasını etkisizleştirici sonuçları üzerine kamu maliyesinde doğrudan finansman aracı olarak sadece iç borçlanma kullanılmıştır. Böylece kamu maliyesinin iki ayağı harcama ve gelir politikaları, piyasa ekonomisi çerçevesinde finansal yapıyı yönlendiren iç borçlanma tarafından bloke edilmiştir (Ekzen, 2006: 189-190).

2.6.1. İç Borçlanma, Finansal Kriz ve Yapısal Uyum Programı

Finans odaklı ekonomik büyüme modeli, gelişmekte olan ülkelerde krizin kaynağı olmuş, 1980'den itibaren finansal yapının hızla gelişmesi piyasaları sorunlu büyüklüklere taşımıştır. Çünkü finansal faaliyetlerin ve işlemlerin artan boyutlarıyla sermaye hareketleri serbestleştirilmiş ve finansal araçlar çeşitlenmiştir (Atamtürk, 2013: 63-64). Serbestleşme ve bütünleşmenin kamu maliyesine etkileri iki aşamadadır. İlki, finansal akımlarının serbestleştirilmesi ile finans sermayesi için elverişli ortam hazırlanmıştır.[536] İkincisi ise, finansal krizlerle birlikte harcamaların artırılması buna karşılık gelirlerin azalması maliye politikasına farklı biçimlerde yansımıştır (Arıkboğa, 2013: 88-89).[537]

24 Ocak kararlarının geçmişteki benzerlerinden farkı, ekonominin serbestleşmesi eksenli uzun vadeye yayılmış yapısal uyuma dönük olmasıdır. Böylece sürekli alınan yeni kararlar ile serbestleşmenin çıpa görevini üstlendiği yapısal uyumu süreci öne çıkmıştır. Ekonomik yapıdaki serbestleşme süreci kamu maliyesini sınırlamış ve idari-mali yapıyı çarpıtarak dönüştürmüştür. Kamu maliyesinin temelini oluşturan konsolide bütçenin yapısı dönüşümün yönünü belirlemiştir. Giderek artan iç borç stokuna koşut olarak faiz ödemeleri ciddi baskı yaratmıştır.[538] İstikrar ve yapısal uyum politikaları bütçe açıklarının maliyeti düşük kamusal fonlarla finanse edilme olanağını kaldırmış, yüksek faiz üzerinden piyasadan borçlanılmıştır. Böylelikle iç borçlanma KKFA'da ana kaynağa dönüşmüş, serbestleşme yörüngesinde mali yapı da devlet tahvili ve hazine bonosu ihracıyla finansal piyasaların gelişmesini üstlenmiştir. Üstelik ekonomide serbestleşme ve bütünleşme doğrultusunda konsolide bütçe dönüşmüş ve böylece kamu maliyesinin ekseni reel harcamaların azaltılması, faiz ödemelerinin özelikle iç borç faiz ödemelerinin artması ve kamu borçlanmasına ivme kazanması olmuştur (Sönmez, 2004b: 266-267).

[536] İlk aşamanın maliye politikalarına yansıması, vergi yükü açısındandır. Bu aşamada, sermayenin vergiden kaçınma olanaklarının artması nedeniyle dolaylı sermaye lehine tercihlerde bulunulmaktadır.
[537] İkinci aşamada ise, krizin maliyetlerinin toplumsallaştırılması sürecinde mali disiplin çevresinde sıkı maliye politikaları uygulamaları ile doğrudan sermaye lehine müdahalelerde bulunmaktadır
[538] 1980 öncesinde bütçe açıkları düşük maliyetli kamu fonları ile finanse edildiği için, iç borçlanma bir finansman aracı olmaktan çok ucuz finansman olanağı sağlamıştır. Daha sonra birikmiş borçların kritik eşiğe ulaşması durumunda ise konsolidasyona gidilmiştir (Sönmez, 2004b: 266-267).

Bu süreçte kamu maliyesinde ilk olarak, sermayeden alınan vergi oranları düşürmekte ve vergi tabanı genişletilmektir. İkinci olarak ekonominin serbetleşmesi için bütün maliye politikaları bütünleşme koşullarda uygulamaya geçirilmeli, sistem dışa açılmalı, yaratılan artığın ihracıyla döviz ihtiyacı karşılanmalı ve sermaye hareketleri de serbest bırakılmalıdır. İşte 24 Ocak kararları iktisadi aklın bu yeni kavrayışıyla birleşerek misyonunu gerçekleştirmeye başlamıştır. İlk yeniden yapılanma stratejisi doğrultusunda, maliye politikaları elden geçirilmiştir. Birinci elden yapılan iş 1983 ve 1984 yıllarında ardı ardına vergi yasalarını çıkarmak ve vergi oranlarını düşürmek olmuştur. Yatırım malları başta olmak üzere ithalat kısıtlarının kaldırılması ve ihracat teşvikleri de eş zamanlı olarak hayata geçirilmiştir.[539] Fakat KİT'lerden sağlanan faktör gelirleri başta olmak üzere, kamu tasarruf-yatırım dengesi ve dış alem girdileriyle bir süre düşük tutulan KKBG, 1980'lerin sonuna doğru artık kaçınılmaz olarak yeni finansman ihtiyaçlarını dayatmıştır. Fakat dış kredi olanaklarının da darlığı nedeniyle, iç borçlanma araçlarına yoğun olarak başvurulmuştur (Leventoğlu, 2001: 49). İç borçlanma Türkiye'de 1980'li yıllara kadar doğrudan finansman aracı olarak kullanılmamıştır. 24 Ocak kararları ile benimsenen serbest piyasa anlayışı iç borçlanmaya yeni boyut getirmiş, 1984 yılı ile birlikte DİBS kamu finansmanı aracına dönüşmüştür. Dolayısıyla borcun işlevi açısından dönemi ayıran iç borcun kamu finansmanın da kullanılmasıdır (Sönmez, 2008: 257).

1986 sonrasında süreçte ise, kamu finansmanında TCMB kaynaklarının doğrudan kullanılmasına devam edilmesinin yanında, TCMB ile HM arasında bankacılık sektörünün konumlandırılmasıyla, dolaylı bir mekanizma eklenmiştir. Bu mekanizmayla, HM'nin borçlanmasında aracılık eden finansal sistem devreye girmiştir. Bunun koşulu ise finansal piyasalarının çeşitlenmesidir.[540] Bu çerçevede 1980 sonrası KKBG, bir eğilim olarak sürekli artmaktadır. Kamu kesimi, artan borçlarının bir kısmını iç piyasadan bir kısmını da dış piyasalardan karşılamaktadır. İç borçlanmaya olanak veren gelişmeler, 1986 sonrasında TCMB bünyesinde bankalararası piyasanın kurulması, İMKB'nin açılması ve HM'nin bu piyasalarda işlem görmek üzere DİBS'leri piyasaya sürmesi iken, dış borçlanmaya olanak veren ise, 1989'deki sermaye hareketlerinin serbestleşmesidir. Yani DİBS çıkarılarak kamu finansmanı sürecini geliştirilmekte ve artık TCMB

[539] Ancak vergi oranlarındaki indirimler ters sonuçlar doğurmuş ve vergi kayıpları nedeniyle KKFA büyümüştür (Leventoğlu, 2001: 49).

[540] Tabii ki, bütün bunların nedeni, Türkiye'de kamu borçlanma gereğinin sürekli artması, buna karşın kamu gelirlerinin (vergilerin) tarihsel olarak artırılmaması, dolayısıyla oluşan kamu kesimi açığının finansmanı sorunudur. Kamunun finansman sorununun nedeninde ise, devletin sınıf karakteri bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Devletin sınıf karakterini açıklamak için ise, devletin sınıflararası ve sınıf içi mücadelelerin bir alanı olarak tanımlamak gerekmektedir (Akçay, 2009: 196).

kaynakları kamu finansmanında dolaylı kullanılmaktadır (Akçay, 2009: 196-197). Bu süreçteki serbestleşmeyle birlikte finansal akımlar, faiz oranı ve döviz kuru arasında fonksiyonel ilişki kurulmuş, spekülatif sermaye hareketleri faiz ve kur politikalarını, bu bağlamda da para politikasını belirlemiş ve dönemin sonunda tamamen denetim altına almıştır. Dış finansal serbestleşmenin iç finansal serbestleşme ile eklemlendiği dönemde kamu maliyesi finansal ağırlıklı büyük sermaye gruplarının değerlemesinde araç olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede mali yapı artan yoğunlukta yapısal tıkanıklıklara girmiştir. Kamu maliyesinin bu dönemde temel işlevi sürecin maliyetini üstlenmek ve bedelini ödemek biçimindedir. İhracata yönelik ekonomik büyüme modeli paralel olarak kamu maliyesinin daraltılması 1990'lı yıllarda sonuçlarını vermiştir (Sönmez, 2004b: 268-269).

Genel anlamıyla devletin çeşitli makroekonomik hedeflere ulaşabilmek amacıyla borcun miktar ve bileşiminde değişiklikler yapması olarak borç idaresi, devletin sadece bütçe açığını gidermeye dönük borçlanma işlemlerini değil ayrıca ekonomi yönetimini ve piyasayı kontrol etmesidir. Dolayısıyla borçlanma işlemleri devletin hem mali hem de ekonomik yönetimini içermektedir.[541] Türkiye'de kamu kesiminde borç idaresi HM'nin sorumluluğundadır. IMF ve DB gibi ekonomi yönetiminde etkinliği artan uluslararası finansal kuruluşlarla ilişkiler HM üzerinden kurulmaktadır.[542] Bütçe ve nakit yönetiminin birbirinden ayrılması, KKFA için vergi politikası yerine borçlanma politikasını kurumsallaştırmaktadır. Borç ve nakit yönetimi yetkilerin HM'ye verilmesinin ardından 1986 yılından itibaren kamu bütçe tekniği de değiştirilmiştir. İç ve dış borç anaparaları bütçe ödeneklerinden çıkarılmıştır. Böylelikle kamu borcu yönetimi HM tarafından yürütülmeye başlanmıştır.[543] Yasa ile devredilen borçlanma yetkisinin önemi sınırsız ve limitsiz bir yetki devri olmasıdır. 1985 yılı bütçe kanunu ile getirilen sınırsız ve sorumsuz yetki devri ile ekonomide kaynak tahsisinin yönü değiştirilmiştir. 1980 sonrasında ekonomik yapıda gelir ve servet üzerinden vergi almak yerine yüksek reel faizler ile iç ve dış piyasalara borçlanma öne çıkarılmıştır (Güzelsarı, 2008: 138-142).

[541] Borç idaresi açısından para ve maliye politikası araçlarının kurumlar aracılığıyla kullanımı ve kurumlar arasındaki ilişkinin aldığı biçim idari-mali yeniden yapılanmanın merkezinde yer almaktadır.
[542] 1980 yılı sonuna kadar kamu gelir, gider ve nakit yönetimi MB tarafından yürütülmüştür. Borç ve nakit yönetimi ile bütçe yönetiminin tek çatı altında toplanması bütçe ve borçlanma arasındaki ilişkinin kurulması açısından önemlidir. Ancak 1983 ve 1984 tarihlerinden yapılan yasal düzenlemeler ile borç ve nakit yönetimi bütçe yönetiminden ayrılmıştır (Güzelsarı, 2008: 139-140).
[543] Bu gelişme TBMM'nin devre dışı bırakılmasında ilk aşamadır. 1985 mali yılı Bütçe Kanunu ile ilk kez getirilen düzenleme 1985-2000 döneminde yaşanan iç borç kısır döngüsünün yasal zeminini hazırlanmıştır. Bu yetki 20002 yılında borç idaresi düzenlemesi ile yasal hale getirilmiştir (Güzelsarı, 2008: 141-142).

İktisadi göstergeler bütçe açığının artışında vergi gelirlerindeki yetersizliğin ana etken olduğunu göstermektedir. Kamu harcamaları aşırı artmış ve kamu gelirlerinin, bu bağlamda vergi gelirlerinin finansman kapasitesinin ötesinde olmuştur. Dolayısıyla kamu harcamaları artışını iç borç faiz ödemeleri belirlemiştir. Nitekim reel harcamaların payı zaman içerisinde giderek azalmıştır. Reel harcamaların kaynak yaratıcı ve iç talebi destekleyici niteliklere olması nedeniyle, bunların azalmasıyla etkin bütçe politikasından uzaklaşılmış ve yerini borçlanmaya bırakmıştır. Bu bağlamda faiz ödemeleri çıkarıldığında bütçe büyüklükleri inmiş ve faiz yükü bütçenin yapay genişlemesine yol açmıştır (Sönmez, 2004b: 270-272).[544] HM, iç borçlanmayı 1985'ten itibaren, daha önceki dönemlerdeki uygulamalarından çok farklı bir biçimde kullanmıştır. Bu tarihten sonra iç borçlanma artık konjonktüre karşı kullanılan bir araç olmaktan çıkmıştır. Tam tersine, net borçlanma arttıkça açık da büyümüş ve 1991 yılının sonunda kamu tasarrufu ilk kez negatif olmuştur. Ayrıca, bu kaynak ihtiyacının karşılanabileceği iç borç dışındaki olanaklar da ortadan kalmıştır. Dış borçlanma, ulusal finansal piyasaların istikrarsızlığı ve uluslararası finans sisteminin konjonktürel olarak getirdiği kısıtlar nedeniyle daralmış hatta 1991-1996 arasından negatife dönmüştür. Yani bu dönemde finansal akım tersine dönmüş, Türkiye ekonomisi dış borç kaynaklarıyla beslenmek yerine dışarıya net ödeyici durumuna gelmiştir. Dolayısıyla kamu maliyesinde iç borçlanma, tek araç olarak mali kaynaklarının aktarılmasının aracı olmuştur (Leventoğlu, 2001: 50-51).[545]

Sermaye hareketlerini serbestleştiren 32 sayılı karar, KKFA'nın yarattığı iç borç stokunun yurtiçi finansal sistemin giderek tükettiği fonlara yurtdışından kaynak aktarımı yaratması nedeniyle yeni bir başlangıçtır. Aslında Türkiye ekonomisi, serbestleşmenin ne anlama geldiğini 1994 finansal kriziyle ilk kez öğrenmiştir. 1990'larda kamu tasarrufu negatife dönmüştür.[546] Ayrıca KKBG'nin, yurtiçi finansal varlıkların büyüme hızının üzerinde seyretmesi, piyasalardaki fonları artan oranlarda DİBS'ye zorlamıştır. Böylece KKBG, faiz oranlarının piyasalardaki tek belirleyicisi olmuştur. Ancak 1993 yılında, sürekli artan iç borcun maliyetlerini düşürecek arayışlara girilmiştir.[547] Ekonomik yapı,

[544] Ayrıca faiz dışı bütçe büyüklüğündeki artışın reel harcamaların değil, transfer kapsamındaki diğer kalemlerden kaynaklanmaktadır. Buna karşın faiz ödemelerindeki artış bir yana, transfer ödemeleri kapsamındaki kalemlerde de artışlar olmuştur. Böylece personel gideri ve yatırımlar düşerken, başta faiz ödemeleri olmak üzere sosyal güvenlik kurumları ve fon hesaplarına transferler önemli ölçüde artmıştır

[545] İç borçlanma sadece KKFA'yı karşılayan bir araç değil; sermayeye kaynak aktarım mekanizmasına da dönüşmüştür. İç borç başlangıçta KKBG olarak ortaya çıkmıştır (Leventoğlu, 2001: 51)

[546] Kamuda yatırım harcamalarının daraltıldığı bu dönem içinde, toplam yurtiçi tasarrufların gerilemeye başladığı ve borç ödemelerinin vergi gelirlerine oranının büyük seviyenin üzerine çıkmaya başladığı 1992 ve 1993 yılları, iç borçlanmada doğrudan finansmanın sürdürülemezliğini göstermiştir (Ekzen, 2003: 650).

[547] Bu çerçevede borçlanma ihaleleri iptal edilmiş, 1994 yılı başından itibaren borçlanma kağıtları üzerinden elde edilen faiz gelirlerine de ek vergi getirme kararı alınmıştır (Ekzen, 2003: 650).

kısa vadeli sermaye hareketlerinin doğrudan sonuçlarıyla ilk kez karşılaşmıştır. Bir anda hızlı bir sermaye çıkışı başlamıştır. Yurt dışından gelip TL'ye çevrilen ve yüksek reel faizlerle DİBS'ye yatırılan yabancı sermaye girişlerinin kaynaklık ettiği fonlar hızla önce TL sonra döviz talebine dönüp bankalardan ve TCMB'den yüksek miktarlı çekişlerle yurtdışına çıkmıştır (Ekzen, 2003: 650-651). Çünkü KKFA'da ana kaynak devlet tahvili ve hazine bonosu olmuştur. Ayrıca TCMB'den kısa vadeli avans kullanımına son verilmesiyle iç borçlanma aracı temel kaynağı oluşturmuştur (Sönmez, 2004b: 272).

1980-2002 arasında dışa açık gelişmeyi hedefleyen iktisat politikaları; önce 1989, sonra 1994, 2000 ve 2001 krizleri sonucu borç yükümlülüklerini dış kaynak kullanmadan karşılayamaz noktaya getirmiştir. Bu nedenle iç borçlanma, bütçe dengesizliği nedeniyle kullanılmış kamu finansman aracı değil, açık iktisadi politika tercihiyle kullanılmış geniş kapsamlı kamu finansman aracı olmuştur (Ekzen, 2003: 638). Kamu maliyesi üzerindeki etkiler ise yüksek faiz üzerinden iç borçlanmanın neden olduğu borç yükünün yaratığı baskıdan kaynaklanmıştır. Yüksek faiz ve düşük kur yalnızca dış borcu ateşlememiş, aynı zamanda iç borcu körüklemiştir. Spekülatif finansal akımlar yerel paraya çevrilerek yüksek faiz üzerinden ihraç edilen DİBS'nin alımında kullanılmıştır. Böylelikle KKFA için hazine bonosu ile devlet tahvili ihracı hızlanmış ve gerçek bankacılık faaliyetinden uzaklaşan ticari bankalar da önemli kazançlar sağlamışlardır (Sönmez, 2004b: 273).[548] Türkiye ekonomisi döviz rezervlerini yok eden şokla 1994 yılında ilk defa karşılaşmıştır. 1994 krizi sonrasındaki stand-by anlaşmasıyla birlikte faiz dışı fazlayla iç borçlanma sorununa yaklaşılmıştır. Ancak bunun uygulanma şansına olmamıştır. Çünkü faiz dışı bütöe fazla hedefi dışında önlem sadece kamuda tasarruf olarak benimsenmiş, borçlanma süreci bütün hızıyla sürmüştür (Ekzen, 2003: 652-653).[549] Aslında krizle birlikte sona ermesine rağmen esnek kur sistemi dışında korunan büyüme modelinde dış finansman da önemli işlev sağlamıştır. Artık iç borçlanmada sınıra ulaşılmış ve faiz yükü taşınamaz olmuştur. Böylece alternatif kamu finansmanı aracı dış borçta aranmıştır. 1970'li yılların sonlarında ağır borç krizini yaşayan Türkiye ekonomisi, 1980'lerde EİP ile dış borç servisini yerine getirecek idari-mali yapıya angaje olmuştur (Sönmez, 2001: 44-45).

[548] Çünkü bankalar küresel piyasalardan borçlanıp DİBS'ye yönelerek portföylerini genişletmişlerdir. Dış krediye uygulanan faiz farkı DİBS'ye ödenen faizin altında seyrettiği ölçüde kamu bocu bankalar açısından karlı iş alanı olmuş, bu süreçte bankalar döviz pozisyonunda açık vermiştir (Sönmez, 2004b: 273).

[549] Türkiye ekonomisinin reel büyüme oranının gerçekleşen faizlerden daha yüksek olması ihtimali olmadığı için, borç-GSMH oranının sürdürülebilir bir niteliğe sahip olması için faiz dışı bütçe fazlasının uzun süre ciddi ölçülerde verilmesi bir zorunluluktur (Ekzen, 2003: 653).

1985 yılı bütçe kanunu, TBMM'ye tanınmış olan borçlanma yetkisini, HM'nin bağlı olduğu bakanlığa devretmiştir. 1985-2002 arasında bu yetki devri sürmüştür. Bu yetki devrine tek müdahale 1998 yılı Bütçe Kanununda yapılmış ve borçlanma yetkisi sınırlandırılmıştır. Gelir gider farkının iki katına kadar borçlanma imkanı veren 1985 düzenlemesi, 1998 Bütçe Kanunuyla gelir-gider farkının % 15'i düzeyinde borçlanmaya gidebileceği hükmüyle sınırlanmıştır. Faiz dışı bütçe fazlası yaratma dışındaki tek yapısal önlem bu olmuştur (Ekzen, 2003: 639).[550] Ancak bu süreçte mali yapıdaki yeniden yapılanmaya dışsal müdahale IMF'den gelmiştir. IMF, idari-mali yeniden yapılanmanın makroekonomik çerçevesinin belirlenmesinde etkin bir rol oynamıştır. Bu rolünü temel olarak 2000, 2002 ve 2005 stand-by düzenlemeleri üzerinden gerçekleşmiştir. 1999 tarihli stand-by düzenlenmesinde, mali yeniden yapılanmanın kurumsallaşma süreci başlatılmış ve dış finansal destekli üç yıllık makroekonomik politikaların çerçevesi çizilmiştir. Enflasyonla mücadele programında maliye politikalarının yanı sıra para politikaları ile özelleştirmeler ilişkin düzenlemeler öne çıkarılmıştır.[551] 2000/2001 finansal krizleri sonrasında 2002 yılında IMF ile üç yıllığına yeni stand-by imzalanmıştır. Stand-by düzenlenmesinde öncelikle kamu harcama ve vergi sistemi öne çıkmıştır. Programda kamu bütçesinin yanı sıra borç idaresinin de yeniden düzenlenmesine işaret edilmiştir. Türkiye ekonomisinde 2000'li yıllarda önceki dönemin yapısal dönüşümdeki başarısızlıkları tartışılmıştır.[552] Sonuçta kamu maliyesine yönelik düzenlemeler çok yönlü iktisadi bütünleşmenin parçasını oluşturmuştur (Güzelsarı, 2008: 231-234).

2000 yılı 17. Stand-by anlaşması ile nominal kur çıpasına dayalı dezenflasyon programı kamu maliyesi için iç borçlanmayı sınırlandırmayı, borçlanmanın vadesini uzatmayı ve faizleri aşağı çekmeyi hedeflemiştir. Programın bu açıdan önemli bir özelliği dış borcu iç borçlanmayı ikame etmesi tasarımıdır. Aslında dış finansman ve borçlanma dezenflasyon programında olmazsa olmaz koşuldur. Bu IMF modelinin çalışabilmesi için HM'nin ve bankaların küresel finansal piyasalardan borçlanabilmeleri, yabancı sermaye girişi ve döviz kazandıran özelleştirmelerin yapılması gerekmektedir. Diğer koşullar ise cari açığın finanse edilebilir düzeyde seyretmesi, bütçe açıklarının minimum düzeye

[550] Bu çerçevede yürütmeye devredilen borçlanma yetkisi, iç borçlanmayı gelir ve gider dengesizliği karşısında kullanılacak açık finansmanı aracı değil, geniş kapsamlı finansman aracı olarak tasarlanmıştır

[551] Program ile kamu yönetiminde dört alanda yapısal reform öngörülmüştür: tarım, sosyal güvenlik, kamu mali yönetimi ve vergi politikası. IMF tarafından makroekonomik istikrara ulaşmak için öngörülen yapısal kriterlerden biri de kamu mali yönetimi ve saydamlığa ilişkin düzenlemelerdir (Güzelsarı, 2008: 232-233).

[552] "Finansal krizlerin sorumlusu olarak kamu kesimini işaret eden çalışmalarda güçlü merkezi devlet imgesi etrafında dağıtımcı politikaların devam ettirilmesinin reformların önünde engel oluşturduğu; devletin takdir yetkisi lehine kuralları zaafa uğrattığını ileri sürülmüştür." (Güzelsarı, 2008: 223-234).

çekilmesi ve bankacılık kesiminin likit kalması ile yeni yükümlülüklerini aksatmaksızın yerine getirmesidir. 22 Kasım 2000'de beliren likidite krizi uygulanan modelden kaynaklanmıştır. Düşük döviz kuru temelindeki politika demeti, cari açıkla dış ödemeler dengesindeki istikrarsızlık ile hızla finansal piyasalara yayılmıştır.[553] Böylelikle IMF destekli dezenflasyon programı dış finansman ve borçlanmaya dayandığı ölçüde kırılganlığı bünyesinde taşımaktadır.[554] 2002 yılı 18. Stand-by anlaşması ile 19-21 Şubat 2001'de belirerek derinlik kazanan finansal krize uzanan kesitte, 17. stand-by anlaşması ile alınan iktisat politikası araçları daha güçlendirilerek uygulanmıştır. Bu bağlamda enflasyonu aşağı çekmek için konsolide bütçe temel fazlasının elde edilmesi için daraltıcı maliye politikaları, sıkı döviz taahhüdüne dayalı para politikası ve özelleştirmelere hız kazandırmak için yeni düzenlemeler yapılmıştır (Sönmez, 2004b: 282-285). 2000-2002 sürecinde IMF'den toplam 18.2 milyar dolar kaynak kullanmıştır. Bu kaynağın kullanımı ile kamu kesimi mevcut ekonomik yapısının çok üzerinde dönüşümü gerçekleştirmekle ve idari-mali yapısını yeniden şekillendirmekle yükümlü kılınmıştır. 14 Nisan 2001'de uygulamaya konulan GEGP'nin temel amacı"…güven bunalımını ve istikrarsızlığı süratle ortadan kaldırmak ve bir daha geri dönülmeyecek şekilde kamu yönetiminin ve ekonominin yeniden yapılandırılmasına yönelik altyapıyı oluşturmak" şeklindedir.[555] GEGP, konsolide bütçe faiz dışı fazlasının GSMH'ye oranını 2002 ve sonrasında % 5 düzeyine yükseltmeyi hedeflemektedir. Tüm kamu kesimi için hedef % 6.5'luk bir faiz dışı fazla oranına işaret etmektedir. Ancak bu hedeflere ulaşmak için yeni hiçbir düzenlemeye gidilmeyerek, hedeflenen faiz dışı bütçe fazlalarının öncelikle kamu harcamalarındaki daralmayla karşılanması planlanmaktadır (Yeldan, 2004: 4-6).

2000 sonrasının ekonomik çerçevesini, Aralık 1999 tarihinde IMF ile yapılan yakın izleme anlaşması belirlemiştir. Buna göre YUP üç temel unsura dayanmaktadır: Kamu kesimi temel fazlasının yüksek tutulması, yapısal reformlar ve döviz kuru nominal çapasına dayalı kurallı para politikasının yürütülmesi. Programın amaçları ise üç yıllık

[553] Finansal serbestleşme ile faiz ve döviz kurunu politika araçları olarak kullanma olanağını yitiren TCMB'nin pasif konuma itilmesi, net iç varlıkların dar bir bant içine sıkıştırılmasıyla tamamlanmıştır. Bu olgu bankaların likit olmaması ile birlikte krizin tetiklenmesini kaçınılmaz hale getirmektedir

[554] 2000 yılı Eylül ayından itibaren yaklaşan krizin sinyalleri dış piyasalar kadar iç piyasalardan da alınmaya başlanmıştır. Dış piyasalardan borçlanma da faizine uygulanan risk primi artırmıştır. İç piyasalarda ise Ağustos ayından itibaren bankaların üç aylık tasarruf mevduatına uyguladıkları faiz, interbank gecelik faizi ve DİBS yıllık bileşik faizi tırmanışa geçmiştir. Bu ortamda likidite krizi tümüyle yabancı ve yerli aktörlerin sıcak sermaye hareketlerinden oluşan, borsadan yurtdışına çıkışlar, yenilenmeyen kısa vadeli dış krediler, borç senetlerinin dolara çevrilmesi ve diğer yerli varlıkların yurtdışına yönelmelerinden ve 10 gün içinde net dış varlıklarda ve Merkez Bankası rezervlerdeki erimeden kaynaklanmıştır.

[555] Programın hedeflerine göre eski düzene dönmek artık mümkün değildir. Ancak bir bütün olarak GEGP bu kırılgan yapıyla mücadele yöntemini, sadece faiz dışı kamu harcamalarının tümden kaldırılmasına dayalı mali disiplin ve daraltıcı maliye politikaları üzerine inşa etmektedir (Yeldan, 2004: 5).

sürenin sonunda enflasyonu tek haneli rakamlara indirmek, reel faiz oranlarını makul düzeye düşürmek, ekonominin büyüme potansiyelini artırmak ve kaynakların etkin olarak kullanımını sağlamaktır.[556] 2000 yılı stand-by anlaşmasının çerçevesini çizdiği bu program hayata geçmemiş ve iki parçadan oluşan krizle yarıda kalmıştır. Genel olarak krizlerde kısa vadeli yabancı sermayenin ani çıkışıyla ortaya çıkan döviz talebi ve bunun sonrasında yükselen faizler sonucunda piyasalar kilitlenmiştir (Akçay, 2009: 220-221). 2002 yılı Ocak ayındaki niyet mektubu ile üç yıl süreli stand-by anlaşmasında borcun döndürülebilmesi için konsolide bütçe faiz dışı fazlasına öncelik verilmiştir. Yeni stand-by 2000/2001 kriziyle yaralanan bir öncekinin konsolide edilmiş halidir.[557] 2001 yılı Şubat krizi dış borçlanmayı, bu bağlamda IMF kredilerini artırmıştır. Türkiye'de uygulanan ekonomik yapıdaki dönüşümün son halkalarını 17. stand-by anlaşması, GEGP ve 18. stand-by anlaşması kapsamındaki uygulamalar oluşturmaktadır. Bu çerçevede 1980 başlarında uygulamaya konulan, 1990'dan sonra yoğunluğu artırılan ve kapsamı genişletilen iktisat politikaları sürdürülmüştür (Sönmez, 2004b: 292-293).

2000-2001 krizinden sonrasında idari-mali yeniden yapılama çok boyutludur. Bu dönemde HM'nin yetkisindeki bankacılık sektörüne dair düzenleme ve denetleme 2000 yılında faaliyete geçen BDDK'ya geçmiştir. HM sektörün konsolidasyonu sürecinde bankaların açık pozisyonlarının kapanmasına destek olmuş ve TMSF'ye devredilen bankaların bilançolarının yeniden yapılandırılmasında kullanılan borçlanma senetleri aracılığıyla finansal kesimin kayıplarını üstlenmiştir.[558] Bu dönemdeki yeniden yapılanma, borç idaresinde uluslararası standartlar doğrultusunda gerçekleştirilmiş ve bütünleşmekte olan finansal akımlar sonrası makroekonomik istikrarsızlıkla başa çıkma çabasını oluşturmuştur (Güngen, 2014: 9-11). 2000'lere kadar idari-mali yapının kurumsallaşmasında TCMB ile HM'nin görev ve yetkileri, devletin küçültülmesine rağmen ciddi dönüşüm yaşamamıştır.[559] 2000/2001 krizi, bütünlüklü yeniden yapılanma

[556] Programda sıkı maliye politikası ile faiz dışı bütçe fazlanın arttırılması, yapısal reformlar ve özelleştirmenin hızlandırılması, enflasyon hedefi ile uyumlu gelirler politikası ve kur sepeti artış oranının enflasyon hedefine bağlı olarak belirlenmesi temel dayanak noktaları olmuştur (Akçay, 2009: 220).

[557] 17. stand-by anlaşması ile uygulanan dezenflasyon programı kamu iç borcun dış borçla ikamesi benimsenmiş, atıl rezerv birikimini sağlamak için alternatif maliyeti yüksek dış borçlanmaya başvurulmuş ve dış finansman yurtdışına sermaye çıkışını finanse etmekte kullanılmıştır (Sönmez, 2004b: 292).

[558] HM'nin MB'den kısa vadeli avans kullanmasına 2001 yılında 4651 sayılı Kanun'la son verilmiştir. 2002 yılı 4749 sayılı Kamu Finansmanı ve Borç Yönetiminin Düzenlenmesi Hakkında Kanunla, ilgili yıl bütçe kanununda belirtilen ödenekler ve giderler arasındaki fark borçlanma limiti olarak belirlenmiştir. Kanundaki borçlanma limiti, yetersiz olması durumunda iki kez % 5 oranında arttırabilmektedir. Bu düzenleme ile bütçe kanununun onaylanmasına karşın borçlanmanın denetlenememesinin önüne geçilmek istenmiştir. Ancak belirlenen limitin, HM'nin önceden ilan edilen miktar ve belirli sınırlar içinde borçlanacağı beklentisini finansal aktörlerde oluşturmak amacıyla konulmuştur (Güngen, 2014: 9).

[559] Yani, 1980 sonrası ekonominin serbestleşme ve bütünleşme sürecinin temel dinamikleri dönüşmüş olmasına rağmen, yeni idari-mali yapı kurumsallaştırılamamıştır (Akçay. 2009: 227).

programı için önemli fırsat olmuştur. Burada TCMB ile HM arasındaki ilişkilere odaklanılmıştır. Ekonomi ile siyaset arasındaki ilişkiler bağlamındaki esaslı dönüşüm, krizi sonrasında hayat bulmuştur.[560] Ekonomik yapısal dönüşümler ile idari-mali yeniden yapılanma hedeflenmiştir (Akçay. 2009: 227-229).

Türkiye'de 1999 yılında yeni YUP hayat geçirmiştir. Bu çerçevede küresel finansal piyasaların desteği için girişimlerde bulunulmuş ve IMF'yle mutabakat sağlanmıştır. Bu program ile enflasyonda düşüş sağlanmış ancak zaman içinde TL'nin döviz sepeti karşısında değerlenmesi, cari açığın yüksek düzeye ulaşmasına zemin hazırlamıştır. 2000 yılı Ekim ayında TCMB döviz rezervlerindeki erime, Kasım ayında hızlanarak artmıştır.[561] Kasım krizinden farklı olarak Şubat krizinde, yerli yatırımcılarla küçük tasarruf sahipleri de dövize hücum etmişlerdir.[562] Frenlemeyen döviz talebi nedeniyle, 21 Şubat'ta döviz çapasına dayalı program rafa kaldırılarak TL dalgalanmaya bırakılmıştır. Böylece IMF patentli istikrar ve yapısal uyum politikalarından birisi daha başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Alp, 2002: 10-11). Gerçekten de 2001 krizinden sonra ekonomi ile siyaset ilişkilerindeki yeniden yapılanma, ilk önce krizden çıkış için GEGP çerçevesindeki yapısal dönüşümlerle karşılanmaktadır. Bu dönüşümlerin en önemlisi, TCMB'nin bağımsızlaştırılmasıdır. Kriz sonrasındaki önemli dönüşümlerden biri de, bağımsız düzenleyici kurumların oluşturularak merkezi bürokrasi içinde ayrıcalıklı bir yer verilmesidir.[563] Bu süreçte bağımsız kurumların oluşturulması ekonomi ile siyaset ayrılmasının derinleşmesi ve ekonomik yapının dönüşmesinde önemli gelişmedir. Bu çerçevede siyaset ve ekonomi ilişkileri köklü dönüşüm geçirmiş ve bu dönüşüm için elverişli ortam 2000/2001 krizi vesilesiyle oluşturulmuştur (Akçay, 2009: 230-232).[564]

2001 sonrasında yapısal dönüşüm süreciyle yeniden yabancı sermaye girişlerine dayalı, spekülatif nitelikli büyüme süreci sürdürülmüştür. Küresel finansal piyasaların

[560] 2001 yılında krizden çıkmak için GEGP'nin amacı, makroekonomik istikrarsızlığı ortadan kaldırmak ve eşanlı olarak idari-mali yeniden yapılanmaya yönelik altyapıyı oluşturmaktır. Bu programdaki yapısal dönüşüm ile ekonomide etkinlik artacak ve sürdürülebilir büyüme yakalanacaktır (Akçay, 2009: 228-229).
[561] TL'deki değerlenmenin sürdürülmesinin uzun vadede imkansız gözükmesi, yıl sonu olması nedeniyle bankaları ve yatırım yapan yabancı yatırımcıları pozisyon kapatmaya yöneltmiştir (Alp, 2002: 10).
[562] Kasım krizinden kısa süre sonra 19 Şubat 2001 tarihinde MGK toplantısında yaşanan bir tartışma ile başlayan ikinci dalga krizde, gecelik % 6000'leri aşan faiz oranları dahi dövize olan talebi frenleyememiş ve TCMB'ye bir gün içinde gelen döviz talebi 7 milyar doları aşmıştır (Alp, 2002: 10-11).
[563] Merkez Bankalarının özerkleştirilmesinden sonra, enerji, telekomünikasyon gibi doğal tekel özelliği gösteren alanlarda özerk kurumlar geliştirilmiştir. Tamamen piyasa ilkeleri temel alınarak kurulan özerk kurumlar, ekonomi ile siyasetin ayrılmasının en önemli ve somut örneğidir (Akçay, 2009: 230).
[564] Dolayısıyla YUP, iktisadi bütünleşme sürecinin gerektirdiği düzenlemelerin idari-mali yapı bağlamında kurumsallaştırılmasıdır. Bu ise, Merkez Bankasının bağımsızlaşması ve bağımsız düzenleyici kurullar ile yürütmenin denetiminde olmayan kurumlar oluşturulmuş ve de kamu kesimi serbest piyasa dostu müdahaleler yapacak şekilde düzenlenmiştir (Akçay, 2009: 231-232).

koşullandırmalarının yapısal uyum söylemi altında yer aldığı bu dönemde, Türkiye, IMF gözetimi altında uluslararası işbölümü içerisinde kendisine biçilen rolü üstlenmekte ve şişkinleşen uluslararası finansal akımlar için mücadele vermektedir (Yeldan, 2005: 59). 1998 sonrasında YUP üç temel ayağa oturtulmuştur. Bunlar; para politikası ayağı, maliye politikası ayağı ve yapısal reform ayağı. Programın para politikası ayağında, Merkez Bankası para kurulu statüsüne geçilerek, siyasetle bağlantısının koparılması söylemi ile para emisyonunda bulunması ortadan kaldırılmış ve böylece alacaklılar monetizasyona ve yaşanan enflasyonla borçların eritilmesine karşı korunmuştur. Buna karşın bir yandan ödeme koşullarında hiçbir değişikliğin yapılmadığı, diğer yandan giderek küçültülerek borç ödeme sorumluluğunu yerine getirmeye zorlanan ekonomiye iki ek önlem daha gereklidir. Bu önlemler de, iç kaynak için maliye politikası yolu ile iç baskı oluşturmak, dış kaynak sağlamak ya da, borç/özsermaye değişimini hayata geçirmektir. Sıkı maliye politikasının temel hedefi, faiz dışı fazla verilerek, bütçedeki faiz yükünü olabildiğince kamu çalışanlarının ve kamu hizmetleri kalemleri üzerine yıkmaktır (Önder ve Balseven, 2009: 92-93).[565] Türkiye'de iç ve dış borcun aktif kamu finansman aracı olması 1980 sonrası iktisat politikası tercihlerinin sonucudur.[566] 1980 yılına kadar, borçlanma kamu finansman aracı değildir. 1980 sonrası ise doğrudan finansman aracı olarak borçlanmada öncelik artık kamu yatırımları değildir. Borçlanma politikalarında, 1980 sonrası temel farklılık burada oluşacaktır (Ekzen, 2006: 177-178).

Özetle, 1980'li ve 1990'lı yıllarda idari-mali yapının içsel mimarisi yeniden yapılandırılmıştır. İdari-mali yapı, EİP ve YUP doğrultusundaki iktisat politikalarını uygulamak için dönüşmüştür. Bu dönüşüm sermayenin küresel ölçekteki hareketini kolaylaştıracak düzenlemeleri getirmiştir. 2000'lere bütün alanlarda köklü dönüşümlerin yoğunluğuyla girilmiştir. 1980 sonrası ekonominin serbestleşmesine 1990'lar da iktisadi bütüleşme süreci eşlik etmiştir. Bu çerçevede yapısal dönüşüm, tüm iktisadi ilişkilerde iç içe geçerek devam etmiştir (Güzelsarı, 2008: 140-144). Türkiye'nin 1980 sonrası iktisadi gelişme stratejisi finansal ve mali bunalımlara yol açmış, oluşturulan rant ekonomisinin finansmanı doğrultusunda iç ve dış borçlanma hızla artmıştır. Bu bağlamda borcun temin

[565] Yapısal reform programının da iki alt ayağı bulunmaktadır. Yapısal reform programı, bir yönü ile özelleştirme ve yabancılaştırma kapsamında karlı kamu kuruluşların yabancılara satışını öngörerek, borçlara karşılık ulusal varlıkların yabancılara devrini, ikinci yönü ile de, tüm piyasaların serbestleşmesi projesiyle, bir yandan tarım gibi henüz rekabete hazır olamayan alanların, diğer yandan da kamusal yöntemlerle denetlenmesi gereken piyasaların dünya devlerine teslimini ön görmüştür.

[566] 1985 yılı bütçe kanununda idareye yapılan yetki devri ile ilk kez iç borçlanma doğrudan finansman aracı haline getirilmiştir. Benzer şekilde 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesiyle, bu kez dış borçlanma doğrudan finansman aracı haline getirilmiştir. (Ekzen, 2006: 177).

edilmesinde tüm toplumun geleceğini ipotek altına alan bağlayıcı koşullar, borcun geri ödenmesi için de gerekli düzenlemeler de açıkça ortaya çıkmıştır (Sönmez, 2001: 44-45).

Sonuç olarak, finans sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki ilişkiler, Türkiye ekonomisinde çok belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Türkiye'de üretken sermaye donanımını elinde bulunduran kesim, özelikle büyük holdingler ekonomik yapıda belirleyici bankacılık alanını elinde tutmaktadır. Bunun anlamı finans sermayesini kontrol etmelerinin yani sıra, para sermayesinin getirisi olan faiz gelirlerine de sahip olmalarıdır. Holdinglerin denetimindeki bankaların finansal kaynaklar açısından belirleyici olduğu diğer nokta, bankaların menkul kıymet ihracı ile sermaye piyasasından fon toplamasıdır. Aynı zamanda bu bankalar, DİBS'yi de kontrol etmektedir. Ekonomik yapıdaki dönüşüm sürecinin olanakları açısından banka sahibi olmak, uluslararası finans sistemi ile bütünleşmeyi de kolaylaştırmıştır.[567] Yabancı sermayenin ülkeye girişini hızlandıran yüksek faiz oranları, finans sermayesinin gücünü artırırken, bu gücü elinde tutan büyük holdingler de belirleyici hale gelmiştir (Ercan, 2004: 34-35). Türkiye ekonomisinde banka sistemi yoğunlaşmış ve küresel rekabete dayanıklı hale gelmiştir. Bu durum aynı zamanada ulusal sermaye için rekabetin kurallarının standartlaşması anlamına gelmiştir. Türkiye'de kamu kesimi güçsüz olmayıp, aksine ulusal sermayenin yeniden yapılanmasında kilit önem taşımıştır. Çünkü iktisadi bütünleşmeyi içeren ön koşul olarak, küresel yönelimli banka sisteminin yeniden yapılanmasını gerçekleştirmiştir (Gültekin-Karakaş, 2009: 303-304). Ancak başlangıç gerekçesi ne olursa olsun ileri aşamada, her gerekçe varlığına içerilmiş olarak kendi kendini yeniden üreten dinamik kazanmaktadır. Kendisine duyulan ihtiyacı, kendisi doğurmaya başlamıştır ve başlangıçta ihtiyacı karşılayan iç borçlanma, sonradan ihtiyacın kaynağı haline gelmiştir (Leventoğlu, 2001: 49). Türkiye'nin küresel kapitalist sistem ile bütünleşmesi aslında kapitalist gelişme sürecini ifade etmektedir. Fakat Türkiye'deki sermaye birikim rejimi değişikliği adeta tarihsel geleneğine bağlılığını sunarcasına serbest piyasa ekonomisi şeklinde değil, devlet destekli spekülatif rant ekonomisi şeklinde hayat bulmuştur (Levenoğlu, 1999: 65-66).

[567] 1989 yılındaki 32 sayılı Karar uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki sınırlamaları kaldığı ölçüde, banka sermayesi olan sermaye gruplarının uluslararası planda manevra alanını de arttırmıştır. Bankaların yabancı piyasalardan döviz karşılığı elde ettikleri parayı TL'ye dönüştürerek ülke içinde yatırıma yönelmeleri, borç mekanizmasının uluslararası olarak gerçekleşmesini sağlamıştır. (Ercan, 2004: 34-35).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM DIŞ TİCARET REJİMİNİN DEĞİŞİMİ, FİNANS SİSTEMİNİN EVRİMİ VE KAMU MALİYESİNDE DÖNÜŞÜM: OSMANLI VE TÜRKİYE'DE KAPİTALİST GELİŞME SÜRECİ

3.1. Giriş: Yapısal Azgelişmişlik

Kapitalist bir ekonomide belirleyici kural sermayenin birikim sürecidir. Böylece toplumsal yeniden üretim, sermayenin genişleyen birikimi ve genişleyen üretim biçiminde yer almaktadır. Çünkü kapitalist sistemde sermaye, toplumsal yeniden üretim için yeniden üretilmesi gereken bağımsız ekonomik güç niteliğindedir.[568] Sermaye, ancak genişleyen ölçekte biriktiği sürece kendini yeniden üretebilmektedir. Fakat aynı kural farklı yapılar içinde bazı koşullarda geçerli olamamaktadır. Kapitalizm öncesi yapıda sermaye birikimi, mevcut yapıyı yeniden üretmek yerine ayrıştırmaktadır. Bir azgelişmiş ekonomik yapıda yeniden üretim kuralı durağanlık ve varolan yapının yeniden üretimi de durağanlığı yeniden üretmektir (Gülalp, 1979: 81-82). Ayrıca kapitalizm öncesi ekonomik ilişkileri tasfiye edilmesine koşut değişim (reformlar) ve dönüşüm (yeniden yapılanmalar) süreçleri devlet borçlarını doğurmuş ve yeni boyutlarla kamu borcuna yol açmıştır. Yani azgelişmiş ülkelerde sermaye birikim mekanizmasının nitelikleri borçlanma sürecinde belirleyicidir. Ancak borçlanmada uluslararası ekonomik yapı kadar ulusal ekonomikler de belirleyici olmaktadır. İç ve dış etkenlerin belirleyiciliği kamu borcunun ötesinde, azgelişmiş bir ekonominin oluşumunu taşımaktadır. Bu bağlamda azgelişmişlik süreci dışsal etkenler tarafından biçimlendirilmekte, bu etkenlerin eklemlenmeleri sonucunda içsel yapılar belirlenmektedir. Bunun anlamı, kapitalist dünya/küresel sistemine eklemlenmenin veya bütünleşmenin azgelişmişlik sürecinde ekonomik yapıda değişimlere/dönüşümlere yol açmasıdır (Sönmez, 2005: 17-18).[569]

Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinde, daha çok eşitsizliğe, çarpıklığa ve dışsal faktörlere vurgu yapılmaktadır. Oysa sermayenin yeniden üretimi, sermayenin üretim ve dolaşım sürecindeki birliği olmaktadır. Sermayenin kendini yeniden üretmesi, değer yaratma sürecinin açığa çıkış koşulu olarak eşitsiz ve bileşik biçimde gelişmektedir.[570]

---

[568] Ekonomik yapılardaki genel eğilimlerden biri, sistemin yeniden üretimidir. Bu, ekonomideki egemen grupların aracılığıyla yerine getirilmekte ve ekonomik yapının genel niteliğinde belirginlik kazanmaktadır. Bunların mevcut egemenliğinin sürmesi, ekonomik yapının yeniden üretilmesidir (Gülalp, 1979: 81).

[569] Kapitalist sistemin oluşumu ve gelişiminde sermaye birikim rejiminin nitelikleri belirleyicidir. Yani iktisadi gelişme sürecini kapitalist sermaye birikim mekanizması belirlemiştir (Sönmez, 2005: 18).

[570] "Eşitsiz ve bileşik gelişme kavramı değer yaratma sürecinin somut düzeyde farklı mekan ve ilişkilerde farklı biçimler alması anlamına gelir. Birikim süreci bu anlamda sürece dahil olanlar arasında eşitsiz bir ilişki yaratmakla birlikte, ilişkiyi kapitalizmin yapısal belirlemeleri dolayımında tanımlar. Bu anlamda ilişkiye taraf olanların birlikte eşitsiz etkileşimli gelişimi gerçekleşir." (Tören, 2013: 144).

Kapitalizm, dünya ölçeğindeki eşitsiz ve bileşik gelişimine paralel olarak ülkeler arasında uluslararası işbölümü yaratmaktadır. Kapitalist gelişme süreci, gelişmiş ülkelerin etkilerinden bağımsız olmamakla birlikte, geri kalmış ülkelerin eklemlenmesi modern kapitalizmin dünya ölçeğindeki düzeyinde gerçekleşmektedir. Yani, azgelişmiş ekonomik yapıda da kapitalist rasyoneller, kapitalizm öncesi güçlerle mücadele içerisinde yerleşmektedir. Fakat sürecin geç başlamış olması, birikimin dinamiklerinde farklılaşan belirlenimlere de yol açmaktadır. Ancak burada gerçekleşen, kapitalist gelişme sürecinin özgül biçimidir (Tören, 2013: 144-145). Buna karşın azgelişmiş ekonomilerde dışa açılma ve serbestleşme, tarihsel süreçte ayrım yapılmadan uygulanmaktadır.[571] Bu nedenle makroekonomi temelli çözümleme çerçevesinde, borçlanma ilişkisine sermaye birikim rejimi açısından bakılmalıdır. Sermaye birikim sürecinin dinamikleri finans sisteminin evriminin anahtarını oluşturmaktadır. Bu nedenle azgelişmiş ekonomik yapıda finans sisteminin oluşumu ve gelişimi için sermaye birikim mekanizmasının tarihsel koşulları önemli başlangıç noktasıdır (Eres, 2006: 137-139).[572] Burada finansal sistemin gelişimi iki örnekte genel hatlarıyla verilerek sonraki aşamada farklı tarihsel deneyimler çerçevesinde uluslararası ve ulusal sermaye birikim rejimi ile dış ticaret, finans ve maliye arasındaki ilişki açıklanacaktır. Devlet/kamu finansman biçimlerinden yola çıkılarak Osmanlı ve Türkiye ekonomisinin tarihsel koşulları açısından dış ticaret rejimi, finans sistemi ile kamu maliyesinin kapitalist gelişmedeki rolü irdelenecektir.

Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihinin yakın döneminde yaşanan değişimleri ve dönüşümleri genel olarak iki başlıkta toplayabiliriz. Osmanlı'nın geç dönemlerinde başlayan ve Türkiye'nin kuruluşu ile görece hızlanan yapısal değişim sürecine girilmiştir. Bu yapısal değişimi tanımlayan özellik, geleneksel iktisadi düzenden modern ekonomik yapıya geçiştir. Bu bakımdan 20. yüzyıl ise, kapitalizme geçişin nitelediği konjonktürel değişim ile kapitalizmin oluşumuna paralel olarak kapitalist gelişme süreci içindeki yapısal dönüşümlerdir (Ercan, Gülekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 217). Osmanlı ve Türkiye'de, dışa açılma ve serbestleşme ile kapitalist gelişme sürecinde; ekonomik yapının değişiminin/dönüşümünün ulusal ve uluslararası nitelikleri ile kapitalizmin sermaye ve devlet arasında nasıl bir ilişki içinde geliştiği görülecektir. Burada finans sermayesinin kamu finansmanındaki rolü ve özel kesiminin bu ilişkiler setindeki yerini

[571] Azgelişmiş ülkelerde ekonomin dışa açılması ve serbestleşme, kapitalizminin büyük yaygınlık kazandığı ve gelişmiş düzeye ulaştığı dönemler de gerçekleşmiştir (Yaman-Öztürk, 2006b: 86).

[572] Finans sistemi, paranın ödeme aracı olma işlevinin gelişkin bir aşaması olarak, potansiyel üretim koşullarının realizasyonunun aracısı konumundadır. Birikimin eşzamansızlıktan doğan sorunlarını çözmeye yardımcı olduğu gibi, sermaye birikimini hızlandırıcı işleve sahiptir (Yaman-Öztürk, 2006b: 106).

ortaya koyabilecek dış ticaret rejiminin değişimine, finans sisteminin evrimine ve maliyenin idaresinde dönüşüme odaklanılacaktır. Analitik bir çerçeve olarak kamu borcu; ticari açıklığın büyümesi ve finansal alanın genişlemesi ile mali yapının bağımlılığı arasındaki ilişkileri dinamik süreçte açığa çıkarmak için kullanılmaktadır. Çünkü kamu borcu, yapı ve süreç arasında tek bir ilişkiye indirgenemeyecek içsel ve dışsal mekanizmaların karşılıklı etkileşimleriyle mümkün olmaktadır (Ergüder, 2011: 35-37).

Kapitalist gelişme sürecinin bir ürün olan azgelişmişlik, sermaye yetersizliğine ve dolayısıyla da kredi ile sermaye talebine yol açan en önemli yapısal etkendir. İlk olarak sermaye yetersizliği kapitalist ilişkilerin gelişimine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. İkincisi, iktisadi gelişme stratejileri azgelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlılıklarını sürdürerek, sermaye yetersizliği sorunu çözmek bir yana, büyük borçlara yol açmıştır. Azgelişmişlik, kapitalist ülkelerin kapitalistleşmemiş ülkelerle etkileşim sürecinde ortaya çıkmış tarihsel durumdur. Yani azgelişmişlik kapitalizmin gelişmesiyle oluşmuş ve sürekli gelişmiştir.[573] Kapitalizmin tarihsel süreçteki aşamaların birinden diğerine geçişte, sermaye birikim rejiminin aldığı tarz giderek birikim sürecinin engellemesine yol açmıştır. Ayrıca kapitalizm her aşamasında sınırlarının dışına çıkma eğilimiyle, sermaye birikim rejiminin uluslararası boyutu da var olmuştur (Balkan, 1994: 79). Kapitalizmi yönlendiren eşitsiz ve bileşik gelişmenin işleyişine bağlı olarak, farklı ülkelerdeki mevcut ekonomik yapı bunun gereklilikleri çerçevesinde dönüştürülmüştür.[574] Bu çerçevede kapitalist ilişkiler buralara asimetrik biçimde taşınmıştır. Eşitsiz ve bileşik gelişmenin işleyişiyle, kapitalizm öncesi ilişkilerin hüküm sürdüğü ülkelerdeki yapı, mekanizma ve aktörler kapitalist gelişmenin mantığı çerçevesinde oluşmuştur.[575] Genel hatlarıyla, Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda yaşadığı değişimler asimetrik kapitalist gelişmeyi

[573] Kapitalistleşmiş ve kapitalistleşmemiş ekonomiler arasında bağımlılık ve koşullandırma ilişkileri vardır ve kapitalizmin geçirdiği her aşamada, kapitalistleşmemiş ekonomilerden artık aktarımı olmuştur. Bu aktarım iki sonucu yol açmıştır: Kapitalistleşmemiş ekonomilerde sermaye birikimi engellenmiş ve kapitalizme geçişi hazırlayacak yerli sanayi sermayedarının oluşumu sınırlı kalmıştır (Balkan, 1994: 79).

[574] "İleri ülkelerin çekicisinin peşine takılmak zorundaki geri bir ülke sıraya uymaz: Tarihsel bakımdan geri bir ulusun gelişmesi, zorunlu olarak tarihsel sürecin farklı evrelerinin özgün bir bileşimine yol açmıştır. Betimlenen bu yörünge bütünsel olarak düzensiz ve karmaşık ve bir niteliğe bürünmüştür. Ara aşamaların üzerinden atlama imkanı, mutlaka gerçekleşecek bir şey değildir; sonuçta o da ülkenin iktisadi ve sosyal kapasiteleriyle sınırlanmıştır. Dolayısıyla geri bir ülke daha ilkel olan kültürüne uyarlanmak için dışarıdan hazırlanıp aldığı şeyleri sık sık çarçur etmektedir. Bu durumda, söz konusu özümleme sürecinin kendisi çelişkili bir niteliğe bürünmektedir. Avrupa'dan alınan silahlar ve yine Avrupa'dan alınan borçlar ülkenin gelişmesini frenleyen eski rejimlerin güçlenmesine yol açmıştır." (Troçki, 1998: 13-15).

[575] "Tarihsel sürecin genel yasası olan ritmin eşitsizliği geri ülkelerin yazgılarında çok daha güçlü ve karmaşık şekilde ortaya çıkmıştır. Dış zorunlulukların kamçısı altında, geri kalmış olan hayat sıçramalarla ilerlemek mecburiyetindedir. Bu ritimlerin eşitsizliği evrensel yasasından değişik aşamaların birbirine yaklaşması, farklı evrelerin birleşmesi, arkaik biçimlerin modern biçimlerle alaşımı anlamında, daha uygun bir tanımlamanın yokluğunda bileşik gelişme yasası doğmaktadır." (Troçki, 1998: 16).

başlatmıştır. Bu süreçte dünya kapitalizminin mekanı olarak Avrupa'nın pazar arayışları, Osmanlı Devletinin bu arayışa Batılılaşma ile cevap vermeye çalışmasıyla devam etmiş, sonuçlarına ise Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla ulaşılmıştır (Türkay, 2006: 30).

Kapitalizmde, sistemin yeniden üretim mekanizması, sermayenin döngüsü üzerinde gerçekleşen sermaye birikim sürecidir. Bu çerçevede, öncelikle zaman ve mekan bağlamında kapitalist ilişkisinin yeniden üretilebilmesi, sermaye birikim sürecinin sürdürülmesine bağlıdır. Kapitalist gelişme sürecinin temel dinamiği sermaye birikimi, ilgili ülkelerin tarihsel dinamikleri çerçevesinde özgül biçimlere bürünerek ortaya çıkmaktadır (Yılmaz, 2005: 219-221).[576] Dünya kapitalizminin bütünsel sistem olarak ortaya çıkması, yani gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında genel ayrışmanın belirgin hale gelmesi, 19. yüzyılda hızlanan uluslararası ticaretin ve finansal akımların sonucudur. Kapitalizmin dünya ölçeğinde eşitsiz ve bileşik gelişimi, ülkeler arasında hiyerarşik ilişki yaratmıştır. Bu ilişkide bir tarafta erken dönemlerde sanayileşmiş ülkeler, diğer tarafta kapitalizme geç dönemlerde katılan geri ülkeler bulunmaktadır.[577] Bu süreçte egemenlik altındaki çevre ekonomileri, merkezdeki sermaye birikiminin ihtiyaçlarına hizmet etmek üzere uyarlanmıştır (Magdoff, 2006: 11). Azgelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelerin sanayileşmeyi tamamladıkları dönemlerde eşitsiz şekilde iktisadi gelişme sürecine girmiştir. Bu ülkelerde kapitalizm, tarihsel süreçte biçimsel olarak da farklılaşmıştır. Kapitalist gelişme sürecine giren ekonomi, kapitalist ilişkilerinin temel dinamiklerine tabi hale gelmiştir. Ancak azgelişmiş ülkelerde kapitalizm öncesi yapıların varlığı nedeniyle kapitalist gelişme belirli özgüllükler de taşımıştır (Yaman-Öztürk, 2006b: 86-87).

Kapitalizminin farklı mekanlardaki eşitsiz ve bileşik gelişimi, aynı zamanda sermayenin birikiminin olanaklarına farklı düzeylerde sahip ekonomik yapıların oluşum sürecidir. Birikim, büyüme ve genişleme gibi dinamik bir var oluşla gelişmiş ekonomiler kapitalizm öncesi ekonomilere yöneldiklerinde, sermaye birikim süreci ilk elden meta sermayesi ve zamanla para sermayesi aktarım mekanizmalarına yol açmıştır.[578] Azgelişmiş ülkelerde tarihsel olarak var olan ticari bağlar ile finansal ağlar gelişmiş ve

[576] Sermaye birikimi kapitalist dünya sistemi için içsel ve zorunlu bir ilişki olmasına rağmen, zaman ve mekan bağlamında farklı biçimlerde açığa çıkmıştır. Çünkü sermaye birikim süreçlerini, ülkenin iç tercihleri belirlemiş, aynı zamanda dış dünya ile olan ilişkileri biçimlendirmiştir (Yılmaz, 2005: 220-221)

[577] Ancak kapitalist dünya sistemi ile birlikte yağmacılık, talan ve sömürgecilik son bulmamıştır. Bu nedenle, kapitalizmin coğrafi olarak yayılması ve tarihsel süreçte genişlemesi, dünyanın geri kalanının gelişmiş ülkelerde iktisadi artık oluşturacak biçimde farklılaşmasına yol açmıştır (Magdoff, 2006: 11).

[578] "İlişkinin bu aşamaları, kendine özgü kapitalist oluşumlar ve dolayısıyla ekonomik yapılara yol açmıştır. Ama eşitsiz de olsa ilişkiye rengini ve dokusunu veren kapitalizme içkin dinamikler, ilişkiye taraf olanların zamanla kapitalist mantıkla hareket etmelerini gerektirmiştir." (Ercan ve Gürçağ-Tuna, 2007: 375).

bu da kapitalist mantığa dahil olmayan iktisadi ilişkilerin sermayenin dolaşım alanına girmesine neden olmuştur. Burada, öncelikle ticari sermaye biçiminde birikimin oluşumu sağlanmıştır. Kapitalizmi önceleyen ticaret ve finans, zamanla dünya ölçeğinde işleyen kapitalizmin yapısal mantığıyla biçimlenmiştir. Ama azgelişmiş ekonomiler için kapitalist gelişmede asıl belirleyici olan, sermaye döngüsünün işleyişinin oluşmasıdır. Bu durum sadece düz bir değişim ve dönüşüm değil, sermaye döngüsünün ülke içinde işleyişinin oluşumu ile tüm iktisadi ilişkilerin tepeden tırnağa yeniden yapılanma sürecine girmesidir (Ercan ve Gürçağ-Tuna, 2007: 375- 376).

Azgelişmiş ekonomik yapı bugünkü geçmişlerinin kapitalizmle kurdukları eşitsiz ilişkinin özel sonucudur. Yani kapitalist gelişmede, geleneksel eski rejim ile sanayiyi geliştirmeyen sermaye kesiminin birlikteliği söz konusudur. Azgelişmiş ülkelerde iktisadi gelişmenin temel hastalığı, sanayinin azgelişmişliğidir (Mandel, 2008: 432-433).[579] Toprak satın alma, ticaret ve tefecilik; işte geri kalmış ülkelerin egemen kesimlerinin yeğledikleri yatırımlardır. Bu bakımdan yerli güçlü kesimler yeni niteliğine bürünmekte, tüccar, rantiyer ve aracı şeklinde görünmektedir. Yani sanayi azgelişmişliği ve iktisadi düzensizlik, toprak mülkiyeti ve değerli madenler şeklindeki sermaye yoğunlaşmasının hem sebebi hem de sonucudur. Çünkü egemen ilişkilerin ürünü olan azgelişmişlik, mevcut ekonomik yapıya bağlıdır. Yerli egemen kesimlerin çıkarları, hem iktisadi ilişkilerden (dış ticaret ve finans) hem de mali ilişkilerden (borçlu ve bağımlı halde tutma) dolayı, Batılı büyük devletlerin menfaatlerine bağlıdır.[580] Buradaki azgelişmişlik sermaye birikim sürecinde kapitalist gelişmenin egemenliği ile ortaya çıkmaktadır. Bu egemenlik azgelişmişliği devam ettirerek daha yoğunlaştırmaktadır (Mandel, 2008: 436).

Azgelişmişlik, kapitalizmin farklı ülkeler ve dönemler ile kapitalist gelişme sürecinin farklı gelişmişlik düzeylerinde ortaya çıkmasının sonucudur. Azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist gelişmede ticari sermayenin finansal sermayeye dönüşmesiyle ekonomik dönüşüm hızlanmakta ve finans sermayesi giderek sermayenin egemen kesimi olmaktadır. Birikim sürecinde belirleyici diğer unsur, dünya kapitalist sistemiyle eklemlenmenin biçimidir. Bu ülkelerin kapitalist dünya ekonomisine katılımı ilk dönemlerde ticaret sermayesi, sonraları sermaye yatırımlarının hızlanmasıyla finans sermayesi aracılığıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu ülkelerde sermaye birikimi, bir

[579] "Bu azgelişmişliğin iki kaynağı vardır: önce yabancı sermayenin manüfaktür sanayinin gelişmesine hiçbir yatırım yapmamış olması, sonra da yerli egemen sınıfların modern sanayinin kurulması yerine ticareti ya da tefeciliği tercih etmesidir." (Mandel, 2008: 433).

[580] Azgelişmiş ekonomilerin genel görünüşü, ülkeden ülkeye değişen ulusal özelliklerle tamamlanmaktadır. Böylece çeşitli seviyelerdeki azgelişmiş ülkeler, bunun içinde yer almaktadır (Mandel, 2008: 436).

yandan yurtiçi yapılarla şekillenirken, diğer yandan uluslararası finansal akımlar ve Batılı büyük devletler tarafından belirlenmektedir (Yaman-Öztürk, 2006b: 88-89).[581] Kapitalist dünya ekonomisi yalnızca dolaşımı örgütlememekte, aynı zamanda dünya ölçeğinde mekanizmalar sağlamaktadır. Bunun anlamı, kapitalist gelişme temelinde uluslararası işbölümünün oluşturulmasıdır. Yani kapitalist dünya sisteminde eşitsiz ve bileşik gelişme ile azgelişmişlik sürekli olarak üretilmektedir.[582] Kısacası azgelişmişlik süreci durağan değildir ve kapitalist dünya sistemi azgelişmişliği devingenleştirmekte, böylece yapısal azgelişmişlik belirmektedir (Sönmez, 2005: 49-52).

Bu süreçteki iç ve dış dinamiklerin özgül bileşimleri ile azgelişmiş ekonomik yapılar daha iyi analiz edilmektedir. Bu yaklaşım, ulusal ekonomik yapının uluslararası sistemin dinamikleri ile etkileşim içinde kendi özgünlüklerinin de etkin olduğu bakış açısıdır. Bu bakış açısı, Osmanlı ve Türkiye içinde çok işlevseldir. Çünkü bu yaklaşım iktisadi hayatın farklı zaman dilimlerinde kendi içsel dinamikleri ile etkileşim içinde oluşan mekanizmaların iç içe geçerek farklı bir süreci başlattığı ekonomik yapının gerçeğine daha uygundur (Ercan, 2008: 134). Türkiye'nin kapitalist gelişme sürecinin bütünsel olarak anlaşılması, bir yandan sürecin ilişkilerinin kavramsallaştırılmasını diğer yandan süreklilik ve farklılıkların izlenmesini zorunlu kılmaktadır. Türkiye'de kapitalist gelişmenin nüvelerinin ortaya çıktığı Osmanlı'nın çözülüş sürecinin analiz edilmesi bu noktada önem kazanmaktadır. Bununla birlikte, imparatorluğun çözülüşü sürecinin analizi, yalnızca bu dönemi anlamanın anahtarını oluşturmamakta, Cumhuriyet sürecinde çözülüş sonrası ortaya çıkan gelişmelerin yapı taşlarını döşemektedir (Tören, 2013: 134). Çünkü Türkiye ekonomisi, kapitalizm öncesi iktisadi yapıların önemli ölçüde direnç göstererek kapitalist ilişkilerle birlikte varlıklarını sürdürdükleri ulusal ekonomilerden birisidir. Bu nedenle üretken ve meta sermayelerin ana kategoriler olarak kullanımından ziyade ticaret ve para işlerinde sermaye olarak ayrıma gidilerek finans sisteminin evrimini anlamak için para sermayesine odaklanılacaktır (Eres, 2006: 142).

Kapitalist dünya sisteminde finansal genişleme, bir birikim sisteminden diğerine geçişin habercisi olmuştur. Ancak azgelişmiş ülkelerde finansal genişleme ise, eski düzenlerin tekrarlanan ve yeni yapıların kendiliğinden ortaya çıkışının özelliği olmuştur (Arrighi, 2000: 7-8). Bu çerçevede Osmanlı/Türkiye iktisadi tarihi içinde 19. ve 20. yüzyıl

[581] Yani kapitalist gelişme sürecini, ülkelerin tarihsel gelişimleri, ülke içi sınıf oluşumlar ve ülkenin dünya ekonomisiyle ilişkisini etkileme biçimleri belirlenmektedir (Yaman-Öztürk, 2006b: 89).
[582] Ancak bu süreçte, gelişmiş ile azgelişmiş ülkeler arasında temel farklılıklar ve süreklilikler ortadan kalkmasa da, azgelişmişlik süreci yeni biçimlerle yapısal boyutlar kazanmaktadır (Sönmez, 2005: 51).

iki evre biçimde kavramsallaştırılmaktadır. Eski Osmanlı Devleti ile geleneksel iktisadi düzeninin yıkıldığı ve yeni liberal devlet ile kapitalist dünya sistemiyle birikim rejiminin yaratıldığı 1838-1881 dönemi finansal alanın oluşum süreci; Eski Türkiye Devleti ve korumacı iktisadi sistemin yıkıldığı ve yeni neoliberal devlet ile kapitalist küresel sistemiyle birikim rejiminin hâkimiyet kurduğu 1980-2002 dönemi finansal alanın gelişim süreci (Arrighi, 2000: 22-23). Çünkü ekonomik temelde yapısal azgelişmişlik finans sorunudur. Burada ortaya koyulmaya çalışılan finansal sistemin gelişmesi ve idari-mali yeniden yapılanma aşamasında; yeniden üretilen iktisadi dönüşümler ve mali uyum modelleri ile bunların geçmişteki iktisadi değişimler ve mali bağımlılık yapıları arasında farklılaşmaya yol açan sonuçlarıyla birbiri ardına gelen borç ekonomisi, borçlandırılmış devlet ve borçla yönetmek süreçlerinin karşılaştırmalı tarihsel çözümlenmesidir. Böylece Osmanlı/Türkiye ekonomik yapısında sermaye birikim sürecinin analizi finansal birikim ile reel birikimin ayrılması ve borcun toplumsallaşması çerçevesinde sunulacaktır. Bu durum devletin maliyesinin bunalımının gelişmiş versiyonudur. Finansal birikim ile reel birikimin birbirinden ayrılarak devlet borçların toplumsallaşması yani kamu maliyesinin krizi, devlet maliyesinin bunalımının çağdaş durumudur (Arın, 2003: 572-573). Bu çerçevede ekonominin dışa açılmasıyla yani ticari birikim rejiminde 1850'lerde ve 1860'larda ticari açıklık ve finansal alan oluşurken aynı zamanda devletin borçlarının ve DBA'nin artmasının nedenleri araştırılmaktadır. Bu yeni versiyonda ekonominin serbestleşmesiyle yani finansal birikim rejiminde 1990'larda ticari açıklığın büyümesine ve finansal alanın genişlemesine paralel olarak KKFA'nın ve kamu borçluluğunun yükselmesi arasındaki ilişkiler araştırılmaktadır.

Tarihsel süreçte kapitalist dünya sistemindeki yapısal değişiklikler sonucunda finans hakimiyet kazanmış ve finansal alanın genişlemesi ile ekonomik yapıda gerçek nüfuza sahip olmuştur. Bu özel tarihsel biçimiyle finansın egemenliği Osmanlı ile Türkiye'deki durum ile örtüşmektedir. Kapitalist gelişme sürecinde finans sisteminin analiz edilmesi, (neo)liberalazimden yayılan yeni birikim safhası olma temeline dayanmaktadır. Böylece tarihsel ve yapısal benzerlikler, mali/finansal krizin azgelişmiş ülkelerde kapitalizme yol açması karşısında finans sistemi ve mali yapı arasındaki ilişkiler açısından özgün farklılıklar göstermektedir. Bu çerçevede azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme sürecinde finans sisteminin evrimi kurumlar, bunların mülkiyeti ve kriz etrafında irdelenmektedir. Yani devlet, finans ve kapitalizm arasındaki ilişkiler ile süreçler konusunda iktisadi çerçeve geliştirilmektedir (Marois, 2012: 26). Finansal genişleme aşamalarında artış gösteren para sermayesi meta biçiminden kendisini serbest

kılmakta ve birikim mali anlaşmalarla devam etmektedir. Her bir dönemde dünya ölçeğindeki sermaye birikim süreçlerinin başlıca iktisadi kurumları, finans sistemi ve mali yapı arasındaki ilişkilerinin tarihsel sonucunda şekillenmiştir (Arrighi, 2000: 22-23).

Modern dünya sisteminde sürekli artan kapitalist güç, Marx tarafından şu şekilde belirtilmiştir: "devlet borçları sisteminin çağdaş kapitalizmin ilk genişlemesinin başlatmada oynadığı büyük önemli rol." (Arrighi, 2000: 32-33).[583] Bu durum da finansal sermayenin doğasıyla ilişkilidir. Finans sermayesi daima kredi ve borçların satış, alış ve teminatı ile temsil edilmiş bunun dışında da 1980'lerden sonra kredi ve borç ilişkisinin her türlü hizmet çeşidinde yaygınlaşmıştır. 20. yüzyılın son çeyreğindeki sermaye ihracı, 19. yüzyıldaki sömürgeciliği karakterize eden işgal olmaksızın, iktisadi sömürüde kullanılan yöntemdir (Lazzarato, 2015: 187-189).[584] Burada öncelikle finansal sistemin kapitalizmdeki işlevleri anlaşılmadan, para sermayesine dönük talep kavranamaz (Harvey, 2008: 334).[585] Teorik açıdan finans sorununun ele alınması için, borç ve kredi mekanizmasının sermaye ile olan içsel ilişkilerinin kurulması gerekmektedir. Böylece finansal araçlar hesap birimi olmaktan çıkarak ilişkiye dönüşmektedirler. Bu bağlamda finansal kurumlar özel konumları dolayımında ele alınmazlar, ekonomik yapıda sermayenin genel işleyişleri ve sermaye birikimi ile kurdukları özel ilişkiler dolayımında ele alınmaktadırlar. Finansal piyasalardaki araçlar, kapitalist ekonomide mülkiyet ilişkilerinin gelişmiş biçimleridir. Bu araçlar değer yaratma süreci ile ilişkili olarak değerin hareketine olanak vermektedir. Kapitalizme dinamik boyut kazandıran modern

[583] "Köklerini daha Orta Çağda Cenova ve Venedik'te keşfettiğimiz kamu kredisi, yani devlet borçları sistemi, manifaktür dönemi boyunca bütün Avrupa'yı sarmıştı. Deniz ticareti ve ticaret savaşları ile birlikte sömürgecilik sistemi, kamu kredisi sistemi için uygun bir ortam sağlama hizmetini gördü. Böylece, ilk olarak Hollanda'da yer etti. Devlet borçlanması, yani devletin elden çıkarılması kapitalist çağa damgasını vurur. Ulusal zenginlik denilen şeyin modern halkların gerçekten mülkiyetinde olan biricik kısmı, bunların devlet borçlarıdır. Bundan dolayı, bir halk ne kadar borçlanırsa o kadar çok zengin olur diyen modern doktrin, zorunlu bir sonuç olarak karşımıza çıkar. Kamu kredisi sermayenin amentüsü haline gelir. Ve kamu borcunun doğuşu ile birlikte devlet borçlarına olan vefasızlık kutsal ruha karşı işlenen bağışlanmaz günahın yerine geçer. Devlet borçları ilk birikimin en güçlü kaldıraçlarından biri haline gelir. Kamu borcu, bir sihirbaz değneği dokunurcasına, başıboş duran paraya çoğalma gücü kazandırır ve böylece onu sermayeye çevirir; hem de bunu, parayı sanayi ve hatta tefecilik alanına yatırılması halinde katlanmak durumunda kalabileceği zahmet ve risklere maruz bırakmaksızın yapar. Devletin alacaklıları gerçekte hiçbir şey vermezler; çünkü borç verdikleri tutar, tıpkı aynı miktarda nakit para gibi ellerinde iş görmeye devam eden, kolayca devredilebilir kamu borç senetlerine dönüşür. Ne var ki, böylece yaratılan bir aylak rantiyeler sınıfı ile hükümet ve halk arasında aracı olarak iş gören bankerlerin aniden biriken zenginliklerini -ve yine her devlet borçlanmasının iyi bir parçasının kendilerine gökten inme bir sermaye hizmetini gördüğü vergi mültezimlerinin, tacirlerin, özel fabrikatörlerin zenginliklerini- bir yana bıraksak bile, devlet borçlanması anonim şirketlerin, menkul kıymet üzerinde yapılan işlemlerin, spekülasyonun, kısaca borsa oyunlarının ve modern bankokrasinin gelişmesine yol açmıştır." (Marx, 2013: 721-722).

[584] "Finansal sermayede, alacaklı ve borçlu ilişkisi kapitalist ve işçi ilişkisinin sanayi sermayesinde sahip olduğundakinden farklı işleve sahiptir. 19. yüzyılın son çeyreği, kapitalist gelişmenin en yüksek aşamasına yani finans kapitale bağlı olarak yoğun genişleme evresidir." (Lazzarato, 2015: 187-189).

[585] Aynı şekilde, parayı borç verilebilir sermaye olarak toplayan finansal işlemlerin kurumsal aracıları anlaşılmadan, sermaye halindeki paranın arzının nasıl gerçekleştiği de kavranamaz (Harvey, 2008: 334).

finans sistemi, finansal araçların üretildiği ve pazarlandığı piyasaların ve kurumların varlığına neden olmaktadır (Ercan, 2005: 378-379).[586] Kısacası, kapitalit gelişmenin özel ürünü olan finansal sistemin işlevleri ve araçsallıkları parçalara ayrılarak incelenmelidir.

Paranın çıkış formu mallardan biri olmalıdır. Aksi mümkün değildir çünkü bir grup malın içinden alım gücü tekeli olarak doğmaktadır.[587] Dahası, ödeme aracı olarak iş görmeye devam ederek ticari kredinin gelişimini mümkün kılmaktadır. Benzer şekilde, birikim aracı olarak sahiplerinin ödünç verip faiz kazancı elde etmelerini sağlamakta ve böylece ödünç para kredinin önünü açmaktadır. Kapitalist ekonomilerde, her iki kredi tipini sistematikleştiren finansal kurumlar oluşmaktadır (Lapavitsas, 2006: 84).[588] Para, sermaye olarak modern/çağdaş finans sisteminde iki yolla harekete geçmektedir. Öncelikle bankalar, parasal işlemler akışını borç sermayesine çevirmektedir. Bunu da, kredi paraları paraya ikame ederek, paranın dolaşım işlevini faaliyetlerinde içselleştirerek ve borç sermayesine çevrilebilecek kalıcı para hesabına dayanarak gerçekleşmektedir. İkincisi finansal kurumları, parasal tasarrufları ve atıl durumdaki para sermayesini toplamakta ve bu parayı sermayeye çevirmektedir. Kredi sistemi ise, parasal dolaşımın verimliğini artırmaya ve işlem maliyetlerinden tasarruf etmeye yaramaktadır.[589] Bunun gibi, farklılaşmış dolaşım alanları ve uzun mesafeli ticaretinin büyümesi, kredi sisteminin maddi temellerinden birini oluştururken kredilerin hacminin artması da metaların daha uzaktaki pazarlara nüfuz etmesine olanak sağlamaktadır. Tüm bu açılardan kredi sistemi, metaların üretiminde ve dolaşımındaki kesintileri göğüsleyerek sürekli kılmaktadır. Kredi mekanizması olmadan sermaye birikim süreci çökmektedir (Harvey, 2008: 336-338).[590]

Modern/çağdaş finans sistemi karmaşık mekanizmadır. Krediyi örgütlemekte ve parayı harekete geçirerek transferini sağlamaktadır. Tüm operasyonlar para sermayesine dayanmaktadır. Böylece para sermayesi finans sisteminin evriminden etkilenmektedir.[591] Finans, iktisadi gücün salt paradan ibaret olmayan farklı bir düzeye çıkışını temsil

[586] Sürekli olarak gelişen finansal faaliyetler ve işlemler, mülkiyet ilişkilerinin farklılaşarak daha likit biçimler almasına neden olmaktadır. Oysa finansal kurum ve araçların gelişmesi birikim süreci açısından belirleyici olan sermayenin dönüş zamanını hızlandırdığı ölçüde anlam kazanmaktadır (Ercan, 2005: 379).
[587] Bu mal paranın mübadele değeri olarak iş görmesiyle sembolik para ortaya çıkmaktadır. Böylece madeni para simge haline gelerek daha uygun para sembollerinin yolunu açmaktadır (Lapavitsas, 2006: 84).
[588] "Bunların faaliyetleri paranın diğer biçimlerini ortaya çıkarır, ki özünde hepsi para kredidir (kaydi para). Para bütün (mal ve kredi) biçimlerinde evrensel alım gücü tekelidir." (Lapavitsas, 2006: 84).
[589] Bu sayede, kredi sistemi basit meta üretiminde bile ortaya çıkan gerekli maliyetleri düşürmeye yardımcı olarak sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırılmasına katkıda bulmaktadır (Harvey, 2008: 336).
[590] "Ancak bu koşullarda kriz potansiyeli büyümektedir. Kredi, geleneksel para işlevlerinin genişlemesine yarayarak aynı etkileri kapitalizmin kriz eğilimleri için de göstermektedir." (Harvey, 2008: 336).
[591] "Kapitalist para kredi para olup esas itibariyle birikim ve ödeme aracı olarak iş görmektedir. Değişim aracı olma fonksiyonu kredi paranın küçük miktarlarıyla görünmektedir." (Lapavitsas, 2006: 89).

etmektedir. Kredi olanağı, sermayenin çeşitli üretim alanlarına yönelerek yarıştığı başka sermayeleri alt etmesini sağlamaktadır. Yedek kaynaklar finansal sistem kanalıyla ekonomide çeşitli kesimlere dağılmaktadır. Bu mekanizmalardaki denetim, iktisadi gelişme üzerinde büyük önem taşımaktadır. Çünkü modern/çağdaş finans sisteminin temelinde, sermaye döngüsünde sistematik olarak üretilen artık değer yatmaktadır.[592] Kapitalist gelişmede finans sermayesi sürekli olarak genişleyen bir alana sahip olsa da, sanayi sermayesinin egemenliğinde olmaktadır (Lapavitsas, 2006: 89-90).

Kapitalist üretimin artışı, yeni ilişki biçimlerini de gündeme getirmiştir: üretilen malların dışa satılması. Kapitalist gelişmenin ileri aşamalarında, sermaye birikiminin değerlendirilmesi zorunluluğu, ekonomik yapılar arasındaki ilişkiyi sermaye hareketliliğine dayanan ilişkiye dönüştürmüştür. Böylece dinamik iktisadi gelişme süreci, kapitalist ilişkilerle tanışmayan ülkelere taşınmıştır. Bu süreçte iki farklı donanıma sahip ülke arasında gerçekleşen çok yönlü ilişkiler, ekonomik yapıdaki egemen kesimleri etkilemiştir (Ercan, 2001: 204-205). Yani azgelişmiş ülkelerdeki kapitalist gelişme süreci dışsal nedenlerden dolayı değil, tam tersine kapitalizmin yapısal mantığının belirleyici olması ile ilişkilidir. Bu anlamda sorun, kapitalizmin azgelişmiş ülkelerde gelişmesi ya da gelişmemesi değil, kapitalizmin burada nasıl biçimlendiği sorunudur. Kapitalizmin azgelişmiş ülkelerde gelişimi, farklı iki dönem dolayımında ele alınabilir: İlki kapitalist genelleşmiş üretimin gereklerini yerine getirecek ekonomik yapıların değişiminin sağlandığı kapitalizmin oluşum dönemi, ikincisi ise kapitalizmin yapısal dinamiklerinin belirleyici olduğu aşamada kendi içinde geçirdiği dönüşümlerin ortaya çıktığı ekonomik yapı içi gelişim dönemidir (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 220-221). İşte sermaye birikim süreci azgelişmiş ülkelerde iktisadi gelişme stratejilerini de anlatmaktadır. Çünkü buradaki sermaye birikim süreci aynı zamanda para sermayesinin oluşum ve gelişim sürecidir. Yani bu süreçte sermaye biçimleri ve işlevleri, içselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmalarını da geliştirmiştir (Ercan, 2009: 32-35).[593]

Bu genel tablo bağlamında, Osmanlı ve Türkiye'nin son yüzyılları; sermaye gruplarının, sermaye birikim sürecinin ve piyasa ekonomisinin evriminin tarihidir. Bireysel sermayenin özel iktisadi mantığı, ekonomik yapının genel mantığının ipuçlarını

[592] "Basit kredi işlemlerinden ibaret olmayan finansal sistemi geliştiren toplum kapitalizmdir. Bunun sebebi, üretim sürecinde sistematik olarak parasal kar yaratan tek toplum oluşudur." (Lapavitsas, 2006: 90).
[593] "İçselleştirme ve uluslararasılaşma mekanizmaları, sermayenin para sermayesi olması için gerekli işlevlerde gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasında farklılığı yol aşmıştır. Azgelişmiş ülkelerin kapitalist ilişkiye girdiği bu süreçte, sermayenin temel işlevleri zaman içinde eşitsiz biçimlenmiş ve sürekli olarak para sermayesine ama döviz biçimindeki sermayeye ihtiyaç duyulmuştur." (Ercan, 2009: 34).

sunmaktadır. Çünkü sermaye gerçekliği serbest piyasalar aracılığıyla zaman içinde yetkinleşmektedir. Osmanlı ve Türkiye'deki kapitalistleşme, sermaye birikim koşulları için gerekli mekanizmaların inşa edilmesi ile piyasa ekonomisi düzeninin yerleşmesi olarak iki aşamayı (oluşturulması ve geliştirilmesi) içermektedir. Bu iki aşamada genel olarak sermayenin yükselişi ile Osmanlı/Türkiye'deki iktisadi gelişme süreçleri üst üste binmektedir.[594] Böyle bir ekonomik yapı gerçeğinde iki belirleme yapılabilir: ilk olarak ekonomi sermayedarın tarihi ile ilişkili olduğu kadar, meta ve para arasındaki içsel bağlantıların da oluşturulduğu süreçtir. 1840'larda başlayan süreç, değer aktarma üzerinden sanayinin egemenliğine bağlı olmayan finans ve ticaret sermayesinin birikim dönemidir. 1980'lerde başlayan süreç ise değer yaratma sürecine geçiş ve meta ile para arasındaki içsel bağlantıların daha yoğun şekilde kurulduğu dönemdir. Kapitalist gelişme süreci Türkiye gerçeğinde oldukça hızlı gerçekleşmektedir. 2000'li yıllardaki yapısal uyum yorgununa dönüştüren süreç ise sermaye birikiminin temel belirleyeni olan sermayeler arası ilişkilerin bir üst aşamaya taşımasıyla ilişkilidir (Ercan, 2009: 27-31).

Azgelişmiş ülkelerin konumu, ekonomik yapılarında dönüşümü ile iktisadi serbetleşme ve bütünleşmeyi gerektirmektedir. Yani, iktisadi gelişme sürecinde iç ve dış dinamikler birlikte ortaya çıkmaktadır. Sermaye birikiminin uluslararasılaşması ile ulusal birikime yol açan etkenler odak noktasını olmaktadır (Sönmez, 2005: 244-245). Burada dışa açılma ve serbestleşmenin, ulusal ekonomik yapıya etkisi ele alınmaktadır. Bu çerçevede iktisadi eklemlenme ile bütünleşmenin boyutlarına odaklanılmaktadır. Böylece iki değişim/dönüşüm kaynağı ortaya çıkmaktadır: İlki, uluslararası koşullarda ticari serbestlik ile finansal bütünleşmenin yönleri ve iktisat politikalarının seçiminin çeşitli farklılıkları; ikincisi, ulusal koşullarda parasal ile mali politikaların seçimleri ve mali uyumun farklılaşan yönleri (Garrent, 2008: 454-455). Bu süreçte devlet, sermaye birikimi sürecinde önemli roller üstlenmiştir. Kapitalist devletin tarafsızlık görüntüsünün sürdürülmesi açısından (neo)liberal dönemde ise borç temelli finansal disiplinin dayatılması ve piyasaların en etkin sonucu ortaya çıkartacağı büyük önem kazanmıştır.[595] Ayrıca ekonominin dışa açılması ve serbestleştmesi borç idaresinin içide bulunduğu mali yapıda kendisini göstermiştir. Kamu borcuna tarihsel bir yaklaşım, sermaye birikim sürecindeki yansımalar kadar izlenen iktisadi gelişme stratejilerinin hangi parasal ve mali

[594] Genel olarak sermaye için iki düzlem önem taşımaktadır: İlki, sermaye oluşumu için temel yapı taşları olan meta ve para arasındaki içsel bağlantılar, ikincisi ise bu bağlantıların geliştiği sermaye birikim mekanizmasının dinamikleridir (Ercan, 2009: 29)

[595] Yani sermaye birikimi açısından üstlendiği görevler bağlamında (neo)liberal dönemde serbest piyasa ekonomisi daha fazla dikkate alınarak devlet yeniden yapılandırılmıştır (Güngen, 2015b: 134).

politikalar sonucu biçimlendiği ve hangi sermaye gruplarının iktisadi çıkarların billurlaşmasını ifade ettiği sorularını da gündemde tutmaktadır. Bu çalışma karşılaştırmalı tarihsel perspektifte kamu borcunu (devlet borçları) sermaye birikimi (borç ekonomisi) ile stratejik yönelimler (borçlandırılmış devlet) ve kurumsal işlevleri (borçla yönetmek) göz önünde bulundurarak değerlendirmektedir. Bu çerçevede, hem dış ticaret rejiminin (ticari açıklığın büyümesi) ve finans sisteminin (finansal alanın genişlemesi) işlevleri sorgulanmakta, hem de maliyenin idaresinde dönüşüm (mali yapının bağımlılığı) ve iktisadi gelişme stratejileri (sermaye birikim mekanizması) tarihsel bağlama (kapitalist gelişme süreci) yerleştirilmektedir (Güngen, 2015b: 134).[596]

Meta ve sermaye ihracı gibi süreçlerle kapitalist dünya ekonomisine dahil edilen kapitalizm öncesi ekonomiler, dünya kapitalizmiyle temasının önemli sonucu bu ekonomilerde ticari sermaye birikiminin başlamasıdır (Öztürk, 2006: 224).[597] Azgelişmiş ülkelerdeki ticari sermaye birikimi, kapitalist gelişmenin ilk nüvelerini oluşturmuştur Böylece sermayenin uluslararasılaşmasının ilk aşaması, azgelişmiş ülkeler için kaynak aktarma mekanizması olarak birikimin oluşumu; gelişmiş ülkeler için meta sermayesinin uluslararasılaşması anlamına gelmiştir. Meta sermayesinin uluslararasılaşması gelişmiş ekonomiler için daha fazla kaynak yaratmak, azgelişmiş ekonomiler için ise kaynak aktarma yolu ile birikim yaratmak olmuştur.[598] Meta değişimi ilişkileri ve 19. yüzyılın ikinci yarısında hızlanan sermaye ihracı ise, kapitalizm öncesi ilişkilerin çözülmesini getirmiş, fakat kapitalizmin yerleşmesini zorunlu kılmamıştır. Uluslararasılaşmanın erken evresinin sonuçları, meta değişim ilişkilerinin yaygınlık kazanması ve ekonomilerin uluslararası ticarete açılmasıdır (Ercan ve Gürçağ-Tuna, 2007: 380-381). Devlet ise ilkel birikim sürecinden başlamak üzere sürekli olarak sermayenin uluslararasılaşmasına destek vermiştir. Anonim şirketlerin etkinlik kazanması ise, sermayenin dünya ölçeğinde değerlenmesinde devletin işlevini yitirdiği anlamına gelmemektedir. Devletin işlevi sürmekte, ancak farklılaşmaktadır. Devlet gerek serbest

[596] Yazına hakim yaklaşım, kamu borcunu teknik iş olarak konumlandırmakta ve devlet müdahalesinin piyasa ekonomisinin işlevni yerine getirmekten alıkoyacağını savunmaktadır. Buna karşın karşılaştırmalı tarihsel analiz çerçevesinde alternatif yaklaşım geliştirmek gerekmektedir (Güngen, 2015b: 134).

[597] Uluslararası ticaretin ve finansal akımlarının büyümesiyle, kapitalizm öncesi yapılardaki egemen kesimlerle ittifak içinde hareket eden bir ticaret sermayesi önem kazanmıştır. Bu dönemde ticaret sermayesi, kapitalist ekonomi ile kapitalizm öncesi yapılar arasında bağlantıyı kurmuş; kapitalizmle karakterize olmamakla birlikte, kapitalist ilişkilerin zeminini hazırlamıştır (Öztürk, 2006: 224).

[598] Üretken sermayenin uluslararasılaşması sınırlı kaldığı koşullarda kapitalizm öncesi ekonomilerde, kapitalizmin dönüştürücü etkileri de sınırlı kalmıştır. Kapitalist ülkelerin işlenmiş mal, henüz kapitalistleşmemiş ülkelerin birincil mal ihraç ettikleri geleneksel uluslararası işbölümü, temelde meta değişimi ilişkileriyle yani dolaşım alanıyla sınırlıdır (Ercan ve Gürçağ-Tuna, 2007: 380).

ticaret, gerekse korumacı politikalar uygulayarak uluslararası normlar sistemini ulusal/yerel sermayenin çıkarlarına uyarlamaktadır (Sönmez, 2005: 95-96).[599]

Şimdiye kadar, modern/çağdaş finans sistemi bağlamında makroekonominin iki geleneksel parçası ortaya çıkmıştır: ulusal para sistemi ile maliye idaresi. Mali ve parasal politikalar ile sermaye hareketliliğinin olduğu dünyada artan devlet borçları, faiz oranları ve risk primlerinin artışı yönünde baskı oluşturmuştur (Garrent, 2008: 461-462).[600] Bu çerçevenin ana hattında: Tarihsel olarak dünya kapitalist sisteminde modern finans sisteminin işleyişi sermaye birikim sürecinin çelişkili niteliğini ön plana çıkartmaktadır. Finans, bu çelişkileri askıya almakla birlikte gelecekte elde edilecek artı değere ilişkin bir iddia oluştururken aynı zamanda sermayeyi hareketleri için olanaklar sunmaktadır. Kamu borcu ise bir yandan toplumun borç aracılığıyla sermaye ilişkisine çekilmesinin sürdürülmesi, öte yandan sermayenin üretim alandaki sorunlardan geçici olarak uzaklaşması açısından işlevselidir. Bu çerçevede borç idaresi politika dışı teknik bir uğraş olarak anlaşılmaz. Çünkü devlet maliyesi ile doğrudan bağlantısı nedeniyle değil, aynı zamanda idari-mali yeniden yapılanma ve sermaye birikim sürecindeki yapısal dönüşümle ilişkisi nedeniyle de borç idaresi iktisadi gelişme stratejilerle ilişkilidir.[601] Devletin müdahalesi kapitalist birikiminin sürecinde olduğu gibi, kamu borcunda çelişkileri çözmekten ziyade yönetmek üzerinedir (Güngen, 2015b: 133).

Finansın yükselişi iktisadi ilişkilerde artık belirleyici güç olmakta ve bağımsız devletleri bile boyun eğdirebilmektedir. Bu durum, uluslararası finansal akımların yalın iktidar ilişkilerinin ötesinde ulusötesi boyuta erişimiyle gerçekleşmektedir. Devletler; kendi sınırları dışında borçların altına imzalarını atmakta,19. yüzyılda Rothschild'ler ve Baring'ler ile 20. yüzyılda özel bankalar ve IMF benzeri ulusüstü kuruluşlar gibi güçlü uluslararası bankerler tarafından yürürlüğe sokulmasından bağımsız şekilde, mali uyuma ve finansal disiplinine maruz bırakılmaktadır.[602] Finans para sermayesinin, sermaye ihracı vasıtasıyla kendi ağını dünya ölçeğinde ördüğü sahnedir. Finans sistemi ve mali yapı arasındaki ilişkinin muammalarla dolu karakteri burada görünür hal almaktadır. Mali

[599] Para ve üretken sermayelerin uluslararasılaşması ile ekonomik yapılar kapitalist dünya ekonomisinin etkisi altına girmekte ve biçimlenmektedir. Ancak artık uluslararası değer yalnızca meta sermaye olarak değil, para sermaye ve üretken sermaye boyutlarıyla da gerçekleşmektedir (Sönmez, 2005: 96).
[600] Ayrıca finans, büyük bir borç vericisi kitlesini ulaşılabilir kıldığı için finansal alanın genişlemesinin maliyetlerini düşürmektedir. Bu noktada aşırı borç yükü devletin geri ödemede başarısızlığını tetiklemekte; böylece kredinin kullanımında düşüşe yol açarak faiz oranlarını fırlatmaktadır (Garrent, 2008: 462).
[601] Devlet, sermaye birikimine destek için yeniden yapılandırılırken ve iktisadi gelişme stratejiler devreye sokulurken aynı zamanda kamu için borçluluğun sürdürülmesi gerekmektedir (Güngen, 2015b: 133).
[602] Ulusal ekonomilerin davranışları da benzer şekilde, para sermayeninki başta olmak üzere, uluslararası sermaye hareketlerinin dayattığı disipline maruz kalmaktadırlar (Harvey, 2008: 400).

yapı, para sermayesinin dolaşımının kontrol merkezinin çekirdeğini biçimlendirirken, finans sermayesi ise eş zamanlı olarak kendi amaçları doğrultusunda farklı ulus devletleri disipline edici biçimde dolaşımına devam etmektedir (Harvey, 2008: 400). Ancak ulus devletler, uluslararası finansal akımlar ile birlikte para politikasından vazgeçmişlerdir. Bu süreçte politika aracı olarak sabit döviz kurundan vazgeçilmiş ve paraların değerinin dalgalanmasına izin verilerek bundan istifade edilmiştir. Ama döviz kurları dalgalansa bile, finansal piyasalar bütçe açıkları veren devlet maliyesine bir de yüksek faizler ve risk primleri dayatmıştır.[603] Mali denge durumunda dahi, piyasalar ticari serbestlik ve finansal bütünleşme koşullarında borç faiz oranına ayrıca risk primlerini eklemektedir. Dahası, ticari açıklığın büyümesi ve finansal alanın genişlemesi ile mali yapı arasındaki bağlantılar zayıf ve iktisadi koşullar arasındaki şebekeler güçlü durumdadır. Finansal piyasalar, kamu maliyesinin etki alanına karşı ilgisizlerdir. Çünkü temel kaygıları, devletin borç taahhütlerini yerine getirebilmesidir (Garrent, 2008: 468-470). Buradaki sorunsal, kapitalist dünya sisteminde azgelişmiş ekonomilerin gelişip gelişmediğidir. Kuşkusuz, 1850'lerden bu yana artan şekilde uluslararası piyasalarda ekonomik faaliyet gerçekleşmiştir. Ancak dışa açık ekonomide farklı kapitalist gelişme dönemlerini, ticari serbestlik ve finansal bütünleşme ile mali uyum açısından karşılaştırabilir miyiz? Bu karşılaştırmanın yollarında biri, dış ticaret rejiminin değişimi ve finans sisteminin evrimi ile kamu maliyesindeki dönüşümü karşılaştırmaktır. 19. yüzyıl ikinci yarısındaki serbest ticaret ile 20. yüzyılın son çeyreğindeki finansal serbestlik dönemleri için önemli nokta, uluslararası finansmanı (borçlanma artışı) hem finansal piyasaları genişletmiş hem de sermaye hareketlerinin niteliğini değiştirmiştir (Hrist ve Thompson, 2008: 407-408).[604]

Sermaye birikimi mantığı ile yapılacak bir dönemlendirme; birikim rejiminin hakimiyetini gösteren yapılar ve birikim rejimini sonlandıran krizler olarak süreklilik ile farklılaşma üzerine kurulu mekanizma içinde gerçekleşmektedir. Bu dönemler, sermayenin uluslararasılaşma dinamiklerinin yarattığı birikim rejimleri ve rejimlerin krizi ile sonlanan bütünleşme dönemleridir. Bu kapsamda Osmanlı ve Türkiye'de de kapitalist gelişmenin dinamikleri çerçevesinde tarihsel süreçte süreklilik ve farklılık yaşanmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı iktisadi modernleşmesinde süreklilik gösteren, kapitalist sermaye

[603] Ulus devletler başka iktisadi amaçlar adına bu bedeli ödemeye razı olmaktadırlar. Ayrıca finansal güvenilirlik sorunlarına yurtiçi çözümler aranmıştır: yapısal değişimler/dönüşümler. Buna göre azgelişmiş ülkeler parasal istikrar ve mali sorumlulukta itibar kazanamamaktadırlar (Garrent, 2008: 469).

[604] 1850'lerden sonraki borç işlemleri finansal yatırıma gidecek uzun dönemli aktiflerdir ve akımların finansal varlıkları oluşturan bölümü yatırımın finansmanında kullanılmaktadır. Bu artık böyle değildir: borç patlaması yakın dönemlerde finansal aktiflerden olmuştur. Ayrıca 1980'lerden sonra yabancı sermayedeki artışla doğrudan yatırımlar da görünür olmuştur (Hrist ve Thompson, 2008: 408).

birikimi mantığıdır. Bu süreklilik kesintiye uğratan kopuşlar ise, gelişimi sağlamak için oluşan birikimin krizleri ile yeni ihtiyaçlarının somutlaşmasıdır (Ergüder, 2011: 90).[605] Yani kapitalist gelişme, sınıfsal dinamikler çerçevesinde biçimlenmiş, yurtiçi ve dış dünya ile kurulan ilişki ise bu doğrultudaki sermaye birikimini belirlemiştir. Kapitalist gelişme için, hakim sermaye birikim ilişkisi ile bu ilişkinin uluslararası sermaye birikimi ile ilişkisi açıklanmalıdır. Burada iki noktanın altı çizilmelidir. Birincisi, sermaye birikimine konu olan ekonomik alanlar, dolayısıyla kapitalist gelişme doğrusal bir süreç değildir. İkincisi, farklı birikim süreçlerinin eş zamanlı varlığına rağmen, ağırlıklı olarak süreci belirleyen ilişki öne çıkan dinamiktir (Yılmaz, 2005: 221-223). Tarihsel olarak 1840'lardaki ekonomik ilerleme dünya kapitalizmi içinde, iktisadi modernleşme ile sermaye oluşumu için gerekli yapıyı harekete geçirmekle ilişkili olmuş; 1980'lerde ise ekonomik büyüme küresel kapitalizm içinde, iktisadi bütünleşmenin gerekleri üzerinden biçimlenmiştir. Laissez faire ve küreselleşme, azgelişmiş ülkelerdeki sermaye kesimi için uluslararası finans sistemiyle bütünleşmelerini sağlayacak iktisadi gelişme stratejileridir. Bu ülkelerdeki yönelim, birikimin zorluluklarını sermaye kesimleri açısından aşmaya yönelik iktisat politikalarıdır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 224-225).

Kapitalist dünya sisteminde iktisadi gelişmenin finansmanında sermaye ihtiyacının artması ile birlikte genişleyerek yeniden üretiminin koşulları yaratılmış ve finansal sistemin gelişmesi sonucunda sermaye birikiminde para sermayesi merkezi rol oynamıştır. Finans ile birlikte, sermayenin dönüş hızının artışı önem kazanmış, bu da kredi mekanizması ile sağlanmış ve böylece de para sermayesi merkezi rol oynamıştır (Ergüder, 2011: 43-46). Azgelişmiş ülkelerde var olan geleneksel ticari bağların dönüşmesine neden olan finans sermayesi, yalnızca bir evrim süreci değildir.[606] Kapitalist gelişmede finans sermayesi, yeni iktidar ve güç ilişkileri dolayında gerçekleşmektedir. Bu çerçevede finans sisteminin evrimi ekonomik yapıdaki değişim ve dönüşüm süreçlerine ivme kazandırmış, ticari ve parasal ilişkilerin finans sermayesinin belirleyiciliğinde yeniden biçimlenmesine neden olmuştur.[607] Bu süreçte uzun erimli yapısal değişimler ve dönüşümler ile bireysel sermayelerin talepleri arasında çelişkiler

[605] Osmanlı Devletinde kapitalizm yerleşmesi modern ekonomik yapıyı oluşturmaktadır. Birbirinden farklı iki yapı, geleneksel ilişkiler ile kapitalist ilişkilerin bir arada yer alması, üretim tarzlarının eklemlenmesine ve özgün bir kapitalistleşme deneyiminin yaşanmasına neden olmuştur (Ergüder, 2011: 90).

[606] Çünkü sermaye döngüsünün ülke içinde oluşumu, tüm iktisadi ilişkilerin tepeden tırnağa değişmesidir ve dönüşüm sürecine girmesidir (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 223).

[607] Azgelişmiş ülkelerde sermaye yetersizliği nedeniyle, finansal sistemdeki gelişmelerin ekonomik yapı için stratejik önemi vardır. Finans, zaman içinde yeni araçların gelişmesine olanak sağlamakta ve döviz biçimindeki sermaye ihtiyacı uluslararası sermaye hareketlerine bağımlılığı arttırmaktadır. Bu ihtiyaç dünya ölçeğindeki finansal akımlarca karşılanmaktadır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 223)

açığa çıkmış, iktisadi gelişme stratejileri devlet üzerinden sermaye kesiminin çıkarlarına uygun olarak biçimlenmiştir (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 223-224).

Bu süreçte azgelişmiş ülkelerde büyük miktarlarda borç yığılması olmuştur. Ayrıca, böyle bir borçlanma krizlerle sonuçlanmıştır. Çünkü azgelişmiş ülkeler döviz ile borçlanmaya gereksinim duymaktadır. İkinci olarak, borç geri ödemesini kolaylaştıran uluslararası koşullar da mevcuttur. Bir ülke iktisadi gelişme için yatırım finansmanına ihtiyaç duymaktadır. Ancak azgelişmiş ülkelerde bu finansman eksik kalmaktadır. Bu ülkelerin özgül karmaşık koşullarında iki neden öne çıkmaktadır: İç tasarruf yetersizliği ve döviz ihtiyacı. İç tasarruf yetersizliği; finansal kurumlarca yatırıma sevkedilebilecek tasarrufların yetersizliğidir. Çünkü bu ülkelerde gelirler düşüktür.[608] Azgelişmiş ülkeler, iç tasarrufu teşvik edecek veya dışarıdan gelecek finansal akımlara bağlanacaklardır. Bu fonlar, dış borç, yardım ve doğrudan yabancı yatırımları ülkeye çekmek biçimindedir. Bunun yanı sıra, ikinci sorun döviz ihtiyacıdır. İktisadi gelişme, iç pazarın sağlayamadığı mal ve hizmet ithalini dolayısıyla da dövizi gerektirmektedir. Kuşkusuz, döviz ihtiyacı ihracattan karşılanabilmektedir ama yeterli olmamaktadır. Bir azgelişmiş ülke genelde ihraç ettiğinden fazlasını ithal etmektedir. Bu durumda, cari açık anlamına gelmektedir. Sermaye hareketleri bu açığı finanse etmelidir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 179-181).[609]

Bu çerçevede azgelişmiş ülkenin borçlarını kolayca ödeyebilmesi için üç öğeye gereksinimi vardır: Borç üzerinde düşük faiz oranları, yüksek ihracat fiyatları ve ihraç ettiği mallar için yüksek talep. Son iki öğe, borç geri ödemesi için elde döviz bulunmasını sağlamaktadır. Tersine, faiz oranlarının yüksek, azgelişmiş ülkelerin ihracat fiyatlarının düşük ve bu ülkelerin mallarına talebin de düşük olduğu koşullarda, borç alan ülkenin ödemeye devam etmesi daha çok zorlanmaktadır. Çünkü kapitalist dünya sisteminde kamu borcu değişik boyutlar kazanmıştır. Azgelişmiş ülkelerdeki borçlanma kapitalizme geçişle birlikte başlamıştır. Borçlanma kapitalizm öncesi dönemlerde de görülmüş ancak kapitalizmle birlikte borçlanmanın modern temelleri atılmıştır. Yani sermaye birikim sürecine koşut olarak kamu borcu önem kazanmıştır. Çünkü 19. yüzyılın ikinci yarısında

[608] Kişisel gelir düştükçe, her kişinin temel ihtiyaç maddelerine harcamak zorunda kalacağı oran artar ve tasarrufa pek olanak bırakmaz. Ek olarak tasarruflar, azgelişmiş ülkelerin finans sistemlerinin yeterli olmaması nedeniyle düşük olabilir. Finans sistemi, tasarrufların yatırım fırsatlarına yönlendirildiği önemli bir araçtır; borçlananlarla tasarruf edenleri bir araya getirmektedir. Bu sistemin yokluğunda, tasarrufçular fonlarını doğrudan yatırıma yöneltmekte zorlanmaktadır (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 179-180).

[609] Bunun birinci yolu, doğrudan yabancı yatırımdır. Bu, borç içermeyen finansal akım demektir. İkincisi, yardımdır; bağış ve kredi biçimde olabilir. Kredi, borç yaratsa da çekici yanlarından biri genellikle ticari borçlardan daha elverişli koşullarda yani düşük faiz oranı ve uzun vadeli olarak alınmasıdır. Uluslararası bankalardan alınan ödünçler de vardır. Bu açıkça borçtur çünkü gelecekte ödeme zorunluluğu getirir. Bu borçlanma ticari koşullarda yapılır ve borçlu lehine bir ayrıcalık yoktur (Gibson ve Tsakalatos 2001: 181).

kapitalist dünya sistemi genişleme ve yayılma evresine girmiştir. Bu süreçte azgelişmiş ülkeler de borçlanma süreci başlamıştır (Sönmez, 2005: 19-20). Ancak bu süreç azgelişmiş ülkelerde kapitalizmin türemesi anlamına gelmemektedir. Çünkü kapitalizmin görevi, azgelişmiş ülkelerdeki iktisadi gelişme sürecini denetlemektir. Kapitalist gelişme burada meta üretiminin başlaması ve kapitalizm öncesi ekonominin yıkılması koşullarını oluşturmaktadır. Fakat öte yandan tefeci finansal kesim ile sermaye birikim sürecini de engellemektedir (Gülalp, 1979: 29-30). Ayrıca bu evredeki uluslararası sermaye hareketleri, mevcut eşitsizliği daha da artmıştır. Geri kalmış ülkelere borç biçimindeki sermaye ihracı, daha sonra kapitalist gelişme için zemin hazırlamışsa da, ilk etapta geleneksel iktisadi düzeninin konumunu pekiştirmiştir (Öztürk, 2006: 225).

Liberalizm 19. yüzyılda Batı Avrupa'da yaşanan büyük dönüşüm sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde feodal toplumsal ilişkilerin çözülmüş ve giderek kapitalizm bir dünya sistemi olarak gelişmiştir. Neoliberalizm ise kapitalizmin 1970'lerde dünya genelinde yaşanan krizi aşmak ve sermayenin degersizleşmesini önleme ve yeni karlı alanlarının açılmasını sağlama olarak ortaya çıkmıştır (Türkay, 2009: 323-324). Kapitalist dünya sisteminde 1870'ler ve 1970'lerdeki gelişmiş ülkelerdeki bunalımlarla birlikte sermaye ihracına yol açan etkenler nedeniyle yoğun para sermaye ihracı olmuştur. Bu süreçlerin ortak özellikleri, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere yoğun sermaye ihracı olmakla birlikte, sermaye hareketleri aynı türden olmayıp zaman içinde nitelik değiştirmişlerdir. 1850'lerde portföy yatırımları biçimindeki özel finansal akımlar,[610] 1970'lerde uluslararası finans sistemindeki gelişmeler nedeniyle ticari banka kredileri biçimindedir (Balkan, 1993: 51-55).[611] Kapitalist dünya sisteminde azgelişmiş ülkeler, gelişmiş ülkelere sürekli olarak borçlanmıştır. Çünkü azgelişmiş ülkeler iktisadi gelişme için borç almak zorundadır. Dolayısıyla dış borçlar sadece bir görüntü unsuru değil, uluslararası finans sisteminin gelişiminin doğal sonucudur. 1870'ler ile 1980'ler de tehlike çanları çalmış, borçlu devletler geri ödeyememezliğe düşmüştür.[612] Kamu borcu diğer borç biçimlerinden farklıdır, çünkü ulusal finans sisteminin evrimiyle doğrudan

[610] Gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere yoğun sermaye ihracının meydana geldiği 1870'lerde, dünya kapitalizmin dinamiklerinden kaynaklı iktisadi bunalım ortaya çıkmıştır. Borçlanma, tahviller biçiminde ve özel kaynaklı olmuştur. Azgelişmiş ülkelerin ise finansal piyasada henüz yerleri olmamış ve ihraç edilen sermayenin karlılığı yüksek olan devlet altyapı yatırımlarına yönelmiştir (Balkan, 1993: 54-55)

[611] İki borçlanma dönemi arasında, portföyün yerini dolaysız yatırımlar almış, sermaye ihracının 1970'lerde ticari banka kredileri biçiminde oluşu portföy kadar dolaysız yatırımları da azaltmıştır (Balkan, 1993: 55)

[612] "Bu bağlamda ekonomik yapıda bir yanda borçlular ve borç verenlerin iflası, ekonomik makinenin çalışması için gerekli yakıt olan parayı sağlayan finansal yapı ve politikalar, diğer yanda gelirlerinin düşmesine neden olarak borç ödemelerini olanaksızlaştıran iktisadi bunalım ve paraları öldürüp borç verilebilirliği ortadan kaldıran enflasyon arasındaki mali yapı ve politikalar vardır." (Arnaud, 1992: 15).

ilgilidir. Bu yüzden de iktisadi bunalımlar derinleşirse, ülke çapında bir mali ve finansal krize neden olmaktadır (Arnaud, 1992: 7-10). Uluslararası finans sisteminin gelişiminde yoğun borçlanma dönemleri periyodik nitelik arz etmekte ve kapitalist gelişmenin uzun bunalım dönemlerine tekabül etmektedir. 1870'lerde ve 1970'lerde gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere sermaye ihracı, büyüme hızlarının yavaşladığı ve uluslararası ticaretinin daraldığı genel ekonomik kriz koşullarında ortaya çıkmıştır. 1970'lerde gelişmiş ülkelerdeki genel iktisadi bunalımla birilikte para sermayesinin artışı azgelişmiş ülkelere yoğun kredi arzının önemli bir nedeni olmuştur (Balkan, 1993: 56-57).

20. yüzyıl son çeyreğinde azgelişmiş ülkelerin hızla artan kamu borcu yeni bir finansman tarzının sonucudur. Bu tür finansmanın borçlu olsun, alacaklı olsun tüm ekonomiler üzerinde yansımaları olmuştur Her borçlanmadaki zorluk beklenen gelirle geri ödeme zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.[613] Eğer azgelişmiş ülkelerin borcu gündemde ise, bunun nedeni borçların düzeyi ile ödeme kapasiteleri arasındaki uyumsuzluktur. Fakat, uluslararası finansmanın birinci aşamasında olan nedir? 19. Yüzyılda da aynı uyumsuzluk sözkonusudur. Asıl farklılık mali uyumun nasıl sağlanacağı noktasında toplanmaktadır. 19. Yüzyılın son çeyreğinde yaşanan finansal krizde, aktifler, finansal değerler, devlet tahvilleri, hisse senetleri, borç senetleri şiddetli değer kaybına uğramıştır.[614] Mali yükümlüklerin azalması, buna karşılık borç verenlere daha çok ihracat sayesinde borç ödeme kapasitelerinin artması sonucu borçlu ülkeler yükümlülüklerini yerine getirebilmişlerdir.[615] Diğer yandan açılan dış kredilerin değer kaybetmesi, uluslararası finans sistemi için tehlikelidir. Ulusal yapıdaki finansal ve mali krizin hassas bileşimi, 19. yüzyılda mali yapının bağımlılığı sonucu ekonomik krizle sonuçlanmamıştır. Ancak spekülasyon banka kredileriyle finanse edilen tahvil ve hisse senetlerine dayanmaktadır. Böylece de yıkıcı bir piyasa çözümü kendini zorlamaktadır: finansal ve mali krize bir de genel ekonomik krizin eklemlenmesi (Arnaud, 1992: 15-18).

19. yüzyılın ikinci yarısındaki dünya ekonomisi ile 20. yüzyılın son çeyreğindeki küresel ekonomi, kaçınılmaz olarak da aynı tarihlerdeki Osmanlı ekonomisi ile Türkiye

[613] Eğer gelir beklenen seviyede değilse iki olasılık sözkonusudur: Alınan kredileri değersizleştirip borç yükünü azaltmak, ödemeleri ertelemek ve mali kriz; her şeye rağmen mevcut geliri yeniden bölüştürerek, borç yükümlülüklerini yerine getirmek üzere borçları ödemeye devam etmek (Arnaud, 1992: 15).

[614] "Avrupalı tasarruf sahipleri zor günler yaşamışlardır. Ama ekonomik faaliyet hacminde önemli bir düşüş sözkonusu değildir ve duraksama olsada mali uyum sağlanmıştır. Dahası uluslararası finansmandaki düşüşün sonucu, borç veren ve kredi açan ülkelerdeki üretim düşüşü, borçlu ülkelere yansımamıştır. Bu da onların borçlarını geri ödemelerine olanak vermiştir." (Arnaud, 1992: 15-16).

[615] "Ama kimin aleyhine olarak; kısmen borç veren ülkelerin aleyhine, tasarruf sahiplerinin aleyhine ve ekonomik faaliyet hacminin geçici düşüşü sayesinde. Bugün böyle bir mali uyuma, yani borç veren ülkelerde büyük bir yükün altına girilmesi zayıf bir olasılıktır." (Arnaud, 1992: 17).

ekonomisi arasında önemli farklılıklar vardır. Bu süreçte ekonomik değişim/dönüşümler gerek uluslararası, gerekse ulusal yapılar da farklılıkların belirmesine yol açmıştır. Bu farklılıklar arasında devlet borçları/kamu borcu veri değişken olarak yerini korumuştur. Yani azgelişmiş ekonomide borçlanma özelliklede dış borç bir çapa görünümünde olmuştur. Ayrıca 1980'lerden itibaren kapitalist dünya ekonomisindeki dönüşümle ile borçlanma hızlanmış ve krizlerde de aşırı borçluluk büyük rol oynamıştır. Bu bağlamda dış kredilerin özelleştiği ve serbestliğin sağlanmasıyla spekülatif finansal akımların hızlandığı koşullarda, küresel sermaye ulus devletler üzerinde, 19. yüzyıldaki dönemden daha güçlü mali baskılar yapmıştır (Sönmez, 2001: 30-31). Laissez faire ve küreselleşme, kapitalizmin ilişkisel düzeyde dünya/yerküre ölçeğinde yaygınlaşmasıdır. Kapitalizm yapısal mantığı gereği, yeni bir yayılma ve her yere yerleşerek nüfuz etme eğilimi taşımaktadır. Ulus devletlerin iktisadi bütünleşmesi çerçevesinde yatırım ve ticaretin küreselleşmesi eğilimini 19. yüzyıla kadar götürmek mümkündür. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde dünya finansal piyasaları bütünleşme içine girmiştir. 1980'lerden sonra yaşanan 19. yüzyılın ikinci yarısındaki sürecin artan hızla sıçramasıdır. Bu süreç, aslında sermayenin uluslararasılaşmasıdır (Güzelsarı, 2008: 26-27). [616]

Düyun-u Umumiye'den yapısal uyuma kamu borcu, Osmanlı/Türkiye ekonomisinin vazgeçilmez aracı olarak öne çıkmıştır. Kamu borcu azgelişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden bir tanesidir. Gelişmiş ülkeler de borçlanmaktadır. Ancak borcun ortaya çıkardığı mali baskılar açısından iki grup arasında benzerlik yoktur. Tam tersine gelişmiş ülkeler uluslararası finansal kuruluşların desteği ile azgelişmiş ülkeleri, dış borçlanmayla biçimlendirmektedir (Sönmez, 2001: 30). Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinin aşırı derecede borçlanması sonucu 1875-76 mali krizi sonrasında devlet maliyesi Avrupa finans sermayesinin denetimine terkedilmiş ve DUİ ile birlikte devlet gelirleri borç ödemeye tahsis edilmiştir. 21. yüzyılın ilk yıllarında Türkiye'de, IMF'nin finansal gözetimi ile kamu maliyesi borç ödeme ekseninde biçimlendirilmiştir. 2000/2001 finansal krizi sonrasındaki YUP ile borç çevrimi hedeflemiştir. Kamu maliyesinin bütün kaynakları borçların döndürülmesine ayrılmış ve 2000'ler de idari-mali yapı borç tasfiye idaresi olarak çalışmıştır (Savran, 2002: 29).

[616] Sermayenin uluslararasılaşması kapitalizminin temel dinamiklerini üst düzeyde kapsayan temel olgudur. Bu meta, para ve üretken biçiminde sermaye dolaşımının uluslararasılaşmasıdır. Sermayenin artan hareketliliği, uluslararası rekabetin giderek yoğunlaşması ve çokuluslu dev şirketlerin dünya ölçeğinde artan etkinliği dışa vuran görüngülerin üzerini örten bir işlev görmektedir (Güzelsarı, 2008: 27).

Kısacası bu süreçte öne çıkan kapitalist birikim sürecidir. Sermaye birikim mekanizması, süreci sadece iktisadi anlamda teknik kategorilere indirmeyi önleyecektir. Yapı, aktör ve mekanizmalarıyla bütünsel tarihsel süreç olarak sermaye birikimi, ulusal ve uluslararası planda kapitalizmin işleyiş mantığını anlamayı mümkün kılacaktır. Bu çerçevede sermaye birikimi, güç ve iktidar ilişkilerindeki çatışma ve mutabakatı içeren karşılıklı etkileşim şebekeleriyle sürecin yönünü belirleyecektir (Türkay, 2009: 126-127). Kapitalist birikim sürecinde, sermayenin döngüsünde üretken, para ve meta sermayeler olarak farklı biçimlerle karşılaşılmaktadır. Diğer yandan bunlar, birikim sürecinin ulaştığı aşamaya bağlı olarak sermaye döngüsünde egemen sermayelerdir. Osmanlı-Türkiye ekonomisi gibi tarihsel olarak kapitalizmle daha geç tanışan yapılar için, sermaye birikim süreci, başından itibaren uluslararası sermaye ile eşitsiz ve bileşik gelişme dolayında gerçekleşmiştir (Ercan, 1998: 2-3).[617] Çünkü geleneksel üretimin hakim olduğu kapitalizm öncesi ekonomiler, genel çerçevede denge içinde yaşayan yapılardır. Sermaye birikim süreci ile birlikte, kapitalist ilişkiler hızla genişlemiş; ekonomik yapıda yeni biçimler gelişmiştir. Tüm bu ilişki biçimlerinin oluşturduğu süreç kapitalist gelişmedir.[618] İşte yeni bir ekonomik yapı olarak kapitalizm asimetrik donanıma sahip gruplar arasındaki ilişkiler toplamıdır. Kapitalizm öncesi ilişkilere göre daha dinamik yeni ilişki biçimlerinin tanımladığı ekonomik yapılar, üretim süreçlerinin ihtiyaçlarını karşılama yönünde yani üretim için emek ile hammadde ve üretilen mallar için yeni pazar bulma zorunluluklarıyla farklı ekonomilerle karşı karşıya gelmiştir. Bu anlamda iktisadi gelişme kapitalizmin eşitsiz ilişkiler yaratan doğasının ürünüdür (Ercan, 2001: 201-203). Dünya kapitalizminin geliştiği dönemde, diğer ülkelerle ilişkisinde temel belirleyici, üretim için gerekli hammadde ve artan nüfus için besin kaynakları sağlamak şekline dönüşmüştür.[619] Yani, 19. yüzyılda kapitalist gelişme uluslararası nitelik kazanmıştır. Küresel kapitalizm de, uluslararası ticaret yapmak, varlığını sürdürmek için dışa yönelmek ve sermaye ihraç etmek zorunda mıdır? Bunun cevabı evettir: Çünkü 20. yüzyıldaki durum 19. yüzyıldan farklı değildir. Evrensel olma alışkanlıkları çerçevesinde kapitalist gelişme süreci ulusal

[617] Sermaye birikim sürecinde, kapitalist dünya ekonomisi ile eşitsiz ilişkiye giren bu ülkeler meta üretimi koşullarında yurtiçi bütünleşmeyi önleyecek şekilde yabancı sermayeye bağımlı olmaktadır. Böylece gelişmiş ekonomiler ve uluslararası sermayenin kapitalizm öncesi ekonomiler üzerindeki etkilerinin sonucu azgelişmişlik olmuş ve kendi yeterliliklerini kırarak ekonomik yapıları biçimsizleşmiştir (Ercan, 1998: 3).
[618] Kapitalizme dinamizmi veren temel özellik, kar amacı ile üretim yapılmasıdır. Geçimlik üretimden kar amaçlı üretime geçişle, ilk defa ihtiyaçtan fazla üretim yani meta üretimi mevcuttur (Ercan, 2001: 22).
[619] Kapitalist gelişmesinin ilk aşaması ilkel sermaye birikiminin gerçekleşmesidir. Bu aşama merkantilist döneme tekabül etmektedir. Merkantilist dönemde, kapitalist ilişkilerin dinamiklerine sahip Batı Avrupa ülkeleri, diğer ülkelerle ilişkiler kurmuştur. İlişkilerde belirleyici unsur ticarettir. Ticari kapitalizm aşamasında, ilişkiye girilen ülkelerin doğal kaynakları ve insanlar ticarete konu olmuştur. Böylece kapitalist üretim için gerekli emek ve hammadde kaynakları sağlanmıştır (Ercan, 2001: 204).

olmaktan çok, uluslararası yayılma göstermektedir. Sonuçta, modern/çağdaş kapitalizm kendi iç dinamiği gereği uluslararası gelişmeye yönelmek zorunda olan iktisadi sistemdir. Dünya/küresel kapitalizmin kaçınılmaz niteliği, uluslararası olma ve kar amacına göre ulusötesi örgütlenmeye yönelmektir (Bulutoğlu, 1970: 37-40).

1970'lerden beri finans gibi güçlü bir sömürü mekanizması olarak işlemektedir. Reel ekonomi aslında kapitalist değerlenme, birikim ve sömürü sürecinin parçalarından oluşturmaktadır. Bu çerçevede finansal sistem de daha baskın hale gelmektedir. Çünkü kredi insanın kurduğu etkili sömürü araçlarından biridir ve değerli kağıt imal ederek başkalarının servetine el koymaktadır. Ancak özellikle 1980'lerde sonra çağdaş finans sistemi ekonomik yapının en önde gelen kesimidir. Aslında finans, borçlu ve alacaklı ilişkisinin artan gücünü ifade etmektedir. Netice itibariyle finanstan ziyade borçtan ve kardan bahsedilerek, finansın içsel mekanizmalarını değil alacaklı ve borçlu arasındaki ilişkili çözümlenmelidir.[620] Borç, onu ödemek zorunda olan borçlunun bakış açısından finanstır. Kar ise alacaklılar açısından, kendilerine bu borçtan faydalanmayı sağlayan hisse senetlerine sahip olanları ve alacaklar açısından finanstır. Borç ekonomisi koşulları ve borçlandırılmış devletin yaratılması finansın egemenliğinin için daha uygun ifadedir çünkü neyin sözkonusu olduğu bellidir. Bu bağlamda finansal krizler, finansın ve üretimin birbirinden ayrılmasından değil, bunlar borç verenler ile borçlananlar arasındaki güç ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Böylece liberalizmden neoliberalizme modern/çağdaş finans sisteminin, ekonomi yapı üzerindeki kamu borcu aracılığıyla büyüyen ve genişleyen egemenliğine eğilmek gerekmektedir (Lazzarato, 2014: 21-25).

Osmanlı ve Türkiye'de kapitalizm, geleneksel ile modernin kaynaştığı ara zeminler üzerinde yükselmiştir. Dünya kapitalizmine eklemlenmenin yaşandığı 19. yüzyılda kapitalizm öncesi ilişkilerin borç ve kredi mekanizması tarafından yeniden üretilmesi nedeniyle kapitalizmin yayılması finans ağırlıklı bir nitelik taşımıştır. Bu bağlamda kapitalizmin yayılmasında modern finans sistemi ve oluşturduğu ticari açıklık ile finansal alan tarihsel dönemlendirme içinde; kapitalist ilişkilerin yerleşmesi, borçlanma süreci ile finans sermayesinin uluslararasılaşma eğilimi ve devletle ilişkisinin düzeyi açısından incelenmiştir. Osmanlı ve Türkiye'nin sermaye birikim sürecinde yaşanan iktisadi bütünleşme, yapısal dinamiklerin yarattığı potansiyele bağlı olarak dünya kapitalizmi ile eklemlenme süreçleridir. Kapitalist gelişme iki iktisadi bütünleşme

[620] "Yani finans düzene sokulması gereken bir spekülasyon fazlalığı değil, yatırımı güvence altına alan basit bir kapitalist işlevdir. Finans, insan doğasının aklen hakim olunması gereken tamahkarlığının ve açgözlülüğünün bir ifadesi de değildir, daha ziyade bir güç ilişkisidir." (Lazzarato, 2014: 21-25).

sürecinde gerçekleşmiştir. İlk dönem, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine katılım sürecinde kapitalist ilişkilerde ticaret sermayesinin egemen olduğu 1838 sonrasıdır. Birinci bütünleşme döneminin ardından kapitalist ilişkilerin kurumsallaşmasının küresel ölçekte finans sermayesinin egemen olduğu 1980 sonrası ikinci bütünleşme gelmiştir (Ergüder, 2011: 399). Osmanlı Devletindeki kapitalist ilişkiler; sermayenin farklı aktörleri aracılığıyla ekonomik yapıdaki değişim sürecinde farklı mekanizmalarla ticari ve finansal alanlarda ortaya çıkmıştır. Dünya kapitalizmine eklemlenme süreci, oluşmaya başlayan finans ve ticaret sermayelerinin sürece farklı tepkiler vermesini getirmiştir. Bu çatışma ekonomik yapıda, sermayenin uluslararasılaşması sürecinde ve iktisadi aktörler aracılığıyla finansal mekanizmalar üzerinde yoğunlaşmıştır.[621] Bu haliyle sermaye birikim süreci ve devlet arasındaki ilişkide finans sistemi ve mali yapı arasındaki işlevi merkeze alan çerçevede kamu borcu kendi başına önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır (Türkay, 2011: 25-26).

Burada kapitalist gelişme süreci içinde odaklanılan yerel/ulusal sermayenin oluşumunda finansın işlevleri ve bunun gelişimidir. Yani, sermayenin uluslararasılaşma düzeyi ve devletin sermaye ile ilişkisi, kapitalist ilişkilerin oluşmaya başladığı birinci dış açılma ile ikinci bütünleşme dönemi arasındaki süreklilikler ile farklılıkların oluşumundaki etkisi temel soruyu ve çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu soru Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihinde önemli olan ticari-finansal mekanizma ve aktörler ile idari-mali yapı ve kurumlar üzerinde, devletin ne derece etkili olduğu ile ete kemiğe bürünecektir (Ergüder, 2011: 32-33). Bu sürecin bütünselliği geçmişe değerlendirmek ve anlamak ile bugüne ve yaşanmakta olanlara dair tespitler yapmayı olanaklı kılmaktadır.[622] Bir ülkenin ekonomik yapısındaki değişim ve dönüşümün sermayenin talepleriyle biçimlenmesine iyi bir örnek dış ticaret rejimi, finans sistemi ve maliyenin idaresinde gerçekleşen gelişmelerdir ve birikim sürecin gereksinimleri ekonomik alanlarda ticari serbestlik, finansal bütünleşme ve mali uyumu öne çıkarmaktadır (Türkay, 2011: 26-27). Sonuçta Osmanlı ve Türkiye'de sömürge olmamış, siyasi bağımsızlığını yitirmemiştir. Avrupa'nın sömürgeciliği, ardından Batı emperyalizmi ülke ekonomisini çok olumsuz

[621] Bu süreç kendi tarihselliği içinde ulusal mekanda finansal aktörler ile hayata geçmiş ve daha sonrasında iktisadi hayatta değişim yaşanmıştır. Dolayısıyla finansal sermayenin etkilediği kapitalist dünya ekonomisine asitmetrik eklemlenme sürecinde, sermayenin dağılımı gerçekleşmiştir (Türkay, 2011: 25).

[622] Böylece Osmanlı ve Türkiye'de yaşanan kapitalist gelişme sürecini anlamada sorunları aşmamıza olanak sağlamaktadır. Ama sermayenin anlaşılır olması için sermaye biçimleri de gündeme alınmalıdır. "Bireysel sermayeler, sermaye birikim mekanizmasının statik olarak anlaşılması için parçalara ayırma noktalarını vermektedir: Somutun zenginliğini içinde barındıran statik bir gerçeklik olarak sermaye biçimleri. Karşılaştırma yöntemi ile iki farklı tarih arasında kesit analizi yaparak Osmanlı ve Türkiye ekonomisinde sermaye birikim süreci üzerine önemli ipuçları bulunabilmektedir." (Ercan, 2009: 36-37).

etkilemişse de, 19. ve 20. yüzyıl iktisadi hayatından iç ve dış etmelerin karmaşık etkisi sonucu olarak değişmiş ve dönüşmüş bütünsel yapı sorumludur (Toprak, 1985: 1344).

Özetle, Osmanlı/Türkiye ekononisindeki borçlanma dinamikleriyle; uluslararası ekonomik yapıdaki dönüşüm, sermayenin uluslararasılaşması ve finansın yükselişi arasındaki bağlantıların iktisadi izdüşümleri ortaya çıkmaktadır. Sermayenin uluslararasılaşmasının erken evresi yani ekonominin dışa açılması ve ticari serbestlik dönemi, Osmanlı ekonomisinin mali krizine ve iflas ilan ederek Avrupa mali denetimine tekabül etmektedir. Bu süreçte kapitalizm temel dinamik haline gelememiştir. Sermayenin uluslararasılaşmasının ikinci evresi yani iktisadi serbestleşme ve finansal bütünleşme dönemi, Türkiye ekonomisinin finansal krizine ve çöküş ile birlikte IMF finansal gözetimine tekabül etmektedir. Burada uluslararası finans sisteminin etkisiyle; sermayenin uluslararasılaşmasının ve finansın yükselişinin izdüşümleri gerçekleşmiştir (Akçay, 2017: 58-59). Yani yapısal azgelişmişliğin oluşumunda; kapitalizmin geçirdiği aşamalar, iç ve dış koşullardaki değişiklikler ve bu koşulların eklemlenmesi belirleyicidir. Sonuçta kapitalist gelişme sürecinin bütünsel analizi için; ulusal yapıdaki sermaye birikim rejimi, bu birikim rejiminin gelişim dinamikleri, bu dinamiklerin uluslararası sermaye ile bağlantıları, daha somutta ise ülke içi sınıfsal dinamiklerle, yine devletin bunlar karşısındaki konumunu içeren bir çerçeve geliştirilmelidir (Ercan, 1998: 4).

3.2. Liberalizm, Laissez Faire ve Serbest Ticaret: Ekonomik İlerleme ve İngiltere Hegemonyası

Batı Avrupa'nın 1760'lar ile 1870'ler arasındaki uluslararası genişlemesi, geçmiş yüzyıllarda yaşanan sömürgecilikten çeşitli açılardan farklılık göstermektedir. Sanayi devriminin yükselişi ve uluslararası işbölümüyle sanayileşmenin sürekli olarak yayılması, sömürge dünyası ile yapılan ticarete ilişkin strateji değişikliğini beraberinde getirmiştir. Sanayileşmekte olan ülkeler, sömürge ürünlerinin önde gelen alıcıları olmak yerine, makineler tarafından giderek artan miktarlarda üretilen ürünler için pazarlar arayan satıcılar haline gelmişlerdir. Dahası, yıllar içerisinde sömürge bölgelerinde üretilen ürünlere talebin bileşiminde de ciddi bir değişim yaşanmıştır.[623] Sanayileşmenin

[623] Dünyanın sanayileşmiş bölümünün, bağlı bulundukları uluslar açısından daha karlı birer tamamlayıcı haline getirmeleri, şu temel bileşenleri içermiştir. Var olan toprak ve mülkiyet düzenlemelerinin, daha önce toprak üzerinde özel mülkiyetin olmadığı yerlere bunun götürülmesi ve geniş ölçekli tarımsal üretim yapacak beyaz yerleşimcilerin kullanımına sunulmak üzere arazilere el konulmasına da kapsayacak biçimde yeniden oluşturulması. Vergi ve kira ödemelerinde para kullanımının ve ev ölçeğindeki sanayinin geriletilmesinin sağlanmasıyla ticaretin ve paranın kullanımının yaygınlaştırılması (Magdoff, 2006: 29).

gelişmesiyle birlikte artan hammadde ihtiyacı ve büyüyen gıda talebi daha büyük önem kazanmıştır. Böylesi ekonomik değişimler; işbirliğine girişen yerel güçlerin, etkin yönetim tekniklerinin, ekonomik istikrarı ve yabancı güçler tarafından dayatılan radikal reformları kabullenecek ortamı güvenceye alan iktisadi araçların geliştirilmesi için uygun değişkenlerle gerçekleşmektedir. Buna ulaşılması için, özel mülkiyete ile meta ekonomisine olanak tanıyacak yeni ekonomik yapının oluşturulması, ya da eski iktisadi düzenini değişikliklere tabi tutulması gerekmektedir (Magdoff, 2006: 27-29). [624]

19. Yüzyıl Fransız Devriminden önce, 1756-63 yedi yıl savaşlarıyla başlamıştır. İzleyen iki büyük devrim Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi ve bunlarla gelen 19. Yüzyıl dönüşümleri bu savaşı izleyen dönemde ortaya çıkan gelişmelere çok şey borçludur: hem zaman hem de mekan olarak bu gelişmelerin devamıdır. Dünya ekonomisinin içinde oluştuğu kapitalist sistem, başlangıçta yavaş bir gelişme süreci geçirmiş sonra hızlanarak 19. yüzyılın ikinci yarısında baş döndürücü bir ivme kazanmış ve modern dönemin kalıcı özelliği haline gelmiştir. Çağdaş Batı ideolojileri 19. yüzyılda gelişen ekonomik yapının özelliklerini yansıtmaktadır.[625] Bu süreçteki yüz yıllık Avrupa barışı ve kapitalist genişleme, uzun 19. Yüzyıl güçler dengesi sisteminin belirgin özellikleri haline gelmiştir (Boztemur, 2001: 62-63). Tarihsel olarak dünya kapitalizmin gelişmesi, kapitalizm öncesi ortam içinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte sermayenin uluslararasılaşması, kapitalist ekonomik yapılar ile kapitalizm öncesi iktisadi düzenler arasında meta değişimi ilişkileri ile karakterize olarak dünya ölçeğindeki uluslararası işbölümünü yaratmıştır. Yani meta sermayenin uluslararasılaşması, 19. yüzyılda Sanayi Devriminin olanaklı kıldığı büyük ölçekli üretimin neden olduğu baskı altında ve kitlesel ölçekte ucuz hammadde temininin gerektiği koşullarda belirginleşmiştir. [626] 19. yüzyılın ikinci yarısı kapitalist dünya ekonomisinde sermayenin uluslararasılaşmasının erken evresidir (Öztürk; 2006: 217).

[624] Gerçekten, ulusal devletlerin gelişmesinde var olan çelişkiler, genişlemeyi hızlandıran başlıca güçlerdir. Gelişmiş bir ülkenin, ulusal pazarda engelsiz ticareti sağlamak için merkezi bir devlete ihtiyacı vardır. Ancak, bu sayede eski rejimlere özgü giriş vergileri, gümrük vergileri ve diğer sınırlamalar kaldırılabilmiş, güvenilir bir para sistemi ve standart ölçüler yerleştirilmiştir. Doğmakta olan kapitalist ülkeler iç pazarlarını kurmak ve geliştirmek ihtiyaçlarının yanı sıra aynı nedenle dış ticaret olanaklarını da geliştirmelidirler. Bu nedenle iç rekabetin giderilmesi uluslararası rekabetin bir gereği bir parçasıdır (Magdoff, 1975: 60).

[625] "Bir yandan milliyetçilik, liberalizm, korumacılık, muhafazakarlık ve sosyalizm, diğer yandan hala genişlemesini sürdüren kapitalizm ve artık değişik biçimlere bürünme yeteneğine sahip emperyalizm 19. Yüzyılda oluşup gelişmiştir. 20. Yüzyılın Avrupa Birliğinin temelleri, Avrupalıların işbirliği için oluşturulan siyasal düzen olan Avrupa ittihadı ile atılırken, Küreselleşme de hem Batılı hem de Doğulu toplumlarda sanayileşme ve bütünleşme amaçlarıyla meşrulaştırılmıştır." (Boztemur, 2001: 62-63).

[626] Sanayinin yükselişiyle birlikte uluslararası işbölümünün oluşumu ve dünyanın iki ana üretim alanına ayrılması temel gelişmedir. Yeni uluslararası işbölümü, büyük sanayi merkezlerinin gereksinimlerine uyan bir şekil ortaya çıkarmış ve dünyanın bir bölümü sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirilmiştir (Öztürk, 2006: 217).

Kapitalizm öncesi dış ticaret kaynaklarını dünyanın değişik bölgeleri arasındaki eşitsiz iktisadi gelişmeden sağlanmıştır. Kapitalist gelişme süreci ile birlikte uluslararası ticaret görülmemiş seviyelere erişmiştir. Ama bu kapitalist sisteminin dünya ölçeğinde genişlemesinden dolayı gittikçe artan iktisadi gelişmedeki eşitsizlik, servet aktarılmasının kaynağı olmaktan çıkarmamıştır.[627] Yani ekonomik bakımdan gelişmiş bir ülke ile geri kalmış bir ülke arasında dünya pazarlarında fiyatlara eşit mübadele görünüşü altında yapılan ticaret, geri ülkeden ileri ülkeye değer transferini simgelemektedir. Uluslararası ticaret, gelişmiş ülkeler için sadece kar kaynağı değil, aynı zamanda kapitalist gelişme için gerekli güvenlik supapıdır (Mandel, 2008: 186-187). 19. yüzyılda sermayenin yayılması daha başlangıçtan itibaren uluslararası ortamda gerçekleşmektedir. Çünkü büyük ölçekli üretim olarak kapitalizm, dünya ölçeğini gerektirmiştir. Bununla birlikte sermayenin hareketinde iç içe geçmiş meta sermaye, para sermaye ve üretken sermaye döngülerinin uluslararası hareketi eşitsiz biçimdedir. Farklı döngülerin uluslararası hareketindeki eşitsizliği ise sermayenin uluslararasılaşması eğilimidir. Özellikle kapitalizme geçişin dinamikleri, uluslararasılaşma ile yakından ilişkilidir. Tarihsel açıdan, gelişmiş ülkelerin ortaya çıkması ile birlikte 19. yüzyılda uluslararası ticaret hızla artmış, dünya sistemi oluşarak kapitalist ekonomi şekillenmiştir. Gelişmiş ülkelerin mamul mal, kapitalizm öncesi aşamada bulunan ülkelerin ise hammadde ihracatında uzmanlaştıkları geleneksel uluslararası işbölümü oluşmuştur (Öztürk, 2010: 34-36).[628] 19. yüzyılda dünya kapitalist sistemi dört kurum üzerinde kurulmuştur. Bunlardan ilki, bir yüzyıl boyunca büyük devletler arasındaki uzun savaş çıkmasını önleyen güçler dengesi sistemidir. İkincisi, kapitalist dünya ekonomisinin örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardıdır. Üçüncüsü, maddi bir refaha yol açan kendi kurallarına göre işleyen piyasa ekonomisi yani laissez faire'dir. Dördüncüsü ise liberalizm ve onun modern devletidir. Ama sistemin temel biçimlendiricisi kendi kurallarına göre işleyen piyasa ve belirli bir iktisadi sisteme yol açan laissez faire buluşudur. Altın standardı iç piyasa sisteminin uluslararası planda yayılmasını oluşturmakta, güçler dengesi sistemi de altın standardı aracılığıyla işleyen üstyapı kurumudur. Liberal devlet ise kendi kurallarına göre işleyen piyasanın bir ürünüdür. Yani 19. yüzyılın kurumsal yapısının anahtarı rekabetçi piyasa ekonomisinin işleyişini belirleyen kurallardır (Polanyi, 2008: 35-36).

[627] Aksine, kapitalizm tarafından gerçekleştirilen dünya pazarları birliği, karşılıklı çelişik unsurlardan meydana gelmiş birliktir. Malların geri kalmış ülkelere ihraç eden ve buralardan hammaddeler alan gelişmiş ülkeler, malları değerleri üstünde satacak ve değerlerinin altında mal satın alacaklardır (Mandel, 2008: 186).
[628] 19. yüzyıl sonlarına kadar bu dönemde ağırlıklı olan, meta sermayenin uluslararası hareketidir. Para sermaye ve üretken sermayenin uluslararası hareketi henüz çok sınırlı bir ölçektedir. Daha sonraları para sermaye devresinin uluslararasılaşması da, devlet borçları biçiminde hız kazanmıştır (Öztürk, 2010: 35-36).

Batı tarihi düz bir çizgi doğrultusunda gelişmemiş ve bunun merkezinde 16. ve 17. yüzyıllarda başlayan bir kopuş yer almıştır. Bu kopuş sürecini kapitalizmin gelişmesi, piyasaya yönelik mübadele ilişkilerinin yaygınlaşması ve merkezi teriyoryal devletlerin ortaya çıkması ve ekonomik biçimlerinin değişmesi çerçevesindedir. Bu olgular, siyasi mantığın egemenliğinden piyasa mantığının egemenliğine geçiş sürecidir.[629] Piyasa toplumu ise, ekonominin piyasaya yönelik mübadele faaliyetleri ve bu faaliyetlerin düzenleyicisi olarak merkezi devletin gelir ve meşruiyet kaygıları doğrultusunda oluşan toplumdur. Piyasa toplumlarına geçiş süreci olarak tarihsel kopuşun özelliği, 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın egemenliğinin yayılması ile tüm dünya ölçeğini kapsaması ve bundan sonra tek bir dünya ekonomisinin olmasıdır (İslamoğlu, 1998: 2-3). Çatışmaların yerel düzeyde tutulabildiği yüzyıllık barış dönemi, 19. yüzyıl devletler sistemine damgasını vurmuştur. Bir yandan iktisadi gelişmelerine, diğer yandan ekonomik ilerlemeyle kapitalist ilişkilerin genişlemelerine olanak sağlayan barış ortamının dayanağından biri güçler dengesidir.[630] Bunun gerçekleşmesini sağlayan ikinci etken de Avrupa devletlerini dengeye zorlayan iç dinamiklerde ortaya çıkan ekonomik değişmelerdir. Sanayi devrimi ile birlikte Avrupa uluslarının üretim süreçlerinde ortaya çıkan değişmenin ürünleri, yüzyılın ilk yarısında sürekli iç savaşlar, devrimler ve karşı devrimler olarak belirip denetim altında tutulurken, yüzyılın ikinci yarısında yüksek finans ile Avrupa dışı bölgelere taşınan kapitalist yayılma ile emperyalizm halini almıştır. İngiltere'nin dünya egemenliğini sürdürmesi, bir yandan üretim fazlası için yeni pazarlar için, diğer yandan hammadde için güçler dengesindeki mücadelesini Avrupa dışına genişletmeye dayanmaktadır (Boztemur, 1999: 383).[631] 19. yüzyılda, belirli iktisadi gelişme stratejileri farklı coğrafi bölgelerde yer alan geleneksel imparatorluk ve modern devlet tarafından paylaşılmıştır. 19. yüzyılda Avrupa'daki güç dengeleri artık devletlerin kaynaklarını artırmak için birbirlerine işgaline izin vermemiştir. Bunun sonucu bir yandan denizaşırı bölgelere açılım gerçekleşirken diğer taraftan bir içe dönüşten, yani modern yönetim uygulamalarına şahit olmuştur. Çünkü ekonomik ilerleme ve getirdiği nüfuz artışı askeri gücün inşasında vazgeçilmez bir unsurdur (İslamoğlu, 2008: 208-209).

[629] Burada siyasi toplum, ekonominin ve toplumsal yapının egemen grupların gelir ve meşruiyet kaygıları çerçevesinde düzenlendiği toplumdur. Bunun diğer yüzünde gelir kaynaklarını oluşturan üreticilerin geçimlik ihtiyaçlarının sağlanması kaygısı vardır (İslamoğlu, 1998: 2-3).

[630] Napolyon savaşlarının ardından kurulan ittifakın amacı, Avrupa'nın her yanında hatta sömürge topraklarında meydana gelen ayaklanmalara silahlı müdahalelerde bulunarak Avrupa statükosunun imparatorluk ihtiraslarıyla bir kez daha bozulmasını önlemeye yöneliktir (Boztemur, 1999: 383).

[631] İngiltere dünya ölçekli kapitalist sermaye birikim sürecinin kurumsal temellerini oluşturan serbest ticaret rejimi, öncelikle toprak fetihleriyle meta ilişkilerini genişleterek, ardından da altın standardı aracılığıyla yüksek finans sistemi üzerinde egemenlik kurarak başarmıştır (Boztemur, 1999: 383).

Kapitalist dünya sisteminde uluslararası işbölümü tepeden inmemiştir. İngiltere'nin finansal denetimi altında ve Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri tarafından biçimlendirilmiştir. Bunlar sanayilerinin ilave ihtiyaçları için geri kalmış ülkelerde ekonomik değişimleri finanse etmişlerdir. Burada altyapının finansmanı ile doğal kaynakları kullanılır hale getirilmesine yönelmişlerdir. Bu ülkeler Avrupa finansal piyasalarından devlet tahvili ile borçlandırmış ve daha sonra doğrudan yabancı sermayeye açılmıştır. Bu sürece paralel olarak gelişmiş ülkeler sanayi ürünleri satmakta, hem açtıkları kredilerin geri ödenmesini sağlamakta hem de satılan malların karşılığında hammaddeler ithal etmektedirler. Bu çerçevede dış ticaret ve finans azgelişmiş ekonomilerin uluslararası işbölümünde uzmanlaşmasını sağlamıştır.[632] 19. Yüzyılda bu ülkeler İngiltere tarafından yönetilen, serbest ticarete dayalı ve uyumlu bir kapitalist dünya sisteminde çoğunlukla borçlu olarak katılmışlardır. Ayrıca borç veren ülkelerin borçlular üzerindeki mali denetimi çok sıkı olmuştur (Arnaud, 1992: 14-15).[633] Bunun için çok güçlü ekonomik araç, dünya finansal piyasaların oluşturduğu yüksek finans yani büyük finans çevreleridir. Bu finans çevreleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında kapitalist dünya sisteminde bağlantı işlevini yüklenmiştir. Batılı büyük devletlerin yardımıyla işleyen, ama kendi başına korumayacak iktisadi alanın işlerliğini sağlamıştır.[634] Ayrıca devlet maliyesi ile dış ticaret aracılığıyla finansal sistem arasında çok yakın ilişki kurulmuştur. Ama yaygın barışın başarılı bir biçimde sürdürülebilmesi, uluslararası finans sisteminin örgütlenişi ve yöntemlerinde yatmaktadır (Polanyi, 2008: 43-44).

18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin, 19. yüzyılın başlarında da Fransa'nın sanayileşme sürecine girmeleriyle modern finans sisteminde önemli gelişmeler olmuştur. Bir kere sanayileşmeye bağlı olarak bu iki ülkede milli gelir uzun dönemli olarak yılda ortalama % 2-3 artmış ve sanayileşmenin bu ilk aşamasında ücretler genellikle yerinde sayarken karlılık yükselmiştir. İkincisi giderek büyüyen borç verilebilir fonlar, sanayide her zaman yeterli karlılık sağlanamadığından başka alanlara yönelmiştir. Bu alanların başında, kapitalizm öncesi imparatorlukların ve yeni bağımsızlığına kavuşmuş ülkelerin

[632] Borçlu ülkeler dış ticaret açığı ile karşılaşmışlar, çünkü yabancı sermaye ihracat gelirlerinden daha fazlasını ihraç etmeye olanak vermemiş ve geleneksel mal ihracatı sınırlı kalmıştır (Arnaud, 1992: 14-15).
[633] "Çevre ülkeler merkez ülkelerin iktisat politikalarına boyun eğmişlerdir. Bu dönemde birçok ülke mali yapıda bağımsızlığa ve finansal sistemde özerkliğe sahip olmamıştır. Bu ülkeler uluslararası mali ve parasal kurallara yani altın standardına sistemine uymak zorunda kalmışlardır." (Arnaud, 1992: 15)
[634] "Büyük finans çevreleri esnek ve sürekli bir araç olarak işlev görmüştür. Hükümetlerin en güçlülerine bile bağımlı değildir, ama hepsiyle temas halindedir; bütün merkez bankalarından, İngiltere Merkez Bankasından bile bağımsızdı, ama hepsiyle bağlantıları vardır. Örgütsel olarak, büyük finans çevrelerinin faaliyetleri en karmaşık kurumlardan birinin çekirdeğidir. Sanayi ve ticarete yönelik çabaların bütününün bir çeşit yansıması oluşturmaktadır Geçici niteliğine karşın, kapsamlılığı, yarattığı gereçlerin ve aldığı biçimlerin çeşitliliği açısından, ancak bu bütünle karşılaştırılabilirdir." (Polanyi, 2008: 44).

devletlerine verilen borçlar gelmiştir. Öte yandan sanayileşmeye paralel olarak banka sistemi ile sermaye piyasaları gelişmiş ve dünya ölçeğine erişmişlerdir.[635] Böylece ulusal paralar itibari birimleriyle sabit altın ağırlığa karşılık gelmekte, merkez bankaları madeni paraları garanti ederek kağıt para çıkarmakta ve bunlar madeni paraya serbestçe çevrilmektedir. Dolayısıyla sabit kur rejimi, konvertibl para ve sermaye hareketlerinin dolaşımı kapitalist dünya ekonomisini oluşturmaktadır (Gürsel, 1999: 389).

Bu bağlamda uluslararası finansal akımların yönünü iktisadi gelişme düzeyi değil, artı değerden payı alabilmek için sermaye kesimleri arasındaki mücadele belirlemiştir.[636] Ancak sermaye ihracının gerçek miktarı belirleyici sorun değildir; can alıcı olan kar oranının düşme eğiliminin harekete geçirdiği sermaye ihracının, merkez ve çevre ülkelerde sermayenin yeniden üretiminde oynadığı belirgin roldür (Pilling, 1975: 179). Büyük sermayenin, sonra da servet sahibi orta sınıfların rantiyer tutum içine girmeleri, hisse senetli anonim şirketlerin gelişmesi, para sermayesinin yoğunlaşması ile merkezileşmesi ve banka sisteminin rolünün artmasıyla oluşan finansal alan nedeniyledir. Kredi, sermayeleri merkezileştirmeye yönelik devasa mekanizma haline gelmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren, kredi ile anonim şirketler sanayi ve ticarete nazaran bağımsız bir finansal sistem yaratmışlardır. Böylece yeni piyasa oluşmuştur: bankalara üretim ve ticaret işletmelerini denetleme olanağı sağlayan para piyasası. Ayrıca borsa sisteminde hisse senedi, tahvil ve menkul kıymetler üzerindeki işlemler de genişlemiştir.[637] Bütün modern ekonomik yapı, dünya kapitalizmini giderek uluslararası oyunun oynadığı finansal alana dönüştürmektedir (Uzunidis ve Boutilier, 1999: 153-154).

1840 sonra kapitalist dünya ekonomisinde ortaya çıkmış gelişme süreci rekabetçi aşaması olarak varsayılmıştır. Sanayi faaliyetleri, 1840'ların girişimcisi geleneksel iş pratiklerini kullanan aile işletmeleri üzerinden organize edilmektedir. Sahiplik ve işletme aynı şeydir. Firma, tüm sanayinin makul biçimde yerelleşmesine izin verecek büyüklüktedir. Büyük ölçekli ve merkezi olan tek faaliyet biçimi, demiryolları, kanallar, liman ve barınak hizmetleri gibi kamusal işler ve devlet finansmanıdır. Barings ve

[635] 1844'ten itibaren İngiltere'nin ASS'yi benimseyerek sağlam para sistemini yerleştirmesi ve bu ülkeyi Fransa olmak üzere diğer ülkelerin altın ve gümüşe dayalı sistemler ile izlemeleri, sermayenin uluslararası akışkanlığı için gereken kurumsal çerçeveyi oluşturmuştur (Gürsel, 1999: 389).

[636] Yatırılmış sermayeden kazanılan kar oranı ile üretim güçlerinin eriştiği gelişmişlik düzeyi arasında kesin bir bağlantı yoktur. 19. yüzyılda İngiltere'nin tekele yakın durumu ve sterlinin kazandığı üstünlüğün etkisiyle, sermaye ihracı görülmemiş derecede yüksek olmuştur (Pilling, 1975: 1799.

[637] "Borsalar, spekülasyon merkezleri haline gelmekte, sermaye de artık toplumsal karakter kazanmaktadır. Borsa oyunu, sermaye sahipliğini kişisizleştirmektedir. Bunlar, değerli kağıtların temsil ettikleri malları hiç görmemişlerdir ve aktifin, nerede bulunduğunu da bilmemektedirler." (Uzunidis ve Boutilier, 1999: 153).

Rotchilds gibi büyük finans çevreleri modern devleti devirebilecek pozisyona sahiptiler ve merkezi hükümetin vergilendirme gücü, artan biçimde devlet borçları vasıtasıyla finansal sisteme bağlanmıştır. Bu çerçevede finansal alanda ekonomik güç ciddi boyutta yoğunlaşmıştır (Harvey, 2008: 211-212). Karın ranta dönüşmesi kapitalist gelişme sürecinin yeniliği değildir. Bu süreç kapitalist dünya sisteminin bir gerçekliğidir. Rekabetin hüküm sürdüğü rekabetçi kapitalizmi niteleyen şey meta ihracıdır. Tekellerin hüküm sürdüğü dünya kapitalizmini niteleyen şey sermaye ihracıdır. Aslında 19. yüzyıl sonunda gelişmiş ülkeler modern finans sisteminin güçlendiği ülkelerdir.[638] İktidar ilişkisi olarak alacaklı ve borçlu ilişkisinde; alacaklı, satıcıların alıcılara bağlı olmasından daha sıkı biçimde borçluya bağlı olmaktadır (Lazzarato, 2015: 187-188).[639]

Batı Avrupa ekonomileri, dış ticaretin göreli öneminin artışı açısından 19. yüzyılda çok büyük gelişmelere tanık olmuştur. Yani, Avrupa ekonomisinin dışa açık karakteri 19. yüzyılda şekillenmiştir. Dış ticaret hacmindeki hızlı büyümede serbest ticaret rejimi (ticari serbestlik ile ortaya çıkan ticari açıklık) önemli rol oynamıştır.[640] Bu açıdan ekonomik ilerleme ile dış ticaret rejimi arasındaki bağıntı olumludur. Burada sanayileşme sürecindeki gelişmiş ülkelerde itici rolü ihracat değil, büyüme hızı oynamaktadır. Ancak, ekonomik ilerleme için ihracattaki büyümenin belirleyici rolü, diğer ülkeler açısından geçerliliğini korumaktadır. Buna karşılık, dış ticaret rejimindeki değişim özellikle ihracattaki büyüme gümrük rejiminde etkili olmaktadır.[641] 19. yüzyılda Avrupa'nın dış ticaretinin büyümesini mümkün kılan etkenlerden biri de, teknik gelişmelere bağlı olarak taşıma maliyetlerinin azalmasıdır. Hem modern ulaşım ağı hem de fiyatlar açısından önemli değişmeler, 1840-1880 döneminde yer almaktadır. Taşıma fiyatlarının düşmesi ile dış ticaretin artışı arasındaki bağ çok güçlüdür. 19. yüzyılda yeni altın ve gümüş madenlerinin bulunup işletilmesinin, kıtalararası göçün ve sermaye ihracının da dış ticareti rejimi üzerinde etkileri bulunmaktadır (Oyan, 1985: 49-51).

---

[638] Bir iktidar ilişkisi olarak borçlanma ilişkisi, öncelikle İngiltere'nin sanayi devleti olmaktan çıkarak alacaklı devlete dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu dönemde İngiltere'nin ulusal zenginliğinde rant kardan daha fazla artmaktadır (Lazzarato, 2015: 187)

[639] Bu durum da, alacaklı ve borçlu ilişkisinin alıcı ve satıcı ilişkisinden daha zorlayıcı olmaktadır. 20. Yüzyılın sonundaki çağdaş finans sisteminin yeniliği, bu ilişkinin tüketici kredileri ve bilhassa kamu borcu aracılığıyla toplumun bütüne yayılmasında yatmaktadır (Lazzarato, 2015: 188)

[640] Aslında Avrupa'da dış ticaretin büyümesi, korumacı dönemlerde liberal döneme göre daha hızlı olmaktadır. Ayrıca korumacı ülkeler ihracatlarını liberal ülkelerden daha fazla geliştirmektedirler. Bu çelişki, korumacı ülkelerdeki daha hızlı ekonomik büyümenin etkilerine bağlanmaktadır (Oyan, 1985: 49).

[641] İngiltere'nin serbest ticaret politikasını başlattığı 1846'dan sonra gelen 20 yılda dış ticaret ve ihracatında en hızlı gelişme oranlarına ulaşması, kıta Avrupa'sında liberal görüşlerin yayılmasında etkili olmuştur. Aynı şekilde, 1870'li yıllarından itibaren Avrupa ihracatının gelişme hızında yavaşlamanın görülmeye başlanması, bir süre sonra korumacı politikalara geri dönüş üzerinde etkili olmuştur (Oyan, 1985: 49-50).

Sanayi Devrimi adı verilen teknik sıçrama ve gelişme için gerekli önkoşullar 18. yüzyılın ikinci yansındaki İngiltere'de hazırdır. Çünkü öncelikle İngiltere tarımında pazar için üretim yaygınlaşmış, kapitalist ilişkiler egemenlik kazanmış ve bu eğilimlere bağlı olarak üretimde verimlilik artışları hızlanmıştır.[642] Sanayi Devrimi, önce İngiltere'yi, daha sonra Batı Avrupa ülkelerini düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürmüştür. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallarına yeni pazarlar bulmaya, öte yandan kendilerine ucuz hammadde kaynakları bulmaya çalışmışlardır. Sanayi Devrimi sonrasında gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki mamul ve tarımsal mallar ticareti büyük hızla büyümüştür. Daha sonra taşımacılıktaki teknolojik sıçrama, dış ticareti hızlandırmış ve dünya ticaret hacmi büyümüştür (Pamuk, 2007: 192). İngiltere'nin 1840'lardan sonra serbest ticaret rejimi baskıları, artık kapitalizm öncesi ekonomiler üzerinde değil, Batının sanayileşmede yol almış ülkeleri üzerinde de yoğunlaşmıştır. İngiltere'nin dönemin en gelişmiş ülkesi olması ve dış ticaretinin hızlı gelişmesi ideolojik olarak da kullanılmıştır. İngiltere'nin iktisadi gelişmişliğinin laissez faire ve serbest ticaretten kaynaklandığı yolundaki ideoloji; 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya öleçğinde yaygınlaşmış ve İngiliz ekonomik üstünlüğü karşısında Avrupa'da iyice pekişmiştir (Oyan, 1985: 55).[643]

19. Yüzyıldaki İngiliz hegemonyası devlet maliyesi tarafından uluslararası ticari bağlar ve finansal ağlarla desteklenmiştir. Ayrıca bu durum, serbest ticaret ile sürdürülmüştür. İngiltere'nin serbest ticaret rejimi aracılığıyla kapitalizmin yayılması, önceki gelişme çizgisinden daha karmaşık yapılara doğru atılımı gerektirmiştir. Bu süreçler aynı zamanda kapitalist gelişme çizgi boyunca modası geçmiş birikim sürecine doğru geriye dönüşü de gerektirmiştir.[644] Burada dünya kapitalist sisteminin yeni özelliği; yalnızca kendi egemenlik alanlarında değil, başka egemenlik alanlarında uyulmasını güvence altına almak için tekelci denetimi evrensel şekilde kabul edilmiş finansal araçları dünya parası olarak yaygın biçimde kullanmaktır (Arrighi, 2000: 98-99).[645] Bütün bu

[642] Tarımsal kesimde kapitalist ilişkiler gelişirken, köylü üretici topraklarından koparılmış, kırsal alanlarda ticaret karşılığı çalışmak ve kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Böylece, kapitalist sanayinin en önemli önkoşullarından biri olan mülksüzleşmiş emekçiler de yaratılmıştır. Öte yandan, geleneksel teknolojiye dayanan, basit el aletlerini kullanan ve imalathaneler çevresinde örgütlenen mamul mallar üretimi kırsal alanlarda yayılmıştır. Mamul mallar üretiminin gelişmesiyle birlikte sermaye birikimi de önemli ölçeklere ulaşmıştır. Tarımdaki ve mamul mallardaki üretim artışları ulaştırma alanındaki gelişmelerle birleşince, iç ticaret büyümüş, İngiltere'de bir ulusal ekonomi ve ulusal pazar oluşmuştur (Pamuk, 2007: 192).

[643] Ancak gümrük serbestisi Kıta Avrupa'sında İngiltere'deki kadar kökten olmamıştır. Tabi ki durum 1870 öncesine göre daha serbestir. Gümrük resimleri malın cinsine göre varlığını korumuştur (Oyan, 1985: 57).

[644] Yani 19. yüzyılda, kapitalist dünya ekonomisinin yaratılması, modern dönem öncesinden farklı daha etkin araçlar aracılığıyla bir süreklilik kadar bir değişimi de gerektirmektedir (Arrighi, 2000: 98).

[645] Bu finansal denetim İngiltere'yi, büyük ekonomik alan üzerinde önceki dünya imparatorluklarının yaptığından daha etkin bir şekilde yönetmeye yetkin kılmıştır (Arrighi, 2000: 98-99).

gelişmeler hakim gücün ekonomik yapısının empoze edilmesini getirmiştir. İngiltere'nin sanayi alanındaki büyük üstünlüğü dolayısıyla, ayrıcalıklı ticari düzenlemeler, dünya ticaretinin sürekli büyümesinin ve ucuz hammadde tedarikine göre daha önemli hale gelmiştir. Yeni serbest ticaret rejimiyle birlikte ve laissez faire çerçevesinde ekonomi büyük ilerlemeler göstermiştir. Dünya ölçeğinde ticari bağlar ve finansal ağlar, bankacılık alanın genişlemesi ve bütünleşme, azgelişmiş ülkelere sermaye ihracı ve Londra sermaye piyasasının önder konumu, İngiltere'nin ekonomik üstünlüğünü denetimine olmayan geri kalmış ülkelere taşımıştır (Magdoff, 2006: 30-31). İngiltere'nin iktisadi gelişme süreci, Avrupa gerçeğinde ve kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Yani sanayileşme gerçekliği zaman ve mekan ışığında anlam kazanmaktadır. Çünkü sanayileşme, ekonomik yapıda sektörel iç sorun değildir ve diğer sektörlerle yoğun bir etkileşim sonucudur. Batı Avrupa'da ticaret ve finans devrimleri ile birlikte sanayi devrimi sözkonusu olmuştur.[646] Sanayileşme kapitalist üretim sorunudur ve ülke ekonomisinin bütünsel yapısı ile birilikte gerçekleştirilmektedir (Toprak, 1985: 1343).

Dünya finansal piyasaları üzerindeki İngiltere egemenliği imparatorluk amaçlarıyla birleştirilmiş İngiliz finans çevreleri tarafından, kozmopolit finansal kesim oluşturularak krediler ile borç yenilemeleri ve ertelemeleri yoluyla Avrupa devletleri üzerinde pekiştirilmiştir. İngiltere, serbest ticaret rejimi de Avrupa güçler dengesinin yerine geçirmiştir.[647] Bu amaçla 1838 sonrasında İngiltere, tek taraflı olarak yurtiçi piyasalarını yurtdışından gelen ürünlere açık tutmuştur. Serbest piyasa ekonomisine işlerlik kazandırmak amacıyla iki taraflı ticaret anlaşmaları da uygulanmıştır. Liberalizm ve laissez faire ile piyasa ekonomisinin yaygınlaşması, serbest ticaret rejiminin dünya ölçeğinde büyümesine hizmet etmiştir. 19. yüzyılda dünya kapitalizminin geleneksel iktisadi düzenler üzerindeki etkisi; bir yandan finansal ağlar aracılığıyla bunları Avrupa ile ilişkilendirmek, diğer yandan geleneksel güçleri zayıflatarak kapitalist ilişkileri hızlandırmak olmuştur (Boztemur, 1999: 384-385). Ayrıca İngiltere'nin en parlak döneminde sterlin dünya ekonomisinin önde gelen para birimidir, faiz oranları ve hisse

[646] Yeni kıtaların fethi, Atlantik ötesi uluslararası ticaret, Avrupa'ya değerli maden akımı ve fiyat devrimi, manifaktüre geçiş, kırsal kesimde çitleme, pazar için meta üretimi, toprağın verim artışı, yedek işgücünün tarım dışı uğraşlar için bir emek havuzu oluşturulması, hızlı nüfus artışı, nüfus çoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde tarım dışı mal ve hizmet talebinin yoğunlaşması, üniter para düzenine geçiş, para, banka ve kredi kurumlarının gelişmesi, para benzeri finansal dolaşım araçları ile banknot tedavülü ve ticari sermayenin sınai sermayeye dönüşmesi sanayileşme için gerekli ortamı yaratmıştır (Toprak, 1985: 1343).

[647] "İngiltere, dünya egemenliğini güçlendirmek amacıyla sistemi, devletlerarası ilişkiler üzerinde yer alan bir piyasa ekonomisini düzenleyen kurallar bütününe tabi kılmak, böylece ordularla başarabileceğinden daha etkin dünya hegemonyasını kurumsallaştırmak amacındadır. İngiltere, demiryolları ve denizyolları aracılığıyla imparatorluk topraklarını genişletmesine paralel bir biçimde dünyanın diğer bölgelerindeki hammadde, gıda ve doğal kaynaklar için serbest piyasaları da desteklemektedir." (Boztemur, 1999: 384):

senetlerinin değerleri Londra'da belirlenmektedir. Dünya ekonomisinin meta ve sermaye dolaşımını ayakta tutan İngiliz bankalarıdır. İngiltere'nin dünya ekonomisindeki hakimiyeti finansal sistemin kontrolünden kaynaklanmıştır. Böylece, dış ticaret rejimi kontrolü için gereken masrafı karşılayacak karı da elde etmiştir (Münkler, 2009: 90). Serbest ticaret, sömürgecilikle genişletilmiş İngiliz imparatorluğunu finansal ağları ve kurumları aracılığıyla City'ye bağlı kılmak için gerekmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında dünya ölçekli egemenliğin başlıca yönetim aracı serbest ticaret olmuştur.[648] Dünya ölçekli sermaye birikiminin temellerini serbest ticaret belirlemiş ve 19. yüzyıl dünya hegemonyasının başlıca aygıtı haline gelmiştir.[649] İngiltere'nin sömürgelerinden elde ettiği sermaye birikimi, bir yandan geniş bürokrasi ve askeri güce sahip olarak sömürgeler üzerindeki denetimi sürdürmek ve imparatorluğa yeni topraklar katmak amacıyla harcanmış, diğer yandan İngiltere'nin Kıta Avrupası üzerindeki etkisini sürdürülmesi için yatırımlarda kullanmak üzere Londra'ya akıtılmıştır (Boztemur, 2001: 66-67).

Uluslararası finansal akımlar iktisadi bakımdan anlamlı seviyeye ulaşması sanayi devrimini izleyen dönemde olmuştur. 19. yüzyılda ortaya çıkan sermaye hareketlerinde; finansal aktarımlar devlet eliyle değil özel teşebbüsler kanalıyla yapılmakta ve yabancı yatırımlar portföy niteliğinde olmaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin finansal piyasalarında sattıkları devlet tahvilleri de önemli yabancı sermaye hareketine sebep olmaktadır. Şeklen bağımsız olan fakat iktisadi baskısı altındaki geri kalmış ülkeler de modernleşmek için dünya finansal piyasalarından borç alma yoluna gitmişlerdir (Bulutoğlu, 1970: 47-49).[650] Kredi mekanizmasının kapitalist dünya sistemine uygun örgütlenişi olarak modern devlet borçları, Sanayi Devrimini izleyen dönemde ortaya çıkmıştır. 1830'lar boyunca sanayi sermayesinin yaşadığı birikim sorunlarının çözümünde iki yönteme başvurulmuştur. İlki, sanayileşmenin Avrupa'ya yayılması ve yeni sanayileşen ülkelerin korumacı önlemler alması karşısında İngiltere'nin pazar olarak kapitalizm öncesi dünyaya yönelmesidir. İkincisi, birikmiş sermaye için değerlenme alanı demiryolu taşımacılığının keşfidir.[651] Demiryollarının gelişmesinin diğer sonucu ise anonim şirket biçiminin yaygınlaşmasıdır (Kaymak, 2015:). Ayrıca yabancı sermaye geri kalmış ülkelerde demiryolları, limanlar

[648] "İngiliz tüccar ve Bankerleri Avrupa finans merkezleri ile Londra arasındaki bağlantıları sağlıyor, İngiliz mühendis ve teknisyenleri ise 1860'da Cenova limanını ve Modena'da Alperi aşan demiryollarını inşa ederek serbest ticaretin fiziki altyapısını kuruyorlardı." (Boztemur, 2001: 66).
[649] Serbest ticaret rejimi, dünya ölçekli sermaye birikimi yapılarını işletmesi için, korumacı politikalarla donanmış Kıta Avrupa'sı ekonomilerini de sistemle bütünleştirmek zorundadır (Boztemur, 2001: 66-67).
[650] 19. yüzyılda uluslararası sermaye hareketleri daha çok özel sermaye şeklindedir. Bunlar gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere, özellikle sömürge niteliğindekilere doğru akmaktadır (Bulutoğlu, 1970: 49).
[651] "Demiryolu sektörü bir yandan uzun dönemli bir yatırım alanı olarak diğer yandan meta sermayenin dolaşımını kolaylaştırarak realizasyon sorununa önemli bir yanıt oluşturmuştur." (Kaymak, 2015:).

gibi dış ticarete yönelik altyapı yatırımlarına girişmişlerdir. Dış ticaretin büyümesi ve bu ticarete yönelik yabancı sermaye yatırımları, yeni üretim kalıplarını ortaya çıkarmıştır. Tarımsal faaliyetler geçimlik ürünlerden dış pazarlara yönelik üretime kaymış, kentlerdeki zanaatlar yabancı mamul malların rekabeti karşısında gerilemiştir. Yabancı sermaye tarafından inşa edilen demiryolları, taşımacılık masraflarını düşürerek yeni üretim kalıplarının ortaya çıkışını hızlandırmıştır (Pamuk, 2007: 193).[652]

Batı Avrupa ekonomik yapıları, 1800'lerin başlarından itibaren artan hızla yayılmaya başlamıştır.[653] Avrupa ekonomisinin merkezi, Kuzeybatı Avrupa özellikle İngiltere'dir. Çünkü 19. yüzyılda yaşanan dünya ölçeğinde kapitalist gelişme deniz ötesi ekonomik yapıları birbirine bağlamakla birlikte İngiltere'den yayılmıştır. İngiltere'deki finans merkezi City, dünya finansal piyasalarının da merkezi olmuş ve finansal yenilikler ile yatırımcılar aracılığıyla uluslararası finans sistemini etkisi altına almıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısı serbest ticaret evresi olmuş, bu da tarım kesiminde ve sanayi sektöründe hızlı büyüme yaratmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyıl dünya ekonomisi iki gelişme etrafında biçimlenmiştir: ekonomik ilerleme ve teknoloji değişim (Boztemur, 2001: 55-56). Kapitalist dünya sisteminde uluslararası finans sisteminin yanı sıra tedavül bankaları ve borsalar etrafında kümelenmiş ulusal finansal yapılar da bulunmuştur. Uluslararası banka sistemi yalnız devlet finansmanıyla ilgili değildir; devletlere yapılan yabancı sermaye yatırımları ile dış ülkelerdeki uzun vadeli borçları da kapsamaktadır. Burada devlet maliyesi kendi içinde önem kazanmış ve finansal piyasalarda da devlet tahvilleri ödeme aracı olarak dolaşmıştır (Polanyi, 2008: 44-45). Ayrıca meta sermayesi, üretken olmayan faaliyetlerin çoğaltılmasında para sermayesi ile kullanılmış ve ticari sermayenin gelişimi 19. yüzyılda sermaye gruplarını şekillendirmiştir. Para sermayenin uluslararasılaşması ise devletlere verilen dış kredilerle başlamıştır. Finans sisteminin evrimiyle banka sermayesi dolaşım kredisine dönüşerek önemli bir değişim geçirmiştir (Ergüder, 2011: 48-51).[654] 19. yüzyılda para sermayenin uluslararasılaşması ile kapitalist gelişme sürecinde bankacılık alanı oluşmuş, banker tipi sermaye kesimleri öne çıkmış ve bunların finansal ağları ile sermaye birikim mekanizmaları gelişmiştir (Ergüder, 2011: 70-71).

[652] 19. yüzyılda çevre ülkelerdeki demiryolları, yeraltı kaynakları ve tarımsal açıdan zengin bölgelerin, yeni işbölümüne çekilmesinde rol oynamışlardır. Fakat 19. yüzyılda gelişmiş ülkelerdeki demiryolları, yurtiçindeki iktisadi bağları güçlendirmiş ve ulusal ekonomileri geliştirmiştir (Pamuk, 2007: 193).

[653] Bu genişleme, 19. yüzyılda merkezi devlet anlayışını bütünüyle değiştirmiştir. Sanayileşme sürecinde Avrupa'nın ekonomik yapıları, eskiden varolan düzenden farklı olmuştur (Boztemur, 2001: 55-56).

[654] 19. Yüzyılda dolaşım kredisi, ödeme işlemlerine aracılık etmek amacıyla tüccarlara verilmekte ve ticaret sermayesinin egemenliğiyle dünya kapitalizmde kredi mekanizmasının temeli olmaktadır. Modern finans sistemi içinde dolaşım kredisi banka ve tüccar ilişkisi tarafından belirlenmektedir (Ergüder, 2011: 51).

Kapitalist dünya sisteminde uluslararası boyuta ulaşan ilk finansal kriz 1857 yılında ABD'de başlayıp genel bir iktisadi bunalım haline gelmiştir. 1857'de demiryolu hisse ve tahvilleri, devletin değerli kâğıtlarının ve banka tahvillerinin yerini alarak Wall Street'te finansal spekülasyonun en önemli aracı haline gelmiştir. Finans edilmiş hisse senetleriyle borçlarını yenilemeyen aracıların piyasaya tahvil satmaları Wall Street'te panik ortamı yaratmıştır.[655] Uluslararası finans sisteminden başlayarak bir daralmaya iten ilk şokun kaynağı, 1856 Kırım Savaşı'nın sonunda gerçekleşmiştir. Bu bunaltıcı iktisadi gelişmeler, demiryolu hisselerindeki spekülasyonla birleştiğinde ortaya finansal kriz için uygun bir ortam çıkarmıştır (Allen, 2003: 64-65). Bu krize rağmen Avrupa kapitalizmi 1850-1870 arasında altın çağını yaşamıştır. Bu dönemin en belirgin özellikleri sermaye kesiminin büyük kazançlar sağlaması, elde edilen kazançların büyük payının yatırımlara yönetilmesi ve üretimin büyük ölçüde artmasıdır. Ancak dönemin son çeyreğinde kapitalizmin sorunları ortaya çıkmış ve 1873 finansal krizi gelişmiş ekonomilere bunalım getirmiştir. 1873-96 Uzun Buhranı kapitalist gelişmenin evriminde önemli dönüm noktası olarak gerçekleşmiştir (Fişek, 1967: 159). Çünkü dünya kapitalizmi Uzun Buhranla kabuk değiştirmiştir. 1850 yılından başlayan istikrar dönemi krizle son bulmuş ve 1873'teki finansal kriz dünya kapitalizmindeki yeni birikim sürecinin başlangıcı olmuştur. Sermaye birikiminin hızlandırılması için dış pazarlar kaçınılmaz hale gelmiş ve para sermayenin uluslararasılaşmasını gündeme getirmiştir (Sönmez, 2005: 26-27).

1873'te baş gösteren finansal panik, 1896'ya kadar sürecek olan uzun deflasyonist dönemin başlangıcı olmuştur. Panik, mayıs ayında Viyana'daki hisse senedi piyasasının çöküşüyle başlamış, Amerikan demiryolu hisselerinin Alman ve Avusturyalı yatırımcılar arasında popüler olması bu çöküşün etkisini ABD'yi de göstermiştir. 1872'deki spekülasyon dalgasının ardından Alman hisse senedi piyasaları 1873 yılında çökmüştür. İngiltere bu dönemi finansal kriz yaşamadan atlamayı başarmış, ancak kısa süre sonra iktisadi bunalımla karşı karşıya kalmıştır.[656] 1890'dan 1895'e kadar İngiltere ve

[655] Borçlara karşılık elde tutulan hisse senetleri hızla değer kaybetmiş ve böylece New York bankaları ellerinde yeterli karşılığı olmayan borçların olduğu duruma gelmiş; bu durum bankaların borçlarını ödeme güçlerini tehdit etmiştir. İngiltere'nin ihracatının beşte birini ABD'nin alması ve İngiliz yatırımcıların büyük miktarlarda Amerikan tahvillerine sahip olmaları, ABD'deki ekonomik kargaşanın İngiltere'de doğrudan hissedilmesine neden olmuştur. İskandinavya ve Hamburg'da krizin şok dalgaları yaşanmış, Almanya'da ise bankaların mantar gibi türediği bir dönemin ardından gelen bu kriz bankacılık kesiminde büyük çaplı iflaslara yol açmıştır. Fransa'da, Fransa Bankası'nın altın rezervlerindeki azalmaya önlem olarak faiz oranlarını yükseltmesi sonucu hisse senedi piyasasında çöküntüye yol açmıştır (Allen, 2003: 65).

[656] Çeyrek yüzyıl süren iktisadi bunalım 1873 finansal çöküşüyle başlamıştır. Uzun buhranın esas altında yatan, yatırım harcamalarındaki, özellikle demiryolu imalatı yatırımlarındaki ciddi düşüştü. 1873'ten önceki on yılda demiryolu imalatında patlama yaşanmıştır. Demiryollarının gereğinden fazla genişleyerek nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgelere gitmesi demiryollarından gelen karı düşürmüş, bu yüzden demiryolu şirketleri bankalara olan borçlarını ödememeye başlamasıyla iflaslar gerçekleşmiştir (Allen, 2003: 66).

Almanya'da, 1893'ten 1897'ye kadar ABD'de kendini gösteren kronik ve derin son bir ekonomik daralma, uzun süren krizin biteceğinin işaretini vermiştir (Allen, 2003: 66-67). Böyle bir ortam da yeni pazarların açılması ve genişletilmesi için sermaye ihracının iki temel çözümü olmuştur: Yeni dış pazarlar bulduktan sonra banka sermayesi ihraç etmek ve yabancı sermayesinin kıskacına giren dış pazarlarda sermaye yatırımlarına yönelmek. Gelişmemiş dış pazarlar yatırımcılar için şu nedenle çekicidir: geri kalmış ekonomilerde gerek emek gerekse hammadde son derece ucuzdur ve sermayenin kar yüzdesi doyum noktasına yaklaşan piyasalardaki kar oranına kıyasla yüksektir (Fişek, 1967: 159-160).[657] Sonuçta, uluslararası pazarlar ve dış ticaret artı değerin yükselmesini sağlamıştır. Sermaye ihracı da serbest ticaretle aynı yörüngeye oturmuş, kapitalist sermaye birikimini genişleten işlev üstlenmiştir. Sermaye ihracı 19. yüzyılın ikinci yarısında portföy yatırımı biçiminde gerçekleşmiş ve sermaye ihraç eden ülkelerdeki tasarruf sahipleri finansal piyasalarla tasarruflarını rantabilitenin yüksek olduğu ülkelere aktarmıştır. Sermaye birikim sürecinde artı değerdeki sınırlar ticaret sermayenin uluslararasılaşması ile yani ihracat ve ithalatın büyümesiyle aşılmış, sermaye ihracıyla finans sermayesinin yanı sıra sanayi sermayesinin de rantabilitesi yükseltilmiştir (Sönmez, 2005: 28-29).[658]

Gelişmiş ülkelerle geri kalmış ülkeler arasındaki ilişkiler de, kitlesel üretiminin gelişmesi ve sanayi sermayesinin etkinliğinin artmasıyla değiştirmiştir. Çünkü sermaye birikim sürecinin ve gelişen teknolojinin yarattığı baskılar sonucu kapitalist olmayan yerleri müşteriler haline getirebilme çabasına girişilmiştir. Bu süreç gerek pazarlar yaratmak, gerekse ticari tarım ve madencilik yoluyla üretimi çoğaltmak için gerekmiştir. Bu amaçlara ulaşmak üzere temel strateji de evrenseldir.[659] İster resmi, ister gayri resmi imparatorluk yoluyla olsun, Batı emperyalizmi kapitalist üretimin zorla kabul ettirmesidir. Çünkü burada kapitalizme geçiş; merkezin hammadde ihtiyaçlarını karşılayacak yapıyı üretecek mekanizmaların kurulmasıyla ve sermaye ihracıyla ülkede gerekli yerin açılmasıyla gerçekleştirilmiştir (Magdoff, 1975: 69-71). Yani kapitalist

[657] Yani kapitalist sızmanın bir başlangıç noktası sermaye ihracı ya da dış borçlanma, gelişme biçimi yerli egemen sınıflar ile işbirliği yaparak sermaye yatırımlarına ortam hazırlanması, egemen çelişki olarak sömürgeci - sömürge ilişkilerine geçişin doruğu ise yerli işbirlikçilerinin mutlak yardım ve desteği ile ülkenin tüm gelir kaynaklarına yabancı sermaye tarafından el konulmasıdır (Fişek, 1967: 160)

[658] Çünkü demiryollarına büyük yatırımlar yapılmıştır ancak üretken sermayenin uluslararasılaşma düzeyi yine de sınırlı kalmıştır. Hisse senedi aracılığında ve banka sistemi çerçevesinde tahvil ihracı ile para sermayesinin önemli bölümü altyapı yatırımlarına yönelmiştir (Sönmez, 2005: 28).

[659] "Bu strateji kendine yeterli toplum yapılarının bozulmasını, toprakta özel mülkiyetin gelişmesini, para ve mücadelenin yaygınlaştırılmasını, cebri emek uygulamasını ve işgücünün ücretli olarak çalışmasını, rakip yerli sanayinin yok edilmesini, yeni bir sınıfsal yapının yaratılarak yeni seçkinler grubunun emperyalizmin küçük ekonomik ortakları olarak desteklenmesini, kapitalist kültür ile birlikte azınlık yönetimlerine özgü sosyoekonomik özellikleri bu yapılara sokulmasını içermektedir. Değişen sömürgecilik stratejisi, bunu mümkün kılan sivil ve askeri teknoloji ile birlikte gelmektedir." (Magdoff, 1975: 70).

dünya sistemi, farklı ekonomik yapıları da kapsamıştır. Çünkü sistemin büyümesi sermaye birikimine, bu birikiminin düzenliliği kar oranına ve bunun düzeyi de geri kalmış ülkelerdeki kapitalist ilişkilerin pekiştirilmesine bağlıdır (Laclua, 1975: 153-154).[660] Ayrıca çevre ekonomisinin değişiminde ticaret sermayesi önemli rol oynamıştır. Üretici ve tüketicilere faizle borç vererek, dış ticareti büyütmüş ve yaratılan tarımsal artıktan pay almıştır. Bu çerçevede geri kalmış ülkelerdeki kapitalist gelişme sürecindeki çeşitlilikler, kapitalizm ile kapitalizm öncesi yapıların karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkmıştır. [661]

Kapitalist dünya sistemin temel bileşenleri arasındaki bağlantılar, üretimin bir bütün olarak gelişmesine neden olmuş, böylece finansal alan zorunlu olarak genişlemiştir. Finansal alanının genişlemesinin sonuçlardan biri, kapitalist ilişkilere sahip olmayan ülkelerin bu sürece dahil edilmesidir. Ancak geri kalmış ülkedeki ekonomik yapı, sektörel içsel tutarlılıktan yoksun olarak dünya kapitalizmiyle ilişkiye girmiştir. Dolayısıyla bu ilişki gelişmiş ülkelerdeki sermaye birikim sürecine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Sermaye birikim süreciyle gelişmiş ülkeler ilk elden azgelişmiş ülkelerin kapitalizm öncesi ekonomik yapılarını güçlendirmiş ve fakat zamanla kapitalizm öncesi yapılar kapitalist oluşuma doğru gelişmiştir (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 219). Genel olarak azgelişmişliğin koşulları ve pazarların birbirinden kopuk olması, ticari faaliyeti ve tefeciliği karlı bir iş haline getirmiştir. Bu kesimler tarafından el konulan artık yeniden ticari faaliyetlere yatırıldığından azgelişmişliğin sürekliliği sağlanmıştır. Öte yandan, üretilen artığın ticari kesime aktarılmayan kısmı sanayicilere kalmıştır.[662] Dolayısıyla yabancı sermayenin azgelişmiş ülkedeki etkisi, ticari birikim rejimini güçlendirmek, ama kapitalist gelişmeyi önlemektir. Ayrıca yerel egemen kesimlerin çıkarlarının Batılı büyük devletlerle çıkarlarıyla çakışması, azgelişmişliği yeniden üretmektedir. Ortaya çıkan, dış ticaret rejimini koruyan aracılar, finans sistemindeki güçlü bankerler ve büyük toprak sahiplerinin koalisyonudur (Gülalp, 1979: 50-51).

---

[660] "19. yüzyılda sermayenin organik bileşimindeki artış, emek verimliliğindeki artıştan daha hızlı olmuş ve çevre ülkelerine yatırılan sermaye, merkez ülkelerde uygun kar oranının sürdürülmesinde rol oynamıştır

[661] Büyük liman kentlerinde faaliyet gösteren yabancı tüccarlar tarafından yönlendirilen yerli tüccarlar, hem ihracata yönelik tarımsal meta üretimini genişletmek, hem de Avrupa kökenli mamul malların kırsal alanlara girişini kolaylaştırmak amacıyla kırsalda geniş ticari bağlar kurmuşlardır." (Pamuk, 2007: 193).

[662] Bunlar iki gruptadır. Biri iç pazar için üretim yapan yerli sanayicidir. Pazarlar ithal mallarca önceden ele geçirilmiş olduğundan geriye küçük pazar kalmaktadır. Böylece artık spekülatif ve ticari faaliyetlere kaydırılmaktadır. Diğer grup, ihraç malları üretimiyle uğraşan yabancı girişimlerdir. Buradaki tarımsal üretim olduğundan, büyük sermaye yatırımı gerekli değildir. Yabancılar tarafından yapılan yatırım, başlıca madencilik alanındadır. Bu kesimde üretilen artık, sanayinin gelişmesinde kullanılmaz. Öte yandan artığın büyük kısmı yatırımcı ülkeye gönderilmektedir. Geri kalanı ise, meta dolaşımını genişletmek ve pazarı büyütmek için ulaşım altyapısının geliştirilmesine harcanmaktadır. Böyle yaratılan dışsal ekonomiler, kapitalizmin gelişimi için temel oluşturmaz, sadece varolan düzeni güçlendirmektedir (Gülalp, 1979: 51).

Kapitalist dünya sisteminde, sermaye hareketlerinin yönü ve özellikleri ile azgelişmiş ülkelerin borçlanma süreçleri 19. yüzyılın geniş bir zaman diliminde farklı özeliklere sahip olmuştur. Dünya ölçeğinde sermaye birikiminin geçirdiği değişimler borçlanmayı yönlendirmiştir. 19. Yüzyılda azgelişmiş ülkeler kategorisinde toplanan başlıca üç grup ekonomik yapı dış borçlanma surecine girmiştir. Söz konusu ülke grupları; sömürgeler, bağımsızlıklarını yeni elde etmiş olan ülkeler ve eski devletler. Bu ülkeler arasında ekonomik açılardan önemli farklılıklara rağmen, sömürgecilikten etkilenmiş olması ortak paydalarını oluşturmuştur. Sömürgelerin hammadde kaynağı ve işgücü deposu olmanın yanı sıra dış borç kanalıyla merkeze kaynak aktarılmıştır. Bağımsızlıklarını elde etmiş Latin Amerika ülkeleri 1820'den itibaren dış kredilere yönelmiştir. Dünya finansal piyasalarını borçlanan ülkelerin ihraç ettikleri devlet tahviller istila etmiştir. Latin Amerika'nın dış borcu 1820'den 1875'e kadar artmıştır. Ancak hızlı borçlanmanın olumsuz etkileri 1870'lerde hissedilmeye başlanmıştır.[663] Eski devlet konumuna sahip Osmanlı Devletinin dış borç süreci de Latin Amerika ülkeleri ile benzer özelliklere sahiptir.[664] Borç veren ülkeler, yüksek faize bağlı olarak finansal sektörde, ürettikleri yatırım mallarına pazar bulunması ve ucuz hammadde sağlamasından dolayı sanayi sektöründe avantajlara sahip olmuşlardır. Batı Avrupa ülkeleri ekonomik sömürü ile mali denetimi borçlandırma aracılığıyla sürdürmüştür (Sönmez, 2005: 21-24).

19. yüzyılın son çeyreğinde kapitalizm öncesi ekonomik yapılar dış kredi yoluyla gelişmiş ülkelerin mali denetimine girmiştir. Bu denetimin pekişmesinde serbest ticaretin yanı sıra ihraç edilen sermaye de rol oynamıştır. Para sermayesi, kapitalist ilişkileri geri kalmış ülkelere taşıyarak uluslararası yayılımını sağlamış ve dünya kapitalizminin uzun dönemli gelişim yolunu açmıştır. Dış kredinin hız kazandığı 1850-1875 döneminde dış borç ile meta sermaye ihracı arasındaki belirgin bir ilişki var olmuştur. Bu dönemde STA aracılığıyla kapitalizm öncesi ilişkilerin hakim olduğu pazarlar, gelişmiş ülkelerin mamul malları için açık pazar haline gelmiştir. Bu ticaretin sürdürülebilmesi için bu ülkelerin uluslararası işbölümünün gereklerine uygun olarak gelişmiş ülkelere tarım ürünleri ihraç

[663] Bolivya, Meksika, Peru, Uruguay ve Venezuela faiz ödemelerini tümüyle durdurmuş ancak yeni borç almayı sürdürmüşlerdir. Meksika 1885'de alacaklılarla masaya oturmuş, yabancı sermayeye çekmek isteyen hükümet, harcamaları kısmayı ve eski borçları ödemeyi taahhüt etmiştir. Arjantin ve Uruguay'ın dış borç yükümlülüklerini yerine getirememeleri nedeniyle İngiliz baring bankası iflasını ilan etmiştir. Bunun üzerine dünya öelçeğinde finansal krizden çekinen büyük bankalar, Avrupa'daki merkez bankalarının da desteğini alarak bir yardım fonu oluşturup Baring'i kurtarmışlardır. Meksika ile yapılan anlaşmanın bir benzeri Arjantin ile 1893'te yapılan plan çerçevesinde yürürlüğe konulmuştur. Brezilya ise alacaklı olan Rotchilds Bankası ile 1898 de borç ertelemesi için masaya oturmuştur (Sönmez, 2005: 21-23).

[664] Osmanlı Devletinin sürüklenmiş olduğu mali bunalımda dış borç önemli bir etken olmuştur. DUİ'nin ülkenin idaresine karışması, maliye idaresini yönlendirmesi ve ekonomi üzerinde yol açtığı yoğun sömürü ve finansal baskılar açısından Osmanlı Devleti çok anlamlı bir örneği oluşturmuştur (Sönmez, 2005: 24).

etmeleri gerekmiştir. İhracatın gerçekleşebilmesi ise altyapı yatırımlarını zorunlu kılmıştır.[665] Kapitalizmin derin bir krizin eşlik ettiği bir yeniden yapılanma olarak 1875-1914 döneminde ise dış borçlanma süreci finans kapitalin kontrolü altına girmiş, meta sermayenin ihracının yanında demiryolu, bankacılık ve madencilikte yoğunlaşan üretken sermaye ihracı artan bir önem kazanmıştır (Kaymak, 2015:).[666]

Azgelişmiş ülkelerde iktisadi gelişme özgül bir kapitalizme evrim sürecidir. Bu ülkelerdeki kapitalist gelişme dünya kapitalizminin çarpık biçimi değildir. Yani kapitalist gelişme süreçlerindeki dinamikler, özgül biçimler altında ortaya çıkmıştır. Bu gelişme süreçleri, kapitalizmin dünya ölçeğinde yayıldığı ve sermayenin uluslararasılaşmasının ileri boyutlara ulaştığı, biçimsel olarak farklı koşullarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle azgelişmiş ülkelerdeki kapitalizme geçiş süreci, gelişmiş ülkelerin ve uluslararası sermayenin etkilerine açık olmuştur (Yaman-Öztürk, 2006b: 116). Azgelişmiş ülkelerde 19. yüzyılda kapitalist ilişkiler oluşmaya ve devletler iktisadi gelişme sürecinde görev almaya başlamıştır. Fakat genel olarak azgelişmiş ülkelerde sermaye birikim süreci borç ile finanse edilmiştir. Sömürgelerde uygulanan yöntemler benzer biçimde bu ülkelerde de geçerli kılınmıştır. Eski devletlerde ve Latin Amerika'da daha 1820'lerden itibaren idari-mali yapı, altyapının oluşturulması, yeraltı kaynakların değerlendirilmesi ve tarımın geliştirilmesi için gerekli devlet finansmanı gelişmiş finansal merkezlerden elde edilmiştir. Ancak azgelişmiş ülkeler ile gene yabancı sermayenin yöneldiği gelişmiş ülkeler arasında önemli farklar vardır. Çünkü azgelişmiş ülke konumundaki ülkelerin dış borçlanmalarında konjonktür belirleyici olmamaktadır. Azgelişmiş ülkeler finansman kaynaklarını buldukları anda yüksek faiz üzerinden borçlanmışlardır. Borçlanmaları konjonktürden bağımsız olarak belirlenmiştir Bu bağlamda azgelişmiş ülkelerin borçlanması, dış borca başvuran Avrupa ülkelerinin tersine sömürgecilik politikalarının sonucudur. Para sermaye bir yandan dış borç kanalıyla spekülasyonu özendirirken, diğer yandan dış borcun da desteğiyle doğal kaynakların işletilmesine ve tarımsal artığa yabancı sermayenin el koymasına yol açmıştır (Sönmez, 2005: 30-33).[667]

[665] Bu yatırımlarla dış borçlanma arasındaki ilişki 1850-1875 döneminde daha dolaylıdır. Bu ilk dönemde meta ihracını kolaylaştıracak altyapı yatırımları için üretken sermaye ihracı sınırlıdır. Bu tür doğrudan sermaye yatırımları Avrupalı sermayedarlara verilen tekil imtiyazlarla gerçekleşmiştir (Kaymak, 2015:).
[666] Bu dönemde borçlanan ülkeler ticaret anlaşmasına konan lehte bir madde ile, kömür yatağı, liman yapımı, demiryolu inşası gibi tavizlere zorlanarak mali bağımlılığa sürüklenmiştir (Kaymak, 2015:).
[667] Bu tür politikalar doğrultusunda hızla gelişen kapitalizm pazar ve ilksel madde ihtiyacını karşılamak için ülke sınırları içinde yüksek yatırım olanağı bulamayan para sermayeyi ülke dışına aktararak yüksek rantabiliteyi yakalamayı, artı değer oranını da yükseltmeyi amaçlamıştır (Sönmez. 2005: 33).

Kapitalizm 19. yüzyılın başında sistem olarak ilişkileriyle Batı Avrupa'da yerleşik hale gelmiştir. Bu türden köklü değişim süreçlerinde süreci niteleyen kategoriler tasfiye edilen yapıların reddedilmesi ile eş zamanlı yeni yapılara dair süreçlerin meşruiyetine hizmet etmiştir. Bu dönemde bugün ekonomik büyümenin yerine getirdiği işlevi ekonomik ilerleme yerine getirmiştir.[668] Ayrıca 19. yüzyıldaki serbest ticaret rejimi, işbölümüne uygun ticari serbestlik ilişkisinin taraflarının ortak çıkarlarına hizmet etmek yerine, bu dönemdeki İngiltere hegemonyasının çıkarları gözetmiştir. Bu süreçte geri kalmış ülkeler, geleneksel iktisadi düzenlerinin tahribatıyla dışa açık pazar haline düşmüş ve azgelişmiş ekonomi konuma gelmiştir. Bu sürecin bütünselliği çerçevesinde 19. yüzyıldaki kapitalist gelişme süreci bugüne kadar gelmiştir (Türkay, 2009: 117-118). Aslında 19. yüzyıl meta sermayenin uluslararasılaşması ile karakterize olmuş, ticari sermayenin hareketi finansal sermayesinin hareketini getirmiş ve para sermayenin büyük ölçekte uluslararasılaşması, 1873-96 uzun buhranından çıkışla birlikte hızlanan sermaye ihracının sonucunda gelmiştir. 19. yüzyıl boyunca para sermaye ihracı temel olarak, devletler arası borç ilişkileri biçimindedir ve finans kapital ile klasik emperyalizmin doğuşuna işaret etmiştir (Öztürk, 2006: 218). Dünya kapitalizminin 19. yüzyıldaki dinamizmi meta sermaye ihracından kaynaklanmıştır. Geri kalmış ülkeler de ticaret sermayesi ile geleneksel kesimler arasındaki ittifak üzerinden kapitalist gelişme süreci bloke edilmiştir. Dünya kapitalizminin ekseninin değişmesi, ticaret sermayesinin aracı rolünü değiştirerek finans sermayesinin ihraç edilmesini yaratmıştır (Weeks, 2011).[669]

19. Yüzyılda şirket mülkiyetleri ailelere attir ve doğrudan sahiplerinin kontrolü altındadır. Makroekonomik politikalar henüz ortaya çıkmamıştır. Ancak bu ekonomik yapılar zamanla derinlemesine değişmiştir. 19. yüzyılın sonunda üç büyük ekonomik krizin ilki gerçekleşmiştir. Bu uzun süreli çalkantılar ekonominin derin değişimlere uğratmıştır. Halka açık şirketlerin yanı sıra sermaye sahipleri ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kurumlarda donatılmaktadır, bunlar nüfuzlu finansal şirketlerdir. Bu dönemde finansta ve sanayide büyük servete sahip şirketler ortaya çıkmıştır.[670] Finansın 19.

[668] İlerleme bu pozisyonuyla kapitalist süreçlerin genişlediği ve sömürgecilik yoluyla yayıldığı ülkelerde meşruiyetinin yerleşmesini sağlamıştır. Ekonomik ilerleme birikim sürecindeki güç ve iktidar ilişkileri bağlamında anlam kazanmakta ve işlevlerini bu çerçevede yerine getirmektedir (Türkay, 2009: 117).

[669] Bu nedenle, kapitalist ekonomilerde ödünç para verme işlemleri sermayedarların kendi aralarında gerçekleşiyor olsa da, sermaye hareketinin kapitalist faaliyetleri destekleme şartı yoktur. Böylece finans sermayesi, biçimsel olarak ticaret sermayesi ile simetriktir. Her ikisi de, kendi içinde genişleyen değerin görünüş biçimidir ve kendi değerlerini genişletmek için kapitalist üretime ihtiyacı yoktur (Weeks, 2011:).

[670] "Yanı şirket ve işletme devrimlerine bir başka devrim daha eklenmiştir: finans devrimi. Savaş esnasındaki devlet harcamalarından bağımsız olarak, bankaların 19. Yüzyılın sonuna kadar asıl görevi şirketlerin finansal işlemlerine yardımcı olmaktır. Hesapları düzenlemek, ödemelerini gerçekleştirmek ve şirketlere kısa vadeli krediler temin etmek gibi işleri vardır. Ancak budan sonra banka sermayesi, bu

yüzyıldaki yükselişine, para ve kredi araçlarındaki olağanüstü ilerlemeler eşlik etmiştir. Hisse senedi piyasalarının ve banka kredilerinin gelişimiyle finansal sistem de patlama yaşanmıştır (Dumneil ve Levy, 2009: 24-27). 19. yüzyılın sonlarında Batılı büyük devletlerin paylaşım mücadelesi hızlanmış, sermayenin merkezileşmesi ile yoğunlaşması belirginleşmiş ve uluslararası finansal akımlar artmıştır. Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi, 19. yüzyıl sonunda finans, sanayi ve ticaret sermayelerinin bütünlük içinde finans kapital olarak birleşmesini getirmiştir (Öztürk, 2006: 221-222). Öte yandan emperyalist aşama ile birlikte, henüz bağımsız olan alanların paylaşımına dönük etkinlikler de büyük patlama yaşanmıştır. Önde gelen hakim güçlerin mali denetim yetenekleri yeryüzünün dört bir yanına yapılmıştır. Sömürge doğrudan yönetimlerin yanı sıra, özel ticaret anlaşmaları ve borçlu ulusların onlara borç verenlere tabi kılınması gibi etki alanlarını genişletecek başka yöntemlerde kullanılmıştır (Magdoff, 2006: 45).

İngiltere 19. yüzyılın son çeyreğinde uluslararası sermaye hareketlerine egemen olmanın rahatlığından vazgeçip masraflı ülkesel imparatorluğun yükü altına girmiştir.[671] İlk başlarda imparatorluğun gelişimini, serbest ticaret rejimiyle barışın güvence altına alınması uygun olarak, özellikle yeni pazarlar açarak dış ticareti geliştirip yaygınlaştıran tüccarlara ve bankalara bırakmıştır. Fakat 19. yüzyılın sonunda durum laissez faire ve serbest ticaret rejiminin öngördüğünden farklı gelişmiştir. Bağımlı azgelişmiş ülkelerdeki modernleşme ile dışa açılma, ekonomik ilerlemeye değil iktisadi düzenin zayıflamasına ve sonunda mali çöküşe neden olmuştur.[672] Fakat bu süreçte, iktisadi modernleşme sonucu geri kalmış yapılar değişmiştir. Geleneksel üretim biçimleri sanayi merkezlerinden akan mallar yüzünden yok olurken, kapitalizm öncesi ilişkileri tutan ticari bağ da çözülmektedir. Aslında emperyalist yayılmanın atağa geçmesinin nedeni, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki laissez faire evresinin geri kalmış ekonomiler üzerindeki etkileridir.[673] Bu açıdan 19. yüzyılın sonundaki devlet müdahalesi ve korumacı gümrükler, liberalizmin ve serbest ticaret rejiminin ortaya çıkan etkilerinin

görevlerine ek olarak şirketlerin uzun dönemli finansman ihtiyaçlarını da temin etmeye ve işleyişlerini borç verenler ve hissederler adına kontrol etmeye başlamıştır." (Dumneil ve Levy, 2009: 26).

[671] Geri çekilmek, oralardaki yatırımların gözden çıkarılması demektir ve süreç içinde siyasal direniş ile ekonomik istikrarsızlığın belirtileri karşısında geri çekilmek düşünülmemiştir (Münkler, 2009: 51).

[672] Bu sıkıntıların yanı sıra, imparatorluğun ekonomik beklentilerini yerine getiremeyen devletlerin yükselmesi borç kredilerinin geri ödenmesinin gecikmesine ve yeni kazanılmış bölgelerdeki yatırımların güvenliğinin tehlikeye girmesine neden olmuştur. Ekonomisine nüfuz ettikleri bölgelere doğrudan müdahalede bulunmaktan o zamana kadar imtina etmiş olan Batılı büyük güçler, ya bölgelerden çekilme ya da oralarda idari ve mali kontrolü ele geçirme kararıyla karşı karşıya kalmıştır (Münkler, 2009: 51-52).

[673] Bu gelişme, dışa açılma ile iktisadi düzeni erozyona uğramış idari-mali yapıların dışarıdan müdahalelerle istikrarlı hale getirilmesini gerektiren bir süreç olarak, 20. yüzyıl sonunda yaşanan durumla önemli paralellikler ortaya çıkarmaktadır (Münkler, 2009: 52-53).

iyileştirilmesidir. Emperyalizm, laissez faire evresinin ardında bıraktığı izlerin finans kapital aracılığıyla siyasi olarak temizlenmesidir (Münkler, 2009: 51-53). Kısacası 19. Yüzyıl, Avrupa'nın uzun yüzyıllarının en önemlisidir.[674] Batılı büyük güçler arasında savaş ve devrim ile karşı devrim ve restorasyon (1789-1848 devrim çağı), reform ve demokratikleşme (1848-1873 sermaye çağı) ve yayılmacılık ile rekabet (1873-1914 imparatorluk çağı) aşamalarıyla geçen uzun İngiliz yüzyılı, Avrupalı devletlerin dünya egemenliği için yaptıkları iki büyük savaş sonunda ABD'nin dünya ölçeğinde siyasi, finansal ve iktisadi egemenliğini kurmasıyla sona ermiştir (Boztemur, 2001: 62-68).

Sermaye birikiminin dünya ölçeğinde taşıyıcısı olan sermaye kategorileri tarihsel süreçte öncelikli hale gelmiş ve böylece İngiltere hegemonyasının öncelikleriyle öne çıkan meta sermayesi, yani üretilen malların uluslararası dolaşımındaki engellerin kaldırılması serbest ticaret rejiminde ifadesini bulmuştur. Buna direnen Almanya, Fransa gibi gelişmiş ülkeler kendi sermaye birikim süreçlerini yaşamış, geri kalmış ülkeler ise uyum sağlamak durumunda kalarak birikim olanaklarının tahrip olduğu Avrupa mali denetimine girmiştir. Bu süreç kapitalizmin kriz, durgunluk ve savaşlarla tanımlanan ticari birikim rejimine işaret etmektedir (Türkay, 2009: 284-286).[675] Kapitalizmin girişinin azgelişmiş ekonomik yapı üzerinde iki yanlı etkisi vardır. Geleneksel ekonomiyi yıkarak piyasa ilişkilerini başlatmakta ve ekonomiyi dünya kapitalizminin egemenliğindeki uluslararası ticarete bağlamak üzere yeniden şekillendirmektedir. Bu süreçte ticari sermayenin egemenliğine neden olmaktadır (Gülalp, 1979: 55).

19. yüzyılın ikinci yarısında azgelişmiş ülkelerin borçlanma süreçlerine ilişkin şunlar gerçekleşmiştir: Dış borç ivme kazanmış; ilk borç krizi 19.yüzyılın son çeyreğinde belirmiş ve borç veren Batılı büyük devletler ekonomik yönden olarak sömürdükleri azgelişmiş ülkeleri mali denetimleri altına almışlardır. 19. Yüzyılın üçüncü çeyreğinden sonra rekabetçi piyasa ekonomisi giderek tasfiye edilmiş, tekelleşme hızlanmıştır. Emperyalizmin ön plana çıktığı kapitalist dünya sisteminde, dış borç azgelişmiş ülkelerin baskı altına alınmasında yoğun biçimde kullanmıştır. Yani gelişmiş ülkeler dış borç biçimindeki sermaye ihracı ile devletleri borçlandırmıştır (Sönmez, 2005: 25-26). Gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ekonomideki başlıca çıkarları, ucuz hammadde, artık

[674] "Bu uzun yüzyıl İngiltere'nin dünya üzerinde egemenlik kurduğu, o zamana kadar görülmemiş sınai ve iktisadi gelişmelerle Avrupa'nın gelişiminde önderlik konumunda bulunduğu, Avrupalı ulusların modern Batıyı yarattıkları ve bunun sömürgecilikle, siyasal çatışmalarla, ekonomik genişlemeyle ve yayılımıyla dünyanın geri kalan bölgelerini etkilediği İngiliz yüzyılı olmuştur." (Boztemur, 2001: 62-64).

[675] Ayrıca krizler yeniden yapılanma süreci olarak sermaye birikiminin dünya ölçeğinde sorunsuz işlemesini sağlayacak eşiğin aşılması için kurumsallaşmalarda ifade bulacaktır (Türkay, 2009: 285-286).

değeri gerçekleştirme ve eşitsiz mübadele için pazarlar ele geçirmektir. Fakat bu çıkarlar dünya ölçeğinde uluslararası işbölümünü doğurmaktadır. Yapısal azgelişmişliği anlamanın kilit noktası buradadır. Çünkü ekonomik yapıdaki ilişkiler bütünü, dünya kapitalist sisteminde yapısal azgelişmişlik ve uluslararası işbölümü kendini yeniden üreten süreç içinde birbirlerini beslenmektedir Bir yandan, uluslararası işbölümü içinde azgelişmiş ülke sermaye birikimi sürecine girmemelidir. Öte yandan ise, uluslararası işbölümü meta mübadelesi ve dünya pazarlarına açılmayı şart koşmaktadır. Bu nedenle doğal ekonominin yerini meta ekonomisinin alması gerekmektedir (Gülalp, 1979: 64-65).

Özetle, azgelişmiş ülkeler 19. yüzyılda yoğun şekilde dış krediye başvurmuştur. Kısa vadeli borçlar ithalatın finansmanına ve dış ticaret açığın kapatılmasına yöneliktir. Ulusal paralarının pariteleri istikrarsız olan ve dış ticaret açıklarını kapatmak için sürekli olarak altın satmak zorunda kalan ülkeler dış kredi arayışına girmişlerdir. Kısa vadeli borçlanma ticari senetler ve poliçe aracılığıyla yapılırken, uzun vadeli borçlanma tahvil çıkartılarak gerçekleştirilmiş, banka kredisi de kullanılmıştır. Yüksek faiz ve komisyonlar azgelişmiş ülkelerin elde ettikleri net finansman tutarını önemli ölçüde budamış, ortalama 10 yıl olan vade sonunda geri ödemek için borçlu ülkeler ekonomide yaratılan kaynakları dışarıya transfer etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta 19. yüzyılın son çeyreğinde azgelişmiş ülkelerin dış borçları riskli boyutlara ulaşmış, borç ekonomisi mali yapıları bağımlı hale getirmiş ve borçlandırılmış devlet ile yabancı sermayenin mali denetimi sağlanmıştır. Bu süreçte azgelişmiş ülkeler borç ödemelerini durdurmuş ve mali iflasla birlikte daha sonra borçla yönetmek süreci başlamıştır (Sönmez, 2005: 60-65). 19. Yüzyılda uluslararası kapitalizminin hegemonik gücü olan İngiltere başta olmak üzere Batı Avrupa kapitalizminin sağladığı borçlar, kapitalizm öncesi ekonomik ilişkilerin ve idari-mali yapıların egemen olduğu bölgeleri dünya pazarlarına açmanın ve bu bölgelerdeki üreticiler üzerinde piyasa mekanizmasını artırmanın bir aracı olarak işlev görmüştür. Bu ülkelerin yapıları ve kapitalist gelişme bakımından sonuçları daha sonra mali bağımlılığın ve yapısal azgelişmişliğin temel sürecini oluşturmuştur (Kaymak, 2015: 11). Burada, daha ziyade borçlanma mekanizmasının ve bu mekanizma aracığıyla kurulan denetime odaklanılmıştır. Osmanlı ekonomisinin, Avrupa finans sermayesinin nüfuzu altında geçirdiği sürecin temel özellikleri, büyük ölçüde mali kriz öncesi süreçteki borçlanma mekanizmalarıyla ilişkilidir. Bir bütün olarak sürecin incelenmesi finans sermayenin evriminin ve işleyiş mekanizmalarının anlaşılması bakımından aydınlatıcı olacaktır.

3.3. Osmanlı Ekonomisinde Ticari Birikim Rejimi ve Ticaret Hegemonyası

Osmanlı ekonomisinin ilk sermaye birikimi sürecinin, kapitalist sisteme geçişi başlatacak etkiyi yapmayacak şekilde oluşu, iç ve dış kapitülasyonlar politikasının gerektirdiği imtiyaz ve tekel usullerinin dirençle, değişmeden devam etmesi sonucudur. Sermaye birikimini sağlayacak aktörler çıkarları uğruna bunları değiştirmeye çalışmamış ve böylece de varlığını sürdürebilmiştir.[676] İşte 19. Yüzyılın son içsel çelişkisi buradadır: Kapitalizme geçişin başlıca yolu olan iktisadi sömürüden doğacak gelirleri toplama imtiyazını elde etmektir. Piyasa genişlemesi, ithalat ve ihracatın artması, nakit ve servet dolaşımının hızlanması koşulları köylüyü ve zanaatçıyı doğrudan etkilemektedir. Fakat ticaret ile finans sermayesi ve özel mülkiyet birikimi geleneksel iktisadi düzen yerine kapitalist gelişme yolunu etkileyecek durumda değildir (Berkes, 1975: 256-257). Ayrıca geri kalmış ekonominin içsel yapısı, dışsal ilişkilerin sonucuna bağlı da değişmektedir. Azgelişmişlik bu tür ilişkilerin varlığı demek değildir; bu tür ilişkilerin bir ürünüdür. Bu yapı bir yandan gelişmeyi engellerken, diğer yandan azgelişmişliği besleyen kapitalizm öncesi ilişkilerin sürmesine neden olmaktadır. Böylece burada yaratılan artık, kapitalist sermaye birikim için kullanılamamaktadır (Gülalp, 1979: 49-50).

19. yüzyılda Şark Meselesi birbirini tamamlayan iki veçhe içinde belirmektedir: Batılı büyük devletlerin, Osmanlı ekonomik yapısının kapitalizmin her türlü gücüne karşı gösterebildiği dirençle mücadele ve aynı devletlerin, Osmanlı ülkesi üzerindeki nüfuz bölgelerini kapmak amacıyla aralarında giriştikleri çatışmalar.[677] Avrupa Kapitalizmi Osmanlı ekonomisini altüst etmiş ve kendi yararına işleyecek şekilde biçimlendirmiştir. Ama ekonomik yapıda artığa el koyma işinin yarım kalması yüzünden, bütün ilişkiler değişime uğramamıştır. Bu ilişkiler kapitalist zorunluluklar ile varlığı süren geleneksel iktisadi ilişkilerinin karışımı olarak kalmıştır. Avrupa finans sermayesi gayrimüslim azınlıklardan aracılar oluşturmuş, ama kontrolü doğrudan alamadığı için eski ilişkileri tamamen yıkarak yeniden kuramamıştır (Yerasimos, 1975: 906-907). Sermaye birikimi ekonomik yapı üzerine asalak olma niteliğinde olan, yeni biçim yerine durağanlaştıran ve aracılığını bunu sağladığı ölçüde sürdüren süreç olmuştur. Devletli zenginliği, tüccar ve tefeci sermayesi, aracılık, özel toprak mülkiyeti gibi sermaye birikimi bir yandan

[676] İç kapitülasyonlar sömürüsünün çelişkileri bittikten sonra, dış kapitülasyonların olgunlaştırdığı ortamda yabancı sermaye için çevre hazırlanmıştır. Ancak, sermaye birikimi nerelerde geleneksel üretimi aşındırıp kapitalist üretim sürecini başlatabilmişse o bölgeler imparatorluktan ayrılmıştır (Berkes, 1975: 258)

[677] Doğrudan çatışmalar şeklinde olduğu kadar Osmanlı'daki azınlıkların araya sokulması yoluyla da açığa çıkan bu zıtlıklar, Şark Meselesinde Osmanlı Devletinin ömrünü uzatan boyutunu kazandırmıştır. Bu durum ülkenin geleceğinde ağırlığını duyuracak olan özel sorunlar yaratmıştır (Yerasimos, 1975: 906).

ekonomik yapıyı kemirirken, diğer yandan birbirini de yiyen güçler olarak 19. yüzyılın igerçeği olmuştur. Sonuçta, Osmanlı ekonomisi çırılçıplak dünya kapitalizmin önüne serilmiştir. Geleneksel iktisadi düzende yerli kaynaklar uzun mücadele içinde tüketilmiş, kalanı tamamlamak için sonunda yabancı sermayeye başvurulmuştur (Berkes, 1975: 257-258). Bu bağlamda 19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için öncekilerden farklı dönemdir. Bu yüzyıla kadar geleneksel iktisadi düzen değişim geçirmeden varlığının sürdürebilmiştir. Ancak, imparatorluğun en uzun yüzyılı olan[678] Tanzimat döneminde Osmanlı ekonomik yapısı konjonktürel bir değişim süreci yaşamıştır (Pamuk, 2007: 191).[679]

Osmanlı Devletinde idari-mali reformlar ve iktisadi modernleşme olarak kapitalist gelişme süreci, ekonomik yapıdaki değişim bakımından 19. yüzyılda başlamıştır. Bu dönemde, Osmanlı ekonomisi sadece modernleşmeye adım atmamış, kapitalist dünya sistemi içinde eklemlenme süreci de yaşamıştır. 19. Yüzyıldaki ekonominin dışa açılması, ekonomik ilerleme ve ticari serbestlik ile finansal bütünleşme ve mali bağımlılık sürecidir (Ergüder, 2011: 80). Kapitalist dünya sistemine eklemlenme süreci geri kalmış ekonomi için değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu durum, sürecin aktörlerinin farklılaşmasını ortaya çıkarmış ve yapı ile aktörler arasındaki karşılıklı etkileşim sonucu belirlemiştir. Burada sermaye birikimin sürecinin koşullarının yaratılmasında devlet önemli hale gelmiştir (Tören, 2015: 155-156). Dolayısıyla, 19. Yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devletinde; Avrupa finans çevreleriyle ilişki halindeki finans sistemi ile azınlık aracıların oluşumu, gelirleri yıkıma uğrayan devlet maliyesinin yeniden tanımlanması ve serbest ticaret ile dış ticaret rejiminin değişimiyle birlikte açıklamak gerekmektedir (Boztemur, 1999: 384-385). Ayrıca azgelişmiş ve gelişmiş ülkeleri arasındaki tarihsel sürece ışık tutması bakımından, borçlanma ilişkilerine de bakılmaktadır (Fişek, 1967: 157).[680]

Kapitalist ilişkilerin artık ortaya çıkmaya başladığı Osmanlı Devletinde 19. yüzyılda dış etkeni, yani tüm ekonomik düzeyleriyle kendini dayatan kapitalist dünya ekonomisini ve Avrupa finans sermayesi ele almamak mümkün değildir. 19. yüzyılda

[678] "Tanzimat devrinin tarihi ne dramatik, ne grotesk ne de mutantan bir tarihtir, tam anlamıyla bir trajedidir. Trajik bir çözülmezliğin içten içe kaynamasıyla tarihin ilerlediği bir zamandır. Bir toplumun kurumlarıyla, gelenekleriyle kaçınılmaz bir yazgıya doğru ilerlediği, karanlığın ve gafletin yanında fazilet ve aydınlığın ortaya çıktığı, çöküşle ilerleyişin boğuştuğu, Osmanlı tarihinin en uzun asrıdır." (Ortaylı, 2002: 31).

[679] "İç ve dış kaynaklı gelişmeler, ticari ve finansal sistemleri, iktisadi aktörleri ve idari-mali yapıları hızla değiştirmiş, 19. yüzyılda çok farklı ekonomik yapı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, 20. yüzyıl Türkiye'sinin iktisadi hayatının kökenleri öncelikle 19. yüzyıldaki ekonomik değişimlerde, Avrupa kökenli kapitalizm ile iç idari-mali yapıların karşılıklı etkileşiminde aranmalıdır." (Pamuk, 2007: 191).

[680] "Borçlu alacaklı ilişkilerini incelenirken gereksinmeler borçlu açısından değerlendirilmektedir. Fakat iki yanlı olduğu ve borçlanma ile bağımlılık arasında yapısal bağlantı görülmemektedir. Yani, azgelişmiş ülkelerin neden borçlandıklarından çok, gelişmiş ülkelerin neden borç vermektedir." (Fişek, 1967: 157).

kurumlaştırılan Tanzimat reformları genel içerikten ayrı değildir ve giderek pekişen mali yapının bağımlılığı ile anlam kazanmıştır. Keza, kapitalist gelişme sürecinin çeşitli veçheleri de, ancak iç ve dış ekonomik güçlerinin eş zamanlı hareketi içindeki devingenliği ile anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı ekonomisinde kapitalizmin ortaya çıkışının özellikleri, çift yönlü bakış açısı ile dünya kapitalizmine katılma ve kapitalist gelişmenin etkileri açısından ele alınmalıdır (Oyan, 2016: 257-258).[681] Yani 19. yüzyılda Batı'da Avrupa'daki büyük değişim karşısında, merkezi bürokrasi bir yandan gerilemeyi önleme amacına yönelik idari-mali reformları gerçekleştirmiş, diğer yandan bunların ekonomik boyutunun kavrayarak kapitalist dünya sistemine eklemlenmeye yönelik iktisadi modernleşme amaçlarını sergilemiştir (Boztemur, 1999: 383).[682]

Osmanlı Devleti Batının askeri teknolojisindeki yenilikler ve idari-mali örgütlenmesindeki reformlar karşısında üstünlüğünü kaybedince, bir zamanların cihana dehşet salan gücü Boğaz'daki hasta adam konumuna düşmüştür. Ancak Osmanlı Devletinin başından beri zayıf noktası iktisadi gücünün yetersizliğidir.[683] Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyılda Batı Avrupa ile karşılaşmasında ise durum farklıdır. Çünkü burada iktisadi güç öne çıkmış ve ekonomik yapının zayıflığı belirginleşmiştir. Bu duruma da mali kaynaklarının zayıf olması sebep olmuştur (Münkler, 2009: 126-128). Kapitalist dünya ekonomisinde serbest ticaretin ve dışa açılmanın ivmelendiği evre 19. yüzyıldır. Dünya dış ticaretinin arttığı, uluslararası sermayenin dolaşıma girdiği, Avrupa finans sermayesinin yeni olanaklarla bir yandan uzun mesafelere yönelirken, öte yanda ülkeler arası hareketlilik kazandığı evredir. İşte Osmanlı ekonomik yapısı dışa açılma ile birlikte liberalizm ve laisser faire sürecinin parçası olmuştur (Toprak, 2010: 859).

[681] Bu bağlamda, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı ile Batı etkisinde kapitalist gelişmenin hukuki zeminin oluşturulması; Kapitülasyonların sürekli genişletilmesini; bunların 1838 yılındaki STA'dan başlayarak Avrupa ülkeleriyle imzalanan ticaret anlaşmalarına dönüşmesini; sonuçta zanaatkarlığın ve loncaların çöküşünün hızlanmasını; dış ticarete ve ithalata bağımlılığın artışını; yabancı sermaye girişinin başlamasını; yabancı sermayenin ulaşım ve iletişim araçlarını geliştirmesi ve böylece iç pazara hakim olma sürecini hızlandırmasını; 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprak mülkiyetindeki dönüşümlerin hukuki temele bağlanmasını; 1854 sonrasında devletin iç ve dış borçlar ile Galata Bankerleri ve Avrupa finans sermayesine tutsak olmasını; Osmanlı maliyesine Avrupa mali denetiminin eklemlenmesini; savaşalr ve toprak kayıpları nedeniyle küçülen devletin savunma giderleri dışında bütçe olanaklarının yitirilmesi ve ekonomik atılımlara devletin mali desteğinin sağlanamamasını; Gayrimüslim azınlıkların yabancı sermayeyle birlikte dış ticaret rejimi ile finans sistemini ellerinde tutmasını; Osmanlı sanayileşmesinin gerçekleşmesini sağlayacak içsel yapı ve dışsal koşulların oluşmamasını; çelişkili ama birbirini besleyen süreçler olarak dikkate almak gerekmektedir (Oyan, 2016: 258).

[682] Tanzimat reformları, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde ordudaki yeniliklerden esinlenerek merkezi devletin, askeri gerilemeyi önlemek için atmış olduğu adımlar değil, aynı zamanda ekonomiyi dünya kapitalizmine katılım çerçevesinde dışa açık olarak kurumsallaştırmak için yapısal değişimlerdir (Boztemur, 1999: 383).

[683] Mali kaynakları vergi gelirleriyle sınırlıdır, bu alanda önemli bir yaratıcılık gösterilmiştir ama ne etkin iktisat politikaları ne de sermayedarların oluşması için koşullar yaratılmıştır (Münkler, 2009: 126-128).

Batı Avrupa'da gelişen kapitalizmin, ayakta kalabilmesi için diğer ülkelerle ilişkiye girmesi gerekmiştir. Bu ilişkinin temelinde ise, daha yavaş gelişen ekonomilerin kaynaklarına el koyma amacı yatmaktadır. Osmanlı ekonomisinin, Avrupa kapitalizm ile ilişkiye girmesinin artı ürün mekanizması üzerinde etkisi olmuştur. Bu süreçten itibaren belirli bölgelerde kaçak ticaret gelişmiştir. 19. yüzyılın ortalarında artan demiryolları ve daha içlere doğru kervanlar, Osmanlı ekonomik yapısını dünya kapitalizmine bağlamıştır. Bu süreç artı ürünün yeni aktarılış biçimini göstermektedir. Artan yabancı ticaret, demiryolu amaçlı sermaye yatırımı ve gelişmiş ülkelerle borç ilişkisine girilmesi, dolaşım sürecinde reayanın artı ürününe el koyulması anlamına gelmektedir. Tamamen yeni sayılan bu mekanizma ekonomik yapı için büyük değişimdir (Ercan, 2008: 232).[684] Ayrıca Osmanlı ekonomisi için nüfus gibi doğal etmen bir yana bırakılırsa, dış ticaretin gelişimi, tarımda meta üretimine geçiş, üniter para sistemine yöneliş ve banka ile kredi kurumlarının doğuşu, iktisadi bütünlük için gerekli ulaşım-iletişim ağının oluşturulması ve idari-mali düzenlemeler açısından Tanzimat dönüm noktası olmuştur. Aynı zamanda STA ekonomik yapıdaki değişimi hızlandırmıştır. Öncelikle, 19. yüzyıl dış ticaret rejimi geleneksel tarımın geçimlik yapısını çözmüş, ekonomik yapıda parasallaşma, finansal göstergeler ve serbest piyasa güdüleri kapitalist rasyonaliteyi egemen kılmıştır. Osmanlı ekonomisi gayrimüslim aracılar eliyle dışa açılmış, üretici kesime iktisadi kazanç için uğraş aşılanmıştır.[685] Böylece Osmanlı iktisadi düzeni 19. yüzyıl boyunca çözülmüş; parasallaşma ve ticarileşme ile finansal göstergelerinin ve serbest piyasanın ekonomide etkinliğini giderek artırmıştır (Toprak, 1985: 1343).[686]

Osmanlı'dan Türkiye'ye geçişte yaşanan ekonomik yapıdaki değişimlere rağmen sermaye birikim sürecinde süreklilik vardır. Osmanlı ekonomisinde başlangıçta birikim iki döngü üzerinden sağlanmıştır. Birincisi, küçük köylü üretiminin ağırlıklı olduğu bir yapıda artan metalaşma ile pazar için üretimin genişlemesi nedeniyle, ticarette pazarlar arasındaki ilişkinin artması ve buna aracılık eden ticaret sermayesinin birikim sağlamasıdır. İkincisi ise, genişlemiş meta üretim sürecini ülke dışında tamamlanmış olan

[684] Fakat 19. yüzyılın sonunda piyasa sürecinde artı ürüne el koyma gibi ekonomik yapı için farklı mekanizmanın varlığının yanı sıra geleneksel iktisadi düzen içinde artı ürün aktarma biçimleri de devam etmiştir. Mülkiyet ilişkilerinde ve artı ürün aktarma mekanizması açısından ekonomik yapıdaki değişimin yönü serbest piyasa sürecinde artı ürüne el koyma yönündedir (Ercan, 2008: 232).

[685] Öte yandan ekonomik bütünlüğe doğru açılım sağlanmıştır. Tezkere usulü, tekel alım satım işlemleri ve iç gümrüklerin kaldırılması kırsal kesimde üreticiyi rahatlatmış; STA ile yabancı tüccara tanınan ayrıcalıklar yaygınlaşmış; iç ticaret engellerden arındırılmıştır (Toprak, 1985: 1343).

[686] Ancak Osmanlı ticari birikimi, Avrupa mallarıyla rekabet edebilecek düzeye gelememiştir. Çünkü bu süreci başlatan para sermayesi büyük ölçekte olmalıdır. Ayrıca Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmiyle eklemlenmesi uluslararası işbölümü çerçevesindedir. Bu işbölümüne aracılık eden gayrimüslim azınlıkların etkisini artırmakta, fakat bu ilişkiler sanayileşmeyi zorunlu kılmamaktadır (Öztürk, 2010: 56).

metanın, ithalat yolu ile satın alınıp iç pazara satılması sürecinde tüccarın elde ettiği ticari karın artmasıdır. Dolayısıyla değere dolaşım alanında el koyarak birikim yapan bir ticaret sermayesi ve ticari birikim rejimi vardır. Bu ilişki sermayenin uluslararası döngüsüne, meta sermayenin uluslararasılaşması ile eklemlenmedir (Yılmaz, 2005: 223-225). Osmanlı Devletinde 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapısında değişim, idari-mali reformlar çerçevesindeki farklılaşmalara karşın, sermaye birikiminin sürekliliğinin sağlanacağı biçime evrilmiştir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist ilişkiler içerisine girdiği son evrede STA sonrasındaki önemli nokta, bu sürecin bir yandan süreklilikleri diğer yandan farklılıkları barındıran yapısıdır. Bu noktadaki süreklilik, sermaye birikimin kendisidir. Bu sürecin farklılaşam yanları, sermaye birikim sürecinin aktörlerini ve ticari birikimin sürekliliğini güvenceye almak için idari-mali reformların zamana ve mekâna göre farklılaşabilen düzenlemeleridir (Tören, 2015: 158).

Osmanlı Devletinde kapitalist gelişme süreci, 19. Yüzyılın ikinci yarısında devlet müdahaleleri ile belirlenen ve değişimini işaret eden iktisadi modernleşme sürecinde gerçekleşmiştir.[687] Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmiyle eklemlenmesi yurt içinde ticaret ve finans sermayesinin gelişmesine yol açmıştır. İlkel tarımsal ürünlerin ihracatı ile başlayan süreçte, mevcut üretim olumsuz etkilemesine rağmen ticari sermaye birikimi yoğunluk kazanmıştır. Ekonomik ilerlemenin temel özelliği, ülke içinde sınırlı üründe uzmanlaşmış ihracatçının ve uluslararası malların ülke içinde dağıtımını sağlayan ithalatçının başat dinamikler olarak ticaret sermayesini almasıdır. Geri kalmış ülkelerde ticaret sermayesi, aslında kapitalizm öncesi ilişkiler ile kapitalist üretim arasında köprü işlevi görmüştür. Bu köprü işleviyle kapitalist ilişkileri, kapitalist olmayan ekonomilere taşıyarak çözülüş koşullarını sağlamış ve karşılığında belirli sermaye ellerinde birikmiştir (Ercan, 2002: 58-60). 19. yüzyıldaki ekonomik yapı, henüz kapitalizmin egemenliğiyle karakterize olmayan, ancak bu yönde ilerleyen durumdadır. Bu süreçteki sermaye birikimi rejimi esas olarak ticari niteliktedir. Ayrıca tarihsel süreçte ticari birikim rejimi ikili bir işlevi yerine getirmiştir. Dünya pazarının oluşmasıyla birlikte ticari sermaye birikiminin hızlanması, bir yandan geleneksel iktisadi düzeni çözücü etki yapmış, diğer yandan ise meta ilişkilerini ve pazar için üretimi yaygınlaştırarak, kapitalist gelişmenin ilk tohumlarını atmıştır (Öztürk, 2010: 34-38).[688]

[687] Batılılaşma ile tanımlanan süreç, aynı zamanda kapitalist gelişmenin altyapısını hazırlamıştır. Yani sermaye birikimi, harekete geçtiği ekonomik yapının tarihsel dokusunda belirmiştir (Ercan, 2002: 59).
[688] Kapitalizmin girişi, Osmanlı ekonomisine özgü kapitalizm öncesi ilişkilerin çöküşünü hızlandırmakla kalmamış; aynı zamanda, ticari ilişkileri yaygınlaştırarak, dünya kapitalizminin içerisinde sonraki dönemlerde kapitalizme geçişin koşullarını oluşturmuştur (Öztürk, 2010: 37-38).

1838 yılındaki STA, Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalizmi ile kurduğu eşitsiz ilişkinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu koşullar altında 1840'lardan itibaren batılı büyük devletler mali sorunlara çözüm olarak dış borçlanmaya başvurulması için Osmanlı bürokrasisine baskı yapmışlardır (Kaymak, 2015:).[689] Ekonomik yönden güçlü olan ülkelerin ihraç ettikleri sermaye, en yüksek getirinin sağlandığı sektörlere yönelmiştir. Yani, gelişmiş ülkelerin ihtiyaçları doğrultusundaki uluslararası işbölümü çerçevesinde, sermayenin yönelmesi söz konusudur. Bu bağlamda devletten devlete borçtan çok, finansal piyasalarda özel kuruluşların yabancı devlet tahvillere sahip olduğu dış krediler ağırlık kazanmıştır.[690] Borç alan ülkeler sağladıkları dış kredileri devlet finansmanın da kullanılmıştır. Ayrıca alınan borç, finansman sağlayan ülkelerden araç gereç alımında kullanıldığı için buradaki ekonomi üzerinde olumlu etkiler doğurmuştur. Bu dış kredilerin finansmanı devlet bütçesinden ve tahvil aracılığıyla borçlanılarak sağlanmıştır. Böylece gelişmiş ülkeler dış kredi mekanizmalarında yer almış ancak uluslararası finansal piyasalarda özel kuruluşlar etkin olmuş, borç alan tarafı ise devlet oluşturmuştur. Bu kapsamda özeelikle demiryolları yabancı sermayenin yoğunlaştığı sektör olmuştur.[691] Ulusal sınırlar içinde göreli artı değerin düşmesi ve para sermayenin değerlenmesinde engellerin belirmesi sermaye ihracını, bu bağlamda dış borç tutarını giderek artırmıştır. Bu süreçte demiryolu, ekonomik getirinin yüksek olması nedeniyle yabancı sermayenin ve dış kredilerin yoğunlaştığı sektör olmuştur. Osmanlı devleti bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır (Sönmez, 2005: 53-59).

19. Yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine açılmasında idari-mali reformlar Avrupa piyasalarından borçlanma sürecini zorunlu kılmıştır. Avrupa kapitalizminin aksine Osmanlı ülkesinde sermaye birikimini harekete geçirecek modern finans sisteminin oluşmaması ve kırsal kesimdeki vergilendirme sisteminin ekonomik ilerlemeyi engelleyerek varlığını sürdürmesi, kapitalist ilişkilerin gelişiminde önemli eksikliktir. Bu süreçteki reformlarda, bankacılık ve dış ticaret alanın düzenlenmesi için modern kurumların geliştirilmesi öne çıkmaktadır. Sermaye birikimi açısından modern iktisadi kurumların oluşması yönündeki reformların finanse edilmesi için Avrupa

[689] Sanayi devrimini izleyen dönemde Avrupa'da kârlı pazarlar arayan büyük sermaye fazlası oluşmuştur. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın finansal piyasalarında tahvil satarak borçlanmaya başlaması Avrupa sermayesinin çeşitli kesimlerine büyük yararlar sağlamıştır (Kaymak, 2015:)

[690] Nitekim borç alan ülkeler, devlet garantisine sahip kaynaklardan yaralanmıştır. Ancak borç veren ülkelerde devlet özel yatırımların yönlendirmesinde mali danışmanlık üstlenmiştir (Sönmez, 2005: 54-55).

[691] Demiryolu ağının oluşturulması için merkez ülkelerin verdiği borçlar, bu ülkelerin yatırım malları ihracatını desteklediği için bağlı kredi kategorisine girmektedir. Demiryolu ağının örüldüğü ülkelerde iç pazarın genişlemesi merkez ülkelerindeki tüketim malları sektörü üzerinde önemli uyarıcı etkiler yaratarak hammadde sağlamasını da kolaylaştırmıştır (Sönmez, 2005: 56-58).

piyasalarından borç alma zorunluluğunun artması ile finans sermayesi kapitalist gelişme sürecinde belirleyici olmuştur. Kapitalist gelişme süreci, tarımsal meta üretiminde yaşanan gelişmeler, yani tarımsal artık üzerinde devletin hakimiyeti ve kapitalizm öncesi ilişkilerin belirleyiciliği nedeniyle yavaş yaşanmıştır (Ergüder, 2011: 76-79).[692] Ancak geleneksel iktisadi düzeni çözülmeden kapitalist gelişme gerçekleşememektedir. Çünkü geçimlik yapının gücünü yitirmediği, ticari serbestlik ve finansal bütünleşmenin gerçekleşemediği ortamda kapitalist gelişme zordur. Yani çözücü işlevlerine karşın serbest ticaret gerekli ancak yeterli etmen değildir. Osmanlı ekonomisinin dışa açılması, ticarileşme ve parasallaşma bir iktisadi gelişme dinamiğini getirmemiştir. Dinamiğin oluşması temel ekonomik girdileri ve ortamı gerekli kılmaktadır. İktisadi gelişme öncelikle sektörler arasında uyumu gerektirmektedir.[693] Bu süreçte piyasa ekonomisi kapitalizm öncesi ilişkiler nedeniyle gündeme geç gelmiştir. Buna karşın 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapıda, sınırlı kapitalist gelişme gözlenmiştir. Ticari açıklığın artışı, parasallaşma, ticarileşme ve finansal alanda kurumsallaşma, pazara yönelik ekonomik yapının ilk filizlerini vermesine neden olmuştur (Toprak, 1985: 1344).[694] Sermaye birikimin sürecinde belirleyici mekanizma ticari sermaye, aktör ise ticaret sermayedarıdır. Azgelişmiş ülkelerde ticari birikim ile kapitalist üretim, belirli bir sürekliliği ifade etse de kapitalist gelişmenin iki ayrı evresidir (Öztürk, 2010: 33-34).[695] Çünkü birikim süreci dinamik olduğu ölçüde, sermayenin farklı kesimlerinin zamanla donanımını artırarak kontrolünü pekiştirmektedir. Sermaye içi kesimin donanımını artırarak, sermayenin döngüsünde kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için gerekli güce sahip olması, değer biriktirme sürecinin ulaştığı aşamaya bağlıdır (Ercan, 1998: 15-16).

Osmanlı ekonomisi, kendi durağanlığını yeniden üreten hücresel yapı değildir, fakat iç bütünlüğe sahip imparatorluk düzenidir. Bu bütünde ekonomik yapıdaki işbölümü merkezi devlet tarafından belirlenmektedir ve bütünleştirebilmiş iktisadi faaliyetleri için üretim ve dolaşımı süreci denetlenmektedir (İslamoğlu, 1983: 21). Ancak

[692] Kapitalist gelişme sürecinde devletin tarımsal artığa el koyması kapitalizm öncesi üretimin hakim olması, buna karşın tarım ürünlerinin dış ticarete konu olması ile dünya ekonomisindeki kapitalist ilişkilerin yerleşmeye başlaması, kapitalist ve kapitalizm öncesi ilişkilerin bir arada olması, yani üretim tarzlarının eklemlenmesi ile kapitalistleşme sürecinin yaşanmasına neden olmaktadır (Ergüder, 2011: 78-79).

[693] Batı Avrupa'nın sanayileşmesi ile ticaret ve finans alanındaki gelişmeler arasında yakın bir bağ vardır. Osmanlı ekonomisi her iki değişimi de ıskalamış, ekonomide (tarım, ticaret ve finans) radikal dönüşümler ancak Cumhuriyet'le birlikte, dinamik bir nitelik kazanmıştır (Toprak, 1985: 1344).

[694] Kırsal kesim çözülmeksizin, geleneksel iktisadi düzen değişmeksizin, piyasa ilişkileri ve parasallaşma gerçekleşmeksizin kapitalist gelişmeden söz etmek zordur (Toprak, 1985: 1344).

[695] Bu iki evre arasında ayrım gözetilmediği zaman, dünya kapitalist sistemiyle ticari ilişkiler içine giren ve sermaye birikiminin başladığı her toplum kapitalist olarak nitelendirilmektedir. Oysa bir toplumun kapitalist sayılması için kapitalist ilişkiler yani artık değer üretimi egemen olmalıdır (Öztürk, 2010: 34).

19. yüzyılda gerçekleşen idari-mali reformlar Osmanlı Devleti ile Batılı büyük devletler arasında eşitsiz yapı oluşturmuştur. Başlangıçta iktisadi ilişkiler üzerinde sıkı kontrol sürdürmesini sağlayarak devlete hizmet eden kapitülasyonlar, zamanla merkezi devletin elinde araç olmaktan çıkmıştır (Keyder, 2014: 32).[696] Devletin mali egemenliğinin gerilmesi olarak bu süreç, Avrupa kapitalizmi tarafından içerilme sürecidir. Çünkü Osmanlı ekonomisi merkeze hammadde üreten ve buradan sanayi malları alan çevresel yapıya dönüşmüştür (İslamoğlu, 1983: 23).[697] Bu çerçevede dış ticaret büyüyünce, işlemlerin düzenli yürütülmesi için ticari bağlar kurulmuştur. Böylece serbest ticaret uygulanmasını mümkün kılacak hukuki yapının tesis edilmelidir. Bunun iki yolu vardır: devlet iki parça halinde yönetilerek bunlardan biri merkezi bürokrasinin müdahalesi dışında kalacaktır ve idari-mali yapıya ilişkin reformlar yapılacaktır. Birinciyle beraber ikinci yol etkin biçimde yürütülmüştür ve bu çabalar Tanzimat reformları ile doruğa ulaşmıştır. Yine de, dış ticaret rejiminde Avrupa pazarları ile yerli üreticiler arasında ticari bağı kuranlar gayrimüslim aracılar olmuştur (Keyder, 2014: 33-34).[698]

19. yüzyılda gayrimüslim azınlıklar, köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı kuran aracılara dönüşmüştür. Ayanın yenilgisiyle, toprak sahibi oligarşinin doğuşu önlenmiş;[699] Osmanlı bürokrasisi, merkezi devletin tesis edilmesiyle etkin olmuştur.[700] Bu yüzden 19. yüzyıldaki ekonomik yapı, küçük üreticiler ile merkezi bürokrasiden oluşan tarımsal imparatorluğun kapitalist dünya ekonomisine katılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ekonominin dışa açılmasını sağlayan mekanizma ise gayrimüslim aracılardır. Bu nedenle, sınıfsal oluşum siyasi belirlemelerin iktisadi zeminle kesiştiği süreçte gerçekleşmiştir. Böylece, imparatorluğun son yıllarındaki sınıf haritası köylüler, bürokratlar ve aracılar arasındaki etkileşimlerle çizilmiştir (Keyder, 1993: 34-35). 19.

[696] 19. yüzyılda imparatorluğun Avrupa devletler sistemine katılması sonucu, yeniden müzakere edilmeyen anlaşmaları kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu ikili anlaşmalarla, Batılılara imparatorlukta tanınan haklar karşılığında, Osmanlı tebaasının Avrupa'da ticaret yapabileceği kabul edilmiştir (Keyder, 2014: 32).
[697] Bu bağlamda ticaret sermayesi Avrupa ile bütünleşmiş, iç pazar dış ticarete göre gerilemiş, ticaret kıyı kentlerine kaymış ve yabancı tüccarlar ile temsilcileri azınlıkların gücünün artmıştır (İslamoğlu, 1983: 23).
[698] Avrupa şirketlerinin liman şehirlerindeki acenteleri, aracı olarak gayrimüslim azınlıkları çalıştırmıştır. Ödünç para piyasasında da benzer süreç işlemiştir. İltizam sistemindeki büyük paralar, doğrudan yabancıların kontrolündeki bankalarla ve büyük zengin sarraflarla ilişkilidir (Keyder, 1993: 34).
[699] 19. yüzyılda taşradaki merkezi devletin hakimiyeti yeniden kurulmuştur. Yeni yapı servet biriktirip statü değiştirme imkanı olmayan küçük üretiler ile hiyerarşi içinde saraya tabi memurlara dayanmıştır. İktisadi artığa el konmasındaki temel ilişki de köylü üreticiler ile bürokratlar arasındadır (Keyder, 1993: 35).
[700] Devlet memurları, kendi için bir sınıf olarak hareket edebildiği ölçüde, hem kendi gelir tabanını hem de kendisini meşrulaştıran sistemi korumak istemiştir. Pazar ilişkilerinin yaygınlaşması ve tarımsal attıktan pay almaya başlayan tüccar kesiminin büyümesi böyle bir tepkiye neden olmuştur. Tüccarlar yalnızca artık üzerinde hak iddia eden bir rakip olarak ortaya çıkmamışlardır. Aynı zamanda ekonomik yapının temelini de tehdit etmişlerdir. Bu açıdan merkezi bürokrasinin çifte bir niteliği vardır. Bir yandan, iktisadi düzenin yeniden üretimi için gerekli şartları kılan devlet memurlarıdırlar. Öte yandan, idamesine katkıda bulunduğu sistem içinde, iktisadi artık üzerinde hak iddiası bulunan bir gruptur (Keyder, 2014: 38-39).

yüzyılda Avrupa güçler dengesi, Osmanlı Devletine hareket alanı sağlamakla kalmamış, yapısal reformlara firsat vererek merkezi devleti güçlendirmiştir. Böylece ekonomik yapının çevreleşmesi, tüccarlar ile birleşen toprak sahiplerine karşı varlığını pekiştiren Osmanlı bürokrasinin doğmasına yol açmıştır (İslamoğlu, 1983: 28).[701] Böylece Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemiyle eklemlenmesini sağlayan mekanizmalar dış ticaret ve dış borçlanma olmuştur. Bunlar da, Osmanlı ile Avrupa arasında aracı kesime imkan vermiştir.[702] Bu süreçte gayrimüslim aracılar, yabancı sermayenin basit bir uzantısı olmamıştır. Çünkü 19. yüzyıldaki ekonomik ilerleme gerekli şartları yaratmasıyla bunlar iktisadi alanlarını korumuş, fakat iktisadi modernleşmenin getirdiği ekonomik yapıdaki değişimleri tehdit etmemiştir. Çünkü gayrimüslim aracılar, Osmanlı ülkesinde genellikle yabancı sermayenin yarattığı mevzileri devralmıştır (Keyder, 2014: 64-65).

19. yüzyılda, Osmanlı Devletin ekonomik yapısı ile devlet maliyesi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Geleneksel yapının bozulması ve devlet giderlerinin artmasıyla oluşan bütçe açıklarının ana nedeni yapısal gelir yetersizliğidir. Osmanlı maliyesinde gelir yetersizliği sorunun temel nedeni, ekonomide üretim kapasitesinin artmamasıdır. 19. yüzyılda % 2-3'lük büyüme hızına rağmen, büyümenin dışsal etmenlerin etkisiyle ve üretim artışından çok ticaretten kaynaklanması ve bu alanın vergilenememesi devlet maliyesinin bunalımını şiddetlendirmiştir.[703] Osmanlı ülkesinde ekonomik ilerleme, dış kaynaklı meydana gelen ve dış ticaret rejimine bağlı uluslararası işbölümünün belirlediği büyümedir. Büyüme, içsel ve dışsal unsurların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan, kendi kendini destekleyen bir iktisadi gelişme değildir. Bu durumda, ekonomik ilerleme için uygun olmayan mali yapı varlığını sürdürmüştür (Coşar, 2008:).[704] Bunun yanı sıra Osmanlı devletinin bir de mali krizi vardır. Zaten Kırım Savaşından sonra kronikleşmiş devlet maliyesinin bunalımı, 1870'ten sonra daha da şiddetlenmiştir. Büyüyen borçlar ve açık bütçeler karşısında artık borcu borç ile kapatmaktan bile zorlanan Osmanlı hükümeti için bunalımdan kurtulmak acil sorun olmuştur. Her yıl daha da artan borçlanmalarla bunalıma giren devlet maliyesi yürütülemeyecek hale gelmiştir (Timur, 2005: 56).

[701] Devlet, idari-mali reformlar ile çevreleşmeye yardımcı olarak süreci meşrulaştırırken, elde ettiği gücü mali tabanını oluşturan bağımsız köylünün çıkarı doğrultusunda kullanmıştır (İslamoğlu, 1983: 28).
[702] Yeni gelişen aracıların toplumsal sınırları ile imparatorluk nüfusunun etnik farklılaşmasının çakışması, bu aracı sınıfı temsil eden gayrimüslim ticaret sermayedarı ile geleneksel düzeni temsil eden merkezi bürokrasi arasındaki çelişkiyi, farklı bir görünüme sokmuş ve şiddetlendirmiştir (Keyder, 2014: 64).
[703] Ekonomik yapıda büyük bir değişim meydana geldiği halde, bütçe disiplininin kurulması, tahakkuk eden vergilerin toplanması, ekonominin çeşitli alanlarının vergilenmesi, mali yapının güçlendirilmesi, yerel unsurların mali düzeni bozucu etkisinin azaltılması gibi temel sorunları halledilememiştir (Coşar, 2008:).
[704] Genelde mali yapılar üst yapı kurumudur ve ekonomik yapının ürünüdür. Ancak, Osmanlı ekonomisinde böyle ilişki kurmak 19. yüzyıl için mümkün değildir(Coşar, 2008:).

1838'den sonra hem kapitalizme geçişin hem de mali yapının bağımlılıkların yolunu açan aşamalar bulunmaktadır.[705] Yarı sömürge ekonominin göstergeleri, Avrupa finans piyasalarından borçlanması sonucunda ortaya çıkmaktadır. İmparatorluğun mali iflası çok sayıdaki iç ve dış etkenin sonucudur. Mali kriz sonucu 1875'te ödemeler kısmen ve 1876'de tamamen sonlandırarak iflas ilan edilmiştir. Bu mali iflastan imparatorluğun alacaklıları elinde ipotek edilmesine kadar geçen süre sadece 6 yıldır. Birçok müzakere sonrasında DUİ'nin kurulmasıyla gelir kaynakları denetimine verilmiştir. Bütün gelişmelerle çerçevesinde, dünya ölçeğindeki uluslararası işbölümünün yarı sömürge ekonomisi haline gelinmiştir.[706] Yani 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi için dış ve iç etkenlerin etkileri sonucunda finansal çalkantıların ve mali bunalımların sahnesi olmuştur (Oyan, 2016: 288-292). 19. yüzyılın son çeyreği ise, Avrupa kapitalizminin emperyalizme girdiği aşamadır. 1870'li yıllardan sonraki dönemde, Batılı büyük devletler dünyanın tamamını sömürgeleştirmeyi tamamlamıştır. Azgelişmiş ülkeler içinde, Birinci Dünya Savaşı öncesinde sömürgeleştirilmemiş iki tip ülke vardır: Birincisi, Latin Amerika'nın 19. yüzyılda bağımsızlığını kazanan ülkeleri; ikincisi, Asya'nın İran, Çin ve Osmanlı gibi geleneksel tarım imparatorlukları. İşte Osmanlı Devleti bu kategoriye girmektedir.[707] Ancak, bu ülkelerinin bağımsızlığının ciddi sınırlar vardır. Bu yüzden, Osmanlı ekonomisi yarı sömürge olarak nitelendirilmiştir (Savran, 2010: 50-51). Osmanlı'daki ekonomik ilerleme sürecinde, 19. yüzyıldan itibaren belirli bir ticari sermaye birikimi başlamıştır. Bu birikim iktisadi ilişkileri kökten değiştirmemiş, daha çok geleneksel ilişkileri çözücü etki yapmıştır. Ticari birikim rejiminin eski ekonomik yapıyı çözmesi, aynı zamanda birikim süreci içinde kriz potansiyelini de barındırmıştır. Yine de ticari birikimden daha farklı sermaye birikimi biçimine geçişin olanaksız olduğu koşullarda, süreçteki her krizin ardından, ticari birikim rejimi ve ticaretin hegemonyası yeni bir canlılık kazanarak kaldığı yerden devam etmiştir (Öztürk, 2010:).

Kapitalist dünya ekonomisine bağlayan meta dolaşımı ağına dayanan bütün gelişmiş ülkelerde, devletin ekonomiye ilişkin, zorunlu olarak yerine getirmesi gereken

[705] Bunlar; 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1856'dan itibaren demiryolları yapımının başlanması, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1867'de yabancılara mülkiyet hakkı tanınması, 1854'te dış borçlanmaya başvurulması, 1875'te mali iflasın ilanı ve 1881'de DUİ'nin kurulmasıdır (Oyan, 2016: 288).
[706] "Devlet, siyasi egemenliğini koruyabilmiş olmakla birlikte yarı sömürge ekonomisine sürüklenmiştir. Dış dinamiklerin belirleyici etkisine açık olan bağımlı ekonomi, bozulmuş feodal ilişkilerinin kapitalist ilişkilere evrilmesini uzun zamana yayarak hibrit özelliklerini uzun süre taşımıştır." (Oyan, 2016: 291-292).
[707] "Bu ülkelerin özellikleri, yerleşik güçlü imparatorluklar geleneğini sürdürüyor olmalıdır. Bir yandan, merkezi devletin kolayca fethedilemeyecek kadar güçlü olması, öte yandan bu devasa ülkelerin tek bir emperyalist gücün tekeline düşmesinin ötekiler için doğuracağı sorunlar dolayısıyla emperyalist ülkeler arasındaki rekabet, bu ülkelerin siyasal anlamda bağımsız kalmasına yol açmıştır." (Savran, 2010: 50).

işlevler vardır. Bunların başında iki unsur gelir: ulusal paranın yönetimi ve devlet maliyesinin düzenlenmesi. Bu iki unsuru denetleyemeyen devlet bağımlılık altındadır. İşte bu nedenle Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa finans sermayesinin yarı sömürgesi ekonomisi haline gelmiştir. Tarihi eskiye dayanan ama modern dönemde yepyeni uygulama alanı bulan kapitülasyonların yanı sıra, 1838'de Avrupalı devletlerle imzalanan serbest ticaret antlaşmaları sonucunda, devletin kendi gümrükleri üzerindeki denetimini yitirmesiyle ilk belirtileri ortaya çıkan bu süreç, asıl yüzyılın ikinci yarısında dev adımlarla gelmiştir. 1856'da yabancı sermaye tarafından kurulan BOŞ, 1863 yılında Merkez Bankası rolünü üstlenmiştir. Böylece, ulusal paranın yönetimi yabancı sermayeye devredilerek, yarı sömürge statüsüne doğru adım atılmıştır. (Savran, 2010: 52-53).[708] Devlet, kapitülasyonlar ve mali güç kaybı nedeniyle mevcut ekonomik yapıdan vergi alamamıştır. Bu durum devlet maliyesinin bunalımının yapıtaşlarından biridir. Ekonomik yapıdan kopuk devlet maliyesi vardır. Ekonomik yapı da içsel olarak atalet halindedir. Böylece de artan giderleri karşılamak üzere dış borç kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu ortamda dış borç, mevcut şartlarda devlet maliyesinin bunalımını için bulunan çözümdür. Avrupa finansal piyasaların elverişli koşulları, bütçe açıklarını dış borç ile kapama olanağı vermiştir (Coşar, 2008:). Süreç, dış borçların yarattığı 1875 mali krizle devlet maliyesinin yabancı temsilcilerden oluşan 1881 yılında kurulan DUİ'ye devredilmesiyle tamamlanmıştır. Artık Osmanlı ekonomisi bir yarı sömürge haline gelmiştir.

Osmanlı ekonomisinde Sultan'ın kontrolü dışındaki mali kaynaklar merkezi bürokrasinin temelini oluşturmuş, benzer şekilde ekonomik kaynakları yaratan kesim de ticaret sermayedarını meydana getirmiştir. Osmanlı'da ticari birikim rejiminin, tarihsel süreçte büyüteç altına alınması 19. yüzyılın ikinci yarısındaki ekonomik yapıda değişim süreci bağlamında ortaya çıkışına götürmektedir (Göçek, 1999: 238).[709] Türkiye'de kapitalist gelişme sürecini öncelemiş olan tarihsel dönemin yani ticari birikim rejiminin uzun yüzyılının mirası, sonraki dönemde ortaya çıkacak olan büyük sermaye gruplarının kökenleri üzerinde sonuçlar doğurarak çeşitli özgül etkiler yaratmıştır.[710] Osmanlı

[708] "Osmanlı ekonomisinin değişim sürecinde kapitalist gelişme ile yarı sömürgeleşme tek bir sürecin iki veçhesidir. Kapitalizm öncesi ilişkilerin bağrında kapitalist gelişmenin ilk adımları ile bir yarı sömürge ekonomisi haline gelişi, iktisadi gerçekliğin karmaşıklığı içinde ortaya çıkmıştır." (Savran, 2010: 53).

[709] "Bir sınıfı anlatan burjuva toplumsal olarak kurulmuş olduğu için, ticaret burjuvazisinin ortaya çıkışına ve değişen ekonomik yapıda zamanla kazandığı anlamlara bakmak gerekmektedir." (Göçek, 1999: 238).

[710] "Türkiye'de büyük sermaye gruplarının çoğunluğunun kökleri cumhuriyet dönemindedir. Osmanlı döneminde faaliyete başlamış olan örneklerde de cumhuriyet öncesi yıllardaki faaliyetler fazla önem taşımamaktadır. Bununla birlikte, doğrudan doğruya şirketlere değil birikim sürecine odaklanıldığında, sermaye birikiminin Osmanlı döneminde ağırlıklı olarak azınlıklar tarafından başlatılmış ve bu birikim çeşitli yollarla Müslüman-Türk burjuvazi tarafından devralınarak sürdürülmüştür." (Öztürk, 2010: 39).

ekonomisinin dünya kapitalizmi ile eklemlenmesine paralel olarak başlayan ticari birikim rejimi, bir yandan sermaye birikiminin oluşmasıyla sonraki dönemlerde kapitalizme geçişin zeminini yaratmış, diğer yandan da bu geçişi giderek geciktirmiştir.[711] Buradaki tarihsel arka planın önemi, ilk olarak kapitalist gelişme sürecinin Osmanlı'dan Türkiye'ye belirli süreklilik taşıdığının, Batı ülkelerine kıyasla zayıf da olsa kapitalist sınıfın oluştuğunun ve ticari nitelikte sermaye birikiminin başladığının gösterilmesidir. İkinci olarak, bu süreklilik kendi içinde bir kırılmayı da barındırmış, ticari birikim gayrimüslim aracı kesimlerle başlamakla birlikte 20. yüzyıldan itibaren Müslüman unsurlarca devralınarak ileri taşınmıştır. Bu süreçte Türkiye ekonomisindeki önemli yapısal dönüşümler ile kapitalist gelişme kalıcı bir nitelik kazanmıştır (Öztürk, 2010: 39-40).

19. Yüzyıl Osmanlı Devletinin dünya kapitalizmine eklemlenmesinde ekonomik yapıdaki değişim çerçevesinde üç temel dönemlendirme vardır. İlk dönem, 1838-1854 yılları arasında dünya kapitalizmine dış ticaret rejimi yoluyla açılma sürecidir. Bu dönemde ticari serbestlik ile dış ticaret rejimindeki değişim üzerinden eklemlenme süreci yaşanmıştır. Bu dönemin en önemli gelişmesi Balta Limanı Ticaret anlaşması ile ticari serbestliğin sağlanmasıdır. İmparatorluğun hammaddelerinin dış ticaret ile dünya ülkelerine açılması ticari açıklığın büyümesiyle hızlanmıştır.[712] İkinci dönem, 1854-1874 yılları arasında dış borçlanma ve doğrudan yabancı sermaye girişleri ile kapitalizmle eklemlenme süreci devam etmiştir.[713] Bu dönemde hammaddelerin savantajlı durumu, Osmanlı dış ticaretini artırmıştır. Artan dış ticaretin finansmanı da 1854'de başlayan dış borçlar ile sağlanmıştır. Yani bir borç ekonomisi oluşturulması ile yıllar boyunca devam edecek süreç başlamıştır. Bu dönem 1875 yılında devletin borçlarını ödeyememesi ile sona ermiştir. Finans sistemi özellikle bankacılık alanı devleti mali iflasa sürüklemiştir. Üçüncü dönem, 1875-96 yılları arasındaki mali denetim ve durgunluk dönemidir. Bu dönemde Avrupa borsalarında yaşanan iflaslara nedeniyle Osmanlı dış borçlarına yatırılan fonlar tamamen kesilmiş ve dolayısıyla 1875-76 mali kriziyle borçlandırılmış devlet haline gelmiştir. 1881 yılında Avrupa mali denetimini sağlamak amacıyla DUİ ile borçla yönetmek süreci oluşturulmuştur (Ergüder, 2011: 108-110).

[711] Osmanlı Devletinin son yıllarında, kapitalist gelişme yolunda belirli bir mesafe alınmış olmasına rağmen, kapitalizme geçiş henüz ufukta görünmemektedir. Ancak, Türkiye ekonomisinde kapitalist ilişkilerinin egemen olması çok daha sonraları gerçekleşmiştir (Öztürk, 2010: 39).

[712] Bu dönem ticari serbestlik ve ticari açıklık yani dış ticaret dinamikleriyle dünya kapitalizmine eklemlenmenin yaşandığı bir dönemdir (Ergüder, 2011: 108).

[713] 1850'den sonra Osmanlı Devletinin giren yabancı sermaye, doğrudan yatırımlar yerine devlet borçları ve dış ticareti etkileyecek altyapı yaparak dünya pazarına bütünleşmede üretim yapılarının değişmesine fakat üretiminin dünya pazarına göre yapılanmasına neden olmuştur (Ergüder, 2011: 109).

Osmanlı ülkesinde kapitalist gelişme süreciyle Avrupa'dan farklı sınıfsal oluşum yaşanmıştır.[714] Osmanlı ekonomisini kapitalist dünya sistemine eklemlenmesiyle 19. Yüzyılda iki gövdeli yapı oluşmuştur. Kapitalizmin oluşumunda özel mülkiyet üzerindeki egemenlik belirleyicidir ve mülkiyet Sultan'ın kişiliğinde devletin hakimiyetindedir. 19. Yüzyılda kapitalist ilişkilerin doğuşu, sultan'ın dışında kalan kaynakları denetimi altına alma mücadelesi ile yaşanmıştır. 19. Yüzyılda Sultan'ın denetimi dışında kalan kaynaklar üzerindeki gücü temsil eden merkezi bürokrasi ve ticaret sermayesidir (Göçek, 1999: 307). Burada, Osmanlı ekonomisinde kapitalist gelişme yolunda alınamayan mesafe ana hatlarıyla ortaya konulmuştur. Böyle arka planda kapitalist gelişme süreci Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyete belirli bir süreklilik taşımış, zayıf da olsa ticaret sermayedarı oluşmuş ve ticari nitelikte sermaye birikimi başlamıştır. Ancak bu süreklilik kendi içinde tarihsel olarak bir farklılaşmayı da barındırmıştır (Öztürk, 2010: 41-43).[715]

19. yüzyıl Osmanlı Devletinde iki tarihsel süreç, kapitalist gelişme ile modern finans sistemi, büyük yapısal değişikliklere yol açan gelişmelere kapıyı aralamıştır.[716] Gayrimüslim aracılar bu değişim sürecinden güçlü biçimde çıkmış ve 19. yüzyılın ikinci yarısında serbest ticaretle önemli aktörler haline gelmiştir. Osmanlı ekonomik yapısının kapitalistleşmesi, bununla birlikte finans sisteminin gelir sağlama biçimi olarak gösterdiği evrim, geleneksel imparatorluk ile modern devlet koşulları arasındaki geçiş sürecini getirmiştir. Fakat bu süreçte, her iki oluşum biçimi de yan yana bulunmuştur. Dış ticaret ile bankacılık, kurumların özelleştirme fırsatlarıyla serpilip gelişmesini teşvik etmiştir (Barkey, 2011: 299-300). Ayrıca kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı ayağı gayrimüslim aracılar, iktisadi modernleşmenin nimetlerinden daha çok yaralanmıştır. Ticari ve mali düzenlemeler, gayrimüslim azınlıkların Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa arasındaki aracılık konumunu güçlendirmiş ve ekonominin değişmekte olan yapısının kapitalist temellerini sağlamıştır. Bu ikili ilişkidir: Bir yandan ticari serbestlik ve finansal bütünleşme sağlanmış, diğer yandan kapitalist gelişme üzerinden mali bağımlılığa dayanmıştır. Bu ikili ilişki modern devlet için yetersiz kalmıştır (Boztemur, 1999: 387)

[714] Güçlü konumu sürdüren ama kapitalist ilişkilerin güçlendirdiği kesimlerle de iktidarı paylaşan merkezi bürokrasi açısından, kapitalist gelişme olumsuzluklar barındıran çelişkili süreçtir (Göçek, 1999: 307)
[715] Kapitalist gelişme sürecinde azgelişmiş ülkelerde kapitalizme geçişin tarihsel koşulları; ticari birikimin sürdürülemez hale gelmesi, kapitalizme geçişi sağlayacak finansal birikimin oluşarak üretim araçlarının ithalinin olanaklı olması ve kapitalist dünya sisteminin de bu geçişi gerektirmesidir (Öztürk, 2010: 41-43).
[716] Bunlar arasında, gayrimüslim aracıların yeni aktör olarak finansal bütünleşmesi yer almaktadır. Bunlar, dikey olarak devletle bütünleşmiş aracılara ve yatay olarak birbirlerine bağlıdır (Barkey, 2011: 299).

Kısacası, Osmanlı ekonomik yapısında kapitalist gelişme sürecinin temel taşları, sermayenin ağırlıklı olarak ticari olması ve kapitalist dünya ekonomisinin içinde çevresel bir konumda bulunmasıdır. Bu iki durum da sermaye birikim sürecini sistematik bir biçimde çarpıtan ve kalıcı özellikler ortaya çıkartan etmenlerdir. Bu sürecin belirleyici iki özelliği; Osmanlı ekonomisinin dünya ölçeğindeki iktisadi şebeke içinde bulunduğu aracı konum ve önemli ölçüde tarımsal üretime dayalı olmasıdır (Eres, 2006: 146-147).[717] Osmanlı ekonomik yapısının iç dinamiği, bu iç dinamiğin çevreleşmenin özgül biçimini belirlediğini göstermekte ve kapitalist dünya sisteminin pürüzsüz işlemesini engelleyen çelişkilerle değişim sürecinin karmaşıklığına işaret etmektedir.[718] Bu çelişkiler kapitalizm öncesi ekonomik yapının kapitalizme direnmesini de aşan bir niteliğe sahiptir. Bu süreç içinde, meşruiyeti sarsılarak idari-mali yapıları yıkılan devlet, mali egemenlik haklarını sürdürebilmenin koşulları ile devletlerarası sistem içinde almış olduğu rolün gerekleri arasında parçalanan iki başlı yapıya dönüşmektedir (İslamoğlu, 1983: 31).

Osmanlı Devletinin dünya kapitalizmiyle ilişkisi sonucunda çözülen gelneksel iktisadi düzenin kapitalist gelişme doğrultusuna evrimi 19. yüzyılda başlamışsa da ancak 20. yüzyılda gerçekleşen ve süreklilik taşıyan süreçle kalıcı hal kazanmıştır. Aslında çevreleşme, yabancı sermayenin gereklerine uygun bir yapı edinme sürecidir. Modern finans sistemi bu yapının inşa sürecini yansıtmakta ve ticaret sermayesinin hakimiyetinin yayılmasına katkıda bulunmaktadır. Ticaret sermayesinin gelişimi, bankacılık alanına göre çok daha berraktır.[719] Yani, üreticiden çekilip bankalara ve yurtdışına aktarılan değer, fiyat mekanizması yoluyla aktarılmaktadır.[720] Kredi mekanizması çevresel ekonomik yapının yaratılması ve değer aktarımının yanı sıra, ekonomik konjonktürü Osmanlı tarımına iletme işlevi de görmektedir. Finans sistemi, çevresel ekonomik yapıyı yansıtan yoğun bir ağ görünümündedir.[721] Genel eşdeğer para, meta üreten ekonominin

[717] "Bu özellikler kapitalist ulusal ekonominin oluşması sırasında ticari sermayenin gelişmesini desteklemiş ve kalıcı olarak sermaye birikiminin ticari eğilimini ön plana çıkartmıştır." (Eres, 2006: 146-147)
[718] "Çevreselleşme, kapitalist olmayan ekonomilerin, kendilerinden önce gelişmiş ve onlara dayatılan kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme süreçlerinde, özgül kapitalist ekonomilere dönüşmelerini anlatan genel bir terimdir. Bu özgül biçimlerin şekillenmesinde kapitalizm öncesi dünya ticaret sistemindeki konumları, sınıf yapıları, siyasi iktidar gelenekleri, birçok etkenden birkaçıdır. Bu özgün tarihsel eklenme biçimleri nicel olarak bozuk, farklı birikim desenleri sergilemektedir." (İslamoğlu, 1983: 31).
[719] "Yabancı tüccar yerli tüccara ödeme kolaylıkları göstermekte, daha sonra yerli tüccar daha küçük tüccara kredi aktarmakta, en sonunda kredi fiili üreticiye ulaşmaktadır. Bu aşamaların her birinden kar edilmesi gerektiğinden, fiili üreticiden çekilen değer, kar biçimde ortaya çıkmaktadır." (Keyder, 1993: 169).
[720] "Tefecilik hem köylüden değerin çekilmesini sağlayan mekanizma, hem de tüccarın köylünün ürününü düşük fiyatla alması için gerekli ortamı yaratan araçtır. Tefecilik biçiminde gözüken para sermayesi, geleneksel üretimle kapitalizm arasındaki eklemlenme tarzını oluşturmaktadır." (Keyder, 1993: 170).
[721] "Ancak finansal ağ para işlemlerinin altında yatan ve gerçek ilişkileri gizleyen perde değildir. Tam tersine, çevresel ekonomik yapı kısmen kredi mekanizması tarafından olanaklı kullanmakta, meta üretiminin büyüklüğünü etkileyen sinyalleri bu ağ vermektedir." (Keyder, 1993: 171).

gerekli bir öğesidir, finans sistemi ise, para ekonomisinin temel boyutudur. Bu yüzden Osmanlı Devletindeki finans sistemin analizi, ekonominin içsel bütünlüğünü ve bu bütünlüğün işleyiş biçimini sergileyen perspektif vermektedir (Keyder, 1993: 169-171).

Osmanlı kapitalist gelişme süreci, aynı zamanda modern devletin doğuşunun tarihidir ve dünya kapitalizmin yayılma hızının bir sonucudur. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısında dış dünyadaki değişimin etkilerini belirgin bir biçimde yaşamış, geleneksel iktisadi düzen değişmeye başlamıştır. Bir yanda, merkezi devleti güçlendirici önlemler alırken, öte yanda ekonomik yapı kapitalist gelişme sürecinin içine çekilmiştir. Kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme ilk olarak ticari açıklık yoluyla olmuş, yüzyılın ortalarında finansal alanda, son olarak mali yapının bağımlılığı biçiminde gerçekleşmiştir. Ekonomik yapıda meydana gelen değişim ile birlikte, klasik tekelci dış ticaret rejimi sürdürülememiştir. Önce geleneksel iktisadi düzeninin kuralları içindeki dış ticaret, daha sonra serbest ticaret antlaşmalarıyla sürmüştür (Coşar, 2008:). Sermayenin ilk uluslararasılaşma evresi olarak 19. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa kapitalizminin yayılışı dış ticaret yoluyla (meta ihracı) olmuş, daha sonra finans (sermaye ihracı) ayağı da önem kazanmıştır. Bu süreçte, Osmanlı mali yapısının bağımsızlığı korunamamıştır.

Burada esas olarak Osmanlı maliyesinin iflasa sürüklendiği, STA'dan başlayarak DUİ'ye uzanan evrede Avrupa finans sermayesinin oluşturduğu kurumlar aracılığıyla mali denetime giden sürecin temel özellikleri incelenmektedir (Kaymak, 2015: 11). Osmanlı Devletinin 19. yüzyılın ortalarından itibaren karşı karşıya kaldığı mali bunalımlar ile bu bunalımları aşmak üzere aldığı tedbirler, bu tedbirlerin finansal alanla ilişkileri ve bunu mali kaynaklarla ile telafi etme uygulamaları değerlendirilecektir. Mali krizlerle birlikte incelenen finansal sorunlar ve parasal uygulamalar ile gelir kayıpları ve mali hareketler ilk bakışta ilgisiz gibi duran olguların aynı bütünsel ekonomik çerçeve içinde ele alınması tutarlılık açısından gereklidir. Ancak genel olarak imparatorluğun yıkılış dönemindeki en somut sorunlar devletin finansmanı, mali bunalımlar ve parasal istikrarsızlıktır (Tokdemir, 1999: 36). Bu nedenle Osmanlı Devletinde, mali krizi ve oluşan tepkileri bunlar etrafında tahlil etmek yerinde olacaktır. Çünkü imparatorluğun mali ve parasal sorunları ile Osmanlı ekonomisi etkileşim içinde bulunmaktadır. Bununla birlikte ekonomi alanın tamamı inceleme çerçevesi içinde olmayacak yani mali krizlerin iktisadi nedenlerine, siyasal ve toplumsal etkilerine yer vermeden sadece finans sistemi ve devlet maliyesi üzerindeki yansımaları ve sonuçları çerçevesinde değinilecektir.

3.3.1. Dış Ticaret Rejiminin Değişimi (Ticari Açıklık)

Osmanlı ekonomisinin geri kalmışlığı dış ekonomik ilişkilerindeki serbest ticaret rejimine bağlanmaktadır. Çünkü korumasız kalan yerli sanayinin yok olup gidişiyle, Avrupa kapitalizmine tabi ekonomik yapı oluşmuştur. Yani mali yapının bağımlılığının siyasal belirleyiciliği ekonomik ilerlemeye üstün gelmiş; imparatorluk iktisadi düzeninin çözülüşünün olumsuz sonuçları ağır basmıştır. Oysa, siyaset ve iktisadın birlikteliğini akıldan çıkarmaksızın, siyasi gelişmelerden görece arındırılmış iktisadi açılımlarla (ticari açıklık ve finansal alan) Osmanlı ekonomisinin son yüzyılı ele alınabilir. Bu koşullarda kapitalist gelişme süreci (sermaye birikim mekanizması) açısından karşımıza karamsar olmayacak bir durum çıkmaktadır. Bu bağlamda da 19. yüzyıl dış ticaret rejimine faklı bir büyüme sorunsalı ışığında bakılabilir (Toprak, 1985: 1340-1341).[722] Önce bu tablo doğrultusunda dış ticaret rejiminin geçirdiği ana evreleri, ardından izlenen bu politikalarla ticari açıklığın büyümesi sorunsalını ve böylece ekonomik yapı ile dış ticaret arasındaki ilişkileri ana hatlarıyla değerlendirelim. Burada, azgelişmiş ekonomik yapı betimlenmeye ve ticari serbestlik ile kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme süreci izlenmeye çalışılmıştır. Önceleri dünya kapitalizmin dışında kalmış ülke, temel olarak dış ticaret ilişkileri yoluyla çevre ekonomi haline getirilmiştir. Buradaki ilişkide ticaret sermayesi, dış ticaret rejimindeki değişimi ortaya çıkaran mekanizmayı oluşturmuştur. Bu değişim, ekonomik yapının dünya ölçeğinde uluslararası işbölümüne uygun biçimlendirilmesidir. Böylesi bir uyum yalnızca ticari serbestliği içermez, aynı zamanda ticaret sermayesinin metaların üretimi teşvik etmesi gerekmektedir. Geri kalmış bir ülkede dış ticaret rejimi, ekonomik yapısındaki değişimde en güçlü ivmeyi oluşturmaktadır (Keyder, 1993: 91).

Azgelişmişlik, geri kalmış ekonomiyi mübadele düzeyinde dünya pazarına bağlayan meta ilişkileri aracılığıyla yaratılmaktadır. Mübadele düzeyinde yer alan ticari serbestlik ise meta dolaşımının büyümesini gerektirmektedir. Fakat meta ilişkilerinin gelişmesi, kapitalizm öncesi ilişkilerin hemen çözülmesi anlamına gelmemektedir. Kapitalist gelişiminin engellenmesi, kapitalist öncesi ekonomik ilişkilerin sürdürülmesi demektir. Buradaki ekonomik aktör ticaret sermayesidir. Bir kere azgelişmiş ekonominin

[722] "Osmanlı Devleti'nin çöküş öyküsü 19. yüzyıl dış ekonomik ilişkilerdeki bağımlılık sorunsalından kaynaklanmaktadır. Bağımlılıkta ise kapitülasyonlar belirleyicidir. Buna göre 19. yüzyılda Osmanlı dış ekonomik ilişkilerini kapitülasyonlar çizmiştir. Osmanlı bürokrasi gümrük tarifelerini yönlendirememiş ve STA karar özgürlüğünü sınırlamıştır. Öte yandan gümrük tarifelerinde mali kaygılar egemen olmuş, gümrük rüsumu devlet maliyesi açısından önemli gelir kaynağı oluşturmuştur. Ancak gümrük tariflerini arttırmayı denediğinde karşısında Batılı büyük devletleri bulmuştur. Kapitülasyonlarla ayrıcalık tanıdığı devletlerin onayını olmadan dış ticarette değişikliğe gidememiştir." (Toprak, 1985: 1341).

dünya pazarına bağlanması mübadele düzeyinde yer aldığından, bağlantıyı sağlayan öge ticari sermayedir. İkinci olarak da, kapitalizmin girişinin meta dolaşımının genişlemesini neden olması ticari faaliyetleri karlı kılmakla kalmaz, geri kalmış ülkede kapitalizm öncesi ilişkiler ekonomiye hakim olduğundan ticari sermayeyi başlıca biçim haline getirmektedir. Bu iki olgu ticari sermayenin egemenliği sağlamaktadır.[723] Nitekim kapitalizme geçişteki etkisi iktisadi gelişimi hızlandırmaktan çok geciktirmek olmuştur. Ticari sermayenin bu niteliği azgelişmiş ülkede iki nedenden dolayı belirgin haldedir. Birincisi, ticari sermayenin egemenliği azgelişmişlik koşullarının ve uluslararası işbölümünün bir sonucudur. İkincisi, kapitalizme geçildiğinde ticari sermaye varlığını hala sürdürecek olduğu halde, azgelişmiş ekonomide böyle bir geçişin önünde ticari sermayenin kendisinden başka engeller de vardır (Gülalp, 1979: 52-55).

Osmanlı Devletinde değişim esneklik ve pragmatizm işaretidir, yani bir gerileme işareti değildir. Kapitalist dünya sistemindeki ekonomik yapıların değişimiyle, Osmanlı geleneksel iktisadi düzeni tehdit edilmiştir. İmparatorluk düzeninden farklı ekonomik yapıya geçişin tohumları, 19. yüzyılda atılmıştır.[724] İmparatorluğun merkezi ve taşra yapıları, iktisadi düğüm noktalarının birleştirilmesiyle yerelin parçalanması azaltılarak farklı şekil almıştır.[725] İki merkezi süreç Osmanlı ekonomisinde alternatif bağlantıların gelişmesine zemin hazırlamıştır: aracı finans ağları ve uluslararası ticaret bağları. Her ikisi de bağımlılık mekanizmalarının gelişmesini teşvik etmiş ve aktörleri yoğun iktisadi ilişki şebekelerine yerleştirmiştir (Barkey, 2011: 259-260). Bu süreçte Osmanlı Devleti üzerindeki iki grup baskı, yani mali kaynaklı iç baskı ile iktisadi kaynaklı dış baskı, giderek derinleşerek dış ticaret rejiminin büyümesini ve dolayısıyla ekonomik ilerlemeyi etkilemiştir. Yani dış ticaret ve gümrükler, mali ve iktisadi baskılar altında geçici bir yayılma ve vergi yükünün nisbi ağırlığını artırma eğilimi içinde bulunmuştur. Dış ticaret ve gümrüklerde yayılma ve vergi yükünün ağırlaşması süreci, iki temel faktörün, mali zorlukların ve dış iktisadi baskıların altında giderek hızlanmıştır (Genç, 1985: 790).

Osmanlı Devletinde kapitalist ilişkilerin yerleşmesinde siyasal alanda Tanzimat Fermanı ve ekonomik alanda STA dönüm noktalarını oluşturmaktadır. Balta Limanı

[723] "Ticari sermaye mevcut düzenin asalağı olduğundan, yaşamak için sömürücü sınıflara dayanmalıdır. İçinde yaşadığı üretim tarzının sömürücü sınıflarından pay aldığı için ve varolan üretim tarzına dayandığı için, o üretim tarzını dönüştürmekten çok korumak eğilimi içindedir." (Gülalp, 1979: 54-55).
[724] Vergilendirme, merkeze daha fazla kaynak sağlamak amacıyla değiştirilmiş, ekonomi yeniden düzenlenmiş, yeni aktörlere çevreyi denetim altına alma yetkisi verilmiştir (Barkey, 2011: 259-260).
[725] Bu dönemde derin yapısal değişikliklere tanık olunmuştur: Farklı kökenlere, yerlere ve çıkarlara sahip aktörler, ekonomik birlikler oluşturan ağlarla birbirine bağlanmış; devlete karşı güçlenebilecekleri yolları araştırarak imparatorluk içinde kalmayan alternatifler olmuştur (Barkey, 2011: 259).

Ticaret Anlaşması, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisine katılımını dış ticaret rejiminin serbestleşmesi ile sağlamaktadır. 19. Yüzyılda ticaretle uğraşan henüz olgunlaşmamış yeni yükselen kapitalist sınıf oluşum halindedir. 1840'lardan itibaren ticaret sermayedarı, yabancılar için ev sanayine dayalı üretim ve tüketim mallarının pazarlanması ve dış ticaret ile ülkeye giren mallara aracı olan kesimdir. Kapitülasyonların ayrıcalıklarından yararlanan gayrimüslim azınlıklar Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile ticaret ilişkilerinde aracıdır (Ergüder, 2011: 80-81).[726] Bu süreçte, büyük liman kentleri kapitalizmin doğuşuna hazır hale gelmiştir.[727] Kapitalizmin ilk önkoşulu uygun ilişkilerin artan ölçekte iktisadi hayata damgasını vurmasıdır. Buradaki ilk etken, sermaye hareketi için uygun zemin yaratan meta üretiminin yaygınlaşmasıdır. Bu bağlamda ekonomik yapıda dönüm noktası, serbest ticaret antlaşmalarıdır. Bu antlaşmalarla dışa açılan Osmanlı ekonomisi, Avrupa ile eklemlenme sürecine girmiş ve meta dolaşımının içine çekilmiştir (Savran, 2010: 41-42). Geri kalmış ülkelerdeki kapitalizm öncesi pazarlar, gelişmiş ülke sınai ürünlerin alıcısı ve ucuz hammaddelerin sunucusu işlevini görmektedir.[728] Uluslararası işbölümü, dış ticaret rejimi aracılığıyla ekonomik yapıda azgelişmişliğin yerleşmesi sağlanmaktadır. Burada temellenen mübadele ilişkisinin sistemleştirilmesi ve işbölümünün yerleşmesidir. Ortaya çıkan içsel yapı ise, uluslararası işbölümünü beslemektedir. Geleneksel düzenin yıkılması ve kapitalist öncesi temel üzerinde meta üretimi ile mübadelenin gelişmesi, ticaret sermayesinin hızla büyümesine yol açmaktadır.[729] Uluslararası işbölümü ve içsel yapı, kapitalizmin gelişimini engellediğinden, bu durum gelişmiş ülkelerin çıkarlarıyla uyum içerisindedir. Dolayısıyla Osmanlı ekonomik yapısındaki değişimle birilikte azgelişmişlik kendi kendini besleyen süreç haline gelmiştir (Gülalp, 1979: 44-45).

İmparatorluğun bütününün Avrupa ile ticari ilişkileri ise ancak 1830'larda yoğunlaşmaya başlamıştır. 1830'ların sonunda Osmanlı Devletinin İngiltere ve Fransa'dan yaptığı ithalat iki kattan fazla artmış ve 1838'de ve daha sonra Avrupa

[726] Osmanlı Devletinde sınıfsal yapının oluşumunda azınlıklar arası işbölümü, kapitalizmin oluşumunda etkin rol oynamıştır. Sınırlara sahip içsel dinamikler ile sermayenin uluslararasılaşma eğilimi arasında oluşumlar, azınlıkların kapitalist gelişme üzerindeki etkisi ile gerçekleşmektedir (Ergüder, 2011: 81).
[727] 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti büyük çatışmalara, iktidar mücadelelerine, kitlesel ayaklanmalara, siyasal üstyapı dönüşümlere ve geri dönüşlere, düşünsel alanda köklü bir değişime sahne olmuştur. Bütün bu toplumsal çalkantının temelinde ekonomik yapıdaki yaşanan değişim yatmaktadır (Savran, 2010: 41)
[728] Kapitalist ve kapitalist olmayan ülkeler arasındaki ilişkinin iki yönü vardır. Artık aktarımının dış ticaret ile eşitsiz mübadele aracılığıyla sürmesi ve uluslararası işbölümünün kurulmasıdır (Gülalp, 1979: 44).
[729] Gelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına uygun olarak dış ticaret rejimi aracılığıyla ticaret sermayesi tarafından yürütülmesi bu gelişmeyi güçlendirmektedir. Bu durum azgelişmiş ülkeler için iki kat ezicidir; bir yanda ticari sermayenin kendi gelişimine oranla ekonomik ilerlemeyi baskı altında tutmaktadır, öte yandan ekonominin bütünüyle dış çıkarların ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmektedir (Gülalp, 1979: 45).

ülkeleriyle imzaladığı ticaret anlaşmalarıyla bu eğilim güçlenmiştir. Bu anlaşmalar bir yandan ticareti düzenleyip, ithalat ve ihracatta gümrük oranlarını düşürmüş, diğer yandan Osmanlı hükümetinin ticareti denetlemesine olanak veren hakları almıştır. Artık devlet istediği tüccarlara tekel hakkı veremeyecektir. [730] Bu kapitülasyon rejimin sonuçlarından biri, yerli tüccarın arka plana çekilip anlaşmalara taraf devletlerin temsilcileri gayrimüslim azınlıklara dış ticareti bırakmalarıdır (Keyder, 1993: 9-10). Tanzimat'a kadar dış ticaret mali kaygılarla ve kapitülasyonlar ışığında yürütülmüştür. 1838 ile birlikte dış ticaret rejiminde yeni evre başlamıştır. Bundan böyle dış ticaret rejimi ekonomik yapıdaki değişimleri yansıtmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında serbest ticaret rejimi başlamıştır. Dış ticaret rejimindeki tarife indirimleri liberalizmin altın çağını simgelemiştir.[731] Fakat merkezi bürokrasi tarifeleri yükseltme girişiminde bulunmuştur. Bu çerçevede spesifik tarifeleri gündeme gelmiş, ancak ticaret anlaşmalarının çift taraflı olmasıyla sonuç alınamamıştır. Çünkü yeni anlaşmalar imzalanmak istendiğinde devletin karşısına kapitülasyonlar çıkarılmıştır. Avrupalı devletler, serbest ticarete ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarifeye dayalı anlaşmalara yanaşmamıştır (Toprak, 1985: 1341).[732] Osmanlı ekonomisinin yabancı sermayeye gitgide artan mali bağımlılığı dış ticaret rejimi ile başlamıştır. Çünkü 19. yüzyılın ortalarına kadar dış ticaret açığı yoktur ve ihracat ithalattan daha fazladır. Ama 1850'lilerden sonra dış ticaret açık vermiştir. 1860'lerden itibaren dış ticaret rejimi, ticari açıklığın büyümesi ile birlikte yabancı sermayenin pazarı ve hammadde kaynağı haline gelmiştir (Petrosyan, 2015: 33-34). Ayrıca STA, Avrupa kapitalizminin ekonomik mantığını kurumsallaştıran ilk adım olmuştur. Ayrıca sanayi üretiminin artması sonucu, ucuz ulaşım ve serbest ticaret ile ticaret anlaşmaların getirdiği kolaylıklar, dış ticaret hacmini önemli ölçüde arttırmıştır. Dünya ticaret hacmindeki büyümenin de etkisiyle ticaret hacmi, 1830'lardan 1870'lere kadar % 4 oranında yıllık artış göstermiştir (Keyder, 1985: 643).[733] Öte yandan serbest ticaret rejiminde ithalat ihracatından daha çok artmış ve ticari açıklık da büyümüştür.

Kapitalist ekonominin temellerini hazırlayan ikinci önkoşul özel mülkiyet hakkının kazanılmasıdır. Elbette kapitalizmin gelişiminin gerçek koşulu üretim araçları

[730] Ticaret, merkezi bürokrasinin denetimi dışına çıkmış ve yabancı tüccarlar Osmanlı ülkesinde serbestçe faaliyette bulunma hakkı elde etmiştir. Üstelik yerli tüccarlar bir de iç gümrük ödemek zorunda olduğundan, sadece ticaret vergilerine tabi yabancı tüccarlar daha az vergi ayrıcalığı elde etmiştir (Keyder, 1993: 9).
[731] 1860 İngiliz-Fransız Ticaret Sözleşmesi dış ticarette her türlü engeli ortadan kaldırmıştır. Buna karşın Osmanlı hükümeti, kapitülasyonlar nedeniyle gümrük tarfelerini yönlendirememiştir (Toprak, 1985: 1341).
[732] Avrupa'da uzun yıllar spesifik gümrük tarifeleri uygulamıştır. Fakat 1873-96 Büyük Buhranı ile birlikte, koruyucu dış ticaret rejimi Avrupa ülkelerini sarmış, ithal gümrükleri yükseltilmiştir (Toprak, 1985: 1341).
[733] Bu yapıdaki değişim, çevredeki eklemlenmenin ortak deneyimini yansıtmaktadır. Osmanlı ekonomisinin ayrıldığı nokta, bunun getirdiği sınıf çatışmasında dinsel unsurlar belirleyicidir (Keyder, 1985: 643).

üzerinde özel mülkiyetin hukuksal planda değil, fiilen ekonomik alanda yaygınlaşmasıdır. Osmanlı ekonomisi dünya kapitalizmine açıldıkça, büyük liman kentlerinde dış ticaret ve bankerlik alanlarında uzmanlaşan aracı ticaret sermayesi önem kazanmıştır (Savran, 2010: 43-45).[734] Artık ürünü ve bunun mübadele araçlarını ellerinde toplayan az sayıda ve ticarete yönelik toprak sahibinin olduğu durumun tersine, Osmanlı ülkesinde pazarlanan artık ürünün küçük köylü üreticiler arasında yayılmış olması, paralel olarak ticari faaliyeti de yaygınlaştırmıştır. Bu nedenle, dünya pazarına yönelik ürünlerin dolaşımında rol alan aracıların varlığı gerekmiştir.[735] Ticaret sermayesi, gerek yaygınlığından ötürü, gerekse köylü üretimine eklemlenmiş olması nedeniyle, tarımın dünya pazarlarına açıldığı bölgelerde hakim unsur olmuştur (Keyder, 2014: 29-30). Son önkoşul olarak, kapitalist üstyapının önemli unsuru merkezi devlet gelmektedir. Bu çerçeve de Osmanlı Devleti değişmez yapısını sonuna kadar korumaya çalışmıştır.

Ticaretin merkezleri haline gelen büyük liman kentlerinde, yabancı pasaportun güvencesine sahip aracılar doğmuştur. Bu kentler, Avrupa'daki ticaret ve finans çevreleriyle bağlantı noktaları olmuş, limanlarda bankalar ve tüccar birlikleri kurulmuş, iç kesimlere ulaşan finansal ağlar ortaya çıkmış ve ticari bağlar yabancı tüccarlar ile aracılardan meydana gelmiştir. Bu süreçte ticari açıklığın büyümesi kendi yıkıcılığıyla birlikte ekonomik işbölümünde yapısal değişim getirmiştir.[736] Artık iktisadi faaliyetler piyasa mantığına uygun olarak büyük liman kentlerine yerleşmiştir. Finansal ağlar, serbest ticaret ile Avrupa finansal piyasaları ile ticari bağlarının olduğu merkezlerden dağılacak biçimde kurulmuştur (Keyder, 1985: 643-644). Çevresel ekonomilerde büyük liman kentleri, dünya kapitalist ekonomisiyle bağlantıda olan ayrıcalıklı yerlerdir. Bu durum, coğrafi zorunluluğun ötesinde ticaret sermayesi dahil olmanın temel mekanizmasıdır. Ticari emtianın ulusal sınırları aşabilmesi, ancak tüccarlar tarafından liman kentlerine kanalize edilmesiyle gerçekleştirmiştir. Çünkü dışa açık ekonominin mekansal yönelimi, farklı ticari bağlar ve finansal ağlar gerektirmektedir (Keyder, Özveren ve Quatert, 1994: 121). Böylece, Osmanlı ülkesinde dış ticaret rejimindeki değişim ekonomik etkinliğin dengesini kıyı bölgelerindeki kentler lehine bozmuştur.

[734] Özel mülkiyetin hukuk planında gelişmesinin 19. Yüzyıldaki ana uğrakları, en önemlisi 1839 Tanzimat Fermanı olan çeşitli reformlar ve 1858 yılında Arazi Kanunnamesidir (Savran, 2010: 45).
[735] Köy düzeyinden başlayıp büyük ticari limanlara kadar yayılmış olan tüccarlar, köylülerin ürettiği artık ürünün alım satımıyla uğraşmıştır. Pazarı denetlemeye yetecek büyüklükte artık ürüne el koyan büyük toprak sahiplerinin olmaması, ticaret sermayesine nitelik olarak önem kazandırmıştır (Keyder, 2014: 30).
[736] Geleneksel düzenin kentsel küçük sermayedarını oluşturan imalat kesimi hızla gereksizleşip ortadan kalkarken, dış ticaretle uğraşan yeni bir kesim yeşermiştir (Keyder, 1985: 643).

Osmanlı ekonomisinde 19. yüzyılda dış ticaret sadece gümrük hasılatı yönünden değil, özellikle tarım maddelerine dış talep dolayısıyla tabi olduğu vergilerin hasılatı bakımından önem kazanmıştır. Bu süreçte dış borçların geri ödenmesi için, gerek alacaklıların öne sürdüğü şartlar, gerek yabancıların önerileri serbest ticarete güç kazandırmıştır. Nitekim 1861'de artık Avrupa ülkeleri için geçerli serbest ticaret, borç veren devletlere iktisadi ayrıcalıklar verilmesiyle beraber ekonomiyi dışa açık hale getirmiştir. Fakat burada ticari açıklığın büyümesiyle gümrük tarifeleri, Osmanlı bürokrasinin boyunduruğundan kurtulmuş değildir (Kazgan, 1999b: 187).[737] Dış ticaret, yönünü Batıya doğru çevirdikçe kambiyo işlemleri ve Galata Bankerlerinin faaliyet alanlarını genişletmiştir. Kambiyo ve para değişimi işlemleri ile sarraflık müessesesi, iktisadi serveti dışarıya aktaran başlıca araçtır. Bu ilk sermaye birikim şekli, devlet gelirlerinde önemli basamak rolü oynamıştır (Berkes, 1975: 280). Diğer taraftan Osmanlı Devleti gümrükleri dış borçları ödeme kaynağı olarak görmüştür. Ancak bu gümrük politikası ithalatı pahalılaştırmış, ihracat konu malları ucuza elden çıkmasına ve dış ticaret rejiminin ekonomi aleyhine büyümesine neden olmuştur. 1859 yılına kadar devletin gümrük hasılatı ihale ile mültezimlere verilmiştir. Galata Bankerleri aralarında anlaşmak suretiyle ihalelere girerek büyük kazançlar sağlamıştır. 1859 yılında yıllardır devam eden iltizam usulü son defa uygulanarak kaldırılmıştır (Kazgan, 1999b: 190-191).[738]

19. yüzyılda, geleneksel iktisadi düzen son değişiminin arifesindedir. 16. yüzyılın dünya imparatorluğu Osmanlı Devleti, dış dünyayla çok az mal değişimi gerçekleştiren, kendi kendine yeten ekonomidir. 19. yüzyılda bu güç çoktan yok olmuş, kendine yeterlilik de yitirilmiş ve serbest piyasa ekonomisine doğru değişim geçirmiştir (Keyder, Özveren ve Quatert, 1994: 127-128).[739] Ancak Osmanlı bürokrasisinin modern yapıya uyum sağlaması zaman almıştır. Dış ticaret rejimindeki gümrük politikası da başlangıçta mali kaygılar ışında belirlenmiştir. Ticari serbestlik ile gümrük gelirlerini optimumda tutmak hedeflemiş, buna ulaşılarak sürekli büyüyen ticari açıklık, devlet gelirlerinde önemli pay almıştır. Zamanla, gümrüklerin farklı amaçlar için kullanılabileceği görülmüş ve iktisadi kaygı dış ticaret rejiminde etkin olmuştur. Bu süreçte uygulanan mali amaçlı

[737] Tarifelerin uygulamasında devlete ve yabancı tüccara göre hareket edilmiştir. 19. Yüzyıldaki ticaret anlaşmaları ve gümrükler, özellikle ülkelerle yapılan karşılıklı anlaşmalardaki ad valorem ve spesifik tarifelerdeki özel hükümlerle, ülkeye ve mala göre farklı şekilde kullanılmıştır (Kazgan, 1999b: 187).

[738] Çünkü 1854 yılından itibaren hızla artan Osmanlı tahvilatı alım-satımı ve alınan dış borçlara aracılık etme ile alınacak borçlar karşılığı devlete avans verme işinde fazla riske girmeden büyük kazançlar sağladıklarından, bankerler artık iltizam işine rağbet etmemiştir. Böylece sarrafların eline kalan iltizam usulü ancak gelir kaybıyla yürütülmüş ve böylece işin sonuna gelinmiştir (Kazgan, 1999b: 190-191).

[739] Ekonomide dış açılmaya yönelik önlemlerin yerleşmesinden sonra devlet, serbest ticaret lehine yön değiştirmiştir. Bu eylemler dizisi, liberal yönelimi göstermektedir (Keyder, Özveren ve Quatert, 1994: 128).

dış ticaret rejimi devlet maliyesine önemli gelir sağlamış, ancak mükelleflerin vergi ödeme gücünü sınırlayarak bir yerde yükselen devlet gelirlerini diğer tarafta düşürmüştür. Böylece de ekonomik değişim sürecini zor durumda bırakmıştır (Toprak, 1985: 1341).[740]

19. yüzyılda Osmanlı dış ticaret rejimi bize tipik örnekler sunmaktadır. Çünkü 1838 ticaret anlaşması dış ticaret hadlerinin düzelmesine, yani ticarete ilişkin kaynak transferinin Osmanlı ekonomisi lehine dönmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, serbest ticaret rejiminin ilk on yıllarında ticaret yoluyla pozitif kaynak transferleri Osmanlı ekonomisinin lehine sonuçlanmıştır. İyileşen dış ticaret hadlerine rağmen değişmeyen dış ticaret dengesi, ithal edilen malların yüksek düzeylerini ve tüketimi göstermektedir. Daha ucuz sanayi mal ithalatının sonucu, geleneksel sanayilerin ortadan kalkması olmuştur (Boratav, 2010: 88).[741] Burada 19. yüzyıl dış ticaretinin dönemlendirilmesi sunulacaktır. Osmanlı dış ödemeler dengesi kalemleri üç alt başlıkta altında toplanabilir: Dış ticaret dengesi, yabancı yatırımlardan doğan fon akımları ve diğer görünmez kalemler. İkinci başlık, dış borçlanma ve dolaysız yabancı yatırımlara ilişkin sermaye girişi, borç ödemelerini ve kar aktarımıdır.[742] Üçüncü başlık ise navlun gelirlerini, turizm gelirlerini, dışardaki topraklardan elde edilen kira gelirlerini, gelen para havalelerini, göçmen fonlarını, vergiler ve savaş tazminatlarını içermektedir (Pamuk, 1994: 230-231).[743]

1830-1853: Yabancı sermaye girişi ve özellikle dış borç öncesinde sınırlı miktardaki dış ticaret açığı esas olarak Mısır Vergisinden karşılanmaktadır. 1854-1875: Kapitalist dünya ekonomisinin bu genişleme döneminde, Osmanlı ödemeler dengesinin en önemli özelliği yoğun dış borçlanma ve dış borçlanma yoluyla bir miktar net fon girişidir. 1869 sonrasında dış borçlanma ve net fon girişi hızlanmıştır. Böylece önceki ve sonraki dönemlerde daha büyük miktarlara varan bir dış ticaret açığı finanse edilmiştir. Dolaysız yatırımlardan doğan fon akımları sınırlı kalmıştır. Öte yandan, toprak gelirleri ve Mısır vergisi görünmez kalemler içinde en önemlilerini oluşturmaya devam etmiştir. 1876-1887: 1873 finansal krizi ile birlikte, mali iflas ilan edilmiş ve 1881'de kurulan DUİ

[740] "Oysa, iktisadi amaçlı dış ticaret rejimi gümrük gelirlerini düşürse de, tarım ve sanayiyi geliştirerek halkın vergi ödeme gücünü giderek arttıracak; gümrük gelirlerindeki düşüş diğer rüsum ve vergilerle karşılanacaktır. Fakat dış ticaret rejimindeki değişiklikler için gereken ilk adım, kapitülasyonlardan kurtulmaktır. Bunu Osmanlı hükümet on yıllar boyunca bir türlü beceremeyiştir." (Toprak, 1985: 1341).
[741] "Yani, temel mallar arzındaki ticaretle ilintili dışa bağımlılık elverişli fiyat hareketlerine eşlik etmiştir. Dünyanın birçok yerinde uluslararası işbölümünün kök salışı bu şekilde olmuştur." (Boratav, 2010: 88).
[742] Ödemeler dengesinde sermaye girişi sermaye hesabında, faiz ödemeleri ve kar aktarımı cari hesapta ele alınmaktadır. Ancak burada yabancı yatırımlardan doğan tüm fon akımları birlikte ele alınmaktadır.
[743] Buradaki kalemler, merkez ekonomiler ile ilişkilerden çok, Osmanlı Devletinin özel koşulları ile ilgilidir. Bunlar arasında özellikle toprak gelirleri, göçmen fonları ve vergiler, 19. Yüzyıl Osmanlı Devletinin geniş coğrafi alana yayılmış imparatorluk olmasından kaynaklanmaktadır (Pamuk, 1994: 231).

devletin gelir kaynaklarına el koyarak dış borçtan doğan net fon akımlarının yönünü değiştirmiştir (Pamuk, 1994: 232).[744] Dışa bağımlılığın temel çizgilerinden sonra, Osmanlı dış ticaret hadlerinde tersine dönüş meydana gelmiş, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerileme gerçekleşmiştir. Bu da aynı reel gelir düzeylerini sürdürebilmek için dahi, ithalat düzeylerinin artması anlamına gelmektedir, yani ticarete ilişkin kaynak transferinin daha önceki yönünün tersine dönüşü göstermektedir. Öte yandan bu ikinci dönemin başlarında kaynak aktarımına ve bağımlılığa ilişkin yeni mekanizma ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan, bu ikinci evrenin başlangıcı başka kaynak transferi ve bağımlılık düzeneği ile aynı zamana rastlamıştır.[745] Bu dönemde, doğrudan yabancı yatırımlar da yüksek boyutlara ulaşmıştır. Böylece yeni bir çevrim ortaya çıkmaktadır: merkezden borçalanarak ve yabancı yatırımlarla net kaynak aktarımı – artık oluşumu – artık aktarımı – net kaynak aktarımının tersine merkez lehine dönmesi. Dış borçlanma Kırım Savaşı sonrasında artan DBA'yı kapatmak için kullanılırken hareket kazanmıştır. 1855-1879 dönemi Osmanlı ekonomisine sermaye hareketleri bakımından net kaynak girişi dönemiyken, sonrasında yeni mali bağımlılık biçimlerini de ortaya çıkarmıştır (Boratav, 2010: 89).[746] Bu çerçevede Osmanlı dış ticaretinde görülen durgunluğun ardında, 1873-1896 Uzun Buhranı yatmıştır.[747] Osmanlı-Avrupa dış ticaret hacmi daha yavaş büyürken, ihracat ve ithalat fiyatları hızla gerilemiştir. Ayrıca, gelişmiş ülkelerden gelen talebin yavaşlamış, dış ticaret hadleri Osmanlı ekonomisi aleyhine dönmüştür (Pamuk, 1994: 32-34).

Özetle, 19. Yüzyıl Osmanlı dış ödemeler dengesine ilişkin şu gözlemlerle bulunabilir: Dış ticaret yüzyıl boyunca açık vermiştir ve bu açığın miktarı uzun dönemli dalgalanmalar göstermiştir ve Yabancı yatırımlardan doğan net fon akımlarının yönünde uzun dönemli dalgalanmalar görülmüştür. 1875 yılına kadar yabancı sermaye girişi borç ödemeleri ve kar aktarımından fazla olmuş, bu tarihten sonra ise yabancı sermayenin getirdiğinden fazlasını gelişmiş ülkelere aktarmıştır. Bu durumda dış ticaret açıklarının yabancı sermaye girişi ile kapanması özellikle 1875 sonrasında söz konusu olamamıştır.

[744] DUİ'nin denetiminde Avrupa'ya artı değer aktarımı, bu alt dönemin en önemli özelliğidir. Bu gelişmeye koşut olarak dış ticaret açığı kaybolmuş, ancak dış ticarette önemli bir fazla ortaya çıkmamıştır

[745] Osmanlı ekonomisinin dış ticaret açığı tek bir yıl içerisinde, 1854'te yedi kat artmıştır. Bunun Osmanlı devletinin önemli büyüklükte bir borçlanma yaptığı ilk yıl olması önemlidir (Boratav, 2010: 89).

[746] Borçla faizleri ve doğrudan yatırımların karları (artık oluşumu) yükseldikçe ve bunların zaman zaman borçların anaparasının amortismanı da dış dünyaya transfer (artık aktarımı) sermaye girişlerini aştıkça net kaynak aktarımı doğrultusunda merkez lehine gön değiştirmeye başlamıştır (Boratav, 2010: 89).

[747] Bu bunalımın kendini gösteriş biçimi merkez gelişmiş ülkelerin birinden diğerine değişmekle birlikte, iki özelliği dikkati çekmektedir. Birincisi, kapitalist dünya ekonomisinde merkez ekonomileri ilk kez eş zamanlı olarak bir bunalıma girmiştir. İkincisi, bunalım sanayileşmiş ülkelerde üretim düzeylerini geriletmemiş, ancak büyüme hızlarını yavaşlatmış, fiyat düzeylerinde ise hızlı bir düşüşe yol açmıştır. Bu eğilimlerin Osmanlı dış ticaretine yansımıştır (Pamuk, 1994: 32-33).

Dış ödemeler dengesi uzun süre açık vermiş ve ekonomide para darlığı ile durgunluğa yol açmıştır. Ancak dış ödemelerde denge bu yolla yeniden kurulmuştur. Öte yandan para kullanımının yaygınlaştığı ve kağıt para basımının sınırlı kaldığı büyüyen ekonomide para gereksinimi dış ödemeler dengesindeki fazla ile karşılanmıştır (Pamuk, 1994: 231-232).[748] Osmanlı Devletinde ihracat fazlası durumu her zaman istisnadır. Ayrıca devlet borçları ve doğrudan yatırımlar biçiminde uluslararası sermaye hareketleri olmuştur. Devletin sömürge olmaması ve merkezi bürokrasinin imparatorluk içinde üreticilerin ihraç potansiyeli için pazar oluşturması ithalatın sürekli olarak ihracattan fazla olmasıyla sonuçlanmıştır.[749] Buna karşın ihracatı artırmadan ithalatını aynı miktarda sürdürdüğünde çevre ekonomisi ticari serbestlikle birlikte sürekli açık vermiştir yani dış ticaret rejiminin ticari açıklığı büyümüştür (Keyder, 1993: 102). Ayrıca ülkeye, değerli metal girişi sermaye hareketlerinde saklıdır ve kaynağında DBA'nın dalgalı borçlarla karşılanma ihtiyacı bulunmaktadır. Sonuçta Osmanlı Devletinde dış ticaret açıkları, dalgalı borçlanmalar biçiminde kısa vadeli sermaye hareketleriyle karşılanmıştır. Dalgalı borçlanma, yerli banker ve yabancı sermaye nezdinde yapılmış, transfer edilmeyen karlar dış ödemeler dengesine katkıda bulunmuştur (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 158).

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, Batılı büyük devletlerin denetimine tamamen tabi olmamış ve rekabet halindeki gelişmiş ülkeler karşısında bağımsızlığını yitirmemiştir. Bu nedenle Avrupa sermayesi tarımsal ilişkileri çıkarları doğrultusunda dönüştürememiş ve üretim sürecini yeniden örgütleyememiştir. Osmanlı tarımında, kapitalizm öncesi ilişkiler sürdürülmüştür.[750] Ancak, büyük toprak sahipleri – ticaret sermayesi ittifakının iktidarı elinde tuttuğu çevre ülkelere kıyasla, Osmanlı ekonomisinin özgül koşulları nedeniyle Anadolu'nun ihracata yönelişi daha sınırlı olmuştur (Pamuk, 1994: 40). Buna karşın 19. yüzyılın ikinci yarısında dış ticaret rejimi, serbest ticaret altında merkez - çevre işbölümünü yansıtan bileşim göstermiştir: İthalat mamul mallardan oluşmuş ve tek başına önem taşımayan çeşitli hammaddeler ihraç edilmiştir (Keyder, 2014: 44-45).[751] Osmanlı dış ticaret rejimi, tüm çarpıklıklarına karşın ekonomik ilerlemeye yol açmıştır. Çünkü bu

[748] 19. Yüzyılda altın standardına bağlı bir ülkenin ödemeler dengesi ile 20. Yüzyılda dolara bağlanan azgelişmiş ülkenin ödemeler dengesi arasında bazı farklılıklar vardır. Altın standardına bağlı bir ülkenin döviz rezervlerini ülkede tedavül eden altın ve gümüş paralar oluşturmaktadır (Pamuk, 1994: 232).
[749] Ayrıca dış ticaret hadleri sürekli olarak tarım ürünleri ihracatçıları aleyhine gelişmektedir. Bu durum çevre ekonominin aynı miktarda ithalat yapabilmesi için daha çok ihracat yapmasıdır (Keyder, 1993: 102).
[750] Küçük köylülüğün ağırlığa sahip olduğu tarımsal yapı, devletin en önemli mali temellerinden birini oluşturmuştur. 19. Yüzyılda dünya pazarlarına açılış bu yapılar altında mümkündür (Pamuk, 1994: 40).
[751] Gerçekten de, dış ticaret hacmi mevcut artık ürünlerin harekete geçirilmesiyle hızla artmış, ancak yüzyılın ortasından sonra artış hızı düşmüştür. Başlangıçta bu artış, zaten pazarlamakta olan hammadde fazlalarının yerel pazarlar yerine ihracat pazarlarına yöneltilmesiyle sağlanmıştır (Keyder, 2014: 45).

dönemde dış ticaret hacmindeki artış, serbest ticaret ile ekonomik ilerlemeden kaynaklanmıştır. Ekonomik ilerleme sürecine paralel olarak ticari açıklığın büyümesi de gerçekleşmiştir. Çünkü ekonominin dışa açılmasının ilk ayağı olarak ticari serbestlik sürecinde ekonomik ilerleme sonucu parasallaşma ile ticarileşme dış ticaret rejimini değiştirerek ticari açıklığı büyütmüştür. Buradaki mekanizmanın oluşmasında temel etken, ticaret sermayesi ile artı ürünün bir kısmına el konulmasıdır. Bu durumun önemli yönü ise artan ihracata karşılık daha fazla ithalatın varlığıdır.[752] Burada en önemli değişim, üreticinin dünya pazarlarına yönelik meta üretimine girmesi ve piyasa makanizmasıyla artı ürüne el konulmasıdır. Devletin, köylü üreticiler üzerinde vergi kanalı ile artı ürüne el koyması da devam etmektedir (Ercan, 2008: 203-204).

Büyüyen ticari açıklığın etkisi birbirine paralel iki süreç içinde hissedilmiştir: Ucuz ithal mamul malların rekabet etkisi ve yurtdışındaki pazarların yurtiçi sanayide kullanılan hammadde fiyatlarında yarattığı artış. Tüketimde ithal mallarına kayış, yerel üretimin yerini ithalata bırakmasına neden olmuş ve böylece de ekonomik ilerleme devam edebilmiştir. Ayrıca Avrupa pazarları ile kırsal arasındaki ticaret bağların kurulmasında ticaret sermayesinin işlevi ve ticari serbestliğin kurumsallaşması Osmanlı bürokrasine zorla kabul ettirilmiştir (Keyder, 1985: 643-644). Ancak Avrupa piyasalarıyla kurulan finansal ağlar aynı durumda değildir: merkezi bürokrasi kısa vadeli çıkarları için gönüllü kabul etmiştir. Böylece ekonomide yaratılan artığa el konulması açısından yabancı sermayesi, büyük önem taşımıştır. Osmanlı ihraç mallarının içerdeki toptan ticareti yabancı şirketlerin denetimine girmiş, ithalatla ilgili işlevler bile yabancı sermayenin uzantısı gayrimüslim aracılara kalmıştır. Buna karşın Osmanlı ekonomisindeki mübadele ilişkilerinde el konulana artık, yani ticaret sermayesinin sağladığı kar ve faiz kazançları da sermaye birikimine önemli katkıda bulunmuştur (Tezel, 1994: 85).[753]

Kısacası, dış ticaretin rejiminin önemi iki açıdan ele alınmıştır. İlk önce ülke ekonomisi kapitalist dünya ekonomisi içinde bir birim olarak ele alınmış, buna uygun olarak ticari kategoriler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece dış ticaret rejiminin sürdürüldüğü ekonomik yapıdaki önemi ile ithalat ve ihracat bileşimi incelenmiştir Ayrıca çevresel yapısıyla ilişkili olarak uluslararası ticari bağlar da incelenmiştir.

[752] İthal edilen mallar, sermaye yoğun mallardır ve geleneksel üretimden geçen mallarla mübadeleye konu olmuştur. Doğal olarak eşitsiz değişimdir ve üreticinin ürününe el koymanın başka boyutudur.

[753] İçerde köyden başlayıp, kentlerde toplanan ve İstanbul ile İzmir'de düğümlenen finansal ilişkileri ağı, piyasa mekanizması aracılığıyla kapitalist dünya ekonomisi ile eklemlenmektedir. Dış ticaret rejiminin iç halkaları üstünde yerli tüccar bulunmakta, ancak toplam ticaret gelirlerinin dağılımında büyük payı, yabancı sermayedarlar ve onların organik uzantısı gayrimüslim azınlıklar almaktadır (Tezel, 1994: 85).

Sonuçta, yüksek bir ithalat düzeyinin yanında tarımın karşılaştığı koşullara bağlı olan, sınırlı düzeyde ve iniş çıkışlı ihracatın yol açtığı sürekli dış ticaret açığı ortaya çıkmıştır. Ancak, bu açığın süreklilik kazanması serbest ticaretle birlikte dış ticaret hadlerinin ekonomi aleyhine gelişmesinden ileri gelmiştir. İkinci olarak, dış ticaretin rejiminin biçimi ile yerli ve yabancı ticaret sermayesi arasındaki rekabettir. Burada ekonomik yapıda kapitalist ilişkilerinin yerleşmesi ve ticaret sermayesinin kırsal üretim ile eklemlenmesi incelenmiştir (Keyder, 1993: 131). Osmanlı ekonomisi, ticaret anlaşmaları ile önce serbest ticaret rejimine, ardından dış borçla da altın standardı sistemine dahil olmuştur. 19. Yüzyılda dünya kapitalizmine eklemlenmede önemli işlevi olan ticaret sermayesi, yatırım açısından sınırlıdır.[754] Dış ticarette ve tarımsal meta artığı üzerinde borçlanmada aracı konumdaki tüccarlar bu grupta yer almaktadır. Böylece eklemlenme sürecinde ihracata yönelik tarımsal malların ticaretini yapan tüccarlar; banka ve bankerler tarafından finanse edilmekte, tarımsal üretim ilişkilerin içinde yer almakta ve aynı zamanda finans sermayesi ile yakın ilişki içinde olmaktadır (Ergüder, 2011: 342).

Osmanlı'nın dış ticaretinde 19. yüzyılda meydana gelen gelişmeler birkaç noktada toplanabilir. 1-İhracat gelirlerindeki artış, yatırım malları ithalatının ve tüketim malları ithalatını karşılayamamıştır. Dış ticaret açıkları, 1850'lere kadar altın ve gümüş ihracıyla, 1850'den sonra Avrupa finans sermayesi aracılığıyla dış borçlarla karşılanmıştır. Böylece Osmanlı ekonomisinin gelişmiş ülkelere karşı ticari serbestliğine, bir de finansal bütünleşme eklenmiştir. 2-İthal edilmiş tüketim mallarına yönelik giderlerdeki artışlar, büyük ölçüde saray ve Tanzimatla birlikte yaratılan yeni bürokrasiden kaynaklanmıştır.[755] 3-Kentsel ticaret kesimi ile kırsal tarım kesimi birbirinden kopmuş ve kapitalist dünya ekonomisine ayrı ayrı eklemleşmiştir. Bu ekonomik yapı, tarım ile ticaret kesimleri arasında tamamlayıcı iç pazar ilişkilerini uyarmamıştır. 4-1820'ler ile 1850'ler arasında dış ticaretinin hacminde, mamul mallar ithalatının ve tarım ürünleri ihracatının hızla artması sonucu ilk patlama, dış ticaret hadlerini ekonomi lehine değiştirmiştir.[756] 5-

[754] Yatırım açısından sınırlı sermaye, sermayenin gerçekleşmesinin uluslararası, yeniden üretimin ise ulusal yapıda gerçekleştiği biçimidir. Yani, uluslararası planda satış yapabilen ancak yatırım yapamayan sermayedir. Dolayısıyla uluslararası birikim sürecine ticari alanda eklemlenmektedir (Ergüder, 2011: 342).
[755] "En çok tüketim kalıpları ile Batılılaşmış olan Bürokrasi çevreleri, Avrupalı sermayedarlar ve onların ülkedeki uzantısı gayrimüslim tüccar ve bankerler ile bin bir çıkar ilişkisine girmiş; düşük verimlikli bir tarım ekonomisinin sırtında bir israf kesimi oluştururken, imparatorluktaki iktisadi kaynakların Batılı büyük devletlerin çıkarlarına göre çekilmesini kolaylaştıran bir ortam yaratmıştır." (Tezel, 1994: 70).
[756] Dış ticaret rejimindeki değişmenin Osmanlı ekonomisi üzerinde iki ters yönlü etkisi olmuştur. Mamul malların tarım malları satın alma gücünün düşmesi, çok düşük işgücü verimlilikleriyle çalışan geleneksel el tezgah sanayilerini çökertirken, tarım mallarının mamul malları satın alma gücünün yükselmesi, tarımının genişlemesini teşvik etmiş, pazara yönelik üretimin daha önemli olduğu bölgelerde hem büyük toprak sahiplerinin hem de köylü üreticilerin refahını artırmıştır (Tezel, 1994: 71).

Osmanlı ülkesindeki serbest ticaret rejimiyle, ekonomik yapı dünya pazarlarındaki konjonktürel dalgalanmalardan hızla etkilenir hale gelmiştir. Yani dış ticaret rejimindeki dalgalanmalar uluslararası konjonktürü yakından izlemiştir (Tezel, 1994: 70-71).

Osmanlı'da ekonomik ilerleme, yabancı yatırımlarla başlamıştır. Ticaret sermayesi ise, artık-ürün harekete geçirebilmek için demiryolları şirketleri ile gerekli bağı kurmuştur. Bu yatırımların sonucunda pazar için meta üretimi kendini besleyecek boyuta ulaşmıştır. Yabancı sermaye Osmanlı ekonomik yapısı içinde ilkel birikim sağlamıştır.[757] Dünya kapitalizmiyle eklemlenmenin ön şartı meta üretimi, yabancı sermayenin yaptığı yatırımlarla olmuştur. Meta üretimi, yabancı sermayenin girişimleri olmadan dünya pazarına açılamamıştır (Keyder, 1979: 41-42). 19. Yüzyılda yerel sermaye kesimi olan aracıların dışa açılma dinamikleri ve kapitalist gelişme sürecinde ticari açıklığın büyümesi sonucu iktisadi bütünleşme başlamıştır. Serbest ticaret rejimiyle, uluslararası işbölümünde artan hammadde fiyatları karşısında, dünya pazarlarına yönelik küçük üreticilik ve daha fazla ithalat hızla çözülen iktisadi ilişkilere neden olmuştur.[758] Ayrıca bu dönemdeki içsel birikim dinamikleri göz ardı edilmemelidir. Avrupa'ya açılmış olan gayrimüslim aracılar dış ticaret rejiminde, ticari açıklığı büyütmüş ve serbest ticareti hızlandırmıştır. Kapitalist gelişme açısından dünya kapitalizmi ile eklemlenme, içsel dinamiklerin izin verdiği ölçüde yaşanmıştır. 19. yüzyılda İngiltere hegemonyası altında ticari birikim rejiminin yoğunlaşması, liman şehirlerinin ve bu şehirlerde yaşanan yerli tüccar kesimin ve ticaretin finansmanında öne çıkan finans kurumlarının oluşumuna neden olmuş, yerel sermayeler sermaye kesimi haline gelmiştir (Ergüder, 2011: 91-92).

19. yüzyıl örneği merkez ve çevre ilişkilerinin güncel çerçevesine ışık tutmaktadır. Merkez lehine dış sömürünün gerçekleşmesi, çevre ekonomilerinde dönük bir kaynak aktarımını gerekli kılmıştır. Yani, merkez sermayesinin el koyacağı artık önce oluşması, zaman içinde de büyüyebilmesi için, çevreye artan boyutlarda finans ve ticaret sermayesi ihraç edilmesi gerekmektedir. Sürekli hale gelen bağımlılık ilişkileri bu türden kaynak aktarımlarına refakat etmekte ve merkez için olumlu koşulların oluşmasına katkı yapmaktadır. Tarihsel karşılaştırmalar çerçevesinde uluslararası ekonominin ve ulusal ekonomilerinin işleyişini belirleyen birikim biçimlerindeki gelişmeler ve konjonktürel etkenlerle, net kaynak aktarımları zaman içinde salınım izlemiştir. Böylece de çevre

[757] "İlkel birikim, çevre ülkenin kapitalist gelişme sürecinde yabancı sermaye yoluyla olmuştur. Osmanlı ekonomik yapısının kendi dinamiğinin bu boyutlarda birikim sağlama olanağı yoktur." (Keyder, 1979: 41).
[758] "Osmanlı devletinin hammadde ihracatına dayalı kapitalist dünyaya ekonomisine eklemlenme sürecinde yaşanan eşitsiz gelişimde küçük üretim ilişkilerinin egemen olması ile merkezi bürokrasi ve büyük toprak sahiplerine karşı yerel küçük üreticilerin güçlenmesi söz konusu olmuştur." (Ergüder, 2011: 91).

ekonomileri lehine olan dönemleri net kaynak çıkışları takip etmiştir (Boratav, 2010: 90). Buradaki incelemenin ilk amacı, ekonominin dışa açılma sürecinde dış ticaret rejimindeki dinamikleri ve bunların ekonomik yapı üzerindeki etkilerini göstermektir.[759] Ayrıca çevre ülkenin kapitalist dünya ekonomisiyle ilişkilerinde, dış ticaret ve yabancı sermaye dışında özgül boyutlar da olmaktadır. Bu dönemde Osmanlı dış ödemeler dengesi, dış ticaret, yabancı sermaye ve özgül boyutlarının her birinin, ne ölçüde ağırlık kazandığı ortaya koymaktadır. Buradaki ikinci amaç, dış ticareti ve yabancı yatırımları, kendi iç tutarlılığı olan ticari açıklığın büyümesi dinamiği çerçevesinde bir kez daha sınamaktır (Pamuk, 1994: 217). Buradaki üçüncü amaç Osmanlı ekonomik yapısının kriz olgusundaki farklı yönünü nitelik olarak göstermektir.[760] Yani ister ekonomik, isterse başka nedenlerden ileri gelmiş olsun kriz olgusu, devlet maliyesindeki etkileri ve yansımaları ölçüsünde incelenen bir olaydır. Bu anlamda devlet merkezli yaklaşım söz konusudur.[761] Zira Osmanlı Devleti, geleneksel iktisadi düzene sıkı sıkıya bağlı kalarak tüketimi tamamen muhafaza etseydi, gayet disiplinli devlet maliyesine sahip olup, dış ticaret açığı vermekten kaçınsaydı dahi, dış etkenlerden uzun süre kendini koruyamazdır. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik yapıda, Batı Avrupa ile artan dış ticaret hacmine bağlı olarak bir değişim ortaya çıkmıştır. Bu değişimin, dış ticaret rejimini oluşturan mallarda etkili olmanın yanında, büyüyen ticari açıklık sonucunda zanaatlarda gerileme ve çöküşe yol açmış, tarımda bölgelere göre değişen ticarileşme, ekonomide parasallaşma ve Batı Avrupa ile ilgili bölgelerde iç kesimlere oranla artan dış ticaret hacmi şeklinde belirginleşmiştir (Tokdemir, 1999: 37). Osmanlı ülkesinde ekonominin çevreselleşmesi, dolaşım sermayesinin etkisiyle oluşan konjonktürel değişim süreci olmaktadır.

3.3.2. Modern Finans Sisteminin Evrimi (Finansal Alan)

Türkiye'de kapitalist gelişme sürecinde tarihsel olarak, ilişkilerin oluşumu ve yerleşik hale gelmesi bakımından iki iktisadi bütünleşme dönemi vardır. Birinci dönem kapitalist ilişkilerin oluşmaya başladığı ilk iktisadi bütünleşme dönemidir. İlk dönem, Osmanlı Devletinin kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme süreci 1838 yılından sonra

[759] Kapitalist gelişme farklı mekanizmaların göreli önemlerinin zaman içinde sabit kaldığı süreç değildir. Tam tersine kapitalist dünya ekonomisiyle çevre alanı olarak eklemlenmede, bir dönem dış ticaret başı çekmiş, başka dönemde devletin borçları ve borç ödemelerinin önemi artmış ve bir diğeri ise gelişmiş ülke sermayesinin dolaysız yatırımları ve bu üçünün herhangi bileşimi ağırlık kazanmıştır (Boratav, 2010: 90).
[760] Kriz Osmanlı Devletinde mali bunalımlar şeklinde kendini göstermektedir (Tokdemir, 1999: 37).
[761] "İdari ve mali yapıdaki bozulmalardan, savaşların gerektirdiği masraflardan ve iktisadi gerilemelerden söz eden geniş bir literatür mevcut olmakla birlikte, Osmanlı ekonomisinin gelişmiş Batı ekonomilerindeki üretim artışı ile karşılaştırmalı olarak ele alınması ve kapitalist bir değişimin ortaya çıkmaması bütün iktisadi göstergeler düzeyinde yeterince vurgulanmamaktadır." (Tokdemir, 1999: 37).

yurtiçinde, küçük üretim ve borçlanma ile dış ticaret ilişkilerinde gelişen ticari birikim rejimidir. 19. yüzyılın ikinci yarısı iktisadi modernleşme sürecinde, idari-mali reformlarla birlikte iktisadi kurumlar yeniden yapılandığı dönemdir (Ergüder, 2011: 98-99).[762] Metalaşma ve parasallaşma, geleneksel iktisadi düzeninden imparatorluğu çıkarıp doğmakta olan ticari ve finansal oluşumların arada bulunduğu ekonomik yapıya doğru ağır biçimde değişmesinin ardındaki iki önemli süreçtir. Bu yeni süreçler, kapitalist ilişkiler itibarıyla finans sisteminde önemli değişiklikler getirmiştir. Finansal ağlar bir finansal alanın oluşumuna yol açmış, devlet ile iktisadi aktörler arasındaki ve farklı iktisadi aktörlerin kendi aralarındaki ilişkileri değiştirmiştir (Barkey, 2011: 301). Burada, ekonomin çeşitli faaliyetlerinde finansın kurumsallaşması irdelenecektir. Ekonomin yapılanması ticaret ve finans sermayesi yoluyla gerçekleştiğinden, eklemlenme sürecini yansıtan finansal alan önem kazanmaktır.[763] Böylece finansal bütünleşme mekanizması ve bankacılık alanın kurumsallaşması incelenecektir. Bankacılık alanı çok yüksek kar oranlarıyla çalışmaktadır ve ekonominin en hızlı gelişen sektörüdür. Bu nedenle de yerli sermaye açısından çekici faaliyet alanıdır. Aslında, Osmanlı ülkesinde yerli sermayenin yabancı sermaye karşısında başarılı olduğu alan bankacılıktır. Finans sistemi durum analizi ve finansal alan analiz çerçevesi, dış ticaret rejimi ile kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme şekillerini tamamlayacaktır. Böylece modern finans sisteminin evrimi ekonomik yapıdaki değişime bütünsel perspektiften bakmayı sağlamakta ve ekonomin kapitalist rasyonalitesini anlamımıza olanak vermektedir (Keyder, 1993: 132).[764]

Kapitalizmde kredinin işlevi, parası olup bu sermayelerini ödünç sermayeyle artırmağa çalışanlar arasında aracı rolünü yerine getirmektir. Yani, finans sermayesi ile sermayenin diğer türleri arasındaki kapitalizm öncesi ilişki tersine dönmüştür.[765] Sanayicinin ve tüccarın aksine banker, gerçekte doğrudan iktisadi rol oynamaktadır.[766] Aynı zamanda modern finans sistemi de gittikçe özelleşmiş ve birbirinden farklı iki piyasa oluşmuştur. 1- Bankaların egemen olduğu para piyasası, kısa vadeli kredi arz ve

[762] Laissez faire etkisi altında serbest ticaret rejimi, Avrupa devletlerinin taleplerini karşılamak üzere siyasal ayrıcalıklar sağlama düzleminde sağlanmıştır. Devlet finansmanı için dış krediye yönelmesi borçlanmayı gerçekleştirmek için alacaklı devletlerin imtiyazlara dayalı taleplerini karşılamıştır (Ergüder, 2011: 99).
[763] Finansal kurumlarca yaratılan para olarak kredi, kapitalist koşullarda paranın öneminin artan biçimidir. Kredinin ekonomi içindeki durumu finansal kurumlarının faaliyetine bağlıdır (Keyder, 1993: 132).
[764] Banka sermayesi, fonların en yüksek getiri haddi sağladıkları yerlere tahsis ederek toplumsal sermayenin planlayıcılığı ve muhasebeciliğini işlevini üstlenmiştir. O halde finansal sistemin analizi ekonomiye bütünleyici bir perspektiften bakmayı sağlamaktadır (Keyder, 1993: 132).
[765]Fakat tüccar ile sanayicinin birbirinden ayrılması, sadece işlevsel işbölümü sonucu olduğu halde, banker ile sanayici ya da tüccar arasındaki ayrılık kapitalist gelişmenin kaçınılmaz sonucudur (Mandel, 2008: 207).
[766] Banker, sermayenin sayısız bireysel servetlere bölünmesini önleyebildiği oranda, kapitalist gelişmeye yararlıdır. Bankerin önemi, sermaye birikimini sağlamak işlevinden ileri gelmektedir (Mandel, 2008: 207).

talebi, 2- Önce bankaların ve borsanın egemen olduğu sermaye piyasası, uzun vadeli kredi talep ve arzı. Para sermayenin birikimi böylece en yüksek aşamasına ulaşmıştır. Bankalar sarf edilmeyen her kuruşu sermayeye dönüştürmeye çabalamış ve sermaye avansı olarak kredi borçlunun geçimini sdeğil, borç verenin bir kar elde etmesini sağlamıştır (Mandel, 2008: 207). Ayrıca yeni mülkiyet biçimi de ortaya çıkmıştır. Finansal sermaye mülkiyet ile üretim süreci arasında ayrılığı genelleştirmiştir. Artık doğrudan üretim araçlarına bağlı olmayan mülkiyet, borsa sisteminde ortaya çıkmıştır.[767] Borsa mülkiyeti, sermayedarın el koymasının tahrifiden ziyade, kapitalist el koymanın genel görünümünü oluşturmuştur. Bu bağlamda finans sermayesi de güç ve iktidar ilişkisi inşa etmiştir. İlişkinin bir tarafını rantiyeciler ve alacaklılar temsil etmekte, diğer tarafını da borçlular temsil etmektedir. Fakat alacaklı ve borçlu ilişkisi, daha çok devletlerin kendi aralarında sürdürdüğü ilişkiler ve sermayedarlar arasındaki iktidar ilişkileridir (Lazzarato, 2015: 182-184).

Uluslararası finans sistemi, kapitalist dünya ekonomisinde bir barış aracı olarak düşünülmemiştir.[768] Büyük finans çevrelerinin amacı maddi çıkar sağlamaktır; bu amaç da, ancak hedefleri güç devletlere yanaşarak sağlanabilmektedir. Modern finans sisteminin örgütlenişi ve içerdiği unsurlar ise uluslararası niteliktedir, ama ulusal örgütlenmeden tam anlamıyla bağımsız değillerdir. Çünkü bankacıların birlikleri yatırım gruplarına, devlet borçlara, mali denetimlere ve büyük çaplı ilişkilere katılmalarının faaliyet merkezi olan yüksek finans, ulusal bankacılığın, sermaye grupları ve finans çevrelerinin desteğini sağlamak durumundadır (Polanyi, 2008: 45-48).[769] Böyle bir ortamda para sermayesinin yoğunlaşmasına koşut olarak finansal alanda genişleme eğilimi belirmiştir. Finansal alanın genişlemesi, ticari sermaye ile banka sermayesi arasındaki bağlantılar, finansal sermayenin oluşumu ve ekonomi üzerindeki etkileri açısından önemlidir. Para sermayesinin yoğunlaşması finansal alanın denetleyebildiği sektörü genişletmekte, gerçekleştirdiği işlem sayısı çoğaldığı ve hacmi arttığı ölçüde

[767] Mülkiyet kendini artık belli bir üretim ilişkisinde ifade etmez ve herhangi bir faaliyetten bağımsız ortaya çıkan gelir sahipliğine dönüşmüştür. Yine de her mülkiyet sermayedir ve böylece borçlar da sermayedir. Üstelik sermaye borsada yükselen ve düşen değerli kağıtlarla temsil edilmektedir (Lazzarato, 2015: 183).

[768] "Uluslararası finans, büyük ve küçük devletlerin çatışan emelleriyle baş etmek durumundadır; planları diplomatik oyunlarla bozulmakta, yatırımları tehlikeye girmekte, yapıcı çabaları siyasal sabotajlar ve sahne gerisi engellemeleriyle karşılaşmaktadır. Yardımlarına gerek duyduğu ulusal bankacılık örgütleri çoğu zaman hükümetlerinin iş birlikçisi olarak çalışmaktadırlar ve bu ortamda her katılanın payını önceden ayırıp kenara koymayan planın başarıya ulaşma olasılığı yoktur." (Polanyi, 2008: 45).

[769] "Yüksek finans, büyük finans çevrelerinin kadife eldivenlerine çelik destek sağlayan sterlin diplomasisinin kurbanı değil, yararlanan taraf konumundadır. Çünkü başarıları, zayıf ülkelere karşı acımasız güç kullanımını, geri idarelerin rüşvetle satın alınmasını ve sömürge ile yarı sömürge ortamlarının vahşi ormanlarında sonucu varmak için karanlık uygulamaları gerektirmektedir." (Polanyi, 2008: 45-48).

sermayenin getirisi yükselmektedir. Ayrıca finans sisteminde işlemlerinin çeşitlenmesi finansal alanda yüklenilen rizikonun azalmasını sağlamaktadır (Sönmez, 2005: 38-44).

Azgelişmişlik üzerindeki etkilerine ilişkin sermayenin uluslararası genişlemesinin sonuçları iki yönlüdür. Öncelikle gelişmiş ülkelerden yapılan sermaye ihracı, azgelişmiş ülkelerde iktisadi gelişmesi değildir.[770] İkincisi azgelişmiş ülkelerde sanayi ürün pazarları ele geçirilmektedir. Bu yüzden yatırım arayan birikim olsa da, ticari birikimin üretime girmesi yönünde engeller vardır. Burada iki yönden de ortaya çıkan, mevcut uluslararası işbölümünün pekiştirilmesidir. Bu yapılar ilkel ürünlerin sunucusu ve sınai ürünlerin alıcısıdırlar. İşte azgelişmişliğin temeli, uluslararası işbölümünde dünya ölçeğindeki mübadeledir. Dünya kapitalizminde daha sonra beliren sermaye ihracı, meta ihracından önde gelmemekte, ona yardımcı olan araç haline gelmektedir (Gülalp, 1979: 48-49). Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti arasında bütünleşme de önemli süreç, dış ticaret rejiminin ekonomik altyapısının oluşumundan sonra başlamıştır. Bu süreçteki yoğun ithalat ve ihracat ile mal değişimi, beraberinde dış talebe yönelik üretim ile uğraşan kesimi oluşturmuştur.[771] Diğer taraftan yeni iktisadi aktörün, yani yabancı tüccarların çoğalmasına koşut olarak gelişen, tarım kesiminde toplama dağıtma işini yerel düzeyde üstlenen grubun varlığına neden olmuştur. Bu yeni iktisadi şebekeler, aracı grupları ortaya çıkarmıştır. Ayrıca daha sonra Avrupa ülkeleri sermaye ihracıyla da Osmanlı ekonomik yapısı üzerinde etkide bulunmuştur (Ercan, 2008: 138-139).[772]

Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyet'ine sermaye birikim sürecinin ve finans sisteminin evrimini, 1840'den 2000'e uzanan yaklaşık olarak 150 yıllık bir zaman dilimi içinde ele almanın nedeni, her iki tarihin de ekonomik kırılma noktalan olmasıdır. 1840-1880 arası Osmanlı Devleti için ekonominin dışa açılmasının başlangıcı ve iktisadi modernleşme açısından anlamlı bir evredir. 1850'ler, 19. yüzyılın tam ortasına denk gelen bu tarihte Sanayi Devrimi'nin etkisiyle, kapitalist dünya ekonomisinde çok hızlı bir büyüme yaşanmıştır. Aynı dönemde Osmanlı Devleti'nde de finansal alanda arayışlar oluşmuştur. Ekonomini dışa açılmasıyla ticari serbestlik ve finansal bütünleşme sürecinde 1850'li yıllardan itibaren yukarı doğru bir ivme gözlenmiştir. Bu süreç 1870'lere kadar devam etmiştir. 1873-1896 yılları arası ise kapitalist dünya sistemindeki ilk büyük

[770] Azgelişmiş ülkelerdeki yatırım amacı madencilik ve tarım ekonomisi gibi ilkel üretimin geliştirilmesidir. Çünkü bunun kendi ülkelerindeki yatırımlarına rakip değil, tamamlayıcı olmasını gözetilmektedirler.
[771] Böylece meta alım satımı hızlanmış, öyle ki 19. yüzyılın ortasında imparatorluğun ithalatı ihracatını aşmaya başlamıştır. İthalatın artışı, toplumda tüketim alışkanlıklarını değiştirirken, diğer yandan da donanımlı Avrupa malları karşısında küçük el zanaatları hızla yok olmuştur (Ercan, 2008: 138).
[772] Bu evrede gelişmiş ülkeler meta ihracından ayrı sermaye ihracı seviyesine gelmiştir (Ercan, 2008: 139).

bunalım dönemi olmuş ve bu bunalımdan Osmanlı Devleti de etkilenmiştir. Tanzimat döneminde ekonomi, geleneksel iktisadi düzeninden sıyrılarak farklı yapıya bürünmüş, dış ticaret rejiminde olduğu gibi finans sisteminde de köklü bir değişim gözlenmiştir. Bütün bu süreç içerisinde finans sistemi açısından en önemli husus ise finansal alanın oluşumu ve erken finansal bütünleşmedir. Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapıda hızlı ve yoğun şekilde finansal alanın oluşumu gerçekleşmiştir (Toprak, 2001: 2).

Osmanlı ekonomisinde finans sisteminin evrimini analiz ederken iki temel işlev üzerinden ayrım yapılabilir: Bankacılık ve düzenleyici finans kurumları. Bu ayrım bankacılık ve borsacılığın gelişimi, ekonomik yapıda finansal kurumların oluşumu ve finans sistemi ile devlet arasındaki ilişki düzeyinde önemli rol oynayan finansal alanın oluşumu üzerinden izlenebilecektir. Bu finansal kurumlar; ulusal yapıdaki yeri, devletle ilişkisi ve uluslararasılaşma düzeyi bakımından ele alınacaktır. Finans sistemi, hem sermayenin uluslararasılaşması hem de ulusal yapıda sermaye birikimininin sınırlarının belirlenmesi açısından ikili bir görevi yerine getirmiştir (Ergüder, 2011: 223). Finans sistemindeki temel unsurlar: gelişme yönelimli olması, gelişmenin temelinde finansal alanın genişlemesi yatması, teknolojik açısından dinamik olması ve tüm bu değişkenlerin bunalımlara yol açması yani krize yönelimli olmasıdır (Ercan, 2006a: 29-30).[773] Osmanlı ekonomisinde finans sisteminin oluşumunda, finansal alan ile finansal bütünleşme unsurları yer almakta ve finansal ağlardaki devletin aktif rolü nedeniyle de özgün yanlar bulunmaktadır. İdari-mali yapı ekonominin dışa açılması ile yeni işlevler üstlenmekte ve modern finans sistemi ile finansal alanın genişlemesi sonucu modernleştirilmektedir (Güngen, 2017: 24).[774] Ekonominin dışa açılması mali bunalımlar 1850'lerde ağır borçlanmalara yol açmıştır. Böylece, dış ticaret rejiminden sonra, modern finans sistemi aracığıyla Avrupa finans sermayesinin hakimiyeti ülkeye yerleşmiştir. Artık yabancı sermaye de gelmiştir. Yabancı tüccarlar ve 1860'larda gelen bankalardan sonra, 1870'lerle birlikte doğrudan yabancı yatırımlar da önem kazanmıştır (Keyder, 1993: 10-11).

Osmanlı ekonomisinin gelişmiş ülkelerinin yarı sömürgesi haline gelmesinde, Avrupa finans sermayesinin işlevi iki başlık altındadır. Birincisi, devlet maliyesinin Avrupa'nın mali denetimi alınmasına yol açan dış borçlanmadır. İkincisi ise, Osmanlı ekonomisini kapitalist dünya sistemine bağlayan kesimlere yaptığı doğrudan

[773] Ama diğer yandan gelişme yönelimli olan modern finans sistemi zamanla hız ve yoğunluk kazandığı ölçüde, bunların kendini açığa çıkarma biçimleri önemli ölçüde farklılaştırmıştır (Ercan, 2006a: 29-30).
[774] İktisadi modernleşme ile devletin yabancı sermaye ve yerel sermayenin ihtiyaçları doğrultusundaki görevleri ve kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde gerçekleşenler, aynı zamanda idari-mali reformlara ve ekonomik yapıdaki değişime de işaret etmektedir (Güngen, 2017: 24).

yatırımlardır (Tezel, 1994: 80-81). Bununla birlikte, Osmanlı Devleti giderek büyüyen borçları ödeyemez duruma gelmiştir. 1875-76 mali iflasın sonucunda, vergilerin bir kısmını toplayıp sonradan karlı tütün ticaretini de tekeline alan ve devlet adına gider bile yapabilen DUİ kurulmuştur. DUİ'den sonra, daha öncekinin aksine ülkeye giren borç miktarı borç karşılığı ödenen miktarın altında kalmıştır (Keyder, 1993: 11).

Tanzimat ile başlayan ve DUİ'ye kadar geçen süreyi kapsayan dönem iki önemli olayı içermektedir: Hammadde alıcısı durumunda olan Avrupalı sermayedarlar ile ticaret ilişkilerini düzenleyen aracıların birliği sonucu yapılan 1838 ticaret anlaşması ve ülke toprakları üzerinde özel mülkiyet tanıyan, 1858 arazi yasasıdır. Bu çerçevede ekonomik yapıdaki değişimle finans sisteminin oluşumu hızla gerçekleşmiştir. Üretimde özel mülkiyetin artmasına ters orantılı olarak gelir kaynakları kurumuş ve mali sıkıntılar iyice artmıştır. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk yarısında gelir - gider dengesizliğini kapatmak için Galata Bankerlerinden borçlanmıştır. Daha sonra ağır faiz yükümlülükleri yüzünden borçlarını ödeyememiş ve kısa sürede faiz tutarları anaparayı aşmıştır. Bunalıma girmiş devlet maliyesi için artık tek yol vardır: Dış kredi (Fişek, 1967a: 201-202). Geri kalmış ülkelerin ilk dış borçları, devletler tarafından 19. yüzyılın ortalarında alınmıştır. Ancak yüzyılın son çeyreğinde devletler borçlarını ödeyememiştir. Borçların geri ödenmemesi borçlanmanın askıya alınmasıyla sonuçlanmamış, devletler yeni borç istediğiyle başvurduklarında kredi alabilmiştir (Weeks, 2006: 215).[775] Buna karşın borç servisi düzenli yapılmadığı için kredi riskleri yükselmiştir. Kredi verenler yüksek risk primleri ödenmesi karşılığında borç vermeye razı olmuştur. Böylece riskler daha çok büyümüş, faiz hadleri daha çok yükselmiştir. Bu süreçte, borçluların mali yükümlülüklerini yerine getiremeyeceğinin ortaya çıkmasıyla mali ifasla sona ermiştir (Arın, 2003: 574-575).

19. yüzyılın ikinci yarısında borç mekanizmaları yeterince olgunlaşmıştır. Borç almak isteyen devlet belli miktarda ve vadede tahvil çıkarmakta, bu tahviller borsada aracı bankalar tarafından, hükümetin mali güvenirliğine ve piyasa faiz oranına bağlı olarak, itibari değerlerinin altında ve belli bir faiz oranından piyasaya sürülmektedir.[776] 1854 yılında artık dış koşullar ekonomik yapının Avrupa sermaye piyasalarına açılması için de

[775] Burada iki nedenle borç verme askıya almakla sonuçlanmamıştır. Birincisi, gelişmiş ülke bankaları, 19. yüzyıl borçlanmalarında doğrudan borç vermek yerine aracılık yapmıştır. Yani ülkelerin borçlarını tahvil piyasasında satmış, geri ödememenin hiçbir riskini üstlenmemiştir. İkincisi, azgelişmiş ülkelerdeki hızlı ekonomik büyüme, borç alan devletlerin itibarını yükseltmiştir (Weeks, 2006: 215).

[776] "Tahvillerin müşterileri banka ve bankerlerin yanı sıra büyük ölçüde orta ve küçük tasarruf sahiplerinden oluşan rantiye sınıfıdır. Bu arada bankalar da yüklü komisyonlar almış, tahviller borsalarda alınıp satılmaya devam etmiş ve geri ödemelerde risklere göre fiyatlar dalgalanmalar göstermektedir." (Gürsel, 1999: 389).

olgunlaşmıştır. Ancak dış borçlanmanın fiilen başlaması için Osmanlı Devletinin bir yandan dış krediyi kabullenmesi, diğer yandan sermaye piyasaları açısından borçları geri ödemede makul güvenirliğe sahip olması gerekmektedir. Osmanlı borçlanma süreci bu iki unsur arasındaki gerilimin değişimiyle şekillenmiştir (Gürsel, 1999: 389). Avrupa devletleri artık Osmanlı Devletine sadece mal satmakla yetinmeyecek, bu ülkede sermaye yatırımı yollarını da arayacaktır. Böylece artık karlı yatırım yolu Osmanlı devlet borçları olmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında küçük sermayelerin yatırım alanı aradığı Batı Avrupa'da sermaye fazlası mevcuttur.[777] Mali bunalımlarla köşeye sıkışan ve Galata Bankerlerinin tefecilik anlayışı içinde faize alışkın Osmanlı Devleti, Avrupa'daki sermaye tasarrufu için ilgi çekici pazar olmuştur (Yerasimos, 1975: 670).[778]

Önce Avrupa'nın batısında, sonrada doğusunda kapitalizmin gelişmesi, karlı yatırımlar arayışı içinde sermaye kesimi yaratmıştır.[779] Böylece uluslararası sermaye hareketleri sürekli ve yoğun şekilde devam etmiştir. Bu bağlamda İngiliz ve Fransız sermayedarların borç yağmurunu sürekli harekete geçmesinden, Londra ve Paris bankerleri sorumludur. Bu işlemleri için, Osmanlı Devletinde, Fransız ve İngiliz kökenli bir altyapı kurulmuştur. Önce, faaliyette bulunan BO'ya İngiliz grubun % 50'sini sağlayan Fransız grubunun katılımıyla BOŞ doğmuştur. Bu banka hem özel Fransız ve İngiliz bankasıdır; hem de Osmanlı devletinin bankasıdır. Tam zamanında kurulan bu banka yatırımlara güvence vererek yüksek kar elde etmiştir. Yani yabancı sermaye, banker sermayesi şeklinde Osmanlı ülkesine gelmiştir. Bankalar, borç verenle alan arasında aracılık yapmış ve parasal yatırım, komisyon ve faiz elde etmiştir. Bununla birlikte çok avantajlı koşullarda büyük kazançlar vardır.[780] Bu durum Osmanlı finans sisteminin kırılgan yapısını sergilemektedir. Ancak portföylerinde Osmanlı tahvili bulunduran bankalar, borç alınan paraların kullanımıyla ilgilenmemiştir (Thobie, 1985: 724-726).[781] Dış krediler, ilk yıllarda net yabancı sermaye akımı oluşturmuşsa da, uzun dönemde yurt içindeki iktisadi fazlanın Avrupa merkezlerine aktaran kanallardan birini sağlamıştır. Dış

[777] "Büyük bankaların çıkardığı ve küçük tasarruf sahipleri tarafından satın alınan tahviller aracılığıyla hükümetlere borç verme, bunların yüksek faizle borçlanmayı kabul etmeleri ve asgari bir ödeme garantisiyle en mükemmel çözüm yoludur." (Yerasimos, 1975: 670).

[778] 1850'de, Avrupa bankalarının yeni alanlar aradıkları dönemde, devlete verilecek dış borç, ekonominin satın alma gücünü artırarak dış ticareti geliştirecektir. Kırım Savaşı ile İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olunması, hükümetin ilk günahı öncesi çekingenliği yenmesine yardım etmiştir (Tezel, 1994: 81).

[779] Azınlıklar arasından çıkan aracıların işbirliği, Avrupalı bankerlerin müşterilerini cesaretlendirmeleri ve elverişli mali koşullar Doğunun değerli senetlerini gözeten harekete yol açmıştır (Thobie, 1985: 725).

[780] % 6 faizle çıkarılan ve kesilen fiyatın çok altında değeri bulunan bu borçlanmaların emisyonda % 8.47 ile % 11,1 arasındadır. Bazen tahvillerin borsada önemli düşüşleri, % 20'nin üstünde gerçek faiz elde etme olanağı sağlamaktadır. Galata Bankerleri ise % 15'in altına pek düşmemektedir (Thobie, 1985: 725).

[781] Bu mekanizma içinde devlet aldığı borçları, ağırlıklı olarak daha önce aldığı borçları ödemek, askeri giderlerini karşılamak ve cari giderler de bulunmak üzere kullanmıştır (Kazgan, 1999a: 250).

borçlanma Osmanlı dış ticaret hacminin genişlemesine de katkıda bulunmuştur. Başlangıç yıllarında bu katkı ithalattaki genişlemenin borçlarla finanse edilmesi şeklinde olmuştur. Dış borçlar, faiz ve anapara ödemelerinin getirdiği baskılar nedeniyle ihracatı geliştiren etkiler yaratmıştır. Yani dış borçlanma ve geri ödeme mekanizması, Osmanlı ekonomisinde yaratılan iktisadi artığın yabancı şirketlerin kar ve faiz gelirleri şeklinde gelişmiş ekonomilere aktarılmasına katkıda bulunmuştur (Tezel, 1994: 84).[782]

Osmanlı Devleti'ni mali iflasa götüren süreç, Kırım Savaşının finansmanı için alınan dış borca kadar dayanmaktadır. Kaynak yetersizliğindeki devlet maliyesinin, Galata piyasasından aldığı kısa vadeli iç borçlanmaya tek alternatifi, dış borca başvurmaktır. Dış kredi, finans kuruluşunun devreye girmesini ve gereken meblağın piyasadan toplanmasını gerektirmektedir. Öte yandan, borcun ödeneceğine dair garanti verilmesi ve borçlanan devletin bir güvenilirlik gösterebilmesi gereklidir.[783] Bu dönemde küçük miktarla borç alan devlet, Avrupa finansal piyasalarının gösterebileceği risklerle karşılaşmamıştır. Çünkü ilk dış borçlar başarılı yürütülmüştür (Eldem, 1999: 737).[784] Mali bunalım için borçlanmaktan başka çözüm yolu bulamayan devlet, 1865'den sonra borçların faizlerini ödeyemez hale gelmiş ve mali yükümlülüklerini karşılayabilmek için bir yandan Galata Bankerlerinin diğer yandan Avrupa finans sermayesinden daha ağır yeni borçlar almak zorunda kalmıştır. Böylece 1875 yılında devlet, mali iflas ilan ettiğini ve borç ödemelerinin durdurulduğunu açıklamıştır (Fişek, 1967a: 207). Bu çerçevede Osmanlı dış borçlanma süreci kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmenin yönünü aydınlatmaktadır. Çünkü finansal bütünleşmenin ve sermaye kesimlerinin nasıl biçimlendirildiğini ortaya çıkarmaktadır. Dış borçlar her ne kadar 19. yüzyıl serbest ticaret rejiminin bir silahı olsa da, aynı zamanda statüsünü koruma endişesi içindeki merkezi bürokrasinin kısa vadeli çıkarlarına hizmet etmiştir (Keyder, 1985: 649).[785]

Kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmenin dış ticaret ve dış krediden sonraki mekanizması, yabancı sermaye yatırımlarıdır. Bu durum merkezi bürokrasinin isteyerek izin vermediği, ama kabul etmek zorunda kaldığı bir mekanizmadır (Keyder, 2014: 59).

---

[782] BOŞ'un elde ettiği büyük karların başlıca kaynağı da dış borç işlemleridir. Osmanlı dış borçları Avrupalı ülkelere doğrudan çıkar sağlayan mekanizma olarak iş görmüştür (Tezel, 1994: 84).

[783] "Bu tür borçlanmaların en zor tarafı, elde edilen kaynakların esas itibariyle küçük yatırımcılara sunulan tahvillerin alımına bağımlı olmasıdır. Borçlanmaya aday devletin itibarının düşmesi ve geri ödemede belirebilecek herhangi bir şüphe bile, borçlanma girişimi başarısız kılmıştır." (Eldem, 1999: 737).

[784] "Devletin bu süreçteki lehine olan politikası, çaresiz de olsa borçlarına sadık kalmasıdır. Bu dönemdeki devlet maliyesi zaten dış borçlanmalarla oluşmuştur. Buradaki paralar DBA'nın kapatılmasına tahsis edilerek borç anapara taksitleri ile faizlerine ayrılmıştır." (Karamürsel, 1989: 91).

[785] "Borçlanma ekonomik yapının değişim sürecini hızlandırmış, çöken düzene sadakat ile kapitalizmin sağladığı çıkarlar arasındaki merkezi bürokrasinin ikilemini daha netleştirmiştir." (Keyder, 2014: 57-58).

Yabancı sermayenin ülkeye akması, Osmanlı bürokrasisinin taleplerinin, gelişmiş kapitalist ülkelerin sermaye piyasalarının elverişliliğine rastlamasıyla gerçekleşmiştir. Yabancı sermayenin 19. yüzyılın ortasından başlayarak, yoğun biçimde Osmanlı ülkesine yönelmesinin, birbirine karışmış iki sonucu vardır: bazı bölgelerde, ufak çapta ama maliyeti yüksek ilk kapitalist üretimi sağlamış ve Osmanlı bürokrasisinin önde gelen gereksinimlerini karşılamıştır. Aynı zamanda Osmanlı ekonomisini yarı sömürge haline getiren Batılı büyük devletlerin müdahalelerinde rol oynamıştır (Thobie, 1985: 724). Batı Avrupa'nın Osmanlı ülkesindeki sermaye yatırımı ile devlet aracılığıyla gerçekleştirdiği yatırımlar arasındaki uçurum derinleşmiştir. Devlet yatırımları oldukça güdük kalmıştır. Bu arada yabancıların ülke içinde önce ticaret yapma, ardından da mülk edinme hakkı sonucunda ekonomide söz sahibi olmalarıyla, Batının iktisadi nüfuzu kendini hissettirmiştir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devletinde Batının ekonomik egemenliği ticaret, finans ve altyapıda yoğunlaştırmıştır. Bu iktisadi nüfuz düzenli devam etmemesine rağmen ekonomik yapıyı derinden etkilemiştir (Göçek, 1999: 248-250).

Osmanlı ekonomisindeki Avrupa'nın iktisadi sömürüsü büyük ölçüde ticaret olgusuna dayanmaktadır. Bankacılık alanındaki yabancı girişimler dış ticaretin finansal ağlarını oluşturmaktadır. Öte yandan, yabancı sermayenin ulaştırma sektörüne yaptığı yatırımlarla da büyüyen ticari açıklığı olanaklı kılacak fiziki altyapıyı da geliştirmiştir. Bu süreçte Osmanlı ulaştırma sektörü de yabancı denetimine girmiştir.[786] Yabancıların ulaştırma sektöründe en büyük gelişmesi demiryolu yapımındadır.[787] Ayrıca yabancı sermayenin tarım dışı üretken kesimlere yaptığı yatırımlar sınırlı kalmış ve çoğunlukla ihracat için hammadde üreten madencilikte toplanmıştır (Tezel, 1994: 87). İşte kapitalist gelişme sürecinin gecikmesi, para sermayesinin spekülatif borçlanma ilişkisi ile birikiminin ticarete ve sanayiye yönelik yatırımlardan uzak durması nedeniyledir. Sermaye birikimi hem iç hem dış dinamiklerle belirlendiği için işbölümünde Osmanlı Devleti içeride artan para ihtiyacını, borçlanma ilişkisi ile yeni kurulan bankalardan karşılamayı tercih etmiştir. Bu durumun önündeki engel ise yine tedavüldeki araçlarının mevcut finans sistemini krize sokan özellikleri olmuştur (Ergüder, 2011: 346-347).

[786] Osmanlı'nın dış ticaretinde deniz taşımacılığı yabancıların denetimindedir ve ülke limanları arasındaki taşımacılıkta Osmanlı gemilerin payı azdır. Ayrıca liman kentleri geliştiren de Avrupa sermayesidir. Buralarda yabancı şirketler rıhtım, elektrik, havagazı ve tramvay tesislerini işletmiştir (Tezel, 1994: 87).
[787] 1856 yılından sonra Avrupa finans sermayesi Osmanlı hükümetinden demiryolu yapım ve işletmesi için ayrıcalıklar almıştır. Bu yapımlarda Osmanlı hükümeti kilometre başına belli bir hasılatı garanti etmekte, yabancı girişimciler zarardan kurtarılmaktadır (Tezel, 1994: 87).

Osmanlı Devletinde kendi adlarına çalışan sarraflar, tefeciler ve bankerler vardır. 19. Yüzyılda bankaların başlıca faaliyeti devlet borçlarını düzenlemek ile aracılık etmek ve ülkedeki yabancı yatırımları yönlendirmektir. Bankalar çoğunlukla dış borçların ve Avrupa sermayesinin yatırımların değerlenmesini kolaylaştırmak üzere kurulmuştur. Yani klasik anlamda finans sermaye tanımına uymaktadır (Keyder, 1993: 108-109). Bu dönem Galata'da devletin merkez bankası olmak için yaşanan rekabette pek çok banka yer almıştır.[788] BOŞ'un kuruluşu esnasında önemli rekabet ortamı oluşmuştur. Banka kurma konusunda Galata Bankerlerinin desteğini alan Fransız sermaye grubu Rotschild Ailesi, bir başka Fransız sermaye grubu olan Credit Mobiler'in başında yer alan Pereire kardeşlerin diğer Fransız bankerlerle ortak projesi olan Banque Generale Ottoman projesi, BOŞ öncesinde merkez bankası olmak isteyen İngiliz sermayeli BO ile arasında süren rekabetin önemli özneleridir. İktisadi modernleşme sürecinde Avrupa finans sermayesi, Osmanlı ülkesine yeni finansal projelerle ulaşmıştır (Ergüder, 2011: 168-170).

Osmanlı Devletinde yabancı sermaye en belirgin şekillerde şöyle girmiştir: emtia ihracatı, devlet borçları, bankalar, demiryolu ile bayındırlık işleri ve madenlerdir. Batılı büyük devletler için Osmanlı Devletine borç para vermek, kilometre garantisi karşılığında demiryolları yapmak karlı bir iştir.[789] Osmanlı Devletinde demiryolu ve banka işlerine Avrupa'dan finansal sermaye akmış ve bu yolla devlet maliyesi her aldığı borç için bir vergi geliri karşılık göstermiştir. Sonuçta devlet borçlarını ödeyemeyecek duruma gelerek mali krize girmiştir (Şanda, 1967: 80-81). Kısa dönemli bunalımları atlatmaya izin verdiği sürece dış borç çözüm yolu olarak görülmüştür. Osmanlı bürokrasisi için mali bağımlılık ilişkisinin bedeli, ekonomik özerklik yitirilerek kararların Avrupa finans sermayesinin istekleri yönünde olmasıdır. Böylece mali sorunlar yabancı sermaye için daha güvenli ortamın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Yabancı sermaye iktisadi gelişmenin ana kaynağı olduğu ölçüde, devletin mali güçsüzlüğü ile ekonomik ilerleme ters orantılı olarak gelişmiştir (Keyder, 1979: 42). Ayrıca 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde Avrupa finans sermayesinde iki önemli finans ailesi, finansal alanın kuruluşunda etkin rol oynamıştır: Pereire Kardeşler ve Rotchild Ailesi. Bu iki grubun etkisi 1850'lilerden sonra sermayenin artan egemenli ile mümkün olmuştur (Ergüder, 2011: 341-343).

[788] 1864'teki Şirket-i Umumiye-i Osmaniye, İngiliz sermayesi ile kurulan Şirket-i Maliye-i Osmaniye, 1868'deki İtibari Umumi ve 1872'de İngilizler ile Galata Bankerlerinin ortak olduğu İstanbul Bankası devlet bankası imtiyazını kazanmak için pek çok projeyi hükümete sunmuştur (Ergüder, 2011: 168).

[789] Bu çerçevede Galata Bankerleri, Avrupa finansal piyasalarından da sermaye çekmeye başlamıştır. Böylece yabancı sermayeli daha çok banka açılmıştır. Bunlar GB'de hazine bonoları ve devlet borçlanma işleriyle uğraşan spekülasyon bankalarıdır (Şanda, 1967: 80-81).

Bu dönemde, Osmanlı Devleti aldığı borçların bir payı da yatırım alanlarına yöneltmiştir. Bu yatırımlar, Avrupalı sermayedarlarının ve yerli aracılarının çıkarlarına hizmet etmiştir.[790] Yani 19. yüzyılın ikinci yarısında ekonomik yapıdaki değişim, borçlanma ile önemli değişiklik geçirmiştir: önce BOŞ sonra da DUİ'nin kurulması, bürokrasinin kenara itilmesi, Galata Bankerlerinin Avrupa ülkelerinin kişiliğinde güçlü bir müttefik bulmasıdır (Fişek, 1967a: 209). Dünya ölçeğinde sermaye birikimi açısından Osmanlı bürokrasisinin aldığı borçları geri ödemesi, vergi olarak toplanan tarımsal artığın Avrupa kökenli para sermayesinin kazandığı faize dönüştürülmesi sürecidir. 1875'te mali iflasından sonra aracılık rolü kaldırılmış, bunun yerine Avrupalı alacaklıların temsilcileri ile köylülük arasında doğrudan ilişki kurulmuştur. Ekonomiyi biçimlendiren bu ilişkiye rağmen, toplam borçlar imparatorluğun lehine kalmıştır.[791] Ülkede ihracat ekonomisi kurmaktaki güçlük, bu bağlamda anlam kazanmaktadır.[792] Osmanlı Devleti ihracata yeterli fon sağlamadığından, Batılı tüccarların mallarına alıcı bulabilmek için Avrupa finans sermayesi fonlar enjekte etmek zorunda kalmıştır (Keyder, 1985: 647). Ayrıca GB, dış borçlanma mekanizmasında devlet tahvillerinin Avrupa borsalarınca belirlenen fiyatlarında etkin olmuş, aynı zamanda yine fiyatlar üzerindeki etkisi ile dış ticareti yönlendirici olmuş ve finans sermayesinin Avrupa piyasaları ile bütünleşmesini sağlayan uluslararasılaşma düzeyinde önemli bir rol oynamıştır (Ergüder, 2011: 223).

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine eklemlenmesini sağlayan dış ticaret, dış borç ve doğrudan yatırım, kapitalist ilişkilerle Avrupa ile arasında aracılık eden kesimin hızla gelişmesine olanak sağlamıştır (Keyder, 1985: 652). Aracılar önceden açılmış yolların dışına çıkmamış ve bu yüzden ticaret sermayesi ile küçük meta üreticisi karşı karşıya gelmiştir. Fakat, ticaret sermayesi ile köylü üreticiler arasındaki dini fark çatışmanın sınıfsal niteliğini unutturmuştur. 19. yüzyılda, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki çatışma iktisadi hayatta önem kazanmış, tüccarların ve bankerlerin azınlık mensubu olmaları, bu grubu tek bir sınıfta birleştirmiştir. Böylece merkezi bürokrasi, farklılaşmamış gayrimüslim aracılarla karşı karşıya kalmıştır.[793] Bu

[790] Böylece büyük toprak sahipleri, ürün fazlasını kolaylıkla pazarlayabilmek olanağını elde etmiştir ve yerli aracılar, taşıma kolaylığına koşut olarak iç ve dış ticaretin büyümesinden geniş çapta yararlanmıştır. Avrupalı yatırımcılar ise, ekonomik yapıya uygun ulaşım yatırımları yolu ile ucuz hammadde taşıma, ihraç malları için gittikçe genişleyen pazarlar bulma olanağını sağlamıştır (Fişek, 1967a: 209).

[791] Bu dönemde imparatorluğun aldığı borçların geri ödediği miktarlardan daha fazladır ve ülkeye giren borç miktarı geri ödenen anapara ve faiz miktarına hemen hemen eşittir (Keyder, 2014: 54).

[792] Bir ihracat sektörünü geliştiremeyen Osmanlı ekonomisinin Avrupa'ya gıda ve hammadde sağlama işlevinden çok mamul maddeler için bir pazar olarak işlev görmüştür (Keyder, 2014: 54).

[793] Bu yeni sınıfın sınırları ile imparatorluktaki etnik farklılığın çakışması, bunlarla geleneksel düzenin temsilcisi merkezi bürokrasi arasındaki çatışmayı şiddetlendirmiştir (Keyder, 1985: 652).

yüzden merkezi bürokrasi, kapitalist dünya sistemine katılma tarzını değiştirmek için kendisine yardımcı olacak müttefiklerden yoksun kalmıştır (Keyder, 2014: 63-64).[794]

Bu süreçte oluşan finansal alanın en önemli özelliği, 19. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısında yerleşen kapitalist ilişkilerin gelişiminin gerçekleştiği ilk merkez olmasıdır. Bankacılık alanın tarihsel gelişimi, kapitalist ilişkilerin gelişimi açısından iki özelliği barındırmıştır: İlki para sermayesinin borçlanma mekanizması içinde gelişimi, Osmanlı ekonomisinde kapitalist ilişkilerin oluşmasıdır. İkincisi, 19. Yüzyılda dünya finansal piyasalarında dolaşımı artan sermayenin Osmanlı borçlanma ilişkisi üzerinde etkisinin GB tarafından değerlenen devlet kağıtları ile düzenlenmesi, bu süreçte yerel finans ve ticaret sermayelerinin kapitalist dünya ekonomisine açılmasıdır. Böylece banka sisteminin gelişiminin finans sermayesi üzerinden sonuçları; ilk düzeyde sermayenin işlevine ilişkin olarak para sermayenin oluşmasıdır. Para sermayesinin kaynakları banka ve borsa yani finansal kurumlar bu düzeydedir (Ergüder, 2011: 341). 19. yüzyıl ortalarından itibaren yabancı sermayeli bankaların kurulması ve büyük Avrupa bankalarını şubeler açmasından önce, imparatorluktaki bütün bankacılık işleri Galata Bankerlerin elindedir. Avrupa devletlerinin vatandaşlığına geçmiş olan bu bankerlerin önemli şehirlere yerleşmiş akrabaları aracılığıyla, Avrupa'nın dış ticaret ile banka, kredi ve para piyasaları ile yakın ilişkileri vardır.[795] 1850'lerden sonra Avrupa finans sermayesi ya kendi banka şubelerini açarak ya da Osmanlı Devletinden alınan ayrıcalıklara dayalı yeni bankalar kurarak Osmanlı ülkesinde doğrudan çalışmıştır (Tezel, 1994: 86).

Çevresel ekonomilerde, bankaların uymaları gereken kurumsal zorunluluklar ve örgütlü para piyasasının üreticiye kapalı olması, ikili bir piyasa ortaya çıkarmıştır. Finans sermayesinin ticaret sermayesi ile beraber görünmesinin nedeni bu ikili yapıdır. Banka ve tefeci ya da tüccarların oluşturduğu iki piyasadaki kredi koşulları birbirinden çok farklıdır. Hem bankalar hem de tefeciler vardır, ama iki piyasa belirli ölçüde eklemlenmiş durumdadır. Tefecilerin sağladığı fonlar bazen örgütlü para piyasasından elde edilmiştir.[796] Yerel bankalar sermaye kaynağını büyük ölçüde yerel tüccardan sağlamaktadır. Yabancı bankaların ilk sermayesi doğrudan yabancı yatırımlardan

[794] Öte yandan, iktisadi çıkarları yüzünden gayrimüslim aracılar idari-mali reformları desteklememiştir. Sonuç olarak, merkezi bürokrasi dış ticaret rejimi ve finans sistemi içinde kendi yerlerini korumaya çalışırken ekonomik yapıyı değiştirmek gibi zor projeyi sürdürmüştür (Keyder, 1985: 652).
[795] Osmanlı'da kambiyo işlemlerini sürdürerek, hükümete borç vererek, ulaşım ve haberleşme sistemi zayıf olan imparatorluğun çeşitli bölgeleri arasında, başta vergilerin transferi olmak üzere para transferlerini ve ödeme emri senetleriyle düzenleyerek para mekanizmasına hakim olmuşlardır (Tezel, 1994: 86).
[796] Bu borcun geri ödenmesi daima üreticinin ürünün paraya çevrilmesine bu nedenle tüccarın müdahalesini gerektirmektedir. Bankalar ödünç verilebilir fonlarını tüccarlardan sağlamaktadırlar (Keyder, 1993: 148).

gelmektedir. Ancak cari fonları tüccarlarla yaptıkları işlerden gelmektedir. Ticari faaliyete daha çok eğilimli olan yabancı bankalar, yerli bankalardan daha küçük hacimde vadeli mevduata sahiptiler. Bu durumda, tüccarların cari hesapları banka fonlarının başlıca kaynağıdır. İki para piyasası ve ticaret sermayesi arasındaki akımlara rağmen, örgütlenme biçimlerindeki farklılıklar sürmektedir (Keyder, 1993: 148-149). Bu bağlamda vesayet altına giren Osmanlı maliyesinde BOŞ vasiler tarafında yer almaktadır. Kredi ve avanslar konusundaki ihtiyatlı davranış, para basmakta gösterdiği isteksizlik, devlet içinde devlet yakıştırmalarını haklı çıkarmıştır. BOŞ'un, mali iflastan sonra kurulmasına ön ayak olduğu DUİ, borç kısır döngüsünün sonucu olmuştur. BOŞ ve DUİ'nin Batıya verdiği güvenilir imaj, devlete kaynak sağlamakta önemli rol oynamıştır. Osmanlı maliyesi bağımlılık döngüsüne kapılmıştır ama bağımlılık süreci ekonomik ilerlemeyi dışlamamıştır. Osmanlı ekonomisi değişmekte, kurumları olgunlaşmakta ve bu değişim içinde BOŞ ile DUİ'nin de rolü olmaktadır (Eldem, 1997: 18-19).

Dış ticaretin ve ona bağlı finansın gelişimi ve tarımın ticarete açılması, ekonomik yapı içinde finansal alanın oluşumu demektir. Bu ise ticarette olduğu gibi birkaç kademeli bir finans sermayesi ortaya çıkarmıştır. Yine en üstte birbiriyle çok bütünleşmiş yabancı sermaye vardır. Onun altında ve denetiminde gayrimüslim azınlıklardan oluşan yerli ulusal finans sermayesi ve onun altında ticaret sermayesinden farklılaşmamış yerel tefeci tüccar bulunmaktadır.[797] Aslında geleneksel ekonomik şeması içinde önemli değişimler ve farklılaşma ileri aşamaya finansal kesimde varmıştır. Avrupa kapitalizmi ile Osmanlı Devleti üzerindeki mali denetim bu kesim kanalıyla kurulmuş, farklılaşmanın yüksek olmasını gerektirmiştir (Tekeli ve İlkin, 1997: 48). Bir yandan borçlara karşılık alınan ayrıcalıklar, diğer yandan Avrupalı alacaklılarca benimsettirilen borçlanma koşulları, dünya kapitalizminin Osmanlı ülkesinde kök salmasını ve imparatorluğun yarı sömürge ekonomik yapısını göstermektedir. Bu devamlı süren borçluluk durumu üretken uğraşlara gidilmesini kösteklemiş, doğrudan imparatorluk kaynaklarının elden çıkarılmasına ve Batılı büyük devletler yörüngesine girilmesine yol açmıştır (Fişek, 1967b: 162-163).[798]

[797] "Yerli sermaye iktisadi girişimlere çok seyrek olarak katılmış; üretime katkısı olmayan tefecilikte daha fazla kar getiren faaliyet alanı bulmuştur. Bir tüccarın üretime katkısı olduğu gibi, bankaların yaptığı borç para verme işi de verimsiz değildir. Fakat yerli sermaye, mültezim olarak aşar ve vergi toplama işinde, devlete kısa vadeli borç verme, borca girmiş memurlara kredi açma, tahvil alım satımı ve borsa oyunlarında kendine daha karlı bir faaliyet alanı bulmuştur." (Mordtmann, 1999: 352-353).

[798] "Osmanlı Devletinin süreklil borçluluk durumu ile gerçekleşmeyen ulusal burjuva devrimi arasında dolaylı da olsa bağlantı vardır. İlk olarak, yatırıma yöneltilebilecek yerli fonların sahipleri, sermayenin kar yüzdesine kıyasla faiz oranlarının yüksek olması yüzünden tefecilik gibi asalak alanlara kalmışlar, yatırımcılığa karşın devletten alacaklı olmayı daha güvenli ve kazançlı bulmuşlardır. İkinci olarak Osmanlı Devletinin yaptığı borç ödemeleri hiçbir zaman gerçek anlamda ödeme olmamış, gelirlerini artırmak için

Ekonomik yapıdaki değişimleri dışardan bir mercekten geçirdiğimizde Osmanlı finans sistemi, kurumsal oluşumlarla ilişkili olarak hem içe dönük, yani merkez ve çevre arasındaki karmaşık iktisadi şebekeler, hem de dışa dönük, yani devletlerin birbiriyle örtüşen ve çatışan iktisadi sistemleri, olarak bütünleşmektedir. Bu çerçevede finansal yapıve faaliyetler, bu süreçlerle bir araya geldiğinde iki durum ortaya çıkmıştır. İlki, ticarileşmeden kaynaklanan sözleşme temelli finansal ilişkiler ağının genişlemesidir.[799] İkincisi, menkul kıymetlerin transfer ve hissedarların ortakları bağlamında modern finansal araçlar ile farklı bütünleşme tarzı beslenmiştir. Bu bağlamda dikey düzlemde, Osmanlı Devletinin mali varlıklarını yönetmek üzere imparatorluğun bir ucundan diğerine yaygın finansal ağlar oluşturulmuştur. Yatay düzlemde ise Avrupa finans sermayesi ve Gayrimüslim aracılar ile kent ve kırsal kesimde nüfuz alanları oluşturmanın bir aracı olarak sermaye yatırımları yapılmıştır. Modern finans, dolaylı bir yönetim ve geleneksel düzeni çözen bir sistem olmasının yanı sıra idari-mali yapının başka araçlarla sağlaması biçimi de olmuştur (Salzmann, 2011: 32-34). Osmanlı Devleti için kendi ülkesinde oyunun kuralları değişmiş, dikkate alınması gereken yeni dengeler oluşmuş, özerk iktisadi güç olarak ayakta durması artık kontrol edilmeyen şartlara bağlanmıştır.

Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalizmine eklemlenme sürecinde özgül durumu vardır. Bu özgünlüğü, ekonominin kapitalist dünya sistemi içindeki yeriyle ilgilidir. Osmanlı bürokrasisinin karşılığında daha fazlasını ödemek zorunda olmadan kredi alma ayrıcalığından yararlanması, ne Avrupa kapitalizminin birleştirilmiş bir kararı verme sürecinin ne de tek bir hakim gücün politik tercihinin sonucudur. Tam tersine, Osmanlı bürokrasisinin ayrıcalıklı konumu Batılı güçler arasındaki rekabete dayanmaktadır (Keyder, 1985: 648). 1840-1870 arası ekonomik ilerleme döneminde Fransa ve İngiltere rekabet içindedir. 1873-1895 uzun buhranı Osmanlı ekonomisinin Avrupa mali denetimine girdiği mali konsolidasyon dönemidir. Uluslararası rekabet nedeniyle, Batılı büyük devletler nüfuzlarının kullanarak Avrupalı finans çevrelerini yeni Osmanlı dış borcuna sürekli ikna etmektedir (Keyder, 2014: 53-54). [800] Yani Osmanlı Devleti ödediğinden daha fazla borç alma durumundadır. Burada devletin kendine has özelliği

sarayın başvurduğu narh, vergileme ve müsadere gibi yöntemler yatırabilir fonları büsbütün kısıtlamıştır. Son olarak ise, imparatorlukta kök salan yabancı yatırımcı kuruluşlar ile yerli girişimcilerin rekabet etmesi olasılığı ortadan kalkmış, devletçe uygulanan gümrük duvarları ve himaye tedbirleri yerine Osmanlı hükümeti tarafından yabancı sermayeye çok büyük ayrıcalıklar dağıtılmıştır." (Fişek, 1967: 163)

[799] Bu çerçevede finans sistemi daha geniş alana yayıldığın bile, mali ve parasal politikalar mevzuatı, merkezi bürokrasinin iktisadi aktörler üzerindeki tahakkümünü sağlamıştır (Salzmann, 2011: 32).

[800] Bir ihracat sektörü gelişmediğinden, Osmanlı ekonomisi Avrupa ekonomisi için hammadde sağlayan ülkeden çok, mamul mallar için bir pazar durumundadır. İhraç malları olmadığına göre Avrupalı tüccarların mallarına alıcı yaratmak için Avrupa'dan Osmanlı ekonomisine fon aktarılmalıdır (Keyder,1985: 648).

ortaya çıkmaktadır: Osmanlı ekonomisi, kapitalist dünya sistemindeki yeriyle ilgili olarak ödeyebileceğinden fazla borç alma ayrıcalığına sahiptir (Keyder,1985: 648).

Kısacası finansal alandaki modern tasarruf ve kredi hizmetlerindeki gelişmeler, Osmanlı ekonomisinin 19. yüzyılda geçirdiği değişimler ile bir paralellik göstermiştir. Kısa süre sonra finansal kurumlar yani BOŞ[801] ve GB;[802] yeni tasarruf, yatırım, işlem ve spekülasyon araçlarını getiren bir iktisadi modernleşme aracı haline gelmiştir. Bu finansal kurumlar ikili bir rol oynamıştır: Bir yandan mevcut ekonomik faaliyet biçimlerine modern alternatifler (banknot, tasarruf hesabı açma, çek) sunmuştur. Diğer yandan, finansal piyasaları ele geçiren ve değişen ekonomik yapıyla ilişkileri de modern olan bir takım yeni finansman araçları (Avrupa borsalarına girme, yeni kredi olanakları) getirmiştir. Osmanlı Bürokrasisi ile BOŞ ve GB arasındaki ilişkiler, modern finans sisteminin etkileşiminin yönlerinden birini oluşturmuştur. Zaten ekonomik yapının kendisi, birbiriyle büyük bir uyumsuzluk içinde olmayan iki dünya arasında tesis edilmiş aynı tür esnekliğe dayanmıştır.[803] Modern finansal kurumlar ile Osmanlının geleneksel düzeni arasındaki ara tabakaların özelliği alınan yarım önlemlerdir. Banka sistemi modern kapitalizmin simgesi olduğu halde, nüfusun en geleneksel unsurları arasından müşteri çekmeyi iyi bilmiştir (Eldem, 1999: 282-283). Yani, banka ile borsanın Osmanlı ülkesindeki faaliyet ağının genişlemesi, 19. yüzyıl kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmenin ve daha geniş ekonomik değişim sürecinin bir parçasıdır. Bu eklemlenme süreci yukarıdan aşağıya doğru, seçkinlerden başlayıp yavaş olarak daha alt kesimlere nüfuz ederek gerçekleşmiştir. Ancak ekonomik seçkinler iki büyük gruptan oluşmaktadır. Bir yandan merkezi bürokrasi imparatorluğun son aristokrasini meydana getirmiş, öte yandan gayrimüslim azınlıkların ve Avrupalı göçmenlerin oluşturduğu yerli sermayedar imparatorluğun üst tabakasının çekirdeğini oluşturmuştur (Eldem, 1999: 275-276).

19. yüzyılda yapılan dış borçlanmalar ile Batı'da embriyo halinde bulunan finans sermayesi yüksek faiz ve ağır şartlarla devlet borçları şeklinde ülkeye gitmiştir. Ayrıca

[801] "Banka öncelikle tasarruflar için elverişli bir kasa gibi görülüyordu. Ancak, seçkinlerin başlıca ilgi alanlarından biri esham ve tahvilat ile bunları muhafaza ve takip için bankaya emanet edilmesidir. Dolayısıyla, bu grup kendisini ne kadar aristokrat sayarsa saysın, kısa sürede zamanın değişen koşullarına ayak uydurarak yeni yatırım ve spekülasyon eğilimlerini izlemiştir." (Eldem, 1999: 276).

[802] "Osmanlı paşalarının madalyalarla dolu göğüslerinin altında bir borsacı yüreği atmaktadır. Tıpkı üniforma ve nişanın, eski iktidar ve mevki simgelerinin modernleşmiş versiyonları olması gibi, borsa spekülasyonu yapmak da, Tanzimat öncesinde padişah tarafından Osmanlı devlet büyüklerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen parasal gelirlerle yapılan işlerin modern bir alternatifidir." (Eldem, 1999: 276).

[803] Osmanlı bürokrasisi iki farklı dünyada birden yaşamış, bir yandan batının değerlerini ödünç almış, diğer yandan geleneğinde derin kökler salmış inançları korumuştur. Aynı şekilde finansal kurumlar da bir yandan geleneklere uyum sağlamış, diğer yandan kapitalizme karşı taahhütlerini korumuştur (Eldem, 1999: 283).

Avrupa mali denetimde dünya kapitalizminin hegemonik gücünün etkisi hissedilmektedir. Mali denetim DUİ ve finansal denetim BOŞ tarafından koordine edilmekte, her iki kurum İngiliz ve Fransız sermayesi tarafından yönetilmektedir. Yani devlet maliyesi Avrupa finans sermayesi tarafından yürütülmektedir. Böylece devlet gelir ve gider mekanizmalarını uluslararası sermayeye bıraktığı için mali egemenliği olmayan devlet durumdadır. Osmanlı ekonomisinin Batılı büyük devletlerin mali denetimi altında Avrupa kapitalizmi ile eklemlenmesi, 1850-1870 arasında finansal bütünleşmeden farklı olarak, devlet tarafından desteklenen ve yabancı sermayenin denetimine giren mali yapının bağımlılığı ile meydana gelmiştir. Çünkü borçlu ile alacaklı arasında kurulan ilişki, politik bir kurumsallıktan çok, özel iktisadi ilişki ile tarif edilmektedir. Bu haliyle devlet borçlar, serbest piyasayla düzenlenmesi ve verimli kullanılması açısından, Osmanlı ekonomisinin finansal bütünleşmesini sağladığı için önemli kırılmadır. Ayrıca bu evrede ulaşımın ve altyapısının oluşumunu sağlayan yabancı sermaye ile tarımsal meta üretiminde artış yaşanmıştır. Bu artış dış ticaret artışı ile birlikte ekonomik ilerlemeye neden olmuştur. Bu süreçte mali yapının bağımlılığıyla devam etmiştir. Yani Osmanlı ekonomisi, dünya ölçeğindeki uluslararası işbölümünde tarımsal meta ihracına dayalı dışa açık hale gelmiştir (Ergüder, 2011: 111-113). Osmanlı Devletinin 19. yüzyıl iç ve dış ekonomik koşulları, kapitalist gelişme sürecini sermaye yetersizliği nedeniyle engellemiş ve modern finans sistemi bu durumu düzeltememiştir. Böyle bir ekonomik yapıda banka sistemi önem kazanmıştır. Bu önem sadece kredi vermelerinden değil, kredi mekanizması yoluyla banka parası yaratmalarından da gelmektedir. Nakit para miktarı sabittir ve ekonomideki parasallaşmanın yönünü belirleyememektedir. Bankacılık alanı dış ticaret ile ilişkili faaliyetleri tercih eden yapıya sahiptir. En yüksek kar oranı bu faaliyetlerden sağlandığı için, banka sisteminde dış ticarete ayrıcalık tanımaktadır (Keyder, 1993: 169).

3.3.3. Devlet Maliyesinde Dönüşüm (Mali Yapının Bağımlılığı)

19. yüzyılda Osmanlı ekonomik yapısında kapitalist gelişme sürecini yansıtan değişikliklerin önemlerinde biri de devlet maliyesinde gerçekleşmiştir. Bu bakımdan ekonomik değişim sürecinde devlet maliyesi yani mali yapı üzerinde durulmuştur. Ancak Osmanlı maliyesi bütün yönleriyle incelemiş değildir.[804] Bu çerçevede Osmanlı mali

[804] 19. yüzyılın başların itibaren devamlı olarak kaybedilen savaşlar ve ödenen tazminatlar Osmanlı mali düzenini temelden sarsmıştır. Artan harcamaları karşılamayan devlet Kırım Savaşından itibaren dış borçlanmayı da normal bir gelir kaynağı olmuştur. Oysa bu borçlanmalar giderek artmış ve sonunda vergi gelirlerini de Batılı büyük devletlerin kontrolü altına sokmuştur. Yani mali iflas gerçekleşmiştir. Böyle bir gelişim Osmanlı maliyesi alanında daha ziyade vergi sistemi ile dış borçlanmalar üzerinde toplamıştır. Öncelikle borçların kolaylıkla ödenebilmesi sağlayacak önlemler araştırılmıştır (Timur, 1984: 7).

yapısının, kapitalist gelişme açısından önemi üzerinde pek durulmamıştır. Yani, Tanzimat reformlarının mali alanda nasıl somutlaştığı ele alınmamıştır. Bu alanda daha ziyade dış ticaret ve borçlanma süreci ile ilgili gelişmeler incelenmiştir. Fakat finans sistemi, devlet aygıtının temelini olan mali yapı ile bir bütünlük içinde ele alınmamıştır. Oysa kapitalist gelişmede devlet maliyesi ilk plandaki ekonomik yol olmuştur. Altyapı yatırımları, devlet borçları ve vergi politikasıyla, gelir dağılımını etkileyen önlemler ve özel mülkiyet güvencesiyle devlet maliyesi kapitalizminin başlıca ajanı olmuştur. Bu süreç mali yapının ulusallaşmasıdır. Oysa Osmanlı ülkesinde devlet maliyesindeki değişim ters olmuştur (Timur, 1984: 7).[805] 19. yüzyıl Osmanlı Devletinde: merkezi bürokrasinin yeniden gücünün ve iktidarın merkezileştiği; ayanların güçlerinin ortadan kalktığı ama aynı zamanda toprak mülkiyetinin sağlam temellere oturduğu; gayrimüslim azınlıkların ekonomik güçlerinin tanındığı; müslüman eşraf ekonomik gücünü hızla kaybettiği ve köyler ile şehirlerde iktisadi sömürünün artığı evredir. Ama bütün bunlar temel olarak kapitalist gelişme sürecinin etkisiyle şartlanmıştır. Böylece ülkenin egemen tabakası devlet maliyesi ellerinde tutan merkezi bürokrasiden, büyük mülk ile servet sahiplerinden ve tefeci sarraflardan meydana gelmektedir (Yerasimos, 1975: 627).[806]

19. yüzyılda modern finans sistemi, egemen devletin politikalarında barışın unsuru ve bu onun etkili yollarından biri olmuştur. Borçlar ve borç yenilenmeleri ulusun itibarına, itibar da doğru davranmaya bağlıdır. Ulusal ekonomiler de, doğru davranış olarak devlet bütçesine göre değerlendirilmektedir. Ayrıca döviz kurları da bütçeyi etkilediği için, ulusal paranın yurtdışı değerini kontrol altına tututarak mali dengeyi bozacak politikalardan kaçınması öğütlenmektedir. Bunlar, altın standardını kabul eden ülkelerin durumunda kesin kurala dönüşmüş, ASS'de kur oynamalarını en aza indirmiştir (Polanyi, 2008: 48-49).[807] Böyle bir evrede 19. yüzyıl kapitalist dünya sistemi Osmanlı ekonomisini içermiş, azgelişmişliğin kuşatması yarı sömürge konumuna sokmuş ve Avrupa finans sermayesinin yörüngesinde mali yapı bağımlı hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti siyasi yönden bağımsız ülkedir, ancak dış ticaretteki eşitsiz mübadele ve daha sonraki dış borçlarla da devlet maliyesini bağımlı hale sokmuştur. Buna karşın Osmanlı

[805] Gerçekten bir yandan DUİ'nin kuruluşu, öte yandan kapitülasyonların 19. yüzyılda aldığı şekil ile Osmanlı maliyesi ulusal nitelikten gitgide uzaklaşmış ve yarı sömürge ekonomisinin aracı haline gelmiştir

[806] "Bu durum bütün unsurların kaynaşarak egemen sınıf haline dönüşeceği yerde, güçlerin kutuplaşmasına ve üretim araçlarından yoksun ama siyasal iktidarı denetleyen bürokratlarla, siyasal iktidardan uzaklaştırılmış mülk ve servet sahipleri arasında ikileme yol açmıştır." (Yerasimos, 1975: 627).

[807] "Altın standardı, yeni düzene bağlılığın simgelesini kabul eden küçük ülkelerde, Londra'nın sesini duyurma araçlarıdır. Pax Brittanica, hâkimiyetini gemilerdeki ağır topların görüntüsüyle korudu, ama daha sık başvurulan uluslararası para sisteminin iplerinin tam zamanında çekilivermesidir." (Polanyi, 2008: 49)

Devleti idari-mali reformlarıyla, 19. Yüzyılda Avrupa'daki ekonomik değişimi tam olarak gerçekleştirilememiştir (Toprak, 2016: 56). İdari-mali reformları, her aşamada ekonomik yapının sömürgeleşmenin evrimini yakından izlemiştir.[808] Çünkü mali bağımlılığa doğru her adım, Batılı büyük devletlerin Tanzimat reformları altında iktisadi nüfuzunun ağırlığını daha fazla duyurmuştur (Yerasimos, 1975: 645).

Modern devletlerin inşa süreci etkin vergi sistemi, borç döndürebilme yeteneği ve devlet bütçesinin varlığını gerektirmektedir. Avrupa ülkelerinin 19. yüzyıldaki ekonomik üstünlüğünün bir nedeni de idari-mali yapıdaki köklü değişimlerdir. Osmanlı Devleti, Tanzimat'la Batı benzeri mali yapı için gayret göstermişse de, vergi, borç ve bütçe konularında etkin düzenlemeye gidememiştir. 19. yüzyılda Avrupa'da, iktisadi gelişmenin getirdiği mali yükler nedeniyle dolaylı vergilere gidilirken, Osmanlı ülkesinde şer'i vergiler sürdürülmüştür. Bunun bir nedeni etkin mali yapıdan ve gelir-giderleri denetleyecek devlet bütçesinin yoksun oluşu ise, diğer nedeni kapitülasyonlar ve STA nedeniyle, devlet gelirini artırıcı vergilerin koyulamamasıdır. Üstelik DUİ ile birlikte devlet maliyesi iki başlı nitelik kazanmış, Osmanlı Devleti sömürge olmasa da, mali bağımlılık sürecine girmiştir (Toprak, 2012: 118).

Osmanlı Devleti, yayılmacı politikalarla başarılı olduğu dönemlerde savaş ganimetleri ile devlet giderlerini karşılayacak gelire sahip olmuştur. Ancak yayılmacılığın ve savaş ganimetlerinin durduğu dönemde, devlet yeni gelir kaynaklarını yaratması gerekirken, mevcut düzeni korumaya çalışmış ve yeni vergi kaynaklarını yaratmayı başaramamıştır. Özellikle sermaye birikimin sağlandığı ticaretin hızla büyümesine rağmen, bu sektörden yeterince vergi alınamamış ve kapitülasyonlarla vergi gelirlerinin çoğundan vazgeçilmiştir (Eren, 1999: 248).[809] 19. yüzyılda ekonomik değişimin etkilerinin en keskin yansıdığı alan devlet maliyesidir. Çünkü yeni mali yapının biçimlenmesi kolay olmamış, içsel ile dışsal etmenlerle mali sorunlar çözüme kavuşamamış ve böylece mali denge sağlanamamıştır. Gelirlerin azlığı, artan giderlerin finansmanı, yeni mali yapının oluşturulması, giderlerin sınırlandırılması yanı sıra vergilerin toplanması gibi birçok konuda sorunlar yaşamıştır (Coşar, 2008: 169). Devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılardan kurtulabilmesinin iki yolu sürekli

[808] 1839 Tanzimat Fermanı 1838 serbest ticaret antlaşmasının, 1856 yılında Islahat Fermanı 1854 ilk dış kredisinin ve 1878 Berlin Antlaşmasında 1875 mali iflasının ardından gelmiştir (Yerasimos, 1975: 645).
[809] Devlet giderleri için kaynak sağlayamayınca başvurulan tağşiş, enflasyona ve ekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır. İç borçlanma amacıyla çıkarılan kaime de halkın devlete duyduğu güvenin azalması durumu ile noktalanmıştır. 1854 yılında başlayan ve rahatlıkla temin edilen dış borçlar ise, DUİ'nin kurulmasına yol açarak, ülkenin mali bağımsızlığının ortadan kalkmasına sebep olmuştur (Eren, 1999: 248).

tekrarlanmıştır. Bunlardan birincisi, giderlerin azaltılması; ikincisi ise gelirlerin artırılmasıdır. Giderleri azaltmak için memur maaşlarına el atmaya kadar varan çeşitli yollar denenmiş, bütçe açıklarının kapatılabilmesi için padişahlar bile devlet maliyesine yardım da bulunmuştur.[810] Yapılan reformlara ve yeni mali kaynaklara rağmen, Osmanlı devlet gelirlerinin Avrupa ülkelerine kıyasla çok düşük düzeyde bulunuşu, kaynak arayışında dış kaynakları devamlı gündemde tutmuştur (Şener, 1999: 552).

Kapitalizm öncesi ilişkilerin varlığını sürdürdüğü sürece, ekonomik yapının sermayenin ihtiyaçlarına göre değişmesi, tüccarların ve kredi verenlerin yönlendirmesi ile olmuştur. Avrupa pazarları ile köylü üretimi arasındaki bağlantılar ticaret sermayesinin işleyişiyle belirlenmiş ve ticari birikim rejiminin kurumsallaşması Osmanlı bürokrasisine büyük ölçüde devletler arası sistem tarafından dayatılmıştır. Ancak Avrupa finansal piyasasıyla kurulan ilişki ise aynı dayatmanın sonucu değildir; bürokratlar da kendi kısa vadeli çıkarları açısından bu ilişkiye karşı değillerdir (Keyder, 2014: 51-52). Osmanlı ekonomik yapısındaki değişime karşın kapitalist gelişme sürecinin yavaş ilerlemesi ve tarım ürünlerinin ihracatıyla dış ticaret hacminin yeterli büyümemesi mali dengesizliği beraberinde getirmiştir. Buna tedavüldeki para değerinin düşürülmesiyle devlet maliyesinin bunalımı eklenmiştir (Yerasimos, 1975: 664-666).[811]

19. yüzyılda güç kaybeden merkezi bürokrasinin iktidarını güçlendirmesi, mali düzende önemli değişikliklere yol açmıştır. Geleneksel mali düzen tamamen terk edilmiş, idari yapıda merkezileşmeye paralel olarak, merkezi mali yapıyı da güçlendirici önlemler alınmış ve çoklu hazine sisteminden tekli hazine sistemine geçilmiştir. Devlet mevcut idari-mali yapısı ile vergi toplamada yetersiz kalmış, Tanzimat'la birlikte başlayan mali yapının ve hazinenin merkezileştirilmesi sürdürülmüştür. Tanzimat döneminde bütçe disiplini kurmak için çabalar harcanmıştır.[812] Yapılan çalışmalar sonunda zorlukla da olsa ilk bütçe yayınlanmıştır. Bütçe hazırlanmasına rağmen mali istikrar sağlamak, giderleri bütçe ile sınırlandırmak, tahakkuk eden vergileri toplamak mümkün olmamıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında mali merkezileşme çabaları yaygınlaşmıştır. Ancak yine de taşrada merkez dışında önemli mali alan bulunmuştur (Coşar, 2008: 169-170). 19.

[810] Daha fazla gelir ihtiyacı nedeniyle bir taraftan olağan dışı gelirlere yönelinmiş, diğer taraftan vergiler olmak üzere olağan devlet gelirler gözden geçirilmiştir. Devlet maliyesinde yapılan düzenlemelerle etkin mali yapının kurulabilmesi ve tahsilatların artırılması için her yola başvurulmuş, eski vergilerdeki verimin attırılması ve yeni vergi kaynakları bulunması sürekli canlı olarak kalmıştır (Şener, 1999: 552).

[811] Böyle bir ortam, dışarıdan alınan malları sağlam parayla yani yabancı dövizle ödeme zorunluluğuyla da birleşince iktisadi düzensizliği de doğurmuştur (Yerasimos, 1975: 666).

[812] Bu dönemde DBA önemli sorunlardan biridir. 1855 yılında bütçelerin hazırlanması ve ilişkin esasları getirilse de, her yıl düzenli devlet bütçeleri hazırlanamamıştır (Coşar, 2008: 169).

Yüzyılın ikinci yarısında devlet maliyesinin bunalımını artarak şiddetlenmiş, ekonomik yapıdaki değişim taşradan gelen tehditler karşısında güçsüz kılmıştır.[813] Böylece Osmanlı bürokrasisinin tarım dışı vergi tabanı erimiş, toplayabildiği gelirleri işlevsel olmaktan çıkmıştır. Mali bunalım, taşradaki eğilimleri durduracak merkezi yapıyı önlemiştir. Vergi gelirlerini artırılması, tarımsal kesimin dengesini bozarak durumunu ağırlaştırmıştır. Merkezi devletin güçlü kontrolü olmadığında, yerel memurlar taşradaki güçlerini ellerinde tutabildikleri vergi geliriyle orantılı olarak artırabilmiştir (Keyder, 2014: 24).

Osmanlı ekonomik yapısının güçlüklerinin temelinde, azgelişmişlik ve bütçe açığı yatmaktadır.[814] Genellikle borç içinde bulunan yoksul köylü kitlesinin yanında, tüccarlar, tefeciler, vergi mültezimleri ve toprak sahibi zenginleşmiştir. Vergi yükü, idari-mali reformlarla karşın ağırlığını ve adaletsizliğini sürdürmüştür.[815] Sağlam devlet bütçesinin olmayışı iktisadi güçlükleri ağırlaştırmıştır. Bu durumdaki Osmanlı ekonomisi, gelişmiş ülkelere, ellerindeki sermayelerini akıtabilecekleri geri kalmış bir ülke olarak gözükmüştür. Öte yandan Osmanlı bürokrasisi, stratejik nedenlerle de olsa, ülkede modern üretim sağlamaya çalışmıştır. Burada da sermaye gereksinimi şiddetle kendini duyurmuş ve böylece de dış ticaret sürekli açık vermiştir (Thobie, 1985: 724).[816]

Osmanlı ekonomisinin 19. Yüzyılda giderek Avrupa finans sermayesinin etki alanına girmesiyle, dünya pazarındaki fiyatlara yönelik meta üretimi de genişlemiştir. Bu ekonomik etkinliğin yanında, devlet maliyesinin içinde bulunduğu durum yani borç ekonomisi koşulları ise farklı bir görünümdedir. Bütçe devamlı açık vermekte, fark borçlarla kapanmaktadır. Oysa, bütçe açığını yaratan ve dışarıya değer transferine neden olan devlet borçları faiz ödenmesidir. Devlet maliyesinin bunalımını aşmak için kısa dönemli önlemler alınsa da borç yükünü daha da artmıştır (Keyder, 1979: 36). Bu süreçte merkezi bürokrasi, ekonomik yapıda mali amaçlı uygulamalara yer vermiş, ancak gelir yetersizliği sorununu aşamamıştır. Artan merkezileşme giderlerini karşılayacak yeni vergilerin bulunamaması DBA'yı büyütmüştür. Aslında Osmanlı maliyesi bürokrasi, sarraf ve mültezim üçgeninde işlemiştir. Devlet bütçesi, Avrupa ülkelerindeki gibi,

[813] Her ne kadar, özellikle 19. yüzyılda köylüden toplanan vergi devletin başlıca gelir kaynağı olsa da, başka gelir kaynakları da önem kazanmıştır. Bu gelirler imparatorluğun coğrafi konumunun sağladığı avantajlardan ve askeri yayılmacılığından elde edilmiştir. Ama ticaret yolları yön değiştirmeye başlayıp toprak genişlemesi durunca, bu iki faktörün hazineye katkısı sona ermiştir (Keyder, 2014: 24).

[814] Aralarında çok az ilişki kurabilen küçük ve sayısız üretim bölgelerine bölünmüş olan ve henüz canlı bir zanaatcılığın da bulunduğu, imparatorluk, tarım ülkesi niteliğini sürdürmüştür (Thobie, 1985: 724).

[815] Çünkü gelir yetersizliği, dışarıdan alınan lüks tüketim mallarlarının ve üretken olmayan giderlerin artması sermaye birikimini önlemiş, buna karşın para gereksinimi yaratmıştır (Thobie, 1985: 724).

[816] Bu bakımdan hareket şansı yoktur; çünkü kapitülasyonların öyle bir durum yaratmıştır ki, 1838 yılı sonrasında gümrük vergileri değiştirilememekte ve yeni vergiler koyulamamaktadır (Thobie, 1985: 724).

merkezi idare sistemi tarafından toplanıp dağıtılmamış ve havale sistemine göre paylaştırılmıştır. Yani eyaletler vergileri, kağıt üzerinde giderlere göre çeşitli nezaretlere taksim edilmekte, nezaretlerde havaleler toplanmakta ve bunun paylaşımı merkezi sisteme dayanmamaktadır. Havale sistemi her nezareti spekülasyonlara açık birer ticaret merkezi haline getirmiştir.[817] Bu bağlamda memurlar da biriken maaşlarını sarraflara satmıştır. Sarraflar ise maaş bonolarıyla nezaretlere gitmiş, bunları borsa değeri yüksek havalelerle değiştirmiştir. Sonra da havaleleri mültezimlere satmış ve mültezimlik yaparak büyük karlar sağlamıştır. Bu dolaşımda valiler de rol oynamış ve böylece Osmanlı mali yapısının sacayağını oluşturan sarraf, mültezim ve paşa üçgeni oluşmuştur. 19. yüzyıl devlet maliyesi, bu yönetici oligarşi tarafından yönetilmiştir (Timur, 1984: 52).

19. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı bürokrasi Galata Bankerlerinden borç almış ve bunların asıl kaynağı Avrupa'daki finans merkezleri olmuştur. Ancak 19. yüzyılda idari-mali reformlar ve iktisadi modernleşme çabaları devlet giderlerini arttırmıştır. Artan giderlerle yetersiz gelirler arasındaki fark merkezi devlet maliyesinin bunalımına işaret etmektedir (Keyder, 1985: 646). Gelir yönünden bunalım, merkezi bürokrasinin iktisadi artıktan aldığı payın azaldığını göstermektedir. Gider yönünden ise reformların, özelikle askeri reformların, maliyetine işaret etmektedir. Borç ilişkisinin resmileşmesi aynı anda birçok ihtiyaca birden cevap vermiştir. Avrupa finansal piyasaları, saraydan alacaklarını tahsil etme gücü olmayan yerli bankerler yerine merkezi bürokrasi ile Batılı büyük devletleri karşı karşıya getirecektir. Borç verenler açısından ise, Osmanlı Devletine kredi açmak, taşradaki eğilimlere karşı merkezi destekleme kararını pekiştirecektir. Böylece merkezi devlet maddi yatırımları kendisi üstlenebilecek ve yabancı sermaye tarafından yapılan yatırımları garanti edebilecektir.[818] Borçlandırılmış devlet, dayatılan imtiyazları kabul ettirme ve uygulatma amacına hizmet etmiştir. Osmanlı bürokrasisi, alacaklıların insafına kalarak borçla yönetmek sürecini zamanla görmüştür (Keyder, 2014: 51-53).

Osmanlı maliyesinde emanet ve iltizam usulleri olarak iki yöntemin her ikisi de kullanılmıştır.[819] Aslında vergi borçlarının özelleştirilmesi ve bunun için özel

[817] Çünkü nezaretler havaleleri çeşitli şekillerde kullanmıştır. Memurlarıyla vergileri toplayabilecekleri gibi, havaleleri sarraf ve mültezime satma olanağına sahiptir. Gerçekte ikinci yol kullanılmış, nezaretlerin havale usulüyle alacaklılara karşılık, bir de memurlara aylığıyla da borçları vardır (Timur, 1984: 52).

[818] Borçlar bir yandan Osmanlı bürokrasisinin Avrupa nezdinde meşruluk kazanmasını sağlamış, bir yandan da zaafının devam etmesine de yol açmıştır. Borç vermek onun meşruluğunu tanımak anlamına gelmiştir, ama sürekli borçluluk durumu da Avrupalı devletlere bir üstünlük sağlamıştır (Keyder, 2014: 52).

[819] Aslında vergi idaresi alanında özelleştirme uygulamalarının tarihi oldukça eskiye dayanmıştır. Devletlerin vergilendirmede kullandıkları iki yöntem vardır. Günümüzde geçerli yöntem, vergilendirmenin maaşlı memurlarla yapılmasıdır. Bununla birlikte tarihte vergilendirme işini mültezimlere belirli şartlarda devredilmiştir. Vergiye ilişkin bu iki yöntem aynı anda da kullanılmıştır (Güzelsarı, 2008: 306).

tahsildarların yani mültezimlerin kullanılması eski tarihte köklü izler bırakarak son bulmuştur. Sermaye sahipleri borç vermek, toplamak ve ödemek için gelirlerin toplayıcılığını yürütmek için istekli olduklarında, devlete hizmet vermişlerdir. Mültezimler, devletin kuvvetini kullanarak sonradan devlet vergilerini toplamak ve sağladığı kredi, aldığı risk ve harcadığı çaba nedeniyle yüklü bir miktarını kendilerine kesmek üzere devlete avans veren kişilerdir (Güzelsarı, 2008: 306-307).[820] Ayrıca merkezi bürokrasiyi imparatorluktaki iktisadi artığın el koyan grup olarak, gayrimüslim aracıların doğması doğrudan tehdit etmiştir. Bu süreçte hem daha fazla kaynak seferber edildiğinden, hem de üretim daha fazla kazanç getiren ürünlere doğru kaydığından ticari birikim, üretimi ve geliri de artırmıştır. Geleneksel düzenin vergi sistemi, tekniklerin ve üretim hacminin yıldan yıla önemli ölçüde değişmediği basit yeniden üretimin varsayımlarına dayanmıştır. Yeni durumda ise ortada büyüyen bir ekonomi vardır ve para değeri sabit tutulan geleneksel vergiler ise daha büyük artığa el koymaya uygun değildir. Üstelik yeni artığın büyük bölümü ticaret ve krediyle uğraşan kesimlerin eline geçmiştir. Vergi sisteminde tüccarlar gelirinin bir kısmına iç gümrükler yoluyla el konulmuş, dış ticaretle uğraşan yeni gruplar ise ticaret anlaşmalarıyla Avrupalılara tanınan ayrıcalıklar sayesinde bu vergiden kaçabilmiştir.[821] Yani, imparatorluğun geliri ve üretimi büyürken, Osmanlı bürokrasinin aldığı pay küçülmüş, ticaret sermayedarının payı ise artmıştır. Himayeden yararlanan bu tüccarlara yeni vergi koymak imkansız olduğu sürece de, durum devlet maliyesi lehine düzeltilememiştir (Keyder, 2014: 49-50).

Osmanlı Devleti, gelir yetersizliği sorununu bu dönemde aşamamıştır. 19. yüzyılın ortalarında Avrupa piyasalarında fon verilebilir fazlanın oluşması, Osmanlı Devletinin acil nakit ihtiyacını karşılamasına olanak vermiştir. Bu dönemde, bütçe açıklarının kapatılması mümkün olmamış, aksine bütçe açıkları giderek büyümüş, mali kriz ağırlaşmış ve mali yapı bağımsızlığını kaybetmiştir. Devlet borçlarının hızlanması ile bir yandan Osmanlı ekonomik yapısı kapitalist dünya sistemine ticari serbestlik ve finansal bütünleşme yönünden eklemlenmiş, diğer yandan giderek devlet maliyesi gücün kaybederek mali uyum sürecine girmiştir.[822] Geçici bir araç olan dış borçlanmaya sürekli

[820] Ama sermaye sahipleri daha da çok devlet borçlarının ana örgütleyicisi ve hamili olarak çalışmıştır. Faaliyetleri aynı zamanda devlet ekonomisinin parasallaşmasını sağlamıştır (Güzelsarı, 2008: 306).
[821] Ayrıca, bu tüccarlar yeni tüketim alışkanlıklarının oluşmasıyla bürokratlara lüks malları satabilecekleri için, devletin el koyduğu artıktan pay da alabilmiştir. Böylece merkezi bürokrasi köylülerin ürettiği ve devletin vergilendirdiği artığın tüccarların eline geçmesine aracı olmuşlardır (Keyder, 2014: 49-50).
[822] Biraz çekinilerek başlanan dış borçlanma hesapsızca sürmüştür. Dış borçlanma nakit ihtiyacını karşılamış, ancak gelir yetersizliği sorununu çözememiştir. Ülke, borçlanmaya itildikçe yabancı sermayeye daha çok açılmış, daha çok ayrıcalık ve imtiyazlar verilmiştir (Coşar, 2008:).

başvurulması, alınan borçların verimli alanlarda değil de cari giderler harcanması ve borçlanmaların yüksek faizler ve büyük aracı payları ile yapılması, borçlanmanın uzun dönemli maliyetini Osmanlı maliyesinin karşısına çıkarmıştır (Coşar, 2008:). Bu süreçte Osmanlı ekonomisinin varlığını sürdürmesi dışa açılma çerçevesinde hem kısa dönemde borç, hem de uzun dönemde ilerleme getirmesi ile mümkün görünmüştür. Ama ticari serbestlik ve finansal bütünleşmenin tahripkar yönü ayrıcalıklı ticaret sermayesi ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı bürokrasi bütün uyrukları üzerinde hükümet edebilme gücünü yeniden kurmak, yeni ticaret sermayedarını merkezi devletin yasalarına tabi kılmak istese de, Batılı büyük devletler gayrimüslim aracıların ayrıcalıklarını hiç taviz vermeden savunmuştur.[823] Buradaki başarısızlığa rağmen, reformizm 19. yüzyılın son çeyreğinde kadar hayal kırıklığı yaratmamıştır. Batılılaşma yanlısı bürokrasi içinde daha iyimser olanlar, DUİ'nin Osmanlı Devletine zorla kabul ettirilmesini modern kapitalizmin soğuk mantığının inkar edilmez tezahürü olarak görmüştür (Keyder, 2014: 70).

Osmanlı ekonomisinde azgelişmişlik sürecinin sonucu siyasal düzeyde görülmüştür. Osmanlı ekonomisi mali egemenliğini kaybederek yarı sömürgeye indirgenmiştir.[824] Mali kaynaklar DUİ'nin denetimine girmiştir. Dış ticaret, uluştırma, limanlar, altyapı tesisleri ve madencilik yabancı sermayenin denetiminde olmuştur. Osmanlı ekonomisinin üretim hacminde ihmal edilmemesi gereken ilerleme ortaya çıkmıştır. Buna karşın, ekonomide belirgin yapısal değişme olmamıştır. Gayrimüslim azınlıklar, yerli kesimler arasında aracı işlevini kazanmıştır (Tezel, 1994: 89).[825] Diğer konu ise, devlet-ekonomi ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Devlet mali amaçlı bir devlettir, ülkede üretimi arttırmayı teşvik eden iktisadi politikaları yoktur.[826] Bu da mali politikaların öne alınmasına yol açmaktadır. İktisadi amaçlar ise arka plana itilmekte ve sürekli dış borçlanma nedeniyle, mali yapıda bağımsızlık kaybedilmektedir. Öte yandan, çevresel şartlarda yarım yamalak mali yapı Avrupalılar için yeterlidir. Ayrıca MN ve DUİ'nin etkinlik dereceleri, bu açıdan değerlendirilmelidir (Coşar, 2008:).

---

[823] Özellikle Batılı büyük devletlerin Osmanlı bürokrasinin yurtiçindeki politikalarına müdahale etmesi gayrimüslim azınlıklara verilen ayrıcalıklı statünün güvenceye alınması doğrultusunda olmuş, idari-mali reform teşebbüslerinde kısıtlamalarla karşılaşılmıştır. Bu gelişmelere rağmen merkezi bürokrasi konumunu muhafaza ederek ekonomik yapıyı değiştirmesi mümkün olmuştur (Keyder, 2014: 64-65).

[824] Osmanlı devleti gümrük vergilerini ayarlayabilmek, yabancıların ve Avrupa devletlerinin himayesine girmiş olan yerli gayrimüslimleri vergilemek ve yargılamak haklarını yitirmiştir (Tezel, 1994: 89)

[825] Yerli gayrimüslim azınlıklar Osmanlı ekonomisiyle olan ilişkilerinde gereksindiği aracılık işlevlerini tekellerine almış, gücünü pekiştirmiştir. Çoğu ikinci ülkenin vatandaşlığını elde ederek yabancılara tanınan vergi ve yargı bağışıklıklarından da yararlanmıştır (Tezel, 1994: 89).

[826] Devlet, toplumda mevcut sınıfların temsil edildiği kurum değildir, toplumdan ve sermayeden kopuktur. Gayrimüslim azınlıklar Osmanlı devletini kendi çıkarlarının temsilcisi olarak görmemektedir. Bu durumda, devleti koruyucu bir güç olarak merkezi bürokrasi ön plana çıkmaktadır (Coşar, 2008:).

19. yüzyılla birlikte hem finans sistemi hem de devlet maliyesi güçlü olan ülkeler kapitalist dünya ekonomisinde söz sahibi olan devletler olmuştur. Çünkü yıllık olarak düzenlenen bütçe devletin iskeletidir ve banka ile borsa devlet gelirinin kendisidir. Her ne kadar Osmanlı Devleti, Tanzimat'la birlikte idari-mali reformlara girişmiş, Batı Avrupa'dakine benzer ekonomik yapı için gayret göstermiş, para reformu, banka ve borsa gibi finansal sistemi gündemine almışsa da, vergi, borç ve bütçe konularında etkin mali yapıya gidememiştir (Toprak, 2016: 58). Böylece de bu süreçteki borç servisi, kısa süre içinde aksatılmış, finansal krizin doğmasına ve Galata Bankerlerinin zarara uğramasına yol açmıştır.[827] Çünkü dış borçlar, cari giderlerin ve eski borçların servisinde kullanılmış, bu da faiz ve anapara ödemelerinin giderek büyümesine, her yeni borçlanmanın daha ağır şartlarda yapılmasına ve tekrar dış borçlanmaya yol açmıştır (Yılmaz, 2008: 40-43).

19. yüzyılda ekonomik ilerlemeye rağmen devlet gelirleri artırılamamış, bütçe disiplinin kurulması, tahakkuk eden vergilerin toplanması, ekonominin çeşitli alanlarının vergilenmesi, mali yapının güçlendirilmesi, yerel unsurların mali yapıyı bozucu etkisinin azaltılması ve adil gelir sistemi gibi temel sorunlar halledilememiştir. İkili ekonomik yapı sonucunda ortaya çıkan mali yapı karmaşayı yol açmıştır. Çünkü devlet, ekonomik ilerlemeden kapitülasyonlar ve mali güç kaybı nedeniyle vergi alamamıştır. Bu da devlet maliyesinin bunalımının yapı taşlarını oluşturmuştur. Bu nedenle, Osmanlı ekonomik yapısı içinde büyüyen sektörün (dış ticaret) vergilenemediğinden geleneksel mali kaynaklara dayalı bütçeler açık vermiştir. Devlet bütçesi bir yandan toprak kaybı nedeniyle gelir kaybına uğranış, isyanlar ve savaşlar nedeniyle askeri masraflar yükselmiş, öte yandan ilkel tarım teknolojileri nedeniyle üretim düşük düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu nedenle vergiler yeterince artırılamamış, bu da devlet maliyesinin bunalımını şiddetlendirmiştir.[828] Bu süreçte, başlanan dış borçlanma savaş masraflarını karşılamak ve kağıt parayı dolaşımdan çekmek üzere kullanılmıştır. Bundan sonra, dış borç sürekli başvurulan ve bütçe açıklarının kapatılmasında devlet finansman aracı olmuştur. Dış borç, devlet bütçesinin kısa vadeli ihtiyacını karşılamada kullanılmış, ancak kronik gelir yetersizliğini çözememiştir 1847'den itibaren açık veren bütçelerin gelire oranı düşük kalırken, bu oranının dış borçlanmanın da etkisiyle 1860'larda yükselmiştir. Bütçe açıkları büyümüş, dış borçlanma daha ağır koşullarda yapılmıştır. 1870'lerde dış

[827] 1854 sonrasında borçla finanse edilmeye çalışılan bütçe giderleri içinde transfer giderlerinin payı büyümüş, içeriği de 1841-42'de tımar ve mukaata sahipleri ile Galata Bankerlerine ödenecek tazminatlar iken ilerleyen yıllarda iç ve dış borç faiz ödemelerinden oluşarak payı da artmıştır (Yılmaz, 2008: 42)

[828] Devlette bir güç olarak ön planda olan merkezi bürokrasi, iktisadi alanda mali amaçlı uygulamalara yer vermiş ve devlet gelir yetersizliği sorununu aşamamıştır. Artan merkezileşme giderlerini karşılayacak yeni vergilerin bulunamaması bütçe açıklarını büyütmüştür (Coşar, 2008: 170).

borçlanma artık müzmin hal almıştır. Bu dönemde, merkezi bürokrasi hesapsızca yapılan borçlanma nedeniyle mali özerkliğini yitirmiştir (Coşar, 2008: 170-171). Yani bu süreçte Osmanlı ürünlerinin rekabete yenilmesi, sanayileşmenin takip edilememesi, iktisadi modernleşme çabaları, vergi sisteminin etkinsizliği, merkez ve taşra arasındaki kopukluk ve imparatorluktaki isyanlar şekilde nedenler DBA'yı artırmıştır (Bildirici, 2008: 218). Sonuçta hem mali kriz, hem de ekonomik ilerleme Osmanlı Devletinin dünya ekonomisine katılımıyla ortaya çıkan olgulardır. Yine de nedensel olarak ayrı kaynakları vardır. Borçlanma, gelir yetersizliğine kısa dönemli çözüm olmuştur. Çünkü devlet maliyesinin bunalımı önemli boyutlara ulaşmıştır.[829] Osmanlı Bürokrasi ekonomik statüsünü korumak için de yeni borç almış ve borçların kısa dönemde sağladığı rahatlama, uzun dönemde mali krize yol açmıştır (Keyder, 1979: 40-41).

Osmanlı Bürokrasisinin hızla önemini yitirmesi ve ara tabakaya indirgenmesi olaylar zinciri ile doğrudan DUİ'nin kurulmasına bağlı değildir. Yani DUİ ile, egemen sınıfların dokusunu değiştiren süreç başlamamış, üretim ilişkilerinin değişmesinden doğan tarihsel bir gelişim hızlandırılmıştır. Benzeri durum, iktisadi iktidarın diğer ortağı banker - tüccar ikilisi için de söz konusudur. Devletin, ticareti geliştirici ve pazar gelişimine yönelik uğraşlara yönelememesi yüzünden, banker ve tüccar ancak kendi olanakları çerçevesinde gelişebilmiştir. Bu koşullar altında aracıların yeni bir müttefik aramaları olağandır. İmparatorluk topraklarında önce BOŞ ve sonra DUİ kurulmuştur. Yerli egemen sınıfların kişiliğinde gittikçe güçlenen ve istekli bir müttefik bulan Avrupa finans sermayesi ülkede hızla yayılmıştır (Fişek, 1967a: 213-214). Yani borçlanma ve kapitülasyonlar, Osmanlı bürokrasinin mali darboğazlarını arttıran bir unsur olmuştur. 19. yüzyılda yabancı sermayenin belirlediği ekonomik ilerleme süreci yaşanmış ve iktisadi gelişme açısından çeşitli açmazlar barındırmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında kapitülasyonların (vergi istisna ve muafiyetleri) kaldırılması başarılamamıştır. Gelirlerini yönetmede mali egemenliğini kaybetmiştir.[830] Osmanlı hükümeti, devlet gelirleri üzerindeki söz hakkını yitirmiş, bu hakkı DUİ ile paylaşmak zorunda kalmıştır. Bu nedenlerle Osmanlı ekonomik yapıda değişim (dışa açılma) ve idari-mali reformlar (iktisadi modernleşme), ticari açıklığın büyümesi (ticarileşme) ve finansal alanın genişlemesi (parasallaşma) ile bütçe açıkları - gelir yetersizliği (mali dengesizlik) ve mali

[829] Çünkü yeni ticari gelirden vergi almak olanaksızdır. Kapitülasyonların yabancı pasaportlu tüccarları koruması, devlet geliri ile vergilendirilebilecek gelir arasında farka yol açmıştır (Keyder, 1979: 41).

[830] Bürokrasi ise, devletin varlığını sürdürmeyi hedeflediğinden konuyu sadece mali boyutlarıyla ele aldı. Osmanlı'nın iktisadi gaye güden bir mali politikası hiç olandı. Vergilemede sadece mali amaç ön planda tutuldu. Özellikle, kriz dönemlerinde bürokrasi, ekonomiyi korumak üzere önlemler almaya kalkıştığında bunu yapamadı, kapitülasyonlar nedeniyle elinin ve kolunun bağlı olduğunu gördü (Coşar, 2008).

yapının bağımlılığı arasında bir paradoks ortaya çıkmıştır. Öte yanda, Osmanlı devleti 19. yüzyıl sonunda ne merkezi mali yapı oluşturabilmiş, ne de gelir yetersizliği sorununu çözebilmiştir. 19. Yüzyılın ikinci yarısında ekonomik ilerleme sürecini dış dinamikler ve yabancı sermaye yani dış ticaret rejimi ve finans sistemi belirlemiştir (Coşar, 2008:).[831]

Dünya kapitalizmi geri kalmış ülkelerde kök salmak için sermaye ihracı çerçevesinde iki yönteme başvurmuştur: Bunlar dış borçlanma ve doğrudan sermaye yatırımlarıdır. Bu genel gelişme Osmanlı Devleti için de geçerlidir. İlk dış borcunu 1854 yılında almış ve bunun ardından 1856 yılında ilk yabancı demiryolu yatırımı yapılmıştır.[832] Budan sonra yabancı sermaye yurtiçinde hızla kök salmıştır. Osmanlı hükümetinin Avrupa finansal piyasalarından kolayca borçlandığı bu dönemde doğrudan sermaye yatırımları seyrektir. Kapitalizmin ülkede yeni kök saldığı için bu olağandır. Birinci alacaklı durumunda bulunan BOŞ, hükümetten 1881 yılına kadar yalnızca banknot ihraç ayrıcalığını, devlet gelirlerini toplama hakkını ve şubesi bulunan yerlerde imparatorluğun bankerliğini yapma yetkisini koparmıştır. Borç ödemelerinin durdurulduğu 1875'tan 1881'e kadar geçen süre içinde Avrupa'nın mali denetim isteği ortaya çıkmış ve 1881 yılında DUİ kurulmuştur. DUİ'nin kurulması, bir anlamda gerek dış borçlanmaların ve gerekse yabancı sermaye yatırımlarının aracı bir kurum etrafında örgütlenmesidir. DUİ; bir yandan BOŞ gibi finansal kuruluşlar ve demiryolları şirketleri gibi yabancı girişimler, diğer yandan da Osmanlı Devletinin Avrupalı ve yerli alacaklıları ile yakın bir işbirliği uygulamasını oluşturmuştur (Fişek, 1967: 160-161).

Osmanlı Devletindeki merkezileşme çabalarına rağmen, Batı Avrupa'daki gelişmeden ayıran özellik merkezi maliye ve düzenli bütçe alanında olmuştur. 19. yüzyılda STA, dış borçlar ve DİU'nin kuruluşu ile Osmanlı maliyesi ulusal nitelikten uzaklaşmıştır. Çünkü devlet maliyesinde ikili bütçe uygulaması birliğe doğru gideceği yerde, daha dağınık mali yapı yönünde gelişmiştir. 19. yüzyıl idari-mali reformlar ve iktisadi modernleşme dönemidir. Fakat reform demek yeni kaynaklar ve bu araçlarla gerçekleştirilen yeni kurumlar demektir. Ne var ki 19. yüzyılda, olağanüstü vergiler, banka ve kredi politikasından yoksunluk ve yüksek faizlerle yabancı ülkelere borçlanma

[831] Bu ilerleme Osmanlı ekonomisinde çeşitli sektörlerin etkileşimi sonucunda ortaya çıkmış, kendi kendini destekleyen bir büyüme değildir (Coşar, 2008:).

[832] Demiryolu borçları bu dönemde önemli bir yer tutmuş ve imtiyazlarının dağıtımında mali kaygılar ön planda bulunmuştur. Demiryollarının iktisadi bütünleşmeyi ve para birliğini sağlayacağı ve vergi toplamak için gerekli alt yapıyı oluşturacağı beklenmektedir. Böylece, vergi gelirlerinin merkezileşmesi sağlanarak yerelin payı azaltılabilecek ve vergi gelirleri arttırılabilecektir. Demiryollarının mali açıdan fayda sağlayacağı düşünülmüştür, ancak kilometre garantileri yüksek tutulduğundan, verilen imtiyazlar elde edilenlerden fazla oldu, beklenen ferahlık ve iyileşme sağlanamamıştır (Fişek, 1967: 160).

gibi ekonomiyi sömürgeleştiren olguların dışında bir şey yapılmamıştır (Timur, 1998: 69-70). Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrasında bile daha vergilerini doğrudan toplayabilecekleri etkin idare kuramamıştır. Batılı büyük devletler emperyalizm sürecine girerken Osmanlı ekonomisi yüzeysel kurumsallaşma görüntüsünün ardında hala kapitalizm öncesi geleneksel düzeninin özelliklerini korumaktadır. Avrupa finans sermayesi bir yandan Osmanlı maliyesini kolektif bir kontrol altında tutarak azami ölçüde sömürmek isterken, öte yandan da iktisadi gelişme sürecini engelleyerek bu sömürünün sınırlarını kendi çizmektedir (Timur, 2005: 60-61). Avrupa finans sermayesini etkili kılan yollardan biri, yarı sömürgelerde maliyenin gayri resmi idaresidir. Bankerlerin günlük işleri, buralarda iç düzeni belirleyen çok incelikli konulara karışmakta ve bilfiil yönetim sağlamaktadır. Buradaki engeller karşısında, sermaye yatırımlarının gerekli koşullarını yerine getirmektedir.[833] Mali çöküşü de büyük finans çevrelerinin geri kalmış ülkeler üzerindeki denetimi önlemektedir. Osmanlı Devleti 1875'te, borç yükümlülüklerini yerine getiremediği süreçte askeri çatışma başlamış ve 1878'de Berlin Antlaşmasına kadar sürmüştür. Bu çerçevedeki mali denetim, 1881'de Muharrem Kararnamesi istinaden DUİ ile uygulanmıştır. Avrupa finans sermayesi, Osmanlı maliyesinin idaresini üstlenmiştir (Polanyi, 2008: 49-50).[834]

Osmanlı bürokrasisi bir yandan dünya finans piyasalarındaki çalkantılara göre hareket edip diğer yandan hazinenin acil ihtiyaçlarını karşılayama çabalarken, eski rejimin iktisadi düzenin dokunduğu mali ayrıcalıklar örtüsünü çekip almanın sonuçlarını tahmin edememiştir.[835] Özel koşullar Batı Avrupa'dan farklılıklar gösterse de devlet maliyesinin bunalımın asli yönleri hep aynı kalmıştır. Çünkü iktisadi kapasite ve mali güç arasında var olan uçurum devlet maliyesinin masraflarını karşılamak için gerekli ekonomik ilerlemeyi elde etme de aciz bırakmıştır (Salzmann, 2011: 249-251). Merkezi bürokrasiyi ara tabaka düzeyine indirgeyen ve dünya kapitalizminin ülkeye sızması ile hızlanan süreç, temel çelişkiyi feodal sömürgeci - sömürge ilişkilerine dönüştürmüştür. DUİ, Osmanlı ekonomik yapısını şu biçimde etkilemiştir. İlk olarak ülkenin doğal

[833] "Balkanlar'da, Anadolu'da, Suriye, Mısır ve Çin'de döşenen demiryollarının öyküsü, Kuzey Amerika kıtasındaki benzer serüvenleri hatırlatan hiç eskimeyen nefes kesici bir efsane oluşturur. Avrupa tenha bir kıta değil, milyonlarca eski ve yeni halkın yerleşim alanıydı; her demiryolu değişik sağlamlıkta bazıları ilişkilerin artmasıyla zayıflayan, bazıları ise güçlenen sınırdan geçmek durumundadır." (Polanyi, 2008: 49).

[834] "Bütün bu işler, DUİ'nin özel olarak alacaklıları temsil eden bir kuruluş değil, büyük finans çevrelerini yalnızca gayri resmi bir biçimde temsil eden Avrupa kamu hukunun bir organı olması dolayısıyla epeyce karmaşıklaşmıştır. Ama özellikle bu iki düzeyi de içeren yapısı, uluslararası finansın devrin siyasal ve ekonomik örgütleri arasındaki uçurumu kapatabilmesini sağlamaktadır." (Polanyi, 2008: 49-50).

[835] "Merkezi devleti güçlendirmek için bir yandan iltizam sisteminin finansörlerine baskı uygulamış, diğer yandan da eski rejiminin iktisadi düzenini kayırmıştır. Böylece devlet maliyesi, Galata Bankerlerini zorunlu borçlardırarak taşra denetiminin sorumluluğunu doğrudan üstlenmiştir." (Salzmann, 2011: 249-250).

kaynaklarına el koyarak, demiryolu yapımı ile çıkarlar sağlamış; tarımsal üretimde yeni araçlara duyulan gereksinmenin ve ekonominin tarım kesiminde pazar için üretimin sonucu olarak kapitalist ilişkiler görülmüştür. İkinci olarak kapitalizmin güçlenmesi ve finans sermayesinin ülkeye yayılması sonucu gücünü yitiren merkezi bürokrasi, bu çerçevede mali egemenliğini elden çıkarmış, Avrupalı devletlerin çıkarları ile çelişebilecek ekonomik kararlar alamaz olmuştur (Fişek, 1967a: 215).[836]

Bu süreçteki mali yapının bağımlılığı Avrupa finans sermayesinin belirlediği şartlarda, Osmanlı ekonomisini Batı ile finansal bütünleşme sürecini hızlandırmıştır. DUİ'nin getirmiş olduğu finansal istikrar, mali yapının bağımlılığına ve gelişmenin olmadığı ekonomik ilerleme sürecine katkıda bulunmuştur (Sağlam, 2007: 4-5). Kısacası 19. yüzyılda Osmanlı Devletinden iki şey istenmektedir: tarım üretimi ve ulaşım altyapısı. Geri kalan parasal ve mali politikalar Batılı gelişmiş ülkelerin işidir. DUİ'nin sonraki evrimini, 1881 yılından önceki iç ve dış olaylar çizmiştir: devlet maliyesinin eskilerini ödemek için yeni borçlanmalarla beslenen mali yapının bağımlılığı, Paris'te ve Londra'da bulunan iki idare meclisi eliyle yönetilen BOŞ'un devletin genel veznedarı sıfatıyla para sistemi üzerinde kurduğu denetim ve dış alacaklıları yararına DUİ'nin eline geçen devlet gelirleri. İşte bütün bunlar 1838-1881 döneminin sonuçlarıdır. Bunlar Osmanlı Devletinin son döneminde filizlenmiş, meyvelerini bu evrede vermiştir (Yerasimos, 1975: 972). [837]

19. yüzyılda devlet giderlerinin olağan devlet gelirleri ile karşılanmayan bölümü için iç ve dış tasarruf kaynaklarına başvurulmaktadır. Böylece ortaya devlete ait iç ve dış borçlar çıkmaktadır. Devlet finansman yöntemine bağlı olarak ekonomik yapıda farklı sonuçların oluşmaktadır. Bütçe açıklarının dış tasarruflarla karşılanması, borçlanmanın yapıldığı dönemde ülkeye döviz girdisi sağlayacağı gibi, faiz oranlarının da frenlemesini sağlamaktadır. Dış tasarruflar, uzun dönemde dünya faiz oranından sağlanmaktadır.[838] Borcun yapıldığı dönemde ülkeye gerçek anlamda kaynak aktarımı yapılmaktadır. Borcun, faizi ile birlikte geri ödendiği dönemde, dış kesimlere ülke kaynakları üzerinde

[836] Bu süreçte üretim miktarına bakılmaksızın artık ürün transferi vardır ve sömürü biçimi yine feodal sömürüdür. Ancak ulaşım yatırımlarının çoğalması ile birlikte pazar için üretime geçilmesine rağmen feodal toprak mülkiyeti çerçevesinde kapitalist ilişkiler oluşmuştur (Fişek, 1967a: 215).

[837] "Osmanlı Devletinde DUİ'nin kurulmasından sonra, üretim ilişkilerinin temel çelişkisi en kaba biçimi ile sömürgeci - sömürge çekişmesi duruma gelmiştir. DUİ, benimsettirilmiş borçlanma koşulları altında ödenmesi olanaksız bulunan devlet borçlarına karşılık ülkenin doğal kaynaklarına yöneltilmiş yağmalama uğraşıdır. Başlangıçta alacaklılar adına bir denetleyici olarak oluşun DUİ kısa bir süre içinde yabancı sermayenin ülkeye girmesini, birçok alana en geniş ayrıcalıklar ile yerleşmesini, en elverişli koşullar altında kazanç sağlamasını neden olan bir aracı kurum niteliğine bürünmüştür." (Fişek, 1967a: 209-210).

[838] Dünya faiz oranının ülke içi faiz oranından düşük olması halinde dahi, borç alan ülken uzun dönemde karlı çıkmamaktadır. Zira, dış borç alındığı ve geri ödendiği dönemlerde transfer niteliğinde işlem olmayıp, gerçek kaynak aktarımı oluşturan işlemdir (Önder, 1993: 39).

tasarruf hakkı sağlayan satın alma gücü aktarılmaktadır, Bunlar salt transfer işlemi değil, gerçekten kaynak artırıcı işimlerdir (Önder, 1993: 39-40). Böylece azgelişmiş ekonomide mali yapı ve borçlanma mekanizması ile yoksullardan zenginlere doğru kaynak aktarımı sistemi kurulmuştur. Yani bu ülkelerdeki mali krizler etkileyici mesaj vermiştir (Weeks, 2006: 224). Çünkü yabancı sermaye girişleri ve getiri transferleri, gelirlerin üzerinde seyreden devlet giderleri, bu giderlerin beraberinde getirdiği borçlanma ihtiyacı ve bu ihtiyacın yarattığı yüksek faiz gelirleri nedeniyledir. Bu dalgalı borçlar, sonuçta düzenli borçlara dönüşerek bir anlamda konsolide edilmiştir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 158).

Özetle 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde mali yapının bağımlılığını kolaylaştıran faktörler vardır. Bunlar, serbest ticaret ve yabancı sermayenin işlemlerinde kısıtlamanın olmamasıdır. Ayrıca merkez bankası olmadığından hükümet banka sisteminde faaliyetini etkileyebilecek tedbirler alamamaktadır. 19. Yüzyıl Avrupa kapitalizmi ise Osmanlı geleneksel iktisadi düzeninin çözülmesini sağlamaktadır. Dünya ölçeğindeki uluslararası işbölümü içinde çevre ekonomisine yönelik sinyalleri aktaran iki ekonomik kanal vardır: dış ticaret ve bankacılık. 19. Yüzyıl Osmanlı ekonomisi için borç ve kredi mekanizması meta üreten kesimin gelişmesinde etkili bir araçtır. Piyasa ekonomisi ancak bu genişleme yoluyla geleneksel iktisadi düzene nüfuz edebilmektedir. Böylece, hem dış ticaret rejimi hem de bankacılık alanı kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme sürecini oluşturmaları dışında, değerin dolaşım araçları olarak da iş görmektedir. Çevre ekonomisinde ticaret ilişkisi anahtar öğeyi oluşturmaktadır. Ticaretten başka, finans sistemi de üretimin pazara yönelmesini sağlayan mekanizmadır. Dış ticaret ve bankacılık, birbirini tamamlayan iktisadi şebeke olarak yabancı sermaye tarafından desteklenmektedir. Böylece ekonomik yapı kapitalist dünya sisteminden gelen işaretlere uygun olarak ayarlanabilmektedir. Çevresel ekonomi uluslararası işbölümünde hiyerarşik olarak belirlenmiş işlevleri yerine getirecek şekilde kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmiştir. Burada incelenen 19. yüzyıl Osmanlı ekonomik yapısına bu durumun yansımasıdır (Keyder, 1993: 174-177).

Dış ticarette 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde serbest ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. Bu antlaşmalar dış ticaret rejimi üzerinde İngiliz egemenliği tesis etmiştir. Batı Avrupa ile ticari açıklığın büyüdüğü 19. Yüzyılın üçüncü çeyreği, finansal alandaki dış borç ile mali yapıdaki bağımlılığı beraberinde getirmiştir. Sonuçta ulaşılan nokta 19. Yüzyılın son çeyreğinde ekonomik durgunluk ve Avrupa mali denetimi olmuştur (Göçek, 1999: 243-245). Ekonomik yapıda yaşanan kapitalist gelişme sürecine paralel olarak serbest ticaret ve liberalizm yönünde değişim yaşanmıştır (Aytekin, 2015: 46). Ancak kapitalist gelişmeden sonra, Osmanlı ekonomisinin azgelişmişliği açık denetim örüntüsü

ortaya çıkarmıştır. Bu denetim örüntüsü Avrupa finans sermayesine bağımlılık şeklinde yarı sömürge halini almıştır. Ancak o zaman bile, gelişmiş ülkelerin ekonomi üzerindeki nüfuzu, belirli üretim yapılarının ayakta kalmasını engellememiş, ekonomik ilerlemenin sürmesini ortadan kaldırmamıştır (Eldem, 1999: 15). Sonuçta 1873-1896 Uzun buhranı sermaye ithalini durdurmuş, hükümet de mali iflas ilan etmiş, devlet borçlarının yeni şartlar altında yenilenmesine gidilmiş ve DUİ kurulmuştur. Bu idareyle Osmanlı Devletinin borçlarını ödemeye sadık kalacağı ve uluslararası finans sisteminde borçlu devlet olarak tanınacağı garanti edilmiştir (Quataert, 2004: 898).

3.4. Neoliberalizm, Küreselleşme ve Finansal Serbestlik: Ekonomik Büyüme ve ABD Hegemonyası

Birinci Dünya Savaşında uluslararası ticaret ve sermaye hareketleri belirgin biçimde kesintiye uğramıştır. Dolayısıyla, sermayenin uluslararasılaşması iki savaş arasında durağan görünüm kazanmış; bununla birlikte İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde çok uluslu şirketlerin uluslararası doğrudan yatırımları ile yeniden hızlanmıştır. Üretken sermayenin uluslararası hareketinin hızlanması meta sermaye ve para sermaye hareketine yeni atılım kazandırmış, sermaye tüm biçimleri ile dünya ölçeğinde yayılırken kapitalizm küresel sisteme dönüşmüştür (Öztürk, 2010: 30-31). Uluslararasılaşmanın hızlanması çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisini denetim altına alması iktisadi şebekeler arasındaki sınırı belirsizleştirmiştir.[839] Kapitalist küresel ekonomideki bu dönüşüm iki eğilimden kaynaklanmaktadır. Bu eğilimler sermayenin uluslararasılaşması ile yoğunlaşması ve merkezileşmesidir. 1980'den sonra çokuluslu şirketler küresel ekonomiyi denetlemeye başlamış, devlet küçültülmüş, ulusal ekonomide finans sistemi özerkleşmiş ve yeni güç odakları ulusötesileşmiştir (Sönmez, 2005: 198). 1970'ler sonra bir yandan çokuluslu şirketlerin yükselişi, diğer yandan uluslararası ticaretin hızla büyümesi görülmüştür. BWS'nin çöküşüyle beraber, finans sermayesi olarak uluslararası menkul değerler ve borçlanma ciddi boyutta genişlemiştir. Özellikle finansal alanın genişlemesi, bütünleşmiş ve bağımlı çağdaş finans sistemi yaratarak küresel ekonominin gerçek öncüsü olarak hızla uluslararasılaşmıştır (Hirst ve Thompson, 2008: 396).

Kapitalist sermaye birikimi tarihsel süreçte tüm boyutlarıyla uluslararasılaşmıştır. 1980'li yıllarda ise uluslararası işbölümünde daha belirginlik kazanmıştır. Sermaye

[839] Bunun bir anlamı da düzenleme araçlarının ulusal ekonomiye özgü olması, ancak düzenlemeye destek vermesi gereken mikro ekonomik ajanların giderek daha ileri düzeyde uluslararasılaşmasıdır. Bu olgu daha sonra daha da belirginleşecek olan küresel kapitalizmin önemli bir işaretidir (Sönmez, 2005: 198).

kesimleri arası güç dengesine ve sermayenin uluslararasılaşma düzeyine bağlı olarak da iktisat politikaları uygulanmıştır. Böylece para sermayesi öne çıkmış ve bu doğrultudaki politikalarla ulusal ekonominin etkinliği azalmıştır. Ayrıca kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesini devlet üstlenmiş ve ulusal yapıdan hareketle ekonominin uluslararası işbölümündeki yeri belirlenmiştir. Ancak uluslararası ekonomik yapının olmadığı ortamda, dünya kapitalizminde ABD ekonomisi belirleyici güç haline gelmiştir. Bu dönemdeki uluslararası finansal akımları farklılaştıran, bir yandan doğrudan yabancı yatırımların diğer yandan dış borç kredilerinin artması olmuştur. Ayrıca finans sermayesinin uluslararasılaşması sermaye ihracıyla ve bunun boyutu ise kamu borcunun artışıyla somutlaşmıştır (Sönmez, 2005: 96-98). Azgelişmiş ekonomiler yeni kamu finansmanı anlayışıyla biçimlenmiş ve kamu borcu daha fazla ihracat çabasını getirmiştir. Bu süreç, uluslararası finans sistemi altına gerçekleşmiştir (Arnaud, 1992: 30-33).

Modern finans sistemi kamu borcuna dayanmış, devletler savaşları finanse etmek için borç para almıştır. Bu Kral II. Philip devrinde ne kadar gerçekse bugün de o kadar gerçektir (Graeber, 2015: 380). Bu çerçevede BWS'nin çöküşüyle doların serbest dalgalanmaya bırakılması, ilk başta kapitalizmin kuruluşundaki temel ittifakın bozulması değil, aksine aşırı yükseltilmesidir. Sanal paraya geri dönüş, şeref ve güven ilişkilerinin büyük geri dönüşüne yol açmamıştır. 1971'de ekonomik yapıda dönüşüm yeni başlamıştır.[840] Kapitalist gelişme çerçevesinde finans, savaştan, imparatorluk kurmaktan, sömürgecilikten ve borçluluktan uzaklaşarak küresel ölçekte borçluları koruyan kapsayıcı iktisadi kurumlar yaratma hareketidir. Ancak bugüne kadar gerçekleşenler ise tam tersidir. Çağdaş finans sisteminin kökleri, daha sıkı biçimde iktisadi güce bağlanmıştır. Borç ekonomisi temel prensip haline gelmiş ve bu konuda IMF finansal gözetimi çarpıcı örnek oluşturmuştur. ABD ekonomisi ise kapitalist küresel ekonominin zirvesinde yer almıştır. Burada borcun geri ödenmesi prensibine göre hareket edimiş ve borçlu ülkenin temerrüde düşmesi uluslararası finans sistemini de etkileyeceği için borçla yönetmek süreci küresel finansal piyasaların baskısı altında uygulanmıştır (Graber, 2015: 383-385).

Bu süreçteki küresel ekonomi, dünya ekonomisinden ayrı yeni bir tarihsel gerçekliktir. Kapitalist dünya ekonomi, sermaye birikiminin tüm dünya ölçeğinde ilerlediği iktisadi sistemdir. Kapitalist küresel ekonomi ise biraz farklıdır ve bu gerçek

[840] "Banka kartı 1970'lerin eseridir ve şu andaki nakitsiz ekonomi ise ancak 1990'larda ortaya çıkmıştır. Bütün bu yeni kredi düzenlemeleri, kişiler arasındaki ilişkiler vasıtasıyla değil, kar amaçlı şirketler vasıtasıyla yapılmış ve kredi kartı endüstrisinin büyük siyasi zaferleri arasında en eski ve en büyüklerinden biri, uyguladıkları faize ilişkin bütün yasal kısıtlamaların kaldırılmasıdır." (Graber, 2015: 383)

zamanda tüm yerküre ölçeğinde sürekli olarak büyüme kapasitesindeki bir iktisadi sistemdir. Kapitalizm zaman ve mekan sınırlarını aşmaya çalışarak sürekli yayılmasıyla karakterize edilmesine karşın, kapitalist dünya ekonomisi bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı temelde, özelleştirme, kuralsızlaştırma ve serbestleştirme politikalarıyla, 20. yüzyılın geç dönemlerinde gerçekten küreselleşmiştir. Yine de küreselleşmiş kapitalist ilişkiler makroekonomik politikalara bağımlı oldukları için, ulusal ekonomik yapıyı da öne çıkarmıştır. Buradaki çekirdek yapı finansal piyasaları, uluslararası ticareti, ulusötesi üretimi ve uzmanlaşmış işgücünü kapsamaktadır. Kapitalist dünya sistemi bu stratejik bileşenleri yoluyla küresel ekonomi olarak bağlanmıştır (Castells, 2008: 367). Ancak bu durum ulusüstü iktisadi kurumlara bağlanma şeklinde değildir. Çünkü uluslararası mekanizma, ulusal yapıdaki gibi eşzamanlı olarak işlememektedir (Sönmez, 2005: 97).

ABD hegemonyasının istikrarı, üretim kapasitesine ve küresel çaptaki askeri üslerine değil, ABD ekonomisinin uluslararası finansal akımları yönlendirme, diğer para birimlerinin değerine dolarla yön verme ve küresel ekonominin ritmini sürekli yeniliklerle belirleme kapasitesine bağlıdır (Münkler, 2009: 91). ABD, tüketim ve üretim biçimlerini ihraç ederek, birikim rejiminin uluslararasılaşmasını sağlamıştır. Çok uluslu şirketlerin önce sanayi sonra bankacılıkta yerlerini almalarıyla, ekonomik büyüme ortaya çıkmıştır. Uluslararasılaşma sürecinde, uluslararası yatırım ve sermaye ihracı finans sermayesinin değerlendirilmesindeki yeni boyut olmuş ve ABD hegemonyası çok uluslu şirketlerin etkinlik kazanmasıyla pekişmiştir (Sönmez, 2005: 94).[841] Faaliyetleri küresel ölçekteki çok uluslu şirketler, ürünlerini uluslararası pazarlarda satmak, kredisini düşük maliyetle almak, birimlerini vergilendirme ve istikrar bakımından uygun yerde kurmak ve farklı ülkelerdeki ürettiği parçaların montajını farklı mekanlarda gerçekleştirmek istemektedir. Ancak karın azamileştirilmesi için uluslararası finansal akımların önündeki engellerin minimuma indirilmesi gerekmektedir (Güzelsarı, 2008: 33-35).[842] Çokuluslu şirketlerinin dolaysız yatırımları yeni olgu değildir. Ancak çokuluslu şirketlerin küresel örgütlenmesi dün olduğundan daha farklı bir hale gelmektedir (Kazgan, 2003: 165).

Küreselleşme, ulusal ekonomilerin dünya piyasalarıyla eklemlenmesi ve bütün iktisadi karar süreçlerinin giderek dünya kapitalizminin sermaye birikimine yönelik dinamikleriyle belirlenmesidir (Yeldan, 2003: 13). Aslında ne sadece küresel ne de

[841] Çok uluslu şirketlerin kökeni belli olmayan yeni şirketler değildir, bunlar esas olarak ulusal tekellerdir. Bu şirketler faaliyetlerini belirli bölgelerde yoğunlaştırarak yeni bir uluslararası işbölümünün oluşturulmasında belirli bir role sahip olmaya başlamıştır (Sönmez, 2005: 94).
[842] Sermayenin ihtiyaçları için gerekli iktisat politikaları bütünü sağlanmaktadır (Güzelsarı, 2008: 35).

sadece yerel olarak tanımlanabilecek bir sürecin varlığına neden olmuştur. Kapitalist küresel sistem, küresel olanla yerel olan dinamiklerin çoğul ilişkileri çerçevesinde biçimlenmiştir (Ercan, 2006a: 63). Küreselleşme sermaye birikiminde yalnızca ekonomik değil politik süreçlerini de içermektedir. Yani ekonomik yapının neoliberalizmin çizdiği borç temelli disiplin içinde farklılıkları ile parçalanmasını içermektedir.[843] Devletin sağladığı olanaklar ile yerel ile küresel güçler stratejik bütünleşme eğilimine girmektedir. Kapitalizm bugün ulaştığı aşamada bir yandan farklılıklar yaratarak dünya ölçeğinde gücün belirli aktörlerin elinde yoğunlaşmasına neden olurken, diğer yandan da bu gücün dünya ölçeğinde etkisini yaymaktadır (Ercan, 2006a: 73-74).

Kapitalist gelişmede, para sermayesi temeldeki belirleyici özelliğini yitirmemiş, ancak sürekli arka plana çekilmiş ve para simgeleri daha özerk konum kazanmıştır. Bu süreç BWS ile aşama kaydetmiş, dünya parası rolünü de ABD doları üstlenmiştir.[844] Doların 1971'de altına çevrilebilirliğinin kaldırılışıyla bu durum doruğa ulaşmıştır. Böylece aşırı kredi önündeki engeller kalkmış ve dünya ölçeğinde çağdaş finans sistemi ekonomik büyüme ile birleşince 1970'lerde aşırı genişleme ortaya çıkmıştır (Savran, 2009: 58).[845] Bu evrede uluslararası sermaye hareketleri, kağıt paraların nominal değişim hareketlerine dayalı, yani 1970 sonrası sürecin özelliği ulusal paraların değişim değerlerinin altın tarafından desteklenmeyen nominal büyüklük olmuştur. Ulusal paraların değişimindeki belirsizlik, finansal sistem açısından bir yandan riskler taşımış, diğer yandan spekülatif kazançları özendirerek sermayenin akışkanlığını attırmıştır. Yani küreselleşme sürecindeki farklılık, ulusal paraların değişimlerindeki belirsizlik ve bunun yarattığı spekülatif olanaklarda kaynaklanmıştır (Yeldan, 2003: 19-20).[846] Bu bağlamda 1970'lerden itibaren küresel finansal piyasalar hızla gelişmiş ve bankacılık alanında uluslararasılaşma öne çıkmıştır.[847] Finansal alanın genişlemesi, uluslararası planda borç ekonomisi koşulları yaratarak azgelişmiş ülkelerde yoğun dış borçlanma sürecine yol açmıştır. Borç ekonomisinin oluşmasında likidite fazlası belirleyici olmuş ve para

[843] Stratejiyi tanımlayan özellik, bir yandan yerel birimlere özelikle gelişim içinde olan yerel sermayeye olabildiğince devlet kaynaklarını aktarmak, yerel olanı öne çıkarmak iken, diğer yandan ise ulusötesi firmaların yerel dinamiklerle buluşması için de gereken düzenlemeler yapmaktır (Ercan, 2006a: 73).
[844] Böylece, devletler dışında iktisadi ajanların ne ulusal paraların ne de ABD dolarının altına çevrilmesini talep etme olanağı kalmadığı için, parasal şişkinliğin üzrindeki yaptırımlar görünürde ortadan kalmıştır.
[845] Zor duruma düşen sermayelerin krediyle desteklenmesiyle iktisadi bunalımın yarattığı değersizleşme bastırılmıştır. Ama bunun maliyeti, kağıt paranın temsil ettiği değerin düşmesidir (Savran, 2009: 58).
[846] Bu belirsizliğin ulusal döviz piyasalarına yansımasının bir biçimi ülkelerin finansal piyasalarının spekülatif saldırılara açık hale gelmesiyle ortaya çıkan belirsizlik ortamıdır. Böylece de ulusal Merkez Bankaları daha yüksek miktarlarda rezerv miktarlarda rezerv tutmaya zorlanmaktadır(Yeldan, 2003: 20).
[847] Bu bağlamda uluslararası finans sistemi iki ana eğilime sahip olmuştur: Mali dengenin yeniden sağlanmasında bankaların uluslararası işlevler kazanması ve banka faaliyetlerinde uluslararası işlemlerin önem kazanması. Ancak bu iki olgu birbirine bağlı olduğu için iç içe girmektedir (Sönmez, 2005: 199).

sermayesinin uluslararasılaşma ile önce sermaye hareketleriyle finansal alan genişlemiş, daha sonra banka sisteminin uluslararasılaşması gerçekleşmiştir (Sönmez, 2005: 199).

Dünya kapitalizminin 1970'lerdeki genel iktisadi bunalımının kökeninde sermayenin yeniden üretim sürecinin çelişkileri yatmıştır. Bu çelişkiler, kapitalizmin temel eğilimlerinden kar oranın düşüş eğiliminin gerçekleşmesidir. 1970'lerdeki iktisadi bunalım, bu gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. 1960'larda iki sorun gelişmiş ülkelerde üretkenlik artış hızını engellemiştir. Birincisi mevcut yöntemlerin üretkenliği arttırma kapasitesi sınırına dayanmasıdır. İkincisi, kapitalist üretim sürecinin sınıf ilişkileriyle oluşmasıdır. Bu etkenlerle üretkenlik hızı yavaşlayarak kar oranı düşmüştür (Savran, 2009: 47-48). Bu çerçevede kapitalist dünya ekonomisinde 1970'li yıllardan itibaren köklü dönüşümler yaşanmıştır.[848] Döviz kuru ve faiz oranının belirlenmesi, devletin denetiminden çıkarılıp, uluslararası bankalara, spekülatif yatırım fonlarına ve çokuluslu şirketlere teslim edilmiştir. Böylece küresel finansal piyasalar ekonomik yapılar üzerinde baskı kurmuştur. Bu süreçte büyük miktarlara ulaşan dış borçları nedeniyle azgelişmiş ülkeler 1980'lerde borç krizine girmişlerdir. IMF ve DB'nin dayatmasıyla borç geri ödenmesine öncelik verilmesi, neoliberalizmin disiplininin ilk dışa vurumu olmuştur (Alvater, 2008: 351-353).[849] Kapitalist gelişme açısından, 1970'lerden sonra sermayenin merkezileşme ile yoğunlaşma eğilimi küresel ölçekte belirleyici hale gelmiştir. Bu çerçevede oluşan küresel kapitalizmin iki değişkeni vardır. Küresel kapitalizmde üretim sürecindeki değişimlere bağlı olarak değerin meta biçiminde üretilmesi parçalanıp ayrışmıştır. Buna karşılık değerin para biçiminde üretilmesi küresel ölçekte iktisadi bütünleşme mekanizmasını geliştirmiştir. Buna bağlı olarak paranın küresel ölçekte üretilmesi finansal bütünleşmeye neden olmuştur (Ercan, 2002: 50).

BWS'de temeli atılan uluslararası finans sistemi, dünya ekonomisinin parasal ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaklaşmıştır. Bu ortamda yeni uluslararası finans sisteminin çekirdeği oluşturulmuş ve benzer sonuçlar hazırlayan iki süreç başlamıştır. Birinci süreç dünya ölçeğinde sermaye dolaşımının hızlanmasına, ikincisi ise bağımsız para arzı mekanizmasının ortaya çıkmasına ilişkindir. Yeni sistemde kredi salt kaynak transfer mekanizması değil, para arzını düzenleyen otonom araçtır ve kredi mekanizması aracılığıyla uluslararası para hacminin hızla genişlemektedir (Sönmez, 2005: 219). Bu

[848] En önemlisi sabit döviz kurlarına dayanan BWS'nin yıkılıp, döviz kurlarının küresel finansal piyasalarda serbestçe belirlenmesiyle Keynesçi iktisat politikaları uygulanamaz olmuştur. (Alvater, 2008: 351)

[849] "Bu ekonomik dönüşüm eskiden iktisadi kalkınmayı, insan yaşamını ve refah politikalarını düzenleyen temel biçimlerden esaslı kopuş anlamına gelmektedir. Neoliberalizm savaş sonrası dönemde hüküm süren Keynesçi refah devleti modelinin krize girmesinin yol açtığı boşluğu doldurmuştur." (Alvater, 2008: 353).

süreçte sermaye hareketlerinin küresel sermaye ile bütünleşmesiyle, ulusal ve uluslararası belirleyenlerin eş zamanlılığını gerektirmektedir. Böyle bir nokta azgelişmiş ülkelerdeki ulusal ekonomi ile uluslararası sermaye arasındaki mekanizmaya işaret etmektedir. Bu temelde, kapitalist gelişme sürecinde uluslararası sermayenin içselleştirilmesi ile içteki sermayenin uluslararasılaşması eş zamanlıdır. Bu nedenle küreselleşme, gelişmiş ülkelerde aşırı birikim, azgelişmiş ülkelerde ise yeni birikim koşullarında gelişmektedir. Böylece de azgelişmiş ülkelerde döviz biçiminde sermaye ihtiyacı temel belirleyen olmaktadır (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2008: 37-42). Bu bağlamda azgelişmiş ülkelerde sermaye yetersizliğinin, hızlanan yatırımların finansman ihtiyacıyla birleşmesiyle finans sistemi önem kazanmaktadır.[850] Azgelişmiş ülkelerde sermaye yetersizliği, döviz ihtiyacı biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkeler döviz biçiminde sermaye ihtiyacını uluslararası kaynaklardan kredilerle karşılamaktadır. Çağdaş finans sistemi dünyada yaratılan artık değerin azgelişmiş ülkelere dış kredi biçiminde aktarılmasını sağlamaktadır. Böylece azgelişmiş ülkelerin para sermayesi ihtiyacı karşılanırken, küresel sermaye için finansal değerlemenin karlı biçimi ortaya çıkmaktadır. Fakat bu süreçte uluslararası borç krizleri, kapitalistleşmenin taşıdığı sınırlılıklara ve küresel sermayenin bu ülkelerdeki birikim süreçlerine etkisine işaret etmektedir (Yaman-Öztürk, 2008: 155-156).[851]

1980'li yıllarda borç kriziyle karşılaşan azgelişmiş ülkelerde, bu süreçte cari açık ile kamu açığı önemli boyutlara ulaşmıştır. Cari açık dış etkenlere, kamu açığı ise iç etkenlere bağlıdır. Bu nedenle iç ve dış etkenler borç krizine neden olmaktadır. Yani, iki etkenin etkileşimi borç krizinin oluşmaktadır. Bunu sağlayan öğeler; genel iktisadi bunalım, krizi aşma doğrultusundaki politikalar ve azgelişmiş ülkelerin uyum sağlama çabalarıdır. Yaşanan kriz ve yeniden yapılanma, azgelişmiş ülkelerin uzun vadede küresel kapitalizm aracılığıyla ekonomik yapılarında dönüşüme yol açmaktadır. Bunun anlamı dış etkenlerin içselleştirilmesidir.[852] Azgelişmiş ülkeler açısından karşılıklı bağımlılık çerçevesinde iç ile dış boyutlar arasında organik ilişki vardır (Sönmez, 2005: 137-139). Yani 1970'lerde dünya ölçeğinde ekonomik kriz açığa çıkmıştır. Kapitalist dünya

[850] Azgelişmiş ülkelerde para sermaye kaynaklarının sınırlı olması, ithalatın ve dolayısıyla ithalata dayalı olan birikimin önünde bir sınır çizmektedir. Bu sınır eklemlenmemiş ekonomik yapının temel çelişkilerinden biri olarak zayıf finansal kapasiteye işaret etmektedir (Yaman-Öztürk, 2008: 155).

[851] Yani uluslararası borç ilişkisini eş zamanlı, eşitsiz ancak birbiriyle ilişkili iki birikim süreci belirlemektedir. Bir yandan, kapitalistleşen azgelişmiş ülkelerin sermaye birikimini sürdürmek için para sermayesine ihtiyacı vardır; diğer yandan ise 1970'lerin başlarında yaşanan krizin ardından üretken yatırımların karlı olmaktan çıkması sonucu kapitalist gelişmiş ülkelerde para sermayesinin kredi olarak değerlendirme arayışından doğan aşırı finans bulunmaktadır (Yaman-Öztürk, 2008: 155-156).

[852] Bu bağlamda ulusal tabanda gerçekleşen sermaye birikimi ile birikimin uluslararası boyut kazanması arasında önemli bağlantıların yanı sıra bazı çelişkiler de bulunmaktadır. Ancak bu süreçte içsel boyut uluslararasılaşma eğilimine bağlı gelişmektedir (Sönmez, 2005: 138).

sisteminin her bütünsel krizi, beraberinde ekonomik yapının yeniden yapılanma eğilimine getirmiştir. Aslında kapitalist gelişme süreci dünya ölçeğinde farklılaşma ve süreklikler yaratmadan büyüyememektedir. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde, artık farklılaşma ile süreklilik eşzamanlıdır. Küreselleşme, bu süreçteki kapitalist ilişkilerin genişlemesidir. Burada kapitalist ilişkiler farklılıklar dolayında gelişirken, aynı şekilde farklılıklar kapitalist ilişkilerin yoğunluğu daha da artırmaktadır (Ercan, 2006a: 36-37).

Azgelişmiş ülkeler borçları ödeme konusunda pek istekli görünmese de, IMF politikalarından vazgeçilmesinin sermaye kaçışına sebebiyet vermesinden ve bu durumun sonucunda ekonomik yapının kötüleşme ihtimalinden endişe etmektedir. Bu külfetli borç koşulları altında, azgelişmiş ülkelerin önemli yatırım fonu kaynağı olarak yabancı sermayeye bağımlılığı ve küresel finansal piyasalarla esaslı bütünleşmesiyle birlikte, devletlerin elindeki alternatif nedir? Bu soru borç yükü altında olan ve kredilerini yabancı sermayeye bağımlı olarak gören devletler için önem taşımaktadır.[853] Ayrıca azgelişmiş ülkelerde, kendilerinden öncekilerin bıraktığı borçları yüklenerek iktidara gelen yeni hükümetler borçları, geri ödememe seçeneğini olmamakta veya kısmi olarak ödememe seçeneği olmaktadır (MacEwan, 2006: 78-80). Bu çerçevede tarihsel analizde ne yerel ne de küresel dinamikler tek başına yeterli değildir. Çünkü tam tersine bir etkileşim sürecinde bütünsel olarak iç içe geçmiş iktisadi şebekelerle karşı karşıya kalınmaktadır. Etkileşim sermayenin içerdiği ekonomik dinamiklerin çoğul belirlemeleri dolayında gerçekleşmekte, çok değişkenli etkileşim içinde bu ilişki de özel önem taşımaktadır. Bu çerçevede küreselleşme kapitalist birikim sürecinin dünya ölçeğinde belirleyiciliğinin artmasının sonucunda açığa çıkmaktadır. Bu anlamda küreselleşme hem bir süreç hem de aşırı birikim sonucu açığa çıkan krize karşı geliştiren stratejidir (Ercan, 2004: 25-27).[854]

Ekonomik kriz ve krizi aşma politikalarının uygulandığı 1974-82 kesitinde azgelişmiş ülkelerin dış borçlanmalarındaki artış iç ve dış etkenin oluşturduğu sürükleyici güçten kaynaklanmaktadır. Ancak dış dinamik yalnızca kredi kaynağını oluşturan birikmiş fonlar nedeniyle değil, küresel kapitalizmde iktisadi bütünleşmeyi sağlamasıyla

[853] Çünkü en azından kamu finansmanı üzerinde ağır borç yük olarak kalmaya devam etmesi ve toplumsal programlar için kullanılacak mevcut fon kaynaklarını önemli ölçüde sınırlaması anlamında, dış borçların ödenecek olmasının getireceği zorluklar olacaktır (MacEwan, 2006: 78-80)

[854] "Süreç olarak küreselleşme, kapitalizmin toplumsal ilişkilerinin tarihsel gelişiminin belirli bir aşamasını ifade etmekte yani kapitalist ilişkilerin yoğunlaşması anlamına gelmektedir. Strateji olarak küreselleşme ise, kapitalizmin belirli bir aşamasına tekabül eden krizin aşılması ve yeni bir sermaye birikim rejimine geçiş için geliştirilen ve daha çok belirli bir sınıfın ileriye yönelik daha donanımlı olmasını içeren bir dizi mekanizmayı ifade etmektedir. Süreç olarak küreselleşme için belirleyici olan değişkenler, sermaye birikiminin tarihsel olarak yoğunlaşması ve merkezileşmesi iken, strateji olarak küreselleşme ise kapitalist dünya sisteminde neoliberal politika uygulamaları öne çıkmaktadır." (Ercan, 2006a: 30-31).

önemli işleve sahiptir. Sonuçta krizin oluşturduğu finansal koşullar azgelişmiş ülkelerde dış borçluluğu artırmıştır. Bu ülkelerin temel madde ihracatçısı konumunda bulunmaları ciddi döviz darboğazına girmelerine ve borçlanmalarına neden olmuştur. Azgelişmiş ülkelerde temel maddeler ihracat gelirlerinde önemli paya sahiptir. Uluslararası işbölümünde dünya ticaret hacminin krizin etkisiyle sarsılmasıyla dış finansmana başvurulmuştur. Krizle birilikte uluslararası finansman imkanlarının artması kolaylıkla dış borç sağlamaya ortam hazırlamıştır. Yani uluslararası likiditenin ekonomik kriz ile patlaması, kamu finansman olanaklarının arttırmıştır.[855] 1970'lerde uluslararası likiditede kaydedilen hızlı artış kamu finansman sıkıntısındaki ülkeler için önemli kaynak olmuştur. Gelişmiş ülkeler ekonomik durgunluğu aşmak için iç talepteki daralmayı engellemek ve dış talebi koruma amacıyla azgelişmiş ülkelere borç vererek kaynak aktarmıştır.[856] Ancak iktisadi bunalımın 1981-82'de yaşanan durgunlukla birlikte doruğa ulaşması ve özellikle ABD'de uygulamaya konulan parasalcı politikalara bağlı olarak faiz oranındaki tırmanış, hızla borçlanan azgelişmiş ülkelerin borç servisini yerine getirememesine yol açmış ve 1982'de borç krizi patlak vermiştir. Borç krizine giren azgelişmiş ülkelere de istikrar ve yapısal uyum politikaları uygulanmaya konulmuştur (Sönmez, 2005: 140-143).

Borç krizi borçlanma tuzağının kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.[857] Yani borçlandıkça, borçlanmak için net sermaye çıkışı yapılmasıdır. Borçlu ülkenin mevcut ekonomik yapısı ile bu net kaynak transferini yapamayacak noktaya gelmesi ve bu noktaya yaklaşması, alacaklılar için borç krizinin başlaması demektir. Yani gelişmekte olan ülkeler, borç stokları artmaya devam ederken, borç tuzağı nedeni ile gelişmiş ülkelere kaynak transferi yapmışlardır. Borçlu ülkeler, bu dönemde ödemeler dengesi sorunlarını gidermek için borç almamış, tersine çok borç ödedikleri için ödemeler dengesi sorunları ile karşılaşmıştır. Bu anlamda borç krizi alacaklının yani küresel sermayenin kendi yarattığı krizdir (Erdoğdu, 1994a: 34). 1980'lerin başında azgelişmiş ülkeler borç kriziyle yüz yüze gelmiştir. Ekonomik yapısının sınırlılıkları tarafından belirlenen krizin temel sebebi, bu ülkelerin büyük miktarlara ulaşan borçlarını ödeyememesidir.[858] Borç

[855]Çünkü kriz yıllarında küresel finansal piyasalar gelişmiş, bankacılık faaliyetleri uluslararasılaşmış, uluslararası sermaye hareketleri artmış ve otonom nitelikte para emisyonu gerçekleşmiştir. Bu süreçte döviz piyasası uluslararası ödeme araçlarının öncüsü olmuştur (Sönmez, 2005: 142).

[856] Bu süreçte çokuluslu bankalar önemli bir rol üstlenmiş, gelişmiş ülkeler arasında rekabetin arttığı dönemde gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerdeki talepleri korunmuştur (Sönmez, 2005: 142-143).

[857] "Borç tuzağı, her yıl sürekli borçlanarak ve belirli anapara ve faiz ödemesi sistemi ile bir süre sonra borç servisinin, yeni alınan borç miktarını aşması ve dış borçlanmanın, tersine sermaye hareketine dönüşmesidir. Borç tuzağı, borç krizini doğurmuş, anapara ve faiz ödemeleri tıkanmıştır." (Erdoğdu, 1994a: 33).

[858] Azgelişmiş ülkelerde üretimi sürdürmek için sermaye ihtiyacı, gelişmiş ülkelerdeki sermayenin finansal olarak kolay biçimde değerlenmeye gitmesinde karşılık bulmuş; bu kredilerin faiz oranları yükselip vadeleri kısalınca ve ticaret hadleri ülkeler aleyhine değişince kriz yaşanmıştır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 66).

krizlerinin ardından IMF devreye girmiş, borçların yüksek boyutlara ulaşması, borç veren finansal kurumları zor durumda bırakarak uluslararası finans sistemi için bir tehdit yaratmıştır. IMF ile yapılan anlaşmalarla borçların ertelenmesi, yeniden yapılandırılması ve ödemeler için ek finansman sağlanması kararlaştırılmıştır. Bunlar aynı zamanda istikrar ve yapısal uyum politikalarını da içermiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 66).

Krizlerin uluslararası nitelik kazanma eğiliminin kökleri, ABD'deki borsa çöküşünün İngiltere, Fransa ve Almanya'ya sıçradığı 1857 yılına kadar uzanmaktadır. 1873'te Viyana borsasındaki çöküşün Avrupa'ya ve ABD'ye sıçraması, finans sisteminde bozukluğun diğer sistemlerde de hissedildiğini yeniden göstermiştir. 20. yüzyılın sonlarında küresel ölçekte finansal bütünleşme eğilimi, bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerle ivme kazanmıştır. Küresel finansal piyasalar tam bir bütünleşmeye doğru ilerlemesiyle, geniş çaplı bir uzmanlaşma ortaya çıkmıştır (Allen, 2003: 223-224).[859] Gelişmiş ülkeler krizi aşmak için dış kredilerle azgelişmiş ülkelerin kendilerine yönelik taleplerini sürdürmelerini sağlamışlardır. Ancak küresel ölçekte yeni likidite yaratarak krizi aşma sadece dış kredi olanaklarının artırılmasıyla değil, iktisadi bütünleşmeyle olanaklıdır. Bu bağlamda sermayenin uluslararasılaşmasının ardından finans sistemi de aynı küresel boyutları kazanmıştır.[860] Sonuçta uluslararası ekonomik yapıyla, küresel kapitalizm gerekleri doğrultusunda temeller atılmıştır (Sönmez, 2005: 181-182).

Küreselleşme sürecinde finansal alandaki gelişmeler, bir yandan finansal yapıların dünya ölçeğinde hızlı biçimde bütünleşmiş olmasıdır, diğer yandan da türev piyasalar gibi yeni finansal piyasaların oluşmasıdır. Finans sisteminin küresel ölçekteki bütünleşmesini olanaklı kılan iki gelişme; bilişim teknolojilerinde ortaya çıkan yenilikler ile sermaye hareketlerinin serbest bırakılması olmuştur. Genel olarak finansal piyasalarda işlem gören para hacmi, gerek uluslararası ticaretin gerekse küresel üretimin parasal hacmini çok aşmıştır. Ayrıca kredi sistemini, hisse senedi ve tahvil gibi menkul kıymetleri, borsa spekülasyonunu ve türev piyasaları ile karmaşık finansal araçları ortaya çıkaran, kapitalist küresel sistemdeki yeni gelişmeler olmuştur. Buna karşılık finansal araçlar, bu süreçte bir bütünleşme olarak finansal alanda genişleme yaratmıştır (Öztürk, 2006: 250-253).

---

[859] Gelişmekte olan ülkeler ise sermaye hareketlerini kısıtlamaya daha yatkındılar; sermaye girişlerini belli yatırım türleriyle kısıtlamaya ve ani sermaye çıkışlarından kendilerini korumaya çalışmışlardır. Ancak temel politikası sermaye hareketlerinin serbestleşmesi olan IMF, yürüttüğü görüşmeler sonunda elindeki yetkileri bu serbestliği etkileyecek politikaları da içerecek şekilde genişletmiştir (Allen, 2003: 224).

[860] Çünkü uluslararası finansal piyasalar hızlı bir genişleme içine girmiş, özel ticari bankaların ulusötesileşme süreci hızlanmıştır. Bu süreç üretken sermayenin uluslararasılaşmasına destek olmuş ve küresel ölçekte bütünleşme finans sistemi yönünden de tamamlanmıştır (Sönmez, 2005: 181-182).

1980'li yılların sonlarında borçlu ülkelerde göreli olarak düzelmenin ilk işaretleri alınmıştır. Buna katkıda bulunan etkenlerden ilki genişleyen finansman seçenekleri olmuş ve bu seçenekler dış borcu azaltmıştır. İkincisi istikrar ve yapısal uyum politikaları ile büyüme süreci makroekonomik istikrarsızlıkları azaltmıştır. Üçüncüsü, yabancı sermaye geri dönmüş, doğrudan yabancı yatırımlar artmış ve dış borca yol açmayan kamu finansman yöntemleri bulunmuştur. Bu süreçteki istikrar ve yapısal uyum politikalarının hedefi devletin ekonomideki ağırlığının azaltılması ve serbest piyasa ekonomisinin daha fazla çalıştırılması olmuştur (Sönmez, 2005: 378-380).[861] Kriz sonrası devletin yeniden yapılanması da, sermayenin yeniden yapılanmasından ayrı değildir. Gelişmiş ülkelerdeki ekonomik dönüşümle birlikte, azgelişmiş ülkelerde 1980 sonrasında yapısal dönüşüm hayata geçirilmiştir. Bu çerçevede 1990'ların sonunda, gelişmekte olan ülkelerin finansal krizlerle karşılaşması da benzer nitelik taşımıştır. Krizlerin ardından borçların ertelenmesi, yeniden yapılandırılması ve yeni kredilere erişimde IMF temel kurum haline gelmiş ve YUP dayatılmıştır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 67).[862]

Küreselleşme dönemiyle kapitalist ekonomi, para ve meta akımlarının hızlanmasında yeni sıçramaya tanık olmuştur. Buna karşılık bu gelişme ulusal ekonomileri ortadan kaldırmamış, iktisadi bütünleşmenin farklı özelikler taşıyan ulusal ekonomiler arasında gerçekleşmesi, küresel sisteme özgül yeni çelişkiler getirmiştir. Sorunun temelinde finansal alanın genişlemesi yani sermaye hareketlerinin küresel ölçekte serbestleşmesi ile birlikte, sermayenin finansal şişkinlik koşullarında kendine daha iyi plasman koşulları araması yatmaktadır. Uluslararası sermaye hareketleri, ekonomik yapıya girdiğinde canlanma yaratmaktadır. Ülke ekonomi de, finansal akımları cezbedebilmek amacıyla ulusal parasının değerini istikrara kavuşturmaktadır.[863] Daha sonra yaşanan dış ödemeler sorunları ile ulusal paranın istikrarı tehdit altında kalmaktadır. İşte bu tehdit altında paranın değer yitiminden kurtulmak için yabancı sermaye kaçmakta, finansal çöküşle karşılaşılmakta ve bu da ekonomide krizle sonuçlanmaktadır. Bu tür kriz dinamiği, küreselleşme ve finansal serbestlikten sonra ulusal ekonomik yapıdan bağımsız

[861] Böylece kamu kesiminin küçültülmesi gündeme gelmiştir. Bunun etkin araçlarının başında özelleştirme gelmekte ve borç yükü özelleştirme gerekçeleri arası yer almaktadır. Finansal piyasaların uluslararasılaşması, böylece küreselleşmenin hızlanması azgelişmiş ülkelerde özelleştirmeler için uygun zemin oluşturacak ve kamu finansmanında piyasa ekonomisi çözümüne ulaşılacaktır (Sönmez, 2005: 380).
[862] 2000'lerdeki yapısal dönüşüm 1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanmayı tamamlar nitelikte olmuş, bu süreçteki iktisadi kurumların etkin işlemesini hedeflemiştir (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 67).
[863] "Bu bir kez sağlandı mı bir süre için kendi kendini sürdüren bir süre dönüşür, çünkü bu spekülasyon sermaye hareketi döviz arzında bolluğa yol açarak ülkenin ulusal parasının değerlemesine yol açmaktadır. Fakat ülke koşulları kendine özgü faktörlerin etkisinde değiştiği için ulusal parayı istikrarlı tutma çabası rekabet gücü sınırlı ülkelerde paranın aşırı değerlenmesine yol açmaktadır." (Savran, 2002: 34).

olarak gelişmektedir. Yani burada ulusal makroekonomik politikalarının yanlışlığının ötesinde, kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşmenin neden olduğu yapısal uyumun kendiliğinden bir kriz dinamiği içermesi söz konusu olmaktadır (Savran, 2002: 34-35).

Makroekonomik politika ulusal ekonomik yapıyı yönetmek için iki temel araçtan oluşmaktadır; mali ve parasal politikalar. Mali politikanın başlıca araçları vergilendirme ve kamu harcamalarıdır. Parasal politika, bir ulusal para gereksiniminin karşılanmasının boyutu ve hızının belirlenmesi yoluyla işlemektedir. Ancak, küreselleşme mali ve parasal politikaların etkisinin temellerini çürütmektedir. Böylece de ulus devletler artık ekonomik yapılarını yönetme yeteneğinden yoksun kalmaktadır. Bu nokta için imkansız üçlem yardımcı olmaktadır. Ulus devletler, iktisat politikasının üç amaç arasındaki ödünleşmesiyle karşı karşıya kalmaktadır: sabit döviz kurları, bağımsız ulusal para politikası ve serbest uluslararası sermaye hareketliliği. Böylece küreselleşme kamu kesimini sınırlasa da ulusal iktisat politikaları ortadan kaldıramamaktadır. Bir ulusal devlet, makroekonomik politikayı seçenek olarak alma kapasitesine sahip olabilmektedir. Ancak ulusal devlet bağımsız para politikası izlemek için sabit döviz kurlarını veya serbest sermaye hareketliliğini terk etmesi gerekmektedir.[864] Aslında makroekonomik politikada önemli sınırlamalar yurtiçi düzeyde olmaktadır. Ulusal ekonomi, uluslararası yapıdan yalıtılmışsa, maliye politikası borçlanma maliyeti tarafından sınırlanmaktadır. Ulus devlet ekonomik büyüme için harcama yaptıysa, sonuçta oluşan kamu açığı iç borçlanmayla karşılanmaktadır.[865] Borç arttıkça artan risk borç verenlerin yüksek faiz oranları talep etmelerine neden olmakta ve devletin daha fazla borçlanma cesareti kırılmaktadır. Yine, ulusal ekonomide para politikası üzerindeki diğer önemli sınırlama enflasyondur. Bu da merkez bankasının para arzını artırarak ve faiz oranlarını düşürerek ekonomik büyüme yeteneğine sınır getirmektedir (Gilpin, 2008: 417-421).

İstikrar ve yapısal uyumdaki temel amaç, enflasyonu düşürmek ve fiyat sapmalarını düzeltmektir. Yani ekonomik yapıda, iç ve dış dengesizlikler giderilmektedir. İç denge düşük enflasyonla, dış denge ise istikrarlı döviz rezerviyle gerçekleştirilerek sürdürülebilir ekonomik büyüme sürecine girilmektedir (Akdemir, 2001: 53-54).[866] Bu

[864] Çünkü bankaların faiz oranları ve para arzı üzerindeki gücü bir ölçüde azaltılmış olsa da nakit ile banka rezervleri, temel değişim ve hesap ödeme araçları olarak kaldığı sürece merkez bankaları para arzı ve bu nedenle de ekonomi üzerindeki denetimi hala ellerinde tutabilmektedir (Gilpin, 2008: 418)

[865] Bu durum da bütçe açığı ve bu açığın borç faizlerinin ödenme maliyetleri artıkça tahvil alanlar giderek devletin borçlarını ödemeyebileceğini ve para politikasını para arzını şişirmek ve borcun gerçek değerini düşürmek için kullanabileceğinden, kamu borcuna bir üst sınır getirilmektedir (Gilpin, 2008: 419).

[866] Bunu sağlamak için, ekonominin serbestleşmesi ve ihracatın artırılması gerekmektedir. Böylece de ithalat da kolaylaşacak, dış ve iç fiyat arasındaki sapmalar giderilecektir (Akdemir, 2001: 53-54).

çerçevede EİP'nin bütçe politikası hedefleri şöyledir: Kamu bütçesinde açıklarının azaltılması için harcamaların kısılması ve gelirlerin artırılmasıdır. EİP'de toplam talebin daralması hedeflendiği için kamu harcamalarının azaltılması ve vergilerin artırılması gerekmektedir. Ancak IMF'nin tercihi kamu harcamalarının ciddi oranlarda azalması yönündedir. Kamu harcamalarının azaltılması stratejisi, kısa vadeli ekonomik istikrardan uzun vadeli yapısal uyuma geçişte bir köprü görevi üstlenmektedir. Çünkü istikrar önlemleri kamu kesimini daraltmayı, yapısal uyum düzenlemeleri de kaynakların özel kesime tahsisini hedeflemektedir. Bununla birlikte vergisel değişikler daha çok vergilerin randımanını artırıcı yönde gerçekleştirilmiştir.[867] Ancak esas olarak EİP, kamu harcamalarının kısılması stratejisine dayanmaktadır. Bu nedenle maaş ve ücret ödemelerinden kaynaklanan reel harcamalar azalırken ve kamu kesimi yatırımları kısıtlanırken, özel sektöre transfer ödemeleri ve dış ile iç borç faiz ödemelerinden kaynaklanan harcamalar hızla artmaktadır (Sönmez, 2005: 335-336).

İstikrar ve yapısal uyum politikaları aşamalı olarak uygulanmaktadır. Bu aşamaların hangi sırayla uygulanacağı önemlidir. YUP ile gerçekleştirilen dönüşümler, EİP ile birlikte uygulanmaktadır. YUP bir paketin parçası olmaktadır. Fakat içerdiği idari-mali yeniden yapılanma birden uygulanmaya konulamaz. Öncelikle makroekonomik politikalar uygulanmaktadır. Bu uygulamalar istikrar önlemlerini içermektedir. Temeli sıkı para ve maliye politikasıdır (Akdemir, 2001: 51-52). EİP ise konvansiyonel politikaların uygulanmaya konulmasını sağlamaktadır. Para ve maliye politikasına ilişkin klasik talep yönetiminin yanı sıra döviz kuru ayarlamaları kullanılan başlıca araçlardır. Böylece de para ve maliye politikaları arasında tamamlayıcılık ortaya çıkmaktadır. IMF tarafından mali dengesizlik için, parasal büyüklüklerin istikrarlı olduğu ortamda bütçe kısıtlamasına gitmek tek geçerli çözümdür. EİP'de miktar üzerinde yaratılacak etki toplam talebin kısılmasına doğrudan bağlıdır. Parasal büyüklüklerde ve kredi hacmindeki artış, talebin reel anlamda arzı aşmasına yol açacağı için denetim altına alınması gerekli görülmektedir. Buna ulaşmak maliye politikası araçlarıyla mümkün olmaktadır.[868] Böylece para politikasının araçları olarak açık piyasa işlemleri, bankaların zorunlu

[867] Kamu harcamalarının azaltılmasının yanı sıra vergi gelirleri de bir araç olarak değerlendirilmektedir. Üstelik vergi indirimi selektif biçimde özel sektörün, bu bağlamda özellikle ihracata yönelen sektör ve firmaların korunması ile özendirmesinde etkin olarak kullanılmıştır (Sönmez, 2005: 335-336).

[868] Bunun nedeni azgelişmiş ülkelerdeki merkez bankalarının, parasal hedeflere ulaşmak için kullanabilecekleri parasal araçların etkinliklerinin kısıtlı kalmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü parasal tabanın üç öğesinden yalnızca biri, yani merkez bankasının ticari bankalara açtığı krediler aktif politika aracı olarak kullanılabilmekte, bu da iç krediye kısıtlamaktan çok genişletme yönünde olmaktadır. İkinci öğe olan net yabancı varlıklar ödemeler dengesine bağlı olarak değişmekte sonuncu öğe Merkez Bankası tarafından kısa vadeli avans ise kamu finansmanında kullanılmaktadır (Sönmez, 2005: 332-333).

ihtiyatları, faiz oranları düzenlenmesi ve banka kredi tavanlarından yalnızca bankaların zorunlu ihtiyatlarının tam anlamıyla kullanılabilmiş, ticari banka kredilerine konulan tavan ise seyrek olarak bir araç niteliği kazanmıştır. Organize sermaye piyasalarının gelişmemesi açık piyasa işlemlerini sınırlamış ve faiz oranlarının serbestçe değil resmen saptanması para politikası araçları etkinlik kaybına uğratmıştır (Sönmez, 2005: 332-334).

Dünya kapitalizmin dışsal hatlarını tanımlamakta ek bir nitelendirme gereklidir. Çünkü dünya erimli olsa da bir yerküre ekonomisi değildir. Yani tüm insanlığım geçimini doğrudan etkilese dünya ekonomisi yerküredeki tüm ekonomik süreçleri kucaklamaz ve kendi işleyişinde tüm insanları kapsamaz.[869] İşte küresel ekonomi, ülkelerin finansal bütünleşme düzeylerine, ticari rekabet potansiyellerine ve ekonomik büyümede aldıkları paya göre temel bir asimetri ile karakterize edilmektedir. Tüm ekonomik süreçler küresel ekonominin başat mantığıyla yani ticari açıklığın büyümesi ve finansal alanın genişlemesi ile yakından ilintilidir (Castells, 2008: 382-383). Ancak küresel ölçekteki iktisadi bütünleşme, uluslararası işbölümü çerçevesinde ortak sorunlara yol açmaktadır. Ülke ekonomileri farklı tarihsel süreçlere sahip olsa da, benzerlikler küresel kapitalizmin temel mantığına ilişkindir. Sermaye birikim koşullarının dünya ölçeğinde gerçekleşmesi, ulusal ekonomik yapıları olumsuz yönde etkilese de, uluslararası finans sistemi ile bütünleşme sürecindeki sermaye kesimi için aynı şey doğru değildir (Ercan, 2002: 51-52).[870]

1982'de borç krizinin ardından ilk önlemler; borç ertelemeleri ile kredi sağlamak olmuş ve borç servisi için EİP uygulanmıştır. Alınan önlemler dış ticaret açıklarında kısa vadede azaltıcı etki yaratmış, fakat uzun vade için yetersiz kalmıştır. Bu arada EİP'in uzantısı YUP'da yürürlüğe konulmuştur. Yani her türlü serbest piyasa çözümüne başvurulmuştur (Sönmez, 2005: 378). Bu çerçevede 1980'li yıllardaki, özel borçların kamulaştırılması ve borç erteleme stratejileri başarılı olmuş ve borç krizinin küresel öleçkte ekonomik krize dönmesi engellenmiştir. Bu süreçte uluslararası sermaye hareketleri gelişmekte olan ülkelerin lehine dönmüş ve küresel finansal piyasalarda kredileri yükselmiştir (Erdoğdu, 1994a: 46-47).[871] Yine de borçlu ülkelere kaynak girişi

[869] Etkileri dünya ölçeğine erişse de gerçek işleyişi sadece ülkenin ve bölgenin uluslararası işbölümündeki özgün konumuna göre değişen ekonomik yapı dilimlerini ilgilendirmektedir (Castells, 2008: 382).
[870] Çünkü bütünleştirilmiş olsa da, kapitalist gelişme sürecinde sermayeler farklı işlevler yüklenmekte ve sermaye içi bileşenler süreçte farklı biçimler alarak kendilerini göstermektedir (Ercan, 2002: 52).
[871] Özel finansmanın boyutlarının artması, 1982-1990 döneminde özel borçların kamulaştırılması ile risk unsurunu azaltan özel bankaların yeniden doğrudan borç vermeye girişmesidir. Gelişmiş ülkelerdeki durgunluk da küresel sermayeyi, özelikle gelişmekte olan ülkelere yöneltmiştir (Erdoğdu, 1994a: 46-47)

olmamış, tersine dışarıya kaynak transferi yapılmıştır. Ancak borç baskısı artmaya devam etmiş ve borçlanma eğilimi tersine çevrilememiştir.

1990'larda küresel ölçekte çağdaş finans sistemi hızla genişlemiş ve bütünleşmiştir. Finansal alanın genişlemesi, finansal yapı ve faaliyetlerin serbestleşme ile birlikte gerçekleşmiştir. Böylece finansal kesim, reel sektörden daha hızla büyümüştür.[872] Finansal bütünleşme de, finansal serbestleşmesi ile iç içe gerçekleşmiştir. Finansal serbestliği sürükleyen üç etken vardır. Birincisi son 20 yılda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki atılımlardır. İkincisi, ülkelerin finansal alanındaki rekabetidir. Son olarak, bir ülkede finansal serbestleşmenin giderek bir tür hareketlenme kazanmasıdır.[873] Sonuçta daha çok finansal serbestlik için baskılar sürmüştür (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 72-73). Bu bağlamda ulusal finansal piyasalar küresel anlamda karşılık olarak bağımlıdır. Sermaye, ilk kez küresel anlamda bütünleşmiş finansal piyasalardan yönlendirilmektedir. Bu nedenle uluslararası finansal akımlar hız olarak çarpıcı ölçüde artmıştır. Finansal bütünleşmeyle ise, devletlerin para ve maliye politikasındaki özerkliğin altını oyan, ulusal paralar arasındaki değişim değerini etkileyen nakit ticaretinin hacmi aşırı ölçüde yükselmiştir. Sermaye piyasaları ve döviz kurları birbirleriyle bağlantılı olduğu için, para politikaları ve faiz oranları da bağlantılıdır. Böylece, ulusal ekonomiler de birbirine bağlı olmaktadır (Castells, 2008: 367). Çünkü finansal akımlar doğru makroekonomik politikaları uygulayan ülkeye değil, farklılık gösteren ekonomilere aynı hızda ilgi göstermektedir. Bir yandan finans sermayesinin küreselleşmesinin boyutlarını, diğer yandan finansal serbetliği içeren bu süreç, bilişim teknolojisindeki gelişmeleri de arkasına alarak ekonomik yapıyı spekülatif finansal alana çekmektedir. Bu sürecin temelini, ulusal piyasalardaki faiz ve döviz kuru farklılıklarından kaynaklanan kısa vadeli sermaye hareketleri oluşturmaktadır (Yeldan, 2003: 21).

Küreselleşme ekonomide daralma ve büyüme ile enflasyon ve deflasyon yaratılarak dalgalanmalar eşzamanlı yaşanmıştır. Konjonktür dalgalanmaları enflasyon ve deflasyon yoluyla çağdaş finans sisteminin evrimini etkilemiştir.[874] Devletler

[872] Finansal alanın uluslararasılaşması, uluslararası nitelikteki finansal işlemlerin küresel finansal piyasalar içindeki payının artmasındır. Uluslararası finansal işlemler yerleşik olmayan kişilerin taraf olduğu ve yabancı bir para ile birimlendirilmiş aktiflerin olduğu işlemlerdir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 72).

[873] Çünkü finans kurumlarının kaynak sağlama alanında faaliyetlerini serbestleştirdiğinde kaynak maliyetleri yükseldiğinden, bu finansal kurumlar karlılıklarını koruyabilmek amacıyla plasman faaliyetlerinin de serbestleştirilmesi için mücadele etmişlerdir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 73).

[874] Deflasyonist dönemler, fiyat rekabetini ve aşağı doğru fiyat esnekliğini önlemeye çalışan devlet düzenlemeleri karmaşası yaratmaktadır. Enflasyonist dönemler ise geliri borç verenin aleyhine ve borçlananın lehine, risk alan ve enflasyon ile oluşan spekülasyon olanaklarından yararlanarak yeni zenginlikler için ucuza borçlananları gözeterek yeniden dağıtmaktadır (Allen, 2003: 209).

1970'lerde enflasyon dalgasına, 1980'lerde ise serbest piyasaların, serbest döviz kurlarının, serbest finansal akımlarının ve düşük vergilerin öne çıktığı politikalara kaymıştır (Allen, 2003: 208-210). EİP ekonomide daralmaya, YUP ise büyüme hızında dalgalanmalara yol açmaktadır. Daralma programdaki ekonomik büyüme modelinden, bu bağlamdaki politika araçlarından kaynaklanmaktadır. Alınan önlemler ekonomik daralmaya neden olmaktadır. Makroekonomik istikrarsızlığın toplam talebin şişkinliğine bağlanmasıyla, daraltıcı maliye ve para politikasının yanı sıra kur ayarlamalarına ve devalüasyonlara da başvurulmaktadır. Dış ödemeler dengesinde olumlu gelişmenin bedeli ekonomideki daralma olmaktadır.[875] Bir bütün olarak istikrar ve yapısal uyum politikaları azgelişmiş ülkelerde dış ticaret üzerinde pozitif etkiler yaratmış olmakla birlikte ekonomi sağlıklı yapıya kavuşmamış ve sürdürülebilir büyüme sürecine girmemiştir. Diğer nokta ise borç servisi yani borç faizi ödemeleri önemini korumuş ve reel faiz ödemelerindeki azalma kalıcı olamamıştır (Sönmez, 2005: 384-389).

Dünya ölçeğinde uluslararası ekonomik yapıda dış ticaret ve yabancı yatırımlar gelişmiş olmasına karşın, başat güç ulusal ekonomidir. Yani, ulus devlet ekonomiyi yönlendirebilmektedir. Küresel ekonomide ise serbest piyasa mekanizması çalışmakta ve ulus devlet ekonomik yapıyı yönlendirememektedir. Bu bağlamda ekonominin küresel piyasaların başatlığı altına girmesi çokuluslu şirketler aracılığıyla olmaktadır. Bu şirketler ulus devlete ayrıcalık tanımamakta ve yüksek kara bakmaktadır. Küreselleşme sürecinde ileri düzeyde uluslararasılaşmış ekonomik yapı ortaya çıkmaktadır (Sönmez, 2005: 440-441). Uluslararası sermaye hareketleri, ulusal piyasalardaki yüksek reel faize yönelirken, döviz birikimi sağlamakta, bu da ulusal paranın aşırı değer kazanmasına yol açmaktadır. Böylece ithalat ucuzlarken, ihracatçı sektörler gerilemekte, cari açık büyümektedir. Bu koşullarda sağlanan ekonomik büyüme ise dışa bağımlı olmakta ve reel faiz ile döviz kuru arasındaki dengelerin bozulmasıyla finansal çöküntü çıkmaktadır. Uluslararası sermaye hareketlerinin diğer sonucu, Merkez Bankaları açısından bağımsız para, faiz ve döviz kuru politikası izleme olanağı bırakmamasıdır. Sermaye hareketlerine tamamen açık ekonomide artık faiz ve döviz kuru birleşerek tek finansal alana dönüşmektedir.[876] Bu süreç altında ulusal finansal piyasalar kısa vadeli sermaye hareketlerinin denetimi altına

[875] Ekonomik faaliyetin yavaşlatılması ve toplam talebin daraltılması yoluyla ithalatın dolaylı yoldan kısılması sağlanmaktadır. Yani, ithalat faturasının kabul edilebilir sınırlar içinde tutulması ülke içinde deflasyonist politikaların yürürlüğe konulmasıyla olanaklı kılınmaktadır (Sönmez, 2005: 386-386).

[876] Dolayısıyla, aşırı rezerv birikimine ve ulusal tasarrufların daraltılmasına yol açan bu süreç, istikrarsız büyüme trendi yaratmaktadır. Bu duruma ek olarak, merkez bankalarının para otoritesi işlevi giderek kısıtlanmakta, para piyasaları da spekülatif dalgalanmalar altında kalmaktadır (Yeldan, 2003: 22-23).

girmektedir. Böylece ulusal ekonomide reel sektör ve finansal kesimi birbirinden giderek uzaklaşmakta ve spekülatif kazançları beslemektedir (Yeldan, 2003: 21-24).

Neoliberalizm önce ticari, ardından finansal serbestleşme politikaları ile azgelişmiş ülkelerde hızla uygulamaya konulmuştur. İhracata yönelik ekonomik büyüme modeliyle de dış ticaret önündeki engeller kaldırılmıştır. Ayrıca küreselleşmenin önemli sonucu, meta ve üretken sermayenin yanısıra, para sermayenin uluslararasılaşmasıdır. (Önder ve Balseven, 2009: 78-81).[877] Diğer taraftan bu evrede küreselleşmenin ivme kazanmasıyla finansal krizler ve makroekonomik istikrarsızlıklar da sıklaşmıştır. Ancak finansal krizlerin ekseni 1990'larda gelişmekte olan ekonomilere kaymıştır. Bu gruptaki ülkeler zincirleme olarak kriz sürecine girmiş ve IMF patentli istikrar ve yapısal uyum politikalarını uygulanmıştır. 1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerdeki yapısal uyumun ilkeleri Washington uzlaşmasında belirlenmiştir. İlkeler arasında mali disiplin, kamu harcamalarının yeniden yapılanması, vergi reformu, serbestleştirme (dış ticaret, doğrudan yatırımlar ve finans), özelleştirme, kuralsızlaştırma ve mülkiyet haklarının güvence altına alınmasıdır. Bu ilkeler yenileriyle güçlendirilmiş Post Washington uzlaşmasına geçilmiştir. Yeni ilkeler demetinde siyasi reformlar ile sosyal güvenlik kurumlarının bütçelerinde kısıntıya gidilerek mali fazla edilmesidir (Sönmez, 2005b: 10).

Gelişmiş ülkelerde verimlilik artışlarının yavaşlaması ve hızla artan dünya petrol fiyatlarının da etkisiyle şiddetlenen stagflasyonist eğilimler, bunları sermaye birikim sürecinin sürdürülmesinde yeni arayışlara itmiştir. Aynı dönemde, Reagan-Thatcher rejimlerinin başını çektiği ortamda neoliberalizmin yükselişe geçtiği gelişmiş ülkeler için azgelişmiş ülkeler çıkış yolu olmuştur.[878] 1980'lerde aynı amaçlar doğrultusunda birlikte hareket eden IMF ve DB'nin katkılarıyla neoliberal iktisat politikaları azgelişmiş ülkelere yayılmıştır (Şenses, 2004: 13-18).[879] Ancak dünya kapitalizmi 1970'lerdeki yaşanan daralmadan bu yana uzun dönemli bir kriz içindedir. Bu uzun krizde ekonomi sürekli bunalım içinde değildir, ama dönemsel olarak yaşanan daralmalar canlılık dönemlerine göre daha şiddetli biçimler almıştır. Özelikle sistemin zayıf halkaları olarak gelişmekte

[877] Sermayenin getiri arayışı, bir yandan finansal alanın olağanüstü boyutlara ulaşmasına, diğer yandan finansal kesimin reel sektörden daha hızlı genişlemesine neden olmuştur (Önder ve Balseven, 2009: 81).
[878] Azgelişmiş ülkelerin kapitalist küresel sistemle bütünleşmesini gelişmiş ülkeler açısından gerekli kılan temel bir unsur ön plana çıkmıştır. Bu unsur ise, borç krizinin sanayileşmiş ülke finans piyasalarında yarattığı deprem sonucunda azgelişmiş ülkelerin borçlarını ödeme kapasitelerinin ancak ihracata yönelmeleriyle mümkün olabileceği değerlendirmeleridir (Şenses, 2004: 13-14).
[879] Bu politikalar, mal ve faktör piyasalarında fiyat müdahalelerinin kaldırılması, dış ticaretin ve finansın serbestleştirilmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi, doğrudan yabancı yatırımların ve finansal akımların serbestleştirilmesi, özelleşmelerinin yaygınlaşması ve işgücü piyasalarının esnekleştirilmesi amaçları ön planda tutalarak piyasa ekonomisi doğrultusunda dönüştürmede etkili olmuştur (Şenses, 2004: 13-18).

olan ülkeler ağır krizler yaşamıştır. Kapitalist küresel ekonomide yaşanmakta olan uzun kriz, bugüne kadar karşılaştığı finansal çöküntü tehlikelerini yani 1982 borç krizi, 1987 Wall Street borsa çöküşü, 1992-1993 Avrupa para krizini anlatmıştır. Bunun temelinde ekonomik krizi derinleştiren finansal şişkinlik yatmaktadır. Ama diğer tarafta küresel ölçekte finansal kırılganlık ve gelişmekte olan ülkelerdeki ani finansal krizler de yatmaktadır. Küresel kapitalizmin uzun iktisadi bunalım süreci, eşzamanlı daralmalara yol açmaktadır (Savran, 2002: 33-34). Finansal serbestlik, azgelişmiş ülkelerin iktisadi bütünleşmesinde kullanılmıştır. Sonuçta ekonomik felaket ortaya çıkmış, artan dış borçla birlikte sanayisizleşme başlamıştır. İktisadi serbestleşmenin etkisiyle ithalat furyası başlamış ve ulusal sanayi temelden sarsılmıştır. Bu süreçte borçlanma artmış, dış borç servisi giderek ağırlaşmış ve dış kaynak akışının kesintiye uğraması üzerine borçlu ülkeler finansal krizine sürüklenmiştir. Krizin derinleşmesi öncelikle borç ertelemelerine gidilmesine, ardından da yapısal uyum sürecine yol açmıştır (Sönmez, 2005: 303-304).[880]

IMF'nin istikrar ve yapısal uyum politikaları ile birlikte gelen koşulları parasalcı bir niteliktedir. Yani, parasal ve mali göstergelerle ilgilenmektedir. Yapısal uyumun temel hedef ödemeler dengesinin sağlanmasıdır. Öyle ki, ekonomik yapıları mali uyuma uygun hale getirelerek gelişmekte olan ülkeler, dış borcunu düzenli biçimde ödemeye öncelik verebilmektedir. Buradaki amaç borç yükümlülüklerini yerine getirebilmek için kamu maliyesini ve gelir kaynaklarını seferber etmektir. Borç krizi, küresel sermayenin azgelişmiş ekonomileri denetime almasına yol açmıştır (Erdoğdu, 1994b: 41). Böylece kamu borcunun yeni ödeme planına alınması borç servisinde azalma yaratmamıştır. Borç idaresinin ilk sonucu, azgelişmiş ülkelerin anapara ve faizi geri ödemek için bütün kaynaklarını kullanmak zorunda kalmasıdır. Yani azgelişmiş ülkeler aldıklarından daha fazlasını geri ödemiştir. Resmi ve özel borçlar için yeni ödeme planı istemek zorunda kalan bütün ülkelere IMF programı dayatılmıştır. Bunun anlamı, ülkenin borç geri ödemelerini gerçekleştirebilmesi için cari fazla vermesidir.[881] Dolayısıyla, 1980'lerde iktisat politikalarının ilk hedefi, borç geri ödemesini sağlayacak cari fazla yaratmaktır. Ama bu stratejide iki sorun vardır. Birincisi, bunun ekonomik maliyeti. Borç krizi giderek daha çok farkına varılan durum olmuştur. Borç krizinde bir kısır döngü vardır; yavaş ekonomik büyüme, borç sorununu çözmek için uzun vadeli strateji oluşturulmasını

[880] Bu bağlamda ödemeler ileri tarihlere taşınmıştır. Ayrıca borçlar da erteleme kapsamına alınmıştır. Borç ertelemeleriyle birlikte azgelişmiş ülkeler IMF ile stand-by anlaşmaları yapmıştır (Sönmez, 2005: 304).

[881] IMF programının ana öğeleri şunlardır: Döviz kurunun devalüasyonu, kredi genişlemesinde tavan tespiti, kamu açıklarının azaltılması ve fiyat sübvansiyonlarının kaldırılması. Bu politikaların en önemlileri ilk ikisidir, çünkü amaç sürdürülebilir ödemeler bilançosu sağlamaktır (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 200).

zorlaştırmaktadır. Ama borcu ödeme zorunluluğu, bu yavaş büyümenin arkasında yatan temel bileşendir. İkincisi, borç krizinin uzun vadeli sonuçları sadece gelişmekte olan ülkelerle sınırlı değildir. Böylece azgelişmiş ülkelerin borç sorunları, gelişmiş ülkelerin üretim düzeyi üzerinde de etkili olmuştur (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 199-203).

BWS sonrası dönemde gelişmekte olan ülkeler enflasyon - kur - faiz kıskacının içine girmiştir. Yapısal uyum sürecindeki ülkeler, iktisadi serbestleşmenin yarattığı üçlü kıskaçla birlikte iktisadi gelişme fırsatlarını kaçırmıştır (Kansu, 2006: 27).[882] Gelişmekte olan ülkeler, EİP'ye paralel yürürlüğe konulan YUP ile serbest piyasa ekonomisi doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır.[883] Ancak gelişmekte olan ülkelerin borçluluk göstergeleri istikrarlı olsa da, borç sorunu aşılamamış ve kamu borcunun artışı ekonomik istikrar ile mali denge üzerinde baskı yapmıştır. Aslında YUP, serbestleştirilmiş ekonomik yapıyı ve sürdürülebilir büyüme hızını hedeflese de, borç servisinin yerine getirilmesine yönelik olmuştur. Borç silinmesi, ertelenmesi ve takası işlemlerinin sınırlı kalmasıyla borçluluk sorunu neoliberal piyasa çözümünü terk edilmiştir (Sönmez, 2005: 430-431). Fakat bu evredeki iktisadi sorunlar daha çok küreselleşmeye bağlanmaktadır. Küreselleşme ile neoliberalizm arasında yakından ilişkili olsa da, eşitlik mevcut değildir. Küreselleşme eskilere dayanan ve günümüze kadar devam eden süreçte kapitalist gelişmenin temel gidişatıdır. Dış ticaretin gelişimi, sermaye hareketleri ve iktisadi sömürü neoliberalizmin keşfi değildir.[884] Küreselleşme dalgalı döviz kuru, uluslararası sermaye hareketleri, çok uluslu şirketlerin ve uluslararası finansal kurumların oynadıkları yeni rollerle belirlenmektedir. Özellikle azgelişmiş ülkelerin artan borçlarıyla uluslararası sermaye hareketlerinin gelişmekte olan ekonomilere yaptıkları tahribat bu bağlamda ortaya çıkmaktadır (Dumenil ve Levy, 2009: 42-43). Çünkü küreselleşme, ekonomik yapının yönetimini kolay veya güç kılmaktadır. Bir yanda devletlerin kolayca borçlanmasına olanak tanımıştır. Bu çerçevede bütçe açığı karşılamak ve büyüme hızını sürdürmek için borçlanılmıştır. Diğer yandan kamu finansmanı ve ekonomik büyüme borç ile sonsuza kadar sürdürülememiştir (Gilpin, 2008: 421-422).

[882] Yüksek faizin yatırımları caydırması durgunluğa yol açarken, yüksek faizden vazgeçilmesi sermaye hareketlerinin yarattığı istikrarsızlığı ve döviz kuru üzerindeki baskıyı getirmiştir (Kansu, 2006: 27).
[883] Azgelişmiş ülkelerin için dış finansman kaynakları borç krizinden sonra güçleşmiştir. 1982 borç krizinin etkileri 1980'lerin sonlarında hafifletilmiştir. Azgelişmiş ülkeler borç servisini yerine getirmede güçlük çekmesine karşın, 1990'larda uluslararası borç krizi gündemi oluşturmamaktadır (Sönmez, 2005: 430-431).
[884] "Neoliberalizm küresel ölçekte kapitalizmin yeni işleyiş biçimlerini ortaya çıkarmaktadır: Borç verenlerin karlılık yönetimi; kalkınma konularında devlet müdahalelerinin asgariye indirilmesi; finansal kurumların hızlı genişlemeleri; finansal olmayan sektörlerle finansal sektörler arasında finans lehine yeni ilişkilerin kurulması; finansal düzensizliğin artması; merkez bankalarının özerkleştirilip güçlerinin arttırılması ve görevlerinin fiyat istikrarını sağlamaya indirgenmesi." (Dumenil ve Levy, 2009: 42-43).

Kapitalist küresel ekonomi 20. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. 1970'lerin krizinin ardından, finans sisteminin yeniden yapılandırılmasının sonucu oluşmuştur. Yeni bilişim teknolojilerini kullanılarak büyümüş ve kamu kesiminin küçültülmesi ile olanaklı kılınmıştır. Küresel ekonomiyi piyasalar değil, ancak piyasa ekonomisi ve piyasaların ne olması gerektiği adına davranan çok uluslu şirketler ve uluslararası finansal kuruluşların etkileşimi yaratmıştır (Castells, 2008: 384). Bu dönemde azgelişmiş ülkelerde göreli düzelmenin yapısal mı, yoksa konjonktürel mi olduğu belli değildir. Çünkü 1990'lardaki finansal krizler olumsuz yönde etkilemiştir. Bu bağlamda kamu açığı ve cari açık tırmanmıştır.[885] Cari açığın büyümesinde dış borç servisinin ağırlığı ve aşırı değerlenmiş kurun etkisi olmuştur. Bu ana eğilimler konjonktürün değişmesiyle tersine dönmüş, mali dengeler bozulmuştur (Sönmez, 2005a: 390-393). 1970'lerin başından sonraki yıllar; emtia, kur ve hisse senetleri fiyatlarında oynaklığın yaşandığı bir dönem olmuştur. Dört kriz dalgası meydana gelerek finans sistem çökmüştür. Her dalganın ardından daralma gelmiş, 2008'deki iktisadi bunalım en küresel olanı olmuştur. İlk kriz dalgası, Meksika, Brezilya, Arjantin gibi gelişmekte olan ülkeler borçlarını ödeyemez duruma düşmesiyle baş göstermiştir. 1990'ların başında uç veren ikinci dalga Japonya ile Finlandiya, Norveç ve İsveç'i içine almıştır. 1997'de patlak veren Asya Krizi ise üçüncü dalgayı oluşturmuş, önce Tayland, Malezya ve Endonezya'yı kapsadıktan sonra, Güney Kore, Rusya, Türkiye ve Arjantin'e yayılmıştır. 2007'de gelen dördüncü dalgayı ABD, İngiltere, İrlanda ve İzlanda gayrimenkul fiyatlarındaki düşüş, ardından da Yunanistan, Portekiz ve İspanya hükümetlerinin bono fiyatlarındaki düşüşü de tetiklemiştir. Her kriz dalgasını, daha fazla yıllık faiz oranının iki üç kat yükselmesi üzerine benzer borçlu grupların borçlarının çoğaldığı bir kredi balonu dalgası izlemiştir (Kindleberger ve Aliber, 2013: 1-2). [886]

Kapitalist gelişme sürecinin tarihselliği içinde önemli olan, süreklilik ve farklılaşmayı ayrıştırabilmektedir. 1970'lerde başlayan yapısal dönüşüm öncelikle krizi yöneterek yeniden yapılanma sürecine işaret etmektedir. Karşılıklı etkileşimleriyle dönüşümün yönünü belirleyen serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme, idari-mali yeniden yapılanmada öne çıkan unsurlardır. Sonuçta, yeniden yapılanma ile sermaye birikim süreci çerçevesinde yapısal dönüşüm yaşanmıştır (Türkay, 2009: 314-316).[887]

[885] Büyüme hızı gerilerken enflasyonun düşmesi sürmüş, kamu açığı ise vergilerin yetersizliğinden kaynaklanmıştır. Ayrıca carı açıkta büyümüştür (Sönmez, 2005a: 392-393).
[886] "Balonlar, doğası gereği borçlu bir grubunun borç düzeyinde ve hisse senedi fiyatlarında olmayan artışlara yol açtığı için, mutlaka her zaman patlamıştır." (Kindleberger ve Aliber 1-2).
[887] "Dünya kapitalizminin yayılmasının sınırlarına ulaşıldığı bu dönemde sermaye birikiminin bütünsel işleyişi serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme ile küresel ölçekte üretim süreçlerinden karar alma süreçlerine kadar tüm alanlardaki ki ilişki sistemini dönüştürmektedir." (Türkay, 2009: 316).

Kapitalizmin sürekliliği sorunsallaştırılırken, küreselleşme kapitalizme içkin süreç olarak ekonomik yapı ile birlikte çözümlenmelidir. Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma ile uluslararasılaşması eğiliminin belirleyici hale geldiği süreçte, kapitalizmi tanımlayan olgu, çokuluslu şirketlerin küresel ölçekte üretken, para ve meta sermayeleri kontrol etmesidir. Sermayenin uluslararasılaşmasının ivme kazanmasında, çokuluslu şirketlerin önemi yadsınamaz. Dolayısıyla küreselleşme, bilişim teknolojisinin gereklerine uyum sağlama olarak teknik bir süreç değil, aksine sermayenin çıkar alanını dünya ölçeğinde genişlemenin somut ifadesidir. Bu sürecin temel aktörleri ise, küresel kapitalizm koşullarında güçlenen uluslararası finansal sermayesidir (Güzelsarı, 2008: 30-32). Yani küresel kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişimi varlığını sürdürerek işleyiş yasaları yeniden üretilmektedir. Öyleyse yaşadığımız dönem, emperyalizm aşamasının devamı olmaktadır.[888] Emperyalizm demek, kapitalizm devam ediyor demektir. Çünkü sürece kapitalist gelişmenin çelişkileri damgasını vurmaktadır (Savran, 2008: 149-150).

Borç ekonomisi herşeyden önce, egemen iktidarın krallara yaraşır imtiyazlarından birisi olan parasal egemenliği yani parayı yaratma ve imha etme iktidarını etkisizleştirip onunla rekabete girerek onu yeniden yapılandırmaktadır. Finans sistemi 1970'li yıllarda daha sonra kendini geliştiren ve tüm özelleştirmelerin esası olan paranın özelleştirilmesi sürecini başlatmıştır. Çağdaş finans sistemi, banka parasının işlevlerinin çoğunu ele geçirmiş, merkez bankasının para politikası, kuvvetli biçimde finans alanının likidite talebi tarafından koşullandırılmıştır. Kaydi para, borç temelinde özel bankalar tarafından piyasaya sürülmekte, böylece bu borç kendi asıl doğası haline gelmektedir.[889] Finansal alan aynı zamanda parasal egemenliğe rakip de çıkarmaktadır. Borsada ciro edilen tahviller paranın embriyo halindeki biçimi temsil etmektedir (Lazzarato, 2014: 91-92).[890] Bu süreçte uluslararasılaşmaya koşut olarak 1970'li yıllarından itibaren uluslararası sermaye hareketleri ile finansal alan hızla genişlemiştir. Böylece finansal alanda 1980 sonrası iki eğilim; mali dengenin yeniden sağlanması için bankacılık alanının uluslararası işlevlerinin ve banka sisteminde uluslararası finansal işlemlerin önem kazanması

[888] "Elbette yeni bir dönem yaşıyoruz. 1875-1917 arası klasik emperyalizm çağından, 1917-1945 arası savaş, devrim ve depresyon döneminden, 1945-1975 arası Soğuk Savaş döneminden sonra, emperyalizmin tarihi yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemi tanımlayan, Ekim Devriminin çözülüşünün ve kapitalizmin genel krizinin belirlediği büyük altüst oluştur. Ama burada emperyalizm sonrası bir aşama bulmak yanlıştır, çünkü emperyalizmin çelişkileri bu döneme de damgasını vurmaktadır." (Savran, 2008: 149-150).

[889]"Bu para maddi ölçüte bağlanmış değildir, borcun kendisiyle olan ilişkisinden başka bir öze göndermede bulunmamaktadır. Böylece, kaydı para ile birlikte borç yaratmakla kalınmaz ama bizzat para borçtur ve alacaklı ile borçlu arasındaki iktidar ilişkisinden başka bir şey de değildir." (Lazzarato, 2014: 91).

[890] 1990'lı yıllarda para arzı, merkezi para otoriteleri tarafından tespit edilen her türlü niteliksel amaçtan bağımsız olarak gelişmiştir (Lazzarato, 2014: 92)

belirmiştir. Ancak finansal alanın genişlemesi dünya ölçeğinde borç ekonomisine yol açmış ve azgelişmiş ülkelerin hızlı borçlanma süreci de borçlandırılmış devlet yönüne girmelerine neden olmuştur (Sönmez, 2005: 199). Bu nedenle kapitalist küresel ekonomi siyasal olarak oluşturulmuştur.[891] Bu politikalar dünya ölçeğinde ulusötesi şirketler, ulusal devletler ve ulusüstü finansal kurumlar tarafından kararlaştırılmıştır. Yine de küresel ekonominin başlangıcında siyasal olarak oluşturulması, ana ilkelerinin siyasal olduğu anlamına gelmemektedir. Bu durum, küresel ekonomiyle birlikte her bir ülkenin ekonomisin de belirleyici bir rol oynayan, birbirleriyle bağlantılı kesimlerin oluşturduğu bir iktisadi şebeke (ticari bağ ve finansal ağ) olması nedeniyledir. Böylesi bir şebeke bir kez oluşturulduğunda, bağını kesmek isteyen herhangi bir düğüm bypass edilmekte ve kaynaklar şebekenin artakalan bölümüne akmayı sürdürmektedir. Kapitalist küresel ekonomiden bireysel kopuş, beraberinde maliyet getirmektedir: İktisadi sistemin kısa dönemde harap olması ve büyüme kaynaklarına erişimin kapanması (Castells, 2008: 388).

3.5. Türkiye Ekonomisinde Finansal Birikim Rejimi ve Finans Hegemonyası

1980'lerden itibaren kapitalist dünya sistemi, serbest piyasa ve finans sisteminin sinyalleri çerçevesinde yeniden yapılandırılmıştır. Bu anlayışın merkezinde devlet müdahalesinin en aza indirilmesi, yani ulusal devletlerin egemenlik haklarının kısılması bulunmaktadır. Bunun yerine geçecek merkezler ise, finansal piyasalar, ulusüstü kurumlar ve ulusötesi şirketlerdir. Bu süreçte 1980'lerde finansal serbestlik ile başlayan dönüşüm, 1990'larda küreselleşme ile pekiştirilmiştir (Oyan, 1998: 3-4). Kapitalist dünya ekonomisinin, 1945-75 döneminde ulusal sınırlarla bölümlenmiş yapısı, sermaye kesiminin çıkarlarının önünde engel oluşturmuştur. Buna çözüm, dünya ekonomisi içindeki bütün engellerin kalktığı, meta, para ve üretken sermayesi hareketlerinin serbestleştiği neoliberalizmdir. Neoliberalizm, sadece küresel sermayesinin ihtiyaçlarına değil, yerli sermayenin taleplerine de denk düşmüş, azgelişmiş ülkelerde istikrar ve yapısal uyum politikaları bu taleplere meşru bir zemin sağlamıştır. Bu politikaların büyük sermaye grupları tarafından destek görmesi ise, 1974-75'te kar oranın düşüşü ile ifade edilen genel iktisadi bunalımla olmuştur (Önder ve Balseven, 2009: 80-81).

Gelişmiş ülkelerin 1970'lerdeki krizi aşmak amacıyla uyguladıkları iktisat politikalarının 1980'lerde azgelişmiş ülkelere yansımaları uluslararası borç krizine yol

[891] İş dünyasında şirketlerin yeniden yapılanması ve bilgi-iletişim teknolojileri küreselleşme eğilimlerinin kaynağında olmakla birlikte, özelleştirilme, kuralsızlaştırma ve serbestleştirme politikaları olmaksızın, şebekeleşmiş küresel ekonomi yönünde kendi başlarına evrilememişlerdir (Castells, 2008: 388).

açmıştır. Borç krizinin ardından bu ekonomilerde, sermaye birikiminin yeniden düzenlenmesi için EİP ve YUP uygulanmıştır.[892] 1980'lerde istikrar önlemleri, ulusal yapıda ticaretin ve finansın serbestleştirilmesini, devletin küçültülmesini ve serbest piyasa ekonomisini teşvik etmeyi içermiştir. Aynı zamanda iktisadi artığın bölüşümünü sermaye kesimi lehine düzenleyerek ekonomik yapıda dönüşümü ve küresel sermaye ile bütünleşmeyi içermiştir.[893] Bu anlamda küresel kapitalizmin krizini gidermek amacıyla uygulanan istikrar ve yapısal uyum politikaları sermayenin kendi içsel çelişkisinin bir parçasıdır (Altıok, 2002: 77-78). Dünya kapitalizminin gelişmiş ülkelerinde yeni birikim rejiminin başlaması, Türkiye'de yeni iktisat politikalarını gündeme getirmiştir. 1970'lerin sonlarında tıkanan birikim rejimi, 1980 sonrası yeni birikim rejimine geçişin önkoşullarını hazırlamıştır. Böylece iç ve dış dinamiklerin ortak etkisiyle, 1980'lerde Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşüm başlamıştır (Oyan, 1998: 3-4). 24 Ocak 1980 tarihinde yürürlüğe konan ve sonraki yıllara damgasını vuracak EİP'nin ana öğeleri şunlardır. İlk olarak, devalüasyon, KİT zamları ve fiyat denetimlerinin kaldırılması gibi şok tedavisi öğeleri içermiştir. İkinci olarak, bu kararlar sadece EİP niteliği taşımamıştır. Küresel sermayenin özellikle IMF ve DB aracılığıyla pazarladığı ve iç ile dış iktisadi serbestleşme ile uluslararası ve ulusal sermayenin güçlendirilmesi gibi iki hedef etrafında oluşan yapısal uyum perspektifi de taşımıştır (Boratav, 2008: 147-148).

Kapitalist küresel ekonomide son dönemdeki krizlerin nedenleri, 1970'ler krizine kadar uzanmaktadır.[894] Gelişmiş ülkelerde sermayenin yeni karlılık arayışları, azgelişmiş ülkelerin kendi iç birikim süreçlerinin girdiği tıkanıklıklar döviz ihtiyacında karşılık bulmuş ve kriz sonrasında sermaye birikimi dünya ölçeğinde yeniden yapılanmıştır. Bu yeni birikim rejiminde finansal sermaye önem kazanmış, finans sistemi dünya ölçeğinde bütünleşmiştir. Sermayenin karlı alanlar arayışıyla azgelişmiş ülkelere yönelmiştir. Bu

[892] Kapitalist üretim sürecinden kaynaklanan aşırı birikim, öncelikle sermayenin dolaşım evresinde ortaya çıkan makroekonomik dengesizlikler biçiminde kendini göstermiştir. Bu nedenle birikim koşullarının yeniden yaratılması amacıyla ilk olarak dolaşım sürecinde kısa dönemli talep daraltıcı düzenlemeler içeren iktisat politikaları uygulanmıştır. Çünkü 1970'lerdeki durgunluk evresindeki enflasyon, ödemeler dengesi açığı ve yüksek borçluluk potansiyel tehlike olarak kendisini hissettirmiştir. İkinci olarak bu politikalardan sonra hem üretim hem de dolaşım sürecindeki dengesizlikler nedeniyle daha uzun dönemli politikalara geçilmiştir. EİP ile desteklenen YUP sermaye birikiminde yeniden yapılanmanın koşullarını ve kar oranlarının düşme eğiliminin engellenmesini sağlamıştır (Altıok, 2002: 82)

[893] Bu nedenle krizi aşmak için idari-mali yeniden yapılanma ile finansal sermayenin yeniden üretiminin koşulları yaratılarak sermaye birikimini genişletmenin olanakları yaratılmış ve iktisadi artığı sermaye grupları lehine yeniden düzenlenmiştir. Bu nedenle ilk aşamada kısa vadeli EİP ile makroekonomik istikrar sağlanmış, daha sonra ise uzun vadede kar oranlarının düşmesini engelleyen, sermaye birikiminin genişlemesini sağlayarak iktisadi bütünleşmeyi kuvvetlendiren YUP'a geçilmiştir (Altıok, 2002: 83).

[894] "Kriz sermayenin çelişkilerle işleyişinin bir tezahürü olmakla birlikte, bu çelişkilerin çözümünü de içermektedir. Yani kriz toplumsal bir ilişki olan sermayenin içsel çelişkilerinin hem sonucu hem de bunların üstesinden gelmek üzere sermayenin bir üst seviyeye taşınmasının yoludur." (Yaman-Öztürk, 2005: 32).

ülkelerin cari açıkları ve yüksek borçluluklarıyla sermaye gereksinimleri artmıştır. Böylece iki ihtiyacın kesişmesiyle küresel ölçekte yeni bir işbölümü ortaya çıkmıştır Kapitalist küresel ekonomide bütünleşme finans sisteminin yeniden yapılandırılmasını getirmiştir. Bu çerçevede de krizler finansal alanda çıkmıştır. Çünkü sermaye birikiminin finansa dayalı olması, bir yandan alınan borçların ödenememesi, diğer yandan finansal değerlerin reel değerlere dönüştürülememesi sonucu krizler finansal biçim almıştır (Yaman-Öztürk, 2005: 31-33). Finans sermayesi, küresel ölçekte baskın iktidar pozisyonuna erişmiş servet ve mülk sahiplerinin kontrolü altındaki kurumlardır. Finans sermayesi artık iktidar konumuna ulaşmıştır. Çünkü ulusal devletler, yenilenen finansal krizler sonucunda, finansal zorunlulukların kamusal işlevlerinin tümüne nüfuz etmesine olanak tanımıştır. Özellikle azgelişmiş ülkeler, yabancı ve yerli finans sermayesinin risklerini azaltmak ve sonra bu finansal riskleri kriz dönemlerinde topluma yüklemek için gerekli kurumsal kapasiteyi geliştirmiştir. Çünkü dünya kapitalizmi neoliberal iktisat politikalarıyla hızla finans odaklı küresel kapitalizme dönüşmüştür. Bu bağlamda finans odaklı küresel ekonominin zorunlulukları ile ekonomik yapıdaki dönüşüm Türkiye'de kapitalist gelişmede finansal birikim rejimini oluşturmuştur (Marois, 2012: 35).[895]

Küresel ölçekte hızlı sermaye hareketleri ve yüksek getirili yatırım alanı arayışı, finansal birikim rejimine temel etken olmuştur. Böylelikle kısa vadeli sermaye hareketlerinde hızlanma kaydedilmiştir. İkinci bir öğe 1980'li yıllardan itibaren finansal sermayenin giderek reel sektör faaliyet alanından hızlı kopma sürecine girmesidir. Bir başka öge kısa vadeli sermaye hareketlerinin likidite/döviz krizine yol açması ve mali dengeyi sarsmasıdır.[896] Finansal birikim rejimi, iktisadi serbestleşme ile küresel ekonomi ile finansal bütünleşme sağlanmaktadır. Bunun bir yönü, kuralsızlaştırma ile finans sisteminin gelişmesini ve serbest piyasa ekonomisinin yerleşik hale gelmesini amaçlayan iç serbestleşmedir. Diğer yönü ise kambiyo rejimi ve sermaye hareketleri önündeki engelleri kaldırmaya yönelik düzenlemeleri kapsayan dış serbestleşmedir. Dış serbestleşme süreci finansal bütünleşme ile küreselleşmeye giden ana kanaldır. Çünkü uluslararası finans sistemi, finansal serbestlik ve küreselleşme ile işlemektedir. Bu açıdan

[895] "Finans odaklı değişikliklerin niteliksel artışı, sermaye birikimi stratejilerinde niteliksel bir kaymaya ve pekişmeye yol açmıştır. Böylece finansal sermaye gelişmekte olan ekonomilerde yeni sermaye biçiminin ifade etmez, çevresel kapitalizme özgü yeni bir ilişki biçimini ifade etmektedir." (Marois, 2012: 35).

[896] Bu bağlamada finansal birikim rejiminin temel özellikleri şunlardır: Büyümenin kısa vadeli sermaye girişine bağımlılığı; İktisadi faaliyetlerin finansal spekülasyon tarafından yönlendirilmesi, bununla bağlantılı olarak bölüşümün spekülatif kazanç sağlayanlar lehine gerçekleşmesi; Finans kesiminin reel sektörden hızla kopma sürecine girmesi ve finansal plasmanların üretimi artırıcı, istihdamı ve ihracatı teşvik edici yönünün bulunamaması; Kamu maliyesinde kronik kriz ile mali dengesizliğin olması ve ekonomik büyümenin kısa vadeli yabancı sermaye girişine bağlı olarak biçimlendirilmesidir (Sönmez, 2004a: 54).

azgelişmiş ülkeler, iktisadi serbestleşme ile istikrarsız büyüme sürecine girmekte ve finansal krize ile mali krize açık hale gelmektedir (Sönmez, 2004a: 54-55). Çünkü küresel sermayenin finansal olarak değerlenmesiyle bir yandan alınan borçların geri ödenmemesi, diğer yandan menkul kıymetlerin reel değerlere dönüşememesi nedeniyle kriz finansal alanda döviz ve likidite biçimini almıştır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 58).

1980'li yıllardan itibaren Türkiye'de uygulanan yeni sermaye birikim rejiminin temel bir eğilimi vardır. Gerek kapitalist ilişkilerin yoğunlaşması, gerekse sermaye birikiminin yeniden biçimlenmesi yönündeki zorunluluklar, finansal sermayeyi kontrol edenleri belirleyici konuma yükseltmiştir. Sermayeler arasındaki rekabetin yoğunlaştığı önemli konulardan biri, dolaşımda bulunan para sermayesini kontrol etmek olmuştur.[897] Bu bağlamda Türkiye'deki kapitalist gelişmeyi anlamak için, ekonomik yapıyı harekete geçiren mekanizma olarak sermaye birikim süreci ve bu sürecin aktörlerinde aralarındaki eğilimler ele alınmalıdır. Bunlar ulusal sermaye ile uluslararası sermaye, sermaye kesimleri ve sermaye ile devlet arasındaki ilişkiler olmaktadır (Ercan, 2002: 53-55).[898] Ayrıca krizler, küreselleşme evresinde genişleyen fiansal sermayenin doğasındaki çelişkileri de içselleştirmektedir. Bu nedenle finansal alanın genişlemesi ve finans ile devletin üstlendiği yeni işlevler için birikim rejiminin ve sermayenin pozisyonu bu eğilimlere dahil edilmelidir. Böyle bir doğrultuda, Türkiye'deki ekonomik yapıda 1980 sonrası için, finansal birikim rejimi değerlendirilecektir (Karahanoğulları, 2003: 267).

Türkiye'de 1980 dönüşümünün arkasında yatan temel nedenler daha önce yaşanan dönüşümlerle benzer dinamiklerdir. Bunlar, ulusal birikim rejimi, sermaye birikim sürecindeki kriz ve uluslararası birikim rejimi ile eklemlenme ilişkisidir.[899] Burada kriz, sermaye birikiminin kendini yeniden üretemediği döngüye girmesidir. 1980'li yıllarda, dünya kapitalizminin krizinden çıkma çabası ile gelişen, sermayenin biçimlerinin artarak uluslararasılaşması ve sermayenin uluslararasılaşması bağlamında bütünleşmesidir. İktisadi bütünleşme süreci olarak serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme

[897] Yani sermaye birikimi sağlamak için finansal sermayeyi artırma yönündeki uygulamalar, ülke ekonomisini küresel kapitalizm ile bütünleştiren dış ticaret rejimi ve finans sistemine yol açtığı ölçüde, sermaye içi çelişkiler küresel ölçekteki sürece bağlı hale gelmiştir (Ercan, 2002: 54).

[898] "Sermaye birikimi dolayında dört önemli değişken vardır: Artı değer yaratma ve yaratılan artı değerin zaman içinde artırılmasına ilişkin düzenlemeler, yaratılan artı değerin bölüşülmesine ilişkin değişkenler, bu iki ilişkinin belirleyiciliği dolayında biçimlenen devlete ilişkin dinamikler ve ilk üç değişkenin dünya ölçeğinde işleyen sermaye birikim mekanizmalılarıyla kurduğu ilişkiler." (Ercan, 2002: 55).

[899] 1970'lerde artan holdingleşme süreci ile sermayenin tüm biçimlerini bünyesinde barındıran büyük sermayenin öne çıktığı birikim sürecinde, iki dinamik ön plana çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, iç pazarın imkanlarını tüketen sermayenin dış pazarların olanaklarından yaralanma isteği; İkincisi, sermayenin kar oranlarının yüksek olduğu sermaye yoğun malların üretimine yönelme iradesi. Bunlar dolayısıyla Türkiye ekonomisinde döviz kazanmasını sağlayacak politikaları da beraberinde getirecektir (Yılmaz, 2005: 232).

politikaları sermaye birikim süreciyle uyumlu olmuştur (Yılmaz, 2005: 232-233). Bu süreçte 2000 ve 2001'de artarda iki, 1994 ile birlikte finansal alanda üç büyük kriz yaşanmıştır. Kapitalizmin küresel ölçekte ulaştığı bütünleşme düzeyinde ve sermayenin uluslararasılaşmasının geldiği aşamada, Türkiye'de krizler finansal biçiminde olmuştur (Yaman-Öztürk, 2006a: 132). Ayrıca 1980 sonrası sermaye birikim sürecinde, iktisadi bütünleşme bazı kesimler için tam güç kaybına, bazı kesimler için küresel piyasaların olanaklarından eşitsiz de olsa yararlanmaya yol açmıştır (Ercan, 2002: 53).

Türkiye ekonomisi uluslararası finans sistemine dahil olurken olağandan daha kırılgan koşullar içinde finansal krizler yaşamıştır. Fakat Türkiye'nin içinde bulunduğu koşullar kırılganlığın yüksek düzeylere çıkmasına yol açmıştır.[900] Türkiye ekonomisinin koşulları bir mali bağımlılığa mı yol açmıştır? Sorunun bir boyutu budur. Sorunun ikinci boyutu ise borç krizinden çıkış yollunun ne olduğu, bunların maliyeti ve maliyetlerinin nasıl paylaşılacağı olmuştur. Her ikisi de uluslararası finans sisteminin ve küresel finansal piyasalarla bütünleşme biçiminin sonuçları olarak görülmelidir. Bu nedenle Türkiye'ye borç krizinden çıkış için önerilen vergi artışı, faiz oranının düşürülmesi, döviz kurlarının yükseltilmesi, borçların konsolide edilmesi ve borçların para basarak enflasyon yoluyla ödetilmesi yöntemlerini uygulayabilme yeteneği uluslararası finans sisteminin kısıtları altında belirlenmektedir (Arın, 1997: 51).[901] Genel olarak finansal krizler yabancı yatırımcıların portföy pozisyonlarını değiştirmeleri ve buna bağlı likidite eksikliği ile ilgilidir. Bu çerçevede krizi tetikleyen dört mekanizma vardır. Birincisi, ekonominin dışsal şoklara açık olmasıdır. İkincisi iktisat politikası şoklarıdır, bir piyasa için alınan önemlerinin başka piyasada dengesizliğe yol açmasıdır. Üçüncüsü, borçlanma sınırlarının aşılmasıdır. Dördüncüsü, kendi kendine besleyen paniktir. Sonuncusu krizler arasındaki bağlantıları sağlamaktadır. Burada 1980 sonrası kapitalist gelişmede söz konusu olan finansal birikim rejimidir ve istikrarsız ekonomik büyüme süreci krizin hazırlayıcısı olduğu kadar yeniden üretilmesine de yol açmaktadır (Sönmez, 2005b: 12-13).[902]

Türkiye'nin 1994 ve 2001 krizleri, dünya kapitalizminin uzun krizi ve küreselleşmenin çelişkileri veri iken, neoliberalizmin ürünüdür. 2001 krizi, dış ödemeler

[900] Türkiye'nin koşullarını şöyle özetlenebilir: Yüksek bir enflasyon oranı, yerli para birimi cinsinden düşük döviz kuru, yüksek döviz cinsinden reel faiz oranları, düşen ve yükselen borsalar arasında bulunan bir kayıtdışı ekonomi ve faiz ödemelerinin yükü bakımından kötü bütçe (Arın, 1997: 51).

[901] "Bu kısıtlar Türkiye'nin olağandışı istikrarsız koşulları altında daha da sıkılaşmakta ve yüklenilmesi gereken maliyetleri büsbütün artırmaktadır. Yani Türkiye ekonomisi kendi kapasitesinin kaldıramayacağı kadar aşırı serbestleşmeye uğramıştır özellikle de finansal kesim bakımından." (Arın, 1997: 51).

[902] "Bunlar bir yandan krizin ön göstergelerini ve finansal krize dönüşme aşamalarını ortaya çıkarmaktadır. Diğer yandan finansal krizin yanı sıra mali krizi de ortaya çıkarmaktadır." (Sönmez, 2005b: 13).

açığı sonucu TL'den kaçışın ve banka sisteminin zaaflarının sonucudur. Dolayısıyla, 2001 krizi neoliberal iktisat politikalarının ürünüdür. Aynı şey banka sistemi için de sözkonusudur.[903] Çünkü bankacılık alanını kırılgan hale getiren, 1980'li yıllardan beri süren, 1990'lı yıllarda ise ekonominin temeli haline gelen kamu borcu olmuştur. Bankacılık alanı, büyük kazançlarını kamu finansmanından elde etmiştir.[904] Bunun temeli 1980 sonra ekonomik yapıya hakim kılınan neoliberalizmdir (Savran, 2002: 35-36). Sonuçta krizi çıkaran dinamikler 1980 sonrası ekonomik dönüşüm süreçlerinde temellenmiştir. Ekonomik dönüşüm, dışa yönelen ve küresel sermayeyle bütünleşmeyi hedefleyen büyük sermaye gruplarının ihtiyaçlarına da cevap vermiştir. Bu dönüşümde para sermaye ihtiyacının temel ihtiyaç olarak ortaya çıkması, finans sisteminin yeniden yapılandırılmasını gerekli kılmıştır. 1980 sonrası dönüşümle başlayan süreç, 1990'lar boyunca devam etmiştir.[905] Finans sisteminin yeniden yapılandırılması, sermayenin içinde, bankalar aracılığıyla karlılığa ve kredi kanallarına erişimi bulunan gruplar ile bulunmayan gruplar arasındaki çatışmayı içermiştir (Yaman-Öztürk, 2006a: 143-144).

Türkiye'yi 1980'lere götüren kriz, sadece Türkiye ekonomisinin krizi değildir. Yani Türkiye kapitalizminin öznel bir sorunu değil, kapitalist gelişme sürecinin nükseden genel karakterli krizinin sorunudur. Ancak bunun ekonomik yapıya dışardan yansımaları iki boyutta olmuştur. Birincisi, gelişmiş ülkeler ile ticari ilişkilerin getirdiği dış ticaret rejimi zaafa uğramıştır. İkincisi ise dünya kapitalizminin bu krizden kendisini koruma refleksiyle oluşturduğu programların yükü olmuştur. Bu iki etki de kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşmenin derinleştirmesini ve ekonomik büyüme modelini zorunlu kılmıştır (Leventoğlu, 1999: 65). Bu bağlamda Türkiye'nin uluslararasılaşma süreci için gerekli dönüşüm üçlü ittifak dolayında gerçekleşmiştir. İttifakın temel aktörleri büyük sermaye grupları, devlet ve IMF olmuştur. Ülke içinde belirli düzeydeki büyük sermaye grupları uluslararasılaşmanın gerekliliğini meşrulaştırmak, devlet ise toplumsal

[903] Türkiye'de banka sistemi 1980'li yıllardan itibaren aşırı ölçülerde kuralsızlaştırma yaşamıştır. Finansal çöküntü tehlikesi dolayısıyla denetim atındaki bankacılık sektörü Türkiye'de başıboş gelişme göstermiştir. Hem bankacılığın temkinlilik kurallarının çiğnenmesi, hem de hortumlama vakaları 2000 yılından başlayan, 2001 yılında derinleşerek devam eden süreç içinde banka sistemini vurmuştur (Savran, 2002: 35).

[904] Böylece sermayeden vergi almaktan vazgeçen devlet esas olarak ücret vergisi ve dolaylı vergiler aracılığıyla çalışanlara yüklenmiştir. Ama buna karşın sermaye kesiminden vergi olarak almadığını borç olarak almaya başlamıştır. Bu da yıldan yıla yığılan kamu borcunu ödemek için daha fazla borçluluğu ve sonunda 1990'lı yılların borçluluk düzeni ortaya çıkarmıştır (Savran, 2002: 35).

[905] Dünya pazarında rekabete giren büyük sermaye grupların finansal sermaye ihracı, diğer teşviklerin yanı sıra, sahibi olduğu bankalara karlı olanaklar sağlaması biçiminde karşılanmıştır. Bu süreç, bankacılıktan elde edilen yüksek karların artık sürdürülemez hale gelmiş olması, en büyük sermaye gruplarının küresel kapitalizmle daha ileri bütünleşme arayışında olması, küresel sermayenin ve IMF'nin baskısı, ayrıca küçük ölçekli sermayelerin büyük sermayenin elindeki bankalara kaynak aktarımının sonlanmasını talep etmeleri arasındaki çelişkili ilişkilerle biçimlenmiştir (Yaman-Öztürk, 2006a: 143).

muhalefeti önleyebilmek için iktidar tekelini harekete geçirmiştir. Küresel kapitalizmin çıkarlarını temsil eden IMF'de bağımlı yapının sağladığı olanakları (borçlanma) kullanarak, yeni sermaye birikim rejimi için gerekli neoliberal iktisat politikalarını önermiştir. Yani güçlü idari-mali yapı ve serbest piyasa ekonomisi dolayında biçimlenen dönüşüm süreci, üçlü ittifakın çıkarlarının dile getirilmesi olmuştur (Ercan, 2004: 20-21).

Türkiye'de 1970'lerin sonunda bir yandan üretimin ithalata bağımlı olması, diğer yandan büyük boyuttaki dış borçlar, ekonomik krizi getirmiştir. Kriz sermaye birikiminin temel çelişkilerinden kaynaklanmış, ancak kapitalist gelişme sürecinde küresel sermaye ile ilişkinin neden olduğu kısıtlarla şekillenmiştir. Krizlerin borç ve likidite biçimini almasında, küresel ölçekteki uluslararası sermaye hareketleri etkisini göstermiştir. Bu süreçte borçların ödenebilmesi için dış krediler karşılığında taahhütlerde bulunulması küresel sermaye ile eşitsiz ilişkinin göstergesi olmuştur. Sonuçta, 1979 ve 2001 krizleri sermaye birikim rejiminde büyük dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu krizler, sermaye birikiminin farklı aşamalarında ortaya çıkmıştır. 1970'ler kapitalist gelişmenin erken evresine, 2000'ler kapitalizmin yerleştiği evreye karşılık gelmiştir. Ancak, 2001 krizine uzanan süreç, 1979 krizi sonrası yeniden yapılanması sürecindeki çelişkilerden bağımsız değildir. 1990'lar bunun derinleştirildiği ve küresel ölçekte kurumsal değişikliklerin yapıldığı dönemdir. Kısacası Türkiye'deki krizler ve sonrasında idari-nali yeniden yapılanma özellikle çağdaş finans sistemi ile kamu maliyesindeki dönüşüm arasındaki ilişki bu çerçevede ele alınmalıdır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 58-60).

Temel ilkeleri IMF ve DB öncülüğünde yürütülen istikrar ve yapısal uyum politikaları, piyasa ilişkilerini ekonomik yapıya taşımış ve devletin içsel mimarisinin yeniden yapılanmasında belirleyici olmuştur.[906] Öyle ki, ekonomik yapı özellikle para otoritesi ve maliye idaresi bunlara tabi hale gelmiştir (Güzelsarı, 2008: 50-52). Bu politikaların boyutları dış ticaretin serbestleştirilmesi ve sermaye hareketlerinin giderek akışkanlık kazanmasıdır. Bu ikinci boyut son derece önemlidir. Çünkü sermaye hareketleri salt doğrudan yatırımları değil, aynı zamanda kısa vadeli spekülatif finansal akımlarını da kapsamaktadır.[907] Ekonomik büyümenin hızlanması yabancı sermaye girişini özendirici bir etken olmuştur. Ancak asıl neden azgelişmiş ekonomilerdeki hızla

[906] Küresel ekonomiyi temsil eden uluslararası kurumlar ve dünya ölçeğinde etkinlik ile gücünü artıran çok uluslu şirketlerle uzlaşmacı çizgide buluşan, küresel uzlaşmayı ulusal politikalara aktaran, idari-mali yapı içerisinde üstlendikleri rol gereği kilit konumda sayılabilecek ve ekonomik politikadan sorumlu kurumların kapitalist küreselleşmeyle birlikte güçleri giderek artmıştır (Güzelsarı, 2008: 50-52).

[907] Bu bağlamda spekülatif fonlar, faiz oranları ve döviz kurlarına bağlı olarak serbestçe hareket edebilmekte ve sermaye sahipleri de dışarıya fonları rahatça aktarabilmektedir (Sönmez, 2005: 450-451).

serbestleşme ve finansal bütünleşmenin ivme kazanmasıdır. 1990'lı yıllardan itibaren yabancı doğrudan yatırımlar ve portföy yatırımlarının yanı sıra tahvil ihracı da önemli ölçüde artmıştır (Sönmez, 2005: 450-451). İşte bu süreç Türkiye'nin finans sisteminin genel durumu ile doğrudan ilgilidir. Bunun Türkiye açısından önemi, canlılık dönemlerinden farklı olarak ekonomik krizden çıkışı zorlaştıran etkide bulunmasıdır.

Türkiye'de iktisadi serbestleşme ile küresel ölçekte sermayenin yeniden yapılanma süreciyle bütünleşme, önemli ekonomik açmazları içermektedir. Buradaki açmaz ülke içindeki sermaye gruplarının artık, karşısında donanımsız oldukları küresel sermaye ile ilişkiye girmeleridir.[908] Diğer yandan uluslararasılaşma sürecinde, başarı elde eden sermayelerin kısa erimli çıkarlarıyla ülke ekonomisinin genel çıkarları arasındaki çelişkiler de artmaktadır. Buradaki çelişki, ülke içindeki sermayelerin devletle ilişkilerinin yeniden tanımlamasını zorunlu kılmıştır. Çünkü Türkiye'de sermaye birikim rejiminin kapitalist mantık dolayında biçimlendiği 1980'li yıllarda, bu çelişkiler daha da açığa çıkmış ve bireysel sermayeler arasındaki rekabetin yoğunlaşmasına yol açmıştır.[909] Diğer yandan uluslararasılaşma sürecindeki sermaye kesimi dış kaynaklara yönelmiştir. İhtiyaç duyulan para sermaye, uluslararasılaşma için önemli bir etken olduğu ölçüde, iktisadi bütünleşme için gerekli koşullar gerçekleştirilmiştir. İhracata yönelik ekonomik büyüme modelinin belirleyenleri ve küresel finansal piyasalarla bütünleşme süreci, ülke içindeki büyük sermaye gruplarının temel stratejileri olmuştur.[910] Aslında 1980'den 2000'e kadarki süre, Türkiye'de üretken ve meta ile para sermaye sermayedarlarının yeni koşullar karşısında güç kazanma mücadelesi ile geçmiştir (Ercan, 2004: 11-13).

1980 sonrası ekonominin serbestleşmesi süreci, kapitalist küresel sistemi ile ileri ölçüde bütünleşmesi anlamına gelmiştir. Bu bütünleşmenin önemli boyutunu ülke içindeki yabancı sermaye yatırımları oluşturmuş; ancak ulusal finans sermayesinin yurtdışı pazarlara açılması da önem taşımıştır (Öztürk, 2011: 114-115). Finans sermayesi, üretken sermayenin, kendi çevrimini beklemeksizin üretimine kesintisiz biçimde devam

[908] "Dünya ölçeğinde gerçekleşen sermaye birikiminin kendisine özgü güç hiyerarşisi içinde anlamlı bir yer edinmek oldukça zor olduğu için, uluslararasılaşmak isteyen sermayeler bu hiyerarşi içinde kural koyan değil de verili kuralları kabul eden bir konuma düşmüşlerdir." (Ercan, 2004: 11).

[909] Uluslararası planda sermaye birikim sürecine aktif biçimde katılmak, sermaye kesimi için daha fazla sermayeye sahip olmayı zorunlu kılmıştır. Bu zorunluluğun dünya ekonomisinde sermayeler arası rekabetin daha da artmasıyla bağlantısı vardır. Küresel ölçekte sermaye birikim süreciyle bütünleşmek isteyen büyük sermaye grupları, ülke kaynakları üzerinde daha fazla mekanizmayı harekete geçirmiştir (Ercan, 2004: 12).

[910] Genel olarak, sermayenin uluslararasılaşması sermayenin farklı döngülerinin uluslararası hareketinde karakterize olmaktadır. Bir ülke ile mal ticareti yapmak ve kredi türünde finansal ilişkilere girmekten farklıdır. Ayrıca, sınır ötesi nitelik taşıyan sermaye hareketi, meta ve para sermaye hareketlerine de yeni bir atılım vermektedir, zira bu harekete dış ticaret ve finans ilişkileri eşlik etmektedir (Öztürk, 2010: 134).

edebilmesine olanak tanıyan bir fondur. Bu fonun üretken sermayeye devri karşılığında finans sermayesi, üretilen artı değer üzerinde hak talep etmektedir.[911] Finansal alanın genişlemesi, finans sermayesi için kârlılık koşullarının geçerliliğini korumasına bağlıdır. Bu ise, reel birikim ve finansal genişleme olmak üzere iki kaynaktan beslenmektedir. Finansal kesim ile reel sektör arasındaki mekanizmadan ilki fiyat hareketleridir. Finansal birikim fiyat hareketleri üzerinden (döviz kuru, enflasyon, faiz oranı) artı değerin yeniden bölüşümüyle reel birikim ilişkisini kurmaktadır. Diğeri ise devlet müdahaleleridir. Bu mekanizmalar finans sermayesi için birikim rejimini tanımlamaktadır. Bu birikimin sürekliliği, finansal alanın genişleme eğilimine bağlıdır. Bu genişlemenin reel sektör ile beslenmesi için devlet yeni işlevler yüklenmektedir (Karahanoğulları, 2003: 267-268).

Türkiye'deki sermayenin 1980 döneminde küresel finansal piyasalara açılması da belirgin bir mantığa göre gerçekleşmiştir.[912] Türkiye ekonomisinin serbestleştirilmesi ve küresel sermaye ile daha ileri ölçüde bütünleşmesi, 1980 yılından 2002'ye kadar iki evreden geçmiştir: 1980-1989 arası birinci evrede meta sermaye döngüsünün yani ticaret sermayesinin uluslararası hareketi baskındır ve büyük sermaye grupları, uluslararası piyasalarla bütünleşmesini dış ticaret rejimi aracılığıyla hızlandırmıştır. Bu evrede özellikle finansal alan öncelikle ticari açıklığın büyümesine eşlik edecek biçimde genişlemiştir. Sermayenin uluslararasılaşmanın birinci evresi olarak 1980'li yıllarda büyük sermaye grupları etkilerini iki ana düzlemde arttırmıştır. Bu gruplar bir yandan dış ticarete yönelmiş, bir yandan da ülke içindeki sermaye birikim sürecini sıkılaştırmıştır. Bunda özellikle çsğdaş finans sistemine bağlı olarak finansal alanın genişlemesi belirleyicidir. 1980 yılındaki serbest faiz politikası, tasarrufların finans kurumlarına yönelmesini, ülke içinde atıl durumdaki para sermayesi kaynaklarının sisteme çekilmesini hedeflemiştir. 1980'lerin ilk yarısında finansal alandaki dönüşümlere bağlı olarak büyük işletmeler zor duruma düşmüş, 1980'lerin ikinci yarısındaki yeni dalga ile büyük sermaye gruplarının bir kısmı da ayakta kalmakta zorlanmıştır.[913] Genel olarak, tasfiyeler ve devralmalar 1980'ler boyunca sürmüş, zora düşen işletmeler doğrudan el değiştirmiş,

[911] "Bu çerçevede, finans sermayesi ile üretimde bulunan sermaye arasındaki ilişki, reel artı değer etrafında kurulmaktadır. Ancak, finans sermayesi sadece üretken sermaye ile ilişki kurmamakta; finans kendi içinde genişlemekte, finansal araçlar başlıca yatırım unsuruna dönüşmektedir." (Karahanoğulları, 2003: 267-268).
[912] "Dünya kapitalizmi, önce para sermayesi ve sonra üretken sermayesi ihracını kolaylaştırmıştır. Finansal sermaye, gerekli düzeye ulaştığında, kapitalizm öncesi yapılar da dahil olmak üzere yeni alanlar aramaya başlamaktadır. Burada, kapitalizmi, sermaye ihracı anlamında dönemleştirmek yanlış olmazken; analitik olarak bu eksik sonuçlara yol açabilmektedir. Sermaye ihracı temelinde dönemleştirme, kapitalizmin dönüm noktalarının sürekliliğinden ziyade aralarındaki farklılıkları vurgulamaktadır." (Weeks, 2011:).
[913] 1980 sonrasında, iç pazarın daraldığı ve sıkı para politikaları ile kredilerin pahalı hale geldiği bir ortamda, ağırlıklı olarak iç pazara yönelik üretim yapan sermayeler ile finansal alanda zayıf konumda bulunan sermayeler ilk etapta büyük zorluk yaşamıştır (Öztürk, 2010: 135-136).

borçları karşılığında kredi veren bankalara ve holdinglere devredilmiştir. Çok sayıda işletmenin el değiştirerek büyük sermaye gruplara geçmesi, sermayenin merkezileşmenin bir ifadesidir.[914] Özetle, 1980 döneminde sermaye kesiminin genişlemesi hızlanmış ve büyük sermaye grupları ülke içi birikim üzerindeki etkilerini arttırmıştır. Böylece sermayenin merkezileşmesi yaşanmış, 1980'lerde dış ticaret rejiminde merkezileşme olmuş ve bu süreç büyük sermaye grupların denetiminde ilerlemiştir. 1980'li yıllarda ticari serbestlikle birlikte ticari açıklığın büyümesi dinamiği ve dış ticaret rejimindeki değişimle de büyük holdinglerin hakimiyeti öne çıkmıştır (Öztürk, 2010: 134-139).

1990-1999 arasını içeren ikinci evre, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve TL'nin konvertibl hale getirilmesi ile başlamıştır. Bu ikinci evrede para sermayesi döngüsünde uluslararası sermaye hareketleri etkilidir. Burada temel mekanizmayı ise yerleşik bankaların uluslararası piyasalardan düşük faizle aldıkları kredileri devlete yüksek faizle iç borç olarak aktarmaları oluşturmuştur. Finansal alanın genişlemesi üzerinden artı değer paylaşımı ön plana çıkmış, büyük holdingler küresel piyasalarla finans sistemi aracılığıyla bütünleşmiştir. İktisadi bütünleşmenin ilk evresinde, dış ticaret hacminin büyümesi ve bankacılık alanının genişlemesi görülmektedir. Bu dönüşüm finans sistemi ile dış ticaretin rejiminin ön plana çıktığını göstermektedir. Bu durumda sermayenin uluslararasılaşması ilk olarak meta sermayesi ile başlamaktadır. Çünkü ticari serbestlikle birlikte dış ticaret rejimi farklı ülkeler arasındaki temel ekonomik etkileşim yolu olmaktadır. Bununla birlikte, ticareti açıklığın artması finansal alanın genişlemesini de tetiklemektedir. Daha sonraki para sermaye evresinde finansal bütünleşmeyle, finans sistemi likidite bolluğuna ulaşmıştır (Öztürk, 2011: 115-116). [915] Ayrıca iç borçlar ciddi sorun olmaya başlamış, vergiler düşürülmüş ve bütçe açıkları hızla büyümüştür. Devlet vergi almak yerine özel fonlardan borçlanmayı hızla arttırmış ve bu da finansal akımları uyarmıştır. Bu süreçte, küresel finansal piyasaların oynaklıklarının getirdiği döviz kuru ile faiz oranını tek düzeyde korumak için döviz kurları devalüe edilmememelidir.[916] Ek

[914] Bu dönemde ayakta kalabilen sermayeler diğerlerini ele geçirerek daha da güçlenmiştir. Bu alanda sermaye merkezileşmesine eşlik eden uygulama, devlet tarafından gerçekleştirilen kurtarma operasyonları ile şirketlerin kurtarılmasıdır. Bu tür kurtarma operasyonları, finans sermaye içinde kârlılığı düşük sermaye dilimlerinin ayıklanması ve yüksek bedelle elden çıkartılması anlamına gelmektedir. Bu anlamda merkezileşmenin tamamlayıcı kısmını oluşturmaktadır (Öztürk, 2010: 136-137).

[915] Finansal piyasaları serbestleşmiş Türkiye ekonomisinde uluslararası finansal akımların özelliği büyük boyutlu olmaması, fakat ciddi istikrarsızlıklar göstermesi, bileşiminde kısa vadeli sermaye hareketlerinin ağırlık taşıması, diğer tür sermaye hareketlerin GSMH'nin düşük bir oranı etrafında dalgalanması ve mali dengesizliklerini telafi etmek yerine onlarla paralel hareket etmesidir (Öztürk, 2011: 115-116).

[916] Ayrıca sıcak para döviz rezervlerini de arttırmaktadır. Bu artışın para arzı artışına ve ek enflasyona yol açmaması için sterilize edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla merkez bankası açık piyasa işlemleri yapmakta ve faiz ödeyerek tahvil satmaktadır (Arın, 1997: 51).

olarak kur farklarının oynaklığının getirdiği yük kamu bütçesine yüklenmektedir. Vergi alınmadıkça geri ödemeler için yeniden borç alınmakta, faiz de büyümektedir. Bu tür döviz kuru sistemi ihracatı zorlaştırarak ithalatın patlamasına yol açmakta, dış ödemeler rejimini sarsmakta ve dış borç gereğini artırmaktadır. Bütçe ve cari açıklar dış borcu zorlamakta ve yüksek faizli artan dış borçlar iç borçla ödenmektedir (Arın, 1997: 51-52).

Bu süreçte ortaya çıkan finansal birikim rejimi, ekonomiyi doğrudan yüksek faiz ve TL'yi yapay olarak değerli döviz kurunun cenderesinde tutmaktadır. Türkiye ekonomisi sermaye hareketlerini serbestleştirdiği 1989 sonrasında döviz dengesinde yeni platoya geçmiş ve TL'nin değerli olduğu patikaya yönelmiştir. 1980'ler boyunca döviz kuru reel düzeyi, 1989 sonrasında ucuzlamış, TL reel olarak değer kazanmış ve aşırı değerli konumda olmuştur. Sermayenin birikim sürecinin öncelikleri finansal alana yönlendirilmiştir. Dolayısıyla ekonomik büyüme finansal birikim rejimine tabi durumda gerçekleşmiştir (Yeldan, 2004: 15-17). Bu çerçevede finansal birikim rejimini iki grup etken belirlemektedir: dış ve iç etken. Aslında dış etken, iç etkeni yönlendirdiği ölçüde belirleyici konumundadır. Dış etken sermaye birikim sürecinin belirleyici olmasıdır.[917] Serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirmenin desteği uluslararası finansal akımlara hız kazandırarak finansal alanı genişletilmiştir. Bu çerçevede sermaye hareketlerinin önündeki tüm engeller kaldırılarak finansal serbestliği sağlamak ve gelişmekte olan ekonomileri sürece uyumlu hale getirmektir. İç etken ise dış etkene uyum sağlamaya yönelik yeni makroekonomik politikalardır. Küresel kapitalizmin temeli olarak serbestleştirme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme ile ekonomik yapı harekete geçirilmiştir. Yani kapitalist küresel sistemle bütünleşme doğrultusunda idari-mali yeniden yapılanmaya uygun para ve maliye politikaları uygulanmıştır (Sönmez, 2004a: 58-59).

1980'de ticari serbestlikle başlayan ve 1989'daki finansal bütünleşme ile devam süreçte ekonomi serbesleştirilmiştir. Bu bağlamda iktisadi bütünleşme dolarizasyon ve faizlerin yükselmesi ile KKFA'nın olağanüstü artmasına yol açmıştır.[918] Kamu finansamanında özel sektör dış kredi ile borç vermiştir. Mali dengesizlik, döviz kuru ile enflasyon oranı arasındaki makasın finansal manipülasyonla sürdürülmesini dayatmıştır. Burada kritik değişken döviz kuru istikrarıdır (Arın, 2001: 17). Bu dönemde ekonomik

[917] 1970'li yıllara karlılıkta düşme damgasını vurmuş, 1980'li yıllarda sermayedeki uluslararasılaşma reel sektörde değil, finansal alanda da hızlanarak yeni boyutlar kazanmış, 1990'lı yıllarda ise artan sermaye fazlası, üretken sektörlerdeki tıkanıklıklar nedeniyle spekülatif alanlara kaymıştır (Sönmez, 2004a: 58).

[918] Bu süreçteki iktisadi serbestleşme KKFA'nın hızlanarak artmasına, özel kesim fazlalarının da yine artmasına yol açmıştır. Ayrıca 1980'den itibaren vergileri düşürerek kamu finansmanında borçlanmaya ve bütçeden koparılmış çok sayıda bütçe dışı fonlara ağırlık verilmiştir (Arın, 2001: 17).

yapıda büyüme hızının sürdürülebilirliği sorunu da ortaya çıkmıştır. Çünkü ekonomik büyüme özel tüketim ve yatırımdaki artışa bağlı gerçekleşmiştir.[919] Dolayısıyla dış ödemeler dengesi uluslararası finansal akımlara dayanmış ve finansal birikim rejimi yüksek faiz ve bastırılmış döviz kurunu gerekli kılmıştır. Çünkü gerek enflasyona, gerekse küresel piyasalara göre yüksek düzeyde seyreden reel faiz ve düşük kur, kısa vadeli yabancı sermaye girişini hızlandırmıştır.[920] Bu birikim rejimi, faiz ve bastırılmış kura bağlı olarak yabancı sermaye girişi olduğu sürece sürdürülmüş ve büyüme hızı finansal kırılganlığa yol açmıştır (Sönmez, 2004a: 67-68). Bu dönemde ana kaynak olarak uluslararası sermaye hareketleri dalgalı seyir sergilemiştir. Daha önemlisi, sadece yurt dışı piyasalardan kaynak kullanılmamış, tersine yurt dışına kaynak transferi yapılmıştır. Bunun arkasında, cari açıklarının üstünde yabancı sermaye girişinin gerçekleşmesi ve sermaye girişlerinin dış borç yaratan türden olması yatmıştır (Yeldan, 2004. 19-20).

1990'lı yıllarda yüksek faiz ve düşük kur politikalarıyla spekülatif sermaye hareketleri hızlanmıştır. Uluslararası sermaye hareketleri ve finans sistemi yani finansal birikim rejimi, yabancı sermaye girişine dayalı olarak borçlanmayı hızlandırmıştır (Sönmez, 2005: 450-451). Bu bağlamda ticari serbestlik ve finansal bütünleşme ile beraber finansal birikim rejiminde üç önemli dönüşüm ortaya çıkmıştır. Birincisi parasal birikimin reel birikime göre büyük ölçüde artmasıdır. Bu dönemde finansal işlemlerin hız ve hacim olarak artışı finansal alanın genişlemesi demektedir. İkincisi, mevduattaki artışın döviz cinsinden mevduattaki artış olarak gerçekleşmesi ve mevduatta tutulan tasarruflarda yerli paranın dövizle ikame edilmesidir. Üçüncüsü ise menkul kıymetler biçimindeki parasal birikimin öneminin giderek artmasıdır.[921] Yani iktisadi bütünleşme döneminde finansal birikim açısından sonuçlar; mevduatta yerli paranın yerine döviz ikamesi, finansal birikim artışının büyük kısmının yabancı para cinsinden olması ve kamu kesiminde tahvil ile bono biçimde ortaya çıkan aşırı borçluluktur (Arın, 2003: 585-589). Dolayısıyla faizlerde düşüş ve kurun değerlenmesi ile hızlı yabancı sermaye çıkışı, büyüme hızının sürdürülememesiyle krize yol açmaktadır (Sönmez, 2004a: 68).[922] Yani

[919] Ancak bu artışın arkasında ithalattaki hızlı tırmanış vardır. Yani thalattaki hızlı artıştan hareket ederek cari açıklara ve büyümenin arkasında kısa vadeli sermaye hareketlere ulaşılmaktadır (Sönmez, 2004a: 67).
[920] Yaratılan döviz bolluğu sayesinde kur bastırılmakta ve döviz karşılığında TL cinsinden likidite artmaktadır. Artan döviz rezervleri hızla yükselen ithalat faturasını finanse edebilmektedir. Artan ithalata paralel olarak piyasaya mal arzı artmakta ve enflasyonist baskı hafifletmektedir. (Sönmez, 2004a: 67).
[921] Bu artışın tümü kamu menkul kıymetleri olarak kamu kesiminde finansal birikimden kaynaklanmıştır. Kamu finansmanı, giderek artan şekilde kamu borcu yoluyla finanse edilmiştir (Arın, 2003: 585-589).
[922] "Kriz, spekülasyonun ekonomik yapı üzerindeki etkilerinin birikimli sonucu patlak vermiştir. Dolayısıyla, kriz makroekonomik göstergelerin bozulması sonucunda ortaya çıkmış; ancak bu bozulma denetimsiz spekülatif sermaye hareketlerinin yarattığı baskıları sonucu oluşmuştur." (Yeldan, 2004. 19-20).

finansal krizler, istikrar ve yapısal uyum politikalarının eksik uygulanması sonucu değil, piyasaların tercihlerinin uygulanması sonucu çıkmıştır. Bu süreçte, uluslararası finansal akımlardan kaynaklanan kriz eğilimlerinin yanı sıra, ülke içindeki sermaye gruplarının çelişkileri de hesaba katılmalıdır. Bu mücadele de mali kaynaklar sermaye birikimi için hızla tüketilmiş ve ilkel birikime özgü araçlar (devlet borçları) kullanılmıştır. Aynı zamanda bu süreç uluslararası ittifaklar dolayında gerçekleşmiştir (Ercan, 2004: 11-13).

Bu çerçevede, yabancı sermaye giriş ve çıkışına bağımlılık ortamında ekonominin karşılaştığı istikrarsızlık, sürdürülebilir büyüme koşullarını ortadan kaldırmaktadır.[923] Ekonomik büyüme sürecinde para politikası kısa vadeli sermaye girişinin tutsağı olmakta, kamu maliyesinde ise kronik kriz hali belirmektedir. Buna ek olarak likidite krizine bağlı olarak ortaya çıkan finansal kırılganlıkla, ulusal para hızla değer yitirmekte ve reel faiz hadlerinde sıçrama ortaya çıkmaktadır (Sönmez, 2004a: 58-59). Böylece iktisadi bütünleşme sürecinde reel sektör ve finans sistemi için iki sonuç ortaya çıkmıştır. Kamu kesiminin borç yükü büyümüşken reel birikim olarak sabit sermaye yatırımları yerinde saymıştır. Sonraki finansal çöküş borçluluğun büsbütün artmasıyla sonuçlanmıştır. İktisadi bütünleşme ve serbestleşme arttıkça krizin eğişinde yaşayan ve sonunda finansal krizlere düşen ekonomik yapı meydana gelmiştir. Borçluluktaki artış, 1994 krizine gelinceye kadar GSMH'ye göre daha yavaş artmışken, 1994'ten itibaren hızla yükselmiş, fakat finansal birikim artık kendini büsbütün taşıyamayacak hale gelirken 2000-2001 yılında büyük daralma ile ekonomiyi çökertmiştir (Arın, 2003: 606-607).

1980 sonrası istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla, ulusal ekonomiler kapitalist küresel sisteme bağlanmıştır. Buna ekonominin serbestleşmesi ve idari-mali yeniden yapılanma ile devam edilmiştir. Böylece uluslararası finansal kurumlar ile çatışmadan çok ortaklığa dayalı uzlaşma oluşmuştur. Bu süreç ise temel etkilerini, ulusal ekonomi üzerinde 2000'li yıllarda keskin biçimde göstermiştir (Güzelsarı, 2008: 54-57). Özetle, IMF'nin ekonomik büyüme ve finansal serbestlik arasında bağlantı kurarken son durakları yapısal uyum sürecidir.[924] Sonuçta gelişmekte olan ekonomiler likidite krizlerine yakalanmıştır. Dolayısıyla finansal birikim rejimiyle Türkiye ekonomisi istikrarsız büyüme süreci yaşamış, borçlanmanın damgasını vurduğu finansal krizlere

[923] Böylece yüksek reel faiz ve düşük kur pratiğine dayalı olarak çekilen kısa vadeli finansal akımlar spekülatif niteliğe sahiptir ve dolayısıyla reel sektörden kopuktur. Bu doğrultuda kullanılabilir kaynaklar tüketime ve ithalata yöneldiği ölçüde cari açığın tırmanmasına yol açmaktadır (Sönmez, 2004a: 58).

[924] "Oysa küreselleşme ve finansal serbestlik yörüngesine oturan ekonomilerde özelikle kısa vadeli yabancı sermaye girişlerine bağlı olarak istikrarsız ekonomik büyüme yaşanmakta, doruk noktalarından diplere düşülmekte ve yapay olarak patlamaya hazır finansal köpükler oluşmaktadır." (Sönmez. 2004a: 69).

sürüklenmiştir. Çünkü büyüme kısa vadeli sermaye hareketlerine, bu bağlamda dış borca dayalıdır (Sönmez. 2004a: 69). Yani finansal kırılganlık ortadan kaldırılamamakta ve finansal birikim rejimi etkileriyle birlikte korunmaktadır. YUP ise finans sisteminin içinde bulunduğu kırılgan özellikleri tamamen göz ardı etmekte ve TCMB ile HM otoritelerini de finansal piyasaların denetlenmesi işlevlerinden uzaklaştırmaktadır.

Azgelişmiş ülkelerde çağdaş finans sisteminin dayandığı finansal alanın genişlemesinin yani finansal serbestleşmenin ve bütünleşmenin; tasarrufları artırma ve kaynak tahsisini iyileştirme yoluyla, hem makroekonomik istikrar üzerinde, hem de ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olacağı ileri sürülmüştür. 1980'lerde azgelişmiş ülkelerde, makroekonomik istikrarsızlık ortamında finansal serbestlik uygulanmış ve her deneme finansal krize yol açmıştır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 79). Türkiye'de 1980'li yılların başlarından itibaren iç serbestlik yönünde hızlı adımlar atılmış, dış serbestlik doğrultusunda düzenlemelere gidilmiş ve dönem sonunda finansal serbestlik tamamlanmıştır. Bu sürecin tamamlanması ile büyüme hızında sürdürülebilirlik ortadan kalkarak ekonomik yapı bir krizden diğerine savrulmuştur. Kısacası iç ve dış borç sürece damgasını vurmuş, finansal kırılganlığı yüksek bir ekonomi biçimlenmiş, makroekonomik politikalar borç ekonomisine odaklanmış ve sonucunda borçlandırılmış devlet yaratılmıştır (Sönmez, 2004a: 55). Bu bağlamda, Türkiye ekonomik yapısında neoliberalizm, küreselleşme ve finansal serbestlik birbirine bağlı üç olguyu yansıtmaktadır: Ticari açıklığın büyümesi ve dış ödemeler rejimi ile finansal alanın genişlemesi ve finans sistemine ilişkin süreçler; bu dinamiklerinin düzenlemesinde kamu maliyesinin dönüşümü ile mali yapının bağımlığının değişen rolü ve bunun yol açtığı KKFA ile ticari serbestlik ve finansal bütünleşmenin olası kıldığı istikrarsız ekonomik büyüme (Yeldan, 2003: 25-29). Sonuç; ikinci ve üçüncü yolların açtığı makroekonomik istikrarsızlık ile mali dengesizlik ve finansal kırılganlık. Yani dış ödemeler açığı, yabancı sermaye girişlerine dayalı spekülatif finans sistemi ve kamu maliyesinin krizi olarak bu üçgen, borçlandırılmış devlet kurgusunu yansıtmaktadır.

3.5.1. Dış Ödemeler Rejiminin Değişimi (Ticari Açıklığın Büyüme Dinamiği)

Osmanlı Devletinin son yüzyılından başlayarak, günümüze ulaşan süreçte iktisat politikalarının uygulanmasında öne çıkmış temel kısıt dış ödemeler dengesi olmuştur. Dış dengeyi oluşturan büyüklük ise dış ticaret açığı ve cari açık tarafından belirlenmiştir. Türkiye ekonomisinde kesintisiz dış borçlanma süreci yaşanmış ve borçlanma esas itibariyle dış ödemler açığını gidermeye yönelik olmuştur. Bu süreçte, hiçbir dönemde

dış ticaret fazlası yaratılamamıştır. Dış ödemeler dengesi, 1980'li yıllara kadar 150 yıla yaklaşan dönemde sadece dış ticaret rejimince ve dış denge kısıdı da dış ticaret açığının büyüklüğünce belirlenmiştir.[925] Yani ekonomik yapıda dış denge belli bir dönem hariç belirleyici olmuştur. Öte yandan Türkiye ekonomisinin yurt içi tasarruf yetersizliği içinde olduğu bu süreçte, iktisadi gelişme için sürekli kullanılan en aktif politika aracı da dış borç olarak ortaya çıkmıştır (Ekzen, 2008: 383-386). İktisadi gelişmesinin finansmanında dış kaynak bağımlılığından kurtulmayan ama kalkınma planları ile sanayileşme atılımı için uluslararası destek de bulamayan Türkiye, borç krizinden kurtulabilmek için 1980 sonrasına 24 Ocak kararlarıyla girmiştir.[926] Bu çerçevede ekonomik yapıdaki dönüşümle iktisadi gelişmenin yönü ihracata döndürülmüş ve daha sonra yapısal dönüşüm 2000'li yıllarda yeniden yaşanmıştır (Oyan, 2010: 218-219). Türkiye ekonomisi 2000'lerin başında öyle bir dönemeçte olmuştur ki, uzun dönemli iktisat politikaları uygulama olanağı var mıdır sorusunu, ortaya atma gereğini doğurmaktadır. Yani, kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşmesi, dış ticaret rejimi ve meta akımlarının ötesine giderek finans sistemi ve sermaye hareketleri bakımından kritik eşiği aşan; böylece iktisadi serbestleşmeyi dışarıya taşımış gelişmekte olan ülkede ulusal yapıda tanımlanan uzun dönemli iktisat politikası hedefleri izlemek ve bunları gerçekleştirmek mümkün müdür?

Ülkeler almış oldukları dış borçların anapara ve faiz ödemeleri için dövize ihtiyaç duymaktadırlar. Bir ülkenin döviz elde edebilmesi için, dış dünya ile ekonomik işlerde bir fazla ortaya çıkmalıdır. Ödemeler dengesinin önemli bölümünü cari dengeden ve bu da dış ticaret dengesinden oluşmaktadır. Bu çerçevede ülkelerin döviz kaynağı pozitif ihracat-ithalat farkından oluşmaktadır. Türkiye'de 1980 yılında, ihracata yönelik ekonomik büyüme modelinin yürürlüğe konması, dış ödemeler rejiminde önemli etkiler yaratmıştır.[927] 1989 yılında sonra kambiyo rejimi tamamen serbestleşmiş ve döviz kurları ile cari denge arasındaki bağ kopmuş, yabancı paraların fiyatı uluslararası sermaye hareketleri tarafından belirlenen hale dönüşmüştür (Bakkal ve Oktayer, 2003: 225-226). 1989 yılı, istikrar ve yapısal uyum politikaları bakımından kritik dönüm noktasıdır.

[925] "1965 sonrasının işçi dövizleri ve 1988 sonrasının turizm gelirleri ödemeler dengesi içinde pay alacak büyüklüğe ulaşmasının bir sonucu olarak, dış denge sadece dış ticaret dengesi tarafından belirlenir olmaktan çıkmıştır. Ancak bu gelişmeye rağmen; iktisadi faaliyetlerdeki belirleyici kısıt dış denge kısıdından oluşmaya ve esas tayin edici büyüklükte dış ticaret kısıdı olmaya devam etmiştir." (Ekzen, 2008: 384).

[926] "Uzun 1980'li yıllar IMF güdümünde hazırlanan bu kararların gölgesinde yeni bir iktisadi yeniden yapılanma dönemidir. 1980 sonrası istikrar ve yapısal uyum politikaları, Türkiye ekonomisinin kalkınma sürecini kesintiye uğratarak ticaret ekseninde dışa açılmaya zorlamanın adıdır." (Oyan, 2010: 218).

[927] İhracata dayalı ekonomik büyüme modeli, sabit sermaye yatırımları arttırılarak, bunun neticesindeki üretim artışıyla yürütülmek yerine, iç talep daraltılarak, yerli piyasadan çekilecek malların yabancı ülkelere satılması şeklinde gerçekleştirilmiştir (Bakkal ve Oktayer, 2003: 225).

Çünkü bu politikanın bir anlamda son aşamasını, başka anlamda yeni aşamasını temsil etmektedir.[928] Gelişmekte olan ekonomide yüksek enflasyon koşullarında atılan bu adımla para, faiz ve kur politikaları, yatırım ve üretim düzeyine ilişkin hedeflerden koparılmıştır. Böylece yüksek faiz oranı ile reel kurun değer yitirmeyeceği beklentisinin yerleşmesi, sermaye kaçışının önlenmesini için zorunlu hale gelmiştir. Yani, TL'nin reel değer kazanmasından kaynaklanan cari açıklar, yüksek faiz ve düşük kur ikilisi ile kısa vadeli yabancı sermaye girişleri ile kapatılmıştır (Berksoy ve Boratav, 1993: 1-2).[929] Yani 1989 yılında Türkiye ekonomisinin seyrini belirleyen gelişme sermaye hesabının serbestleştirilmesidir.[930] Ulusal paranın diğer paralar cinsinden değerinin döviz kuru piyasasının belirlenimine bırakılması ve aynı zamanza yabancı sermaye giriş ile çıkışlarının serbestleştirilmesinin Türkiye açısından önemli sonuçları olmuştur. Paranın değeri sadece dış ticaretin baskın olduğu cari dengeye göre değil aynı zamanda döviz cinsinden yerli ve yabancı sermayenin ülkeye girip çıkmasıyla da belirlenmiştir. Ulusal ekonominin büyümesinin yabancı sermayeye dayandırılmasının ve yabancı sermaye giriş ile çıkışlarının ekonomik büyüme ile ilgisinin olmamasının sonuçları, 1990'ların ikinci yarısında finansal kriz tecrübesi olarak ortaya çıkmıştır (Bahçe ve Eres, 2012: 55-56).

Finansal krizinin temel nedenleri üç başlık altında ele alınmaktadır: Kapitalist küresel ekonomi, uluslararası finans sistemi ve borçluların kendileri. Kapitalist dünya ekonomisinde önemli karşılıklı bağımlılık ilişkileri vardır. Örneğin cari hesap fazlaları, gelişmiş ülkelerin iktisat politikaları ve azgelişmiş ülkelerin finansman ihtiyaçları arasında karşılıklı ilişki vardır. Bu çerçevede azgelişmiş ülkelerin kaynak ihtiyaçları karşısında uluslararası finans sistemi belirleyicidir. Borç krizinin temel yönlerinden biri, küresel ekonominin sorunu olarak yeniden çevrime sokmadır. Yeniden çevrime sokmak, cari hesap fazlası olan ülkelerden alıp, bunu cari hesap açığı olan ülkelere ödünç vermektir. Bu işlem, özel bankalar ve uluslararası kurumlar aracılığıyla yapılmaktadır.[931] Örneğin iki ülkeli bir modelde bir ülkenin açığı var, başka bir ülkenin fazlası vardır. Açığı

[928] 1989 yılında, serbestleşme doğrultusunda ileri bir adım atılmıştır: finansal serbestleşme bu yıldan başlayarak kısa sürede dışa dönük bir biçimde kazanmış, kambiyo rejimi ve sermaye hareketleri üzerindeki kontroller büyük ölçüde kaldırılarak TL'nin konvertibilitesine gidilmiştir (Berksoy ve Boratav, 1993: 1).

[929] "Bu gibi durumlarda yerli paranın aşırı değerlenmesinin diğer bir etkisi de, finansal serbestleşme koşullarında, kural olarak ulusal enflasyonun ticaret ortaklarındaki enflasyonun üstünde seyrettiği durumlarda gerçekleşen reel revalüasyon rekabet gücünün baltalamış böylece düşük ücretler ve artan verimlilik sayesinde sağlanan rekabetçi avantaj ortadan kalkmıştır." (Berksoy ve Boratav, 1993: 2).

[930] Yabancı sermaye, döviz darboğazını aşmak için finans serbestlik yolunu seçen ulusal ekonomilere, karlılıktan bağımsız biçimde, kısa dönemli çıkarlarla girip çıkmaya başlamıştır (Bahçe ve Eres, 2012: 55).

[931] Dünya ekonomisinde ödemeler dengesi bilançosunda cari işlemler açığı ve fazlası olmamakta, herhangi anda açık ve fazlası olan ülkeler olabilir ama bu açık ve fazlaların birbirini götürmesi gerekmektedir. Ancak tek tek ülkelerin sürekli açık ve fazla vermekten kaçınması önemlidir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 184)

olan ülke cari açığını kendi döviz rezervlerinden ve devamlı borçlanarak finanse etmeyi sürdüremez. Eninde sonunda rezervleri tükenecek ve alınan borcun geri ödenmesi gerekecektir. Bu nedenle belli bir anda açığı olan ülke, cari hesap fazlası oluşturmak zorundadır.[932] BWS'nin yerine, azgelişmiş ülkelere uluslararası finansal kurumlarda daha fazla rol ve uygun koşullu fonlara daha rahat ulaşma olanağı verme anlamında, azgelişmiş ülkelerin ihtiyaçlarına duyarlı yeni uluslararası finansal işbirliği sistemi gelmemiştir. Aksine, 1980 ve 1990'ların temel özelliği, ekonomik konularda tüm dünyada gözlenen eşgüdüm eksikliğidir. Yani kapitalist küresel ekonominin yönetimsel sorunları serbest piyasa mekanizması çözümüne bırakılmıştır (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 184-187).[933]

Bu tablo ekonominin çarpıklığı ortaya koymaktadır: Bir kere GSMH artışı çok istikrarsızdır, dışarıdan fon girerken ekonomi büyümekte, fon çıkarken duraklamaktadır. İkincisi, GSMH artışına katkı yapmak yerine faiz arbitrajı yapmak ve borsada oynamak daha cazip olmaktadır. Ayrıca borsa çöktüğünde ve hızlı devalüasyon olduğunda, yabancı sermaye de ekonomiyi ele geçirmektedir. Buna göre ekonominin iç dengesi bozuksa, yani kamu açıkları büyükse, krizin faiz arbitrajı için yabancı sermaye girişleri yoluyla hazırlanması kolaylaşmaktadır. 1997'de Asya krizine kadar finansal krizlerin sadece kamu açıklarıyla ilgili olduğu kabul edilmektedir. Ancak Asya krizi girmesi, işin başka bir boyuta da olduğu göstermiştir.[934] Cari açıklar büyürken, kısa vadeli dış borçlanma tırmanmıştır. Ancak büyüyen cari açıklar ve tırmanan spekülatif menkul kıymetler riski artırınca yabancı sermaye kaçışa geçmiş ve finansal kriz patlamıştır. Asya krizini 1998'de Rusya, Türkiye ve Latin Amerika'daki krizler izlemiştir. Borsalar çökmüş, fırlayan döviz fiyatları ve faiz oranları GSMH'yi daraltmıştır (Kazgan, 2003: 180-184).[935] Sonuçta 1990'lar gelişmekte olan ülkelerde yaşanan şiddetli krizlere gebe olmuştur. Bu krizler gelişmekte olan ekonomilerde, uluslararasılaşmış ve serbestçe işleyen koşullar altında küresel finansal piyasasıyla bütünleşmeye içkin olan gerilimleri açığa çıkarmıştır.[936]

---

[932] Bu durumda böyle ayarlamanın iki yolu vardır. Birincisi GSMH'sını düşürebilir, düşük gelirler ithalat talebini düşürür, dolayısıyla da cari hesap açığı azaltılır. Ancak bunun olumsuz sonucu ise büyüme hızının düşmesidir. Başka çözüm yolu da, fazlası olan ülkenin milli gelirini artırılmasıdır. Böylece cari fazlası olan ülkenin cari açığı olan ülkeden olan ithalat talebi artacak ve cari açığının azalmasına yardımcı olacaktır. İkinci çözüm yolu, birinciye kıyasla her iki ülkenin büyümesi açısından daha elverişlidir. Ama iki ülkenin iktisat politikası konusunda eşgüdümü gerekmektedir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 184-186).

[933] Ayrıca daha piyasa eğilimli bir çözüme yönelim ve uluslararası finans kurumlarının azalan rolü, artan fiyatlar nedeniyle giderek yeniden çevrime sokma sorunuyla çakışmıştır (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 187)

[934] Çünkü bu ülkelerde ne kamu açık vermiş ne enflasyon olmuş ve de iç tasarruf oranları yüksek düzeye vurmuştur. Bunların sorunu paranın değerini dolara bağlamalarından kaynaklanmıştır (Kazgan, 2003: 182).

[935] "Asya krizi bir yandan finansal krizlerin kamu açıklarıyla tek başına açıklamayacağını ortaya koymuş, diğer yandan da bu krizin gelişmekte olan ülkelerin finansal piyasalarında art arda yarattığı çöküş gelişmiş ülkelerde ilk kez kriz kendilerini vurabilir endişesini de doğurmuştur." (Kazgan, 2003: 183-184)

[936] "Ulus devletler dış ticaret açıklarını zaptedebilmek için gerekli kontrollerden yoksundurlar. Serbestleştirilmiş finansal piyasalar sermayenin dışarıya kaçmasına ve döviz krizlerinin artmasına neden

Kapitalist gelişmenin bu koşullardaki yarattığı çelişki döviz kurunda odaklanmış ve sonradan finansal krizlere sebep olmuştur. IMF ve DB tarafından savunulan politikalar bu sürece içkin olan gerilimleri şiddetlendirmiştir (Aybar ve Lapavitsas, 2001: 55-58).

Uluslararası finans sistemi, 1970'lerden sonra büyüyen yeniden çevrime sokma sorunlarına, uluslararası eşgüdümle çözüm geliştirilememiş yerine piyasa çözümleriyle üstesinden gelinmeye çalışılmıştır. Piyasa çözümü, uluslararası bankaların azgelişmiş ülkelere borç vermesine izin verilmesinden oluşmuştur. Yani, özel bankalar ülkelerin cari fazlalarını, cari açığı olan ülkelere borç vermektedir.[937] Kredi tayınlaması uygularken, bankalar ülke limitleri saptamakta, bir ülkeye borç verip vermemeyi ve vereceklerse, ne kadar vermeleri gerektiğini karara bağlamaktadır. Ancak bankaların ödünç verdiği ülkeler büyük fonlar aldıklarına göre, kredi tayınlamasına maruz kalamamışlardır. Bu bağlamda bankaların borç krizindeki rolü, uluslararası finans sisteminin rekabetçi doğasından ileri gelmektedir. Dolayısıyla, 1970'lerde sonra paranın yeniden çevrime sokulmasında banka sistemi aracılığıyla, serbest piyasa çözümü işlememiştir. Rekabetçi ortam bankaları gereğinden fazla ödünç vermeye götürmüştür. Bu sonuç iki temaya konuyu getirmektedir; kapitalist küresel ekonominin karşılıklı bağımlılığı ve serbest piyasanın rolüyle daha müdahaleci önlemler arasındaki ilişki (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 187-191). Çünkü azgelişmiş ülkelerin borçlarının yığılması ve ardından ülkelerdeki geri ödeme sorunları, uluslararası finans sistemini tehdit etmiştir. Yani belirsizlik ve riskin başat rol oynadığı kapitalist küresel sistem altında gelişmeye dayalı iktisat politikaları olası değildir. Finans sermayesinin mantığı büyük finansal getiriyi amaçlamaktadır. Çağdaş finans sistemi düşük enflasyon ve yüksek faiz gelirlerine ulaşmayı amaçlamakta, bunun için daraltıcı para ve maliye politikalarına gereksinim duymaktadır (Yeldan, 2009: 14-16).[938]

Azgelişmiş ülkelerde hem fiyatlar genel düzeyinin istikrarı hem de kurların makroekonomik istikrarı, iktisadi gelişme sorunu ile iç içedir. Nitekim istikrar ve yapısal uyum politikalarında enflasyon sorunu için kurun istikrarlı tutulması tavsiye edilmekte, bunun yaratacağı cari açığın çözümü ise ertelenmektedir. Ama azgelişmiş ülkelerin

olarak problemi karmaşıklaştırmaktadır. Bunlar olgunlaşmış finansal krizleri kızıştırmakta ve bu krizler de ulusal ekonomiyi karışıklığa sürüklemektedir." (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 187-188).

[937] Bankalar, ödünç alanlar arasında daha riskli konumda olanların daha yüksek faiz ödemesi gerekebilir. Farklı faiz oranlarıyla ilgili olarak, bankalar ülkelere piyasa faiz oranı, artı marj diye bilinen fark uygularlar. Bu kapsamda azgelişmiş ülkelerin bazıları daha yüksek marj ödemiştir. Riskli borçlular alabilecekleri fonların miktarı açısından daha büyük kısıtlarla karşılaşırlar (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 187-189).

[938] "Batı bankalarının, kredi arayışı içinde olan azgelişmiş ülkeleri hızla dış borçlanmaya sürüklemesi bu arayışın ancak kısıtlı bir çözümüdür. Bu çevrelere göre gerçek çözüm finansal piyasalarının tamamen kuralsızlaştırılarak yeni finansal araçların geliştirilmesindedir." (Yeldan, 2009: 14-16).

kronik dış ödemeler açığı vardır ve bunlar devalüasyonlar ile önlenmektedir. Enflasyon bir ülkedeki bölüşümün olağan yollardan çözülemediğinin belirtisi ise, carı açık da uluslararası işbölümünde hastalığın işaretidir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 111-112). 1980'lerde uluslararası planda borç krizinin faturası da azgelişmiş ülkelere yıkılmıştır. Burada gelişmekte olan ülkelerin karşılaştığı borç sorununu doğrudan ilgilendiren ve azgelişmiş ülkelerin ortak sorunu iki konu vardır. Birinci nokta, ödünç alma ile yatırım arasındaki ilişki arasındadır. Borçlanmaya dayalı yatırım azgelişmiş ülkelerde özellikle önemli sorunlar yaratmıştır: Projenin getirisi yüksek olsa da borcu geri ödemek için yeterli gelir yaratmayabilir[939] ve Borçları geri ödemek için döviz gerekmektedir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 193-194).[940] İkinci nokta, özel kişilerin varlıklarını yurtdışındaki banka hesaplarına aktarmalarıyla ortaya çıkan sermaye kaçışıdır. Bunun sonucu vardır: Sermaye kaçışının ilk etkisi ithalat için gerekli döviz miktarını azaltması ve dışarıdan borç almayı gerektirmesidir. Borç almak mümkün değilse, sermaye kaçışının etkileri iç üretimde düşmeyle kendini göstermektedir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 194-195).[941]

Küreselleşme süreci ve buna bağlı olarak azgelişmiş ülkelere sunulan uluslararası finansman olanakları dış dinamikle ilgilidir. İç dinamik bu ülkelerin, ekonomik dönüşüme bağlı olarak kaynaklanan dış finansman ihtiyacıdır. Bu çerçevede iç dinamiklerini oluşturan etmenler; krizlerle kronikleşen cari açıklar ve krize karşın yüksek büyüme hızının korunmasıdır. Ancak cari açığının oluşmasında dış etkenler dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla bu süreçte iç ve dış etkenlerin sentezi sözkonusudur (Sönmez, 2005: 250). Tarihsel süreçte uluslararası ticaret, kapitalist dünya sisteminde ulusal ekonomiler arasındaki ana bağlantıdır. Ancak küreselleşme sürecindeki önemi finansal bütünleşme ve yabancı sermayeden daha azdır. Yine de sermaye birikim sürecinde dış ticaret rejimi ve ticari serbestlik, kapitalist gelişmenin temel bileşeni olmuştur (Castells, 2008: 369).

Türkiye'de ise 1980 sonrası ticari serbestlik, ekonominin ticari açıklığını büyütmüştür. Toplam dış ticaretin GSMH içindeki payı bu süreçte hızla artmıştır. Fakat,

---

[939] Azgelişmiş ülkelerde temel bir sorun, bu ülkelerde gelirler düşük, vergi kaçırma yaygın olmuş ve marjinal sektörler bulunduğu için yeterli vergi geliri sağlama sorunudur. Ayrıca sorun, ödünç verenlerin geri ödemeyi kısa dönemde istemesi durumunda ortaya çıkmaktadır (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 194).

[940] "Nihai olarak, yatırım projelerinin daha büyük ihracat geliri yaratması beklenmektedir. Yakın gelecekte döviz sağlama olasılığını maksimize eden projelere yapılan yatırım, her zaman belli azgelişmiş ülkelerin uzun vadede gelişmesine katkıda bulunacak yatırım olmayabilir." (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 194-195).

[941] "Bu durumda potansiyel bir kısır döngüye yol açmaktadır. Daha düşük yatırım ve üretim, borç servisini daha zorlaştırabilir. Böyle zorluklar, siyasi istikrarsızlık beklentilerini artırabilir, bu da daha fazla sermaye kaçışına yol açabilir. Sermayelerini başka yere götürebilenler ülke dışında servet sahibi olmanın güvencesinden yararlanırlar. Hiç tasarrufu olmayan yoksullar ise borç geri ödeme amacıyla uygulanacak kemer sıkma politikasının yükünü çekmek zorunda kalmışlardır." (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 195).

ekonominin ticari açıklığı, ihracatın gayrisafi milli hasılaya oranını büyütmekten ziyade ithalatınkini büyütmüştür. Ticari serbestlik yoluyla ihracat önderliğinde ekonomik büyüme stratejisi benimsenmiş, çeşitli iktisat politikası araçlarıyla desteklenmiş, ama ihracat performansı zayıf kalmıştır. Çünkü ticari açıklığın büyümesi sonucunda, asıl ithalat hızla artmış ve özellikle mal ithalatı hızla büyümüştür (Arın, 2003: 579).[942] 1980'li yıllarda iktisadi bütünleşmeye eşlik eden yapısal dönüşüm, üretken sermayenin gerilemesidir. Sabit sermaye yatırımları gerçekleşmediği, rekabetçi sanayinin oluşmadığı ve iç pazarın daraldığı koşullarda, ihracat ancak teşviklerle sürdürülebilmiştir. Bunun bir boyutunu ihracat için dolaylı teşvik niteliğindeki, esnek kur sistemi yoluyla sürekli reel devalüasyonlar oluşturmaktadır. Daha doğrudan boyutu ise ihracat teşvikleridir. Burada gerçekleşen, ihracata yönelik ekonomik büyüme stratejisi değil, öncelikle, döviz biçimindeki ihracat gelirini arttırmaya yönelik uygulamalardır (Öztürk, 2010: 139-140).

İhracatın teşviklendirilmesi, TL'nin değer yitirmesine yol açan esnek kur rejimi ve ücret maliyetlerinin düşürülmesi, ihracatın artışına olanak sağlayan temel dönüşümleri vermektedir. Burada ücretlerin reel olarak geriletilebilmesinde kronik enflasyon etkili olmuştur ve fiyat enflasyonu, ayrıca kamu kesimine monetizasyon aracılığıyla senyoraj gelirleri sağlanmayı olanaklı kılmıştır.[943] Buna koşut, serbestleşme sonucunda artan ithalat talebinin finansmanı kesintiye uğramadan sürdürülmüştür (Yeldan, 2003: 59).[944] 1980'lerdeki ticari serbestlik süreci yalnızca ihracatın artmasını değil, ticari açıklığın büyümesi dinamiğini de getirmiştir. İhracatı arttıracak uygulamalara öncelik verilmiş, aynı zamanda ithalatta yeni düzenlemelere gidilmiş ve ithalat aşamalı olarak serbestleştirilmiştir. Böylece dış ticaretin artışıyla, ihracatın payının daha fazla artması beklenmiştir. 1980'li yıllarda ticari serbestlik ile dış ticaret rejimi hızla değişmiş, buna bağlı olarak ekonomide ticari açıklık büyümüştür. Bu gelişmelere büyük holdingleri kollayan uygulamalar eşlik etmiştir (Öztürk, 2010: 141-142).[945] Dolayısıyla, meta ticaretinin serbestleştirilmesi ve yurtiçi fiyat düzenlemleri ile iktisadi bütünleşme

[942] Türkiye ekonomisi, ithal girdilere ve yatırım mallarına bağımlı olmuş ve büyüme stratejisi de yatırıma bağlı olduğundan ithalat patlamıştır. Bu yıllarda tüketim malları ithalatı da artmıştır (Arın, 2003: 579).
[943] Böylece, yüksek ihracat teşvikleri ve devalüasyonist kur politikası altında enflasyonun ılımlı oranlarda sürdürebilmesi, bir yandan kamu kesimine enflasyon vergisi altında kaynak yaratırken bir yandan da dış pazarlarda ihraç mallarının rekabet olanaklarının sürdürülmesine olanak sağlamıştır (Yeldan, 2003: 59).
[944] "1980 sonrası birikim özelliklerinin durağan tasarruf ve yatırım performansı bu dinamikleri zorlarken, bir yandan da artan dış borç servis yükü ve enflasyonist beklentilerin giderek güçlenmesi ve yapışkan bir niteliğe bürünmesi sonucunda ekonomide istikrarsızlık unsurları yoğunlaşmıştır." (Yeldan, 2003: 59).
[945] "1980'li yıllarda ticari açıklık büyürken, büyük holdingler bünyesinde yurtdışı ithalat-ihracat şirketlerinin ve uluslararası ticaret şirketlerinin kurulması da söz konusudur. Genellikle ihracat ve ithalat yapmak amacıyla yabancı bir ülkede kurulan bir şirket, bir süre sonra yalnızca Türkiye bağlantılı dış ticaretin ötesine geçerek uluslararası ticaret şirketi hüviyeti kazanmaktadır." (Öztürk, 2010: 142).

döneminin sonuçları şunlardır: Sürdürülebilir kamu açıkları; Reel ücretlerin düşürülmesi yoluyla ihracat edilebilecek yurtiçi talep fazlasının yaratılması; Artan ihracat gelirleri ve dış borçla ithalat rejiminin serbestleştirilmesinin finansmanı ve ılımlı yurtiçi fiyat enflasyonu yoluyla kamuya senyoraj geliri aktarılması. Ancak kendi içinde tutarlı olarak sürdürülebilen ekonomik yapı, ayrıca kendi çelişkilerini beslemiştir (Yeldan, 2003: 59).

Ticaretin serbestleşmesinin önemli sonucu dış ticaret açığının sürekli kötüleşme eğilimi içine girmesidir. Bunun nedeni, serbestleşmenin Türkiye ekonomisini aşırı değerli döviz kuru izlemeye itmiş olmasıdır. Böylece, ithalat ihracattan çok daha hızla artmış ve ekonominin ithalata bağımlılığı güçlenmiştir. Ekonominin reel kesim ile finans sistemi arasındaki ayrılmalardan biri dış ticaret açığı ile döviz kuru arasında yaşanmıştır. Dış ticaret açığı artarken döviz kuru değerlendirmesini sürdürmüş, sermaye hareketleri döviz kurunun reel kesimle ilişkilerini kopartmıştır. Dış ticaret açıklarının ve ihracatın ithalatı karşılama oranının yüksek olduğu yıllarda büyüme hızları negatif olarak gerçekleşmiştir. Yani dışa açık strateji çerçevesinde, ihracatın arttığı yıllar ekonominin büyüdüğü değil yavaşladığı yıllardır (Arın, 2003: 580). Bu süreçte dış ticaret rejimi birikim mekanizması haline gelmiş, sermaye gruplarına ait şirketlere ayrıcalıklar getirilmiştir. 1990'lı yıllarda büyük sermaye gruplarının ticaret faaliyetleri geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu durum bir yandan finansal alanın genişlemesinin uluslararası plana taşınması ile bir arada yürümekte, diğer yandan salt ticari açıklığın büyümesi olarak gelişme anlamı taşımaktadır. İktisadi bütünleşme sürecinde önemli bir birikim alanına dönüşen dış ticaret rejimi, büyük holdinglerin elinde merkezileşmiştir (Öztürk, 2010: 156-157). [946]

1980 sonrası istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla Türkiye'de dış borca yeni ögeler eklenmiştir. Finansal serbestlikle birlikte sermaye hareketlerindeki hareketlenme dış borç ivme kazandırmış, kur ve faiz arbitrajı iç borcun tırmanmasına yol açmıştır. Dış finansman ile dış borçtaki artış arasındaki ilişki finansal serbestlik sonrasında kopmuştur. Cari açığın finansmanının üzerinde dış borca gidilmiştir (Sönmez, 2003: 305-306). Bu bağlamda, dış ticaret açıkları ithalat ile ihracat arasındaki farktır. Bu fark; yatırım ve tasarruf arasındaki fark ile kamu harcama ve geliri arasındaki farkın toplamına eşittir. Denge ise yatırımların azalması ve tasarrufların artması veya kamu harcamalarının azalması ve gelirlerinin artmasıyla gerçekleşmektedir (Akdemir 2001: 51-52).[947] Yani

[946] Bu süreçte büyük sermaye gruplarının gelişimi açısından, 1990'larda dış ticaret rejiminde merkezileşme yaşanmıştır. Büyük holding egemenliği, ticari faaliyeti ele geçirerek ilerlemiştir (Öztürk, 2010: 156-157).
[947] Özdeşlik şöyledir: M-X = (I-S) + (G-T). Sol taraf dış açığı, iki bölümden oluşan sağ tarafı ise iç açığı vermektedir. (G-T)'nin iç açıkların kaynağını oluşturmaktadır. Fakat aynı büyüklükteki bir açık her zaman dengesizliklerin kaynağı olamaz. Bunlardan biri açığın finansman yöntemidir (Akdemir 2001: 51-52).

makroekonomik denkliğe göre: kamu tasarruf – yatırım açığı ile özel kesim tasarruf – yatırım açığı toplamı yani yurtiçi açık, dış ticaret açığı ile dengelenmektedir. Dış ticaret açığı sayesinde, yurtiçindeki tasarruflardan daha büyük kaynak yatırıma ayrılmaktadır. Çünkü cari açık yurtiçine kaynak transferi anlamına gelmektedir. Cari açığın yarattığı arz genişlemesinin karşısında bir talep genişlemesi yer almaktadır. Bu genişleme ya kamu kesimi ya da özel sektör kaynaklı olmaktadır. Cari açık, sermaye hareketleriyle, doğrudan yabancı yatırımlar ve borçlanarak fonlanmaktadır (Karahanoğulları, 2012: 122-123).[948]

Dışa açık bir ekonominin yurt dışı piyasalarla olan iktisadi ilişkileri ödemeler dengesi bilançosu içinde tutulmaktadır. Ödemeler dengesi, bir ülkenin döviz kazandırıcı ve döviz harcayıcı faaliyetlerini yıllık bazda sergilemektedir. Geleneksel olarak ödemeler dengesi tablosu dört ana bölümden oluşmaktadır: Cari işlemler, sermaye hareketleri, net hata-noksan ve rezerv hareketleri. Bu dört hesabın net bakiyesinin toplamı sıfırdır. Cari işlemler dengesi içinde dış ticaret dengesi (ihracat – ithalat), turizm gelir-gider dengesi, yurt dışı müteahhitlik hizmetleri, yurt dışından işçi dövizleri ve faiz ödemeleri ile kar transferleri kalemleri bulunmaktadır.[949] Cari işlemler dengesi eğer açık veriyorsa bu açık borçlanmayla karşılanmaktadır. Dolayısıyla cari dengede açık varsa, sermaye dengesinde bir fazla olmalıdır. Sermaye hareketleri içerisinde doğrudan yabancı yatırımlar dışındaki finansal sermaye girişleri borç arttırıcı özelliktedir (Yeldan, 2005: 48). [950] Carı açığın finansmanı için mekanizmalar; yurtiçine sermaye girişleri ve TCMB'nin döviz rezervlerinin kullanımıdır. Sermaye girişlerin iki biçimi, doğrudan yabancı yatırımlar ve arbitraj arayan kısa vadeli sermaye hareketleridir. Yurtiçine kısa vadeli finansal kar elde etmek için giren, yurtiçinden çıkarken yasal sınırlama ile karşılaşmayan yerli ve yabancı kökenli para hareketlerine sıcak para denmektedir.[951] Sıcak para, küresel ölçekte borçluluk ilişkisidir. Hızlı sermaye çıkışı ve kurlarda çöküş riskini barındırmaktadır. Bu durum, net borçlanma ilişkisinin ikinci evresine geçiştir. Karlılık beklentisini realize etmek için yapılan çıkış, kaynak transferi olmaktadır (Karahanoğulları, 2012: 140-141).

---

[948] "Kamu kesiminin tasarruflarının artırması sonucu dış kaynak ihtiyacı azalması beklenirken, özel kesim hem bu fazlayı kullanan hem de dış kaynak ihtiyacını da yükselten düzeyde açık vermektedir. Özel sektör, aşırı talep genişlemesi yaratmaktadır. Bunu, özel kesimi açılan banka kredileriyle birlikte, spekülatif finansal akımlar ve doğrudan sermaye yatırımları olanaklı kılmaktadır." (Karahanoğulları, 2012: 123).

[949] Dolayısıyla cari işlemler dengesi esasen reel kesiminin mal ticareti ve üretici faktörlerinin döviz gelir-giderlerinin dengesini vermektedir ve de dış ticaret açığından daha geniş bir tanım içermekte olduğundan, bir ülkenin döviz açığının belirlenmesinde de önemli bir göstergedir (Yeldan, 2005: 48).

[950] Sermaye hareketleri, finansal sermayeye dayalı döviz giriş ve çıkışlarını takip etmekte, net doğrudan sermaye yatırımları, portföy akımları ve dış krediler kalemlerini ifade etmektedir (Yeldan, 2005: 48).

[951] Yurtiçine bu tür sermaye girişinin koşulu TL'nin değerlenme beklentisi ve yurtiçinde yapılan yatırımın nominal getirisine göre yüksekliğidir. Yabancı sermaye girişi, boyutları genişlettiği ölçüde TL'nin değerlenmesini sağlamakta, dolayısıyla beklentisini kendisi yaratmaktadır (Karahanoğulları, 2012: 140).

Net hata noksan, kayıt dışı döviz giriş çıkışlarının net dengesini vermektedir ve bu kalem olağan dışı olarak pozitif denge vermektedir. Bunun, yerli sıcak para olduğu ve aslında sermaye hesabı içinde yer alması gereği savunulmaktadır.[952] Cari işlemler, sermaye hareketleri, net hata-noksan ve rezerv hareketleri hesaplarını net bakiyesi toplamda sıfırlanması gerekmektedir. Ancak bu yaklaşım, öncelikle döviz giriş ve çıkışlarını kaydetmekte, bu işlemlerin ardındaki fonksiyonel ilişkileri yansıtmamaktadır. Buradaki öncelik dış borçluluk yaratan döviz akımları olduğundan, ödemeler dengesinin yeniden ayrıştırılması gereği ortaya çıkmaktadır. Bu amaçla şunlardan hareket edeceğiz; temel denge, dış borç akımları, sermaye çıkışları ve rezerv değişimleri. Temel denge: Ödemeler dengesinin temel dengesi olarak cari işlemler dengesi ve dış borç yaratmayan sermaye hareketleridir. Temel denge, ülkenin dış borç finansmanında kullanmak üzere döviz yaratma kapasitesini vermektedir. Dış borç akımları: Bir ülkenin yurt dışına olan ulusal borcunu arttıran her türlü yükümlülüklerini kapsamaktadır. Bu tür yükümlülükler portföy yatırımlarını ve bankacılık kredileri, ticaret kredileri gibi diğer yatırım kalemlerini kapsamaktadır. Sermaye çıkışları: Bunlar uzun vadeli finansal akımları haricindeki sermaye hareketlerini vermektedir. Ödemeler dengesi net hata ve noksan kalemi de bu bölüme kaydedilmiştir. Rezerv değişmeleri: Bu kalem bir ülkenin yabancı para varlıklarındaki iyileşme ve bozulmayı göstermektedir (Yeldan, 2004: 21-22).

Türkiye'deki yüksek faiz ve düşük kura dayalı arbitraj olanaklarını değerlendiren spekülatif finansal akımlar sonucunda DİBS'nin payı artışmıştır. Dolayısıyla 2001 krizi öncesinde cari açığı finanse etmek için dış kaynak gereksinimi, yüksek faiz getirisinin cezbettiği finansal akımların ve kaynağı belirsiz girişlerin yarattığı döviz bolluğunun ithalat talebini uyarmasına dayalıdır. 1990 yıllarda kamu borcunun çevrilmesindeki tıkanıkları aşmak için uygulamakta olan spekülatif finansman değişmeyenler arasındadır (Yeldan, 2005: 48).[953] Bu süreçte 1994 ve 2001 kriz yılları hariç tutulursa, dış borç akımları her sene artış yönündedir. Yani 1981'den itibaren yurt dışından borçlanma temel dengedeki açığın finansmanında kullanılmaktadır. Ancak, temel dengedeki açıkların dış borçluluk içindeki payı giderek azalmış, bunun yerine sermaye çıkışlarının payı giderek

[952] Eğer cari işlemler ve sermaye hesapları ile net hata noksan kalemlerinin toplamı sıfırdan farklı bir rakam veriyorsa, bu rakam döviz rezervlerine aktarılır. Eğer ilk üç kalemde bir pozitif bakiye var ise (döviz girişleri çıkıştan fazla ise) bu kalem rezervlere aktarılır. Bu pozitif bakiye ödemeler dengesine eksi olarak girer ve rezerv artışlarına kaydedilmektedir. Buradaki mantık, fazla veren döviz hesabının ödemeler dengesi istatistiklerinden çıkartılarak, rezervlere eklenmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla ödemeler dengesinde rezerv hareketlerinde eksi ifadesi rezervlerin artmakta olduğunu ifade etmektedir (Yeldan, 2005: 48).

[953] "Buradaki tehlike ise, cari işlemler açığı bağlamında finansmanın spekülatif nitelikli ve borç arttırıcı öğeler içermesidir. Spekülatif olduğu oranda dışsal şoklara açık bu tür büyümenin uzun erimli olmadığı ve yapısal istikrarsızlıklar içerdiği yakın tarihiteeki deneyimlerle bilinmektedir." (Yeldan, 2005: 48).

artmıştır; Rezerv hareketleri, 1991'den beri artış göstermiş, TCMB yüksek miktarlarda rezerv biriktirmeye mecbur kılınmıştır. Bu anlamda, finansal bütünleşme sonrasında dış borcun ardında sermaye çıkışları ve rezerv birikimi yatmaktadır (Yeldan, 2004: 23-25). Yani borçlanmanın ana kaynağı, carı açıkları finanse etmekten çok, yabancı sermaye çıkışları ve bu çıkışların krize dönüşmesini engellemek için rezerv biriktirme ihtiyacıdır. Cari açığın seyri, kısa vadeli sermaye hareketleri ile finanse edildiğini göstermektedir. Bu yüzden, cari açığın büyüklüğünden çok nasıl finanse edildiği önemlidir. Cari açığın, doğrudan yabancı yatırımlar ve uzun vadeye yayılmış döviz girişleri ile finanse edilmesi daha az sorunlu olmaktadır. Öte yandan cari açığın kısa vadeli ve dış borçları arttırıcı biçimde sıcak para ile finanse edilmesi tehlike arz etmektedir

Bu çerçevede Türkiye'nin finansal piyasaları hep yüksek risk ve getiri döngüsü içinde krizin eşiğinde yaşamış, küçük oranlı kötüye gidişlerde bile döviz kuru çöküşlerine ve sermaye kaçışların maruz kalmıştır. Bu dönemde cari işlemler dengesi de düzensiz bir seyir göstermiştir. Ekonomik büyüme ve cari denge arasından yakın ilişki vardır. Yüksek büyüme oranları ile cari açık beraberinde gitmekte, düşük ya da negatif büyüme sırasında ise cari fazlalar olmaktadır.[954] Ayrıca mali dengesizlik ile cari açık arasında da paralellik bulunmaktadır. Bu dönemde cari işlemler dengesinin önemli özelliklerinden birisi; kayıt dışı işlemleri gösteren ne hata ve noksan öğesinin ödemeler dengesi bilançosunu önemli ölçüde etkileyecek kadar artmış olmasıdır. Aslında net hata ve noksan, kısa vadeli ve spekülatif sermaye hareketlerine tekabül etmekte, sermaye hareketlerinin dengelemeye yetmeyen kısmı ise döviz rezervi hareketleriyle telafi edilmektedir. Sermaye hareketlerinin oynaklığı net hata ve noksan kaleminin hareketleriyle güçlenmektedir. Sermaye kaçışları esas olarak bir sonraki yıl cari işlem fazlaları verilerek ve döviz rezervleri azaltılarak dengelemeye çalışılmaktadır. Böylece sermaye hareketlerinin negatif olduğu yıllarda düşük büyüme hızları yaşanmaktadır (Arın, 2003: 582-584).[955]

Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gelişmekte olan ekonomilerde yabancı sermaye girişlerinde önemli bir artışa yol açmıştır. Bu ilk aşama, net dış sermaye girişi - artan cari açık şeklindeki gelişme, yerleşiklerden sermaye çıkışları ve rezerv birikiminin varlığından etkilenmesine rağmen net pozitif içeriye doğru kaynak transferi temsil etmektedir. Doğrudan yabancı dış yatırımlar ve portföy yatırımları sermaye kazanımları

[954] Fakat, büyümeni düştüğü yıllar kısa vadeli sermaye hareketlerinin negatif olduğu yıllardır. Yani yabancı sermaye girişlerinin arttığı yıllarda büyüme oranları daha yüksek olmuştur (Arın, 2003: 582).
[955] Net hata ve noksan ile rezerv hareketlerinin bu şekilde dalgalanmalar reel brikim açığını gösteren tasarruf açığı ile bu açığı dengeleyecek cari işlemler arasındaki ilişkinin zayıflaması anlamına gelmektedir. Çünkü cari işlemler açığı ile sermaye hareketleri birbirinden epey ayrı seyir göstermiştir

yaratmaktadır. Diğer girişler dış borcun artan düzeyine katkıda bulunmakta ve faiz gelirleri yaratmaktadır.[956] Bu ekonomilerin finansal krizde olması durum daha ciddileştirmektedir. Bankalar kredilerini kesmeye başladıklarında dış borcun anaparası da borç servisi içinde yer almaktadır. Bu durumu daha da kötüleştiren negatif net akımlardır. Bu, finansal çevrimin en düşük noktasıdır ve daha sonra, yenilenen girişler ve içeriye doğru net transferle yükselme evresine geçmektedir (Boratav, 2005: 35-36). Türkiye ekonomisinin büyüme hızındaki iniş çıkışların, artık uluslararası sermaye hareketlerinin seyrini belirleyen etkenler ile küresel finansal piyasaların özel değerlendirmelerine bağımlıdır. 1989 sonrası dış bağımlılığa yol açan mekanizmalar değişmiştir. Bu süreçte cari açık ve dış borçlar artmıştır. Bu artış, artan yabancı sermaye girişleriyle ve bunların çok yüksek oranda borç yaratan türlerinden oluşmuştur. Böylece, dış borçlar büyümenin gerektirdiği dış finansmandan bağımsız olarak ivme kazanmıştır (Boratav, 2006: 40).[957]

1980 sonrasında dış borçların ödenmesinde serbest piyasa ekonomisi içinde davranılmıştır. 1989 öncesinde dış borçta kamunun payı % 90 düzeyinde gerçekleşmiştir. Dış borçta radikal dönüşümler gerçekleşmesine karşın, bu temel yapı değişmemiştir. Buna ek olarak ticari açıklığın büyümesine bağlı dış ödemeler açığı yaşanmıştır. Yani bu süreçte dış borç, cari açıktan kaynaklanmıştır. Dışa açık ekonomik büyüme, kambiyo rejiminin serbest olduğu ve ticari açıklığın büyüme dinamiklerini oluşturduğu dış ödemler rejiminin sonuçları üzerinden dış borç ile sürdürülmüştür (Ekzen, 2008: 405-410). Kısacası, gelişmekte olan ülkede sermaye kontrolleri kaldırıldıktan sonra sermaye hareketleri iç ve dış faiz hadlerine, döviz kuru beklentilerine ve ülke riskine ilişkin değerlendirmelere bağlanmaktadır. Yurt dışındaki ve ülke içindeki rantiyeler, kısa vadeli arbitraj peşinde koşmaktadır. Bunlardan oluşan sıcak para, kısa vadeli sermaye hareketlerini oluşturmaktadır.[958] Kriz dönemlerinde ise çıkışlar hızlanmakta ve kısa vadeli sermaye hareketleri dış ödemeler rejimi üzerinde ağır yük oluşturmaktadır. Spekülatif sermaye hareketleri büyümeden kaynaklanan dış finansmana katkı yapmak bir yana, ulusal ekonomiden dış kaynak aktarımına yol açmakta ve finansal kırılganlık krizin

[956] "Bu fazla ülke dışına transfer edildikçe büyümeleri cari açığın büyümesinden daha büyük olmakta ve belirli eşikte tersine dönerek ulusal ekonomi net kaynakları dışa pompalamaktadır." (Boratav, 2005: 35).
[957] Bunun nedeni, Türkiye'deki bankaların, şirketlerin, ülke dışına serbestçe sermaye çıkarabilmeleri ve istikrarsız bir dış serbesti ortamında aşırı rezerv biriktirme çabalarıdır. Sermaye hareketlerinin serbestleştirmenin faturası dış borçlardaki denetimsiz büyüme olmuştur (Boratav, 2006: 40).
[958] "Ortaya çıkan tablo ilginçtir: Sermaye hareketleri üzerindeki kısıtların kaldırılmasıyla birlikte, hem yabancı aktörlerden kaynaklanan sıcak para girişleri, hem de yerli aktörlerden kaynaklanan sıcak para çıkışları artmaktadır. Normal yıllarda bu tür sermaye girişleri çıkışlarını aşmaktadır; ancak, ufukta finansal belirsizlik belirdiğinde aradaki fark azalmaktadır." (Boratav, 1999: 36).

ana etkeni olmaktadır. Bu çerçevede sermaye hareketleri gelişmekte olan ekonomilerde dış ödemeler açıklarını çözmek yerine sorunun kendisi olmaktadır (Boratav, 1999: 36).

Özetle, özel teşebbüsün temel ekonomik dinamik olarak görüldüğü çerçevede, kapitalist küresel sistemle ile bütünleşme ülkedeki ekonomik yapıyı belirlemiştir. Bu süreç sermayesi üretken olmayan azgelişmiş ekonomide birbiriyle ilişkili, uzun ve kısa dönemde iki darboğaza neden olmuştur. Uzun dönemde, borç kısır döngüsü içinde uluslararası işbölümünde yukarı hareket edilememiştir. Bu durum kapitalist küresel sistemle ile ilgili değil, gelişmekte olan ekonomideki iç birikim dinamikler ile ilgilidir. Kısa dönemde bu tür bir sermaye birikimi döviz darboğazı altında gerçekleşmiştir.[959] Bu ikinci özellik daha sık ortaya çıktığından ekonomik yapıda mali uyum gereklilikleri krizler sonucu çıkmaktadır (Eres, 2006: 147-148). Sermayenin uluslararasılaşmasının ilk evresi olan 1980'li yıllar boyunca; ticari serbestlikle birlikte dış ticaret artmış ve ticari açıklığın büyümesiyle önemli bir birikim alanı haline gelen dış ticaret rejimi büyük holdinglerin denetiminde olmuştur. Bu bağlamda ticari serbestlikle beraber sermayeler arası ilişkiler kapsamlı bir yeniden yapılanmadan geçmiş, sermayenin merkezileşmesi de hızlanmıştır. Yani bu süreçte dış ticaret rejiminde merkezileşme yaşanmıştır. Ancak ticaretteki merkezileşme yalnızca dış ticaretle sınırlı olmamış, ticari açıklığın büyümesi ile aynı zamanda ülke içi ticareti de içermiştir. Bu noktada ticari açıklığın büyümesinde finansal alan belirleyici olmuş, ekonomik yapıdaki dönüşümler borç temelli para sermayesini yani borç ekonomisi koşullarını yaratmıştır (Öztürk, 2010: 143).

3.5.2. Çağdaş Finans Sisteminin Evrimi (Finansal Alanın Genişleme Eğilimi)

Çağdaş finans sisteminin geçirdiği değişim hızı, karmaşıklığı ve çok çeşitliliğiyle tüm değişimleri gölgede bırakmaktadır. Uluslararası finans sisteminin evrimiyle, borçlu ve alacaklı, emek ve sermaye, zengin ve yoksul, gelişmiş ve azgelişmiş arasındaki ilişkililerde farklı kimlikler kazanmaktadır (Allen, 2003: 222). Bu süreci yönlendiren unsur da, çağdaş finans sistemi çerçevesinde sermayenin uluslararası yeniden üretiminin zorunluluklarıdır. Bu bağlamdaki yapısal uyum süreci ekonomik büyümeyi, enflasyonu düşürmeyi ve finansal alandaki seçenekleri zenginleştirmeyi hedeflemektedir. Böylece yapısal dönüşüm, yurtiçi birikim sürecini uluslararası zorunluluklara tabi kılmakta ve

[959] "Kapitalist birikimin temel özelliği, sürekli büyümek zorunda olmasıdır. Döviz darboğazı, devamlı büyüme zorunluluğu olan sermaye birikiminde bağdaşabilecek sabit kısıt değildir. Devamlı büyüme zorunluluğu ve sermaye kararlarının yarı kör bir şekilde veriliyor oluşu, bu kısıtın devamlı yok sayılmasına ve sonunda çevresel ekonomilerin alışık olduğu döviz krizlerine yol açmıştır." (Eres, 2006: 146-148).

finansın aracılık ettiği bütünleşmeyi teşvik etmektedir. Ayrıca finans sistemi, sermayenin ekonomik yapının üç kaynağı üzerindeki denetimi güçlendirmektedir; kamu maliyesi, yurtiçi tasarruf havuzu ve yerli ile yabancı sermaye arasındaki bağlantılar. Birikimin en önemli kaldıraçlarını, bütünleşmiş finansal alan aracılığıyla ulusüstü finansal kurumların düzenlemelerine tabi kılarak neoliberalizmin temelini küresel ölçekte pekiştirmiştir.[960] Sermayenin uluslararasılaşması ve finans sisteminin kamu maliyesini denetimi, ulusal yatırımların gerçekleşmesini küresel piyasasının koşullarına ve ulusötesi sermayenin çıkarlarına bağımlı hale getirmiştir (Saad-Filho, 2008: 346-34). Bu dönemdeki finansal alandaki çarpıcı gelişmeler, bir yandan finans sisteminin küresel ölçekte hızla bütünleşmesi, diğer yandan yeni finansal piyasaların oluşmasıdır (Öztürk, 2006: 251).

Parasal ekonomi ile reel ekonomi arasındaki ilişki ASS altında daha az muğlaktır.[961] Çünkü altın standardı paranın nominal değeri ile reel değeri arasında doğrudan bir ilişki kurmuştur. Fakat ASS'nin ortadan kalkması ve daha sonra BWS'nin çökmesinden sonra paranın maddi temeli kalkmıştır. Para miktarı artık sonsuz miktarda üretilebilmektedir.[962] Bu durum, parayı maddi ve yerel işlevinden koparmıştır. Para reel faaliyet yapma ilişkisinden serbest kalmıştır. Finansal kesim ile reel sektör birbirinden ayrılmıştır.[963] Ek olarak, faz oranı, döviz kuru, hisse senedi, tahvil ve bono fiyatlarındaki oynaklıklar piyasa risklerini arttırmakta ve bu süreci güçlendirmektedir. Bu aşamadan itibaren borç ve likidite krizi ortaya çıkmaktadır. Sermayenin daha yüksek getiri oranları araması denetim ve vergi gibi engelleri aşarak finans sermayesinin uluslararasılaşmasına, sonra da finans sisteminin küreselleşmesine katkıda bulunmuştur.[964] Bu temelde artan küreselleşmeye paralel olarak hem finansal alanın genişlemesi eğilimi patlak vermiş hem de çok sayıda yeni finansal araçlar geliştirilmiştir (Arın, 2003: 572-575). Çünkü sermaye birikim sürecinde farklı işlevler yüklenen sermayedarlar arası ilişkiler, aslında meta

[960] "Finansın öne çıkması, ekonomik yapıda sektörel çıkarların bütün olarak sermayelerin boyunduruğuna girmesidir. Politikaların belirlenmesi açısından bunun anlamı, artık birikimin koşullara göre kurulan sektörel koalisyonlarca değil, kapitalist sınıf tarafından düzenlenmektedir." (Saad-Filho, 2008: 346).
[961] Paranın değerinin temeli kar biçiminde mülk edinilecek artık değerde yattığı için, finansal birikim ile reel birikim arasındaki ilişki önemli mücadeleye konu olmuştur. Bu ilişki nedeniyle para doğası gereği kamusal servettir. Bu nedenle, paranın değerini korumak büyük önem taşımaktadır (Arın, 2003: 572).
[962] "Para piyasaları o ölçüde serbestleştirilmiştir ki en güçlü merkez bankalarının bile paranın miktarını ve değerini denetlenen gücü ciddi ölçüde sınırlandırılmıştır. Özellikle son yıllarda ortaya çıkan finansal araçlar ve sanal para hareketleri para miktarını kamu denetiminden çıkarıp özelleştirmiştir." (Arın, 2003: 573).
[963] Finansal birikim ile reel birikimin ayrılması karların birikim için kullanımının ayrılmasıyla ortaya çıkmaktadır. Böylece karlar finansal birikim için kullanıldığında faiz karlardan ödenmekte, servetlerin karlılık oranında baskı yaratmakta ve bütçe ile transfer sorunları ortaya çıkarmaktadır (Arın, 2003: 574).
[964] "Finansal sermaye istikrarlı para istemekte, fakat vergi ödemek istememektedir. Vergilerden ve devalüasyondan kaçmak için serbest hareket etme olanağı istemektedir. Bu amaçla sermaye serbest dolaşım için bastırmıştır ve finansal birikimin istikrarsızlıklarının yarattığı önce yüksek getiriler, sonra atan riskler ve kredi vermeme konusunda artan tehditler sayesinde bunu gerçekleştirmiştir." (Arın, 2003: 575).

üzerinde kontrol kuran sermaye kesimi ile paranın dolaşım süreci üzerinde kontrol kuran sermaye arasında gerçekleşmektedir. Sonuçta para sermayesi, var olan değerlerin hızla likitleşmesine yol açarak ekonomik yapıda güç ve iktidar ilişkilerinin farklılaşmasına yol açmaktadır. Böylece iktidar ilişkilerinin yeniden tanımlanmasında finans sistemi özel önem kazanmaktadır (Ercan, 1997: 163-164). Türkiye'de 1980 sonrası finans sisteminde yaşanan gelişmeler, genel olarak sermaye gruplarının birikimlerini arttırma çabası içinde stratejilerini, özel olarak ekonomik yapı içerisinde sınıf içi çelişkilerini anlamakta önemli veriler sunmaktadır. Sermaye gruplarının temel stratejisi, para sermayesini kontrol altına alma olarak finansal alana ilişkindir ve bu da sermaye birikim sürecinin gelmiş olduğu aşama ile ilişkilidir. Yani Türkiye'de büyük holdinglerin 1980'ler sonrasında stratejileri para sermayesinin kontrol altına alınmasıdır (Ergüneş, 2009: 133).[965]

1980'li yıllardan itibaren gelişmiş ülkeler hem kendi içinde finansal piyasalarını denetimden arındırmış hem de kendi sermayesinin gerekliklerine azgelişmiş ülkeleri uydurmuştur. Bu süreçte azgelişmiş ekonomilere finansal serbestlik kaçınılmaz olarak sunulmuştur. Çünkü kapitalist küresel sistem sermaye birikimine, bu da kar oranının yükselmesine bağlıdır. Kar oranlarının azalışına karşı çözüm, ithalatın serbesleştirdiği ekonomilerde diğerlerine mallarının satışı için yeni pazarlar açmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin bu amaçla pazarlarını genişletme yolu, sermayenin giriş ve çıkış serbestliğini sağlamaktır.[966] Böylece yabancı sermaye girişi yaşanırken, mallar için talep yükselmiş, yerli para değerlenirken ithalat kapasiteleri genişlemiştir. Finansal serbestlik durgunlukta bollaşan yatırılabilir fonların dünyanın her yanında karlı alanları bulup karlılığını artırabilmesi için önemlidir. Artık gelişmekte olan ekonomiler fonları çekebilmek için karlılığı arttırma girişimleri de yapmaktadır (Kazgan, 2003: 166-167).[967] Diğer taraftan sermaye kazançları üzerindeki vergi oranlarını artırarak bütçe açıklarının hafifletilmesi ve vergi hasılatındaki artışları kamu yatırımlarına tahsis edilmesi engellerle karşılaşmaktadır. Çünkü vergi oranlarında büyük uluslararası farklılıklar, düşük vergili ülkelere doğru sermaye hareketlerine yol açmıştır.[968] Bu bağlamda, ekonomik büyüme

[965] "Bunun nedenini, para sermayesinin belirleyiciliğinin arttığı krizlere ilişkin temel eğilimlerde bulmak mümkündür. Para sermayesini kontrolü altına alma mücadelesi çelişkilerin ve dolayısıyla rekabetin artmasına, bu da sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesine de yol açmaktadır." (Ergüneş, 2009: 133).
[966] Dışarıdan finansal akımları sayesinde ithalat genişlemekte, ama ihracat gelişmiş ülkelerin pazarlarını zorlamamaktadır. Çünkü yerli paradaki değerlenme ihracatı caydırmaktadır (Kazgan, 2003: 166).
[967] Küreselleşme ortamında yatırım ve büyüme hızları dibe vurduğu için azgelişmiş ülkeleri dışarıdan sermaye girişlerine muhtaç duruma getirilmiştir. Çünkü gelişmekte olan ülkeler için resmi nitelikteki krediler gibi banka kredileri de küresel finansal piyasalarda çok kısıtlanmıştır (Kazgan, 2003: 167).
[968] "Bu durum, faiz ve kur etkenlerinin dışında spekülatif sermayenin ülke dışına kaymasına, yani sermaye kaçışına yol açabilecek ek bir politika etkeninin sahneye çıkmasıdır." (Berksoy ve Boratav, 1993: 3)

beklentileri yabancı sermaye girişine bağlanmıştır. Gerçekte, yüksek faizli spekülatif ortamın hem ulusal sermayenin, hem de borç yükünün ağırlaştırdığı mali kısıt nedeniyle kamu kesiminin yatırım eğilimini törpülemektedir. Bu koşullarda, büyüme hızının gerçekleşmesinin tek çıkış yolu yabancı sermayedir (Berksoy ve Boratav, 1993: 3-4).[969]

Finansal araçlar kapitalist küresel ekonomide azgelişmiş ülkelere de girmiştir.[970] Finansal birikim rejiminin uluslararasılaşması borçların döviz cinsinden olması ve dövizle ödenmesi demektir. Ayrıca, borçların önemli kısmı dış borçlar şeklindedir. Bu çerçevede borçlu ülkeler dış finansmanda döviz kuru ve faiz oranı bakımından finansal bütünleşmenin gereklerine uyma zorunluluğunu göstermektedir (Arın, 2003: 576-577). Dış finansman diğer finansman biçimlerinden farklıdır, ülkelerdeki finans sisteminin evrimiyle doğrudan ilgilidir. Bu yüzden de eğer iktisadi bunalımlar derinleşirse, uluslararası planda bir krize neden olabilmektedir (Arnaud, 1992: 10). Özel finansman ise oto-finansman ve dolaylı olarak iki yöntemle sağlanmaktadır. Oto-finansman, sermayenin karlarının üzerinden bir kısmının yeniden üretim faaliyeti için ayrılmasıdır. Sermayeler arasında rekabetin artması ile kar oranları düşmekte ve gelişmiş ülkelerde sermayenin oto-finansmanı olanaksız hale gelmektedir. Bu durumdaki yöntem dolaylı finansmandır. Dolaylı finansmanın iki mekanizması vardır: borsa ve banka. Her iki mekanizmanın temelinde borçlanma ilişkisi yatmaktadır (Ergüder, 2011: 47-48).

Uluslararası sermaye hareketleri ekonominin gerçek performansından özerk hale gelmiştir. Bu durum, ekonomik yapıları biçimlendirmiş ve küresel olarak bağımlı finans sistemi de sermayenin performansıyla şekillenmiştir. Ancak bu performans piyasa ekonomisinin kurallarına tamamen bağlı değildir. Finans sistemi piyasanın kurallarına tabidir ancak arz ve talep yasalarına kısmen yanıt verebilmektedir. Sonunda finansal piyasalardaki sermaye hareketleri, bu genişlemenin etkisiyle ışık hızıyla dağılmaktadır. Finansal alanın genişlemesi piyasanın, kitle psikolojisinin ve spekülasyon oyunlarının karmaşık bileşiminin sonucudur. Sürecin sonucu bilişim teknolojilerinin yönlendirdiği uluslararası sermaye hareketlerinin, finansal alandaki değer üretiminin yoğunlaşmasıdır. Finansal alanın genişlemesi, kapitalist küresel ekonominin belkemiğini oluşturmaktadır

[969] Ancak burada yatırımcı dolaysız yabancı sermaye ile spekülatif sermayeyi ayırmak gerekmektedir. Birincisinin mali yapı üzerinde kimi talepleri olmaktadır. Yüksek faizli ve düşük devalüasyon beklentili bir birikim rejim ise, kısa vadeli spekülatif sermayeyi çekmektedir. Bu tür sermaye, reel yatırımlar üzerinde sadece döviz darboğazını hafifleterek dolaylı bir etki yaratmaktadır (Berksoy ve Boratav, 1993: 4)

[970] Azgelişmiş ekonomilerde finansal alanın genişlemesiyle birlikte finansal varlıkların toplamının gelire göre oranı hızla artmıştır. Finansal servetler döviz cinsinden servetler bakımından büyümüş ve finansal birikim aynı zamanda borçluluk düzenine yol açmıştır (Arın, 2003: 576).

(Castells, 2008: 368). Ayrıca sermayenin uluslararasılaşması, finans sistemde küresel ölçekte uzmanlaşmış ilişki ağını geliştirmiştir.[971] Bu aşamada büyük sermaye gruplarının egemenliğinin artması ile sermayenin farklı bileşenlerinin birbirinden ayrılarak küresel piyasalara saçılması sonucu finansal bütünleşme gerçekleşmiştir (Ercan, 2006a: 44-45).

Azgelişmiş ülkelerde finansal serbestlik; finansal alanın genişleme eğilimine ve küresel piyasalarla bütünleşmede artışa neden olmuştur. Böylece ulusal finans piyasaları, küresel konjontürdeki etkilere bütünüyle açık hale gelmiştir. Bu ekonomileri yabancı sermaye girişi ile ilgili etkileri kontrolde zorluklar yaşarken, finans sisteminde kırılganlık asli unsuru haline gelmiştir (Önder ve Balseven, 2009: 81-82). Bu evrede kısa vadeli sermaye hareketleri finansal krizlerin nedeni olmaktadır. Ancak azgelişmiş ülkeler bunu önlemek amacıyla iktisat politikaları devreye sokamamaktadırlar. Bunun nedeni, yabancı sermaye girişi sürerken ülke ekonomisinin rahatlamasıdır. Çünkü krediler genişlemekte, iç tasarruf oranı düşerken ithale dayalı tüketim süreci yaşanmakta ve vergi yerine dış borç yoluyla kamu harcamaları genişletilmektedir. Aslında yapay büyümeye tanık olunmakta ve bu istikrarsız büyüme finansal krizle noktalanmaktadır (Kazgan, 2003: 189-190). Dolayısıyla ana ekseni artık finans sistemi, uluslararası sermaye hareketleri ve ekonomik yapı ile kamu kesimi dengeleri arasındaki bağlantılar oluşturmaktadır. Burada Türkiye'de finans sistemin evrim süreci ve finansal alanın genişlemesi gösterilmektedir. Ayrıca kamu finansmanın değişen biçimleri ve yeni finansal araçlar sergilenmektedir. Uluslararası sermaye hareketlerinin ulusal ekonomiye olan etkileri ve bu süreç altında bankacılık alanındaki yapısal uyum da ele alınmaktadır (Yeldan, 2003: 128).

Türkiye ekonomisinde egemen sermaye grupları olarak büyük holdingler görülmektedir. Büyük holdingler örneğinde sermaye üzerindeki eşanlı kontrol, birikim sürecinin birbirini izleyen aşamalarında, sermayenin işlevleri arasında tercih yapma olanağı vermektedir (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2008: 40). Bu çerçevede finansal alanda para sermayesi kontrol etmek için Türkiye ekonomisindeki mekanizma bankacılık alanıdır. 1980'li yıllardan itibaren finans sistemi radikal dönüşümler geçirmiştir. Ayrıca meta ve para hareketlerinin küresel ölçekte dolaşımı için düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Bu süreçteki önemli uygulama, baskı altındaki faizlerin serbest bırakılmasıdır. Faizlerin serbestliği ile birlikte, devlet ile sermaye ve sermayeler arasındaki ilişkiler dinamik biçim

[971] "Bugün küresel ölçekte organize olan ve kontrol mekanizması geliştiren ulusötesi şirketler, yerkürenin dört bir yanında en uygun koşullarda kaynak ve pazar olanaklarını kullanarak donanım kazanmışlardır. Gerekli hammadde, insan gücü ve pazar olanaklarına ulaşma adına şirketler arasında süren rekabet, bir yandan dünya ölçeğinde mülkiyet ilişkilerinin yoğunlaşmasına, diğer yandan da ulusötesi şirketler arasında stratejik ittifaklarının gerçekleşmesine neden olmuştur." (Ercan, 2006a: 44).

almıştır. Serbestlik ile faizin getirisindeki artış, ekonomide dönüşüme neden olmuştur. Böylece faiz oranlarının reel olarak artması küresel kapitalizm ve yerel sermaye içindeki çatışmaları arttırmıştır (Ercan, 2004: 22).[972] Pozitif faiz uygulaması, şirketlerin el değiştirmesini ve finansal alanın genişlemesini beraberinde getirmiştir. Ayrıca 1980'lerdeki yeniden yapılanan finans sistemi bankalara çeşitli açılımları içermiştir.[973] Öte yandan, banka kurma izinlerinin yeniden verilmesiyle, bankacılık alanı sermaye grupları ile yabancı bankaların akınına sahne olmuş ve uluslararası finans sistemine aktif şekilde giriş yapmıştır.[974] 1980 sonrasında bankacılık alanı genişlemiş, ancak bundan finans sistemine egemen büyük holdingler etkilenmemiştir. Çünkü büyük holdingler, yurtdışında şirketler kurmaya yönelmiş ve sermaye piyasaları ile ileri bütünleşmeye ulaşmıştır (Öztürk, 2010: 143-145). Bu süreçte finansal sermayeyi ele geçirme mücadelesi serbestleştirme, kuralsızlaşma ve özelleştirme ile birlikte işlemiştir. Böylece finans sermayesi, bu süreci anlamak için önemli ipuçları vermiştir (Ergüneş, 2009: 133).

Ekonominin serbestleşmesi, dış borç sorununa çözüm arayışı olarak başlamıştır. 1970'lerdeki kriz, ithalata bağımlı Türkiye'de kendini döviz krizi olarak göstermiştir. Döviz darboğazını aşmak ve tıkanan ekonomiye çözüm oluşturmak için 1980 yılından itibaren ticaret serbestleştirilmiş, faiz oranları ve döviz kuru serbest bırakılmış, ardından bu süreci başka finansal dönüşümler izlemiştir (Karaçimen, 2015: 143). Bu çerçevede 1980 sonrası sermaye kesimi için para sermayesini kontrol altına alma finansal kaynak yaratma açısından özel anlam taşımıştır. Büyük holdingler para sermayesini ele geçirme mücadelesi vererek birikimlerini arttırma içine girmişlerdir. İhracata yönelik ekonomik büyüme modelinin gereği finansal alanın genişlemesi için gerçekleştirilen dönüşümlerle, büyük holdingler kendi bankalarına sahip olmuşlardır (Ergüneş, 2009: 133-134). 1980 sonrası finansal alanın genişlemesi borsa sisteminde de yoğunlaşmıştır. Borsacılık alanı yeni para sermayesi kaynağı olarak önem kazanmış, tıpkı bankacılıktaki gibi büyük sermaye gruplarının egemenliği altında olmuştur[975] Yani bankacılıktaki gibi borsacılıkta

[972] "Finansal sermayedeki yeniden yapılanma, holding biçimindeki sermayenin para sermaye kaynaklarına ulaşmasını kolaylaştırmış, fakat ülke içindeki sermaye grupları arasındaki çelişki de arttırmıştır. Bu bağlamda mevcut sermaye donanımlarını artırmak isteyen büyük holdingler ile kriz koşullarında ayakta kalmaya çalışan sermayedarlar için finansal sermaye özel bir önem kazanmıştır." (Ercan, 2004: 22).

[973] Sektörün uluslararası finans kurumlarıyla bağlantıları arttırılmış; yabancı bankaların şube açmaları kolaylaştırılmış, yerli bankalara yurtdışında döviz pozisyonu tutma, yurtdışından borçlanma, yurtiçinde yerleşiklerin döviz tevdiat hesabı açtırabilmesi gibi serbestlikler getirilmiştir (Öztürk, 2010: 143).

[974] 1980 sonrasında banka kurma izinlerinin gevşetilmesi ile sermaye grupları bankacılık alanına girdiyse de büyük holdinglerin konumları sarsılmamıştır. 1980'lerde yeni kurulanlar; öncesinde banka kuramamış sermaye grupları tarafından kurulan dış ticarette uzmanlaşma amaçlı bankalardır (Öztürk, 2010: 144).

[975] Borsada işlem gören şirketlerin çoğunluğu, halka açık şirketler olmaktan ziyade hisselerinin küçük kısmı borsada işlem görerek büyük holdinglerin denetiminde para toplamasını sağlamaktadır (Öztürk, 2010: 151).

da büyük sermaye gruplarının etkinliği belirgindir. Bu etkinliğin derecesi dalgalı olmakla birlikte, ekonomik yapıda finans sermayesinin kurumsal kaynaklarını oluşturan banka ve borsa sisteminin denetimi büyük holdinglerin elindedir. Finansal alanının genişlemesiyle borsa sistemi hızla oluşmuş ve yoğunlaşma göstermiştir. Borsacılık alanı temelde büyük holdinglere fon aktaran bir mekanizmaya dönüşerek gelişmiştir (Öztürk, 2010: 150-152).

Maliye politikasında, bir akım değer olan KKFA ile bir stok değer olan KKBG arasındaki bağlantının kurulmasını kamu bütçe fonsiyonu sağlamaktadır. Buna göre kamu finansmanı, yurtdışından, yurtiçinden ve TCMB'den borçlanma yoluyla sağlanmaktadır. Kamu kesiminin hangi yolla borçlanacağını finans sistemi belirlemektedir. Finans sistemi ise, kredi mekanizması ve finansal piyasalardır. Kredi olarak TCMB kaynakları kullanırken, finansal piyasalarda ise finansal kurumlardan borçlanmaya gidilmektedir (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 48-49). 1980 sonrasında, birikimin sürekliliğini sağlamak için önceliği sermaye üzerindeki vergilerin azaltılmasına vermesiyle, kamu finansmanında vergilendirme yerine borçlanma egemen olmuştur.[976] Kamu borcu, finans sistemi için bir yandan yeterli karlılık alanlarını oluşturmuş, diğer yandan ekonomik yapıyla uyumlaştırma aracına dönüşmüştür. Yani, kamu finansmanında vergi alamak yerine borçlanmaya gidilmesiyle, borç kısır döngüsü başlamıştır. Böylelikle borç çevrimi, kamu maliyesinin temel önceliği haline gelmiştir. Ayrıca kamu borcu, sermaye kesiminin ekonomik yapı üzerindeki belirleyiciliğinin artmıştır. Çünkü KKBG, büyük sermaye gruplarının kaçınamayacağı bir duruma yol açmıştır. Bu süreçte, devlet tahvil ve hazine bonosunu piyasaya sürülerek borçlanma yolu seçilmiştir. Böylece de kamu kesimi kanalıyla kaynak aktarma mekanizmasına dönüşmüştür (Güzelsarı, 2008: 322-324).

1990'larda bankacılık alanındaki yine hızlı genişleme ve uluslararasılaşma süreci yaşanmıştır. 1980'lerden itibarin finansal alanının genişlemesiyle birlikte banka sistemi kısa sürede gelişmiş ve hızlı merkezileşme sergilemiştir.[977] 1990'larda bankacılık alanı, DİBS'nin artışı ve bankaların yurtdışından buldukları kredileri kamu kesimine borç olarak transfer etmeleri ile genişlemiştir. Ayrıca, kamu borcu yalnızca banka sistemi aracılığıyla gerçekleşmiş ve 1990'larda kritik nitelik kazanmıştır. Böylece de sermaye gruplarına yönelik teşvikler bankacılık alanı üzerinden gerçekleşmiştir. Bu çerçevede kamu borcu da sürekli olarak artmıştır (Öztürk, 2010: 148-149). Finansal alandaki önemli

[976] Devletler, kendi varoluş koşullarını yeniden üretmek için sermayeden vergi alamayınca önceden vergi olarak sağladığı kaynakları borçlanma yoluyla sağlama yoluna gitmiştir (Güzelsarı, 2008: 322).
[977] Yalnızca özel bankalara baktığımızda, holding bankaları özel bankalardaki toplam aktiflerin, mevduatın ve kredilerin üçte ikisini elinde tutmaktadır. Bankacılık sektöründe merkezileşme, özellikle 1997-2003 arasındaki banka tasfiyeleri ve yeniden yapılandırma ile belirginlik kazanmıştır (Öztürk, 2010: 148-149).

dönüşüm, KKFA'da TCMB'den ticari bankalara geçmesiyle yaşanmıştır. 1980'lerin ortalarından itibaren vergi yükümlülüğü olmayan, yüksek getirili DİBS ticari bankalar için cazip yatırım araçları haline gelmiştir. [978] Bu durumda ödenen yüksek faizler nedeniyle KKFA sürekli arttırmıştır. Borç ekonomisi koşullarında, kamu borcunun çevrimi için kısa dönemli kaynaklara ihtiyaç artmış, sermaye kaçışlarını önlemek ve girişlerini sağlamak ekonomik yapının temeli olmuştur (Karaçimen, 2015: 143-144).

Klasik kamu finansman yöntemleri, dış borç, iç borçlanma ve monetizasyondur. Borçlanma yönünden ise gerek sağlanan ödünçlerin kullanımı aşamalarında gerekse borç servisinin gerçekleştirilmesi sonucunda ortaya çıkabilecek etkilerin dikkate alınması gereklidir. Dış ödünçlerin tutarı, vadesi ve faiz yükü olası sonuçları belirlemektedir. İç borçlanmanın borç tutarına bağlı olarak nominal faiz hadlerindeki değişiklikler nedeniyle reel ve finansal sektörleri etkilenebilmektedir (Sönmez, 1994: 580).[979] Türkiye 1980 sonrasında dış borç, iç borçlanma ve TCMB'den borçlanma farklı dönemlerde farklı biçimde belirmektedir. Bu çerçevede KKFA'nın kaynakları yıldan yıla büyük değişiklik göstermektedir. 1980 sonrasında normal gelirleriyle karşılanmayan kamu harcamalarının için başvurulan en önemli kaynak dış borçlardır. 1970'lerin sonlarındaki borç krizinden sonra IMF'nin koşulları çerçevesinde ihracata dayalı ekonomik büyüme modeli benimsemiştir. IMF'nin desteği ile Türkiye'nin borçlu olduğu uluslararası bankaların borç ertelemeleri ve yeni borç vermeleri sonucunda KKFA sürdürülebilmiştir.[980] 1985 yılına kadar dış borç servisleri yeni dış kaynak girişi ile karşılanabilmiş, 1985 yılından sonra dış kaynak girişi azalmış ve 1988 yılından sonra da negatif olmaya başlamıştır. Kamunun negatif net dış kaynak kullanımın kaynağı, anapara ve faiz ödemelerinin alınan dış kredilerden fazla olması olmuştur. Dış borçların, yapılması gereken ödemelerin tamamını karşılayamaması sonucu HM 1985 yılından itibaren ihale yöntemiyle satışa geçerek iç borçlanma politikasını başlatmıştır. Böylece dış borçlanmanın iç borçlanma ile ikame edilmesi durumu ortaya çıkmıştır (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 50-51).

Finansal serbestlik ile 1989'da özel kesimin doğrudan yurt dışından borçlanması mümkün olmuştur. Dışarıdan alınan kredilerin özel kesim tarafından DİBS'ye yatırılması

[978] Ekonominin serbestleştirme yoluyla finansal bütünleşme bu süreci derinleştirmiştir. Ticari bankalar yurt dışından aldıkları borçları yüksek gelir getiren DİBS'ne yatırmışlardır (Karaçimen, 2015: 143).
[979] Dış borçlanmadan kaynaklanan reel faizin GSMH artış oranını aşması durumunda dış finansmanda uzun vadede tıkanıkların belirmesi kaçınılmazsa, iç borçlanmada geçerli olan reel faiz haddinin büyüme hızını aşması durumunda da borçlanmanın olumsuz etkileri kendini hissettirmektedir (Sönmez, 1994: 580).
[980] 1980-1983 arasında yoğun şekildeki ihracat teşvikleri, bu dönemde TL'nin sürekli değer kaybetmesi ve reel ücretlerdeki düşme ihracatı arttırmıştır. Bu alt dönemde Türkiye sağladığı ihracat gelirleri ve yeni borçlarla dış borç faiz ödemelerini gerçekleştirebilmiştir (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 50-51).

ile kamu kesiminin borçlanma imkanları artmıştır. Ancak kısa vadeli yabancı sermaye girişini sağlayan yüksek getirili TL politikası faiz ödemelerini artırarak kamu bütçesine yük getirmiştir. 1985'den sonra iç borç faiz ödemelerinde artış görülmüş ve dış borç faiz ödemeleri de yavaşlamıştır.[981] 1989'den sonra KKFA'nın kaynakları iç borçlanmaya kaymıştır. Bu süreç sonunda borçlanma tıkanmaya doğru gitmiş, 1994 yılında krize girilmiştir. Sonuçta serbest piyasalara geçiş kamu finansmanını TCMB'den finansal piyasalara kaydırmıştır (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 49-50). 1990'larda kriz sürecinin ulusal ekonomideki doğrudan yansımaları; KKBG'nin hızlı yükselişi ve iç borç faiz yükündeki artış olmuştur. KKFA için gerekli kaynak sadece ulusal tasarruf fazlası ile yaratılamamıştır. Nitekim, 1989 yılındaki sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi tam bu döneme rast gelmiş ve KKBG kısa vadeli finansal akımlar ile karşılanmıştır. Bunlardan en önemlisi 32 sayılı kararla konvertibiliteye geçiştir. Bu kararla, yabancı sermayeye konan kısıtlamalar kaldırılmıştır.[982] Buna göre, 1980'lerin ikinci yarısında hızlanan ve 1989'da tam konvertible kararına ulaşan finansal serbestleşme süreci, ulusal ekonomiyi doğrudan küresel sermayenin çıkar alanına itmiş ve uluslararası finansal akımlara bağımlı yapı doğurmuştur. Bu süreç içerisinde denetimsiz kalan sermaye hareketleri finans sistemi açısından birer kırılganlık unsuru yaratarak ulusal ekonominin dengeli büyümesinin önündeki engel haline dönüşmüştür (Yeldan, 2003: 127-128).

1990'lı yıllar Türkiye ekonomisinin sermayenin uluslararasılaşmasında ikinci dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemin temel karakteristiği, uluslararası sermaye hareketleri ile finansal bütünleşmenin ileri bir seviyeye taşınmasıdır. Dönem boyunca, finansal alanın genişlemesi ile sermaye hareketleri hız kazanmakta, büyük holdingler küresel finansal piyasalarla ağlarını derinleştirmektedirler. Dönemin diğer temel karakteristiği, yabancı sermaye giriş ve çıkışıyla finansal krizlerin yaşanmasıdır.[983] Ancak küresel kapitalizmde krizlerin ikili bir işlevi bulunmaktadır. Bir yandan, krizle birlikte verimsiz sermayeler elenip tasfiye olurken, sermaye genel olarak bir yeniden yapılanmadan geçmekte ve birikim süreci genişlemiş ölçekte devam etmektedir. Tasfiye

[981] İç borçlanmanın kısa vadeli ve yüksek faizli olması, bu dönemde uygulanan sıkı para politikalarının da etkisiyle borcun borç ile karşılanması sonucunu doğurmuş ve 1989'den sonra KKFA kaynaklarında ani bir dönüşüm ortaya çıkmıştır (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 49).

[982] "Ancak, daha mal piyasalarında rekabetçi ortam sağlanmadan ve dış ticarette olumlu sonuçlar alınmadan atılan bu adım ekonomideki kısa dönemli aletlerin (döviz kuru, faiz haddi) manevra yeteneklerini sınırlamış ve ekonominin yapısal nitelikli sorunlarını daha keskinleştirmiştir." (Yeldan, 2003: 127).

[983] Küresel ölçekte finansal alanın genişlemesi, aynı zamanda organik iktisadi bütünleşmeyi ve bir ülkedeki finansal krizin diğer ülkelere de sıçramasını getirmektedir. 1994 Meksika krizi ile başlayan süreç, 1997'de Doğu Asya ülkelerinde yaşanan krizle devam edecek, daha sonra Brezilya ve Rusya'dan geçerek 21. Yüzyıl basında Arjantin ve Türkiye krizleri ile çarpıcı boyutlar kazanacaktır (Öztürk, 2010: 148).

olan sermayelerin el değiştirmesi, sürecin yeni bir atılımı için temeli kurmakta ve krizler sermaye merkezileşmesinin etkin bir aracı olmaktadır (Öztürk, 2010: 148-149). [984] Türkiye'de finans sisteminin evrim sürecinin 1990'lardaki ana etmenleri; kamu iç borç piyasasının gelişmesi, sermaye hareketlerine bağımlılığın giderek artması ve büyüyen cari açıktır. Bu çerçevede önemli husus, 1980'lerden sonra banka sisteminin alışılagelmiş faaliyetlerini ikincil plana atarak hazine bonoları ve devlet tahvilleri yoluyla KKFA'yı üstlenmiş olmasıdır. Yani finansal alanın genişlemesi kamu kaynaklarının özel sektöre, özellikle büyük holdinglere transferinin yolunu açmıştır. Öte yandan yabancı sermaye girişleri, TL'nin aşırı değerlendirmesine yol açarak cari açığı da arttırmıştır. Bu bağlamda, 1990'larda sermaye hareketlerindeki ani yükseliş ile düşüş çevrimlerine bağlı olarak istikrarsız büyüme performansı gözlenmiş ve böylece de finansal krizleri beraberinde getirmiştir (Karaçimen, 2015: 143-144).

Türkiye'de yabancı sermaye girişlerinin devamlılığı ekonomik büyüme için temel şart haline gelmiştir. Böylece serbest piyasalar çerçevesinde kamu kesiminin finansal piyasalardan borçlanması için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Ancak finans sistemi, HM ve Bankalar arasında TCMB aracılığıyla mali rant aktarımına dönüşmüştür.[985] Finans sisteminde, kamu kesiminin iç borçlanması tahvil ve bono satımı yoluyla gerçekleşmiştir (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 49-50). Yani Türkiye'de 1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanma, finans sisteminin yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yani finansal alanın genişleme eğilimine dayanmıştır. Ancak finansın hegemonyasına dayalı birikim rejiminin ilerletilmesi için bankacılık alanında radikal dönüşüm de gerekmiştir. Burada, finans sisteminin küresel sermaye ile bütünleşmesi, sermaye gruplarının arayışından kaynaklanmıştır. Böyle bir durum büyük sermaye grupları için finans sermayesinin uluslararası planda rekabet yoluyla elde edildiği yeni birikim rejimini gerektirmiştir.[986] Devlet, finans sermayesi içindeki egemen, fakat finansal birikim rejimini gerçekleştirecek gücü olmayan sermaye adına, ekonomik yapıdaki dönüşümü yönetmek için sürece dahil olmuştur (Gültekin-Karakaş, 2009: 201-203). Dolayısıyla bu süreç, TCMB kaynaklarının

[984] "Türkiye'de 1990'larda yaşanan krizler, sermaye merkezileşmesini hızlandıran bir sonuç yaratmıştır. Ancak, sürecin tepe noktası 2001 krizidir. Bu krizle Türkiye ekonomisi 1979'dan sonra en ağır krizi ile karşılaşmış, geniş ölçekli yeniden yapılanmaya uğramıştır." (Öztürk, 2010: 148).

[985] Türkiye'de 1980 öncesinde, reel faiz oranlarının negatif tutulması ve aynı zamanda yüksek büyüme hedefleri dolayısıyla ortaya çıkan tasarruf yetersizliği, kamu açıklarının TCMB kaynakları ve dış borçlanma ile karşılanmasını zorunlu kılmıştır (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 50).

[986] "Bu dönüşüm finans sermayesi içinde, dışlanmaları ve süreç içerisinde birikim kapasitelerini yitirmeleri sonucu kaybedenleri yaratmıştır. Öte yandan kazananlar tarafında ise finans sermayenin önder biçimi, işlevsizleşen üyeleri sırtından atarak konumunu güçlendirmiştir." (Gültekin-Karakaş, 2009: 2002).

doğrudan sermaye birikim sürecine tahsis edilmesidir. Burada devlet para basma hakkı kullanarak sermaye birikim sürecini desteklemiştir. (Akçay, 2009: 201).[987]

Türkiye'de gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, kamu finansman yöntemlerinden bir tanesi dış borçlanmadır. Dış borçlanma ise daha çok küresel ekonominin konjonktürüne bağlı olarak gelişmektedir. Ayrıca Türkiye'de finansal serbestlik uygulamaları ile yüksek reel getiri sağlayarak yabancı sermaye giriş sağlama yoluna gidilmektedir. Dış borç, finansal piyasalar, uluslararası kuruluşlar ve doğrudan doğruya devletlerden olmaktadır.[988] Yani dış borç aslında uluslararası finansal kuruluşlar yoluyla gerçekleşmiştir. Ancak, 1980'lerden sonra finansal piyasalardan borçlanma da yaygınlaşmıştır. Bu durum borç vadelerinin kısalması ve daha yüksek faiz oranları ile sonuçlanmıştır (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 51-52). Dış borç kaynaklı finansal akımlarının tümü spekülatif nitelikte olmamıştır. Ancak DİBS'den sağlanan dolar cinsinden getirinin ulaştığı düzey, bankaların döviz açık pozisyonunun gelişimi ve dış borçlanmanın seyri arasındaki paralellik finansal serbestliğin iç borçlanmayı ateşleyen değişkenleri arasında yer almıştır.[989] Bu yüksek oranlarda borcu döndürmek doğrultusunda, yani iç borç servisini yerine getirebilmek amacıyla giderek yüksek tutarlardan yeniden borçlanmaya başvurulmuş, yüksek faizlerin borçlanmanın maliyetini arttırmıştır. Dolayısıyla kamu maliyesi üzerindeki baskı artarken diğer tarafta yer alan finansal kesiminin de kazançları hızla artırmıştır (Sönmez, 2004b: 276-277).

Türkiye'deki banka sisteminin genel işlevi, doğrudan dışarıdan borçlanma yetisini kaybetmiş bulunan devlete aracılık yaparak, KKBG'yi finanse etmek şeklindedir. Kamu kesimi dış borç olanağını 1993 sonrasında yitirmiş ve DİBS'nin yarattığı kamu finansman olanaklarına yönelmiştir. Dolayısıyla finansal alanın genişleme sürecinde banka sistemi, aslı işlevleri terk ederek, faiz oranı ve döviz kuru arbitrajına dayalı rantiyer tipi kazançları öne çıkartan finansal birikim rejimine sürüklenmiştir (Yeldan 2003: 144-146).[990] 1980 sonrası finansal serbestlik ekonomik yapının sermaye hareketlerine bağlı olarak

[987] Bu sürecin, devletin para basarak sermayeyi finanse etmesinin sonucu, enflasyonun hızla artmasıdır. Bu bağlamda enflasyon, reel ücretlerin düşürülmesine ve devletin borçlanma faizlerinin sürekli yüksek tutulmasına hizmet ettiği ölçüde birikim süreci açısından ciddi tahribat yaratmamıştır (Akçay, 2009: 201).
[988] Bu kapsamda Türkiye'de orta ve uzun vadeli dış borç stokunun büyük bölümü uluslararası kuruluşlardan ve ikili anlaşmalar yoluyla sağlanan borçlardan oluşmaktadır. Kısa vadeli borçların ise daha büyük kısmı özel sektöre aittir (Önder, Kirmanoğlu ve Karatallı, 1995: 52).
[989] 1990'lı yılların ortalarından sonuna uzanan kesitte hazinenin her yıl toplam iç borç stokunun en azından yarısına eşit yeni net iç borçlanmaya başvurmuştur. Böylece net iç borçlanmanın çok önemli bir bölümünün faiz ödemelerine ayrıldığı görülmektedir (Sönmez, 2004b: 277).
[990] Bu doğrultuda bankacılık alanı için gerekli kaynak, ulusal faiz ile TL'nin yabancı dövizler karşısındaki aşınması arasındaki arbitraja dayalı yabancı sermaye girişlerinden sağlamaktadır (Yeldan 2003: 146).

dalgalanmasına yol açmış, kamu kesiminin iç borçlanmaya yönelmesi açık pozisyon bankacılığı olarak bir pratiğin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. DİBS'nin getirisinin üretken yatırımınkinden daha fazla olduğu ortamda büyük sermaye grupları finansal alana yönelmiş ve küresel finansal piyasalarından KKBG'ye aktarılmıştır. Kamu borcu faiz ödemeleri devletin gelirini yutarken artan kamu harcamaları karşısında kısa vadeli ve yüksek faizli borçlanma bir Ponzi finansman ortaya koymuştur (Güngen, 2014: 13).[991]

1980 sonra azgelişmiş ülkelerde finans sisteminin serbestleşmesi yönünde yapılan dönüşümler, dış ticaret rejimlerinin serbestleştirilmesiyle birlikte yürütülmektedir. Ancak azgelişmiş ekonomiler enflasyon ile yaşamaktadır. Bu ekonomilerde para ve fiyat enflasyonun bir sebebi KKFA'dır. Böylece KKFA ya borçlanma ya da para basarak karşılanmaya zorlamaktadır. Kamu gelir ve giderleri cari enflasyondan etkilendiğinden para stoku da enflasyona endekslenmiş olmaktadır.[992] Enflasyon oranının düşürülmesi sabit faiz oranından borçlanmış olanların reel borç yükünü artırmaktadır. Finans serbestlik faiz oranlarının yükseltilmesi ile sonuçlanmaktadır. Artan borç yükünün reel sektörü iflasa sürüklememesi için önce ekonomik istikrarın sağlanması, sonra finans sisteminin serbestleştirilmesi gerekmektedir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 98-99). Bu çerçevede Türkiye gibi sermayenin krediyle finanse edildiği ve yüksek enflasyonun olduğu ekonomide faiz, maliyetinin önemli öğesi olmakta ve fiyat artışlarını beslemektedir. Bu süreçte TCMB kaynaklarına giderek daha az başvurulmaktadır.[993] Kamu menkul kıymetlerinden elde edilen faiz gelirlerinin vergiye tabi olmaması bu araçların vergi sonrası getirisini artırmaktadır. Bu durumda bankalar ve anonim şirketler net gelirini artırmak için devlet tahvili ve hazine bonosu almaktadırlar. Sonuçta vergiden kaçınma ortaya çıkmakta, devlet gerekli kaynakları vergilendirmediği gibi, bu kaynaklara sahip gruplara yüksek faiz nedeniyle rant akmaktadır. Bu süreç bütçe açıklarını artırmakta ve kısa vadeli borçlanma kaçınılmaz olmaktadır (Sönmez, 1994: 598). Böylece de Türkiye'de finansal alan içindeki en büyük payı bankacılık almaktadır. Oysa gelişmiş ülkelerde özel kurumların finans sistemi içinde önemli yerleri bulunmaktadır. Devletin,

[991] Borcun daha fazla borçlanarak çevrildiği bu işleyiş sırasında ortaya çıkan krizleri hükümetlerin siyasal hatalarına bağlamak, bankacılık sisteminin sonrasında girdiği krizi 2001 yılında açıklanan GEGP'de olduğu gibi siyasetin ekonomiye müdahil olmasının bir sonucu olarak göstermek, borç idaresinin rasyonel teknik bir unsur olarak algılanması ihtiyacının dayanaklarını oluşturmaktadır (Güngen, 2014: 13).

[992] Ayrıca Enflasyona süreklilik kazandıran unsur, ekonomide başka değişkenlerin enflasyona endekslenmesidir. Enflasyona sürekli bir yapı kazandıran son unsur devalüasyonun ithal mal fiyatları yoluyla enflasyonist etkisidir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 98-99).

[993] İlk bakışta enflasyonist baskının kırılması için bu yöntem rasyonel gözükmektedir. Ancak iç borçlanmanın kısa vadeli olmasının yanı sıra yüksek nominal ve reel faiz üzerinden gerçekleştirilmesi, ikamenin sağlıklı olmadığını işaret etmektedir (Sönmez, 1994: 598).

banka sisteminden borçlanması uygulanan faiz politikalarının önemini artırmıştır. Böylece bankacılık alanı bir yandan kamuya borç veren kesim iken diğer yandan da faizleri belirleyerek devletten faiz gelirleri elde etmiştir. Yani bankaların içine girdikleri spekülatif davranışın, temel olarak yurt dışından getirilen kısa vadeli yabancı sermayenin yurtiçinde DİBS olmak üzere değerlendirmesine dayanmaktadır (Yeldan, 2003: 152).[994]

1980'ler azgelişmiş ülkelerde, istikrar ve yapısal uyum politikalarıyla başlayan ekonominin serbestleşme sürecinin başlangıcı olmuştur. Ancak kamu borcu ve kaynak aktarım sorunları serbestleşmeden önce 1970'lerin dolar bolluğu ve aşırı borçlanmanın eseridir. Finansal serbestlik ile kamu borcunun artışı aracılığıyla yurtdışına kaynak aktarımı finansal alanın unsurlarıdır. Buna ek olarak azgelişmiş ülkelerde finans sistemi, spekülasyona imkan veren para sermayesi aracılığıyla işlemektedir. Azgelişmiş ülkelerde para sermayesi; menkul kıymetler borsaları, tahvil ve bonoların el değiştirmesi için ikincil piyasalar, kamu borcunda tahvil ihracı yolunun benimsenmesi ve finansal piyasalara tahvil ihracında bulunarak DİBS aracılığıyla finansal alanın genişlemesine katkıda bulunmaktadır (Güngen, 2010: 85). Özetle, finansal alanın genişleme süreci hem bankacılık, hem de reel kesimlerde finansal birikim anlayışının yükselmesine yol açmış ve kısa dönemli finansal yatırım uzun dönemli reel yatırımlara göre önem kazanmıştır.[995] Böylece Türkiye 2000'li yıllara, istikrarsızlığa sürüklenmiş makroekonomi ve dengesini yitirmiş kamu maliyesi koşullarında YUP ile girmiştir (Yeldan, 2003: 156-157). Yani, borç temelli finansal alanın genişleme sürecinde, serbestleşme ile ekonomik yapı yeniden yapılandırılmış ve finans sisteminin kayıplarının üstlenmesi bağlamında devlet müdahalesi yeniden biçimlenmiştir. Yani idari-mali yapı, bu süreçteki çelişkiler ve krizler sonucu olarak yeniden yapılandırılmıştır. Türkiye ekonomisinde serbestleşme sonrası girilen borç kısır döngüsü ve bu dönemdeki borç ekonomisi pratiği finans sisteminin önemini giderek arttırmış ve de bütünleşmenin önünü açmıştır, aynı zamanda sürdürülemez bir borçlandırılmış devlet mekanizması yaratmıştır (Güngen, 2014: 16-17).

Kısacası, aşırı finansal birikime dönük eğilim, dizginiz borç temelli eğilime dönüşmektedir. Finans sisteminin parasal ve mali temeli arasındaki çelişkiler, kapitalist

[994] Bu işlemler bankalar dışından yabancı para cinsinden yükümlülükleri ile TL cinsinden varlıkları arasında bir uyumsuzluk yaratmıştır. Açık pozisyon olarak uyumsuzluk, bankacılık sisteminin kırılganlığının ve büyümenin koşullarının yapay olduğunu göstermiştir (Yeldan, 2003: 152).

[995] 1990 sonrasında sanayi işletmelerinde faaliyet dışı gelirler artan önemini ortaya koymaktadır. Sanayi işletmelerinin, ana faaliyetleri dışında elde ettikleri gelirler 1990'dan başlayarak üretim gelirlerini besleyen ek bir kaynak olmaktan çıkmış, karlarının neredeyse olmazsa olmaz koşullarından biri haline dönüşmüştür. Faaliyet dışı gelirlerin özellikle 1994 krizinden sonra büyük bir sıçrama göstermiştir (Yeldan, 2003: 156).

gelişme sürecinde artmaktadır. Bu temel üstüne de, borça dayalı finansal işlemlerin dünyası ile krediye dayalı bankacılık faaliyetlerin karmaşık dünyası arasında çatışmalı ilişki inşa edilmektedir (Harvey, 2008: 371). 1980 sonrasında öncelikle finansal yapı ve politikalar; HM'nin kuruluşu ve sistematik olarak finansal piyasalardan borçlanarak kamu borçlanmasının sürdürülmesi, bankaların rezervlerinin denetimi üzerinden para politikası biçimlendirme çabası ve menkul kıymet işlemlerinin sermayenin harekete geçirilmesi açısından önemi ile birlikte ele alınmalıdır. Yapısal dönüşümün aldığı sürece ve krizlere karşın iktisadi yönelim finansal alanın genişleme çabasını beraberinde getirmiştir. İkinci olarak KKBG'nin artışı ve borcun sürdürülemez noktaya gelmesi arka planında 1990'lardan itibaren yeniden yapılanma eğilimi gelmiştir. Ancak bu doğrultudaki yapısal dönüşümler 2001 krizi sonrasında yapılmıştır.[996] Borçlanmaya dayalı kamu finansmanı finansal krizlerin ortaya çıkışında önemli yer edinmiştir. Ancak finansal alanın genişleme eğilimi ve kamu borcunun sürekli artışı büyük sermaye grupları açısından finans sisteminde olmayı önemli kılmış; 1990'larda finansal varlıkları ellerinde tutan sermaye kesimleri önemli avantajlar elde etmişlerdir. Kamu maliyesi üzerinden ekonomik yapıdaki dönüşümle birlikte finans sisteminin önü açılmış ve bu süreçte idari-mali yapı yeniden biçimlenerek finansal alan genişlemiştir (Güngen, 2014: 17-18). Ekonomik yapıda para, banka ve kredi ilişkileri, yani finans sistemi tarihsel süreçte açığa çıkan belirli iktisadi ilişkiler sistemine aittir. Yani sermaye birikim ve kapitalist gelişme sürecinden hareket etmektedir. Kapitalist gelişme için para ve kredi mekanizması ile bankacılık zorunlu uğraklardır. Ama bu uğraklar da belirli aktörler tarafından gerçekleştirmektedir. Bu süreç aslında bütün olarak sermaye birikiminin ve birikimin aktörleri olan sermayedarların gelişmesidir. Bu bağlamda tarihsel olarak sermaye birikim süreci; sermaye içi farklı çıkar konumlardan hareketle finansal sistemin evrim sürecidir. Türkiye gerçeğinde finansal işleyiş çekişli bir mekanizma üzerinden yürümüştür ama bu yapının temel aktörü de az sayıda holding biçiminde örgütlenen aile şirketleri olmuştur Birikim sürecinde sermaye gruplarının talepleri, baştan itibaren devletin üzerinden, devletin yeniden biçimlendirilmesi dolayında gerçekleşmektedir. Devletin konumlanması özellikle kamu maliyesi sermaye kesiminin iktisadi ilişkilerinin sürdürülmesinde aldığı pozisyonlara bağlı olarak sürekli yeniden biçimlenmiştir (Ercan, 2009: 22-25).

[996] "Dönüşen kamu borç yönetimi anlayışı finansal piyasaların işlerliğini sağlamak için finans sisteminin kayıplarının toplumsallaştırılmasını da kapsamaktadır. Bu doğrultuda HM'nin yeniden yapılanması finansal piyasalara yön veren ve onların çıktılarıyla beslenip kendi performansını ölçmek isteyen bir kurumun ortaya çıkışını göstermektedir." (Güngen, 2014: 17-18).

3.5.3. Kamu Maliyesinde Dönüşüm (Mali Yapının Bağımlılığının Boyutu)

Kamu finansmanı sermaye birikim sürecinin önemli bir aracıdır. Bu bağlamda kamu maliyesinin boyutları gelir ve giderler ile bütçenin nicel boyutlarına indirgenemez. Çünkü KİT'ler, vergi dışı bütçe gelirleri, özel fonlar, devlet borçları bunun dışındadır. Kamu maliyesinin büyüklüğü giderek artma eğilimindedir. Sermaye birikiminin yeni biçimleri, devletin başta finans sistemi olmak üzere ekonomiye daha fazla müdahalesini gerektirmektedir. Ulusal gelirin önemli oranlarına ulaşan fonları her yıl elinde toplayıp bunları tekrar ekonomiye akıtan siyasal iktidarlar, sermaye birikiminin çeşitli unsurları üzerinde bilinçli etkilerde bulunmaktadırlar (Oyan, 1989: 36-37). Azgelişmiş ülke olarak Türkiye için de önemli olan, ekonomik düzeyin siyasi düzeyden yeterince ayrışmamış olmasıdır. Bu nedenle kamu kesiminin ekonomiye müdahalesi, farklı çıkar gruplarına yönelik kaynak aktarımları biçiminde ortaya çıkmaktadır. Bu kaynak aktarımı iktisadi konjonktüre bağlı olarak meydana gelmektedir. Birincisi, sermaye gruplarına teşvik ve vergi indirimi olarak kaynak aktarım mekanizmaları ile gerçekleşirken, ikincisi üretici kesime verilen sübvansiyonlar ile ortaya çıkmaktadır.[997] Burada böyle bir çeçevede KKFA'nın etkilerine odaklanılmış ve kamu maliyesinde vergileme yerine borçlanmaya gidilmesinin mali yapı üzerinde etkileri, 1980 sonrası ekonomik yapıdaki dönüşüm de göze alınarak incelenmiştir (Önder, Kirmanoğlu ve Kartallı, 1995: 5-6).

Gelişmiş ülkelerdeki aşırı sermaye birikimi sorunu, azgelişmiş ülkelerde yerini yetersiz sermaye birikimine bırakmaktadır. Bu zıt özelliğe rağmen her iki durumda da yoğun devlet müdahalesi gerekmektedir. Azgelişmiş ülkelerde, yetersiz sermaye birikimi düzeyinin yükseltilmesinde, bu arada özel birikimin artırılmasında kamu maliyesi belirleyici rol oynamaktadır. Bu bağlamda mali yapı yabancı sermaye girişinin desteklenmesi ve iç tasarrufların yetersizliğinin dış borçla ile karşılanması için gerekli kurumsal çerçeveyi hazırlamaktır (Oyan, 1989: 40).[998] Yani kamu maliyesi, kamu kaynaklarının yönetimine ilişkin süreçleri ve kurumları kapsamaktadır. Buna göre mali yapı, kamu gelir ve giderlerinin belirlenmesi, bütçelenmesi, toplanması, denetlenmesi süreçlerini ve süreçlerin yönetimine ilişkin örgütlenme ve düzenlemeleri içermektedir.[999]

[997] "Ancak bir kesim vardır ki kendilerine reel kaynak aktarımı yapılmamıştır. Bu kesim çalışan kesimdir. Bu kesim, 1980 sonrası müdahaleye olumsuz biçimiyle maruz kalmış, kamu maliyesinin bütün sorunlarını, gerek vergi gerekse harcama yönünden yüklenmiştir." (Önder, Kirmanoğlu ve Kartallı, 1995: 6).

[998] "Devletin rolü azgelişmiş ülkelerde, kısmen ilksel sermaye birikimi dönemindeki ve kısmen sanayi devrimindeki 19. Yüzyıl Batılı büyük devletlerin rolünü de çağrıştırmaktadır." (Oyan, 1989: 40).

[999] "Mali kaynaklarının yönetilmesi, politikaların ve önceliklerin belirlenmesi, belirlenen politikalar doğrultusunda kaynaklarının bölüşümü ve bu iki sürece ilişkin kontrol ile denetim mekanizmalarının kurulması üzerinden işlemektedir. Bu süreçleri üst düzeyde belirleyen, sermaye birikim sürecinin geldiği

Kamu kaynaklarının bölüşümü ve önceliklerin belirlenmesinde kamu bütçesi öne çıkarmaktadır. Böylece mali yeniden yapılanmayı zorunlu kılan dinamikler; küresel kapitalizmle bütünleşme sürecinde düzenlemeler ve kaynaklarının yönlendirilebilir kılınması ile kamu harcamalarının sermayenin öncelikleri doğrultusundaki karlı alanlara yönelmesi olmaktadır. Ayrıca kamu bütçe ve borçlanma politikasının yapısal dönüşüm açısından mali uyumun araçları olarak faiz dışı bütçe fazlası da, iktisadi ilişkilerinin denetlenebilirliğini sağlamaya dönük belirlenmektedir (Güzelsarı, 2008: 185-187).

Kamu maliyesindeki dönüşüm ile finans sisteminin evrimi arasında iç içe ilişkiler vardır. Dahası finans sistemi, serbestleştirme altında, uzun dönemli iktisat politikasının karşısına engel olarak çıkmaktadır.[1000] Çünkü uzun dönemli kaynak tahsisi kararları alınmasını güçleştirmiştir. Böylece, ekonomik yapının uzun dönemli hedefleriyle, kısa dönemli finans sistemi arasında, kamu maliyesinin dönüşümü ile kademeli bağlantı kurmak mümkün olmaktadır (Berksoy ve Boratav, 1993: 7). Kamu finansmanı ağırlıklı yönüyle de vergileme, esas olarak kamu harcamalarının finansmanı olmakla birlikte, ekonomideki kaynakların kamu maliyesine aktarılmasıyla sınırlı değildir. Daha da önemli olan, bu kaynakların ekonomiye tekrar döndürülmesi yani kamu harcamalarının şekli ve bileşimidir. Bu bağlamda, kamu finansmanı kamusal ve kısmen de özel harcamaların finansmanı olarak geniş boyutludur. Kamunun gelir ve harcama politikalarını bütün olarak değerlendirmek ne kadar gerekliyse, bunları diğer iktisat politikalarıyla bir arada ele almakta da gereklidir. Böylece de kamu kesimi dışındaki özel finansal kurumları hesaba katarak finans sistemine bütüncül yaklaşımda bulunulmaktadır (Oyan, 1989: 35).

1980 sonrası Türkiye ekonomisinde kritik değişken, döviz kuru istikrarı olmuştur. Buradaki sermaye hareketleri, finansal kesim ile reel sektör arasındaki ilişkiyi giderek koparmış ve kamu bütçesinin büyük kısmı kamu finansmanında değil, faiz ödemelerinde kullanılmıştır. Finansal kesim kendi içinde dönmeye başlamış, mali riskler arttıkça faiz oranları yükselmiş ve daha çok kaynak finansal kesimde kullanılmıştır. Böyle bir ekonomik süreçte finansal çöküntü kaçınılmazdır. Finansal krizde ortaya çıkan yükler KKFA olarak bütün halka yüklenmektedir. Burada borç ekonomisi ağır devlet borçluluğu olarak ortaya çıkmakta ve borçlandırılmış devlet aracılığıyla kamu maliyesinin krizi biçimini almaktadır (Arın, 2001: 17). Kapitalist gelişme sürecinde Türkiye ekonomisi,

aşmaya bağlı olarak mevcut ekonomik yapının taşıdığı özellikler ile kapitalist küresel ekonomiyle ilişkilenme biçimleri ve bu ilişkinin açığa çıkardığı yeni yönelimlerdir." (Güzelsarı, 2008: 185-186).

[1000] "Üstelik yüksek enflasyon altında yüksek reel getirilere angaje olan, bu nedenle sürekli olarak yeni araç üretmek zorunda olan bu sistem, ekonominin içinde önemli bir istikrarsızlık öğesi olarak, fünyesi ateşlenmiş bir fitil görünümünü kazanmıştır." (Berksoy ve Boratav, 1993: 7).

içsel dinamiklerin yanında güçlü dışsal etkiler altında da şekillenmektedir. 1998 yılındaki IMF ile yakın izleme programı, 2000 yılında üç yıllık YUP'a dönüşmüştür. Bu programda borçların sürdürülebilirliği ağırlık noktasını oluşturmuştur. Bunun iki anlamı vardır. İlki, borçların sürdürülebilirliği üzerinde yoğunlaşmak, ekonomik altyapıyı ihmal ederek, konuyu borca dayalı finansal alana hapsetmektir. İkincisi, borç idaresi çerçevesinde borçların acilen ödenmesi biçiminde ele almaktır (Önder ve Balseven, 2009: 91-92).[1001]

Gelişmekte olan ülkelerde kamu borcunun çözümü, azgelişmişlikten kurtulabilmek için önemlidir. Bu çerçevede iki grup sorun çıkmaktadır: Mevcut borçların yeni ödeme planına alınması ve Gerekli finansmanla yeniden çevrime sokma sorunlarının halledilmesi (Gibson, ve Tsakalatos, 2001: 208-209). Borç krizinin yönetiminde 1980'lerdeki yaklaşım tek tek vakaları ele alma olmuştur.[1002] Bu yaklaşımla kriz yönetimi organize biçimde yapılmıştır. Borç geri ödememenin çözümü sadece borçlulara ve alacaklılara bırakılmamıştır. Aksine, gelişmiş ülkeler IMF aracılıyla, krize karşı tutumu belirlemede faal rol oynamışlardır. Bunun nedeni; borç geri ödemelerinden imtina edilmesinin uluslararası finans sistemini tehdit etmesidir. Borç geri ödeme sorunları olan bir ülke, yeni ödeme planı düzenlenmesi yani borç erteleme anlaşması istemektedir. Bu da mevcut borçlar için yeni koşullar üzerinde anlaşmak demektir.[1003] Bunun sonuçları, borçla yönetmek süreci ile uluslararası finans sistemini korumak doğrultusundadır. Buradaki kritik şey, azgelişmiş ülkelerde çok borçluların borç ödemeyi durdurmasını önlemektir. Çünkü azgelişmiş ülkelerin o kadar çok borcu vardır ki borç ödememek çekici hale gelmektedir (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 195-198). 1980 sonrası kamu borcu sadece kaynakların sermayeye aktarılması anlamına gelmemiş, borçların özel sektör tarafından toplumsallaştırılması anlamına da gelmiştir. Kamu borcu hem aşırı biriken sermayenin açığa çıkardığı krize ilişkindir, hem de küresel kapitalizmle bütünleşmeye çalışan azgelişmiş ülke sermayeleri için özel anlamlar ifade etmektedir. Kamu borcu bu dönemde mali bir baskı ve finansal deneyim aracına dönüşmüştür (Ercan, 2004: 22-23).

[1001] "Bunun ötesinde, ödeme planında değişiklik yapılmamış, borç yükünün topluma yaygınlaştırılmasında ödeme gücü ve adalet ölçütüne uyulmamıştır. Programın hedefi, ödeme koşullarında değişiklik yapılmadan, alacaklıların haklarını garanti altına almanın yanında, ekonomiyi de dışa açarak yeni bir yapılanmaya yönlendirme şeklindedir." (Önder ve Balseven, 2009: 92).

[1002] "Yani, borç geri ödeme sorunuyla karşı karşıya olan her ülke kendi başına ele alınmıştır. Gerçekten bu yaklaşım, krizi dizginlemeye çalışanların, bu krizi belli ülkelerin sorunu gördüklerini ve küresel bir çözüm gerektiren genel bir sorun olarak algılamadıklarını göstermektedir." (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 195).

[1003] "Örneğin: Geri ödeme süresinin uzatılması, borç faizinin düşürülmesi, bazı borçların affı ve vadesi gelmiş borcun iptali gibi. Anlaşma alacaklı ülkelerin dayatacağı koşullarla olabilir. IMF programı anlaşmasının yeni ödeme planından veya borç affından önce yapılması ve borç affından önce yapılması veya uygulanması gerekebilir." (Gibson ve Tsakalatos, 2001: 196-197).

Türkiye'de kapitalist gelişmenin belirli aşamaya ulaşmasının sonucu, büyük sermaye gruplarının sermaye birikim koşullarını küresel ölçekte yerine getirme zorunluluğudur. Bu koşullarda finansal alanın genişleme eğilimi de hız kazanmıştır. Uluslararası sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılması, bu süreci hacim olarak artırmıştır. Böylece ekonomik büyümede yabancı sermayeye bağımlı olunarak, küresel ölçekteki baskılar kabul edilmek zorunda kalınmıştır (Ercan, 1998: 30-33).[1004] Bu bağlamda kamu maliyesi de faiz dışı bütçe fazlası amacıyla sıkıştırılmıştır. Dolayısıyla, mali yapı küresel sermayenin çıkarları için gerekli önlemleri almaya koşullandırılmıştır. Kamu harcamalarının kısılmasıyla, bir yandan idari-mali yapının sınırları daraltılmakta, diğer yandan kar amaçlı olmayan kamusal faaliyetler finansal alana çekilmektedir. İdari-mali yeniden yapılanma süreci, finansal alanın egemenliğinin sağlanması olmaktadır. Finansal akımların devamlılığını sağlayan para politikalarının yanında ayrıca devlet, sermaye yatırımlarını çekmek ve var olanları korumak için yabancı sermayeye uygun mali ortamı sağlamaya çalışmaktadır. Bu eğilim dolayısıyla idari-mali yapı sistematik biçimde devletin küçültülmesi stratejileriyle yeniden yapılandırılmaktadır.[1005] Sermaye açısından uygun mali ortamın sağlanması, kamu maliyesinde dönüşümü ima etmektedir (Güzelsarı, 2008: 91-93).[1006] Bunlar; bütçedeki birliğin esnetilmesi ve HM ile TCMB'nin etkinliğinin artmasıdır. Kamunun verimli iktisadi girişimlerinin özel sermayeye devri ise, kamu finansmanın gerilemesine değil, devlet müdahalesi araçlarının yoğunlaştırılmasına götürmektedir. Bu süreçte uç veren yeni eğilimler; dolaysız vergiler ağırlıklı sistemden dolaylı vergilerin önem kazandığı yapıya geçiş, sermaye gelirlerinin vergilendirilmesinde sermaye şirketleri lehine topluca ayrım yapmayı sağlayan ayrı bir verginin yaygınlaştırılması ve geniş tabanlı muamele vergilerinin sermayenin birikimi ve uluslararasılaşması bakımından taşıdığı sakıncaları ayıklayarak vergi yükünü farklı biçimlerde dağıtacak yeni bir genel muamele vergisine geçilmesi (Oyan, 1989: 39-40).

Türkiye'de kamu kesimi beş ayrı kanaldan ekonomide temsil edilmektedir: Konsolide Bütçe, Yerel İdareler, Fonlar, Döner Sermayeli Kuruşları ve Kamu İktisadi Teşekkülleri. Bu beş kanaldan kamu kesimi gelir toplamakta ve harcama yapmaktadır. Bu beş kanal geniş anlamda kamu kesimini oluşturduğundan, buralarda oluşan bütçe gelir ve gider dengesi, mali dengeyi vermektedir (Önder, Kirmanoğlu ve Kartallı, 1995: 7).

[1004] Küreselleşme ve finansal serbestlik süreci, ülke içinde birikimine ulaşmış ve küresel ölçekteki sermaye brikim mekanizmalarıyla bütünleşmiş sermaye grupları için olumlu sonuçlanmıştır (Ercan, 1998: 33).
[1005] Bu stratejiler, hem yabancı sermaye çekebilmek adına vergi indirimine gidilmesi; hem de sermayenin genişlemesini destekleyici ekonomik yapının güçlendirilmesini içermektedir (Güzelsarı, 2008: 92-93).
[1006] Bunlar; bütçedeki birliğin esnetilmesi ve HM ile TCMB'nin etkinliğinin artmasıdır (Oyan, 1989: 40).

Mali yapıda kurumsallaşması ise vergi sistemi, harcama politikaları ve borç idaresi alanında gerçekleşmektedir. Kamu maliyesine ilişkin iki temel işlevinden söz edilebilir: Vergi politikasının hazırlanması ve yürütülmesi işlevi ile borç idaresi işlevi. Vergi politikası vergi yasalarının hazırlanması, vergi idaresi ise bu yasaların uygulanmasıdır. Kamu yönetimindeki siyaset ve ekonomi ayrımı, kamu maliyesinde vergi idaresinin vergi politikasından ayrılması olarak yansımaktadır (Güzelsarı, 2008: 289-291).[1007]

Kamu açığı, bir dönem içinde olağan kamu gelirleri ile giderleri arasındaki farktır. Kamu borcu ise, belirli bir zaman kesitinde, o zamana kadarki kamu açıklarının toplam değeridir. Yani, kamu açığı bir akım değer niteliği, kamu borcu ise bir stok değer niteliği taşımaktadır. Ayrı ayrı zaman dilimlerindeki kamu açığı, birikerek belirli bir zamanda kamu borcunu oluşturmaktadır (Önder, Kirmanoğlu ve Kartallı, 1995: 10).[1008] Buna göre, borçların vade yapısı enflasyonist beklentileri, faiz ise bütçe yükünü etkilemektedir. Enflasyonu hafifletebilecek vade yapısı, yüksek faiz yolu ile bütçeye yük yıkmaktadır.[1009] Enflasyon borçların reel değerini hafifletmektedir. Statik borç stoku üzerinde reel değeri eritme etkisi olan enflasyonist süreç, farklı nedenlerden dolayı, kronik nitelik kazanmış olan kamu borcu bağlamında aynı şekilde işlemez. Bir defa enflasyon, kronik olduktan sonra, bir yandan olağan kamu gelirlerini törpülerken, diğer yandan kamu harcamalarının dizginlenmesini engellemektedir. Bu koşullarda sürekli yükselen faizden borçlanan kamu kesimi, enflasyon nedeni ile tam tersine yüksek faiz, bütçe açığı ve borç kısır döngüsü içine düşmektedir. Bu gidişe, kamu harcamalarının olağanüstü daraltılarak, vergileri ani yükselterek ve mali iflas ilan ederek hakim olunabilmektedir (Önder, 1993: 40-41).

Azgelişmiş ülkeler kamu bütçe dengesi sorunlarını çözmek için mali disipline zorlanmaktadır. Eğer uluslararası sermaye hareketleri için devletler mali disiplin sağlama konusunda yetersiz kalırsa dışarıdan mali uyumun dayatılması gündeme gelmektedir. Ancak KKFA'nın gerisinde artan kamu harcamaları değil aksine milli gelirin yarısından fazlasını alan faiz ödemeleri vardır. 2000'lerde ise sadece giderleri kısmaya dayalı politikalar üzerinden faiz dışı bütçe fazla yaratılmasının sınırlarına gelinmiştir.

[1007] Bu çerçevede vergi iki eksende ele alınmaktadır. İlki vergi politikası, ikincisi vergi idaresidir. Bu iki işlevden politikanın belirlenmesi, niteliği bakımından siyasal biri işlev olarak görülürken, vergilerin idaresi genel idareye ilişkin teknik bir yönetim işlevi olarak tanımlanmaktadır (Güzelsarı, 2008: 291).

[1008] Kamu borcu her koşulda olumsuz bir araç değildir. Batı ekonomilerinde GSMH'nin % 3,5 dolayındaki KKBG olağan karşılanmış ve bu finansmanın optimum kullanımı için borçlanma politikası geliştirilmiştir

[1009] "Buna karşılık, bütçe üzerindeki faiz yükünün hafifletilmesi ise, vade yapısını kısa döneme çekeceğinden ekonomide likiditeyi yükseltmekte ve enflasyonist baskılar katkıda bulunmaktadır. Enflasyonist beklentiler ve vade yapılarındaki bu etkileşim, doğal olarak akılcı bir vade yapısı ve faiz profili politika bileşimi ile optimal sonucun elde edilmesinde kullanılmaktadır." (Önder, 1993: 40-41).

Dolayısıyla, faiz dışı bütçe fazlası sağlama kapasitesi artırılarak finans sermayesine değer aktarmanın istikrarlı hale getirilmesi için maliye politikasının etkin bir aracı olan kamu bütçesinin para politikalarına eklemlenmesi ve bütçe denkliğine sıkıca bağlı olunması yapısal uyumun ayrılmaz parçası haline gelmiştir. Bu süreçte yapısal uyumun temeli de mali disiplinin sağlanması olarak sunulmaktadır (Güzelsarı, 2008: 187-193).[1010]

Türkiye'de, kapitalist gelişme sürecinde iktisadi faaliyetler yeni alanlara kayarak büyümektedir. Buna karşılık da ekonomik yapı boyutları nedeniyle dış şoklardan ciddi biçimde etkilenmektedir. Böylece vergi sisteminin önemli işlevi de, yeni alanları kapsamak, ekonomiyi dış şoklara karşı korumak ve esnek yapıda yüksek düzeyde gelir sağlamak olmaktadır. Türkiye'de vergi sistemi ana çatısı itibariyle; gelir, kurumlar ve katma değer vergileri ile vergi usul yasalarıyla çağdaş görüntü sergilemektedir. Ancak vergi sistemi büyük dönüşümlere uğrayarak vergilendirmenin içi boşaltılmış durumdadır (Önder, 1993: 56). Bu süreçte kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşme Türkiye'de vergi sisteminde ve dolayısıyla kamu maliyesindeki dönüşümleri zorlayan önemli değişken olmuştur. Son 20 yıldır gerek azgelişmiş ülkelerdeki idari-mali yeniden yapılanmanın bir ayağını vergi reformları oluşturmaktadır. Vergi sistemini yeniden düzenlemeyi amaçlayan reformlar, vergi idaresi ve oranları konusunu ön plana çıkarmaktadır. Vergi reformuna yönelik talepler vergi rekabetine atıfla gerçekleştirilmektedir.[1011] Kapitalizme içkin olan sürekli kar elde etme gereğiyle sermaye uygun mekanlara yönelmektedir. Daha fazla sermaye çekmek için sermaye gelirleri üzerindeki vergi yükleri hafifletilmektedir. Bunun başında vergi oranlarında indirim gelmektedir (Güzelsarı, 2008: 280-284).

Azgelişmiş ekonomilerde zorunlu tasarruf oranın ve toplam vergi yükünün düşük olması, bu ülkelerde devletin sermaye birikim sürecinde rol oynamadığı anlamına gelmez. Devlet, bütçe dışı müdahale imkanlarıyla ve belli kesimlerin vergi yükünü düşük tutmakla sermaye birikimi üzerinde rol oynamaktadır (Oyan, 1989: 42). Buna ek olarak sermayenin artan uluslararasılaşması vergi sistemini de dünya ekonomisinin aldığı yeni biçime yanıt verecek şekilde yeniden yapılanmasını gündeme getirmektedir. Sermayenin uluslararasılaşması, vergilendirme için de kırılma evresini işaret etmektedir. Artık sermayenin artan hareketliliği ile dış ticaretin hızla büyümesi vergi sisteminin sınırlarını

[1010] "Mali disiplin çerçevesinde bütçe reformlarının önemli araçlardan biri, kamu açıkları ve kamu borcuna ilişkin getirilen yasal sınırlamalardır. Öte yandan kamu harcamaları, denk bütçe ve vergi yasalarının yanı sıra borçlanmaya sınırlama yoluyla da denetlemektedir." (Güzelsarı, 2008: 192-193).

[1011] "Bu bağlamda, vergi rekabeti iktisadi bütünleşme ve artan finansal hareketliliğe bağlı olarak, ülkelerin, sermaye hareketlerini kendi piyasalarına çekmek için düşük vergi oranları uygulayarak rakiplerinin vergi tabanlarında aşınmaya neden olması olarak tanımlanmaktadır." (Güzelsarı, 2008: 283).

zorlamakta ve yeni bir düzenlemeye gereksinim duyulmaktadır. Küreselleşme sürecinde finansal serbetlikle birlikte ulus devletlerin ekonomide hareket alanları kısıtlanmaktadır. Bu süreç vergileme açısından azgelişmiş ülkeler için önemli sonuçlara yol açmaktadır.[1012] Böylece bu ülkelerde; vergiyi tabana yayarak, vergi matrahlarını yükselterek, vergi sistemini etkin hale getirerek ve vergi politikasında dönüşümler yaparak mali yapıyı uyumlaştırmak için yeniden yapılanmaya gidilmektedir (Güzelsarı, 2008: 285-287).[1013]

Finansal serbestlik azgelişmiş ülkelerde kamu maliyesini sarsmıştır. Bu ülkelerde borçların geri ödenmesi için kamu finansmanı yine borçlanma ile sağlanmaktadır. Kamu harcamalarını kısma tedbirleri kamu yatırımlarına yansımaktadır. Mali dengesizlik karşında önce yatırımlar ve ikinci olarak cari harcamalar kısılmaktadır. Ancak kamu maliyesinin dönüşümü basit bir harcama kısma ve vergi hasılatı artırma sorunu değil, devleti etkin bir şekilde çalıştırma sorunudur (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 110).[1014] Kamu maliyesi işleyişiyle güç ve iktidar dengelerinin bir görüntüsüdür. Bu görüntü, kamu harcamaları miktarı ile kamu gelirleri bileşiminde ortaya çıkmaktadır. Bu kural, Türkiye ekonomisi için de geçerlidir. Ekonominin yapısından kaynaklanan biçimde, özel kesimde birikime yönelik kamusal faaliyetlerin ağırlıklı olmasının etkisi, kaynaklar bol olduğunda fazla değildir. Yani kamu harcamaları özel sermaye katkıda bulunmaya, kamu gelirleri de yükü olabildiğince sermaye gelirleri dışına aktarmaya yöneliktir. Burada kamu maliyesinin işleyişi, faydalanmanın ötesine geçmekte, sömürü ilişkisine bürünmektedir. Yoğun harcama talebiyle karşı karşıya devlet, sermaye kesiminden gelir sağlamayınca, bütçe açıklarına ve enflasyona başvurmaktadır. Böylelikle bu süreçte, kamu maliyesinin krizi geçici ve konjonktürel değil, kronik ve yapısal olmaktadır (Önder, 1993: 58-60).

Bu süreçte, Türkiye ekonomisinin yaratılan kaynakları yeniden devlet kanalıyla dağıtılma biçimindeki dönüşüm, kamu kesiminin iç piyasadan borçlanması olmuştur. Kamunun faiz ödemelerine yaptığı harcamalar bunun önemini göstermiştir.[1015] Kaynak aktarma mekanizması olarak işleyen iç borçlanma aynı zamanda küresel sermaye ile

[1012] Gelişmiş ülkeler verimliliği yüksek faaliyetler içinde olduğundan daha düşük vergi oranlarıyla gerekli geliri sağlarken, buna karşın hem verimliliğin düşük hem de vergi idaresinin yetersiz olduğu azgelişmiş ülkelerde gerekli vergi geliri toplanamamaktadır. Küreselleşme azgelişmiş ekonomilerde, vergi sistemini uyumlaştırmaya iterken aynı zamanda aradaki farkın açılmasına yol açmaktadır (Güzelsarı, 2008: 285-286).
[1013] Merkez bankalarının bağımsız kılınmasında olduğu gibi vergi sisteminde de etkinlik ancak siyasetten bağımsız yetkili kurullar ile sağlanacağı yönünde genel eğilim olmaktadır (Güzelsarı, 2008: 287).
[1014] "Bilgi derlenmesi, denetim ve politikaların gözden geçirilmesi faaliyetlerini yürütecek etkin idari-mali mekanizmaları çalıştırma sorunu da değildir. Azgelişmiş ülkelerde KKFA için durumu idare eder tedbirlere başvurulmakta, asıl gerekli yeniden yapılanmaya gidilmemektedir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 110).
[1015] İç borçlanma da büyük holdinglerin sahip olduğu bankalar belirleyici olmuştur. İç borçlanma, kamu kaynaklarının devlet kanalıyla sermaye kesimine aktarılması işlevini görmüştür (Ercan, 2004: 23).

ilişkiye geçmenin önünü açmıştır. Diğer yandan kamu kesiminin artan oranlarda dış borca yönelmesi ile iç borçlar arasında bağlantılar da olmuştur. Devletin, dış borcunu ödemek için iç borçlanmaya yöneldiğinde faiz oranları yükselmiş ve borçlandığı büyük sermaye gruplarına aktardığı faiz ödemeleri büyük miktarlara varmıştır (Ercan, 2004: 23-24). İç borçlanmanın Merkez bankasından yapılan bölümü, para arzının genişlemesine neden olacağından, ülkede fiyat artışına yol açarken, faiz oranlarının reel olarak gerilemesi sonucu doğurmaktadır. Merkez bankası kaynaklarından monetize edilen KKFA dışında kalan borçlar, finans sisteminden özellikle de bankacılık alanından gerçekleşmektedir.[1016] Özel kesimdeki harcamalar gelire bağlı olduğu ve hazine bonoları geliri değiştirmeyip aktif kalemlerin likidite derecesini değiştirdiği sürece, bu kesimin harcamaları yeterince kısılamayacaktır. Hatta hazine bonoları piyasa faiz haddi üzerinden getiri sağlamakta ve bu getiriyi olağan kazanç kaynağına dönüştüren fonlar tüketime gitmektedir.[1017] Borç verilebilir fonların tasarruf dışında tüketim taleplerini de karşılama durumunda olması, ekonomide tüketim eğilimini artırmakta ve faiz oranı üzerinde yükseltici etkisi olmaktadır. Bu çerçevede hazine bonolarının fiyatları yükseltme etkisi güç kazanmaktadır.[1018] Neticede, vergileme özel kesimden hem tasarruf hem de tüketimden aktarım yapacağı halde, borçlanma sadece tasarruftan aktarım yapmaktadır. Fakat vergileme ile ortaya çıkan zorunlu kısıntı, toplam talebi diğer duruma göre düşük düzeyde tutmakta ve enflasyonist baskıyı hafifletmektedir (Önder, 1993: 40-41). Yani iç borçlanma, para basma ve dış borç alma yoluyla kamu finansmanının sınırları vardır. İlave finansman ancak vergi gelirlerinin artışı ile mümkündür (Falay, 2000: 58).

1980 sonrası kamu maliyesindeki dönüşümün diğer bir parçası ise, 1989 yılında kambiyo rejiminin serbestleştirilmesi doğrultusunda kararın alınmasıdır. Bu karar ile TL'nin yabancı paralarla tam konvertibilitesi sağlanmıştır (Akçay, 2009: 208-209).[1019] Artan kamu harcamalarının karşılanmasında ilk önce dolaylı mekanizma kurulmuş, ancak

[1016] Kamu borcu monetizasyonun enflasyonist basınç yaratmakla beraber, sermaye piyasasından yapılan borçlanmaların enflasyonist etkileri, monetizasyon sonuçları kadar açık değildir. Ancak kronik borçlanmaların sermaye piyasasından yapılması halinde enflasyonist baskı oluşacaktır (Önder, 1993: 40).
[1017] "Zira bazı kişiler hazine bonosuna yatırım yapıp, buradan faiz kazancı sağlayarak, harcama güçlerini yükseltmek isterler. Böylece, borç verilebilir fonlar piyasasına giren tasarruflar, sadece kamu ve özel sermaye taleplerini değil, özel tüketimi de beslemek durumunda kalmaktadır." (Önder, 1993: 40).
[1018] Bu durum, kamu harcamasını sermaye piyasasından borçlanma karşısında vergi ile karşılama yöntemleri karşılaştırılabilir. Kamu harcaması vergilerle karşılandığında, marjinal tüketim ve tasarruf eğilimlerine bağlı olarak özel tüketim ve özel tasarruflar kısılmış olacaktır. Buna karşılık, aynı miktarın borçlanma ile sağlanması, tüm kaynaklar özel tasarruflardan gelmiş olacaktır (Önder, 1993: 40-41).
[1019] Bu değişikliğin önemi, hazine-merkez bankası-bankacılık sistemi ilişkisine yenisinin eklenmesidir. Bu kararın sağladığı olanaklardan yararlanılarak yabancı kaynak KKFA da kullanılmaktadır. Bu ise bir yandan kamu borcu açısından riskler yaratmakta, diğer yandan yabancı sermaye girişi yerli paranın değerlenmesini sağlayarak ihracat aleyhine ithalatı kolaylaştırmakta ve cari açıkları arttırmaktadır (Akçay, 2009: 209).

bu mekanizmanın yeterli olmaması nedeniyle dış finansman yolları geliştirilmiştir. KKBG için dış finansmanın sağlanmasına yine banka sistemi aracılık etmiştir. Bankacılık alanının bu dönemdeki işlevi doğrudan dışarıdan borçlanma yetisini kaybetmiş bulunan kamu kesimine aracılık yaparak, KKBG'ni finanse etmektir. Bu süreçle birlikte bankacılık ile özel sektör yurtdışı borçlanmasını arttırmış ve TCMB rezervleri de sürekli artış göstermiştir. Buna göre kamu maliyesi bir yandan geleneksel TCMB kaynaklarını kullanmış, diğer yandan 1986 sonrasında gelişen finans sistemi sayesinde bankacılık alanı aracılığıyla yeni kaynaklar kullanmıştır. 1989 sonrasında ise, bankacılık alanı TCMB ile arasındaki borç ilişkisine aracılık etmesinin yanında, bu sefer kamu kesiminin yurt dışı borçlanmasına da aracılık eder hale gelmiştir. Yani bu süreçte bankacılık alanı aracılığıyla sermaye birikimine kaynak transferi yapılmıştır. Bunların yanında borçlanma ilişkisinin diğer muhatabı sermaye kesimi, uluslararası planda rekabete açılmış ve rekabet ortamında para sermayesine olan ihtiyaç da artmıştır (Akçay, 2009: 210-212). Türkiye'deki transfer harcamalarında hızla gelişen kalem borç faizi ödemeleridir.[1020] Ödenen faizler, devlete borç verecek birikimine sahip kesime, gelir olarak aktarılmaktadır. Para manipülasyonun yüksek gelir sağlaması, tasarrufların faiz gelirine tahsis edilmesine neden olmuştur. Böylece, yükselen faiz karşısında uzun vadeli yatırımlar kısa vadeli yatırımlarla, genelde yatırımlar da para manipülasyonları ile deplase edilmiştir (Önder, 1993: 55).

Bu süreçte 1980'lerde ihracat teşvikleri, vergi politikaları ile desteklenen sermayenin uluslararasılaşması, 1990'larda banka sistemi aracılığıyla finansal alanın genişlemesi yoluyla beslenmiştir. Böylece finans sisteminin kamu borcu temelli rantlara dayanan yüksek getiri olanağı sunması, belirli sermaye kesimleri için finansal karlara yönelim olanağı doğurmuştur (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 239).[1021] Son 20 yıldır küresel kapitalizmle ile bütünleşme temelinde gelişmekte olan Türkiye ekonomisinde, yaşanan çelişkilerin hızla krize dönüşmesinin önkoşulları oluşmuştur.[1022] Bu çelişkiler temelinde, 2000 Kasımında TL'ye güvenini yitiren sıcak para ülke dışına kaçmış, yani TL'den dövize kaçış başlamıştır. TCMB net döviz rezervleri iki hafta gibi bir süre içinde yarı yarıya azalmıştır. Sonuçta zor durumda olan bankaların TMSF

[1020] Kamu finansmanıyla ortaya çıkan bu sorun rasyonellik ilkesine ters düşmektedir. Bütçe üzerindeki faiz yükü, piyasa faiz haddini ve enflasyonist baskıları yüksek düzeyde tutmaktadır. Böylece tasarruf olanağı olamayan kesim, artan fiyatlar kanalıyla kamu finansman yükünü göğüslemektedir (Önder, 1993: 55).
[1021] Finansal getirilerle karlılığın beslenmesi, sermaye kesimlerinin içte ve dışta genişlemelerini finanse etmiştir. Finansal alanın genişlemesi aracılığıyla, para sermayenin belirli sermaye kesimlerine aktarımı, ülkede finansal birikim rejimini hazırlamıştır (Ercan, Gültekin-Karakaş ve Tanyılmaz, 2008: 239).
[1022] Ekonomideki çelişkilerinin zorlamasıyla sarsıntılar geçirildiği anda yabancı sermayenin hızla çıkışı TL'nin 1989'dan beri uygulanan konvertibilitesi dolayısıyla mümkün hale gelmiştir (Savran, 2002: 40).

yönetimine alınması olmuştur. Türkiye ekonomisi, Kasım ayındaki finansal krizi IMF'den sağlanan 7.5 milyar dolar ile atlattıktan sonra, 2001 Şubatta ise finansal kriz birlikte daha büyük TL'den kaçışla finansal çöküş yaşamıştır (Savran, 2002: 39-40).

Sermaye içi bileşenler açısından, 1980'li yıllardan sonra sermayenin döngüsüne ülke içinde katılma ve dünya ölçeğinde katılmaya bağlı olan ayrım önem kazanmıştır. Burada yoğun birikime sahip küresel sermaye ile ülke içinde hareket eden yerel sermaye arasındaki ilişki sözkonusudur. Süreç sonucunda, sermayenin uluslararasılaşmasından yararlanmak isteyen büyük sermaye grupları, uluslararası bankalarla birleşmeler, doğrudan yatırımlar ve üretilen ürünlerin uluslararası piyasalarda pazarlanması için etkinliklere girmişlerdir. Küresel sermaye ile girişilen tüm etkinlikler, ulusal yapıdaki sermayenin uluslararasılaşması eğilimleri ile iktisadi bütünleşmeyi gerçekleştirmesiyle sonuçlanmıştır (Ercan, 1998: 33-36).[1023] Ancak bu süreç aynı zamanda ekonomik yapının sorunlu alanı olarak ağır finansal kriz ve çöküş dinamikleri üretmektedir. IMF'den gelecek milyar dolarla bu yaraları sarmak zor olmaktadır.[1024] Çünkü 2000-2001 finansal krizi, en derin iktisadi bunalımı da getirmiştir. Bu kriz ile ekonomik yapı arasındaki aktarma mekanizması olarak finans sistemi bunalımı derinleştirmiştir. Bu aktarım mekanizmalarından ilki, faiz oranları aşırı yükseltmiştir. İkincisi, ödemeler sistemindeki ani tıkanıklık ve dalgalanan kura geçişle birlikte TL değer saklama ve ödeme aracı olarak işlevini artık yitirmiştir. Üçüncüsü, doların yükselişi ithalatı pahalı hale getirmiştir. Dördüncüsü, TL'nin aşırı değerli ve yabancı dövizin ucuz olduğu dönemde şirketlerin döviz cinsinden büyük borca girmesiyle finansal durumları bozulmuştur. Buna kamu borcu döndürme çabasının kamu harcamalarının kısılması yoluyla sürdürülmesi eklenince, Türkiye ekonomisi büyük bir bunalıma girmiştir (Savran, 2002: 40-41).

Bu dönemde kamu maliyesindeki dönüşümde belirleyici olan 2000-2001 krizi olmuştur. Çünkü krizlerle birlikte sermaye birikim süreci yeni yönelim içine girmiştir. Yeni yönelimin ana hatları, 1990'larda bankalar aracılığıyla DİBS ile finansal alanın genişleme eğiliminin tıkanmasıyla belirginlik kazanmıştır (Öztürk, 2010: 170). Aslında

[1023] "Küresel kapitalizmle iktisadi bütünleşme güç ilişkileri dolayında gerçekleşmiştir. Küresel piyasalar ile bütünleşme, sermaye içi güç ilişkilerinin daha dinamik bir hal almasına neden olmuştur. Ülke içinde etkin olan az sayıda şirket, uluslararası sermaye grupları ile verili kâr olanaklarını paylaşma adına ittifaka girerken, bu ittifak aynı zamanda ülke içindeki sermaye içi dengeleri de etkilemiştir." (Ercan, 1998: 35-36).
[1024] Birincisi finans sistemi ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Finansal krizin kendisi bankaların aktiflerine darbe vurmuştur. İkincisi, banka sisteminde yeni bir çöküntü yaşanmasa dahi, kamu borcunun döndürülmesi güç gözükmektedir. Türkiye'nin dış borcu kısa vadelidir. Ayrıca iç borcun döndürülmesi imkanı da doğrudan dış koşullara bağlıdır. Bunlar en başta doların değeri ve faiz oranlarıdır. Üçüncüsü borç çevirme işi ekonomi daraltılarak yapılmıştır. Bu çerçevede faiz dışı bütçe fazlasını büyütmek amacıyla kamu harcamalarını kısmanın bedeli ekonominin daha da fazla daralmasıdır (Savran, 2002: 44).

1999 yılında, IMF ile enflasyonu düşürme programı uygulamaya koyulmuştur. 1990'ların sonunda büyük sermaye grupları enflasyonu düşürmeyi neden bu kadar ciddi bir sorun haline getirmiştir? Çünkü büyük sermaye grupları mali uyumun böyle mümkün olduğunu düşünmüştür. Yani YUP, ekonomik yapıda erkenden başlamıştır. Bu programlar yapısal uyumun bir parçasıdır (Savran, 2002: 37-38).[1025] Kısacası 1980'lerden 2000/2001 krizine geçen süreç, sermaye kesimi açısından uluslararası plandaki rekabette ayakta kalmak için gerekli donanımları edinme dönemi olmuştur. Bu süreçte, aynı zamanda KKBG sürekli artarak iç borçlanmalarla döndürülmeye çalışılmıştır (Akçay, 2009: 201).

Finansal çöküşün başlıca nedenleri üç başlık altında toplanabilir: 1-Bu dönemdeki finansal serbestleşme, gelişmekte olan ülkelerde sermaye hareketlerini cezbedilmek için istikrarlı ulusal para değerini gerekli hale getirmiştir. Spekülatif yabancı sermayenin bu ülkelere girerek değerlenme faaliyetine katılmasının koşulu, ulusal paranın değerinin aşırı ölçüde düşüşünden zarar görmemesidir.[1026] Fakat gelişmiş ülkelerle ekonomik faktörler arasındaki büyük fark, gelişmekte olan ekonomilerde dolarla sabit değeri büyük çelişkilerle yüklü hale getirmiştir. Bu farklılık dolayısıyla ülkenin ulusal parası, aşırı değerli hale gelmiştir. Böylece büyük boyutlarda cari açık ve yığılan dış borç, [1027] ulusal paraya karşı hem yabancı hem de yerli sermayedarların güvenini sarsarak ulusal paradan kaçışa ortam yaratmıştır. İşte 19 Şubat 2001'de böyle bir ortam finansal kriz ile sonuçlanmıştır. 2-Bankacılık sistemi, keskin dönüşüm getiren programın yükünü kaldıramayacak kadar zayıftır. Sermaye yeterliliği zayıf bir sistem olarak, dış borç ve mevduat girdilerini DİBS'ne yatırarak yüksek faiz elde etmeye alışmıştır. Enflasyonla mücadele programı faiz oranlarında keskin bir düşüşe yol açmıştır. Bu durum yüksek faize alışmış bankaları etkilemiştir. 2000 yılı boyunca bankaları ayakta tutan dış borç olmuştur. 3-KİT'lerin özelleştirilmesinin ve gelirlerinin bütçe açıklarının kapatılması için kullanılması programın köşe taşlarından biridir. Fakat bu özelleştirmeler de başarısızlık

[1025] "Bu anlamda 2000 yılı programının iflası biraz da Türkiye'nin kendisinden çok farklı gelişmiş ekonomilerine benzer bir yapıyı hızla kurma hevesinin iflasıdır. 2000 yılında desteklenen üç yıllık program, bir yılını bile dondurmadan Kasım'da ilk sarsıntısını yaşamış, 2001 Şubat da ise tam anlamıyla çökmüştür. Bu program sonunda, 21 Şubat'ta borsada en büyük günlük düşününü yaşamış ve programın çöküşüyle gecelik faizler görülmemiş bir düzeye yükselmiştir. TL'ye istikrar kazandırmaya çalışan programın ürünü olarak lira tek bir günde değerinin üçte birini kaybetmiştir." (Savran, 2002: 38).

[1026] Döviz çipası uygulamaları, merkeze bağımlı çevre ülkenin ulusal parasının değerini bir gelişmiş ülke parası karşısında sabitleştirerek ve değer değişimini öngörülebilir oranla sınırlayarak istikrarı sağlamış olmaktadır. Bu politikalar bir bakıma yabancı sermayeye verilmiş bir kur güvencesidir (Savran, 2002: 39).

[1027] Bir kez ulusal para aşırı değerli hale gelince yabancı malların TL cinsinden fiyatı ucuzlayacağından ithalat artmakta, buna karşılık Türkiye'de üretilen malların dolar cinsinden fiyatı pahalılaşacağından ihracat yükselebileceği orandan daha yavaş artmaktadır. Böylece dış ticaret açığı ve buna bağlı cari açığı yükselmektedir. Aynı zamanda yabancı paralar cinsinden borçlanma ucuzlayacağı için, büyük sermaye grupları borçlanma eğilimine girerek dış borcun hızla büyümesine yol açmaktadırlar (Savran, 2002: 39).

yaşamıştır. Böylece bu faktörlerin katkısıyla, program kilit önemdeki özelleştirmelerden alamadığı destek dolayısıyla sarsılmıştır (Savran, 2002: 39-40).

1994 krizle sarsılan, 2000 Kasım'da bankacılık krizi olarak açığa çıkan süreç, Şubat 2001'de daha ağır likidite krizi biçimini almıştır. Krizin ardından kapsamlı yeniden yapılanma gündeme gelirken, devam eden finansal birikim rejimi ciddi bir kırılma, daha doğrusu süreklilik içinde bir dönüşüm sergilemiştir. 1980'lerde ticaret sermayesi ve 1990'larda finans sermayesi başat konumdayken, 2000'li yıllarda Türkiye'de birikim süreci ve uluslararasılaşma dinamiği üretken sermayenin baskın olduğu biçime bürünmüştür.[1028] Buna karşın 1990'lar da finansal alanın genişlemesinden pay almak üzere banka sistemine giren sermaye grupları, yeni dönemde tasfiyeye uğramıştır. Nitekim 1997'den sonra banka tasfiyeleri gündeme gelmiş, tasfiyeler 2001 sonrasında gerçekleşmiştir. Sermaye birikim rejiminin çelişkilerinin finansal alanda yoğunlaşmış olması nedeniyle, kriz sonrası idari-mali yeniden yapılanma öncelikle banka sisteminde başlamıştır (Öztürk, 2010: 170-171). Yani 1980 sonrası iktisat politikalaryla vergi yükü sermaye lehine kaydırılarak, belirli düzeye erişen ve küresel ölçekte bütünleşme çabası içine giren büyük sermaye grupları desteklenmiştir.[1029] Sermaye birikim sürecinin devamlılığını sağlama, tasarruf fazlası yaratılması ve bu fazlanın özel yatırımlar yoluyla birikime dönüştürülmesine dayanmaktadır. Sermayenin uluslararası hareketinin ulaştığı hız ve hacim doğrultusunda kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşme amacı vergi sistemi ve borç idaresinde dönüşümleri zorlayan önemli değişkenler olmaktadır (Güzelsarı, 2008: 322-326). 1980 ortalarında yöneldiği iktisat politikalarının Türkiye'nin kamu maliyesinde yarattığı tahribatın kanıtları ise, iç borç faizlerinin bütçe içindeki tırmanışı, fon ekonomisinin yaratılması ve bütçe açıklarının önlenemez yükselişidir (Oyan, 1998: 53).

Finansal kırılganlığın belirginleştiği 1990'larin sonunda mevcut düzenlemeler yeniden gözden geçirilmiştir. Çünkü 1980 sonrası mali uyumun tüm maliyeti kamu açığı olan ülkelere düşmüştür. Böylece de devasa borçları geri ödemek zorunda kalınarak iktisadi gelişmeden feragat edilmiştir. Kamu finansmanı çerçevesinde yapısal uyumunun nihai hedefi azgelişmiş ülkeler için sürdürülebilir gelişme olmamıştır. YUP, iktisadi

[1028] "Burada, üretken sermaye temelli birikim ifadesi büyük bir sınai atılım anlamında alınmamalıdır. Söz konusu olan, kriz ve bunun beraberinde gelen yeniden yapılanma ile sermaye merkezileşmesinin hızlanması, büyük sermaye grupları açısından 1990'lar boyunca finansal mekanizmalarla elde edilen artık değerin 2001 sonrasında üretken sermaye donanımı arttırmaya yöneltilmesidir." (Öztürk, 2010: 171).
[1029] "Çeşitli vergi indirim ve istisna uygulamaları, vergi iadelerinden, gider indirimlerine, kurumlar vergisi muafiyetleri, istisnalara kadar birçok vergisel teşvik, sermaye birikiminin devamlılığını sağlamak amacıyla, devletin kaynak aktarım mekanizmasına dönüştürülmüştür." (Güzelsarı, 2008: 322-323).

gelişme üzerinde olumsuz etki yapmıştır. Bu çerçevede uluslararası finans sistemi için kamu borcu açısından iktisadi gelişmenin finansmanında üç seçenek vardır: mevcut sistemle devam etmek; uluslararası finansal kuruluşlarda azgelişmiş ülkelerin daha fazla söz sahibi olduğu yapıya geçmek ve her iki seçeneği de içeren melez bir sistem kurmak (Gibson, ve Tsakalatos, 2001: 209-210). Küresel kapitalizmde istikrarsızlığı azaltma 2000 sonrası Türkiye ekonomisinde dönüşümün yeniden tanımlamasına neden olmuştur.

İktisadi bütünleşmenin 1980'lerdeki süreci; devletin dışa açılan büyük sermaye gruplarının arkasında durmasını, özellikle ihracat teşvikleri ile koruma altına almasını getirmiştir. Buna karşılık 1990'lardaki süreçte, teşvik ve koruma mekanizması daha dolaylı biçimde bankacılık alanı aracılığıyla işlemiştir. Bu mekanizma, uluslararası sermaye hareketlerinden yararlanma ve yüksek faizli DİBS temeline dayanmıştır.[1030] Fakat zamanla süreç, finansal birikimin temeli olan artık değer üretimi önünde engele dönüşmüş ve 2000/2001 krizi finansal birikim rejimini sona erdirmiştir. Aslında Ocak 2000'de uygulamaya konan program, bir bakıma sürecin sona ermesi ve yapısal uyum sürecinin başlamasının ifadesidir. 2000 Kasımda bir bankacılık krizi biçiminde başlayan süreç, 2001 Şubat'ında büyük bir finansal krize dönüşmüştür. Krizinden sonra GEGP'nın en önemli ayağını ise yapısal uyum oluşturmuştur (Öztürk, 2010: 170-175). Bu programın birinci aşaması, Kasım 2000'deki öncü şok ve daha da şiddetli Şubat 2001 şoku ile kendi süresini tamamlamadan, derin krizlerle çökmüştür. Kriz ertesinde GEGP ile ana programla uyumlu biçimde borçların ödenmesi ve yükün dağıtılması yönteminde hiçbir değişiklik öngörmeden, iki noktada farklılık gerçekleştirilmiştir. Birincisi enflasyon hedefinin belirlenmemesi, ikincisi ise döviz kurunun dalgalanmaya bırakılmasıdır. Bu program da mali yük dört noktaya yıkılmıştır. Bu kanallar şunlardır: Kamu harcamaları artış hızının milli gelir artış hızının altında tutularak, oluşturulacak faiz dışı fazlanın faiz ödemesine ayrılması; Sınırlandırılan ücret artışlarından sağlanacak paylarla tasarruf sağlanması; Hızlı özelleştirmelerden sağlanacak gelirlerin borç ödemesinde kullanılması ve Faiz karşılığında alınacak dış krediler ile IMF yardımları da borç itfasında kullanılarak, alınan borçların faiz yükünün topluma yıkılması (Önder ve Balseven, 2009: 94-95).

GEGP göstermelik önlemler dışında, ekonomik yapıyı düzeltmeye yönelik önlem içermemektedir. Bu çerçevedeki iktisat politikaları krizi önlemeye değil iflası engelleme yöneliktir. Sonuçta borçların çevrimi borcun toplumsallaştırılması yoluyla

[1030] Banka sistemi ve dolayısıyla banka sahibi büyük holdingler kamu borcuna aracılık ederek yüksek kârlar elde etmişlerdir. Ancak, yüksek faiz ortamı sanayi sermayesi için olumsuz koşulların devam etmesi iken, aynı zamanda birikimin sürdürülemez biçim kazanmasını beraberinde getirmiştir (Öztürk, 2010: 171-172).

kolaylaştırılmıştır.[1031] Ayrıca bu önlemler finansal alanda yoğunlaşmış, kamu borcunu çevirmeye ve mali dengeyi sağlamaya yönelmiştir.[1032] Yani bu süreçteki ekonomik yapıdaki dönüşüm finansal alanın genişlemesi üzerinden şekillenmiş ve bütün amaç YUP yoluyla mali iflasının engellenmesi olmuştur. Böylece YUP ile maliyenin idaresindeki dönüşüm, borç idaresi kurulmadan mali uyum çerçevesinde borçla yönetmek şeklindedir (Savran, 2002: 41-42). Finansal sistem ile kamu maliyesi aracılığıyla, vergi yükümlülerinden sermaye kesimine reel kaynak transferi yapılmıştır. İster vergi ayrıcalığı, ister nakit kredisi biçiminde olsun, sonuçları farklı olmakla beraber, temelde mali kaynak aktarımı gerçekleşmiştir (Önder, 1993: 50).

Türkiye'deki yapısal uyum çabaların en anlamlı ifadesi finansal krizin sağladığı ortamda 15 günde 15 yasanın çıkarılması gerektiği yönünde vurgu olmuştur. Ekonomik yapının serbest piyasanın tanımladığı şartlara göre yeniden yapılanması ve bunun yasal bir çerçeveye taşınması kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir (Ercan, 207: 415). IMF tarafından desteklenen ve mali destek alımında uygulanan YUP'un en önemli ayağı, mali uyumu ile ilgilidir. Bunun nedeni, makroekonomik istikrarsızlıklar karşı karşıya olan gelişmekte olan ülkelerde, kamu maliyesinin kriz yani mali dengesizlik içerisinde olmasıdır. Bu yüzden mali dengesizliğin giderilmesi makroekonomik istikrar için ön koşullardan biri haline gelmiştir. Bu ülkelerde idari-mali yeniden yapılanma genel olarak kabul görmüş, ancak ekonomik yapının dönüşümü kolay gerçekleşmemiş ve YUP'un en zor ayağını oluşturmuştur (Pınar, 2010: 262). 2001 Şubat ayında Türkiye son 15 ay zarfındaki üçüncü ve en derin ekonomik krizini yaşamıştır.[1033] Büyük sermaye gruplarının küresel ekonomiye mevcut koşullar altındaki bütünleşmesi, yurtiçinde döviz piyasalarında ekonomik çalkantılar yaratmıştır. Arkasından kriz, uzantılarıyla finans, ticaret ve sanayi kesimlerine sıçramıştır. Bu bakımdan kriz, Güneydoğu Asya ve Rusya dahil, yakın dönemdeki krizlere benzemektedir. Ayrıca kriz başarısızlığa uğramış kur politikası ve yolsuzluk gibi nedensel faktörlere bağlanarak resmi yaklaşım tekrarlanmıştır.[1034] Ancak sorunun kökleri 1980 sonrası serbestleşme ve bütünleşme ile

[1031] İç borcun döndürülmesi ekonomiyi daraltacak temel içinde ele alınmıştır. Faiz dışı bütçe fazlasının özelikle kamu harcamalarında kısıntılar sonucunda, milli gelirin % 6,5'i düzeyine yükselmiştir.
[1032] Bunların ilki kamu bankalarının görev zararlarının ve TMSF'ye alınan bankaların zararlarının kamu borcu yoluyla devlet tarafından üstlenilmesidir. İkincisi 2001 haziran da gerçekleştirilen takas işlemidir. Bu işlemle devlet, borçlarının vadesini uzatmak amacıyla daha pahalı bir yapıya geçmiş ve böylece kısa dönem kurtarılırken orta vadede ağır bir tehlike yaratılması göze alınmıştır (Savran, 2002: 41-42).
[1033] "Kriz iki nedenle sınırların ötesine geçmiştir. Birincisi, finansal piyasaların uluslararasılaşmasının yarattığı dönüşümlerle yakından bağlantılıdır. İkincisi, finansal piyasaların uluslararasılaşmasını destekleyebilecek uluslararası finans sisteminin olmayışının sonucudur." (Aybar ve Lapavitsas, 2001: 52).
[1034] Bu krize paralel olarak, Türkiye özünde yolsuzluğa bağlı krizle yüz yüze olmaktadır. Devletin, IMF arasında kriz sonrasında anlaşmaları da bu bakış temeline dayanmaktadır (Aybar ve Lapavitsas, 2001: 52).

takip edilen kapitalist gelişme sürecinin doğasında yatmaktadır. Bu süreçte EİP ve YUP ile sıkı makroekonomik politikalar doğrudan empoze edilmiştir. Türkiye'de sözkonusu olan idari-mali yapının piyasa ekonomisinin serbest işleyişiyle uyumlu biçimde yeniden yapılandırılmasıdır (Aybar ve Lapavitsas, 2001: 52-53).[1035]

Türkiye ekonomisi olgun borçlu olarak dış borçları yüklendiğinden, kamu kesiminin dışa net kaynak transfer etmesi gerekmiştir.[1036] Ayrıca kamu kesimi ülkedeki finansal piyasalardan gereken fazlayı sağlayamamıştır. Böylece kamu kesiminin yurtiçinden TCMB'den ve tahvil ihracı yoluyla aracı finansal kurumlardan borçlanması ortaya çıkmıştır. Bu kamu borcu birikimi borcun parasallaşması yoluyla enflasyonist baskılar doğurmuştur. KKFA ile kamu borcu birikimi kısır döngüye dönüşmüş ve borç ekonomisi koşulları oluşmuştur. Ulusal para değer yitirmiş, borcun faiz oranı büyüme hızını aşmış ve iç borç/GSMH oranı sürekli artarak borç kısır döngüsüne düşülmüştür. 1980 sonrası uygulanan iktisat politikaları borç kısır döngüsünün başlangıç koşullarını yaratmıştır (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 159-160). Buradaki borçlanma temelli ilişki kamu borcunun dönüşümünü yansıtmaktadır. Yani finansal birikim rejimi ile borç ekonomisi koşulları çerçevesinde borçlandırılmış devlet yaratılmış ve daha sonra yapısal uyum ile borçla yönetmek süreci başlamıştır. Buna göre borçlandırılmış devlet ilişkisinin iki tarafı vardır: ilki borçlanan devlet, ikincisi ise devlete borç veren sermaye kesimleri. Bu ilişkide kamu kesimine borç verilen kaynak yine devletten sağlamakta, TCMB kaynaklarından finanse edilmektedir. Ancak burada kamu finansmanı doğrudan değil, finans sistemi aracılığıyla sağlanmaktadır.[1037] Böylece bu ilişkiden faydalanan ve borçların faizlerinden beslenenen büyük sermaye grupları ortaya çıkmıştır. Devlet, KKBG'nin sürekli artışı ile dolaylı olarak TCMB kaynaklarını kullanarak finansal birikim rejimi aracılığıyla borçlanmıştır. Dolayısıyla finansal alanın genişleme eğilimiyle sermaye birikim süreci doğrudan finanse edilmiştir (Akçay, 2009: 198-200).

Kısacası, kriz içindeki yeni kriz, finans sistemini alt üst etmiş ve bütçe açıkları artışa geçmiştir. Osmanlı Devleti geçmişte "Boğazın hasta adamı" olarak anılırken, artık Türkiye Devleti de ismi "kelepir ülke" haline gelmiştir (Kazgan, 2002: 461).[1038] Buradaki

[1035] "Serbestçe işleyen piyasalar IMF ve DB'nin mottosu olarak kalmaya devam etmiştir. Ancak piyasalara dönük ölçülü devlet müdahalesini yapılan vurgu etkili olmuştur." (Aybar ve Lapavitsas, 2001: 52-53).
[1036] Kamu kesiminden dışa net kaynak transferi için de, kamu kesimi yurtiçi işlemlerinde yurtdışına net transferi karşılayacak ölçüde fazla vermelidir (Türel, Ekinci ve Somel, 1993: 159-160).
[1037] Bu bağlamda borçlandırılmış devletin oluşumunda, banka sisteminin önemli rolü vardır ve sermaye kesimi ile arasında finans sistemi ve mali yapının ilişkiselliği sözkonusudur (Akçay, 2009: 198-200).
[1038] Bu kriz, iktisadi hayatı müthiç bir dolarizasyona sürüklemiştir. Ayrıca bankalar, şirketler ve devletin "nesi var nesi yoksa" satılık olmuştur (Kazgan, 2002: 461).

mevcut IMF gözetimindeki YUP ile her şeyden önce vadesi gelmiş borç çevrimi yapılmıştır. Bu anlamda, IMF'den sağlanan dış kaynağın ardında yatan gerçek küresel sermayenin güvenini sağlamaktır. Böylece ekonomik yapı dış kaynağa bağımlı hale gelmiş, kendi kaynakları ile büyüyemez hale sürüklenmiştir. Kamu maliyesi, yatırımı destekleyici özelliğini yitirmiş ve kamusal hizmet anlayışını terk etmiş, artık bir borç idaresi olarak çalışmıştır (Yeldan, 2004: 25). Bu süreçte Türkiye'de piyasa merkezli serbestleşme ve bütünleşme odaklı iktisat politikaları uygulanmıştır. Bu politikalar ile kamu maliyesi üzerinde kronik kriz hali belirmiş ve mali dengesizlik yaratılmıştır.[1039] İdari-mali yapıdaki dönüşümler aslında kapitalist gelişmenin yapısal mantığının sonuçları olmuştur. Küresel ölçekte kapitalizmin etkinliğini artırdığı ve borçlanma ilişkilerinin iç içe geçtiği bir aşamada, ulusal ekonomik yapının ve bunun işaret ettiği kamu maliyesinin dönüşümü sermaye kesimi için zorunluluk biçimini almıştır (Ercan, 2007: 410).

Ekonomik büyüme sürecinde serbest piyasalar doğrultusunda biçimlendirilen finansal alan ve mali yapı ilişkisi, krizler sonrasında maliyetin toplumsallaştırılması ve piyasaların işlerliğinin sağlaması için müdahale edilmesi ile devam etmiştir. Bu bağlamda finansal birikim rejiminde kamu maliyesindeki dönüşüm için finans sistemi referans alınmış ve buna da gerçekleşecek nakit akışları üzerinden mali yapının biçimlendirilmesi eşlik etmiştir (Güngen, 2014: 2).[1040] 1990'larda sermayenin uluslararasılaşması süreci finans sisteminde genişleyerek ve dış ticaret rejiminde büyüyerek çeşitlenmiştir.[1041] Sermayenin uluslararasılaşmasına eşlik eden finansal krizlerin süreklilik kazanmasıdır. Türkiye'de 1994 ve 2001'deki ağır krizler, borç ekonomisi koşullarında ticari açıklığında etkisiyle finansal alanda yaşanmış ve birikim sürecinin çelişkileri borçlandırılmış devlet yaratılarak çözümlenmiştir (Öztürk, 2010: 168-169). İç borçlanma 1980'le birlikte kapitalist küresel sisteme katılma projesiyle birlikte etkinlik kazanarak devreye girmiştir. Küresel ekonomi bağlamında, bütünlüğünü tamamlayan mali araç olarak yurt içinde yarattıkları kaynakların kamu kesimi aracılığıyla finansal sermayeye aktarılmasını sağlayacak fonksiyonel görev üstlenmiştir. 1980'li yıllar boyunca sadece çok kısa bir süre için maliyetli de olsa KKFA'ya karşılık gelmiştir. Ancak 1990'lı yıllarda, kendi içinde

[1039] Uygulamaya konulan yeni iktisat politikalarını güçlendiren düzenlemelerde mali yapı ve konsolide bütçe makroekonomik istikrarın sağlanmasında vazgeçilmez araç olarak kullanılmıştır. Bu haliyle faiz ödemelerine verilen öncelikle kamu maliyesi başlıca araç olarak kullanılmıştır (Sönmez, 2004b: 261).

[1040] Buna göre devlet, piyasaların risk primini ödeyerek borçlanmalı ve likit olması için önlemleri alarak borçlanma sürdürülmelidir. Borç idaresi, finansal alanın aktörleri ile yakın bir iletişimi gerektirmekte; risklerin hesaplanması doğrultusunda finans sistemi ile çalışmayı içermektedir (Güngen, 2014: 2).

[1041] Uluslararası ekonomik faaliyetlerin belirgin kapitalist piyasa mantığına uygun olarak ilerlemesi, ülke içindeki ekonomik büyüme sürecinin dış ticaret rejiminden başlayıp sonra finans sistemine uzanmasıdır.

borç kısır döngüsü olarak; artı değerin devlet eliyle rantiyer ve spekülatif sermaye kesimleri tarafından el koyulmasının yolu olmuştur (Leventoğlu, 2001: 549).

Bu çerçevede gelişmekte olan ekonomilerdeki krizler, küresel kapitalizmden ve finansal birikimi rejiminin bileşiminden kaynaklanmaktadır. Küresel ölçekte öngörülen iktisadi normlar ulusüstü finansal kurumlar tarafından belirlendiği için, bu ekonomiler mali uyum sorunsalıyla karşılaşmaktadır. Borç ekonomisi koşullarında ortaya çıkan finansal krizler sonrası borçlandırılmış devlet yaratılmakta ve yapısal uyum ise, mali bağımlılık aracılığıyla borçla yönetmek süreciyle yerine getirilmektedir (Sönmez, 2005b:16-18). Dış bağımlılığı ekonomik yapıya taşıyan ana araç dış borçluluktur. Borç stokunun döndürülmesi, vadesi gelen kredilerin yenilenmesi, faiz ödemeleri ise cari finansmanı ile gerçekleşmektedir. Dış borç göstergeleri, bu nedenlerle ulusal ekonominin mali bağımlılık ve finansal kırılganlık derecelerini ortaya koymaktadır. Türkiye ekonomi dış borçlarında 1990'lı yıllarda birikimli olarak artmıştır. Yabancı sermaye girişleri içinde dış borç yaratan öğelerin payında, bu dönem arasında bir düşme olmamış ve dış borçlar ile GSMH'deki yıllık artış oranları arasındaki açıklık büyümüştür (Boratav, 2006: 41).

Sonuçta, Türkiye'de TÜSİAD çevresinde toplanmış büyük holdingler 1990'larda rekabetle karşılaşmış, 1990'ların ikinci yarısında güç kaybı yaşamış, ancak 2000'li yıllarda hem uluslararası hem de ulusal yapıdaki konumlarını sağlamlaştırmıştır. Türkiye ekonomisinde 1980 sonrasında sermayenin uluslararasılaşması, finans sermayesinin gücünü arttıran süreç olmuş, finansal alanın denetimi belirgin biçimde genişlemiş ve mali yapının artan bağımlılığıyla da iktisadi hayatın her boyutuna uzanmıştır (Öztürk, 2010: 184-185). 2002 yılındaki yeni program da, 2001 yılında izlenen politikaların devamı niteliğini taşımıştır. Amaç, finans sistemini ayakta tutmak ve özel kesim zararlarının toplumsallaştırma yoluyla borcun çevrimini kolaylaştırmaktır. Finans sistemini ayakta tutmanın yolu, bankacılığı kamu kaynakları ile yüzdürmeye çalışmaktır. Borç çevirmenin koşulu olarak mali uyumun yükü ise bu kez kamu harcamalarına değil, doğrudan halkın sırtına yüklenmiştir: Daha fazla borç idaresi olarak ekonomiyi borçla yönetmek. İşte bu evreye genel anlamda "Post Düyun-u Umumiye İdaresi" adı verilebilir. Üstelik benzerlik, devlet borçlarının tasfiyesinin ve mali iflasın engellemesinin ötesine geçmektedir. İlk DUİ, Avrupalı gelişmiş ülkelerin ve yerli gayrimüslim aracıların Osmanlı ekonomisinden alacaklarının tahsilini amaçlamıştır. Bu yüzden ulusal maliye idaresi olarak DUİ, Avrupa finans sermayesinin kontrolünde oluşturulmuştur. Bu kez de Türkiye ekonomisinde Batılı gelişmiş devletler ve ulusal büyük holdinglerin alacaklıları güvence altına alma işi ulusüstü maliye idaresi IMF'nin finansal gözetiminde yapılmıştır (Savran, 2002: 42-43).

3.6. Sonuç: Borç Kısır Döngüsü

Kapitalist gelişme, tarihsel süreç içinde iktisadi sistemin evrimini getirmiştir. Bu bağlamda kalıcı borçlanma sistemi ulus devletin unsuru olmuştur. Modern devletin 19. yüzyılda egemen hale gelişinde borçlanma, ulusun ebedi borçlu kılınması anlamına gelmiştir. Yani kapitalist gelişme sürecinde kamu borcu, devlet adına borçlanmayı öne çıkarmaktadır. Böylece vergi sistemi yanında devlet borçların getirilerini simgeleyen menkul kıymetlerin el değiştirildiği finansal piyasalar oluşturulmuş ve buna ayrıcalıklı merkez bankalarının oluşturulması eşlik etmiştir.[1042] Bu süreç kamu borcu yardımıyla, sermaye birikimindeki işlevselliği açısından idari-mali yapının ele geçirilmesidir (Güngen, 2015: 280-281). Bu özellikler ışığında Türkiye'de finans sisteminin evrimine bakıldığında farklı resim ortaya çıkmaktadır. Çünkü 1938 ve 1980 sonrası evrelerde ekonomik yapıda radikal değişim/dönüşüm süreçleri yaşanmıştır. Bu süreçler modern ve çağdaş finans sisteminin kapitalist gelişme dolayımıyla oluştuğunu açıklamaktadır. Ekonomik yapıdaki ticari bağlar ve finansal ağlar, ağırlıklı olarak devlet finansmanına dayalı borç vermektir ve kamu borcuna aracılık etmektir. 1838 sonrası ekonomik değişim sürecinde gayrimüslim bankerler tarafından devlet borçlarına aracılık işlevleri 1875-76 mali krizi ile sonlanmıştır. Bundan sonraki yüz yıllık dönem boyunca Türkiye'de finansal kesim kamu borcuna aracılık etme işlevinden yoksun kalmıştır. 1970'lerin başında BWS'nin tasfiyesi sonrasında, ancak 1977-78 yılındaki borç kriziyle birlikte Türkiye'de büyük sermaye grupları tekrar kamu borcu aracılığında rollerini almıştır. Öte yandan Türkiye'de özel sermaye kesiminin finansal alandaki varlık nedeni temel olarak ticaret sermayesinin finansmanı olarak bir süreklilik de göstermiştir (Eres, 2006: 148-149).

Gerçekte Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik yapı, sadece iktisadi gelişme stratejilerinin sonucu değildir. Tam tersine, geleneksel ekonomik yapı ve bununla örtüşen güçler dengesi sistemi ile uluslararası iktisadi eğilimlere edilgen şekilde eklemlenmesinin sonucudur. Bu yapı tarihseldir, tarihten gelen yapısal köklere sahiptir. Çünkü Osmanlı Devletinden itibaren iktisadi artığa el koyma mekanizmalarındaki temel süreçler devam etmektedir. Buna göre artığa el koyan kesim, mülkiyete sahip olduğu için egemen sınıf değildir, tam tersine iktidarı kontrol etme sayesinde artı değere el koyabilmektedir. Yani Osmanlı/Türkiye ekonomisinde Avrupa/Batı kapitalizmine açılarak ve katılarak sermaye

[1042] Bu değişimler ile, kamu borcunun para sermayesine çoğalma gücü sağlamıştır. Savaş ve olağanüstü harcamalar için borç alan, ancak borcu kalıcı olan ve sürekli borçlanma sayesinde aiktidarını katlayan, bunun bedeli olarak da finans sistemi ve finansal piyasaların koruyucu bir şemsiye görevi üstlenen devlet aygıtı modern hale yaklaşmıştır. İkinci yenilik bilinciyle doğrudan bağlantılıdır (Güngen, 2015: 280-281).

birikimin mekanizmasının ağırlıklı servet edinme biçimine olduğu evrelerde siyasal iktidar temel iktisadi güçtür, iktidar süreçlerine hakimiyet servet edinimini ve artığa el koymayı mümkün kılmaktadır. Osmanlı ekonomisi 1838'lerden itibaren serbest ticaretin ve 1839'da liberalizmin mirası ile yarı sömürgeleşmiş bir yapıdır. Bu yapıda, 19. yüzyılda iktisat ile siyaset yer değiştirmiştir. Ekonomik yapının değişimiyle Avrupa sermayesinin iktisadi nüfuzu artmış, kendi çıkarları doğrultusunda siyasal iktidarı etkilemiştir. Bu bağlamda kapitalist gelişme sürecinde Osmanlı ekonomisi geçmiş bir parantez olarak tarihsel örnek olmaktadır. 1980'lerde yine ekonomik yapı dönüşüm geçirmektedir. Kendine güvenen ve küresel imkanları kullananan ama devlete bağlılıklarını bildiren büyük sermaye grupları ortaya çıkmıştır. Ayrıca küresel sermayenin Türkiye ekonomisinde temsilcisi de olarak siyaseti belirlemiştir (Leventoğlu, 1999: 60-62).

Bu süreçte dört önemli nokta değerlendirilmiştir. İlki, ulusal ekonomik yapıda ticari serbestlik, finansal bütünleşme ve mali uyum daha önce görülmemiş değildir. İkincisi dünya/küresel ekonomi için uluslararası mekanizmalar 19. ve 20. yüzyılın son çeyreğinde yerleştirilmiştir. Üçüncüsü bu evrelere özgü ve farklı bağımlılık süreçleri olmuştur. Sonuncusu ise, 19. ve 20. yüzyıllarda işleyen farklı sermaye birikim rejimleri yoluyla ekonomik yapılar görece özerk politikalar izleyebilmiştir. Ayrıca ekonomik yapıdaki özerklik, güçlü ve zayıf güçler arasında salınım göstermiş ve farklılaşan etkinlik derecelerinde işlemiştir.[1043] Özerklik, buradaki üç kategoriyle yani ticari serbestlik, finansal bütünleşme ve mali uyumla yakından bağlıdır. Bu kategori bağlamında serbestlik ve bütünleşme, ulusal ekonominin sınırları dışındaki iktisadi unsurlarının eylemlerinin derecesi ve uluslararası faaliyet yönünde yönlendirilme boyutu ile ilişkilidir. Bu iktisadi unsurlar da içinde bulunduğu mali uyumun boyutuyla ilintilidir. Bu nedenle mali yapının bağımlılığının boyutu, finansal alanın genişlemesi ve ticari açıklığın büyümesi neticesindeki faaliyetler arasında ekonomik yapının bütününe dair şebekeleri açıklamaktadır. Çünkü iktisadi gelişme sürecinde kredi yatırım için kilit önemdedir ve ekonomik faaliyeti belirleyen dış ticaret ve finans sistemi aracılığıyla likiditeye erişimdir. Bu da güçlü kamu maliyesi içinde yaratılmaktadır (Hrist ve Thompson, 2008: 408-410).

Sermaye, kapitalizme ilişkin bir kategoridir ve toplumsal ilişkiyi işaret etmektedir. Paranın bir toplumda insanlar arası ilişkide bir araç olmanın ötesinde üretimle doğrudan ilişkilenmesi sermaye ile ifadesini bulmaktadır. Gerekli koşulların bulunduğu

[1043] "Ekonomik yapıdaki özerklik, bir ulusal ekonomide yetkililerin kendi politikalarını belirleme ve bu politikayı uygulama yeteneğidir. Bu durum, açıkça bir seviye sorunudur." (Hrist ve Thompson, 2008: 408).

toplumsallık ise, mevcut konjonktürde geçerli mülkiyet ilişkilerinin sınıf içi ve sınıflar arası çatışma ile mutabakatlarının şekillendirdiği ekonomik alanlardır. Dolayısıyla sermaye, bu alanlarda karşılıklı etkileşime bağlı olarak kapitalist birikimin genel çerçevesi içinde mümkün olmaktadır. Bu süreçte önemli olan, sürekliliği izlemek için mekanizmanın taşıyıcısı ve farklılaşan konjonktüre bağlı olarak sürecin yönlendirici işlevini yerine getiren aktörlerin çıkarlarını göz önüne almaktır.[1044] Kapitalist gelişmenin bütünsel işleyişi açısından, uluslararası sermaye birikim mekanizmasının mantığı ulusal ekonomik yapılar için de geçerli olmaktadır (Türkay, 2009: 195-196). Yani kapitalist gelişme sürecinin belirleyici özelliği sermaye birikim rejimidir. Sermaye birikimi, kapitalizmin devamı için hayati önem taşımakta ve kapitalist ilişkilerin örgütlendiği süreç olarak sermayenin varlık amacı olmaktadır. Ayrıca kapitalist gelişme sürecinde, uzun bunalım dönemlerinden, sermaye birikiminin hızlanışı ile uzun genişleme dönemlerine geçişi sağlayan etkenler, ekonominin iç eğilimlerinden daha çok, sistem dışı dinamikler nedeniyledir. Bu ivme başladıktan sonra başka etkenlerin kesişmesiyle birlikte kapitalist gelişme süreci, yayılma ve genişleme koşullarını sürdürmektedir (Balkan, 1994: 39-43).

Devlet, sermayenin dolaşımına ilişkin, hem kontrol edilen hem de kontrol eden bir konumdadır. Hangi gücün ekonomik yapıya hakim konumda olacağı ise duruma bağlı olarak değiştirmektedir. Fakat her yerde olduğu gibi finansal kırılganlık ve mali dengesizlik halleri aslında birbirine zıt hareket eden güçlerin arasında yer değiştiren bir istikrar noktası etrafında gerçekleşen iktisadi dalgalanmalardır. Mali yapı, dış ticaret ile finans sistemi arasındaki kapitalist gelişmenin sağlam temeller üstüne oturamayan kendi evrimsel yolu üzerinde tutan bileşimidir. Mali dengesizlik, makroekonomik istikrarı sürekli bozan güçlerin etkisi altında kapitalist dünya sistemini, rekabet halindeki ulus devletleri de içine sokarak ekonomik krize sürüklemektedir. Böylece ekonomik krizler, dünya kapitalizminin içsel çelişkilerini çözmek için araç olmaktadır (Harvey, 2008: 401). Küresel kapitalizminde de iktisadi bunalımlardan çıkılarak sermayenin değerlenmesinin sağlanması, ekonomik yapıyı dönüştürmüştür. Bu anlamda ekonomik yapıda dönüşüm ve idari-mali yeniden yapılanma, sermaye birikim koşullarına katkıda bulunacak yapılarda, aktörlerde ve mekanizmalarda dönüşüme yol açmıştır (Güzelsarı, 2008: 37-38).[1045]

[1044] "Yani, süreklilik arz eden özelikler ve eğilimlerle, konjonktürel olarak farklılaşan açığa çıkan biçimlerin eş anlı değerlendirilmesi öneme sahiptir. Böylece, sürekliliklerin ve farklılıkların mutlaklaştırılması engellenerek sürecin bütünsel işleyişi izlenebilecektir." (Türkay, 2009: 195-196).

[1045] "Bununla birlikte, kriz hem gelişmiş hem de azgelişmiş ülkelerde iktisadi bütünleşme ve serbestleşme sürecini hızlandırmış olsa da, azgelişmiş ekonomilerde kapitalist küresel sistemle bütünleşme biçimlerine ve iç ekonomik ilişkilerine bağlı olarak değişik biçimler almıştır." (Güzelsarı, 2008: 37-38).

Küreselleşme tarihsel olarak kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması anlamında yeni bir gelişme değildir. Bu anlamda küreselleşme, dünya ölçeğinde sermaye birikiminin gelinen aşamasında, konjonktürün tarihsel gerekliklerine uygun iktisadi bütünleşme biçimidir. Yani kapitalist birikimin mantığına uygun süreç yaşanmaktadır. Yeni bir gelişme olmaması doğrudan bu rasyonelin süreklilik arz eden özelliklerine bağlıdır. Özü itibariyle kar kategorisine dayalı olan kapitalizm sürekliliğini para, meta ve üretken sermayeler ile sağlarken yine bunlar aracılığıyla genişleyerek uluslararası nitelik kazanmaktadır. Birbiriyle içsel bağlara sahip üç sermaye kategorisinin biri birikim sürecinin belirli tarihsel aşamasında öne çıkarak kapitalizmin genişlemesinin belirleyeni olmaktadır.[1046] Bu süreç, kapitalist gelişmenin barındırdığı yayılma eğiliminin evrensel mantıki sonuçlarıdır. Düzensiz dinamiklere dayalı bu sürecin zaman ve mekana bağımlı doğası, farklılaşan ve süreklilik arz eden dinamiklerin işleyişinde somutlaştığı sonuçlardır. Küreselleşen kapitalist gelişmedir ve kapitalizm eşitsiz ile bileşik şekilde tüm özellikleriyle küreselleşmektedir. Kapitalist dünya ekonomisinde 1970'ler sonrası itibariyle iktisadi bunalımı yönetme işlevini yerine getiren küreselleşme ve bu süreçteki finansal serbestlik, sermaye birikim rejimine uluslararası planda meşruiyet sağlayan içeriğe sahiptir. Bu açıdan dünya kapitalizminin 19. yüzyıldaki coğrafi yayılmasıyla ortaya çıkan laissez faire ve bu süreçteki serbest ticarette, sermaye birikim rejiminin meşruiyetini sağlamaktadır. 19. yüzyılda İngiltere'nin hegemonik konumu serbest ticaret rejimini hem gerekli hem de mümkün kılmaktadır (Türkay, 2009: 256-259). Yani söz konusu iki evre arasındaki bu benzer yapılar tesadüfi değil, sürekliliğinin bir ifadesidir.

Devlet, iktisadi bütünleşmeye rağmen para sermayesinin dolaşımını etkilemektedir. Çünkü para sermayesinin borçlanma, finansman ve genişleme aracılığıyla farklılaşmış mekanizmalarını dizayn etmekte ve faiz oranı ile kredilerle finansal akımları farklı kanallara yönlendirmektedir. Ayrıca para sermayesi, mali politikalar yanı sıra parasal politikalarına da duyarlı olmaktadır.[1047] Kriz döneminde ise, idari-mali yapı ile sermaye kesimi arasında çelişki patlak vermektedir.[1048] Para sermayesinin dolaşımındaki

[1046] "Kapitalizmin düzensizliklere dayalı birikim ve yayılma sürecinin potansiyel coğrafi sınırlarına varmış bulunduğu günümüzde bu süreci besleyen ve tarihte olmadığı kadar hızlandıran dinamik ise bilişim devrim olan teknolojik sıçramadır. Gerçekleşen teknolojik sıçrama birikim sürecinin karlılık koşullarını üst düzeye çıkarmak üzere tüm yatay ve dikey ilişkilerde hızla devreye sokulmuştur." (Türkay, 2009: 256-257).

[1047] "Bu çatışma, iktisadi gücün açık biçimde burjuvazinin ellerinde olduğu devletlerde bile mevcuttur. Bizzat devletin kendisi, kamu borcu biçiminde sermaye hareketlerinin bir kısmını massedecektir ve bu süreç içinde, belli niteliklerde hayali sermaye yaratacaktır ve bu karmaşık sisteminin merkezinde de, ulusal paranın niteliğine ilişkin tüm gücü bulunduran merkez bankası durmaktadır." (Harvey, 2008: 398).

[1048] "Sermayeyi düzenleme kapasitesi, her ne kadar bütün olarak sermayedarın ellerinde olsa bile, mecburen devlet aygıtının içinde kalmaktadır. Mevcut durum ne olursa olsun, devlet asla hakim bir iktidar bloğunun içinde yer alan bireysel sermayenin sorunsuz bir partneri değildir." (Harvey, 2008: 398).

çelişki kamu kesimi ile finansal kesim arasında zıtlaşma olarak dışsallaştırılacaktır. Bu nedenle ulusal devletin rolü, her zaman muammalarla doludur ve çağdaş devlet bile çelişkilerin etrafından dolaşamamaktadır. Tüm bunlar, uluslararası planda daha sorunlu hale gelmektedir. Çünkü ulus devletler, faiz oranı düzenlemeleri ve döviz kuru rejimi kontrolleri ile finansal akımları denetlemek için güçlerini kullanmakta ve aralarındaki ilişkilerde de iktisadi rekabetten bağımsız olamamaktadır (Harvey, 2008: 398-399).

Kapitalist gelişme sürecinde küreselleşme evresi olarak, 19. yüzyıl ikinci yarısına referans gösterilmesi çok da isabetli değildir. Buradaki referans kapitalizmin kendini yeniden üretme koşullarındaki paralelliklerdir. Bu süreç aracılığıyla kapitalist dünya ekonomisi önemli bütünleşme yaşamıştır. Ancak iktisadi bütünleşme ne laissez faire ne de küreselleşme anlayışının öngördüğü biçimde gerçekleşmiştir. Her iki dönem açısından paralellik kapitalist gelişme ile sermaye birikim koşullarının sürekliliğidir ve bu sürekliliğin farklılaşan düzensiz doğasıdır (Türkay, 2009: 260-261). Bu bağlamda bir asırlık yaşanmışlıklar hep özel mülkiyet, hür teşebbüs ve serbest piyasaların egemenliğini sağlamak yönünde olmaktadır. 1850'ler de başlayan ve 1930'larda devam eden, 1950'lerde her mahalleye bir milyonerle kendini bulan kapitalist ilişkilerin oluşumu, 1980'lerde artık mahallemizin zengini, mahalleye sığmadı ölçüde dünya ölçeğinde zenginlik yaratmaya yönelmiştir.[1049] Bu süreklilik içindeki iktisadi gelişmenin temel belirleyeni güçlü devlet eliyle sermaye birikim rejiminin yerine getirilmesidir. Türkiye'de kapitalist gelişmenin her aşamasında devlet ile sermaye birikim süreci arasında çoklu bağlantılar ortaya çıkmıştır. Fakat 1980'li yıllarla birlikte, bir yandan sermaye birikimine ilişkin devletin işlevleri devam etmiş, diğer yandan bu işlevlerin koşulları yönünden önemli dönüşümler gerçekleşmiştir (Ercan, 2006b: 378-380). Yani modern/çağdaş devlet için kapitalist gelişmede süreklilik içindeki farklılaşmadan bahsedebiliriz. Zaten cevap verilmesi gereken de budur: Sermaye birikim rejimi ve buna içkin sermaye içi çelişkilerin ulaştığı aşama ile bunun zorunlu sonucu yapısal değişimi/dönüşümü anlayabilmek.

Osmanlı Devletinde bir üretim tarzının ve dolayısıyla bir toplumsal ilişkinin geçerli olduğu ve bu anlamda farklılıklar ile özgünlüklerin varlığı saklı kalmak üzere, Osmanlı ekonomisine, 19. yüzyılda netleşmeye başlayan değişim sürecinin yönünü belirleyen kapitalist ilişkiler üzerinden yaklaşmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti ile Batı Avrupa'nın tarihsel karşı duruşları, kapitalist ilişkilerle ticari bağlar ve finansal ağlar

[1049] "Kapitalist sermaye birikimini sağlamak anlamında bir süreklilikten bahsedebiliriz, ama 1980'lerin krizinde öne çıkan ve ekonomik dönüşümün yönünü belirleyen sermaye kesimleri, kendi gücünü artıracak ilişki ve buna uygun idari-mali yapılanmaya yol açmıştır." (Ercan, 2006b: 378-379).

aracılığıyla Avrupa iktisadi şebekesinin içine çekilmesiyle aleyhe dönmüştür. Bu koşullara göre kapitalist gelişme sürecini tamamlamış Batı Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişki bu evrede asimetrik yapıya bürünmüştür. Bu asimetrinin bir anlamda somutlaştığı tarih ise, dönemin hegemonik gücü İngiltere ile 1838'de yapılan STA ve bunu izleyen tamamlayıcı nitelikteki iktisadi gelişmelerdir. Tanzimat Fermanı ile beliren değişim süreci, somut girişimlerin ortaya çıktığı idari-mali reformlardır. DUİ, bu idari-mali reformların aldığı en son biçimdir.[1050] Bu süreçte açık pazar haline gelen Osmanlı ekonomisi, borç kıskacı ile hareket edemez hale gelmiştir. Fakat mali egemenliğin kaybedildiği ortamda kapitalist gelişme asimetrik güç ilişkisini güçlendirmiştir. Bu koşullarda sermaye birikim rejimi ekonomide eşitsiz işlemiştir (Türkay, 2009: 197-199). Böyle bir süreçte ekonomik yapıdaki değişimlerin, kapitalist gelişme çerçevesinde anlamlı yeri vardır. Ancak idari-mali yapının, bu süreçte iktisadi faaliyetleri engellemesi ve teşvik etmesinde; vergi gelirlerinin artırılması, devlet ihtiyaçlarının karşılanması ve geleneksel iktisadi düzenin devam ettirilmesi amacı da vardır.[1051] Aynı şekilde Osmanlı ekonomisindeki değişimler ile yakın ilişki içinde olduğu Batılı büyük devletlerdeki değişimler arasındaki paralellikler çok da anlamlı değildir.[1052] Çünkü bu noktada paralelliklerden daha çok kapitalist gelişme sürecinde Osmanlı ülkesinde iktisadi nüfuz açısından Avrupa müdahalesi ön planda yer almaktadır (Tokdemir, 1999: 36).

Ekonomik yapıda değişimlere rağmen 19. yüzyılda kapitalist gelişme süreci konjonktürel sonuçlara yol açmıştır. Bu çerçevede devletler arası sistemin etkisi, merkezi bürokrasinin kontrolünü sürdürmeye yönelik olmuştur.[1053] Bunun ilk örneği 1838 yılındaki STA'dır. Bu antlaşmayla İngiltere, Osmanlı bürokrasisinin yanında olacağı güvencesi vermiştir.[1054] Diğer taraftan mali iflas ilan edilmesinin ardından, alacaklı devletlerin izlediği politika daha açıklayıcı nitelik taşımıştır. Çünkü 1881 yılındaki DUİ, ekonomik yapıyı değiştirmek yerine daha fazla vergi toplama çabası göstermiştir. Yani, Batılı büyük devletler mali krizin en ağır olduğu ve kolayca imtiyazlar sağlanabilecek bir dönemde, köylülüğün egemen olduğu ekonomik yapıyı güçlendirme yoluna gitmiştir. Bu

[1050] Diğer taraftan, bu çözülme toprak devlet gelirlerin azalması anlamına gelirken aynı zamanda yine buna paralel olarak geleneksel iktisadi düzenin çökmesi anlamına gelmektedir (Türkay, 2009: 198).
[1051] Bu üç unsur dikkate alındığında, iktisadi politikalarda bir çelişkiye varılacaktır. Oysa bunların hepsi, geleneksel iktisadi düzenlerde zaman içinde oluşmuş hareket tarzlarıdır (Tokdemir, 1999: 36).
[1052] 1875 mali krizinde olduğu gibi bazı dış gelişmelerin Osmanlı ekonomisi üzerinde sonuçlar doğurması ve Mısır ile Latin Amerika ülkeleri de benzer bir süreci yaşamış olması mümkündür (Tokdemir, 1999: 36).
[1053] Yani, Batılı büyük devletlerin müdahaleleriyle kritik dönüm noktasında merkez desteklenmiş, yerel nüfuz sahiplerini güçlendirecek alternatif oluşumlar engellenmiştir (Keyder, 2003: 145).
[1054] İmparatorluğun toprak bütünlüğünün korunması önemli hedeftir ve bunun için merkezileşme çabalarının desteklenmesi gerekmiştir. Merkezi bürokrasinin köylüden elde edilen vergi gelirleri etkili bir biçimde kontrole alması için, taşradaki tehditlerin bertaraf edilmesi de zorunludur (Keyder, 2003: 145).

bağlamda Osmanlı ülkesindeki kapitalist gelişme farklılıklar göstermiştir. Çünkü 19. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisine eklemlenme sürecinde gayrimüslim aracılar önemli roller üstlenmiştir. (Keyder, 2003: 144-147). 19. yüzyılda Avrupa ile dış ticaretin koşulları ve yerli aracıların ticari birikim rejimi sayesinde kazandıkları ayrıcalıklar kapitalist mantığa yol açmıştır. Avrupa finans sermayesi, yerli aracılara yatırım yapmanın yanı sıra, ekonomik ilerleme için altyapının oluşturulmasına da ilgi duymuştur. Ayrıca devletin mali kaynağı yerli olmuş ve Galata Bankerleri olarak palazlanmış Gayrimüslim aracılardan sürekli borç para alınmıştır. Büyük servetlere kavuşan Galata Bankerleri bürokratların maaşlara haciz koymaya, mültezimlik yapmaya ve hazine tahvilleri kırmaya başlamışlardır. Sonrasında da devlete borç para vermeye ve bu iş içinde bankalar kurmaya yönelmişlerdir. Osmanlı maliyesi, devlet finansmanı için borçlanma yoluna gittikçe borç kısır döngüsüne girilmiş ve sonuçta borç faizlerini bile ödeyemez hale gelinmiştir. Devlet borçları idaresini doğuran mali iflas, Osmanlı ülkesindeki sermaye kesiminin iktisadi canlanışına neden olarak DUİ'nin altyapısını oluşturmuştur (Göçek, 1999: 245-247).

Osmanlı ekonomisi 19. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmeye başladıysa da, bunun düzeyi sınırlı kalmıştır. Bunun sonuçlarından biri, ekonomik yapıda az sayıda tarımsal ürünün ihracatçısı durumuna gelinmemesidir.[1055] Dolayısıyla kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmenin yarattığı değişiklikler tarımsal artığın belli ellerde yoğunlaşmasına yol açmamıştır. Oysa para getiren yeni ticari faaliyetler ortaya çıkmıştır. Ticari açıklığın artışı ve finansal alanın oluşumu ile yeni aracılık konumları doğmuştur.[1056] İthalatın artması ve ithal malların dağıtımının gerçekleştirilmesi yeni alanlar yaratmıştır. Ticari imtiyazlarlarla dış ticarette hakim yabancı sermayeye önceleri tabi yerli aracılar, zamanla bağımsız statü kazanmış ve ulusal ekonomiyi yabancıların denetiminden kurtarmıştır. Yani, Osmanlı ekonomisinde yabancılar yerlileşmemişlerdir. Ekonomik yapıda palazlanan ulusal sermayeyi Gayrimüslim azınlıklar oluşturmuştur. Bu kesim, toprak sahibi haline gelememiş, dış ticaret ve finansla uğraşmıştır. Yabancı sermaye öncelikle Gayrimüslim azınlıkları aracı olarak kullanmış, ama 19. yüzyılın ikinci yarısında kendi işlerini kuracak kadar güçlenmiştir. Ticari bağlar ile beraber dış ticaret rejimi önemli hale geldikçe, finans sistemi de kritik hal kazanmıştır. Bu yeni aracılar, küçük üretim yapan çok sayıda üreticiye ulaşan finansal ağ kurmuştur.[1057] 19. yüzyılın

[1055] İhraç edilen ürün yelpazesi çok geniştir. İhracatta tek bir kalemin ağırlık kazanmamasının nedeni, üreticiye tek ürün riskini göze almasını sağlayacak fiyat teşviklerinin verilmemesidir (Keyder, 2003: 149).
[1056] Tarımsal artığın toplanması, ihracat yapılan limanlara aktarılması ve köylünün dünya pazarı için üretime geçmesine yönelik parasal desteğin verilmesi aracıların işlevleri arasındadır (Keyder, 2003: 151).
[1057] Gerek büyük ticaret kentlerinde gerekse ticaret yolları üzerindeki kasabalarda, gayrimüslimler azınlıklar Batı idealine uygun yaşam tarzını ve tüketim kalıplarını benimsemişlerdir (Keyder, 2003: 153).

son çeyreğinde yerli aracıların iktisadi konumu da değişmiştir. Bu kesim, aracılığa ilave olarak gerçek anlamda kapitalist girişimlerde de bulunmuştur (Keyder, 2003: 149-154).

Ekonomik değişim, serbestlik ve bütünleşme ile uyum yoluyla zaman içinde oluşan, modern devlet yapısının örgütlenmesidir. Modern devletin artan yaptırım gücü ve özerk parçalarını koordine etmedeki yüksek kıvraklık becerisine rağmen, iktisadi modernleşme döneminde geleneksel iktisadi düzen faaliyetlerini sınırlı alanda ve değişik etkinlik dereceleriyle sürdürmüştür. Mutlakiyetçi merkezi devlet güçler tekelinden ziyade güçlerin çoğulluğuna güvenmiştir. Modernleşme sürecinde ekonominin dışa açılmasıyla merkezi devlet hükmetmiş fakat yönetememiştir. Mali yapı özellikle de vergilendirme, merkezi devlete geçiş sürecinin iktisadi göstergesi olmuştur 19. Yüzyılda idari-mali yapının merkezileşme süreci, yeni gelenlerin faaliyetlerini mümkün kılan siyaset ve iktisat arasındaki kurumsal boşluğu kapatmaktan ziyade yeni ekonomik yapıya dahil olma noktalarını paradoksal biçimde çoğaltmıştır. Hatta eski geleneksel düzene siyasal ayrıcalığı kapitalize edecek yeni iktisadi imkanlar sağlamıştır (Salzmann, 2011: 45-46). Böyle olmasına rağmen, ekonomik yapı daha katmanlı hale gelip finansal alan oluşurken ve ticari açıklık büyürken, idari-mali yapının biçiminde uzmanlaşma açısından merkezi devlet sürekli geri kalmıştır. Mali merkezîleşme geleneksel rejimin tehditleri ile aşağıdan gelen baskıları altında gerileyerek mali dengesizliğe yol almış ve modern devlet kapasitesinin kazanılması mali yapının bağımlılığı ile dolaylı bir süreç olmuştur.

Dalgalı borçlar, devlet finansmanında zamanla büyük boyutları varmakta ve mali yapı içinde yerleşmiş bir pratik oluşturmaktadır.[1058] Ayrıca dış ticaret rejiminde ödemeleri derinden etkileyecek ithalatı artırıcı nitelikte devlet giderleri de olmaktadır. Vergilendirmede ve kağıt para ihracında çeşitli kısıtlar altında kalan Osmanlı maliyesi sadece ithalat ihtiyacını değil, aynı zamanda devlet giderlerini finanse etmek üzere de borçlanmaktadır.[1059] Devlet giderlerin devlet gelirleriyle karşılanamaması, DBA'yı getirmekte ve acil finansman ihtiyacı doğurmaktadır. Burada, bir yandan borçlanma yoluyla sermaye girişi, diğer yandan ekonominin ithalatçı konumda bulunmasıyla, dış ticaret açığını artması da sözkonusudur. Her iki açık da dalgalı borçlarla kapatılmaktadır.

[1058] Bu uygulamaya devlet kuruluşlarına mal ve hizmet tedarik eden müteahhitler, galata sarrafları, BOŞ ve bankalar aracılık etmektedir. Osmanlı hükûmetlerinin kısa vadeli borçlanmalarda önerdiği yüksek faizler bu aracı kurumların iç piyasaya ek olarak yabancı merkezlerden ve yabancıların imparatorluk içinde elde ettikleri getirilerden de fon temin edip kredi açtıklarını göstermektedir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 156).
[1059] Ancak bu borçlanma ihtiyacının boyutları tartışmalıdır. Yıllık bütçelerdeki gelir kalemlerinin Avrupa borsalarından borç almak amacıyla şişirilmiştir. Yani devletin mali itibari hakkında olumsuz fikir vermemek için gelirler yüksek, giderler ise düşük gösterilmektedir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 156).

Ancak devlet borçları dış ödeme hesaplamalarında yer alırken dalgalı borçlarda durum farklıdır. Galata Bankerleri ve Avrupalı yatırımcılar tarafından sağlanan krediler ile devlet alımlarında düzenlenen havaleler ve sarrafların senet kırmaları ile büyüyen borçlar, ait oldukları dönemler itibariyle yer almamaktadır.[1060] Bununla birlikte dış ticaret açıkları açısından da belirleyici dalgalı borçlardır. Devlet giderleri, son haddine kadar dalgalı borçlarla finanse edilmektedir. Bu borç stoku kısa vadeli avanslar, iç borç tahvilleri ihracı ve demiryolu teminatlarından oluşmaktadır. Yani DBA, çoğunlukla dalgalı borçlarla kapatılmıştır.[1061] Tahvil ihraç etmek suretiyle düzenli borçlanma daima arkadan gelmiş ve bu borçlar da gecikmelerle kapatılabilmiştir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 156-157).

Mali kaynak ihtiyacının sürekli olduğu ekonomik yapıda, dış ticaret açıkları için finansal araçlar kullanılmış, bu araçların öncelik sırası ihtiyaca göre değişmiştir. Aslında dış finansman ihtiyacı borçlanmayla karşılanmış ve dış kredi iktisadi modernleşme için hayati önemde olmuştur. Yani dış kaynak spekülatif finansal akımlardan oluşmuş ve dış ticaret rejimine katkısına göre finansal araçlar süreçte değişmiştir. Bu süreçte, iktisadi konjonktürle ve idari-mali reformlarla yakından ilgilidir (Tokdemir, 2011: 61). Bu süreçte merkezi devletin, finans sistemi ile devlet maliyesi alanlarında gösterdiği tepki ve alınan tedbirler krizlerin yansıdığı çerçevede kendini göstermiştir. Kriz, devlet maliyesinin bunalımıyla artan mali dengesizlikten kaynaklanmıştır. Kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkan üstyapı kurumlarına karşılık, devlet merkezli ekonomik yapı, Batı'dakinin aksine, devlet maliyesinin tali aracı olarak görülmüş ve sonuçta idari-mali reformlarla paralel ilerleme gösterememiştir (Tokdemir, 1999: 44-45).[1062] Bunun içindir ki devlet maliyesinin bunalımı, dış borç kısır döngüsü ve mali kriz olarak farklı nitelik arz etmiştir. İktisadi sektörler düzeyinde daha geniş boyutlu finansal kriz şeklinde gelişmemiştir.

19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinde, ticaret sermayesinin hakimiyetiyle çevresel yapı oluşmaktadır.[1063] Burada metalaşmanın gelişmesi ve geleneksel düzeninin çözülmesi ticaret sermayesinin hakimiyetinde belirmektedir. Ticaret sermayesinin değerlenmesinin

[1060] Avrupalı yatırımcılara olan borçlar dışındakiler iç borç olsa da 1861 krizin de görüldüğü gibi, bu tür borçlar önemli ölçüde dış borç olmaktadır. Kaldı ki altın standardı içinde iç ve dış borç ayrımı, bugünkü anlamından çok farklıdır. Bu dönemde ülkeler arası bir akım mevcut değildir. Gerçi bu borçlar zaman içinde devlet borçlarına dönüştürülerek finansal akımlara yansımaktadır (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 156-157).
[1061] Düzenli borçlanmaya gidilemediği dönemlerde özellikle maaş ödemeleri ve müteahhit alacaklarını tasfiye etmek için bankerlerden yüksek faizli kredi alınmıştır (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 157).
[1062] Devlet maliyesi ve ekonomik yapı birbirinden o derecede net şekilde ayrılmıştır ki, "geride çalınacak bir şey kalmadığı için Anadolu'da eşkiyanın bile açlıktan öldüğü bir bunalım aşamasında dahi" Osmanlı maliyesi yıllarca uzak cephelerde savaşan bir orduyu finanse edebilmiştir (Tokdemir, 1999: 45).
[1063] Dünya kapitalizmiyle eklemlenme uzun bir süreçtir. Bu süreç içinde bir yandan eski sistem çözülmekte diğer yandan da tekil parçalar kapitalist dünya ekonomisiyle eklemlenmektedir (Keyder, 1993: 173).

koşulları iktisadi faaliyeti biçimlendirmektedir. Osmanlı ekonomik yapısı içinde yakalanmak istenen bu biçimlendirmenin niteliğidir. Çünkü bütün tarihsel süreçlerin özgüllükleri ve konjonktürel koşulları vardır (Keyder, 1993: 173-174). Bu çerçevede kapitalist gelişme yolu yabancı sermayeye bağımlı melez yapıyı getirmiştir. Bütün bu değişimler, eski rejimin direnci yüzünden olduğu kadar, Avrupa kapitalizminin ilerleyişi gibi dış etkenler yüzünden de başarısızlıkla son bulmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında içte şekillenen bütün eğilimlerden sonra, dış dinamiklerin giderek kendini açığa vurduğu ve sonunda mali bağımlılığa varacak süreç gelmiştir (Yerasimos, 2000: 507).

Kapitalist birikim, bu niteliğini kaybetmeden ekonomik yapıda değişim sürecine girmiştir. Bu anlamda farklılaşma olarak sürekliliği sağlayan yapı ise, sürecin aktörleridir. Aktörler açısından sermaye birikim süreçlerinde yaşanan, kapitalist gelişmeye uygun mekanizmalardır. Böylece yapıdaki değişim kapitalist gelişmede sürekliliğe sahiptir. Bu süreklilik temelinde farklılaşan, yeni aktörlerin devreye girmesidir. Dünya kapitalizminin sistem olarak kurumsallaşması, sermayeler açısından ulusal pazarların sermaye birikimi için reforme edilmesini gerektirmektedir. Osmanlı ekonomisindeki değişimler asimetrik kapitalist gelişmeyi göstermektedir. Yani kapitalist ilişkiler ekonomik yapıya asimetrik bir biçimde taşınmaktadır. Bu anlamda Osmanlı ticari birikim rejiminin oluşumu, bazı özel koşullarla bağlantılıdır: Büyük toprak sahiplerinin bulunması, güçlü devlet mekanizması ve ülke nüfusunda gayrimüslimlerin silinmesi (Türkay, 2009: 200-205). Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısında yine de ticaret sermayedarından söz etmek zor olmaktadır. Ancak İngiliz hegemonyası ve serbest ticaretle birlikte dış ticaret hacminin artmasıyla, yeni yönelim kendini göstermektedir. Osmanlı deneyimi, bunun boyutlarını ortaya çıkarmaktadır: Dış ticaret rejimi, ekonominin diğer dallarıyla kıyasla, ticari açıklığın büyümesi ile karlı etkinlik durumuna gelmektedir (Keyder, 2003: 142).

Sonuçta, kapitalist gelişmenin uluslararası genişlemesinin aldığı biçim ancak dünya kapitalizminin yayılma dinamiğinin tarihsel süreçteki sürekliliği ile anlamına kavuşmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin her düzeyde gerçekleşen süreçleri ve bu süreçlerin ülkelerde farklılaşan biçimleri, kendi sürekliliğinde sermaye birikiminin gereklerine göre ilerlemektedir. Türkiye ekonomisinin kapitalist gelişme süreci; Osmanlı ve Türkiye'de farklı iki evre açısından temel sürekliliğe işaret etmektedir. Bu süreklilik kapitalistleşme projesinde ifadesini bulmaktadır. Elbette her iki dönem bu projenin bileşenleri açısından önemli farklılıklar içermektedir. Osmanlı Devletinin, Avrupa'dan hareketle dünya ölçeğine yayılan kapitalist sistemle ilk teması ve bunu izlayen süreçteki değişimlerle şekillenen proje, denetlenemeyen dayatma olarak yaşanırken, Cumhuriyet

ile birlikte kapitalistleşme projesi iradi müdahalelerle gerçekleştirilen dönüşümün bilinçli tercihi olmaktadır. Kapitalist ilişkilerin yayılmaya başlamasıyla, bu işleyişin rasyoneline uygun gelişmeler Osmanlı'da çözülme anlamına gelmiştir (Türkay, 2009: 264-266). Ancak Türkiye'nin kuruluş sürecini diğer kapitalist gelişme süreçlerinden farklı kılan, reddettiği Osmanlı mirasının sorumluluğunu yüklenmek durumunda kalmasıdır. Bu sorumluluğun bir boyutu Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemiyle eklemlenmesinin aldığı yarı sömürge biçimi, diğer boyutu tahrip olmuş mali yapı ve dış borçlardır. Bu durum, kapitalizmin erken küreselleşmesi olarak değerlendirebileceğimiz dönemin Türkiye açısından ortaya çıkan ilk iktisadi sonuçlarıdır. Dış borcun farklı dönemlerine ilişkin genel mali örüntü Osmanlı borçlanma deneyiminde görülmüştür. Dış borçlanma deneyimleri birçok bakımdan paralel özellikler taşısa da, özgün ekonomik yapısı bunun devlet maliyesinde farklı tarihsel sonuçlar üretmesine yol açmıştır.

İktisadi modernleşme sürecinde devlet maliyesinin finans sistemiyle ilişkisi devlet borçları üzerinden düşünülmüştür. Modern merkezi devlet kapitalist olmayan idari-mali yapının ele geçirilerek değiştirilmesi ile biçimlenmiştir. Devletin buradaki iktisadi gücü, kurumlar toplamı olmasından gelmektedir. Bu toplamın ulusal borçlar sisteminin disiplinine tabi kılınması kendiliğinden gerçekleşebilecek süreç değildir. Sermaye için devletin tabiiyeti, sunduğu yatırım olanakları yanı sıra aynı zamanda sermaye birikimi açısından finans sisteminin evrimi için kaldıraç görevi üstlenmiştir. Ayrıca devlet adına alınan borçların yatırımlara ve iktisadi sektörlere yönlendirilmesiyle rekabet gücü elde edilmiştir. Ancak geri kalmış ülkeler, konjonktürel değişim ile rekabet ortamında devlet gelirlerindeki kaybı telafi ederek mali bunalımı engelleyebilecek idari-mali reformlar için ve eklemlendikleri dünya kapitalist sistemine mali bağımlılık ilişkisi gelişmiş ülkelerden dış kredi alarak var olmayı dayattığı için borçlanmışlardır (Güngen, 2015: 290-291).

Dünya ölçeğinde düşen kar oranlarını telafi edecek ve krizi yönetecek yeniden yapılanma 1970'lerden sonraki evrenin temel özelliğidir. Yeniden yapılanma, ülkelerin uluslararası işbölümünde iktisadi bütünleşme biçimlerinin dönüşmesidir. Bu dönüşüm uluslararası ve ulusal yapıların birbirleriyle uyumlu hale getirilmesidir. Yapısal uyum ise, sermaye birikim sürecindeki idari-mali yeniden yapılanma için esas zemindir.[1064] Kriz koşullarında idari-mali yeniden yapılanma, sermayenin değersizleşmesini ve düşen kar oranlarını telafi edecek dönüşümleri hayata geçirmektir. Kriz koşullarında finans

[1064] "Süreç içinde her iki düzeydeki düzenlemeler olarak kurumsallaşmalar, sermaye birikiminin gereksinimleri ve bu gereksinimlere cevap verecek nitelikte olmuştur. Bu noktada sermaye birikiminin uluslararası ve ulusal düzeylerde değişen gereksinimleri önem taşımaktadır." (Türkay, 2009: 287).

sermayesinin değerlenmesi, azgelişmiş ülkelerin sermaye yetersizliğini kapatmaya yönelik olarak borçlanmalarını özendiren politikayla olmuştur. Borç kıskacına giren azgelişmiş ülkeler süreç içinde borçlarını çevirebilmek için IMF'nin gözetiminde istikrar ve yapısal uyum politikaları uygulamıştır (Türkay, 2009: 287-288). Bu doğrultuda krizi aşmak için ilk olarak sermayenin değersizleşmesine yönelik devletlerin borçlandırılması yolu seçilmiştir. Böylece krizin maliyeti, ulusal ekonomik yapı üzerinden sermaye dışı kesimlere yüklenmiştir. İkinci olarak, yeni finansal araçlarla toplumun borçlandırılması yoluyla kriz ertelenmiştir. Ancak bu tür borçlanma ilişkisi kendi mantıki sınırlarını aştığı noktada artık bu ertelemenin koşulları ortadan kalkmıştır (Türkay, 2009: 290-291).[1065]

Küreselleşme, öncelikle sermayenin ekonomik yapı karşısında serbestleşmesine, bundan sonra da finansal sermayenin hegemonyasına geçişin örgütlenmesine bağlıdır. Finans sermayesinin hegemonyası, kapitalizmin aç gözlülüklerinin konjonktürel sonucu değildir. Tam tersine sermaye birikim mantığının içerilmesidir. Finansal serbestlikle ekonominin serbestleşmesi öncelikle sermaye olarak paranın serbestleşmesidir. Bu evrede finans sermayesi, hegemonyası 1970'li yıllardan itibaren kurulan yaygın el koyma biçimini temsil etmektedir (Lazzarato, 2015: 115-117).[1066] Ayrıca küresel ekonomide bütünleşme için ulusal ve uluslararası ekonomik yapılarda yeniden yapılanmalar hayata geçirilmiştir. 1970'lerin kriz koşullarında dış yardımlar yeni denetim aracı olarak kamu borcuna dönüşmüştür.[1067] Böylece küresel ölçekte sermayenin serbest dolaşımını sağlayacak finansal serbestlik gerçekleştirilmiştir. Bu dönüşümün sürekliliğini sağlayan ulusal ekonomik yapı olmuştur. Küresel kapitalizmin 1970'li yıllarda uluslararası planda yaşadığı krizi yönetme ve kriz koşullarına uyum sağlama mekanizmalarının Türkiye'ye yansıması 24 Ocak 1980 kararları ile gerçekleşmiştir. Bu çerçevede küresel kapitalizmin koşulları, Türkiye'de sermaye birikimine yönelik rejim değişikliğini getirmiştir. Bunu ulusal yapıda gerekli kılan ise, kapitalist gelişme sürecinin büyük sermaye grupları için yurtiçi pazarla yetinemeyecekleri aşamaya gelmesi olmuştur (Türkay, 2009: 271-273).

Bu süreç, sermaye birikim rejiminin sorunsuz işleyebilmesi için güç dengelerinin yeniden oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Türkiye, ekonomik yapısındaki dönüşümle

[1065] "Çünkü üretim sürecinde açığa çıkan artı değerin bir kısmını finansal alana aktarmak için yaratılan yeni araçların bizzat kendileri sermayenin değersizleşmesine neden olmuş ve kriz açığa çıkmıştır. Bu gelişmede yeni araçların, sınırlar zorlanarak, değerinin çok ötesinde bir değerlendirmeye tabi tutulması olmuş ve karşılığı kalmamış kağıtlar ile karşı karşıya kalınması ile sonuçlanmıştır." (Türkay, 2009: 290-291).

[1066] "Fnans sermayesinin 1870'lerden itibaren diğer sermayeler üzerinde hegemonyası bulunmaktadır. Finans sermayesi, sanayi ve ticaret sermayesini bir bütün halinde birleştirmektedir." (Lazzarato, 2015: 117).

[1067] "Kriz öncesi kapitalizmin uluslararası bütünleşmesine hizmet eden stratejik kaygıların harekete geçirdiği yardımlar ve kamu borcunun sisteme olan maliyeti krizle beraber artmıştır." (Türkay, 2009: 271).

kapitalist gelişmenin rasyonaline uyum sağlamıştır. Küreselleşme evresinde Türkiye ekonomisi açısından ortaya çıkan tabloda, erken küreselleşme dalgasının Osmanlı ekonomisi açısından doğurduğu sonuçlar ile paralellikler vardır. Yani Türkiye'de sermaye birikiminin ulaştığı aşamaya bağlı olarak büyük holdingler devlet üzerinde etkin olmuştur. Çünkü devlet, sermaye kesimleri arası çelişkilerin biçimlendiği idari-mali yapıdır. Sermaye birikimi için 1980'lerde, küresel kapitalizm ile bütünleşme zorunluluğu öne çıkmıştır. Küresel kapitalizmin temel özelliği spekülatif uluslararası finansal akımlardır.[1068] Sermaye birikim rejiminin krize girdiği her dönemde, finans sermayesi öne atılmıştır. Krizde sermayeler arasındaki çelişkiler yoğunlaşmış ve bu süreç, kapitalist gelişmede finansal serbestliği öne çıkarmıştır (Ercan, 2003: 616-618). Bu aşamayı diğer dönemlerden ayıran temel özellik, azgelişmiş ekonomilerde bireysel sermaye grupları aracılığıyla küresel ölçekteki sermaye birikim sürecine katılma zorunluluğudur.

Aslında 1980 sonrası ekonomik yapıdaki dönüşümün temeli, EİP ile küresel piyasalarla ilişkilerin kurulmasıdır. İlişkinin nasıl kurulacağı ve hangi değişikliklerin gerekli olduğuna ait genel çerçeveyi istikrar ve yapısal uyum politikaları sağlamıştır. İktisadi bütünleşme ile küresel ölçekteki sermaye birikim sürecine katılım, idari-mali yeniden yapılanmanın yönelimini belirlemiştir. Ticari serbestlik ve finansal bütünleşme vurgularının yoğunlaştığı bu süreçte çelişkiler de var olmuştur.[1069] Süreci çelişkili kılan ekonomik yapıdaki finansal alandır. Özellikle 1980 yılındaki EİP, sermaye birikim rejiminde önceki birikim sürecine ilişkin mekanizmaları ortadan kaldırmıştır. Burada en önemlisi finans sermayesi üzerindeki sınırlamaların kaldırılmasıdır. Çünkü finans özellikle faiz üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması ekonomik dönüşümün temel belirleyenlerindendir. Böylece serbestleşmenin ülke içinde yoğunlaşmasına paralel olarak kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşme de hızlanmıştır (Ercan, 2007: 395-397). Bu doğrultuda, Türkiye'de iktisadi gelişme stratejilerinin şekillenmesinde gelişmiş ülkeler başat rol oynamıştır. Osmanlı döneminden maddi altyapı devralmayan ve kapitalist gelişmeden yoksun olarak küresel kapitalizme uygun iktisat politikalarının genel eğilimi, gelişmiş ekonomilerin çıkarlarıyla şekillenmiştir (Önder, 2003: 284).

1980'lerden itibaren devlet ile sermayeler arasındaki ilişkilerde çıkar birliği sözkonusu olarak iktisadi gelişme stratejileri bu eksende şekillenmiştir. Kamu kesimi ve

[1068] "Spekülatif sermaye hareketlerinin kendi başına analiz edilmesi, kapitalizme içkin olan tarihsel ve yapısal özelliğin gözardı edilmesine neden olmaktadır. Çünkü spekülatif sermaye hareketleri küresel ölçekte aşırı birikimin ve sermayeler arası rekabetin sonucunda önem kazanmıştır." (Ercan, 2003: 617).
[1069] Uyum verili ilişkileri belirli mekanizma içine çekerken, serbest piyasa yönelimli gelişmeler içe yönelik birikime özgü sınırlamaları ortadan kaldıracak dönüşümleri gerekli kılmaktadır (Ercan, 2007: 395-396).

sermaye grupları, küresel kapitalizmle çakışan konjonktürü değerlendirerek iktisadi bütünleşme ile yeni konsept yaratmıştır. Böylece KKFA'yı, dış kredi olanaklarının tükendiği ve kaynak ihtiyaçlarının arttığı ancak uluslararası finansman olanaklarının daraldığı anda ulusal sermaye grupları karşılamıştır.[1070] Ancak kamu finansmanı el değiştirdikçe maliyeti de yükselmiştir. Bundan hem yerli ve yabancı sermayeler daha yüksek getiri oranları elde etmiş hem de KKFA kapatılmıştır (Leventoğlu, 1999: 66-67). 1990'ların sonlarında sermayeler arası ilişkilerin kamu kesiminin işleyiş biçimindeki farklılıkları ortaya çıkmıştır. Kamu kesiminin sermaye birikim sürecine yönelik işlevleri, ön plana geçmiştir. Bu süreçteki idari-mali yeniden yapılanmalar artık yapısal dönüşüm anlamındadır. Yapısal dönüşümün gereklikleri için gerçekleştirilen iktisadi eylemlilikler de yapısal uyum sürecidir. Yapısal uyum ise, verili yapıya ait özelliklerin dönüştürülmesi ve hedeflenen amaç için zamanın hızlandırılması olmaktadır (Ercan, 2006b: 381-382).

Ekonomik yapıdaki dönüşüm başından itibaren ihracata yönelik büyüme modeli dolayında gerçekleşmiştir. Bu yöndeki idari-mali yeniden yapılanmanın temel belirleyeni para ve metaların uluslararası hareketliliğinin sağlamasıdır. Diğer düzenleme ise yurtdışı ile meta ve para ilişkilerinde belirleyici döviz kuru rejiminin dönüşmesidir. Finansal bütünleşme, aynı zamanda yabancı paraların yerel para ile ilişkisinin sabitlenmiş konumdan çıkmasıdır.[1071] Böylece, uluslararası sermaye hareketleri önündeki engeller tamamen kaldırılmıştır. Yani egemen sermaye kesimi, mevcut olanakların sınırına gelmiş ve küresel ölçekte sermaye birikim mekanizmasına katılma zorunluluğunu kabul etmiştir. Bu aşamadaki çaba, daha fazla finans sermayesine sahip olmaktır. Bu zorunluluğu aşmak için ilk yol, ülkede ne varsa ihraç edilmesidir. Bu anlamda ihracat yolu ile finans sermayesi yetersiz kaldığında, artık uluslararası finansmana başvurulmuştur. İktisadi bütünleşme açısından en önemli karar, finansal kurumların yabancı sermaye üzerinden serbestçe işlem yapmasına olanak verilmesidir (Ercan, 2007: 397-399). Bu süreçte kamu kesiminde ise, faiz dışı bütçe fazlası uygulanmıştır. Faiz ödemesi öncelikli kamu finansmanı, borç çevrimi kısır döngüsüne hapsedilmektedir (Sönmez, 2004a: 59-60).[1072] Türkiye'de finans sistemi yüksek risk ve getiri döngüsü içinde krizin eşiğinde yaşamış döviz kuru çöküşlerine ve sermaye kaçışlarına maruz kalmıştır. 1990'larda yaşanan

[1070] Serbestlik ile bütünleşme potansiyelini karşılıklı çıkara dönüştürecek formüller de bulunmuştur. Bunun esası, dış piyasaların kredi olarak vermediği mali kaynakların, yerli sermayenin kurduğu finans sistemi aracılığıyla özel krediler biçiminde ekonomiye çekilmesine dayanmıştır (Leventoğlu, 1999: 66).
[1071] İktisadi bütünleşme siyasal karar alıcıların yabancı para üzerinde karar verme yetkilerini azaltmıştır. Bu süreç, yerel sermaye kesimlerinin küresel ölçekte işleyen süreçle bütünleşmesidir (Ercan, 2007: 397).
[1072] Bu çerçevede ekonomik büyüme sermaye hareketlerine bağlı olduğu için istikrarsızdır ve gelişmekte olan ekonomiler spekülatif yabancı sermaye tarafından biçimlendirilmektedir (Sönmez, 2004a: 59-60).

çalkantılar kriz maliyetlerinin daha yüksek olmasıyla sonuçlanmıştır. Bu yükün kristalleşmiş biçimi kamu kesiminde borç ekonomisi olmuştur.[1073] Bu aşırı borç yükü finansal çöküşü beraberinde getirmiş ve 2000-2001 krizi sonrası yaratılan borçlandırılmış devlet hiçbir iktisadi yöntemle çözülememiştir. Böylece borç idaresi için iktisadi yöntemlerden daha çok politik çözüm yolları öne çıkmıştır (Arın, 2003: 607-608).

Küreselleşme sürecinde sermaye içi çelişkilerin artmasının birbiriyle ilişkili iki nedeni vardır. Birincisi, sermaye birikiminin uluslararasılığı ile devletin ulusallığı arasında giderek artan örtüşmezliktir. Böylece sermayenin farklı kesimlerinin devletten talep ettikleri iktisat politikalar arasındaki uyuşmazlık ortaya çıkmaktadır. Uluslararası sermayenin çelişkileri artık ulusal ekonomik yapılar içinde görünür hale gelmekte ve ülke içindeki sermaye kesimleri arasındaki çelişkiler uluslararasılaşmaktadır. İkincisi, sermayenin uluslararasılaşmasının 1970'lerden itibaren girdiği son döneme özgüdür. Bu dönemde finansal piyasalarının küresel ölçekte bütünleşmesi sonucu döviz kuru ve faize ilişkin politikalar, sermaye kesimi içinde ciddi bölünmelerin kaynağıdır. Artık yerli ve yabancı sermaye ayrımı anlamlı olmamaktadır, çünkü yabancı sermayenin ekonomik anlamda özelliği mülkiyet sahipliğinin yeri değil, sermayeyi uluslararası planda yeniden yerleştirebilmeleridir (Oğuz, 2006a: 198-199).[1074] Bu evrede, finansal kesim açısından önemli bir yol kat edilmiş ve kapitalist gelişme süreci yapısal dönüşümü getirmiştir. Dünya kapitalizminin 1970'lerdeki krizi aşma çabası, küresel ölçekte finansal akımların hızını arttırmıştır. Gelişmekte olan ülke sermayeleri için ise bunu kullanmak stratejik tercih haline gelmiştir. Yabancı sermaye girişine dayalı ekonomik büyüme modeli olarak bu süreç, aslında borç yönelimli finansal birikim rejimi olarak gerçekleşmiştir.[1075] Sonuçta ulusal ekonomi açısından olumsuz olsa bile, kapitalist sistemin mantığı içinde sermaye kesimi için olumlu sonuçlar yaratmıştır. Bu tercih ekonomik yapıda dönüşüm ile idari-mali yeniden yapılanmada kendi göstermiştir (Ercan, 2007: 400-401).[1076]

Ulusal finans sistemleri, geleceği ilişkin farklı görüşler ve geçmiş deneyime ilişkin farklı değerlendirmeler taşıyan düzenlemelerden yapılıdır. Tüm bu özellikler,

[1073] "Bu borç yükü mevcut hiçbir iktisadi araçla ödenemez. Bu yükün başa çıkabilir olduğu geçmiş yıllarda, vergi artışı, konsolidasyon, monetizasyon, borç ertelemesi ve silme gibi çeşitli kamu borç yönetimlerinden söz edilebilmektedir. Fakat artık 2000/2001 krizin sonra bunların önemi kalmamıştır."(Arın, 2003: 608).
[1074] "Sanayi, ticaret ve finans sermayesi ayrımı önemli olmakla birlikte uluslararasılaşmaya özgü çelişkilerin anlaşılmasında yeterli değildir. Bu ayrımda devletin birikimi güvenceye almadaki rolü, sermaye birikiminin uluslararasılığı ile devletin ulusallığı arasındaki çelişkiyi içermemektedir." (Oğuz, 2006a: 199).
[1075] "Buradaki fark borç, iktisadi gelişmede ulusal iyi için kullanılırken, finansal birikimde kamu finansmanının maliyeti toplumsallaştırmakta, sermayeler donanımlarını artırmaktadır." (Ercan, 2007: 400).
[1076] İdari-mali yeniden yapılanma ile küresel kapitalizmi ile bütünleşme süreci, sermayelerin ulusal ve uluslararası yapıda farklılaşan çıkarlara neden olduğunda daha çelişkili bir hal almıştır (Ercan, 2007: 401).

küresel mantığa indirgenemeyecek olan çeşitliliğine etkendir. Bu nedenle finansal serbestlik çerçevesinde küreselleşmede sınırlar söz konusudur. Çünkü burada ticari serbestlik ile finansal bütünleşme ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Sermaye hareketlerinin uluslararasılaşmasından önce, finansal yapının kökten dönüşümü için serbestleşme ve bütünleşme gerekmektedir (Hrist ve Thompson, 2008: 402-406).[1077] Küresel kapitalizm, finans sistemi tarafından çizilen yeni güç ve iktidar ilişkilerini ortaya koymaktadır. Aslında finans sermayesi, ticaret ve sanayi sermayesi olmaksızın hiçbir şeydir. Fakat çağdaş finans sisteminde, bu sermayeler finans sermayesi sayesinde var olabilmektedir. Küreselleşme sürecinde ekonomik yapının bütününü değerlenmesine izin veren finansal alanın genişlemesidir. Yani finansal alan, sadece mevcut yapıyı değerlendirmekle sınırlı değildir ayrıca geleceğin sistemini de düzenlemektedir (Lazzarto, 2015: 129-130).[1078]

Azgelişmiş ülkelerde krizin aşılması, köklü dönüşümü beraberinde getirmiştir. Krizlere yönelik EİP acilen müdahaleyi gerektiren sorunları çözmeye yöneliktir. Bu sorunlar yüksek enflasyon, rezervlerin erimesi, sermaye kaçışı ve cari açıklardır. YUP ise ekonomik büyümeyi engelleyici faktörleri kaldırmaya yöneliktir. Bu bağlamda krizdeki ekonomilere, kısa vadeli finansal istikrar, uzun vadede ekonomik büyüme için yeniden yapılanma sunulmuştur. Dış ödemeler rejimi ise EİP'yi gerekli kılmış, iç talep kısılmış ve döviz rezervleri artırılmıştır (Sönmez, 2005: 327-331).[1079] 1980 sonrası istikrar ve yapısal uyum politikaları ile küresel piyasalarla rekabet etkinlik ölçütü sayılarak ihracat artırılmıştır. Bu iktisat politikaları, büyük holding hakimiyetini sağlamlaştırmıştır. Dışsal dayatma olarak bu süreç, büyük sermaye grupları tarafından sahiplenilmiş ve küresel öleçekte üretim anlamına gelmiştir. İktisadi bütünleşme, yabancı sermaye ile büyük holdingler arasındaki bağlantılarla gerçekleştirilmiştir.[1080] Böylece Türkiye ekonomisi, yabancı sermaye ile bağlantıya hazır işletmeleriyle hızla uluslararasılaşmıştır. Ayrıca büyük holdingler, yeni idari-mali yapıya hızla ayak uydurmuş ve bu aşamada kendi platformuna sahip aktör olarak ortaya çıkmıştır. [1081]

[1077] "Para piyasaları, sermaye piyasalarından daha ileri bütünleşmiştir. Ancak ulusal ekonominin büyümesi için iktisadi olasılıkları doğrudan etkileyen sermaye piyasalarıdır." (Hrist ve Thompson, 2008: 406).
[1078] Bu finansal alan, "yukarı ya da aşağıya değişkenliği spesifik işlevlere sahip bir piyasa, yani zamanın bir mümkün olarak el koymaya yönelen ve içinde mümkünlerin alındığı, satıldığı ve sağlandığı bir piyasa tarafından belirlenen büyük menkul kıymetler kitlesini oluşturmaktadır." (Lazzarto, 2015: 129-130).
[1079] "Bu dengesizlik cari açık olmaktadır. İç dengesizlik yatırım ile tasarruf ve toplam arz ile talep arasındaki, dış dengesizlik ise mal ile sermaye çıkışı ve girişi arasındaki eşitsizliktir." (Sönmez, 328-329).
[1080] "Ölçekleri, çeşitlilikleri ve yerel hakkındaki bilgileri, holdingleri, Türkiye'nin yeniden yapılanmasına katılmak üzere davet edilen yabancı sermaye için ideal ortaklar haline getirmektedir." (Keyder, 2003: 177).
[1081] TÜSİAD bir politik programın yaratılmasında giderek uzmanlaşmaya başlamıştır. TÜSİAD, bu dönüşümün kurumsal gereklileriyle meşgul olmak suretiyle genel anlamda sermayenin temsilcisi durumuna gelmiştir. Bu aşamada sonra Türkiye'de büyük sermaye grupları artık olgunlaşmıştır (Keyder, 2003: 178).

Küresel kapitalizm bağlamında dönüşen koşullar bunda rol oynamıştır. Türkiye'deki sermayenin özgül tarihi koşulları, devlet ilişkileri ve içsel özgüllükleri 1980 sonrası konumunu belirlemiştir (Keyder, 2003: 176-179). Küreselleşmenin genelde ve Türkiye bağlamında yaygınlaşması, bir taraftan devlet ile farklılaşan kapitalist çıkarlar arasındaki ilişkilerin, diğer yandan ekonomik yapıdaki dönüşüm sürecininin analizini gerektirmektedir. Bu nedenle sermaye kesiminin gelişiminin ortaya konulması, ekonomik dönüşüm sürecinde aktör olarak oynadıkları rolün anlaşılması için önemlidir. Bu aynı zamanda büyük sermaye gruplarının finansal krizler bağlamında mali uyum mekanizması olarak oynadıkları rolü aydınlatmaktadır.[1082] Çünkü makroekonomik politikalar ile sağlanan mali denge sonucu artan özel tasarruflar üretken yatırımlara aktarılamamıştır. Eğer uluslararası rekabetten söz edilecekse, büyük oranda belli iktisadi aktörlerle, ister küresel ister yerel olsun büyük holdinglerle sınırlı olmuştur (Yalman, 2010: 315-319).

Finans sisteminin evrimi, sermaye birikim sürecinden bağımsız değildir. Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde sermaye birikim rejimi tarihsel olarak çarpıtılmış biçimde gelişmiştir. Finans sistemini oluşturan kredi ve borç ilişkilerinin şekillendirdiği bu birikim rejimi için iki temel özellik belirleyici olmuştur: Azgelişmiş ekonomik yapı ve ulusal/yerel sermayenin ticari kökenleri. 1980 sonrası iktisadi bütünleşmenin ve serbestleşmenin yarattığı koşulların sermayenin üretken hale dönüşmesine ve kapitalizmin bu yönde gelişmesine katkısı olmamıştır. Finansal krizler de bunu kanıtlamış ve bankacılık alanı da önemli ölçüde kamu borcuna aracılık etmiştir (Eres, 2006: 153).[1083] Türkiye'de geç de olsa kapitalist birikim olmuş ve bu birikimin bugün zorunlu olarak üretken sermaye biçimini alması gerekmiştir. Uygulama ve talep edilenler, üretken sermayenin gerekleri doğrultusunda biçimlenmiştir. Son yıllarda en önemli talep rekabet edilebilirlik olurken, bunun temel belirleyeni verimliliğin artırılması yönündedir.[1084] Bu tercihler, sermayenin günlük mantığı ile sermaye birikiminin uzun erimli mantığı arasındaki çelişkili sürekliliği içinde anlam kazanmaktadır (Ercan, 2006b: 406-407).

Türkiye'de kapitalist gelişmenin özgüllükleri nedeniyle finans sistemi ve mali yapı arasındaki ilişkiyi anlamada serbest piyasa ekonomisi eksik kalmıştır. Çünkü 1980

[1082] "Çok farklı sektörlerde faaliyet gösteren, ayrı tüzel kişiliğe sahip firmayı, hisse payları ve finansal bağlantılar yolu ile merkezileşmiş denetime tabi kılan büyük sermaye grupları, sermayenin esneklik kapasitesini yansıtan bir kurumsal biçime işaret etmektedir. Böylece çeşitlenmenin aynı zamanda bir riskle baş etme stratejisi yani bir sermaye birikim stratejisi işlevi görmüştür." (Yalman, 2010: 315-316).
[1083] "Borcun, aşırı yüksek kamu menkul kıymetlerinin faizleriyle döndürülebilirliğinin fiyatlama yoluyla sağladığı bir ortamda, sermaye sahipleri de üretimin riskli dünyasına yönelmemişlerdir." (Eres, 2006: 153).
[1084] "Verimlilik artışı ile birlikte para sermayesini artması sonucu olan bu gelişme, aynı zamanda kısa erimli rantiyeci politikaların uzun erimde yapısal dönüşüme yol açmıştır." (Ercan, 2006b: 406-407).

sonrasında ekonomik yapıda, devletin ağırlığı altında iktidar güçlerinin yön verdiği dönüşüm yaşanmıştır. Bu süreçte iktidarı kontrol için devlete ilişkin izdüşümler, büyük sermaye gruplarının hakimiyetine olanak veren iktisat politikalarıyla çakışmıştır. Bu noktadan, ekonomik dönüşümün ilişkisel yönlerine eğilerek iç ve dış bağlantıları mercek altına alınmıştır. Çünkü bu yapısal dönüşüm, birden çok unsurun karşılıklı etkileşiminin sonucu olarak şekillenmiştir. Küresel ölçekte bütünleşen finans sisteminin mali yapıyı sermayeninin çıkarları doğrultusunda etkilemesi, sürecin önemli göstergesi olmuştur. Kamu kesimi, serbest piyasa anlayışıyla ekonomik büyüme için gerekli kaynakları sağlamış ve sermayenin uluslararası birikim sürecine katılması için gerekli maliyetleri toplumsallaştırılmıştır (Ercan, 2004: 25-26). Sonuçta, ekonomik yapıdaki dönüşümle ihracatta büyüme yaşanmış ancak ihracata dayalı ekonomik büyüme yaşanmamıştır.

1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanma dönemi olmaktadır. Çünkü Türkiye'deki sermaye gruplarının öne çıkan ihtiyaçlarından birisi, küresel finansal piyasalara erişimdir. Finansal krizler, artan sermaye ihtiyacına karşılık mali kaynaklarının yetersiz olmasıyla ilişkilidir. Bu ihtiyacın krize dönüşmesi ise, mali yapının bileşimiyle ilgilidir (Güngen, 2015b: 133). Çünkü vergi gelirinin yarısından fazlası borç ödemelerine ayrılmış ve faiz dışı bütçe fazlası verilmesine karşın kamu borç yükü azalmamıştır. Bu da kamu harcamaların kısılmasına karşın gelirlerin arttırılamamasından kaynaklanmıştır. Kısacası, düşük gelirli ülkelerde dış borç esas olarak kamu kesimi eliyle sağlanmıştır.[1085] Türkiye, düşük gelirli gelişmekte olan bir ekonomidir. Fakat finansal krizler borç göstergelerini kritik borçluluk sınırına getirmiştir.[1086] Hem gelir yaratma hem de döviz kazanma potansiyeline göre dış borç ödeme kapasitesi düşmüştür (Arın, 2004: 127-130).

19. Yüzyıl Osmanlı Devleti geçmişi yani DUİ ile borçların tasfiyesine ilişkin yapılanlar, borç ile devlet finansmanının bütün sonuçlarını belgelemiştir. Buna karşın DBA için borçlanma sürekli mali kaynak olarak kullanılmıştır. Böylece yabancı sermayenin ekonomik yapıdaki belirleyiciliği güçlenmiştir. Bu çerçevede yabancı sermayenin Osmanlı maliyesindeki denetiminin uç noktası DUİ olmuş ve ülkedeki en büyük yatırımı haline gelmiştir (Aytekin, 2015: 45-46). Kendi ülkesinde mali egemenliğin giderek yitiren devlet, kısa vadeli likidite ihtiyacı içerisinde borçlanmaya

[1085] Borçluluk iki oranı temel alarak tanımlanmaktadır. Birinci toplam borç stokunun brüt milli gelire oranı, ikincisi toplam borç ihracata oranıdır. Bu iki kıstas ülkenin borcunu ödemede potansiyel kapasitesini göstermektedir. Birincisi gelir yaratma, ikincisi döviz kazanma kapasitesidir (Arın, 2004: 129).

[1086] 1990'ların ilk yarısında Türkiye ortalamalara yakın borç yükü taşırken, 1998-2000 yıllarına göre borç yükü ortalama borçluluktan sapmış kritik sınır olan % 80'e yaklaşmıştır. Nitekim, 2001 yılı dış borçluluğu oranı ise Türkiye'de % 78,3'e çıkmış, yani kritik borçluluk sınırına ulaşmıştır (Arın, 2004: 129).

devam etmiş, her yeni borç ekonominin bağımsızlığının sınırları daralmıştır. Dolayısıyla bağımsız olmasına karşın ekonomik yapı önemli ölçüde sınırlanmıştır (Kasaba, 1993: 94). Bu dönemde, borç taleplerini karşılamaya yönelik dolaylı yabancı yatırımlar mali iflasa rağmen DUİ yarattığı güvenle ülkeye akmaya devam etmiş, doğrudan yabancı yatırımlar ise öncesine göre daha yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bundan dolayı sadece yabancı sermaye yatırımları değil, dış ticarette büyük ivme kazanmış, sermaye kesimi de Osmanlı ülkesinde güvenli ve cazip yeni yatırım olanaklarına kavuşmuştur (Birdal, 2012: 239).

1980 sonrası süreçte ise borçlu ülkelere kaynak girişi olmamış, tersine dışarıya kaynak transferi yapılmıştır. Ancak borçluluk artmaya devam etmiş ve borçlanma eğilimi tersine çevrilememiştir. Bu süreç sürdürülemez olmuştur ama çözümler de uluslararası finans sisteminin izin verdiği dar kısıtlar altında uygulanmıştır. Türkiye ekonomik yapısı büyük KKFA'ya ulaştığı 1998 yılında IMF'nin finansal gözetimi altına girmiştir. 1980 sonrası yapısal dönüşüm süreci büyük sermaye gruplarını farklı biçimlerde etkilemiş, bazı gruplar küçülmek zorunda kalırken bazıları süreçten güçlenerek çıkmıştır. 2000'li yıllardaki YUP ise, sermayeye karşı farklı sınıfları zayıflatarak büyük sermaye gruplarını güçlendirmiştir. Özetle, Osmanlı ve Türkiye ekonomisinin tarihsel süreçte ihracat gelirlerine göre borç ödeme kapasitesi daha da olumsuz olmuştur. Borç faizlerinin bütçe gelirleri ödenemeyip yeniden borçlama suretiyle ödenmesi, borç kısır döngüsünün göstergesidir. Borç kısır döngüsü, borcun kendi içinde sürekli olarak artmasıdır.[1087] Bu durum olduğunda borç stoku sürekli olarak artmaktadır. Çünkü borcun her devredişinde faizlerin bir kısmı borç stokuna eklenmektedir (DPT, 2001: 30-31).[1088] İşte Osmanlı-Türkiye'de kapitalist gelişme sürecinde idari-mali yapıdaki dış ve iç borç yükü kısır döngüsü makroekonomik dinamikler çerçevesinde aşağıdaki şekilde ortaya koyulmuştur.

Borç Kısır Döngüsü: Gelirler yetersiz / Açıklar büyüyor → Faizler borçlanma ile ödeniyor → Yeni finansman sağlanmadığı halde borçlar artıyor + Finans piyasası içinde devletin büyüklüğü artıyor → Faiz oranları yükseliyor + Toplam faiz yükü artıyor.

[1087] Borç faizleri devlet gelirleri ile karşılanmaktadır. Ancak faiz yükünü aşırı derecede artması sonucunda devlet bütçe gelirleri yetersiz kalmakta ve borç faizi ödemeleri de borçlanma ile karşılanmaktadır.
[1088] Bunu yapabilmek ya gelirleri artırmak ya da giderleri azaltmak suretiyle olabilmektedir. Bütçe fazlası vermek suretiyle borç stoku azaltılmalı ve faizlerin bütçe üzerindeki baskısı hafifletilmedilir.

Osmanlı Ekonomik Yapısında Serbet Ticarete Yönelim ve Dış Açılma Altında Makroekonomik Dinamikleri (1838-1875):

Yapısal Özellikleri: Durağan yatırımlar, Düşük tasarruf düzeyi.

İktisat Politikaları: Ekonominin dış açılması, Dış ticaretin teşviklendirilmesi.

Birinci Evre Sonuçları: İdare edilebilir DBA, İhracat artışı, Dış ticarette dışa açılma ve ithalatın finansmanı, Kağıt para ihracı.

İkinci Evre Sonuçları: DBA'da artışı, Dış borç artışı, Yüksek komisyonlar, Devlet finansmanında borç yükü, Mali dengesizlik ve Mali kriz süreci.

Dış borç yükü kısır döngüsü: İdare edilebilir DBA'da artış - Dış borç artışı - Dış borç servisi finansman yükü – Devlet maliyesinin bunalımı.

Türkiye Ekonomik Yapısında İharacata Yönelim ve Serbestleşme Altında Makroekonomik Dinamikleri (1980-2000):

Yapısal Özellikleri: Yetersiz tasarruf düzeyi, Ekonomide yapısal darboğazlar.

İktisat Politikaları: Dış ticaret ile sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi.

Birinci Evre Sonuçları: İdare edilebilir KKFA ve KKBG, Vergi kayıpları, İhracatın teşviklendirilmesi, Dış ticaret artışı, İç borçlanma.

İkinci Evre Sonuçları: KKFA ve KKBG'de artış, İç borçlanma artışı, Yüksek faizler, Borç faizi ödemeleri, Durağan ihracat ve ithalatta artış, Cari açık, Kamu finansmanında borç yükü, Finansal kırılganlık ve Finansal kriz süreci.

İç borç yükü kısır döngüsü: idare edilebilir KKFA ve KKBG'de artış - Yüksek faizler - İç borç faiz ödemeleri – Kamu maliyesinin krizi.

SONUÇ YERİNE: FİNANSIN YÜKSELİŞİ, MALİYENİN SERÜVENİ VE BORÇLA YÖNETMEK

Kapitalist gelişme, tarihsel süreçte azgelişmiş ülkelerde makrekonomik istikrara yönelmemiş, finansal kırılganlığı derinleştirerek mali dengesizliği genişletmiştir. Sermaye birikiminin büyümesi bir taraftan kendi çıkmazlarından kurtulma için yeni birikim rejimi ve gelişme stratejisi, diğer taraftan finans sistemi aracılığıyla serbestleşme ile bütünleşme yaratmıştır (Lazzarato, 2015: 192). 19. yüzyılın ikinci yarısında Dünya kapitalizmi meta ihracından sonra sermaye ihracı aşamasına ulaşmıştır. Bu süreç yaklaşık yarım yüzyıl devam ettikten sonra birinci dünya savaşı ile son bulmuş, finans sermayesinin serbest dolaşımı kısıtlanmıştır. Yeniden eyleme geçmesi 1980 sonrasında finansal akımların serbestleştirilmesi ile olmuştur. Bunu finansal bütünleşmenin yaygınlaşması izlemiştir (Kazgan, 2003: 163-164). Buna karşın kapitalist gelişme sürecinde azgelişmiş ülkelerde, sermaye birikimi koşulları oluşmamıştır. Bu ülkelerdeki sermaye yetersizliği, kapitalist ilişkilerin eşitsiz ve bileşik gelişimi nedeniyle kronikleşmiştir. Sermaye birikim sürecinde, gelişmiş ülkeler iktisadi gelişmeyi sürdürmüşler, buna karşılık sonradan dahil olan azgelişmiş ülkeler mali bağımlılıktan kurtulamamışlardır. Bu durumun sonuçları ise, gelir yetersizliği ve dış ödemeler sorunudur. Kronik sermaye yetersizliği sonucu ve mali bağımlılık nedeniyle, kapitalist ilişkiler azgelişmiş ekonomilerde çarpık biçimde gelişmiştir. Yani, azgelişmiş ülkelerin uluslararası finansman gereksinimleri ve dolayısıyla dış borçlulukları, kapitalist gelişme sürecinin ürünü olan yapısal azgelişmişlikten kaynaklanmıştır (Balkan, 1994: 79-81)

Borçlanma, kendi başına ulus devlet için sorun değildir. Özel şirketler nasıl yatırımlara kaynak sağlamak için borçlanıyorlarsa, kamu kesimi de iktisadi gelişmeyi hızlandırmak için borç alabilmektedir. Borçlanma, sermayeyi denetim altında tutacak düzenlemeler bağlamında sorun haline gelmektedir. 1980'lerde borç krize neden olan kamu borç yüküne, bir de kamu kesimine aktarılan özel sektör borç yükü eklenmiştir. 1990'larda küresel finansal piyasalar üzerindeki denetim kaldırıp da sermaye serbestçe dolaşınca, sonuç azgelişmiş ülkelerde kamu borcunun hızla artışı olmuştur. Bu aşırı borçluluk, 1980'lerdekilerden çok daha büyük finansal krizler yaratmıştır. Daha büyük zarar ise, yerli kurun yabancı kurlar karşısında sınırsız serbest bırakılmasından sonra doğmaktadır. Kamu borcunun artışı önemli işarettir, ancak potansiyel istikrarsızlık bu değildir. Eğer kurlar sınırlamasız dönüştürülebiliyorsa, ülkenin para arzının tamamı dış borç olacak, istendiği zaman bozdurabilecek ve sonra sermaye ülke dışına kaçacaktır. "Sınırlamasız konvertilibilite sermayeye, üretim sürecinde vakit harcamaya kalkışmadan

sınırsız kar vadederek, sürekli spekülatif çılgınlığın kenarında uluslararası finans sistemi yaratmaktadır." (Weeks, 2006: 225).[1089] Aslında borçluluk, borçlunun alacaklısına olan borcuna dayalı, irade dışı iktisadi sömürü düzenidir. "Bu ülkelerdeki topluma devlet borçları yüzünden dayatılan irade dışı esaretin iki yönü vardır: Ülkenin borç ödemelerinin karşılanması için yurtiçi kaynaklar iktisadi kalkınma programlarında kullanılmak yerine, alacaklılara aktarılmaktadır ve borçlu ulus devletler alacaklı kurumların belirlediği iktisat politikalarını izlemek durumunda kalmaktadır." (MacEwan, 2006: 75-76).

Bu süreçte özel sektör, finans sistemi ve kamu kesimini birleştiren borç ekonomisi etrafında yeni bir iktidar bloğu oluşmuştur. Para yaratma imtiyazını bile özel sektöre devreden kamu kesimi olmuş ve böylece maliye politikası ile para politikası arasında çatışma yaşanmamıştır. Bu iktidar bloğu ekonomik yapı içinde hegemonik bir konum tutmuştur (Lazzarato, 2014: 86-88).[1090] Aynı zamanda harcamaların azaltılması ve vergileri indirmek suretiyle iktisat politikaları ikili süreçte işlemiştir: Gelirin yoğun biçimde sermaye kesimi ile ticari işletmelere aktarılması ve maliye politikaların neden olduğu kamu açığının genişlemesi, ki bu açıklar da kamu borcu ile tahvil alan alacaklılar için gelir kaynağı haline gelmektedir (Lazzarato, 2014: 91-92).[1091] Borç ekonomisi bu süreçteki güç ve iktidar ilişkilerini yeniden yapılandırdığına göre, çağdaş kapitalizmin içinde nasıl işlediğini sorgulamak gerekmektedir. Bu çerçevede borçlandırılmış devlet ile finans sistemi ve mali yapı arasında nasıl ilişki kurulabilir? Borçla yönetmek süreci ile sermayenin farklı biçimleri üzerinde finansın hegemonyasından bahsedilebilir mi? Çünkü yüksek faizle borçlanma yarattığı finans sisteminde; reel ekonomi, finans sermayesi ve idari-mali yapı, borç ekonomisinin oluşturduğu iktidar bloğu olarak işlemektedir. Bu ekonomik yapıda borç üzerinden finansal akımlar ve büyüme hızı birbirine bağlıdır.

Modern devletin oluşumunda ve idari-mali merkezileşme açısından kamu borcu işlevsel rol üstlenmiştir. Bu işlev daha sonra finans sisteminin işleyişini oluşturma bağlamına oturmuştur. Devlet borçları için çıkarılan değerli kağıtlar sermayeye risksiz getiri vaat etmekte, bir süreliğine finansal alana kapanma imkanı vermekte ve kriz döneminde güvenli liman işlevi görmektedir. Bu işlevleri ile devlet sürekli borçludur ve

[1089] "İşçileri denetleme ve disiplin etme ile tüketicilerin taleplerini karşılama gereği olmadan kar etmek hayal ediliyorsa, bu hayalin gerçekleşmesi kapitalizmin sistematik istikrarsızlığıdır." (Weeks, 2006: 225).
[1090] "Bu yeni iktidar bloğu kamu kesiminin müdahalesi olmadan gün ışığı göremezdir ve son finansal krizin gösterdiği gibi, borcu merkeze alan kapitalist güç ve iktidar ilişkilerinin yeniden üretilmesine olanak tanıyan borç veren son merci olarak devlettir." (Lazzarato, 2014: 86-88).
[1091] Neoliberalizmin stratejik süreci kamu borcunun tedrici olarak dönüşümüdür ve yine devlete karşı borçluya dönülmesine paralel olarak, kamu borcu özel borçlara dönüşmektedir (Lazzarato, 2014: 91-92).

tarihsel örnekler kamu borcunun kapitalist gelişmede modern devlet ile birlikte var olduğunu göstermektedir. Böylece devlet borçları ilk birikimde kaldıraç görevi üstlenmiş ve devlet gelirlerinin artırılmasını sağlamıştır (Güngen, 2015: 284-286).[1092]Ayrıca devlet, uluslararası planda rekabet halindeki sermayenin ulusal yapıdaki hakimiyeti için gerekmiştir. Bu nedenle sermayenin uluslararasılaşma eğilimine karşın ulus devletler varlığı sürdürmektedir. Ulus devletin varlığını sürdürmesi sermaye birikim süreci için üstlendiği işlevlerle gerçekleşmiştir. Böylece zaman içinde yeniden yapılanarak sermaye birikiminin aracısı haline gelmiş, ancak sermaye birikimi de kapitalizm öncesi yapılar ve devletlerin çizdiği çerçevede yolunu bulmak durumunda kalmıştır (Güngen, 2015: 290).

1870'li yıllardan bu yana azgelişmiş ülkeler iktisat politikalarını kendi koşullarına göre değil, uluslararası finans sisteminin gerektirdiği şartlara uygun bir biçimde şekillendirmişlerdir. ASS'den başlayan süreçte, değişen koşullar nedeniyle farklı kur sistemleri uygulanmış ve bu koşullar tercihleri çeşitlendirirken aynı zamanda ikilemlere de neden olmuştur. Yani tarihsel süreçte uluslararası finans sisteminin tercihinde ikilemlerle karşılaşılmıştır. Buradaki ikilemin temel nedeni spekülatif atak tehlikesinin olmasıdır. Bu yüzden güven, ayarlama ve likidite olarak uluslararası finans sistemlerini temsil eden üçgeninin bir kenarı tercih edilebilmektedir. Bu şekilde tercihler daralırken, her tercih diğer bir amacın gerçekleştirilmesini önlemektedir. Devletin tercihi, öncelikli olarak hangi amacı gerçekleştirmek istediğine bağlı şekillenmiştir (Kansu, 2006: 20). İlk olarak ASS'de para, siyasetin dışında ve otomatik mekanizmalarla yönetilmiştir. ASS'den sonra BWS dönemiyle beraber, İkinci Dünya Savaşı sonrasında paranın siyasal yönetimi hakim olmuştur. ASS'de 19. yüzyılda sabit kur hakimdir ve bu sistem ulusal para ile altın arasında sabit fiyatı sürdürme yükümlülüğü yüklemektedir.[1093] Ulusal para altına bağlanması nedeniyle, sabit kurla mübadele edilmiştir. ASS'de, ithalat ve ihracatın denk olmamasından doğan dış ticaret açıkları, değerli maden ihracatı ve ithalatı yoluyla sağlanmıştır. Bu süreçte uluslararası sermaye hareketlerinin olumsuz etkileri de ortaya çıkmıştır.[1094] 19. Yüzyıl içinde, sadece meta hareketleri değil sermaye hareketleri de mevcuttur. Esas olarak Avrupa finans sermayesi altyapı yatırımlarını finanse etmiş ve büyük miktarlar da dış borç vermiştir. Bu çerçeve spekülatif sermaye hareketleri ve

[1092] "Yani 19. Yüzyılda kapitalist gelişmenin çıkışı sırasında tasarlanmış sistem değil, sermaye birikimi ve iktisadi gelişme için işlevselliğiyle dönüşerek yerleşen ilişkiler şebekesi vardır." (Güngen, 2015: 284).
[1093] Merkez bankası altın fiyatını istikrarlı tutabilmek için altın rezervlerini kullanmıştır. Birden fazla ulusal para bu şekilde altına bağlandığında, birbirine göre değerleri de sabitleştirilmiş olmuştur (Arın, 1997: 52).
[1094] Çünkü dönemin koşullarında, büyük hacimlerdeki döviz spekülasyonu istikrarsızlıklar yaratmıştır. Uluslararası sermaye hareketlerinin devalüasyona yol açabileceği korkusu da artmıştır (Arın, 1997: 53).

yabancı sermaye kaçışları nedeniyle laissez faire evresinde ASS istikrarsızlaşmış ve beraberinde serbest ticaret rejiminin yıkımında önemli rolü olmuştur (Arın, 1997: 52-53).

Kısa vadeli finansal akımlar, döviz kuru spekülasyonlarına yönelik hareketler olup, savaşlar, siyasal istikrarsızlıklar, finans sisteminin yarattığı krizler ve yüksek vergilendirme gibi risklerden kaçınmak amacıyla ortaya çıkmaktadır. Faiz arbitrajı ve yurt içi faiz oranlarının yüksekliği sermaye hareketlerinin ortaya çıkmasında belirleyici unsurlardan biridir (Tokdemir ve Günçavdı, 2011: 142). Çünkü finansal araçlar devreye girip tasarrufları ve riskleri bir havuzda toplamaktadır, bu sayede kısa vadeli borç alıp uzun vadeli borç verebilmektedir.[1095] Kamu borcunun içkin değeri yoktur, ama gene de fiyatları vardır. Devlet tahvilleri ve hazine bonoları, sadece alıcı için sermayedir, alıcılara yatırdığı sermayeyi göstermektedir. Kendi içlerinde sermaye değil, salt borç için alacak talebidir. Finans sermayesi için, gelirin nihai olarak algılanan kaynakları arasında bir fark yoktur. Bu nedenle kamu borcu, ipotekler, hisse senetleri ve tahvillere kazanç oranına, yatırım güvenliğine ve likiditesine göre yatırım yapılmaktadır.[1096] Sonuç faiz getirisinin, yapısında borçluluğun sermaye olarak görüldüğü kısa vadeli finansal akımların kaynağı haline gelmesidir. Her şey genişleyerek spekülatif sermaye hareketlerinin ürününe dönüşmekte ve finans sistemi de, bozulmanın doruğuna borçluluğun gerçek üretimi aştığı noktada ulaşmaktadır.[1097] Yani modern kapitalizmin içsel çelişkilerinin genelleştirilmesi ve çözülmesi finansal alana bağlıdır. Çünkü para sermayesinin dolaşımı aynı anda hem birikiminin kurtarıcısı hem de akıldışı biçimlerin kaynağıdır (Harvey, 2008: 342-343).

Çağdaş döviz kuru rejimi önceki dönemin sabit kur sistemi ile dalgalı kur sisteminin bileşiminden oluşmaktadır. 1980'lerin ikinci yarısından beri kilit paralar için güdümlü olarak dalgalanan döviz kuru sistemi hakimdir. Gelişmekte olan ülkeler için diğer dövizlere bağlı ve sabitleştirilmiş döviz kuru sistemleri söz konusudur. Bu ülkeler güdümlü ve serbest dalgalı şekilde hareket eden kurların geçerli olduğu daha esnek kur sistemi uygulamaktadır. Bu ülkeler esas olarak dalgalı kur uygulamasına rağmen, merkez bankası rezervlerini kullanarak döviz kuru ile dalgalanmayı güdümlü yapmaktadır.[1098]

[1095] Ayrıca, kar kapitalist ekonomideki tek gelir kaynağı değildir: rant ve vergiler de vardır. Bu gelirler, mevcut faiz oranıyla sermayeleştirilmekte ve hisseleri piyasada satılabilmektedir. (Harvey, 2008: 342).
[1096] "Böylece, sermayenin gerçek büyüme süreciyle olan ilişkisi ortadan kalkmakta ve sermayenin otomatikman kendini büyütme özelliğine sahip olduğu ikna edici hale gelmektedir." (Harvey, 2008: 342).
[1097] Finans sistemindeki bozulmada, paranın değer ölçüsü olması tehlikeye girmektedir. Öyle ki kriz esnasında, kredi paraların sağladığından daha sağlam bir parasal temel bulunmalıdır (Harvey, 2008: 343).
[1098] Kısacası, günümüzde tek döviz kuru sistemine yerine, üç temel döviz kuru ve bunlara ek olarak iki döviz kuru yönetim rejiminden oluşan sistem geçerlidir: Bağlı döviz kurları; Esnekliği bir döviz temelinde sınırlı kurlar; Daha esnek kurlar; Emekleyen kurlar ve Katlı kur sistemi. Esnek ve dalgalı döviz kuru sisteminde para otoriteleri belli bir döviz kurunu destekleme durumunda değildir (Arın, 1997: 55).

Döviz arzında ve talebindeki bütün dalgalanmalar yabancı paranın ulusal paraya göre fiyatının değişmesi ile denkleştirilmektedir.[1099] Döviz kurunun yabancı paralara bağlandığı durumda ise ulusal para değeri bağlı olduğu dövizin değerindeki değişmelere göre hareket etmektedir. Yani farklı döviz kuru sistemlerindeki dış denge mekanizmaları da farklılaşmaktadır.[1100] Döviz kurundaki değişmeleri belirleyen bu sistemler doğrudan uluslararası para ve sermaye piyasalarının işleyişini de belirlemektedirler. Uluslararası finans sisteminin bu koşullarında azgelişmiş ülkelerin; döviz kurunu, faiz oranını ve sermaye hareketlerini istikrara kavuşturabilecek iktisadi gücü yoktur. Ayrıca küresel sermayenin azgelişmiş ülkelere en az ödün verdiği alan uluslararası finans sisteminin biçimlendirilmesidir (Arın, 1997: 55-56). Yani döviz darboğazı ve spekülatif sermaye hareketleri uluslararası finans sisteminden bağımsız olarak gerçekleşmemektedir.

Finansal serbestliğe ve borca dayalı kapitalist küresel sistem, 2008 yılında derin bir krize sürüklenmiştir. Önce küresel finans piyasaları, ardından reel ekonomi ile birlikte, anaakım iktisadın bütün olarak derin bir krize girdiği ve paradigmayı oluşturan bütün mitlerin yerle bir olduğu tarihsel dönem yaşanmıştır (Sönmez, 2010: 136-139).[1101] 1970'lerin sonunda FED'in faizleri hızla ve yüksek oranda artması gelişmekte olan ülkeleri borç krizine sürüklemesinde görüldüğü gibi borç oranlarında dramatik artışlar gerçekleşmeksizin borç krizini getirmiştir. 2000'lerin sonunda küresel finans krizi, kredi piyasasının daralması ve Avro Bölgesi'ndeki ülkelerin borçlarını ödeyemeyeceğine dair kanı borç çevrimini zorlaştırarak derinleştirmiştir (Akçay ve Güngen, 2016: 117-122). Küresel finans krizi dünyanın başka bölümlerinde sonra Avrupa'da devlet borcu krizi etrafında yoğunlaşmaktadır. Borç krizi artık ABD ve AB'yi sadece son finansal krizin değil aynı zamanda modern kapitalizmin doğduğu ülkeleri de vurmuştur. Uluslararası finans sistemindeki alacaklı ve borçlu ilişkisi, tahakküm mekanizmalarını çaprazlama şiddetlendirmiştir çünkü bu ilişki hiçbir ayrım yapmamıştır. Bunlar sermaye karşısında borçlu olmuş, sermaye ise evrensel alacaklı olmuştur.[1102] Yani kamu borcu yoluyla tüm toplum borçlandırılmış, bu ise eşitsizlikleri engellemediği gibi aksine şiddetlendirmiştir. Küresel sistem, borç ekonomisi içinde soğurulmuştur. Art arda gelen finansal krizler,

[1099] Merkez bankası para arzı hedefini belirlemekte ve döviz kurunu iktisadi koşullara göre serbestçe hareket etmeye bırakmaktadır. Fakat eğer merkez bankası döviz fiyatındaki oynamaları döviz rezervlerini kullanarak döviz alımı ve satımı ile hafifletmeye çalışırsa bu güdümlü dalgalanmadır (Arın, 1997: 56).
[1100] Sabit kurda dış dengesizlik uluslararası rezervlerin değişmesine, rezervlerin birikmesine ve erimesine yol açmaktadır. Esnek ve dalgalı kurda dış açık/fazla döviz kurunun değişmesinin etkisini göstermektedir.
[1101] ABD'de ve gelişmiş ülkelerde devlet, krizi kontrol altına almak üzere piyasalara büyük miktarlarda para şırınga ederek, kendi eliyle serbestleştirdiği finans piyasalarını düzenlemeye gitmiştir.
[1102] Yani küresel kapitalizmin konusu krizin açığa çıkardığı mülkiyet bahsidir. Çünkü alacaklı ve borçlu ilişkisi sermaye sahibi olanlar ile olmayanlar arasında güç ilişkisini ifade etmektedir (Lazzarato, 2014: 7).

artık kamusal alanın tamamını işgal eden öznel figürü gün yüzüne çıkarmıştır. Söz konusu olan borçlandırılmış devlet figürüdür. Bu durumun nedeni, sermayeyi en zenginlere aktararak kamu açığını derinleştiren para ve maliye politikalarında değil, küresel bunalımdan kaçınmak için büyük miktardaki kurtarma paketlerine sevk eden finansal krizlerin gelişiminde aranmalıdır. Bu çerçevede yalnızca kamu maliyesini değil, aynı zamanda finansal sistemi de analiz etmek için borç ekonomisi ve borçlandırılmış devlet kavramlarından yola çıkılmalıdır. Buradaki iktisadi paradigma değiş tokuşa değil krediye bağlıdır. Aslında finans sisteminin evriminin temelinde eşitlik değil, asimetri vardır. Buna göre borçluluk, borçlu öznenin yaratılması mümkün kılan iktisadi ilişkidir. Böylece de borç ekonomisi, modern finans sistemi ile birlikte işlemektedir. Dünya kapitalizminin klasik iktisadi kategorileri, borçlanma tarafından yeniden tanımlanmaktadır. Bu yüzden borç ekonomisi koşullarını ve borçlandırılmış devletin yaratılmasını analiz etmek gerekmiştir. Çünkü küresel kapitalizmin genel iktisadi bunalımı, sona ermek şöyle dursun finansın yükselişi ile hala mali çöküş tehlikesi arz etmektedir (Lazzarato, 2014: 7-11).

Bu tür analizlere, yinelenen finansal krizlerinin üstesinden nasıl gelinebileceği konusunda tavsiyelerde bulunan hakim iktisadi değerlendirmelerden uzaklaşılarak başlanılmaktadır.[1103] Böyle bir durum devletin, kar odaklı spekülatif uygulamalardan kurtarmak için finans sermayesine kısıtlamalar getirdiğinde bile geçerlidir. Bu bağlamda küresel kapitalizm, basitçe serbest piyasa odaklı politika olarak değil sermaye ve devletin uluslararasılaşmasıyla nitelenen rekabetin bugünkü safhasına özgü iktidar ve güç ilişkileri olarak yorumlanmaktadır. Ayrıca tarihsel süreçte kapitalist gelişme ile finans hakimiyet kazanmış ve ekonomik yapıda nüfuza sahip olmuştur. Bu süreçte finans sermayesi Türkiye'deki özel durumla da örtüşmüştür. Kapitalist gelişmede finans sistemi, ekonomik yapıdaki dönüşümde birikim rejiminin temelini oluşturmuştur (Marois, 2012: 26). Türkiye'deki ekonomik yapı belirsizlikten muzdarip olmuş ve 1980'lerdeki uluslararası borç krizi işleri daha da kötüleştirmiştir. Türkiye'deki iktisadi bunalım, piyasa odaklı EİP ile sonuçlanmış, uluslararası finans kurumları bunu kolaylaştırmıştır. Böylece de 1980 sonrası idari-mali yeniden yapılanma giderek finans sermayesi lehine gerçekleşmiştir (Marois, 2012: 142). Yani 1980 sonrasına serbest piyasa ekonomisi deneyimi ile IMF ve DB'nin patronajı altında istikrar ve yapısal uyum politikaları damgasını vurmuştur. Böylece ihracata yönelik ekonomik büyüme modeli ile dış ödemelerin ve borç servisinin

[1103] "Bu değerlendirmeler, 1980'lerde neoliberalizme geçişle ortaya çıkmış, 1990'larda daha saldırgan, finans odaklı biçim alan finansal birikim rejiminde gelişmekte olan ülkelerde doruk noktasına ulaşan finans sermayesinin kollektif çıkarlarının, devletin mantıklı tercihlerini, çalışan sınıflarınınkinin üzerinde şekillendirdiği dönem olarak eşitsiz iktidar ilişkilerini sorgulamayı reddetmektedir." (Marois, 2012: 26).

yerine getirilmesi hedeflenmiştir. Fakat 1980 sonrasında iç borçlanma hızla tırmanmış ve 1990 sonrası borç faizi ödemeleri mali dengeleri sarsarak borç ekonomisi koşulları oluşmuştur. Bu sürecin sonunda 2000/2001 finansal kriziyle birlikte dış borç baskısı altına girilerek borçlandırılmış devlet konumuna sürüklenilmiştir (Sönmez, 2001: 31-32).

Alternatif perspektiften bakıldığında, finansal faaliyetlerin artış hızı ve finans işlemlerinin artan hacmi ile bunun gelişmekte olan ülkelerin üzerindeki etkilerine dair anaakım iktisadi açıklamalar sorunlu görünmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde finans sisteminin gelişmesi ne siyasi kararların yanlışlığı, ne dışarıdan içeriye doğru belirlenim ne de üretim ve finans arasında kopukluk ile açıklanabilir. Bu bağlamda küresel-yerel dinamiklerin bağımlılığı çerçevesinde, finansal sistemin gerek hacim gerekse hız olarak yükselişi iki temel nedene dayanmaktadır. İlki, gelişmiş ülkelerdeki sermayenin aşırı birikim krizidir. İkincisi, azgelişmiş ülkelerde yeni birikim rejimiyle ilişkilidir.[1104] Azgelişmiş ülkelerde finansal alanın genişlemesi, büyük sermaye gruplarının yaptığı stratejik tercihle ilişkili olmaktadır. Çünkü sermaye birikiminin ileri aşamasında döviz ihtiyacı, finansal sermayenin spekülatif sermaye hareketleri ile içerilmesine yol açmıştır. Bu süreçte ise, yerli sermayenin yabancı sermaye üzerinden iktisadi bütünleşmesi gerçekleşmiştir (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2008: 35-36). Türkiye örneğinde, para, meta ve üretken sermaye arasındaki üçlü ayrım, bu sermaye biçimleri üzerinde eşanlı kontrol kuran büyük holdingler için geçerlilik taşımamıştır.[1105] Küresel ölçekte genişleyen büyük sermaye grupları finansal sistemde kendilerine barınak bulmuş ve kamu maliyesi sayesinde kârlarını çoğaltmıştır. Sonuçta büyük holdingler, sermayeler arasındaki bütünleşme sayesinde, tüm ekonomik yapı üzerinde kontrol kurmuştur. Bu dönemde sermaye grupları arasındaki artık-değere yönelik mücadele, bankacılık alanı üzerinden devam etmiştir. Yüksek tutulan faizler bir yandan banka kurmayı çok kârlı hale getirmiş, diğer yandan sistemin kırılganlığını arttırmıştır (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 78-79).

Türkiye'de 1980 sonrasında küresel kapitalizme uygun işleyiş, idari-mali yapıda yeniden yapılandırılmayı yürürlüğe sokmuştur. Yeniden yapılanmanın tamamlayıcı çerçevesi serbest piyasa ekonomisinden başka bir şey değildir. Genel strateji bu olmakla birlikte sahnenin önünde ekonomik yapı yer almakta süreç finansal karakterli bir görünüm arz etmektedir. Yeniden yapılanmanın temeli kamu kesiminin serbest piyasa

[1104] "Yeni birikim, gelişmekte olan ülkelerde para sermaye temelinde biçimlenmektedir. Böylece, uluslararası finansal sermayenin gelişmekte ülkelere akışındaki artışın, sermaye birikim sürecinin bu ülkelerde ulaştığı aşamayla ilgili olduğu görülmektedir." (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2008: 35).
[1105] Büyük holdingler banka sahiplikleri sayesinde, ticari ve finansal serbestleşme diliminde mali kaynaklara ayrıcalıklı erişime sahip olmuştur (Ercan ve Yaman-Öztürk, 2009: 78).

ekonomisine tabi olmasıdır. Ekonomi iyi ama maliye kötü deyişinin esprisi de buradadır. Çünkü ekonomik yapıdaki dönüşümle, kronik kriz etkisini şiddetli şekilde kamu maliyesinde göstermiştir. Burada ekonominin iyiliği sermaye kesiminin çıkarı nedeniyle memnuniyetidir, maliyeni kötülüğü ise bunu sağlayan mali kaynakların elde edilmesinin sınırlarına varılmış olmasıdır. Birinci boyuttaki akımın şeması böyledir. İkinci akım ise yine finans odaklı gelişmekte olan ekonomik yapıda sermaye kesimi aracılığıyla küresel sermayeyeye yapılan aktarımdır. Bu aktarım mekanizmasıyla küresel kapitalizm ile bütünleşme ekonomik süreçleri tayin edici düzeye ulaşmaktadır[1106] Bu yapının işleyişi şöyledir: mali dengesizlik ve finansal kırılganlık ile temel kamusal faaliyetler için mali kaynak ve gelir yetersizliği gerçekleşmektedir.[1107] Yani Türkiye'de 1980 sonrası finansal birikim rejimi, 2000'lerin başında finansal krizlerle yeniden tıkanmıştır. Artık devlet aracılığıyla mali kaynaklarla beslenip gelişmeyi varlık nedeni haline getiren sermaye kesimininin egemenliğinin fiziki koşulları aşınmıştır (Levetoğlu, 1999: 70-72). Kısacası Türkiye ekonomisi, 1980'lerin başından itibaren istikrar ve yapısal uyum politikaları ile serbet piyasa mekanizmasına göre dönüştürülmüştür. Ayrıca buna kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşmek için serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme politikaları eşlik etmiştir. 2000'lerin başındaki dönem ise iktisadi bütünleşme doğrultusunda açığa çıkan ilişkiler kamu maliyesi ekseninde yoğunlaştırılmıştır. Ekonomik yapıdaki dönüşümün kurumsallaştırıldığı bu süreçte öne çıkan YUP, idari-mali düzenlemeler temelinde ilerlemiştir. Bu ilişkileri köklü biçimde dönüştüren YUP'un gerisinde ise, idari-mali yapıda serbest piyasaların etkin kılınması yatmıştır (Güzelsarı, 2008: 95).

Küresel kapitalizmin genel stratejisinin motoru finans sermayesi basit bir spekülatif sistem değildir. Bu bağlamda finansal kesim, reel ekonominin karşısına çıkarıldığında süreç tam olarak anlaşılamaz. Çünkü finans sermayesi, en uygun biçimini oluşturarak sermayenin gerçekleşmesidir. Uluslararası finansal akımlar ise, sistemin temel yasalarını gerçekleştirmektedir.[1108] Bunlar da menkul kıymetlerin likit biçimine, sermaye hareketliliğine ve bir ülke ile karlılıktan diğerine geçiş hızına bağlıdır. Bu likidite sermayenin temel yasasını gerçekleştirilebilecek güçtedir (Lazzarato, 2014: 119-120). Küreselleşme ise, finans başta olmak üzere ticaret ve sanayi sermayelerinin kısıtlamaya

[1106] Bu iktisadi hayatın zemininin teknik görüntüsü şöyledir: ekonomide istikrar arayışları, sürekli olarak enflasyonu düşürme politikaları, IMF ile istikrar ve yapısal uyumun işleyişi, özelleştirmelerin devam etmesi ve talep edilen yasal düzenlemelerin programlı bir şekilde hayata geçirilmesidir (Levetoğlu, 1999: 71-72).
[1107] Çünkü devletin neoliberal iktisat politikaları nedeniyle vergi gelirleri sürekli azalmaktadır. Ayrıca kamu maliyesinde vergi sisteminin bu tablosu tek başına durumu açıklayamamaktadır (Levetoğlu, 1999: 72).
[1108] "Finans, yalnızca güncel akışları değil mümkün akışları, baştan soyut para miktarları, sermaye para tarafından ifade edilen gelecekteki zenginlik akışlarını da değerlendirmektedir." (Lazzarato, 2014: 119).

tabi olmaksızın egemen olduğu ve ulusüstü finansal kurumlarının dünya ekonomisini yeniden şekillendirdiği süreçtir.[1109] Küreselleşmenin araçları; dış ticarette, doğrudan yatırımlarda ve uluslararası sermaye hareketlerinde serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirmedir. Böylece bir yandan bütünleşme ve kuralsızlaştırma, diğer yandan serbestlik ve özelleştirme kendi aralarında bağlantılıdır. Bu çerçevede finansal serbestlik, sermayeye yüksek getiri sağlama sorununu çözmek için gerekli koşuldur. Küreselleşme ise finansal serbestlik için ana çerçeveyi sağlayıcı ögedir (Sönmez, 2004c: 113-115).

Küreselleşme serbestleşme, kuralsızlaştırma ve özelleştirme ile ulus devletlerin hareket alanını kısıtlamaktadır. Burada temel sorun azgelişmiş ülkelere ilişkindir.[1110] Gelişmekte olan ülkelerin sürece uyum göstermedeki çabaları artırmıştır. Ancak bu ülkelerde iktisadi bütünleşmenin dayandığı sınırlar yüzünden ortaya çıkan cari açık, finansal serbestliğe bağlı olarak yabancı sermaye girişinin yarattığı finansal kırılganlık ve 1990'ların sonlarına doğru mali dengesizlik reel ekonomiyi de sarmalayarak finansal krize neden olmuştur (Sönmez, 2004c: 120-121). Yani küreselleşme sürecinde 1990 yıllarda gelişmekte olan ülkeler krize sürüklemiştir. Bu bağlamda Türkiye'deki yüksek KKFA ile birlikte reel sektörü de etkileyen likidite krizi patlak vermiştir. Dolayısıyla sermaye hareketleri ve döviz kuru rejiminin serbestleştirildiği koşullarda krizlerin sıklığı artmıştır (Sönmez, 2005b: 4). Ayrıca, kriz borç krizi yanı sıra likidite, bankacılık ve döviz krizlerini de içeren ögeler barındırmıştır. Küresel ölçekte sermayenin uluslararasılaşması, finansal krizin gelişiminde rol oynamıştır. Çünkü tanımı gereği sermaye sonsuzdur. Sermaye istikrarı değil, üretim ve yeniden üretim biçimlerinin sürekli altüst oluşunu hedeflemektedir. Sürekli istikrarsızlık, kalıcılık arz eden asimetri, devamlı korunan eşitsizlikler, sermayenin gerçek yasalarıdır. Yani kriz istisna değil, sermayenin kuralıdır.

1980 sonra kamu borcu ile ekonomik büyüme arasındaki derin ilişkiler ortaya çıkmıştır. Uluslararası finansman, azgelişmiş ekonomilerin vadesi gelen borçlarını geri ödemesinin çok ötesinde etkilemiştir. Aynı zamanda borç veren gelişmiş ekonomilerin hak talep etmesine de neden olmuştur. 1980 sonrası iktisadi bunalımlar zor durumdaki borçlulardaki aşırı kısıtlamalar sayesinde denetim altında tutulabilmiştir. Yapısal uyum süreci olarak bu kısıtlamalar azgelişmiş ekonomilerde kronik kriz haline neden olmuştur. Finansal ve mali kriz zincirinin gündeme gelmesi borç idaresini getirmiştir. [1111] Bu süreçte

[1109] "Kapitalist küresel sistem, kayıtsız şartsız büyük sermaye egemenliğini dünya ölçeğinde tesis etmeye yönelmiştir ve serbest piyasaya dayalı tepeden küreselleşme biçimini almıştır." (Sönmez, 2004c: 113).
[1110] Bu kategorideki ülkelerde süreç yıkıcı niteliktedir. Çünkü küreselleşme dalgasıyla sürüklenmektedirler.
[1111] "Bugün yerel ve ulusal krizler, küresel ve uluslararası ekonomik durgunluğu derinleştirip bir finansal krize dönüştürerek tehlikeli bir yıkıma neden olmaktadır." (Arnaud, 1992: 118-121).

iktisadi gelişme kavramı çok kullanılmıştır ama somut olarak azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkamamıştır. Borçluluk sorunu, YUP ile mali yapının daha bağımlı hale getirilmesi sonucu serbest piyasa yoluyla çözümlenmiştir (Arnaud, 1992: 118-121). Aslında kamu borcu ekonomik büyümeye mani olmamış, tam tersine küresel ekonominin öznel itici gücünü olmuştur. Yani alacaklılar ile borçlular arasında güç ilişkisinin yaratılarak borç ekonomisinin gelişimi, isrikar ve yapısal uyum politikaların stratejik merkezi olarak programlanmıştır. Bu süreçteki dönüm noktalarından biri 1979 yılıdır. [1112] Burada, büyük kamu açığının oluşması mümkün kılınarak borç ekonomisine kapı aralanmış ve alacaklılar ile borçlular arasındaki güç ilişkisi tersine döndürülmüştür. Böylece uluslararası finans sisteminde 1979'dan sonrası kamu borcu çerçevesinde yapılandırılmış ve borç ekonomisi koşulları gelişim göstermiştir. Devlet, finansal serbestlik ile sınırlı kalmamış, bunların işleyişi için iktisadi kurumsallaşmayı da tesis etmiştir. Para politikaları, ücret deflasyonu, kamu harcamalarının azaltılması ve vergi indirimleri borçlandırılmış devletin yaratılması yolunda birlikte yürütülmüştür. Bu süreçte ortaya çıkan kamu borcu krizi böyle bir durumun yaratılması ile çelişki arz etmemiştir. Çünkü bu durum küresel kapitalizmin derinleştirilmesinden başka bir şey değildir. Son finansal kriz de, borçlandırılmış devlet iktidar bloğu tarafından neoliberal iktisat politikalarını derinleştirmek için bir fırsat olarak görülmüştür (Lazzarato, 2014: 25-27). Yapısal uyum sürecinden kaynaklanan ekonomik büyüme, krizlere neden olmuştur. Bu büyüme süreci, finansal sermayenin varlığını, gelir eşitsizliklerini, nüfusun yoksullaşmasını ve azınlığın zenginleşmesini beslemek üzere programlanmıştır.[1113] Bu çerçevede sermayenin sonsuz birikim süreci, yalnızca finansal sermayenin temsil ettiği dolaşımı yönetmemekte, aynı zamanda organize sermayenin yıkıcı eğilimi de olmaktadır (Lazzarato, 2015: 202-203).

Kapitalist dünya sisteminde konjonktürel ve yapısal olarak krizler yaşanmaktadır. 1825'teki ilk krizden 1974-1975'teki krize dek, eşit aralıklarla krizler patlak vermiştir. 1980 sonrası ise borç ve likidite krizleri özellikle gelişmekte olan ülkelerde görülmüştür. Aslında istikrar ve yapısal uyum politikalarına bağlı olarak krizin görüntüsünde değişiklik olmuştur. Finansın yükselişi ve serbestleşme ile bütünleşmeyle birlikte benzer özelliklere sahip krizler ekonomik yapıda gözlenmiştir. Sermaye hareketlerindeki denetimsizlik, düşük kur ve yüksek faiz ile spekülatif kazanç sağlayan ekonomiler, patlamaya hazır finansal köpüğe dönüşmüştür (Sönmez, 2005b:16-18). Yani küresel kapitalizm ile birlikte

[1112] 1979'da piyasa faiz oranları iki kattan fazla yükseltilmiştir. Bu yüksek faiz oranları ile birlikte artan yeni borçlanma ve dış borç kalemleri yaratmıştır (Lazzarato, 2014: 26).
[1113] 1970'li yıllardan beri kriz vardır ancak Kuzey ülkeleri zenginliğini ikiye katlamıştır. Buna rağmen, borsa, vergi cennetleri, çok uluslu şirketlerin bilançoları ve banka hesapları dışında hiçbir yerde para yoktur.

düzenli nitelikte finansal krizler yaşanmıştır. Bu süreçte gelişmekte olan ülkeler kriz örneğini oluşturmuş, finansal serbestlikle bu ekonomilere yönelen yabancı sermaye kamu borcunu doğurmuş ve döviz ile likidite krizleri ise bu borç kısır döngüsüyle ifadesini bulan mali dengesizliklerin tezahürü olmuştur (Önder ve Balseven, 2009: 83-84).

Burada bir geçiş sözkonusudur: Borç, kapitalist gelişmede içkin bir varlığa sahiptir. Böylece kapitalizm sonsuzu ekonomik yapıda yeniden icat etmektedir: Değer ile paradan doğan ve borç sayesinde sınırlarını zorlayan sermaye hareketleri.[1114] Laissez faire ve küreselleşme evresinde, bunu gerçekleştiren finans sistemi (banka ve borsa) ve borç (kredi) mekanizmasıdır.[1115] Ayrıca finansal krizlerde açtığı zararların telafisi gelir olarak yani ücret, kamu harcamaları ve satın alım gücü sayesinde karşılanmaktadır. Para borçtan türeyip, üretim için üretimin sonucuna bağlanması küresel kapitalizmin başlıca dönüşümlerinden biridir. Buradaki borçlanma sistemi vergilendirme ile tamamlanmıştır. Çünkü liberal/neoliberal iktisat politikaları kapitalist gelişme sürecinde ayrılmaz biçimde devlet/kamu maliyesine gerek duymuştur (Lazzarato, 2014: 73-77). Azgelişmiş ülkede mali yapı sermaye birikim sürecinin aracı olmuş ve birikim rejiminin maliyetini üstlenmiştir. Bu çerçevede borç yükünü hafifletmeyi amaçlayan devletler, hızlı borçlanma sürecine girmiş ve borç yükünü ağırlaştırmıştır. İstikrar ve yapısal uyum politikalarının sermaye birikim sürecinde araç olarak kullandığı mali yapının dengesiz hale gelmesiyle etkin bir politika için gerekli araçlar borç ödeme stratejisi doğrultusunda tasfiye edilmiş ve borç idaresi ön plana çıkarılmıştır. Diger taraftan azgelişmiş ülkelerin finans sistemi aracılığıyla döviz talebi karşısında ise, küresel sermayenin değerlendirme ihtiyacı gelmiştir. Bu karşılıklı ihtiyaçlar borç ekonomisini doğurmuş; küresel ölçekteki hiyerarşik konumlanış borçlandırılmış devletin azgelişmiş ekonomik yapılarda gelişmesine neden olmuştur. Böylece finansal serbestlik yörüngesinde yabancı sermaye girişi ekonomik büyüme için gerekmiş ve dış finansman cari açığı ötesinde işlevlere sahip olmuştur. Yabancı sermaye girişi dış borcu artırmış, rezerv birikimine katkı yapmış, spekülatif sermaye hareketlerini beslemiş ve sonuçta borç ekonomisinin belirleyicileri arasında yer almıştır (Sönmez, 2004b: 272). Kısacası, finansın yükselişi ile sürekli krizlere maruz kalan ekonomik yapıda kamu borcunun sürdürülebilir olmasının anlamı ve koşulları incelenmiştir. Burada maliyenin serüveninde sermaye grupları açısından özellikle borçluluk sorunu ön plana çıkmıştır. Borçluluk sorunun izlenmesi ve

[1114] "Kapitalizmle birlikte, sermayenin değerlemesi ve içselleştirilmiş borç birbirini besleyen sonsuz süreçler haline gelmiştir." (Lazzarato, 2014: 77-75).
[1115] "Yani sermaye olarak para değişime uğramış bir iktidardır, yaratıcı akımdır ve simgesel güçtür. Çünkü geleceği bağlayan dayatma gücünü ifade ederek yaratma iktidarını oluşturur." (Lazzarato, 2014: 75-76).

sürdürülebilirlik koşullarının tanımlanması uluslararası finans sistemin önde gelen faaliyetleri olmuştur. Bu süreçte alacaklı ve borçlu ilişkisi ekonomik yapıların tamamını biçimlendirmiştir. Söz konusu olan, liberalizmi ve neoliberalizmi özetlemek değil ama borç ekonomisi aracılığıyla devletlerin yapısal değişimini ve dönüşümünü yeniden okumak için asli zemini ortaya koymaktır. Burada kamu borcu mekanizmasıyla tarihsel süreçte borçlandırılmış devletin yaratılması sözkonusudur.

Kamu Borcu Krizi, Döviz Darboğazı ve Mali Dengesizlik

Modern finans sisteminin oluşumunda önemli olan borçlanma, kapitalizmin açgözlülüğünün ifadesi olması şöyle dursun, yatırımları yönlendirerek eski düzenin yıkılmasının ve yeni yapının yaratılmasının biçimlerini belirlemiştir. Çağdaş finans sistemi ise, ekonomi ve siyasetin örtüştüğü yıkma ile yaratma politikasının merkezinde yer almaktadır. Dolayısıyla ekonomik yapının devlet borçları/kamu borcu tarafından nasıl şekillendirdiğini anlamak için, finans sistemi ve mali yapı arasındaki iktisadi şebekeleri ortaya koymamız gerekmiştir. İşte liberalizm ve neoliberalizm ile birlikte bir örneklik tarzda gerçekleşen işte budur. Borç olarak para, eski geleneksel düzeni yıkmak ve yeni kapitalist yapı yaratmak için kullanılan stratejik silah olmaktadır. Böylece borçlanma mekanizması sadece reel ekonominin basit bir işlevi olmayıp, artık kollektif sermayedarı ve farklı kesimlerinin ortak sermayesini temsil etmektedir (Lazzarato, 2014: 65-67).

Borçluluk ve borç krizi özellikle Türkiye'de her zaman beraberce gündeme gelmektedir. Ekonomik yapıda borçlanma en olağan faaliyetlerden biridir. Her zaman borç verenlerle borç alanlar vardır ve krediler verilerek geri ödenir. Dolayısıyla borçluluk sermaye birikim koşullarında çok olağandır ve böylece borç krizleri de borçluluk kadar olağandır. Tarihsel süreçte, dünya kapitalizminin erken biçimlerinde borç krizleri yaşanmıştır. Her zaman borcunu ödeyemeyen tekil borçlular olmuştur. Sorunu kriz haline getiren çok sayıda tekil borçlunun borcunu ödeyememesiyle kamu borcu krizi biçimini almasıdır. Bu bağlamda devlet borçlarının sürdüremeyecek hale gelmesi borç krizinin nedenidir. Tarihsel olarak uluslararası borç krizi, özellikle kamu borcu krizi, her zaman siyasi olarak çözülmüştür. Hatta modern devletin doğuşu bile borç krizlerinin siyasi bir çözümü olmuştur.[1116] Çünkü modern devlet için vergi, borçlanmadan, bankanın eline

[1116] "Krallıklar döneminde krallar giderleri için kendi varlıklarını kullanmışlar ve bunlar yetmeyince özellikle de savaşlar sırasında, bankerlerden borç almışlardır. Ama sonradan bu borçlar ödenemez hale gelince ve giderler borçlanma ile karşılanamayacak kadar büyüyünce, düzenli bir gelir kaynağı bulma zorunluluğu ortaya çıkmıştır ve modern vergi devleti bu gereksinimlerden doğmuştur." (Arın, 1997: 50).

düşmeden güvenilir gelir kaynağına sahip olmak anlamına gelmiştir. Böylece sermaye grupları ve devlet ilişkilerinin mali bunalımları siyasi olarak çözülmüştür. Aslında dış borç krizleri kadar iç borç krizlerinin çözümü de siyasi olmuştur.[1117] Dolayısıyla küresel kapitalizmde uluslararası borç krizi hegemonya ilişkilerin çerçevesinde çözülmüştür. Burada hegemonya ilişkisi olarak finans sistemi ile borç ekonomisi arasındaki ilişkilerin niteliği gündeme gelmiştir. Bu çerçevede borç krizleri kapitalist gelişme sürecinde esas olarak uluslararası finans sisteminin işleyişinden kaynaklanmıştır (Arın, 1997: 50-51).

Osmanlı devletinin sürüklenmiş olduğu mali bunalımda, devlet borçları önemli bir etken olmuştur. Çünkü bu süreçte DUİ, idari-mali yapının etkili unsuru olmuş ve iktisadi hayat üzerinde tahribata yol açmıştır. Bu nedenle dış borcun yol açtığı yoğun mali baskılar açısından Osmanlı Devleti anlamlı örnek oluşturmuştur. 19. yüzyılda sömürgeler (Asya ve Afrika), bağımsızlıklarını elde etmiş olan ülkeler (Latin Amerika) ve eski devletler (Osmanlı ve Çin) arasında iktisadi açılardan önemli farklılıklar bulunmasına karşın, laissez faire evresinde serbest ticaret politikalarından farklı derecelerde olsa da etkilenmişlerdir. Buradaki ülkelerin dış borç süreçlerinden şunlara ulaşılmaktadır; dış borçlanma ivme kazanmış, ilk borç krizi yüzyılın son çeyreğinde belirmiş ve borç veren gelişmiş ekonomiler bu ülkeleri mali yönden denetimleri altına almıştır. Bu evrede serbest ticaret rejimi benimsenmiş ve 1873 finansal krizi kritik eşik olmuştur. Bir bütün olarak 19. yüzyılın dünya kapitalizmi rekabete dayanmıştır. Serbest ticaret ile yeni birikim rejimi oluşturularak kapitalist dünya ekonomisinin önde gelen özelliği meta ihracı olmuştur. Sermaye ihracı meta ihracından ayrı olarak önem kazanmıştır. Burada dış kredi, geri kalmış ülkelerin mali bağımlılığında ve finansal baskı altına alınmasında kullanılmıştır (Sönmez, 2010: 125-126). Geri kalmış ülkeler 19. Yüzyılın ikinci yarısında dış krediye sürekli başvurmuş ve ithalatın finansmanına ile dış ticaret açığın kapatılmasına yönelik olmuştur. Böylece iktisadi paritelerdeki istikrarsızlık nedeniyle sürekli olarak altın satmak zorunda kalınarak dış borç arayışına girilmiştir. Dış borçlanma, hisse senedi aracılığıyla devlet tahvili çıkartılarak gerçekleştirilmiştir. Sonuçta 1850-1880 evresinde geri kalmış ülkelerdeki dış borçlanma önemli boyutlara ulaşarak mali yapıyı bağımlı hale getirmiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti de, dış borç ödemesini gerçekleştirmede zorluk çekerek borç ertelemesine başvurmuş ve 1875-76'da mali iflasını tamamen ilan etmiştir.

[1117] "Borçlanıp borcunu ödemeyip iflas etmek bir siyasi seçiştir. Çözüm şu anlamda siyasidir: Bütün borç krizlerinde hegomonik güç egemenlik ilişkisi yeniden tanımlanmaktadır. Kriz sırasında egemen güçler, borcu nasıl ödeyeceğini tanımlayarak, ödeme koşullarını belirleyerek, borcun fiyatını saptayarak, bunun için baskı oluşturarak, yaptırım uygulayarak güçlerini yeniden tanımlamaktadır" (Arın, 1997: 50-51).

Osmanlı Devleti, Sanayi devriminin getirdiği koşullarla dünya pazarlarına açılan ve bunları adım adım gerçekleştiren İngiltere ile 1838 yılında STA imzalanmıştır. Meta hareketlerine tek taraflı serbestlik getiren antlaşmalar, böylece eklemlenme sürecinin yeni aşamasını dünya pazarlarında oluşturmuştur. Yani, miktar kısıtlamaları, tarife dışı engeller ve yerel tekeller kaldırılmış, ithalat ve ihracat vergileri de indirilmiştir. 1838 sonrası Osmanlı ekonomisi dünya pazarlarındaki ticari bağlara, Batılı büyük devletlerin baskısıyla sürdürülen iktisadi modernleşme ve dışa açılma çerçevesinde katılmıştır. Bu ticaret anlaşmaların etkisi, ulaştırmasın ve haberleşmedeki teknolojik değişimlerle birleşince, dış ticaret rejiminde ticari açıklığı yani yıllık büyüme hızını büyütmek olmuştur. Fakat dış ticaret açıkları henüz büyük boyutlara ulaşmamıştır. Osmanlı Devletinin asıl dünya kapitalizmine eklemlenmesi dış kredi yoluyla Avrupa piyasalarının finansal ağına çekilişiyle Kırım Savaşını izleyen yıllarda başlamıştır.

Osmanlı Devleti yurtiçinde aracı sermayedar olarak Galata Bankerlerinden sürekli borç almıştır. Galata Bankerlerinin etkinlikleri de STA ile kapitülasyonlar ve devletin maliyesinin bunalımına koşut biçimde artmıştır. Kırım Savaşı, artan askeri masrafların karşılanması sorunuyla birlikte gemiştir. Zaten impratorluk hazinesi sıkıntılı, parasal sistemi isrikrarsız ve mali sorunlarını çözememiş, Galata Bankerlerinin eline düşmüş ve bu nedenle sürekli dış krediye baskısı altındaki Osmanlı maliyesi, Kırım Savaşıyla birlikte dış borca açılmıştır. Buna iç borçlanma tahvillerinin yurtiçi piyasalarda satışı eklenmiştir. Yani Osmanlı ekonomisi Avrupa piyasalarının finansal ağına düşmüştür. Aslında Galata Bankerlerini güçlendiren iç borçlar aynı zamanda bu süreçte dış borca dönüşmüştür. 1854-1875 arasında yani 20 yılda 16 kez dış borçlanma yapılmıştır. İhraç ettiği kağıtların nominal değerinin ancak yarısı devlet maliyesinin eline geçmiş, bu parada eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla dışarı transfer edilmiştir. 1876'de devlet borçları tamamen ödenemez durumda kalındığı için de mali iflas gerçekleşmiştir.

Bu süreçte Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine eklemlenmesine, yani Avrupa finansal piyasaları ile bütünleşmesine iyi bir gösterge dışarıdaki krizlere artan duyarlılığıdır. 1873 yılında Viyana Borsasındaki finansal panik bütün Avrupa ve Amerika borsalarını sarmış, izleyen ekonomik kriz uzun süre sürmüştür. İşte Osmanlı Devleti'nde bu krizlerin yayılması sürecinde mali iflas patlak vermiş ve borç ödenemez duruma düşülerek mali krize girilmiştir. Bunun sonucunda borçlarını ödeyebilmesini sağlamak üzere 1879 yılında RSİ kurulmuş ve bazı gelirler alacaklı Galata Bankerleri ve BOŞ'a bırakılmıştır. Bunun iyi işlemesi üzerine RSİ, 1881 yılında Avrupalı alacaklıların oluşturduğu DUİ'ye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, 19. yüzyılda laissez faire evresi ve

serbest ticaret rejimiyle; dış krediler süreklilik kazanmış, sermaye ihracı sonucu ilk mali kriz yüzyılın son çeyreğinde patlak vermiş ve borç veren Avrupa finans sermayesi iktisadi yönden yoğun olarak sömürdükleri geri kalmış ülkeleri mali denetim altına almıştır.

Bu dönemde kambiyo fiyatındaki düşüş, yani Osmanlı lirasının, İngiliz sterlini karşısındaki değer kaybı ile finansal kriz derecesine ulaşılmış ve dış ticaret rejimindeki ödeme güçlükleri ancak dışarıya önemli ölçüde değerli maden çıkışıyla aşılmıştır. Dönem içerisinde döviz kurlarında, yerli ile yabancı çeşitli metal paraların birbirleriyle mübadele oranlarındaki oynamalar ve başta Osmanlı borçlanmaları olmak üzere her türlü tahvil ve hisse senetlerinin hareketli bir pazarının oluşturması, İstanbul, Londra, Paris ve Viyana'yı içine alan geniş finansal ağda spekülasyonları olağan hale getirmiştir. Belirli dönemlerde şiddetlenmiş iktisadi bunalımlar, DUİ'nin kurulmasıyla birlikte yerini nisbi ekonomik istikrara bırakmıştır. Kuşkusuz DUİ ile mali yapının ve BOŞ ile de parasal sistemin kesin bir denetim altına almasının döviz piyasasındaki nisbi istikrarda ve dış finansman ihtiyacının azalmasında önemli katkısı olmuştur. Bu makroekonomik istikrar, mali dengesizliğin ve döviz darboğazının tümüyle ortadan kaldırmamıştır.

Osmanlı ekonomik yapısında; 1879 yılında RSİ, borçlanmanın sürdürülebilirliği ile tarımsal üretimin ve ihracat gelirlerinin kontrolü sağlamak için Avrupalı devletlerin Osmanlı tahvillerini alarak yapmış oldukları yatırımların teminatı olarak kurulmuştur. 1881 yılındaki DUİ ise, hem borç idaresinde Avrupa finans sermayesi için garantör olacak olan kurum olarak hem de dünya kapitalizmin yeni denetim mekanizmaları içinde devlet finansman sorununa çözüm olarak kurulmuştur. Diğer tarafatan BOŞ'da, ekonominin dış açılmasında borçlanma ilişkileri ile dünya kapitalizmine eklemlenme sürecini üç temel özelliği ile yürütmüştür. İlk olarak, merkez bankası konumuyla emisyon ve borçlanma ilişkisinde yer alarak devletin finansmanı ile para sistemini düzenlemiştir. İkincisi, yabancı sermayenin dış borçlara talip olması ve doğrudan yatırımlarının finansmanında aracı kurum olmuştur. Aracı kurum olma özelliği BOŞ'un, hem mevduat bankacılığı işlevine sahip olmasından, hem de çalışanların Osmanlı uyruğundan olmasıyla yerel olmasından kaynaklanmıştır. Üçüncü ise, dünya kapitalizmine eklemlenme sürecinde önemli olan DUİ'de yer alan delegesi ile Osmanlı Devletini temsil etmiştir.

Osmanlı Devleti, alacaklı devletlerin temsil edildiği mali yapının bağımlılığı karşısında bir yarı sömürge ekonomisine düşürülmüştür. Bu mali yapının içerdeki kurumlarıysa aradaki süreçte oluşturulmuştur. Böylece de Avrupa finans sermayesiyle bütünleşen GB devreye girmiştir. Avrupa finans sermayesinin diğer önemli kurumu ise

İngiliz ve Fransız sermayesiyle 1863 yılındaki BOŞ olmuştur. Devlet maliyesinin bunalımı ve kağıt para basmasının yarattığı değer değişkenliği finans sermayesini zarara soktuğu için, BOŞ emisyon yapma yetkisini devralmıştır. Osmanlı Devletinin bu yetkiyi devretmesinin nedeni Avrupa devletlerinin aksi halde dış borç vermeyeceklerini bildirmeleridir. Böylece Osmanlı ekonomisi fiilen ASS'ye bağlanırken kendi senyoraj, hakkından da vazgeçmiştir. Kağıt para basarak kaynak sağlama yerini, vergi gelirlerini artırmadaki kısıtlar dolayısıyla zorunlu biçimde iç ve dış borçlanmaya bırakmıştır. Böylece DBA'nın yüksek tuttuğu faizler ve borçların anaparaları güven içinde Avrupa finans sermayesine akabilmiştir. Bu temel finansal kurumlar, bir dizi yabancı bankalarla birlikte, Osmanlı maliyesini yurtdışı kaynaklı finansal alana eklemlemiştir. Gelir artışı olmayınca faizin dahi yeni borçla ödenmesi gereği doğmuş, Avrupa'daki finansal krizle birleşince, bileşik faizle büyüyen borçlandırılmış devlet ortaya çıkmıştır.

Düzenli dış borç ödemeleri ve dış ticaret rejiminde koruyucu tedbirlere başvurma imkanının bulunmaması, ekonomide mali dengesizliğin devamına yol açmıştır. Osmanlı, fon talebini 1840'lardan itibaren bir şekilde Avrupa finansal piyasalarından karşılamıştır. Fon arzının görece esnek olmasına karşılık, artan devlet giderlerinin baskısı ile esnek olmayan bir fon talebi mevcut olmuştur. Uzun vadede, sermaye talebi Avrupa finans sermayesinden borçlanmak suretiyle karşılanmıştır. Çünkü dış borçlanmadaki yüksek faiz oranları, yabancı sermaye girişinin sağlanmasında da esaslı araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devletinin tahvil ihraç etmek suretiyle giriştiği uzun vadeli borçlanma, büyük ölçüde onun kısa dönemdeki devlet finansmanı yöneliktir. Aslında ilk aşamada dalgalı borçlarla devlet giderleri finanse edilmektedir. Hacmi değişmekle birlikte önemli düzeylerdeki dalgalı borçlar, uluslararası sermaye hareketlerinden bağımsız değildir. Çünkü yabancı sermayenin spekülatif borç ilişkisi ile elde ettiği birikim ve sermayenin uluslararasılaşmasında rol oynayan yerel sermayenin birikimleri kapitalist gelişmeye yönelmemiştir. Burada, Osmanlı Devletinin sermaye birikim üzerindeki düzenleyici rolünün etkisi de olmuştur. Böylece Avrupa finans sermayesi, yurtiçinde sermayeler arası rekabet ve sermayenin uluslararasılaşma ile ilgili koordinatları belirlemiştir.

Galata Bankerlerini, finansal aracı olarak bankaları kurmaya iten dış borçtan elde edilen yüksek faizlerin ötesinde, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine eklemlenme sürecinde sermayenin uluslararasılaşması ve sermayeler arası rekabet olmuştur. Galata Bankerlerinin bu kurumları kurmaya iten sebep, elde edilen yüksek karlar mı yoksa Avrupa kapitalizminin başarılı girişimlerinin sağaldığı itibardan mı kaynaklandığı sorusu önemlidir. Bunun yanıtı sermayenin uluslararasılaşma eğiliminde

ortaya çıkmaktadır. Çünkü Avrupa kapitalizmi, ileri aşamalarda sermaye ihraç ederek, altyapı yatırımları ile imparatorluğu yarı sömürge ekonomi haline getirmiştir. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sistemine açılmasına paralel olarak, artı ürünün denetlemesi piyasa mekanizmasına geçmiştir. Bu değişimle, mülkiyet ve servet ekonomik yapı da önemli olmuştur. Ancak buradaki aracı bankerler banka değildir ve bankerlerin çoğunu kendileri için önem taşıyan ticari faaliyetteki çıkarlarından koparmak zordur. Yani bankacılığın ortaya çıkaran nedenlerden biri, imparatorluğun tarım ürünlerinin ticarileşmesi yoluyla kapitalist dünya ekonomisine eklemlenmesidir. Ancak buradaki ekonomik ilerleme gelir olarak imparatorluk hazinesine gitmemiş, Gayrimüslim aracılar ile dış ticaret vergi dışında kalmış ve geleneksel vergilerle artan giderleri karşılamamıştır.

Sermaye birikimi ve kapitalist ilişkiler, Osmanlı ekonomisinde borçlanma ilişkisi üzerinden oluşan finans ve ticaret sermayesi birikiminin gelişimini zorunlu kılmıştır. Galata Bankerleri yatırım yapmak yerine, en karlı ve risksiz yatırım alanlarını, kilometre güvencesi ile karlılığı devlet tarafından güvence altına alınan demiryolu yatırımlarında olduğu gibi yabancı yatırımcılara bırakmayı ve onların aracısı olmayı tercih etmiştir. Osmanlı ülkesinde doğrudan yabancı sermaye yatırımları, Avrupa finans sermayesinin devlet ile borçlanma ilişkisi içinde imtiyaz hakkı ile gerçekleşmiştir. Bankaların yatırımlara aracı kurum olması ise daha çok demiryolu yatırımlarında söz konusu olmuştur. BOŞ'un yabancı yatırımcılar için aracı olması, Osmanlı ekonomik yapısında kapitalist ilişkilerin yerleşmesinde finans sermayesinin sanayiyi finansmanında elde edeceği yatırım karı ile kredi mekanizmasında yer alarak elde edeceği faiz geliri arasından bir tercih yapmak durumunda kalmaktan henüz uzak olmasından kaynaklanmıştır.

Avrupa kapitalizmi gelişmesinin her aşamasında Osmanlı ülkesinden tavizler koparark zenginleşmeyi bilmiş, ama Osmanlı Devleti hiçbir dönemde sömürge olmamıştır. Avrupa'nın zamanla çevreleştirdiği Osmanlı ekonomisi, 19. yüzyıl ticaret sermayesinin uluslararasılaşması sürecinde Batılı büyük devletlerin ekonomilerine, onların istedikleri yoldan eklemleniş ama kendi iç dinamiklerinin kabul ettiği ölçüde ve biçimde ekonomik yapıda değişimde yaşamıştır. STA ise Tanzimat döneminde hız kazanan iktisadi eğilimlerin de başlatıcısı olmuştur. Osmanlı Devletinin iç dinamikleri sermaye birikimi ve teknolojik değişim yoluyla daha ileri bir üretim örgütlenmesi aşamasına geçilmesine olanak vermemiştir. Zaten Avrupa finans sermayesinin yüksek getirisi de bunu engellemiş; yüksek faiz oranları ve para üzerinde spekülatif hava oyunları bunların başlıca kaynağı olmuştur. Osmanlı Devletinde en önemli sorun, iktisadi gelişmenin finansmanıdır. Osmanlı maliyesi bütün gelirini, gelişme yolunda

kullanamamaktadır. Gelirlerinin büyük bölümü, devlet borçlarına gitmektedir. Böylece sermayenin ülke dışına akıp gitmesi, iktisadi gelişmesini de kösteklemiştir. Çünkü bu paralar, ya verimsiz işlere harcanmış ya da doğrudan doğruya israf edilmiştir. Sonuçta sermaye kısır kalmış ve alınan borçlara yüksek faiz ödemek gerekmiştir. İktisadi gelişmenin başlangıcında bulunduğu halde, Osmanlı Devleti ağır borçlar yüklenmiştir. Ekonomik yapıdaki döviz darboğazı ve spekülatif finansman, ayrıca mali dengesizliği de arttırmıştır. Osmanlı bürokrasisini mali becerisi borçlanmak ve borç ödemek için araç sağlamaktan ibaret olmuştur. Bu yöntem ülkenin mali bağımlılığına yol açmıştır.

Kamu borcunun son çerçevesini 19. yüzyılın son çeyreğinde küreselleşme, bağlantılı olarak sermaye hareketlerinde serbestlik ve uluslararası planda geçerli kılınan sermaye birikimi rejimi çizmiştir. Küresel ölçekte yarattılan asimetrik finansal piyasalar oluşan makroekonomik istikrarsızlıkları gizlemiştir. 20. yüzyılın son on yılında birbiri ardına patlayan krizler yol kazası olarak değerlendirilmiş ve 2000 yılının ortalarına kadar küresel ekonomide işlerin iyi gittiği kabul edilmiştir. Oluşan mali dengesizlik iki taraflı kazanma durumu olarak görülerek finansal riskler dikkate alınmamıştır. Gelişmekte olan ülkeler 1990'ların sonlarında ve 2000'lerin başlarında krize sürüklenmiştir. Bu ülkelerin kendine özgü ekonomik yapısı krizin oluşumunda rol oynamıştır. Ancak krize sürüklenen ekonomilerin biçimlenmesinde finans sistemi belirleyici ortak paydayı oluşturmuştur.

Küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla finansal alan genişlemiş ve finansal bütünleşme ile birlikte uluslararası sermaye hareketler yaygınlaşmıştır. Küresel ölçekte hızlı ve yüksek getirili yatırım arayışı, finansal yükselişinin şekillendirmiştir. Yüksek getiri sağlanması için finansal serbestlik olmazsa olmaz koşul olarak belirmiştir. Bu saptama sermaye birikim rejiminin ana özelliklerini ortaya çıkarmaktadır: Ekonomik büyüme kısa vadeli sermaye hareketlerine bağımlı kılınmıştır. Fakat bu süreçte mali dengesizlik ortaya çıkmıştır. Kısa vadeli yabancı sermaye giriş-çıkışı finansal kırılganlığa ve makroekonomik istikrarsızlığa yol açmıştır. Dış ödemeler bilançosundaki cari açığın ötesinde dış borca gidilmiştir. Bunun anlamı dış borçlanmanın süreklilik kazanmasıdır. Bu bağlamda dış borç servisi artmakta ve net transfer ortaya çıkmaktadır. Kamu maliyesi, rant dağıtımının maliyetini üstlendiği için, bütçe açığı ve iç borçlanma da artmıştır. Portföy yatırımlar sermaye piyasasında etkin kaynak dağılımını bozarak spekülatif niteliğe sahip olmuştur. Maliye ve para politikalarının yanısıra kur rejimi de sermaye hareketlerine bağımlı kılınmış, iktisat politikalarını belirlemedeki kısıtlar artmıştır.

Küreselleşmenin finansal serbestlik ile birilikte azgelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeyi hızlandıracağı ileri sürülmüştür. Bu sürecin doğrudan olumlu etkileri arasında iç tasarrufların teşviki, daha iyi risk dağıtımı sayesinde yatırım maliyetinin düşürülmesi, teknoloji transferi ve finans sektörünün gelişmesi yer almaktadır. Dolaylı etkiler olarak ise uzmanlaşmanın geliştirilmesi, daha etkin makroekonomik politikalar ve bu politikaların sermaye girişini uyarması ile dışarıdan fon sağlanmasıdır. Böylece etkin kaynak tahsisi ve kullanımi, uygun finansal ve kurumsal yapılara sahip olan ekonomilerin yüksek büyüme hızına ulaşabilmesini olanaklı kılmaktadır. Bu çerçevede yüksek büyüme hızı yakalayabilmek için ekonomik yapıda yapısal dönüşümler gerekmiştir. Azgelişmiş ülkelerde, idari-mali yeniden yapılanma altında serbest piyasa ekonomisinin kurumsal çerçeve çizilmiş ve küresel ölçekte finansal sermaye başta olmak üzere yabancı sermayenin önünü net biçimde görebileceği ekonomik yapı inşa edilmiştir.

Aslında yapısal dönüşüm sürecinde krize sürüklenmiş bulunan gelişmekte olan ülkelerde finans odaklı ekonomik büyüme modeli uygalanmıştır. Bu modelin temel özellikleri aynı zamanda olumsuzluklarını ortaya koymaktadır. Ekonomik büyümede olumlu etki yaratmamanın ötesinde, küreselleşme süreci makroekonomik istikrarsızlığa bunun ötesinde finansal krizlere yol açmıştır. Borç ve likidite krizi olarak belirerek ikiz niteliğine sahip krizler; serbestleşme ve bütünleşme sürecinde sıklıkla yaşanmış, reel sektörü daha derinden etkilemiş, milli hasılada kayıplara yol açmış ve finansal çöküşten çıkma süresini uzatmıştır. Bu sonuçlar gelişmekte olan ülkelere yönelik finansal akımlarının yavaşlaması ve tersine dönmesinden kaynaklanmıştır. Ayrıca finansal piyasalar arasındaki bağlantılar ve yabancı sermayeye aşırı bağımlılık, dış şokların genişlemiş biçimde etkilenilmesine yol açmıştır. Bu makroekonomik istikrarsızlıklar arasında yabancı sermaye ile cari işlemler arasındaki dengeleme ilişkisi kopmuş, sermaye hareketlerinin yapması gereken işlevi rezerv hareketleri yapmak zorunda kalmıştır.

Burada Türkiye'de iktisadi bütünleşme ve finansal alanın genişlemesiyle beraber finans sisteminin kırılganlığı konusu odak noktasıdır. Çünkü bu kırılganlık ciddi finansal krizlere ve sonrasında çöküşlere yol açmıştır. Bu krizler kendini özellikle KKFA alanında göstermiştir. Böylece ekonomik yapıda KKBG üzerinde odaklanılmıştır. Buna göre, finansal bütünleşme derecesi artıkça sermaye hareketleri genişlemiş kısa vadeli fonların payı artırmıştır. Piyasalar arasında etkilerin yayılması ise mali dengesizliklerin boyutunu büyütmüştür. Bunun üzerine finansal kırılganlığı artıran öğeler eklendiğinde, mali dengesizlik derinleşmiştir. Yani mali dengesizlik ve finansal kırılganlık çöküşe yol açmıştır. Bu süreçte finans sistemindeki oynaklıklar sürekli sorun çıkarmış, iktisadi

bunalımı artırmış ve finansal kırılganlık üstüne politika hatalar bindiğinde mali dengesizlikler krizlere dönüşmüştür. Öte yandan, piyasa aksaklıkları asgari düzeyde olsa ve ciddi politika hataları yapılmasa da krizlere yol açan köklü ve temelde işleyen kriz dinamikleri bulunmaktadır. Bu çerçevede temel dinamik, kapitalist gelişme sürecinde sermaye birikim rejiminin doğasıdır. Azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişme sürecinde finansal birikimin doğasından kaynaklanan bunalımlar kamu borcu krizini ortaya çıkarmıştır. Yani döviz darboğazı ve mali dengesizlik kamu borcu krizine yol açmıştır.

Kamu borcu ilişkisi, öncelikle sermaye birikiminin temel dinamikleriyle ortaya çıkmaktadır. Ancak bir özelliği de devletlerin sorunu biçiminde belirmesidir. Borç ilişkisi bağlamında kapitalist sisteme bütün olarak baktığımızda, bir yanda sermaye ihtiyacında olan ülkeler, diğer yandan borç verme ihtiyacında olan ülkeler görünmektedir. Bu ilişkinin ülkeler biçiminde görünen tarafları, farklı ülkelerin değişen sermaye birikimi süreçlerine işaret etmektedir. Borç krizinin azgelişmiş ülkelerde ortaya çıkması, ülke içindeki sermaye birikiminin niteliğiyle yakından ilişkilidir. Kapitalist dünya sistemiyle görece daha geç dönemde bütünleşen ülke sermayeleri açısından kriz, sermaye birikimin erken dönemlerinde yani kapitalist gelişme sürecinde ortaya çıkmıştır. Bu ülkelerde, para sermayenin yetersizliği döviz ihtiyacını doğurmuştur. Diğer yandan, kapitalist dünya sistemine erken dönemlerde eklenen ülke sermayelerinin yaşadığı hızlı birikim ve bu süreçte gerçekleşen finansal alandaki gelişlemeler ile kredi bolluğu yaratmıştır.

Osmanlı ve Türkiye ekonomisinde bütçe gelir ve gider dengesindeki bozukluklar yani mali dengesizlik uzun yıllar boyunca vardır ve nedenleri çoğunlukla konjonktürel değil yapısaldır. Ancak ele alınan dışa açılma ve serbestleşme evrelerinde olağanüstü boyutlara çıkmıştır. Bu evrelerdeki ekonomik yapının değişimi/dönüşümü çerçevesinde iktisadi gelişmeye karşılık vergilendiremeyen kesim de büyümüştür. Dolayısıyla devlet bütçe gelirleri azalırken, bütçe giderlerinin karşılanması için de iç ve dış borçlanmalar artmıştır. Ayrıca döviz kuru rejimi ve bankacılık alanındaki kırılganlıklar da büyümüştür. Ancak büyük kamu açığı yüksek reel faiz ve hızlı kamu borçlanmasının ardında denetimsiz finansal serbestlik, bu bağlamda artan spekülatif plasmanlar ve yüksek finansal getiriye ulaşma hedefi bulunmuştur. Mevcut gelir düzeyi ile gündelik hayatını idame eden ekonomik yapı, dış ve iç şoklar ile idari-mali reformlar ve yeniden yapılanma taleplerini karşılayacak kaynakları harekete geçirmede tükenme sınırına gelmiştir. Bölyece de devletin ihtiyaçları ile ekonominin sunabildiği kaynaklar arasındaki fark mali dengesizlik olmuştur. Mali dengesizlik için vergilemeden daha çok iç borçlanma mekanizmaları ve dış borçlar ile kısmi telafi yoluna gidilmiştir. Yani ekonomik yapıda

dışa açılma, serbestleşme ve bütünleşme ile birlikte iç ve dış borçlanma finansal sistem ile kamu maliyesini, özellikle de ödemeler dengesi bilançosu ve kamu kesimi dengesini derinden etkilemiştir. Kapitalist gelişme tarihsel süreçte istikrarsız ekonomik büyüme, kırılgan finansal sistem ve dengesiz kamu maliyesine yol açmıştır.

24 Ocak 1980 çerçevesindeki istikrar ve yapısal uyum politikaları, Türkiye iktisadi hayatının seyrinde önemli bir dönüm noktasını oluşturmaktadır. Bu politikaların bu kadar büyük önem taşımasının nedeni, ekonomik yapı içinde özel sektörün, kamu kesimi bölüşümünü büyük ölçüde kendi lehine çevirmesidir. Çünkü yaklaşık yüz yıllık süreçte devlet iktisadiyatı, milli iktisat ve devletçilik politikaları çerçevesinde sermaye birikim rejimi devlet tarafından başlatılmış ve kamu kesimi eliyle yürütülmüştür. 1950'lere gelindiğinde sermaye birikimlerinde ilk meyvelerini veren özel sektöre öncülük verilmiştir. 1980 sonrası EİP ise, özel sektöre ekonomik yapı içinde verilen yerin en geniş olduğu dönemin başlangıcı olmuştur. YUP ise, 2000'leri başında Türkiye ekonomisinde sermaye birikim sürecinde 1980 sonrası kapitalist küresel ekonomi ile bütünleşmesinde yeni bir aşamayı temsil etmiştir. Bu süreç kamu borcu gibi dönemin önemli iktisadi unsuruyla yakından ilişkili olarak gerçekleşmiştir. Böylece, kamu borcu işlevsel oluğu yeni sermaye birikim sürecine geçiş yaşanmıştır. Yapısal uyum ile devlet, sermaye ve ekonomi arasındaki özgül bütünleşmeyle, finansın egemenliği sağlanmıştır.

Tarihsel süreçte gelişmiş ülkeler bazıları sömürgeciliğe giden yolda, bazıları da iktisadi sektörleri destekleyerek kapitalist gelişme süreci içinde sistematik olarak borçlanmıştır. Buna karşın dünya kapitalizminin, azgelişmiş ülkelerin borçlanmasına etkisinde iki temel dinamik vardır. İlk dinamik, 1970'lerin sonlarından itibaren finans sisteminin evriminin hızlanarak sürmesidir. Gelişmiş ülkelerde kar oranlarının düşmesi ile üretken yatırımlardan kaçınan sermaye kesiminin para sermayesi olarak değerlenme eğilimi, küresel ölçekte finansal alandaki genişlemeyi güçlendirmiştir. İkinci dinamik, genel iktisadi bunalımın etkisiyle uluslararası ticaret hadlerinin gerilemesi ve fiyatlarının yükselmesinin etkileridir. Bu dönemde, ödünç alınan kredi miktarı yükselirken, kredilerin ödeme zamanın gelmesiyle durum kötüleşmiş ve kredilerin faizini ödeyebilmek için bile dış kredi alınmıştır. 1980 sonrası azgelişmiş ülkeler büyük bütçe ve cari açıklar vermeye başlamış, yeni borç bularak vadesi gelmiş borcu ödemek imkansız hale gelmiştir. Böylece uluslararası finans sistemi, borç veren finansal kesimlerin batmasını önlemeye çalışmıştır. Çünkü azgelişmiş ülkelerin sürekli olarak dış borçlanması uluslararası finans sistemini tehdit etmiştir. Azgelişmiş ekonomilerde bu süreçte borç temelli finansal sistem ve kamu maliyesi ilişkisi ortaya çıkmıştır. Burada sermaye birikim sürecinde devlet aracılıyla

küresel finansal piyasalarla ilişkiye girilmiştir. Ülke içinde sermaye kaynaklarının yetersizliği ve ekonomik büyümenin neden olduğu döviz ihtiyacı, dış kaynaklardan borçlanma sonucunu doğurmuştur. Kapitalist gelişmenin erken aşamalarda ayrık duran bu ilişkiler, sermaye birikim rejimiyle birilikte bütünleşme eğilimine girmiştir.

Kapitalist gelişme sürecinde borç ekonomisi yine ve her zaman mevcuttur. Sadece devlet borçlarından kamu borcuna kaymaktadır. Borçlandırılmış devlet ise, kamu borcu vasıtasıyla sürecin yaygın mali yapısı haline geçmektedir. Böylece de yüksek faizli borçların yarattığı kriz sırasında kapitalist gelişmenin uğradığı iktisadi başarısızlık, kısa vadede genelleşmiş borç ekonomisinin zaferine dönüşmektedir. Böylece kamu borcu krizi yoluyla, borçluluk düzeni mantığı mali yapıyı kuşatmaktadır. Borç ekonomisi pratik olarak, indirgenmiş az sayıda iktisadi ilişki etrafında kurulmakta ve her türlü mekanizma bu ilişkilerin gerçekleşmesine dönük olarak koşullanmaktadır. Borçla yönetmek süreci de; bu yapıyı dikey, teknik ve otoriter şekilde yerine getirmektedir. İşte modern/çağdaş kapitalizmin çılgınlığını gösteren şey bu süreçte meydana gelmektedir. Çünkü kamu borcu, bütçe aracılığıyla kendilerini kurtarmış olan mali yapıyı, finansal sistemin gelişimi ile sistematik biçimde yıkmaya çalışan kredi verenler ve temsilcileri tarafından yapılan spekülasyonların konusudur. Kamu borcu krizi de aynı şekilde sürece eklemlenmektedir. Artık özel borçlanma ile devlet borçları arasına kamu borcu girmektedir. Çünkü borçla yönetmek süreci; denetim/gözetim vasıtasıyla kamu maliyesinin teknişleştirilmesine ve ekonomik yapının bütüncülleştirilmesi imkan vermektedir. Böylece borç ekonomisi koşulları ile borçlandırılmış devletin yaratılması, makroekonomik yönleri ile birbirine bağlıdır ve işte bu yüzden tarihsel süreçte birlikte düşünmek zorunlu görünmektedir.

Burada borçla yönetmek süreciyle; devlet içinde özerk birimlerin sorumluluğuna verilmesi ve borçlanma kâğıtlarının vadesi ile kamu borç stoku çerçevesinde sermaye birikimi rejiminin arka planı değerlendirilmiştir. Ayrıca menkul kıymetler olarak borç kâğıtlarına sahiplik ve bunun nasıl iktidar yapılandırması yarattığına odaklanılmıştır. Tablo 1'de kapitalist gelişme sürecinde Osmanlı ve Türkiye ekonomik yapısının değişimi ve dönüşümü gösterilmiştir. "Düyun-u Umumiyeden Yapısal Uyuma" tarihsel süreçte azgelişmiş bir ülkede; modern ekonomi yönetimi çağdaş finansal araçlarla birlikte, klasik maliye anlayışı olarak bütçe disiplini getirmiştir. Dış ticaret rejiminin değişimi ile borç ekonomisi koşulları ortaya çıkmış, buna finans sisteminin evriminin eklemlenmesi borçlandırılmış devleti yaratmıştır. İdari-mali yapının teknikleştirilmesi özellike kamu maliyesinin dönüşümü aracılığıyla borçla yönetmek süreci ile tamamlanmıştır. Borçla yönetmek süreci geleneksel politika bir olarak dikey ve teknik yöntemlerle şekillenmiştir.

Azgelişmiş ekonomik yapıda dışa açılma/serbetleşme süreçleri ticari açıklığın büyümesi ve finansal alanın genişlemesi ile makroekonomik istikrarsızlık (cari açık, finansal kırılganlık ve mali dengesizlik) doğurmuştur. Ayrıca iktisadi bunalımlar aracılığıyla (finansal ve mali krizler) bağımlılık ve uyum çerçevesinde mali yapıda, DUİ ile Avrupa mali denetimine ve YUP ile IMF finansal gözetimine neden olmuştur. Kapitalit gelişme yani sermaye birikim koşulları ekonomik ilerleme/büyümeye koşut mali bağımlılık/uyum ile borçla yönetmek sürecini getirmiştir.

Tablo 1 Tarihsel Süreçte Karşılaştırmalı Çerçevede Osmanlı/Türkiye Ekonomik Yapısı

Süreç	**Kapitalist Gelişme**	**Liberalizm**	**Osmanlı Ticari Birikim Rejimi**	**Neoliberalizm**	**Türkiye Finansal Birikim Rejimi**	**Sonuç**
İktisadi Serbestleşme	**Dış Ticaret Açıkları**	**1838-1854**		**1980-1989**		**Cari Açık**
Dış Ticaret Rejiminin Değişimi	Yapı	Laissez Faire	Ekonominin Dışa Açılması	Küreselleşme	Ekonominin Serbestleşmesi	**Borç Ekonomisi**
	Aktör	Ticaret Sermayesi	Galata Bankerleri	Finans Sermayesi	Büyük Holdingler	
	Mekanizma	Ticari Açıklık	Serbest Ticaret Anlaşması	Ticari Serbestlik	Ekonomik İstikrar Paketi	
İktisadi Bütünleşme	**Finansal Krizler**	**1855-1874**		**1990-1999**		**Finansal Kırılganlık**
Finans Sisteminin Evrimi	Yapı	Serbest Ticaret	Metalaşma Ticarileşme Parasallaşma	Finansal Serbestik	Kuralsızlaştırma Özelleştirme Finansallaşma	**Borçlandırılmış Devlet**
	Aktör	Meta İhracı	Borçlanma Bankacılığı	Sermaye İhracı	Holding Bankacılığı	
	Mekanizma	Finansal Alan	Dış Borçlanma Tahvilleri	Finansal Bütünleşme	Devlet İç Borçlanma Senetleri	
Makroekonomik İstikrarsızlık	**Mali Krizler**	**1875-1881**		**2000-2002**		**Mali Dengesizlik**
Kamu Maliyesinde Dönüşüm	Yapı	Gelişmiş Ekonomiler Finansal Krizi	Devlet Maliyesinin Bunalımı	Gelişmekte Olan Ekonomiler Finansal Krizleri	Kamu Maliyesinin Krizi	**Borçla Yönetmek**
	Aktör	Uluslararası Büyük Finans Çevreleri	Avrupa Mali Denetimi	Ulusötesi Çok Uluslu Şirketler	IMF Finansal Gözetimi	
	Mekanizma	Mali Bağımlılık	Düyunu Umumiye İdaresi	Mali Uyum	Yapısal Uyum Programı	

KAYNAKÇA

Adda, J., (2002), Ekonominin Küreselleşmesi, Çev. S. İneci, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akar, Ş. K., (2001), Osmanlı Devleti'nde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt: 51, Sayı: 2, s 99-124.

Akar, Ş. K., (2001), Osmanlı Devletinde Kısa ve Uzun Vadeli İç Borçlanmanın Gelişimi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Cilt 51, s 99-124,

Akar, Ş. K., (2011), Tanzimat Döneminde Para Bozdurma Sorunu ve Köşe Sarrafları (1839-1879), Ekonomi Bilimleri Dergisi Cilt 3 Sayı 1, s 123-133.

Akarla, E. D., (1982), 1872-1916 Bütçeleri Işığında Osmanlı Maliyesinin Sıkıntıları, C. Ü. Tütengil'e Armağan, İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayınları.

Akçay, Ü., (2009), Para, Banka, Devlet Merkez Bankası Bağımsızlaşmasının Ekonomi Politiği, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Akçay, Ü., (2013), Sermayenin Uluslararasılaşması ve Devletin Dönüşümü Teknokratik Otoriterizmin Yükselişi, Praksis Dergisi 30-31, s 11-39.

Akçay, Ü., (2017), "Finansallaşma Merkez Bankası Politikaları ve Borcun Özelleştirilmesi", Finansallaşma Kıskacında Türkiye'de Devlet Sermaye Birikimi ve Emek, s 45-80.

Akçay, Ü., A. R. Güngen, (2016), Finansallaşma, Borç Krizi ve Çöküş Küresel Kapitalizmin Geleceği, Ankara: Notabene Yayınları.

Akdemir, S., (2001), Yapısal Uyum Programları ve Uygulamalarının Değerlendirilme, Ekonomik Yaklaşım, s 45-72.

Akgüç, Ö., (1990), 100 Soruda Türkiye'de Bankacılık, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Akgül, L. H., Aral, F. (2004), Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Akkuş, Y., (2013), Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır, ODTÜ Gelişme Dergisi, 40 (Ağustos), s 147-178.

Akşin, S., (1988), Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908, İstanbul: Cem Yayınevi.

Akyıldız, A., (2003), Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para Maliye ve Toplum, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, A., (2005), Anka'nın Sonbaharı Osmanlı'da İktisadi Modernleşme ve Uluslararası Sermaye, İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyüz, Y., K. Boratav, (2002), Türkiye'de Finansal Krizin Oluşumu, İktisat İşletme ve Finans Dergisi Ağustos, s 14-45.

Al, H., (2000), Dersaadet Bankasının Kuruluşu, Toplumsal Tarih, Sayı 80, Cilt 14, Ağustos, s 18-22.

Al, H., (2000), Osmanlı Devletinde İlk Kambiyo İstikrarı Sözleşmesi, Toplumsal Tarih, Sayı 79, Cilt 14, Temmuz, s 4-9.

Al, H., (2003), Osmanlı Bankacılığı Üzerine Bir Kaynak Taraması, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Cilt 3 Sayı 5, s 171-188.

Al, H., (2007), Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi (1820-1875), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Al, H., Ş. K. Akar, (2006), Dersaadet Bankasının Tasfiyesi ve 1852 Borçlanması, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 4, Güz, s 149-207.

Al, H., Ş. K. Akar, (2007), Uluslararası Finans Politik Açıdan Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi 45, s 77-122.

Al, H., Ş. K. Akar, (2008a), Söylentinin Gücü İstanbul'da Büyük Panik ve 1861 Finansal Krizi

Al, H., Ş. K. Akar, (2008b), Osmanlı Maliyesinde Kısır Döngü ve Ticari Kriz, Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 18, 2008, Say. 51-86.

Al, H., Ş. K. Akar, (2014), Tanzimat ve Mali Reformlar: İltizamın Kaldırılması ve Finansman Arayışları 1839-1840, A. Arı (Der.), içinde Bir Duayen ile İktisat ve Finansı Çok Boyutlu Düşünmek İlker Parasız'a Armağan, İstanbul: Efil Yayınevi Yayınları, s 135-157.

Al. H., (2011), Osmanlı Devleti'nde Kambiyo İstikrarı Uygulaması (1839-1863), Ankara: Birleşik Yayınevi.

Al. H., Ş. K. Akar, (2003), Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları (1854-1856), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Al. H., Ş. K. Akar, (2013), Osmanlıdan Günümüze Borsa Galata Borsası (1830-1873), İstanbul: Borsa İstanbul.

Al. H., Ş. K. Akar, (2014), Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 2 Para Reformu, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Al. H., Ş. K. Akar, K. Bayraktar, (2014), Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme 1 Merkez Bankası Arayışları, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Albo G., (2008), Neoliberalizm ve Büyük Hayal Kırıklığı, L. Panitch ve C. Leys (Haz.), Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler, İstanbul: Yordam Kitap, s 356-364.

Allen, L., (2003), Keseden Bankaya Tezgahtan Borsaya Küresel Finans Sisteminin Öyküsü, Çev. M. Tekçe, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Altıok, M., (2002), Yeni Liberal İstikrar ve Yapısal Uyum Programları: Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikim ve Kriz, Praksis 5, s 77-130.

Altvater, E., (1983), Dünya Piyasasındaki Bunalım Eğilimleri Üzerine Düşünceler, Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, İstanbul: Belge Yayınları, s 168-204.

Alvater E., (2008), Neoliberalizmin Kökenleri, L. Panitch ve C. Leys (Haz.), Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler, İstanbul: Yordam Kitap, s 349-355.

Amin, S., (1984), Bunalım, Ulusçuluk ve Toplumculuk, Çev. F. Akar, Genel Bunalımın Dinamikleri, İstanbul: Belge Yayınları, s 187-258.

Arı, B., (2001), Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrazı, Doğu Batı Düşünce Dergisi Sayı: 17 – Ekonomi, s 43-53.

Arıcanlı, T., D. Rodrik, (1990), The Political Economy of Turkey Debt, Adjustment and Sustainability, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Arıkboğa, A., (2013), Finansallaşma Süreci, Finansal Kriz ve Maliye Politikaları 2007-2009 Krizi Çerçevesinde Bir Değerlendirme, Türkel Minibaş'a Armağan Kriz Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Derin Yayınları, s 71-89.

Arın, T., (1997), Türkiye'de ve Dünyada Borçluluk ve Borç Krizi, İktisat Dergisi Sayı: 363 Ocak, s 50-56.

Arın, T., (2000), Devlet Reformu Parlamento ve Sayıştay Denetimi Parlamenter Bütçe Denetimi Plan ve Bütçe Komisyonu: Yapı ve İşlevler Üzerine Uluslararası Karşılaştırma, İstanbul: TESEV.

Arın, T., (2001), İktisadi Kriz ve Devletin Mali Kriz, Kızılcık 7 Nisan, s 17- 21.

Arın, T., (2003), "Türkiye'de Mali Küreselleşme ve Mali Birikim ile Reel Birikimin Kopması", A. H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan, Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan İktisat Üzerine Yazılar I, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arın, T., (2004), "Sürdürülebilir Borçluluk: Düşük Gelirli Ülkeler, Orta Gelirli Ülkeler ve Türkiye", Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi, s 125-145.

Arın, T., (2013), Kriz, Devlet, İktisat, Sosyal Güvenlik Politikaları Seçilmiş Yazılar, Der, C. Arın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Arnaud, P., (1992), Üçüncü Dünyanın Borçlanması, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arrighi, G., (2000), Uzun Yirminci Yüzyıl Para Güç ve Çağımızın Kökenleri, Çev. R. Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi.

Artun, T., (1983), İşlevi-Gelişimi-Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Artun, T., (1983), Uluslararası Bankacılık Bunalımı ve Türkiye'de Serbest Faiz Politikası, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Atamtürk, B., (2013), Finansallaşma ve Kriz (Minsky, Marx ve Arrighi), Türkel Minibaş'a Armağan Kriz Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Derin Yayınları s 55-69.

Atılgan, G., C. Saraçoğlu, A. Uslu, (2015), Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat, İstanbul: Yordam Kitap.

Autheman, A., (2002), Bank-ı Osmani Şahane Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı Bankası, Çev. A., Berktay, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Avcıoğlu, D., (1995), Türkiye'nin Düzeni (Dün – Bugün – Yarın) Birinci Kitap, İstanbul: Tekin Yayınevi.

Avcıoğlu, D., (2013), Osmanlı Düzeni Türklerin Tarihi: Altıncı Kitap, Yay. Haz. D. Yurdakul, İstanbul: Kırımızı Kedi Yayınları.

Ay, H., (1991), Osmanlı Devletinde Mali Bunalım ve Sebepleri, D. E. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Cilt: 6, Sayı:2, s 312-332.

Aybar, S., Costas Lapavitsas, (2001), Türkiye'nin Son Krizi Serbest Piyasa Otoritaryanizmine Doğru Bir Adım Daha Mı?, İktisat Dergisi 417 Ağustos, s 52-58.

Aytekin, E. A., (2005), Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Cilt 3 Sayı 5, s 723-744.

Bağcı, H., (2001), Kamu Borçları Yönetimi ve Türkiye İçin Bir Değerlendirme, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu Yayını.

Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2007), IMF Gözetiminde On Uzun Yıl Farklı Hükümetler Tek siyaset, 1998-2008, İstanbul: Yordam Kitap.

Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2008), 2008 Kavşağında Türkiye Siyaset, İktisat ve Toplum, 2008-2009, İstanbul: Yordam Kitap.

Bağımsız Sosyal Bilimciler, (2009), Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009, İstanbul: Yordam Kitap.

Bahçe, S., B. Eres, (2012), "İktisadi Yapılar Türkiye ve Değişim", Türkiye'de Toplumsal Yapılar ve Değişim, s 17-68.

Bal, H., (2001), Uluslararası Finansman, Dış Borç Yönetimi ve Türkiye, İstanbul: Türkiye Bankalar Birliği.

Balkan, N., (1994), Kapitalizm ve Borç Krizi, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Balseven. H., F. Ercan, (2013), Kriz ve Türkiye Aşınan Teoriler, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Barkey, K., (1999), Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev, Z. Altıok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Barkey, K., (2011), Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar, Çev. E. Kılıç, İstanbul: Versus Kitap.

Baskıcı M., (2009), Osmanlı Piyasasında Ticaret: Yabancı Tüccarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar (1870-1920), A.Ü. S.B.F. Dergisi 64 1, s 39-55.

Baskıcı, M. M., (2005), 1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim, Ankara: Turhan Kitabevi.

Baskıcı, M., (2002), Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası: 1860-1918, A.Ü. S.B.F. Dergisi 57 4, s 1-33.

Başkaya, F., (2004), Borç Krizi Üzerine Bir Deneme, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Özgür Üniversite Kitaplığı.

Bayır, A., (1993), Bütçe Mevzuatında ve Bütçelerde Gelişmeler (Osmanlıdan Cumhuriyete), Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.

Belen, M., (1931), Türkiye İktisadi Tarihi Hakkında Tetkikler, Çev. M. Ziya, İstabul: Devlet Matbaası.

Belge, M., (1985), Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları.

Berend, I. T. (2013), 20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi, Çev. S. Çağlayan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Berkes, N., (1965), İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?, İstanbul: İstanbul Matbaası.

Berkes, N., (1975), 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi Birinci Cilt Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Berkes, N., (1976), 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi Birinci Cilt Osmanlı Ekonomik Tarihinin Temelleri, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Bildirici, M., (2008), "Türkiye'de İç ve Dış Borçlanma, Enflasyon ve Dışa Bağımlılık", içinde N. Coşar, M. Bildirici, Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmeler Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008, İstanbul: Ekin Basım Yayın.

Bingöl, Ö., (2008), "Borsa", Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, s 87-90.

Bingöl, Ö., (2008), Dış Borç Sorunu Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye, İstanbul: Derin Yayınları.

Birdal M., (2010), The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century, London-New York: I.B.Tauris Publishers.

Birdal, M., (2013), "Osmanlıdan Günümüze Dış Borçlar ve Yapısal Dönüşüm", Türkel Minibaş'a Armağan Kriz Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Derin Yayınları, s 227-251.

Birgül, A. Güler, (2006), Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiyesi Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948, Memleket Siyaset Yönetim 2006/1, s 97-121.

Blaisdell, D. C., (2008), Düyun-ı Umumiyye Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Denetimi, Çev, A. İ. Dalgıç, İstanbul: Nesnel Yayınları.

Bloch, M., (1985), Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin, A. Boratav (Der.), Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde, İstanbul: Alan Yayıncılık, s 20-59.

Boratav, K., (2004), Yeni Dünya Düzeni Nereye?, Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K., (2005), Emperyalist Sistemde Metropoller ve Çevre Arasındaki İlişkilerde Bazı Yeni Değişiklikler, Yeni Emperyalizmin Ekonomisi, s 32-46.

Boratav, K., (2008), Türkiye İktisat Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K., (2010), Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye, İstanbul: Yordam Kitap.

Boratav, K., E. Türkcan, (1993), Türkiye'de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT'ler İktisat Politikası Seçenekleri 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Borchard, E. (1951), State Insolvency and Foreign Bondholders Volume I General Principles, New Haven, Yale University Press.

Boztemur, R., (1998), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Toplum İlişkileri Araştırma Yöntemlerinde ve Kurumsal Yaklaşımlarda Tek Yanlılık, A.Ü. OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Sayı: 9, s 79-110.

Boztemur, R., (2001), Avrupa'nın Uzun 19. Yüzyılı, Doğu Batı Dergisi 14, Şubat, Mart, Nisan, s 53-68.

Bölükbaşı, Ö. F., (2005), Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Bulutoğlu, K., (1970), 100 Soruda Türkiye'de Yabancı Sermaye, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Burak Gürel, B., (2015), Eşitsiz ve Bileşik Gelişme: Sürekli Devrimin Anahtarı, Devrimci Marksizm 24 Güz, s 75-111.

Castells, M., (2008), Küresel Enformasyon Kapitalizmi, D. Held, A. McGrew (Haz.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Ankara: Phoenix Yayınevi, s 367-395.

Celasun, M. D. Rodrik, (1989), "Debt, Adjustment, and Growth: Turkey", İçinde J. D. Sachs, S. M. Collins, Developing Country Debt and Economic Performance, Volume 3: Country Studies - Indonesia, Korea, Philippines, Turkey, National Bureau of Economic Research Project Report.

Celasun, M., (2001), Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye 2001, Doğu Batı Dergisi 17 2001 Syf, 164-180.

Celasun, M., (2002), "2001 Krizi, Öncesi Ve Sonrası: Makroekonomik ve Mali Bir Değerlendirme", Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum, s 27-102.

Cezar, Y., (1984), Tanzimat'da Mali Durum, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Cilt 38, Sayı 3-4, s 292-342.

Cezar, Y., (1986), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Clay, C., (2000), Gold for The Sultan, London-New York: I.B.Tauris Publishers.

Costas Lapavitsas, C., (2006), Kapitalist Ekonomilerde Para Olarak ve Sermaye Olarak Para, A. Saad-Filho (Haz.), Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş, İstanbul: Yordam Kitap, s 77-91.

Coşar, N., (2008), "Osmanlı'dan Günümüze Kamu Maliyesi Üzerine Değerlendirmeler", içinde N. Coşar, M. Bildirici, Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmeler Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008, İstanbul: Ekin Basım Yayın.

Coşar, N., (2008), "Türkiye'de Bankacılığın Tarihsel Gelişimi", içinde N. Coşar, M. Bildirici, Tarihi, Siyasi, Sosyal Gelişmeler Işığında Türkiye Ekonomisi 1908-2008, İstanbul: Ekin Basım Yayın.

Cottrell, P. L., (2008), East Meets West Banking Commerce and Investment in the Ottoman Empire, Hampshire-Burlington: Ashgate Publishing.

Çakır, C., (2001), Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Küre Yayınları.

Çavdar, T. (1970), Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, İstanbul: Ant Yayınları.

Çolak, Ö. F., (2001), Kriz ve IMF Politikaları, İstanbul: Alkım Yayınevi.

Davison, R. H., (1997), Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876 Birinci Cilt, Çev. O. Akınhay, Ankara: Papirüs Yayınevi.

Davison, R. H., (1997), Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876 İkinci Cilt, Çev. O. Akınhay, Ankara: Papirüs Yayınevi.

De Brunhoff S., (2006), Finans Sermayesi ve Sanayi Sermayesi Yeni Bir Sınıf Koalisyonu, A. Saad-Filho (Haz.), Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş, İstanbul: Yordam Kitap, s 173-184.

De Brunhoff, S., (2009), Kapitalist Bunalım ve Ekonomik Politika, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 391-406.

DPT., (2001), Borçlanma, İç ve Dış Borç Yönetimi, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: T.C. Başbakanlıl DPT.

Dikmen, A. A., (2002), Küreselleşme Emek Süreçleri ve Yapısal Uyum, Ankara: İmaj Yayıncılık.

Divitçioğlu, S., (2010), Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu Marksist Üretim Tarzı Kavramı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Dos Santos T., (1975), Bağımlılığın Yapısı, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 37-50.

Du Velay, A., (1978), Türkiye Maliye Tarihi, Ankara: MB Tetkik Kurulu Yayını.

Dumenil, G. D. Levy, (2006), Neoliberal Dinamikleri Yeni Bir Aşama Mı? Neoliberalizme Karşı Ortak Savunma, İstanbul: Kalkedon Yayınları, s 139-181.

Dumenil, G., D. Levy, (2007), Kapitalizmin Marksist İktisadı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dumenil, G., D. Levy, (2007), Neoliberal (Karşı) Devrim, A. Saad-Filho (Haz.), Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki, İstanbul: Yordam Kitap, s 25-41.

Duru, C., K. Turan, A. Önge, (1982), Atatürk Dönemi Maliye Politikası I Mondros'tan Cumhuriyet'e Mali ve Ekonomik Sorunlar, Ankara: Tisa Matbaa.

Efendi, P., (1977), Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, Der. M. Sencer, İstanbul: May Yayınları.

Efendi, P., (2013), Cihan Harbine Doğru Türkiye, Der. M. Kürkçügil, Ş. Oğuz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ekinci, M. F. (2008), Türkiye'nin Mali İntiharı Kapitülasyonlar ve 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmelerinden Serves Anlaşması'na, Ankara: Barış Platin Kitap.

Ekzen, N, (2003), "Cumhuriyetin Ortaçağı: Kamu Ekonomisinde Finansman Politikası Aracı Olarak İç Borçlanma (1984-1999)", İktisadi Kalkınma Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan, s 631-665.

Ekzen, N, (2008), "Dış Borçlanma Süreci ve Dış Borç Yapısı", Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85 Yılında Türkiye Ekonomisi, s 383-413.

Eldem, E., (1997), 135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Eldem, E., (1999), Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası, Eren, G., içinde Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s 416-435.

Eldem, E., (1999), Osmanlı Bankası Tarihi, Çev. A. Berktay, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Eldem, E., (2006), Osmanlı Devletinin Avrupa ile Mali Bütünleşme Süreci: Dış Borç, Osmanlı Bankası ve Düyun-ı Umumiye, Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler II, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s 92-112.

Eldem, V., (1994), Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Tetkik, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ercan, F., (1997), Meta ve Para Analizinde Finans Kapital, Ekonomik Yaklaşım Cilt 8 Sayı 27 Kış, s 157-186.

Ercan, F., (1998), Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Değişen Sermaye İçi Bileşenler: 1980 Sonrası İçin Bir Çerçeve Denemesi, İktisat Dergisi 378, s 25-51.

Ercan, F., (2001), Bankalar ve Banka Sermayesinin Analizi İçin Alternatif Bir Çerçeve, İktisat Dergisi 417 Eylül, s 41-51.

Ercan, F., (2001), Toplumlar ve Ekonomiler, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Ercan, F., (2002), Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi Türkiye Kapitalizmin Gelişme Dinamiklerinin Anlaşılması İçin Marksist Çerçeve Denemesi, Praksis 5, s 25-75.

Ercan, F., (2003), "Sınıftan Kaçış: Türkiye'de Kapitalizmin Analizinde Sınıf Gerçekliğinden Kaçış", Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan, s 611-669.

Ercan, F., (2003), Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik, İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Ercan, F., (2004), "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış", Neoliberalizmin Tahribatı 2000'li Yıllarda Türkiye II, s 9-43.

Ercan, F., (2005), Para ve Kapitalizm, İstanbul: Devin Yayıncılık.

Ercan, F., (2006), "Küreselleşme Sürecinde Yerellikler Homojenleşme ve Farklılaşma/Güç ve Eşitsizlik İlişkileri Üzerine", Yapıcılar Türkü Söylüyor II Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik, s 19-83.

Ercan, F., (2006), "Türkiye'de Kapitalizmin Süreklilik İçinde Değişimi (1980-2004) Bilgi-Kuramsal Bir Çerçeve Denemesi", Yapıcılar Türkü Söylüyor III Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi, s 375 – 411.

Ercan, F., (2007), Türkiye'de Yapısal Reformlar, Kapitalizmin ve Türkiye I: Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi, s 369-429.

Ercan, F., (2007), Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları, Ankara: Dipnot Yayınları,

Ercan, F., (2008), Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme (Osmanlı Toplumu), İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Ercan, F., (2009), Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler, Praksis Dergisi 19, s 9-53.

Ercan, F., D. Gültekin Karakaş, K. Tanyılmaz, (2008), Türkiye'de Sermaye Birikimi Sanayileşme Politikaları ve Sektörel Gelişmeler, Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85 Yılında Türkiye Ekonomisi, s 213-251.

Ercan, F., Ş. Gürçağ Tuna, (2008), İç Burjuvazinin Gelişimi 1960'lardan Günümüze Bakış, Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları Yapıcılar Türkü Söylüyor, Ankara: Dipnot Yayınları, s 361-416.

Ercan, F., Y. Akkaya, (2005), Kapitalizm ve Türkiye I Kapitalizm, Tarih ve Ekonomi, Ankara: Dipnot Yayınları.

Erdem, N., (2003), Türkiye'de Finansal Krizler, Özgür Üniversite Forumu Sayı 22 Nisan-Haziran, s 105-120.

Erdost, C., (1982), IMF ve İstikrar Politikaları ve Türkiye, Ankara: Savaş Yayınları.

Eren, G., (1999), Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Eres, B., (2006), Türkiye'de Varlığı Tutma Biçimleri: Finansal Sistemin Oluşmasına Alternatif Bir Yaklaşım, Toplum ve Bilim Dergisi 106, s 137-154.

Ergüder, B., (2011), Galata Hanları (1868-1945) Paranın Serüveni, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Ergüder, B., (2012), "Kapitalizme Entegrasyonda Galata Bankerlerinin ve Bankaların Borçlanma Mekanizmasında Rolü (1868 – 1923)", Türkel Minibaş'a Armağan Kriz Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi, İstanbul: Derin Yayınları, s 253-276.

Ergüneş, N., (2008), "Banka Sermayesi", Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü, s 75-86.

Ergüneş, N., (2008), Bankalar, Birikim, Yolsuzluk 1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Ergüneş, N., (2008), Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Finans Sermayesinin Yeniden Yapılanması, Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları Yapıcılar Türkü Söylüyor IV, Ankara: Dipnot Yayınları, s 239-267.

Ergüneş, N., (2009), Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf İçi Çatışmaları Anlamak, Praksis 19 Sayı 1, s 133-156.

Ergüneş, N., (2010), Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri Türkiye Örneği, Praksis Dergisi 20, s 131-149.

Erol, M., (1970), Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para (Kaime), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Eşiyok, B. A., (2010), Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması, Mülkiye Dergisi Cilt: XXXIV Sayı: 266.

Falay, N., (2000), Gelişmekte Olan Ülkelerde Mali Kriz Bağlamında İstikrar ve Liberalizasyon, Kamu Hizmetleri ve Kamu Gelirleri, İktisat Dergisi Kasım, s 53-58.

Falay, N., (2000), Maliye Tarihi (Ders Notları), İstanbul: Filiz Kitabevi.

Feis, H., (1964), Europe The World's Banker 1870-1914 An Account of European Foreign Investment and The Connectin of Worl Finance With Diplomacy Before The War, Printed in the United States of America.

Ferid, H., (2008), Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Cilt 1 Meskükat, Haz. M. H. Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü.

Ferid, H., (2008), Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Cilt 2 Evrak-ı Nakdiye, Haz. M. H. Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü.

Ferid, H., (2008), Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi Cilt 3 Bankacılık, Haz. M. H. Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü.

Fertekligil, A., (1992), Türkiye'de Borsanın Tarihçesi Borsa Tarihi Araştırmaları, İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Fişek, K., (1967a), Asya Feodalitesi ve Emperyalizm Asya Toplumlarının Evrimi Üzerine Düşünceler, A.Ü. S.B.F Dergisi Cilt 22 Sayı 1, s 173-219.

Fişek, K., (1967b), Osmanlı Dış Borcu Üzerine Düşünceler, A.Ü. S.B.F. Dergisi Cilt 22 Sayı 3, s 157-167.

Fişek, K., (1969), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı, İstanbul: Doğan Yayınevi.

Florian, P., (1975), Eşitsiz Mübadele Kuramı: Bir Reformist Mitoloji, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 201-219.

Frank, A. G., (1975), Azgelişmişlik ve Sosyalizm, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 103-119.

Frank, A. G., (1983), Dünya Sistemi Bunalımda, Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, İstanbul: Belge Yayınları, s 131-152.

Freeman, A., Boris Kagarlitsky (2007), Küreselleşme Krizi Çev, İ. Yıldızi B. Kara, İstanbul: Yordam Kitap.

Fröbel F., (1983), Dünya Ekonomisinin Günümüzdeki Gelişmesi Üzerine, Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, İstanbul: Belge Yayınları, s 11-70.

Genç, M., (2000), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Genç, M., E. Özvar, (2006), Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler I, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Geyikdağı, V. N., (2008), Osmanlı Devletinde Yabancı Sermaye 1854-1914, İstanbul: Hil Yayın,

Gibson, H. D., E. Tsakalatos, (2001), "Uluslararası Borç Krizi: Nedenler, Sonuçlar ve Çözümler", F. Şenses, Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Gerilemesi, İstanbul: İletişim Yayınları. S 173-210.

Gilpin, R., (2008), Küresel Ekonomide Ulus-Devlet, Held, A. McGrew (Haz.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Ankara: Phoenix Yayınevi, s 412-423.

Graeber, D., (2015), Borç İlk 5,000 Yıl, Çev, M. Pehlivan, İstanbul: Everest Yayınları.

Gülalp, H., (1979), Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi, Ankara: Birikim Yayınları.

Gülalp, H., (1983), Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri, Ankara Yayınevi: Yurt Yayınevi.

Gültekin-Karakaş, D., (2008), Türkiye'nin Yapısal Dönüşüm Sürecinde Banka Reformu, Türkiye'de Kapitalizmin Güncel Sorunları Yapıcılar Türkü Söylüyor IV, Ankara: Dipnot Yayınları, s 269-313.

Gültekin-Karakaş, D., (2009), Hem Hasımız Hem Hısımız Türkiye Finans Kapitalinin Dönüşümü ve Banka Reformu, Çev, Ş. Tokel, İstanbul: İletişim Yayınları.

Gültekin-Karakaş, D., (2009), Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-İçi Yeniden Yapılanma, Praksis Dergisi 19 Sayı 1, s 95-131.

Gültekin-Karakaş, D., F. Ercan, (2008), Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercihi, İktisat İşletme ve Finans 23 (262), s 35-55.

Güngen, A. R., (2010), Finansallaşma Sorunlu Bir Kavram ve Verimli Araştırma Gündemi, Praksis 20, s 85-108.

Güngen, A. R., (2014), Hazine Müsteşarlığı ve Borç Yönetimi: Finansallaşma Sürecinde Bir Kurumun Dönüşümü, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1 Mart, s 1-21.

Güngen, A. R., (2015), "Kapitalist Devleti Borcuyla Türetmek: Bozuk Terazi ve Müşterek Çıkar", Liberal Hakların Hukukun ve Devletin Sınırları, s 277-299.

Güngen, A. R., (2015), Türkiye'de Kamu Borcunun Yönetimi: 2001 Krizi Sonrası Bulgular ve 2009 Çöküşü Sonrası Stratejiler, Praksis Dergisi 38 Haziran, s 129-153.

Güngen, A. R., (2017), "Finansın Tabana Yayılma Siyaseti ve Türkiye'de Devletin Finansallaşması", Finansallaşma Kıskacında Türkiye'de Devlet Sermaye Birikimi ve Emek, s 23-44.

Güran, T., (1989), Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Güran, T., (1998), Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 49, s 79-95.

Güran, T., (2003) Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918 Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt 7, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü,

Gürkan, C., Y. Karahanoğulları, (2014), Neoliberalizmin Krizi ve Kamu Maliyesi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 27, s 1-19.

Gürsel, S., (1983), Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm, Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi 46'1 Ekim-Kasım, s 19-35.

Gürsoy, B. (1984), 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerine Bir Değerlendirme, İ. Ü. İktisat Fakültesi Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan, s 17-59.

Güzel, H. C., K. Çiçek, S. Koca, (2002), Türkler Cilt 14 Osmanlı, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Güzelsarı, S., (2008), Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü Türkiye'de Mali İdarede Yeniden Yapılanma, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Harvey, D., (2008), Sermayenin Sınırları, Çev. U. Balaban, Ankara: Tan Kitabevi.

Heid, D., A. McGrew, (2008), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Çev, A. R. Güngen, A. S. Mercan, B. Özçelik, C. boyraz, E. Sarıtekin, E. Sarıot, E. Sarıtaş, M. C. Çelebi, Ankara: Phoenix Yayınevi.

Hirst, P., G. Thompson, (2008), Ekonomik Küreselleşme Sınırları, D. Held, A. McGrew (Haz.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Ankara: Phoenix Yayınevi, s 396-411.

Hobsbawn, E., (2009), Tarihi Perspektif İçinde Kapitalizmin Bunalımı, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 66-70.

Hulkiender, M., (2003), Bir Galata Bankerinin Portresi: George Zarifi (1806-1884), İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

Issawi C., (1982), An Economic History of the Middle East and North Africa, New York: Columbia University Press.

Issawi, C., (1980), The Economic History of Turkey 1800-1914, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Itoh, M., C. Lapavistas, (2012), Para ve Finansın Ekonomi Politiği, Çev. T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap.

İslamoğlu, H., (2004), The Ottoman Empire and the World Economy, Cambridge University Press.

İslamoğlu, H., (1998), Hukuk Mülkiyet Meşruiyet Mukayeseli Tarih Yazımı İçin Bir Öneri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Problemler, Araştırmalar, Tartışmalar, s 1-13.

İslamoğlu, H., (2002), IMF Kaynaklı Kurumsal Reformlar ve Tütün Yasası, Birikim Dergisi Sayı: 158 – Haziran, s 20-27.

İslamoğlu, H., (2003), Değişen Hukuk-Toplum ve Devlet İşlikleri Üzerine Söyleşi, İktisat Dergisi 437 Mayıs, s 3-11.

İslamoğlu, H., (2008), 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Neo-liberal İmparatorluk Oluşumları, Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam Suraiya Faroqhi'ye Armağan, s 199-220.

İslamoğlu, H., (2010), Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü, İstanbul: İletişim Yayınları.

İslamoğlu, H., (2013), Hukuk Piyasa, Siyaset Üçleminin Yeniden Düşünmesi ve Bir Liberalizmin Eleştirisi, Tarihsel Sosyoloji Stratejiler, Sorunsallar, Paradigmalar, s 51-67.

İslamoğlu-İnan H. (1983), Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme, Toplum ve Bilim 23, Güz, s 9-39.

Jamgoçyan, O., (2017), Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kansu, A., (2006), Türkiye 1994 ve 2000 Krizleri Döviz Kuru Sistemleri Döviz Krizleri, İstanbul: Güncel Yayıncılık.

Karaçimen, E., (2015), Türkiye'de Finansallaşma: Borç Kıskacında Emek, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Karahanoğulları, Y., (2003), Türkiye'de "Devletin Mali Krizleri", Praksis Dergisi 9, s 247 – 276.

Karahanoğulları, Y., (2012), Neoliberal Popülizm: 2002-2010 Kamu Maliyesi, Finans, Dış Ticaret Dengesi ve Siyaset, Toplum ve Bilim Dergisi 123, s 126-145.

Karal, E. Z., (1977), Osmanlı Tarihi VII. Cilt Islahat Fermanı Devri 1861-1876, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karal, E. Z., (1988), Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karal, E. Z., (1988), Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri 1856-1861, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karal, E. Z., (1988), Osmanlı Tarihi VIII. Cilt Birinci Meşruiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karaman, K. K., Ş. Pamuk, (2009), Avrupa Devletleriyle Bir Karşılaştırma Osmanlı Bütçeleri ve Mali Yapının Evrimi, Toplumsal Tarih, 191 Kasım, s 26-33.

Karamürsel, Z., (1989), Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kasaba, R., (1985), Osmanlının Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi, Yapıt 10 Nisan-Mayıs, s 37-50,

Kasaba, R., (1993), Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl, İstanbul: Belge Yayınları.

Kasaba, R., (2011), Türkiye Tarihi Modern Dünyada Türkiye 1839-2010 Cilt 4, Çev. Z. Bilgin, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kaya, A. Y., Y. Terzibaşoğlu, (2009), Tahrir'den Kadastro'ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi "Kadastro tabir olunur tahrir-i emlak", Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar, Güz Sayı 9 (249), s 7-56.

Kaymak, M. (2015), 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti ve Mısır'da Dış Borçlanma ve Avrupa Mali Sermayesinin Denetim Örüntüleri, Praksis Dergisi Sayı 38 2015/2, s 1-32.

Kaynak, M., (1984), Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış, Yapıt, Sayı: 5 Haziran-Temmuz, s 66-85.

Kazgan, G., (2002), Küreselleşme ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G., (2002), Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G., (2008), Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2008) "Ekonomi Politik açıdan Bir İrdeleme", İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, H., (1995), Osmanlı Avrupa Finans Kapitali, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kazgan, H., (1995), Tarih Boyunca İstanbul Borsası, İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Kazgan, H., (1997), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, İstanbul: İstanbul: Creative Yayıncılık.

Kazgan, H., (1999), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme, İstanbul: İstanbul: Creative Yayıncılık.

Kazgan, H., (2014), Osmanlı Finansında Galata Bankerleri, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.

Kazgan, H., M. Öztürk, M. Koraltürk, (2000), Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, İstanbul: Creative Yayıncılık.

Kazgan, H., T. Ateş, O. Esen, M. Koraltürk, A. Soyak, N. Eroğlu, Z. Kaban, (1999), Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi 1. Kitap, İstanbul: Creative Yayıncılık.

Kazgan, H., T. Ateş, O. Esen, M. Koraltürk, A. Soyak, N. Eroğlu, Z. Kaban, (1999), Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi 2. Kitap, İstanbul: Creative Yayıncılık.

Keskinkılıç, E., (1999), Duyun-ı Umumiye İdaresi, Eren, G., içinde Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s 371-380.

Keyder, Ç., (1979), Osmanlı Ekonomisi ve Maliyesi (1881-1914), Toplum ve Bilim Sayı: 8, s 35-43.

Keyder, Ç., (1993), Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Ç., (2003), Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., (2014), Türkiye'de Devlet ve Sınıflar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç., F. Tabak, (2009), Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, Çev. Z. Altıok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kıray, E., (1993), Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kızılot, Ş. Mustafa Durmuş, (2012), "Ekonomik Kriz ve Kamu Maliyesi", Kriz ve IMF Politikaları, s 95-153.

Kindleberger, C. P., R. Z. Aliber, (2013), Çılgınlık, Panik ve Çöküş Finansal Krizler Tarihi, Çev. Ü. Şensoy, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kolerkılıç, E. (1958), Osmanlı İmparatorluğunda Para, Ankara: Doğuş Matbaası.

Konukman, A. (2015), Türkiye'de Bütçe Hakkının Kullanımı: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi (1) Yaz, s 23-65.

Konukman, A., (2003), Cumhuriyetin Kuruluş Yılları ve 80 Sonrası Dönemin Bütçe Politikaları - Uygulamaları: Devletin İnşasından Devletin Tasfiyesine, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 2, s 29-65.

Kozanoğlu, H., (2011), Uç(ur)amayan Balon: Finans Türkiye'de ve Dünya'da Finansallaşma, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kozanoğlu, H., B. A. Özden, N. Gür, (2008), Neoliberalizmin Gerçek 100'ü, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kömürcan, K., (1948), Türkiye İmparatorluk Deri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyunu Umumiye Tarihçesi), İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi.

Köne, A. Ç., (2003), Para Sermayenin Yeniden Yapılandırılması Türk Özel Bankacılık Sektörü Örneği, Doğuş Üniversitesi Dergisi 4 (2), s 233-246.

Köse, A. H., F. Şenses, E. Yeldan, (2003), İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan İktisat Üzerine Yazılar II, İstanbul: İletişim Yayınları.

Köse, A. H., F. Şenses, E. Yeldan, (2003), Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan İktisat Üzerine Yazılar I, İstanbul: İletişim Yayınları.

Köse, M., (2001), Osmanlıda Borsa ve Galata Bankerlerinin Devletin Mali Yapısındaki Yeri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 18, s 229-251.

Köymen, O., (2007), Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya, İstanbul: Yordam Kitap.

Kurmuş, O., (2007), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, İstanbul: Yordam Kitap.

Küsmenoğlu, İ., (2010), Cumhuriyet Dönemi Vergi Tarihi Birinci Kitap (Osmanlı Devleti'nden 1980'e), Ankara: Oluş Yayıncılık.

Kütükoğlu, M. S., (1976), Osmanlı – İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Laclau, E., Szentes, T., (1975), Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 121-155.

Landes, D. S., (1958), Bankers and Pashas International Finance and Ekonomic Imperialism in Egypt, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press.

Lapavitsas, C., (2009), Finansallaşma ve Kapitalizmin Krizi, Çev. T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap.

Lazzarato, M. (2014), Borçlandırılmış İnsanın İmali Neoliberal Durum Üzerine Deneme, Çev. M. Erşen, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Lazzarato, M. (2015), Borçla Yönetmek, Çev. Ş. Çiltaş, İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Levetoğlu, Ö., (1999), Kompradorlaşmanın Ekonomi Politiği, Özgür Üniversite Forumu Sayı: 7-8 Nisan - Eylül, s 58-72.

Levetoğlu, Ö., (2001), Kompradorlaşma Bağlamında İç Borç ve Bölüşüm, Özgür Üniversite Forumu Sayı: 14 Nisan - Haziran, s 47-54.

Luxemberg, R., (2013), Türkiye Üzerine Yazılar, Çev. A. Çakıroğlu, İstanbul: Belge Yayınları.

Luxemberg, R., (1975), Emperyalizmin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğuna Girişi, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 75-95.

MacEwan, A., (2006), Borç ve Demokrasi; Ağır Borç Altındaki Ülkeler Demokratik Ekonomik Programları Nasıl Yürütebilirler? Neoliberalizme Karşı Ortak Savunma, İstanbul: Kalkedon Yayınları, s 75-135.

Magdoff H., (2006), Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm, Çev. E. Usta, İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Magdoff, H., (1975), Azgelişmişlik ve Sosyalizm, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 55-74.

Magdoff, H., (1983), Uluslararası Ekonomik Sıkıntı ve Üçüncü Dünya, Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, İstanbul: Belge Yayınları, s 117-130.

Mandel, E., (20098), Marksist Ekonomi Kitabı, Ankara: Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Özgür Üniversite Kitaplığı.

Marx, K., (1974), Türkiye Üzerine (Şark Meselesi), Çev. S. Hilav, A. Tokatlı, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Marx, K., (2013), Kapital Cilt: 1, Çev. M. Selik, N. Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap.

McGowan, B., (1981), Economic Life in Ottoman Europe Taxation, Trade, and the Struggle For Land 1600-1800, Cambridge: Cambridge University Press.

Minibaş T., (1992), Azgelişmiş Ülkelerde Kalkınmanın Finansman Politikaları ve Türkiye, İstanbul: Der Yayınları.

Minsky, H. P., (2013), İstikrarsız Bir Ekonominin İstikrarı, Çev. O. Esen, İstanbul: Efil Yayınevi.

Morais, T., (2012), Devletler, Bankalar ve Kriz Meksika'da Türkiye'de Yükselen Mali Kapitalizm, Çev. B. Sümer Aydaş, Ankara: Notabene Yayınları.

Morawitz, C., (1978), (1978), Türkiye Maliyesi, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.

Mordtman, A. D., (1999), Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar Siyasi Sosyal ve Biyografik Manzaralar, Çev. G. Habermann-Sungu, İstanbul: Pera Yayıncılık ve Kitapçılık.

Morel, E., (1984), Türkiye ve Reformları, Çev, S. Belli, İstanbul: Süreç Yayıncılık.

Münkler, H., (2009), İmparatorluklar Eski Roma'dan ABD'ye Dünya egemenliğinin Mantığı, Çev, Z. Aksu Yılmazer, İstanbul: İletişim Yayınları.

Mütevellioğlu, N., S. Sönmez, (2009), Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Nebioğlu, O., (1986), Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Noviçev, A. D., (1979), Osmanlı İmparatorluğunun Yarı-Sömürgeleşmesi, Çev, N. Dinçer, Ankara: Onur Yayınları.

Oğuz, Ş., (2006a), Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Mekansal Farklılaşmalar ve Devletin Dönüşümü, Yapıcılar Türkü Söylüyor I, Ankara: Dipnot Kitabevi, s 147-212.

Orhangazi, Ö., (2008), Keynesgil Finansal Düzenlemelerden Finansallaşmaya: İktisat Literatürü ve ABD Ekonomisinin Finansallaşmasına Tarihsel Bir Bakış, ODTÜ Gelişme Dergisi, 35 (Haziran), s 133-159.

Osmanlı Dönemi Borsa ve Mali Sistem Borsa Rehberi - 1928 (2) (1991), İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Osmanlı Döneminde Borsa ve Mali Sistem Borsa Rehberi - 1928 (1987), İstanbul: İstanbul Menkul Kıymetler Borsası.

Ouataert, D., (1987), Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908), Çev. S. Tekay, İstanbul: Yurt Yayınları.

Ouataert, D., (2011), Sanayi Devrim Çağında Osmanlı İmalat Sektörü, Çev, T. Güney, İstanbul: İletişim Yayınları.

Owen, R. Ş. Pamuk, (2002), 20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi, Çev. A. Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.

Owen, R., (2009), The Middle East in the World Economy 1800-1914, London-New York: I.B.Tauris Publishers.

Oyan, O., (1989), Dışa Açılma ve Mali Politikalar Türkiye: 1980-1989, Ankara: V Yayınları.

Oyan, O., (2010), "Tekelci Devlet Kapitalizmi ve Kapitalist Düzenlemenin Krizi", Tülay Arın'a Armağan İktisat Yazıları, s 199-230.

Oyan, O., (2016), Feodalimizden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye, İstanbul: Yordam Kitap.

Oyan, O., A. Konukman, (2003), Yüzyıl Sonunda Türkiye'de Yeniden Bütçe Açmazı, İktisat Seçme Yazılar, s 139-172.

Oyan, O., A. R. Aydın, (1991), Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları, Ankara: Adım Yayıncılık.

Oyan. O., (19989, Türkiye Ekonomisi Nereden Nereye?, Ankara: İmaj Yayıncılık.

Önder, İ., (1993), "Türkiye'de Kamu Maliyesi", Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar İktisat Politikası Seçenekleri 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Önder, İ., (2003), "Kapitalist İlişkiler Bağlamında ve Türkiye'de Devletin Yeri ve İşlevi", Küresel Düzen: Birikim, Devlet ve Sınıflar Korkut Boratav'a Armağan, s 249-286.

Önder, İ., H. Balseven, (2009), "Türkiye'de Kamu Kesiminde Neoliberal Dönüşüm", Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm, s 76-128.

Önder, İ., H. Kirmanoğlu, Y. Kartalı, (1995), Kamu Açıkları ve Kamu Borçları "Teori ve Türkiye Üzerinde Bazı Gözlemler", Ankara: Türk Harb İş Sendikası.

Öner, E., (2005), Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.

Önsoy, R., (1988), Tanzimat Döneminde Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özbek, N., (2009a), Anadolu Islahatı, Ermeni Sorunu ve Vergi Tahsildarlığı 1895-1908, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Sayı 9 Güz, s 59-85.

Özbek, N., (2009b), II. Meşrutiyeti Hazırlayan Koşullar Rumeli'de Vergi Tahsilatı ve Jandarma, Toplumsal Tarih Dergisi, 193 Mart, s 46-50.

Özbek, N., (2010), Abdülhamit Rejimi, Vergi Tahsildarlığı ve Siyaset 1876-1908, Doğu Batı Dergisi, 52, 2010, s 159-197.

Özbek, N., (2010), Osmanlı İmparatorluğunda Gelir Vergisi: 1903-1907 Tarihli Vergi-i Şahsi Uygulaması, Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar Sayı 10 Bahar, s 43-80.

Özbek, N., (2014), Tanzimat Devleti Vergi Sistemi ve Toplumsal Adalet 1839-1908

Özbek, N., (2016), İmparatorluğun Bedeli Osmanlı'da Vergi, Siyaset ve Toplumsal Adalet (1839-1908), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Özdemir, B., (2009), Osmanlı Devleti Dış Borçları 1854-1954 Döneminde Yüzyıl Süren Boyunduruk, Ankara: Ankara Ticaret Odası.

Öztürk, Ö (2011), Türkiye Finans Kapitalinin Dışa Açılması, Devrimci Marksizm 13-14 İlkbahar – Yaz, s 106 -132.

Öztürk, Ö., (2006a), Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması, Kapitalizmi Anlamak Yapıcılar Türkü Söylüyor I, Ankara: Dipnot Yayınları, s 213-276.

Öztürk, Ö., (2010), Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Pamuk, Ş., (1994), Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş., (1999), Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş., (2001), Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi, Doğu Batı Düşünce Dergisi Sayı: 17 – Ekonomi, s 35-41.

Pamuk, Ş., (2006), "From Debasement to External Borrowing: Changing forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750-1914", içinde R. Avramov, Ş. Pamuk, Monetary and Fiscal Policies in South-Esat Europe Historical and Comprative Perpective, Bulgarian: Bulgarian National Bank Series.

Pamuk, Ş., (2007), Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş., (2008), Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserleri II, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş., (2010), Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserleri I, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Pamuk, Ş., (2012), "The Evolution of Fiscal institutions in the Ottoman Empire, 1500–1914", içinde B. Yun-Casalilla, P. K. O'Brien, The Rise of Fiscal States A Global History, 1500-1914, Cambridge: Cambridge University Press.

Pamuk, Ş., (2014), Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Paşa. A., (2011), Hava Oyunları Osmanlı Borsasında Finansal İşlemler, Yay. Haz. C. Yılmaz, İstanbul: Scala Yayıncılık.

Pektaş, Ş. (2016), 100 Soruda Osmanlı Ekonomisi, İstanbul: Ulak Yayıncılık

Petrosyan, Y. A., (2015), Sosyalist Açıdan Jontürk Hareketi, İstanbul: Yordam Kitap.

Pınar, A., (2010), Maliye Politikası Teori ve Uygulama, Ankara: Turhan Kitabevi.

Pilling G., (1975), Eşitsiz Mübadele ve Emperyalizm, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 169-199.

Platt, D. C. M., (1968), Finance Trade and Politics in British Foreign Policy (Turkey) 1815-1914, Oxford: Clarendon Press.

Polanyi, K., (2008), Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri, Çev. A. Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ramazanoğlu, H., 81985), Turkey in the World Capitalist System A Study of Industrialisation Hants – Vermont: Power ve Class, Gower Publishing.

Reinhart, C. M., K. S. Rogoff, (2010), Bu Defa Farklı Finansal Çılgınlığın 800 Yıllık Tarihi, Çev. L. Konyar, İstanbul: NTV Yayınları.

Reyhan, C., (2008), Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Saad-Filho, A., (2008), Marksist ve Keynesçi Neoliberalizm Eleştirileri, L. Panitch ve C. Leys (Haz.), Küresel Parlama Noktaları Emperyalizme ve Neoliberalizme Karşı Tepkiler, İstanbul: Yordam Kitap, s 341-348.

Saad-Filho, A., (2012), Neoliberalizm Krizde Mi? Yoksa Neoliberalizmin Krizi Mi?, L. Panitch, G. Albo ve V. Chibber (Haz.), Bu Defaki Kriz, İstanbul: Yordam Kitap, s 268-285.

Saad-Filho, A., D. Johnston (2007), Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş, Çev. E. Kahraman, Ş. Alpagut, C. Gerçek, D. Orhun, E. Ünal, H. Böğün, İstanbul: Yordam Kitap.

Saad-Filho, A., D. Johnston (2008), Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki, Çev. Ş. Başlı, T. Öncel, İstanbul: Yordam Kitap.

Sağlam, M. H., (2007), Osmanlı Devletinde Moratoryum 1875-1881 Rüsum-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Salıgan, N., S. Savran, (2009), Dünya Kapitalizmin Bunalımı, İstanbul: Belge Yayınları.

Salzman, A., (2011), Osmanlı Ancien Regime'i Modern Devleti Yeniden Düşünmek, Çev. A. Özdemir, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sarıca, S., (2010), Tülay Arın'a Armağan İktisat Yazıları, İstanbul: Belge Yayınları.

Satlıgan, N., (2009), Günümüz Kapitalizmin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 501-524.

Savran, S., (1984), Yeni Liberalizm Azgelişmiş Kapitalizm ve Devlet, Yapıt Sayı 4 Nisan – Mayıs, s 20-32.

Savran, S., (1986), Azgelişmişlik Eşitsiz ve Birleşik Gelişme, 11. Tez 3 Mayıs, s 47 – 72.

Savran, S., (2002), İkinci Düyun-u Umumiye Dönemi, İşçi Mücadelesi, Ocak Şubat, s 29-46.

Savran, S., (2008), Kod Adı Küreselleşme 21. Yüzyılda Emperyalizm, İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, S., (2009), Bunalım, Sermayenin Yeniden Yapılanması, Yeni Liberalizm, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 19-65.

Savran, S., (2011), Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri, İstanbul: Yordam Kitap.

Savran, S., (2013), Üçüncü Büyük Depresyon Kapitalizmin Alacakaranlığı, İstanbul: Yordam Kitap.

Sayar, N. G., (1978), Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları, Ankara: İ.İ.T.İ.A. N. Sayar Yayın ve Yardım Vakfı.

Sevimay, H. R., (1995), Cumhuriyete Girerken Ekonomi Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları.

Shaikh, A. (2009), Bunalım Kuramları Tarihine Giriş, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 126-171.

Shaw, S. J., (1982), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Birinci Cilt, Çev. M. Harmancı, İstanbul: E Yayınları.

Shaw, S. J., E. Kural Shaw, (1982), Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye İkinci Cilt, Çev. M. Harmancı, İstanbul: E Yayınları.

Sönmez, M., (1970), 100 Soruda 1980'lerden 1990'lara Dışa Açılan Türkiye Kapitalizmi, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Sönmez, M., (1992), Türkiye'de Holdingler Kırk Haramiler, İstanbul: Arkadaş Yayınevi.

Sönmez, S., (1994), Bütçe Açığının Finansmanı ve Enflasyon, ODTÜ Gelişme Dergisi 21 (4), s 579-603.

Sönmez, S., (2001), İstikrar Programı Bağlamında Yeni Bütçenin Anlamı ve Finansman Sorunu, İktisat Dergisi Kasım Sayı: 407, s 44-52.

Sönmez, S., (2001), Türk Ekonomisindeki Sabit Çapa: Dış Borçlanma, Özgür Üniversite Forumu Sayı: 14 Nisan-Haziran, s 30-46.

Sönmez, S., (2003), "Türk İktisat Politikasında Çıpa Dış Borçlanma", A. H. Köse, F. Şenses, E. Yeldan, (2003), İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar Oktar Türel'e Armağan İktisat Üzerine Yazılar II, İstanbul: İletişim Yayınları.

Sönmez, S., (2004), Finansal Birikimin Modelinin Pornografik Özü Boyutları ve Sonuçları Türkiye Örneği, İktisat İşletme ve Finans Dergisi Ekim, s 53-70.

Sönmez, S., (2004), Neoliberal İktisat Politikaları Kamu Maliyesinde Değişim ve Kriz, Liberal Reformlar ve Devlet, s 261 – 294.

Sönmez, S., (2004), "Küresel Finansal Düzen Yönetişim ve Büyüme", Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye, s 111-141.

Sönmez, S., (2005), Dünya Ekonomisinde Dönüşüm Sömürgecilikten Küreselleşmeye, Ankara: İmge Kitabevi.

Sönmez, S., (2005), Mali Dengesizlik Kriz ve Devlet, Toplum ve Hekim, Ocak Şubat 20 Sayı 1, s 4-19.

Sönmez, S., (2008), "Türkiye'de Devlet İç Borçlanmasının İşlevi ve Gelişimi", Çeşitli Yönleriyle Cumhuriyetin 85 Yılında Türkiye Ekonomisi, s 255-280.

Sönmez, S., (2009), "Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri", Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm, s 25-75.

Sönmez, S., (2010), Kalkınmanın Finansmanı Emperyalizm ve Finansal Serbestlik Üçgeninde Dış Borçlanma, Ekonomik Yaklaşım Cilt: 21 Sayı: 75, s 123-140.

Swank D., (2008), Küreselleşmenin Vergilendirme, Kurumlar ve Makroekonominin Denetimi Üzerindeki Etkileri, Held, A. McGrew (Haz.), Küresel Dönüşümler Büyük Küreselleşme Tartışması, Ankara: Phoenix Yayınevi, s 477-492.

Szentes, T., (1975), Azgelişmişlik ve Sosyalizm, A. Aksoy (Der.), Azgelişmişlik ve Emperyalizm, İstanbul: Gözlem Yayınevi, s 19-36.

Şahin, C., (2001), Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mali İflas Üzerine, Doğu Batı Düşünce Dergisi Sayı: 17 – Ekonomi, s 55-66.

Şahinöz, A., (2001), Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz, Ankara: İmaj Yayınevi.

Şanda, H. A., (1969), Seçme Yazılar Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri, İstanbul: Gözlem Yayınları.

Şenel, A., (2002), Dış Borç-Kriz Döngüsünde Yeniden Yapılandırma Çabaları: Türkiye Deneyimi, Mülkiye Dergisi, Cilt: XXVI Sayı: 236, s 69-95.

Şener, A., (1988) Osmanlı Bütçeleri ve Türkiye'de Bütçe Hakkının Ortaya Çıkışında Cumhuriyet Öncesi Gelişmeler, Mülkiyeliler Birliği Dergisi, 99, Eylül, s. 70.

Şener, A., (1990), Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi, İstanbul: İşaret Yayınları.

Şeni, N., S., Le Tarnec, (2000), Camondolar Bir Hanedanın Çöküşü, Çev, Y. Aksu, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şenses, F., (2004), Neoliberal Küreselleşme Kalkınma İçin Fırsat mı, Engel mi?, S. Dedeoğlu, T. Subaşat (Haz.), Kalkınma ve Küreselleşme, İstanbul: Bağlam Yayınları, s 13-54.

Tabakoğlu, A., (1985), Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, İstanbul: Dergah Yayınları.

Tabakoğlu, A., (1999), Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi, Eren, G., içinde Osmanlı 3 Cilt İktisat, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Tahsin, E., (2012), Türkel Minibaş'a Armağan Kriz, Kalkınma ve Türkiye Ekonomisi Seçme Yazılar, İstanbul: Derin Yayınları

Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar 7, Bahar Yaz, s 23-59.

Tekeli, İ., S. İlkin, (1998), Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası.

Tezel, Y. S., (1994), Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Timur, T., (1984), XIX. Yüzyıl Osmanlı Maliyesi ve Yönetici Oligarşi Üzerine Notlar, Mülkiyeliler Birliği Dergisi Cilt: 10 Sayı: 76, s 49-53.

Timur, T., (1985), Osmanlı Devleti İngiltere ve Rusya: 1838 Ticaret Antlaşmasını Doğru Değerlendirdik Mi, Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi 10 Nisan-Mayıs, Syf, 4-26.

Timur, T., (1998), Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine, Ankara: İmge Kitabevi.

Timur, T., (2005), 1875 Osmanlı Mali Krizi "Deyni Deyn ile İfa Usulü" ya da "Borcu Borçla Kapatmak", Toplumsal Tarih 134, s 56-62.

Tokdemir, E. Ö. Günçavdı, S. S. Kayam, (2011), Prof. Dr. Haydar Kazgan'a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoraması, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Toporowski, J., (2007), Parasal Uygulamanın Tanıdık Sığınağı: Neoliberal Uluslararası Para ve Finans Rüyası, A. Saad-Filho (Haz.), Neoliberalizm Muhalif Bir Seçki, İstanbul: Yordam Kitap, s 179-190.

Toprak, Z. (1990), Osmanlı Kambiyoları, Finans Dünyası, Ocak, s 72-74.

Toprak, Z., (1986), Osmanlı Devleti ve Sanayileşme Sorunu, M. Belge (Edi.), içinde Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, cilt V, s 1340-1344.

Toprak, Z., (1989), Tanzimat Ekonomisi ve Günah Keçisi, Tarih ve Toplum, Sayı 70, Kasım, s 21-22.

Toprak, Z., (1995a), Milli İktisat Milli Burjuvazi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (1995b), İttihat Terakki ve Devletçilik, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toprak, Z., (1998), Osmanlı Bankası ve Tarihten İzler, Toplumsal Tarihi 50, Şubat, s 15-22.

Toprak, Z., (2001), Osmanlı'nın Cumhuriyete Sermaye Birikim ve Kredi Kurumlarının Evrimi 1850-1950, Active Dergisi'nin Özel Eki, Kasım-Aralık, s 2-5.

Toprak, Z., (2010), Küreselleşme Evreleri ve Türkiye'de Finansal Yapının Evrimi, Ç. Keyder (Der.), içinde Küreselleşen İstanbul'da Ekonomi, İstanbul; Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, s. 85-90.

Toprak, Z., (2012), Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Finansal Yapı, Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiye'si, İstanbul; Boyut Yayıncılık, s. 118-125.

Toprak, Z., (2016), Osmanlı Devletinden Cumhuriyet Türkiyesi'ne Mali Egemenlik Sorunu (1876-1945), Toplumsal Tarihi 276, Aralık, s 56-71.

Tören, T., (2013), Sermaye Birikimi: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecini Anlamada Bir Anahtar, içinde Almanak 2012 – 2013 Analizleri, İstanbul: SAV, s 138 – 164.

Troçki, L., (1998), Rus Devrim Tarihi Cilt - 1: Şubat Devrimi Çarlığın Devrilmesi, İstanbul: Yazın Yayıncılık.

Tunçer, A. Ç., (2015), Soverign Debt and International Financial Control The Middle East and the Balkans, 1871-1914, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Türel, O., N. Ekinci, C. Somel, (1993), "Finansal Yapı ve Politikalar", Türkiye'de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikalar İktisat Politikası Seçenekleri 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Türel, O., (2010), Geç Barbarlık Çağı Dünya ve Türkiye, İstanbul: Yordam Kitap.

Türel, O., (2010), Türkiye'de 1994, 2001 ve 2008-9 Ekonomik Krizlerinin Karşılaştırmalı Analizi , Ekonomik Yaklaşım Cilt: 21 Sayı: 75, s 27-75.

Türk – İş Yıllığı' 99, (1999), 1 1997'den 1999'a Değişimin Dinamikleri, Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Türk-İş Araştırma Merkezi.

Türk – İş Yıllığı' 99, (1999), 2 Yüzyıl/Binyıl Biterken Dünyada ve Türkiye'de Durum, Ankara: Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu Türk-İş Araştırma Merkezi.

Türkay, M., (2006), Türkiye'de Kapitalist Sermaye Birikiminin Ulusal Dönüşümü, Yapıcılar Türkü Söylüyor III - Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi, s 19-36

Türkay, M., (2009), Sermaye Birikimi, Kalkınma, Azgelişmişlik Türkiye ve Dünya Üzerine Notlar, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Ulutan, B., (1957), Bankacılığın Tekamülü, Ankara: Doğuş Matbaası.

Uzunidis, D., S. Boutilier, (1999), Finans Burjuvazisinin Aktüel Kozmopolitizmi ve Taşıdığı Ekonomik ve Toplumsal Değerler, F. Başkaya, Küreselleşme Mi - Emperyalizm Mi? Piyasa Efsanesinin Çöküşü, s 150-158.

Üşür, İ., (1994), Osmanlı İmparatorluğu Tarih Yazımında Metodolojik Bir Sorun Üzerine Birkaç Gözlem ve Düşünce, Mülkiyeliler Birliği Dergisi Cilt XVIII Sayı: 218. S 127-135.

Varcan. N., (2000), Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861-1892), Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı.

Wallerstein, I., (1983), Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği, Karşılaştırmalı Analiz İçin Temel Kavramlar, Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar, İstanbul: Belge Yayınları, s 71-116.

Wallerstein, I., (1999), Osmanlı İmparatorluğu ve Kapitalist Dünya Ekonomi: Birkaç Araştırma Sorusu, Bilim ve Sanat Vakfı, Bülten 46.

Wallerstein, I., H. Decleli, R. Kasaba, (1983), Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci, Toplum ve Bilim 23, Güz, s 41-54.

Weeks, J., (2006), Gelişmekte Olan Ülke Borçları ve Küreselleşme, A. Saad-Filho (Haz.), Kapitalizme Reddiye Marksist Bir Giriş, İstanbul: Yordam Kitap, s 214-226.

Wright, E. O., (2009), Marksist Birikim ve Bunalım Teorisinde Almaşık Perspektifler, N. Satlıgan, S. Savran (Der.), Dünya Kapitalizmin Krizi, İstanbul: Belge Yayınları, s 172-218.

Wynne, W. H., (1951), State Insolvency and Foreign Bondholders Volume II Selected Case Histories of Governmental Foreign Bond Defaults and Debt Readjustments, New Haven, Yale University Press.

Yalman, G., (2010), "Neoliberalizm Eleştirisine Katkı: Sermaye Gruplarının Bir Anatomisini Geliştirmek", Tülay Arın'a Armağan İktisat Yazıları (2010) Syf 315-323.

Yaman Öztürk, M, (2006a), Kapitalizmde Krizler Dünden Bugüne, Kapitalizmi Anlamak Yapıcılar Türkü Söylüyor I, Ankara: Dipnot Yayınları, s 101-145.

Yaman Öztürk, M., (2005), Sermaye Birikiminde Zorunlu Bir Uğrak Olarak Kriz, Kapitalizm ve Türkiye I Kapitalizm Tarih ve Ekonomi, s 13-36.

Yaman Öztürk, M., (2008) Geç Kapitalistleşme Sürecinde Özgünlükler, Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik Yapıcılar Türkü Söylüyor II, Ankara: Dipnot Yayınları, s 85-120.

Yaman Öztürk, M., (2008), Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi, İstanbul: SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı.

Yaman Öztürk, M., F. Ercan, (2009), 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye'de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler, Praksis 19, s 55-93

Yeldan, E., (2002), Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler, Praksis Dergisi 7, s 19-34.

Yeldan, E., (2003), Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeldan, E., (2004), Türkiye Ekonomisi'nde Dış Borç Sorunu ve Kalkınma Stratejileri Açısından Analizi, Çalışma ve Toplum Dergisi 1, s 1-29.

Yeldan, E., (2005), Türkiye Ekonomisinde Dış Açık Sorunu ve Yapısal Nedenleri, Çalışma ve Toplum Dergisi, 2005/4, s 47-60.

Yeldan, E., (2009), Kapitalizmin Yeniden Finansallaşması ve 2007/2008 Krizi: Türkiye Krizin Neresinde?, Çalışma ve Toplum, 2009/1, s 11-28.

Yeniay, İ. H., (1964), Yeni Osmanlı Borçları Tarihi, İstanbul: Ekin Basımevi.

Yerasimos, S., (1974), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 1. Bizanstan Tanzimata, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.

Yerasimos, S., (1974), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 2. Tanzimat'tan Dünya Savaşına, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.

Yerasimos, S., (1974), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye Kitap 3. 1. Dünya Savaşından 1971'e, Çev. B. Kuzucu, İstanbul: Belge Yayınları.

Yılmaz, B. E., (2002), Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (4), s 186-198.

Yılmaz, B. E., (2008), Türkiye'nin Değişmeyen Kaderi Borç Çıkmazı (Osmanlı'dan Günümüze 1854-2007), İstanbul: Derin Yayınları.

Yılmaz, D., (2006), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi: Yapıcılar Türkü Söylüyor III, Ankara: Dipnot Yayınları.

Yılmaz, D., (2006a), Kapitalizmi Anlamak: Yapıcılar Türkü Söylüyor I, Ankara: Dipnot Yayınları.

Yılmaz, D., (2006b), Kapitalizm Küreselleşme Azgelişmişlik: Yapıcılar Türkü Söylüyor II, Ankara: Dipnot Yayınları.

Yılmaz, K. R., (2005), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi Evreleri: Sermaye Birikimi / Sınıf Merkezli Bir Çerçeve, Kapitalizm ve Türkiye I Kapitalizm Tarih ve Ekonomi, s 211-238.

Yücekök, A., (1968), Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi Sayı: 1 Cilt: 23, s 381-415.

ÖZET

DÜYUN-U UMUMİYEDEN YAPISAL UYUMA: OSMANLI İLE TÜRKİYE'DE FİNANSAL SİSTEMİN GELİŞİMİ VE KAMU MALİYESİ

Cem AKIN, Doktora Tezi, Maliye (Kamu Ekonomisi) Anabilim Dalı, Danışman: Doç. Dr. Serdal BAHÇE, 2019, 470 sayfa.

Bu tezde; Osmanlı ve Türkiye ekonomisinin dışa açılma ve serbestleşme evrelerinde finansal araçlar çerçevesinde başvurduğu mali uygulamaların iktisadi sonuçlarına odaklanılmaktadır. Azgelişmiş bir ülkede dünya/küresel kapitalizmle eklemlenme/bütünleşme süresinde ekonomik yapıdaki değişimde/dönüşümde önemli rol oynayan dış ticaret rejimi, finans sistemi ve kamu maliyesini tüm yönleriyle ele almak amaçlanmaktadır. Aynı zamanda 1838-1881 ile 1980-2002 dönemleri arasında sermaye birikiminin izlerini sürerek karşılaştırmalı tarihsel analiz bağlamında kamu borcu analitik çerçevesi içinde kapitalist gelişmenin kökleri aranmaktadır. Bu çalışmanın amacı, 1875-76 mali krizi ile Düyun-u Umumiye'nin ve 2000-2001 finansal krizi ile yapısal uyumun, finansal sistem ve kamu maliyesi bağlantısıyla daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunabilecek bir değerlendirmedir. Çalışmadaki genel yaklaşım, kapitalist gelişme sürecinde finansal performans ve mali denge ile kamu borcu arasındaki etkileşimleri, makroekonomik evreler ile yapısal temellerine göre ayrıştırarak ve dış ekonomik koşullardaki değişimi de gözeterek incelemektir. Bu tez çalışmasında ekonomik yapıdaki değişim/dönüşüm ile birlikte finansal sistem ve kamu maliyesi ilişkisinin temel belirleyici olduğu kabul edilmektedir. Böyle bir bağlamda, finans sistemi aracılığıyla iç ve dış şoklara maruz kalan mali yapıda, kamu borcu üzerinden borçla yönetmek süreci getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: ***Osmanlı-Türkiye Ekonomisi, Finansal Sistem, Kamu Maliyesi, Laissez Faire, Serbest Ticaret, Küreselleşme, Finansal Serbestlik, Finansın Yükseliş, Kamu Borcu Krizi, Döviz Darboğazı, Mali Dengesizlik, Borçla Yönetmek.***

ABSTRACT

FROM THE OTTOMAN PUBLIC DEBT TO STRUCTURAL ADJUSTMENT PROGRAMS: DEVELOPMENT OF THE FINANCIAL SYSTEM AND PUBLIC FINANCE IN TURKEY

Cem AKIN, Doctoral Thesis, Department of Public Finance (Public Economics), Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Serdal BAHÇE, 2019, 470 pages.

The overarching research question intestigated in this thesis is the economical results of the fiscal practices implemented by Ottoman and Turkey in the phases of foreign expansion and liberalization, within the context of financial instruments. It aims to address all aspects of foreign trade regime, financial system and public finance as key factors in transformation of a less developed country's economic structure, which is in the process of integration to world capitalism. It also traces the roots of the capital accumulation, within an analytical framework of the public debt, and in the context of comparative historical analysis for the periods of 1838-1881 and 1980-2002. Another objective of the study is providing a better understanding of the relationship between 1875-76 fiscal crisis in relation to the Ottoman Public Debt and 2000-2001 financial crisis in relation to structural adjustment programs. In this respect, these relationships are studied through their links to financial system and public finance. The metod employed in this thesis focuses on investigating the interactions of public debt with financial performance and fiscal balance in the capitalist development process. To do so, the investigation is conducted by separating the macroeconomic phases and structural foundations, and by taking the changes in external economic conditions into consideration. Ultimately, this study acknowledges that the relationship between financial system and public finance is among the main factors, which leads to the transformation in economic structure. In this respect, it is explored that the financial system is sustained by public debt in a fiscal structure, which is periodically exposed to the domestic and foreign shocks.

Key Words: ***Ottoman-Turkey Economics, Financial System, Public Finance, Laissez Faire, Free Trade, Globalization, Financial Liberalization, Rise of Finance, Sovereign Debt Crisis, Foreign Exchange Bottleneck, Fiscal Imbalance, To Govern by Debt.***